
Vergaderjaar 1983–1984

16 635

Onderzoek betreffende sekten

Nr. 4

BIJLAGE BIJ EEN BRIEF VAN DE SUBCOMMISSIE SEKTE

Deze bijlage bevat het rapport «Overheid en nieuwe religieuze bewegingen», opgesteld in opdracht van de vaste Commissie voor de Volksgezondheid.

Overheid en nieuwe religieuze bewegingen

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
rechtsgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit
te Groningen
op gezag van de Rector Magnificus dr. L. J. Engels
in het openbaar te verdedigen op dinsdag
12 juni 1984 des namiddags te 2.45 uur precies

door

Tobias Andreas Maria Witteveen

geboren te Leeuwarden

Promotores:

prof. mr. drs. M. Oosting
prof. mr. M. Scheltema

Voorwoord

Voor u ligt een rapport over nieuwe religieuze bewegingen, resultaat van een onderzoek van bijna vier jaren verricht in opdracht van de vaste Commissie voor de Volksgezondheid. Een rapport met een ietwat merkwaardig trekje, omdat het behalve een kamerstuk tevens een academisch proefschrift is. De verklaring voor dat feit is eenvoudig: ik heb het rapport als griffier van de onderzoekscommissie zowel op persoonlijke titel als onder verantwoordelijkheid van die commissie – de subcommissie sekten – geschreven. Ik realiseer mij echter, dat ik mij niet zo gemakkelijk van de zaak kan afmaken. Hoeveel rapporten worden immers niet geschreven, zonder dat de naam van de ambtelijke samensteller laat staan diens affiniteit tot het stuk zo relevant worden geacht dat daarvan hoegenaamd melding wordt gemaakt. Laat ik mij daarom ter nadere verklaring een beknopte uiteenzetting over de uitvoering van het onderzoek veroorloven.

De subcommissie sekten, medio 1980 door de vaste Commissie voor de Volksgezondheid ingesteld, ving haar werkzaamheden aan met het oogmerk om het onderzoek binnen een half jaar te hebben voltooid. Per slot van rekening ging het om een binnen het geheel van de volksgezondheid betrekkelijk marginaal (zij het wel opzienbarend) vraagstuk en leek het verzamelen van de benodigde gegevens een niet al te zware opgave. Weldra werd zij echter in de verwachting het gestelde doel tijdig te kunnen bereiken teleurgesteld. Van begin af aan stapelden de problemen zich op, staatsrechtelijke, politieke en praktische problemen, sommige ervan eerst oplosbaar na diepgaand en tijdrovend beraad. De wens van de subcommissie om het onderzoek desondanks door te zetten enerzijds en het feit, dat de commissieleden niet meer tijd aan het onderzoek konden besteden dan in het licht van hun vele andere taken verantwoord leek, anderzijds, hield in, dat het zwaartepunt van de onderzoeksarbeid bij haar secretariaat kwam te liggen. Zo ontstond, aanvankelijk noodgedwongen doch gaandeweg als was het een vanzelfsprekendheid, een taakverdeling, waarbij de voorbereiding en uitvoering van het onderzoek nagenoeg geheel in mijn handen waren en de subcommissie zich voornamelijk toelegde op de kennisneming van de talrijke documentatie, het fiatteren van de onderzoeksofzet, het voeren van een aantal gesprekken, gericht op het verzamelen en verifiëren van gegevens, en het becommentariëren van de haar in ontwerp voorgelegde onderdelen van het rapport.

Gedurende het onderzoek groeide de overtuiging dat, wilde het eindresultaat beantwoorden aan het doel, een oordeel mogelijk te maken over het overheidsbeleid inzake nieuwe religieuze bewegingen, het enkel verzamelen van gegevens over de activiteiten van de bewegingen niet toereikend zou zijn. Verantwoorde beleidsmatige conclusies zouden nauwelijks kunnen worden getrokken, als niet een heldere visie op met name de verhouding tussen overheid en religie het stramien voor de randvoorwaarden van het beleid zou hebben bepaald. Het was met name deze overtuiging die het onderzoek (althans voor een rapport dat aanvankelijk uitsluitend als beleidsdocument werd gezien) de relatief grote theoretische dimensie gaf, waarin sommigen bij tussentijdse kennisneming van de gemaakte vorderingen wetenschappelijke merites onderkenden.

Kamervoorzitter Dolman opperde medio 1982 als eerste de gedachte, dat het eindrapport wellicht tevens als academisch proefschrift zou kunnen dienen. Ik ben hem niet alleen dankbaar voor dit idee maar ook voor de wijze waarop hij de verwezenlijking ervan gedurig heeft ondersteund.

Ik zal u niet vermoeden met een schets van de talloze procedurele obstakels, die uit de weg moesten worden geruimd. Als ik aan tien jaar griffierschap niet de opvatting zou hebben ontleend, dat indien de vaste wil aanwezig is procedures nooit een onoverkomelijk probleem opleveren, zou ik op zeker moment ongetwijfeld in de kennelijke onhaalbaarheid van het denkbeeld hebben berust.

Alvorens mij toestemming te verlenen met een eventuele promotor contact te zoeken stelde de subcommissie een protocol vast, waarin enkele afspraken waren opgenomen die het referentiekader voor de te volgen werkwijze beoogden te bieden. Ik noem de twee belangrijkste afspraken. Voorop diende te staan, dat de tekst van het eindrapport, door mij in volle vrijheid op te stellen, voor 100% niet alleen mijn persoonlijke opvattingen maar ook die van de subcommissie zou weergeven; zouden de meningen bij de vaststelling van ontwerp-onderdelen van het rapport blijken uiteen te lopen, dan zou de mening van de subcommissie prevaleren en daarmee de mogelijkheid voor mij om persoonlijke verantwoordelijkheid voor het rapport te dragen zijn verdwenen. In de tweede plaats mocht de gekozen procedure niet leiden tot fundamentele wijzigingen in de uitvoering en verslaglegging van het onderzoek en tot vertraging in de publikatie van het eindrapport. Terugkijkende op de gehele gang van zaken, stel ik vast dat de nakoming van deze belangrijke, materiële afspraken aanmerkelijk minder moeite heeft gekost dan de oplossing van tal van formele kwesties. Het past mij daarvoor grote erkentelijkheid te betuigen zowel aan de leden van de subcommissie, de kamerleden Haas-Berger, Cornelissen, Müller-van Ast, Terpstra en Mik, als aan de beide promotores, de hoogleraren Oosting en Scheltema. Conflicten – potentieel toch in grote mate aanwezig – ontbraken geheel; in plaats daarvan heersten openheid en harmonie, zonder meer een verkwikkende ervaring.

De vorm, waarin dit rapport nu wordt gepresenteerd, moge aantonen, dat de subcommissie mijn verantwoordelijkheid als auteur voor de inhoud van het rapport ten volle erkent. De begeleidende brief, waarmee het rapport aan de vaste Commissie voor de Volksgezondheid wordt aangeboden en waarin enige aanbevelingen worden geformuleerd (kamerstuk 16 635, nr. 3), maakt tevens duidelijk, dat de subcommissie ook zelf de volledige verantwoordelijkheid voor de inhoud van het rapport aanvaardt.

Ik meen nog een enkel woord te moeten zeggen over de vorm waarin het eindrapport is geschreven, namelijk de eerste persoon meervoud. U zult wellicht willen aannemen, dat het geen valse bescheidenheid is die mij doet stellen dat de wij-vorm niet is gekozen uit voorliefde voor het gebruik van de pluralis majestatis. De wij-vorm leek evenwel het geschiktste om tot uitdrukking te brengen dat in het rapport de opvattingen van een collectief worden verwoord, waartoe ik zelf behoor die het rapport heb voorbereid en geschreven, en de subcommissie, die het geschrevene heeft beoordeeld, goedgekeurd en voor haar verantwoording genomen. Slechts waar alleen de subcommissie beslissingen heeft genomen (zoals ten aanzien van de bepaling van het onderzoekskader) is deze als subject vermeld.

Zo is net als het rapport ook dit voorwoord alweer te lang geworden.

Ik sluit af met een woord van dank aan al degenen die mij bij het schrijven van dit werkstuk behulpzaam zijn geweest, door inlichtingen te verstrekken, door advies en commentaar te geven of door morele steun te bieden. Een enkeling noem ik in het bijzonder. In de eerste plaats Jan Pieter Lingem, die vanaf zijn indiensttreding bij de Kamer als wetenschappelijk medewerker bibliotheek en documentatiedienst mede de ondersteuning van de subcommissie sekten in zijn takenpakket aantrof. Hij was niet alleen het vliegwiel in de onderzoeksmotor, leverancier van materiaal en briefings, maar evenzeer de tegenpool in het dialectische proces waaruit een groot deel van dit rapport is voortgekomen. Mijn collega's, in het bijzonder Marianne Hordijk en Jan Nico van Overbeeke, dank ik voor het opvangen

van de werkzaamheden, die ik naarmate het onderzoek vorderde in toenemende mate moest laten schieten. Frieda van der Meer-van Damme en Padma Bansie ben ik erkentelijk voor hun «typ-kundige» bijstand en Francisca Rietema voor de vertaling in het Engels van de slotbeschouwing. Hopelijk is het resultaat van hun en mijn inspanningen een document dat u, lezer, als boeiend, instructief en zinvol zult ervaren.

Wie het rapport niet in zijn geheel wil lezen maar zich toch een indruk van de inhoud zou willen vormen, beperke zich tot de slotbeschouwing (hoofdstuk 5), die een samenvattend karakter draagt.

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
1. Inleiding	3
1.1. Taakstelling	3
1.2. Werkwijze	6
1.3. Het begrip sekte	11
1.4. De keuze van te onderzoeken nieuwe religieuze bewegingen	15
2. Overheid en religie	17
2.1. Scheiding tussen kerk en staat	17
2.2. Vrijheid van godsdienst	24
2.2.1. Codificatie	24
2.2.2. Inhoud	26
2.2.3. Grenzen en beperkingen	27
2.2.4. Algemene aspecten van rechterlijke toetsing	31
2.2.5. Jurisprudentie (inhoud en reikwijdte)	33
2.2.6. Jurisprudentie (beperkingsgronden)	35
2.2.7. Horizontale werking (algemeen)	37
2.2.8. Horizontale werking (wetgeving en rechtspraak)	39
2.3. Het onderzoek in het licht van de verhouding tussen overheid en religie	43
2.3.1. Toelaatbaarheid onderzoek	44
2.3.2. Rechtspositie religieuze bewegingen	46
2.3.3. Een neutrale overheid?	50
2.3.4. Bescherming van de godsdienstvrijheid	59
3. Schets van enige nieuwe religieuze bewegingen	66
3.1. Inleiding	66
3.2. Divine Light Mission (DLM)	69
3.2.1. Beschrijving	69
3.2.2. Beschouwing	73
3.3. De beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh	74
3.3.1. Ontstaan en ontwikkeling	74
3.3.2. Opvattingen	76
3.3.3. Activiteiten in Nederland	77
3.3.4. Beschouwing	81
3.4. Stichting Internationale Gemeenschap voor Krishna-Bewustzijn (ISKCON)	85
3.4.1. Ontstaan en ontwikkeling	85
3.4.2. Opvattingen	87
3.4.3. Activiteiten in Nederland	89
3.4.4. Beschouwing	92
3.5. Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie (Transcendente Meditatie)	96
3.5.1. Ontstaan en ontwikkeling	96
3.5.2. Opvattingen	98
3.5.3. Activiteiten in Nederland	102
3.5.4. Beschouwing	108
3.6. Een hindoe-visie op oosterse nieuwe religieuze bewegingen	115
3.7. Scientology Kerk	120
3.7.1. Ontstaan en ontwikkeling	120
3.7.2. De structuur van de organisatie	127
3.7.3. Opvattingen	129
3.7.4. Activiteiten in Nederland	133
3.7.5. Beschouwing	150
3.8. Verenigingskerk	161
3.8.1. Ontstaan en ontwikkeling	161
3.8.2. Opvattingen	170
3.8.3. Activiteiten in Nederland	172
3.8.4. Beschouwing	180
3.9. Evangelische bewegingen	188
3.9.1. Algemeen	188
3.9.2. De stichting Jezuskinderen	191

	Blz.
4. Overheid en nieuwe religieuze bewegingen	197
4.1 De roep om overheidsmaatregelen	198
4.1.1. Ontwikkeling en opvattingen van de anti-sekten beweging	198
4.1.2. Invloed op het overheidsbeleid	201
4.1.3. De anti-sekten beweging in Nederland	210
4.2. Volksgezondheid en welzijn	215
4.2.1. Psychosociale aspecten van het lidmaatschap van nieuwe religieuze bewegingen	216
4.2.2. Opvang en behandeling	233
4.2.3. Psychotherapeutische activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen	236
4.2.4. Subsiëring van activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen als welzijnsvoorziening	242
4.3. Justitie	248
4.3.1. De rechtspositie van nieuwe religieuze bewegingen	249
4.3.2. Het verbieden van nieuwe religieuze bewegingen	257
4.3.3. De positie van minderjarigen in nieuwe religieuze bewegingen	266
4.3.4. De toelating van buitenlandse leden van nieuwe religieuze bewegingen	274
4.4. De fiscale behandeling van nieuwe religieuze bewegingen	281
4.4.1. Algemeen	281
4.4.2. Fiscale regels in relatie tot nieuwe religieuze bewegingen	283
4.4.3. Het beleid van de fiscus ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen	290
4.5. Enkele rechten van kerkgenootschappen	296
4.5.1. Inlichtingenrecht bevolkings- en verblijfsregisters	297
4.5.2. Inlichtingenrecht inkomstenbelasting	304
5. Slotbeschouwing	308
Epilogue and summary	314
Bijlage: Lijst van documenten ter inzage op het commissie-secretariaat	319

1. Inleiding

1.1. Taakstelling

Het besluit van de vaste Commissie voor de Volksgezondheid om door middel van een uit haar midden geformeerde subcommissie een onderzoek¹ te doen instellen naar de activiteiten van hier te lande optredende sekten² heeft aanleiding gegeven tot zeer uiteenlopende reacties in de samenleving. Vielen enerzijds in diverse toonaarden geluiden te beluisteren van instemming met het feit dat de vermeende gevaren van sekten nu eindelijk door het parlement werden onderkend, anderzijds klonken in tal van commentaren waarschuwend en afkeurend geluiden door.

De stroom van brieven, die al kort na haar instelling op de subcommissie afkwam, bevatte menig relaas over slechte ervaringen met sekten, somtijds dramatisch en aangrijpend, niet zelden ook vol wrok en vertwijfeling. Daarnaast werd in verscheidene brieven en beschouwingen gewezen op de negatieve kanten van het onderzoek. Zo liet het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken weten het onderzoek weliswaar in principe aanvaardbaar te vinden doch het niet zonder bezwaar te achten, dat de subcommissie was ingesteld zonder dat tegelijk uitdrukkelijk de betekenis van het recht van godsdienstvrijheid en de daaruit voortvloeiende begrenzing van de taak van de subcommissie was aangegeven (brief aan de subcommissie van 5 december 1980). In een artikel in het gereformeerde Centraal Weekblad (3 september 1980) noemde mr. D. Schaafsma het onderzoek «onbegonnen werk», omdat de subcommissie door de kwalijke effecten van bepaalde vormen van geloofsbeleving aan een onderzoek te onderwerpen onvermijdelijk zou moeten doordringen tot de wortels van het geloof, waar de overheid van af hoort te blijven. Dr. B. Borchert (De Bazuin, 28 november 1980) achtte concrete aanknopingspunten voor een onderzoek aanwezig, maar stelde waarschuwend dat nu niet de staat moet gaan bepalen wat op het gebied van geloofsopvattingen goed of niet goed is voor zijn burgers.

De subcommissie heeft geen moment betwijfeld met de uitvoering van het opgedragen onderzoek een zware taak op zich te hebben genomen, die gegeven de sterk uiteenlopende opvattingen over de betrokken bewegingen een zeer kritische instelling vergde en gegeven de staatsrechtelijke en politieke gevoeligheid van het betreden terrein – dat van het tot uiting brengen van geloofsopvatting en levensovertuiging – tot grote voorzichtigheid en terughoudendheid noopte. Invalshoek van het onderzoek vormde de geestelijke volksgezondheid, meer in het bijzonder de psychische schade die activiteiten van bepaalde religieuze bewegingen zouden veroorzaken. Dat betekende nochtans niet, dat het onderzoek uitsluitend op het volksgezondheidsaspect gericht diende te zijn. De formulering van de taakstelling bood ruimte tot het schetsen van een zo volledig mogelijk, representatief beeld van de in het onderzoek betrokken bewegingen. Een beeld, dat niet alleen zou bestaan uit die elementen die specifiek betrekking hebben op de betrekkingen tussen de beweging en haar leden (toetreding, beëindiging lidmaatschap, leefpatroon, mate van gebondenheid, enz.) maar ook elementen zou bevatten als de organisatorische en juridische structuur van de beweging, de financiële huishouding en het maatschappelijk functioneren.

¹ De opdracht aan de subcommissie luidde als volgt:

«Instelling van een onderzoek naar de activiteiten van in Nederland optredende sekten, met het oog op de belangen van de personen waarop deze activiteiten in het bijzonder zijn gericht enerzijds en de hulpverlening in de geestelijke gezondheidszorg anderzijds, ten einde een oordeel mogelijk te maken over de vraag wat het overheidsbeleid ten aanzien van deze organisaties in de praktijk precies inhoudt en of en in hoeverre in dit beleid aanpassing gewenst is».

² Zoals in paragraaf 1.3 is toegelicht, wordt in dit rapport in het algemeen het woord sekte niet gebruikt doch wordt gesproken van nieuwe religieuze beweging. Waar het woord wel wordt gebezigd, vloeit dit voort uit de desbetreffende context.

Overeenkomstig de taakstelling heeft de subcommissie gemeend dat in de beschrijving van de bewegingen het accent diende te liggen op de activiteiten. De opvattingen van de bewegingen zijn slechts kort weergegeven, ter completering van het geschetste beeld. Van een oordeel over deze opvattingen wenste de subcommissie zich te onthouden. Het gaat immers niet aan, zo vond zij, indien men zich van overheidswege zou aanmatigen de intrinsieke waarde van enige geloofsovertuiging of levensovertuiging te toetsen of te beoordelen.

Deze handelwijze veronderstelt dat een duidelijk onderscheid kan worden gemaakt tussen de geloofsopvattingen van een religieuze beweging en haar activiteiten. De denkbeelden daarover lopen nogal uiteen. Veel religieuze bewegingen hebben de neiging haar geloofsleer zo ruim op te vatten dat daaronder mede maatschappelijke activiteiten (zoals zending, vormen van maatschappelijke dienstverlening, onderwijs) worden gerekend. Andere kennen aan de geloofsleer een beperktere strekking toe. De subcommissie was van mening, zonder aan de ideeën van de religieuze bewegingen iets te kort te willen doen, over deze kwestie geen theologische discussie te moeten aangaan. De gekozen benadering draagt mitsdien veeleer een bestuurlijk karakter met dien verstande dat zij zich primair richt op kennisneming en beoordeling van de uitwendige geloofsuitingen van religieuze bewegingen, waardoor deze in aanraking komen met de omringende maatschappij. Daarbij is niet onbelangrijk of dergelijke uitingen moeten worden opgevat als handelen overeenkomstig de geloofsopvattingen (zoals ook individuen hun geloof kunnen belijden door dienovereenkomstig te leven) dan wel in een losser verband staan tot het geloofsgoed van de beweging of daarmee zelfs in het geheel geen directe relatie vertonen. Zo laat zich tussen de geloofsleer en de los van de geloofsleer uitgevoerde activiteiten van religieuze bewegingen een glijdende schaal aanleggen. Al naar gelang de afstand tussen bepaalde maatschappelijke activiteiten en de geloofsopvattingen kleiner is en het onderscheid tussen beide derhalve minder scherp, past ten aanzien van de beoordeling van deze activiteiten een terughoudender opstelling. Daarmee is in deze kwestie een uitgangspunt gekozen dat beoogt zowel de taakstelling tot haar recht te doen komen als recht te doen aan het bijzondere karakter van de onderzochte bewegingen.

Overigens lijkt de veronderstelling gewettigd, dat, hoe behoedzaam men ook met inachtneming van dit uitgangspunt tracht te werk te gaan, altijd verschillen van inzicht zullen bestaan over de praktische toepassing die dit uitgangspunt heeft gevonden, zoals ook in bepaalde kringen het uitgangspunt als zodanig weinig waardering zal ontmoeten. In aansluiting hierop heeft de subcommissie zich op het standpunt gesteld om in het onderzoek niet de relatie te leggen tussen de inhoud van de geloofsopvatting of levensovertuiging en het eventuele effect daarvan op de geestelijke gezondheid van de aanhanger van die overtuiging, ten einde zich zelf niet in de ongewenste situatie te brengen impliciet een oordeel uit te spreken over de geloofsopvatting of levensovertuiging zelf.

Daarmee is niet gezegd, dat de inhoud van een geloofsopvatting of levensovertuiging nimmer een factor zou kunnen vormen in de nadelige gevolgen die personen van het lidmaatschap van een bepaalde religieuze beweging zouden ondervinden. Onderzoek op dit terrein is voor zover bekend tot heden nauwelijks gedaan. In dit verband kan worden gewezen op recente uitspraken van ds. Verheule, pastor in de psychiatrische inrichting Schakenbosch³. Indien en voor zover daaraan behoefte zou bestaan, zou dergelijk onderzoek in de eerste plaats door godsdienstsociologen en -psychologen en vanuit de psychiatrie behoren te worden gedaan, maar naar het stellige oordeel van de subcommissie niet vanuit de politiek.

Tal van nieuwe religieuze bewegingen ontleen naar veler mening hun aantrekkelijkheid aan het antwoord dat zij bieden op de behoefte aan godsdienstige en geestelijke ervaringen en op het zoeken naar een visie en leefwijze, waarin zelfverkenning en zelfontplooiing een belangrijke plaats

³ De Volkskrant, 18 maart 1982.

innemen en waarin mens en omringende wereld als een geheel worden gezien. Daarbij spelen zij tevens in op de behoefte aan zekerheid, geborgenheid en gemeenschappelijkheid, die zich vooral bij jongeren manifesteert. De hogere opleiding die relatief meer mensen genieten, de langere periode die jongeren in het algemeen is vergund om hun eigen koers te bepalen en de sterke gevoelens van uitzichtloosheid en machteloosheid die het moderne leven bij velen opwekt, gelden in brede kring eveneens als belangrijke factoren ter verklaring van de aantrekkingskracht van nieuwe religieuze bewegingen.

Over de vraag in hoeverre nieuwe religieuze bewegingen als verschijnsel tijdelijk dan wel blijvend zijn en in hoeverre zij een cultureel bijverschijnsel vormen dan wel een cultuurverandering inhouden lopen de meningen uiteen.

De taakstelling bracht naar het oordeel van de subcommissie met zich, dat het ontstaan en bestaan van nieuwe religieuze bewegingen in dit onderzoek als een maatschappelijk gegeven gelden. Het onderzoek immers dient primair gericht te zijn op een beschrijving van de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen, derhalve veeleer op de symptomen dan op de wortels van het verschijnsel. Nochtans mag aan de kennis van de opkomst van nieuwe religieuze bewegingen als maatschappelijk verschijnsel de rol worden toegekend van onmisbare achtergrond bij de beoordeling van bepaalde activiteiten van de onderzochte bewegingen en bij de bepaling van de houding van de overheid tegenover deze activiteiten. Om die reden is in dit rapport volstaan met te verwijzen naar enige vooral Nederlandse literatuur, waarin de oorzaken van de ontwikkeling van nieuwe religieuze bewegingen aan de orde komen en waarin overigens in het algemeen verwijzingen naar verdere relevante literatuur zijn te vinden⁴.

Gegeven haar taakstelling heeft de subcommissie gemeend, dat het rapport van het onderzoek niet alleen gegevens diende te bevatten over de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen, maar ook licht zou moeten werpen op de houding die de overheid ten opzichte van dergelijke bewegingen past. Beoogt men tot een oordeel te komen over de relatie tussen de overheid en nieuwe religieuze bewegingen, dan realiseren men zich dat die relatie niet in een luchtledig kan worden geplaatst. Zij kan immers niet worden losgemaakt van de verhouding die in het algemeen tussen de overheid en religieuze bewegingen (doorgaans aangeduid als de verhouding kerk–staat) bestaat. Deze verhouding wordt beheerst door twee begrippen: de scheiding tussen kerk en staat en de vrijheid van godsdienst. Door de inhoud en betekenis van deze begrippen uit te diepen is gepoogd om een kader te scheppen, waarin de beschouwing over aspecten van het overheidsbeleid ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen zou kunnen worden ondergebracht. Toegespitst op de opbouw van dit rapport betekent dit, dat het vierde hoofdstuk over het overheidsbeleid inzake nieuwe religieuze bewegingen een synthese omvat van het tweede hoofdstuk waarin de algemene randvoorwaarden voor het te voeren beleid zijn geschetst en het derde waarin overeenkomstig de taakstelling een beeld is gegeven van de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen.

De aandacht die in het onderzoek diende te worden geschonken aan de algemene relatie tussen overheid en religieuze bewegingen diende echter nog een ander, voorafgaand doel. Eerder in deze paragraaf is al een aanduiding gegeven van de ongerustheid die de instelling van dit onderzoek wekte uit een oogpunt van bescherming van het godsdienstig leven tegen de bedilzucht van de overheid. De subcommissie voelde zich terdege aangesproken door dergelijke geluiden, doch had deze geluiden niet nodig

⁴ Verwezen zij naar de thema-nummers van

- het driemaandelijks te Leuven uitgegeven tijdschrift *Social Compass* (International Review of Sociology of Religion) XXX/1 1983. Dit nummer bevat een voortreffelijke bibliografie van sociaal-wetenschappelijke studies over nieuwe religieuze bewegingen (blz. 111–135)
- *Jeugd en Samenleving*, 12de jaargang, nr. 3, maart 1982, met bijdragen van onder meer dr. P. Schnabel, drs. H. Stoffels, dr. J. van der Lans en dr. R. Kranenborg
- *Kosmos+Oekumene*, 14de jaargang, nr. 10, 1980, met bijdragen van dr. R. Kranenborg en dr. J. van der Lans/drs. F. Derks.

om ervan overtuigd te zijn dat het moeilijke terrein van de relatie tussen overheid en religieuze bewegingen – zo het al door haar betreden mocht worden – met de nodige schroom en behoedzaamheid behoorde te worden begaan. Gedurende de periode die aan haar instelling voorafging had ook de vaste Commissie voor de Volksgezondheid in een briefwisseling met de regering reeds blijk gegeven van het besef dat een onderzoek als dit met name vanwege de vrijheid van godsdienst bezwaren zou kunnen ontmoeten. In hoeverre de verhouding tussen overheid en religieuze bewegingen en de godsdienstvrijheid mogelijkheden lieten voor de uitvoering van de onderzoeksoopdracht was nochtans door de vaste commissie niet onderzocht. De subcommissie was van oordeel, dat haar instelling en taakstelling niet zonder meer een rechtvaardiging vormden voor de aanvaarding van haar opdracht. Mede om die reden meende zij er goed aan te doen de algemene relatie tussen overheid en religieuze bewegingen in haar onderzoek te betrekken. Zouden de bevindingen dienaangaande haar tot de slotsom hebben geleid, dat de uitvoering van dit onderzoek in het licht van de implicaties van de verhouding tussen overheid en religieuze bewegingen onwenselijk zo niet onmogelijk was, dan zou zij niet hebben gearzeld haar opdracht terug te geven. Dat het verslag van het onderzoek nu voorligt beduidt dat die slotsom niet is bereikt. In paragraaf 2.3.1 zal op deze kwestie nader worden ingegaan.

1.2. Werkwijze

De aanleiding tot het onderzoek vormden aanhoudende negatieve publikaties in de media over sekten en concrete klachten die de vaste Commissie voor de Volksgezondheid hadden bereikt over de gevolgen van het lidmaatschap van bepaalde sekten voor de geestelijke gezondheid. Dat de instelling van een subcommissie deze negatieve beeldvorming nog zou versterken was moeilijk te vermijden. Niettegenstaande het onderzoek werd ingegeven door ongerustheid over het optreden van bepaalde bewegingen, was toch de onderzoeksoopdracht neutraal geformuleerd. Het ging de vaste commissie primair om het verkrijgen van inzicht in de activiteiten van de betrokken bewegingen, zodat een oordeel mogelijk zou worden over de taak die de overheid in dit verband zou dienen te hebben. Dat een relatie bestaat tussen deze activiteiten en de door menigeen veronderstelde nadelige invloed op de geestelijke gezondheid van degenen die daarmee worden geconfronteerd kon niet in de taakstelling worden gelezen. De bijzin in de eerste zin van de taakstelling, waarin tot uitdrukking wordt gebracht dat het onderzoek diende te geschieden met het oog op de belangen van de personen waarop de activiteiten van sekten in het bijzonder zijn gericht enerzijds en de hulpverlening in de geestelijke gezondheidszorg anderzijds, is door de subcommissie opgevat als zowel een redengeving voor het doen verrichten van een onderzoek als een aanduiding van punten van bijzondere aandacht.

Overeenkomstig de taakstelling is in het onderzoek niet uitgegaan van de nadelige effecten van de activiteiten van bepaalde bewegingen, doch is ernaar gestreefd een objectief en onbevooroordeeld onderzoek in te stellen, waarin de beweringen van tegenstanders en bestrijders van de onderzochte bewegingen evenzeer op hun merites zouden worden getoetst als die van de zijde van de bewegingen zelf. Daartoe was overigens te meer reden daar de taakstelling de term sekte gebruikte zonder nader aan te geven welke bewegingen daaronder zouden moeten worden begrepen.

Daarenboven is met grote zorg getracht te vermijden dat het onderzoek op enigerlei wijze de vorm van een «moderne inquisitie» zou aannemen en een hetze tegen de onderzochte bewegingen teweeg zou brengen. Om die reden hebben de werkzaamheden zich in beslotenheid afgespeeld en heeft de subcommissie zich in het algemeen onthouden van publieke uitlatingen. Deze werkwijze is ook gekozen vanwege het feit dat vele mensen die de subcommissie gegevens verstrekten op vertrouwelijkheid aandrongen,

terwijl op deze wijze tevens kon worden vermeden dat in deze gevoelige materie, ontijdig in de openbaarheid gekomen, fragmentarische gegevens tot voorbarige of onjuiste gevolgtrekkingen aanleiding zouden geven.

Voorts is tijdens de werkzaamheden niet bekendgemaakt welke bewegingen in het onderzoek waren betrokken. Ook deze beslissing beoogde te voorkomen, dat het enkele feit onderwerp uit te maken van een onderzoek voor bepaalde bewegingen negatieve gevolgen zou hebben. Voor zover bewegingen zelf impliciet of expliciet ruchtbaarheid hebben gegeven aan het feit dat zij in het onderzoek waren betrokken hebben zij zelf het risico van stigmatisering genomen. Van de kant van de subcommissie is consequent op dit punt de uiterste zwijgzaamheid betracht.

De hier beschreven procedurele beslissingen hebben met zich mee gebracht, dat rond het onderzoek een sfeer van geheimzinnigheid ontstond, verkieselijker nochtans dan de verwachte nadelen van een grotere openheid. Dit verslag beoogt de openheid te bieden die van een parlementaire onderzoekcommissie mag worden verwacht, openheid zowel over de bevindingen als over de gevolgde handelwijze. Met het ter inzage leggen van stukken die de inhoud van het verslag zouden kunnen verhelderen is bovendien beoogd maximale opening van zaken te geven.

Vele wegen zijn bewandeld om aan informatie te komen. In de eerste plaats konden gegevens worden ontleend aan brieven van particulieren. Brieven, omstreeks 500 in getal, waarin werd getuigd van positieve en negatieve ervaringen met nieuwe religieuze bewegingen, waarin commentaar op het onderzoek werd geleverd en adviezen werden gegeven voor de uitvoering van de taakstelling. Brieven ook, waarin hulp werd ingeroepen bij de oplossing van somtijds schrijnende problemen in verband met nieuwe religieuze bewegingen. Deze laatste categorie brieven heeft enige hoofdbreken gegeven, aangezien de subcommissie zich niet toegerust achtte in enigerlei vorm op verzoeken om hulp in te gaan. Op haar verzoek is de vaste Commissie voor de Verzoekschriften bereid geweest een van haar medewerkers enige weken vrij te maken ten einde aandacht te schenken aan een dertigtal probleemgevallen. De indruk bestaat dat deze handelwijze voor de betrokkenen in het algemeen positief heeft gewerkt, terwijl de rapportage van de desbetreffende medewerker over zijn bemoeienissen tevens de mogelijkheid bood een reeks aan hem voorgelegde gevallen, waarin sprake was van een vermeende negatieve invloed van nieuwe religieuze bewegingen, verder uit te diepen. Omdat in menige brief werd aangedrongen op een vertrouwelijke behandeling en tal van andere brieven weliswaar niet als vertrouwelijk waren bestempeld maar toch zeer persoonlijke opvattingen en verhalen bevatten, heeft de subcommissie gemeend dat de brieven van particulieren niet ter inzage konden worden gelegd en tevens daaraan in het verslag niet dan in algemene zin kon worden gerefereerd.

Veel informatie is ook ontvangen van een organisatie die zich sterk tegen (bepaalde) nieuwe religieuze bewegingen heeft gekeerd, de Samenwerkende Ouders van Sekteleden (SOS). Deze organisatie heeft enige tientallen «case-histories» verstrekt en tevens inlichtingen over enkele bewegingen overgelegd. Door haar bemiddeling hebben bovendien gesprekken kunnen plaatsvinden met een twintigtal ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen alsmede met Amerikaanse deprogrammeurs. In dit kader kunnen ook nog de schriftelijke en mondelinge gedachtenwisselingen worden vermeld, die zijn gevoerd met de Stichting Joeka, die zich inzette voor de exploitatie van een opvangcentrum voor ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen. Aan de zogenaamde «anti-sektenbeweging» en haar verlangens wordt aandacht geschonken in het vierde hoofdstuk van dit rapport.

Over de medewerking die de regering aan het onderzoek heeft verleend past in het algemeen tevredenheid. Met name de ministeries van Volksgezondheid en Milieuhygiëne (Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur) en van Buitenlandse Zaken hebben zich veel inspanningen getroost om aan menig

verlangen tegemoet te komen. Op instigatie van de subcommissie is door de hoofdinspectie voor de geestelijke volksgezondheid een enquête ingesteld onder psychiatrische instellingen, ten einde inzicht te verwerven in het aantal personen dat uitsluitend dan wel hoofdzakelijk vanwege problemen voortvloeiende uit het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging in een psychiatrische instelling zijn opgenomen. Op de resultaten van deze enquête zal in hoofdstuk vier worden ingegaan. Door bemiddeling van het ministerie van Buitenlandse Zaken zijn uit tal van landen inlichtingen verkregen over het beleid dat aldaar ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen wordt gevoerd, met name tegen de achtergrond van de gehuldigde opvattingen over de godsdienstvrijheid. Voorts is contact opgenomen met de parlementen van enige andere landen ter verkrijging van informatie over de parlementaire bemoeienissen met nieuwe religieuze bewegingen. Met medewerkers van het ministerie van Buitenlandse Zaken is tevens gesproken over de houding van het departement en de desbetreffende diplomatieke vertegenwoordigingen ten aanzien van landgenoten die in het buitenland in al dan niet vermeende moeilijkheden geraken na met nieuwe religieuze bewegingen in aanraking te zijn gekomen. De bevindingen over deze en andere internationale aspecten van het onderzoek zijn verwerkt in hoofdstuk vier. Schriftelijke contacten hebben plaatsgevonden met het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, met het oog op de subsidiëring van bepaalde activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen, van Financiën, om inzicht te verkrijgen in de fiscale behandeling van nieuwe religieuze bewegingen, van Binnenlandse Zaken, vanwege een bijzonder aspect van de verhouding kerk–staat, en van Justitie, ten einde kennis te nemen van de dossiers die ten departemente over een tweetal bewegingen worden gehouden. De resultaten van deze contacten zijn neergelegd in de hoofdstukken drie en vier.

Het stemt voorts tot tevredenheid dat een tweetal interessante en diepgaande gesprekken konden worden gevoerd met delegaties van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO), een orgaan waarin de «gevestigde kerkgenootschappen» samenwerken. De gesprekken betroffen in het bijzonder de visie van het CIO op de opkomst van nieuwe religieuze bewegingen en de relatie tussen van overheidswege te treffen beleidsmaatregelen en de vrijheid van godsdienst. De uitkomsten van deze gesprekken zijn verwerkt in het tweede hoofdstuk.

Met wetenschappelijke onderzoekers en deskundigen op diverse vakgebieden is veelvuldig schriftelijk en mondeling van gedachten gewisseld. Met name mogen hierbij worden vermeld het Instituut voor Godsdienstwetenschappen van de Vrije Universiteit te Amsterdam (dr. R. Kranenburg, drs. H. Stoffels), dat onder meer beschikt over een omvangrijk documentatiecentrum over nieuwe religieuze bewegingen en de samenstelling verzorgt van het halfjaarlijks verschijnende tijdschrift *Nieuwe religieuze bewegingen, feiten en visies*, de sectie onderzoek van het Nationaal Centrum Geestelijke Volksgezondheid (dr. P. Schnabel) alwaar een onderzoek is verricht dat heeft geresulteerd in het proefschrift «Tussen stigma en charisma», en de vakgroep Cultuur- en Godsdienstpsychologie van de Katholieke Universiteit te Nijmegen (dr. J. van der Lans, drs. F. Derks, R. Dahlmans). Door bemiddeling van de Nederlandse Vereniging voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg (NVAGG) is er een uitvoerig onderhoud geweest met een groep psychiaters en psychologen, werkzaam in de ambulante geestelijke gezondheidszorg. Tevens heeft een gesprek plaatsgevonden met prof. mr. M. Rood-de Boer, hoogleraar jeugdrecht aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, vooral over het vraagstuk van de bescherming van minderjarigen tegen de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen en de taak van de overheid daarin mede tegen de achtergrond van de vrijheid van godsdienst.

Daarnaast zijn in het kader van de opstelling van de concluderende beschouwingen in hoofdstuk vier talrijke gesprekken gevoerd met personen, zowel binnen als buiten de ambtelijke wereld, die over gespecialiseerde

kennis op de betreden beleidsterreinen beschikken. Bovendien is kennis genomen van tal van wetenschappelijke publikaties in binnen- en buitenland (met name de Verenigde Staten en de Bondsrepubliek Duitsland) over in het onderzoek betrokken nieuwe religieuze bewegingen en over de gevolgen van het lidmaatschap van deze bewegingen. Al deze werkzaamheden hebben hun uitwerking gevonden in de hoofdstukken drie en vooral vier.

Last but not least hebben schriftelijke en mondelinge contacten plaatsgehad met alle nieuwe religieuze bewegingen, waarop het onderzoek zich specifiek richtte. Van de aanvang van haar werkzaamheden af heeft de subcommissie gemeend een onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen niet te kunnen en te mogen instellen zonder deze bewegingen zelf daarbij te betrekken. Daartoe is aan de bewegingen in eerste instantie een eensluidende algemene vragenlijst toegezonden, waarna – in sommige gevallen na nog een schriftelijke vragenronde – gesprekken zijn gevoerd, veelal nog gevolgd door verzoeken om nadere schriftelijke informatie. De bezoeken die kort voor de afsluiting van het onderzoek aan de hoofdvertegenwoordigingen van alle bewegingen zijn gebracht, boden behalve voor een afsluitend gesprek gelegenheid om nader kennis te nemen van (een deel van) de dagelijkse activiteiten die door de bewegingen worden ontplooid. Op de gevolgde methodiek wordt in paragraaf 3.1 nader ingegaan. Met genoegen kan worden vastgesteld dat uiteindelijk alle onderzochte bewegingen aan het onderzoek medewerking hebben verleend, de meeste niet dan na grote aarzelingen te hebben overwonnen, sommige na moeizaam en langdurig overleg pas in het laatste stadium van het onderzoek. De door de bewegingen verstrekte gegevens zijn terug te vinden in het derde hoofdstuk.

De uitvoering van onze taakstelling heeft helaas aanmerkelijk meer tijd gekost dan bij de instelling van de subcommissie, toen werd uitgegaan van 1 februari 1981, werd voorzien. In de brief van 18 februari 1981 (kamerstuk 16635, nr. 2) werden als oorzaak daarvoor reeds genoemd de omvang en de complexiteit van de te onderzoeken materie. Een oorzaak kan tevens worden gevonden in het lange tijdverloop waarmee de beantwoording van brieven zijdens de subcommissie veelal gepaard ging. Het lange uitblijven van het verslag moet vervolgens ook worden toegeschreven aan de specifieke moeilijkheden, die de instelling van een onderzoek vanuit de Kamer met zich meebrengt en waarover wij⁵ nog een enkele opmerking wensen te maken. In de afgelopen jaren is het instellen van parlementaire onderzoeken enigermate in zwang geraakt. Zo is, afgezien van de instelling van een parlementaire enquête betreffende Rijn-Schelde-Verolme (kamerstuk 17817), onder meer onderzoek verricht naar de tenuitvoerlegging van de Rhodesië-boycot (kamerstuk 15677), naar de steunverlening aan individuele bedrijven (kamerstuk 15306), naar de activiteiten van multinationale ondernemingen (16830), naar het wapenaankoopbeleid (kamerstuk 14007), naar de herstructurering van de wolindustrie (kamerstuk 15465) en naar kennis omtrent gedragingen van mr. W. Aantjes tijdens de Tweede Wereldoorlog (kamerstuk 15626).

Vele van deze onderzoeken hebben zich over verscheidene jaren uitgestrekt. De verklaring daarvoor zoeken wij in het feit dat kamercommissies weliswaar tamelijk gemakkelijk besluiten tot het instellen van een onderzoek, maar het kamerwerk en de toerusting van de Kamer daartoe in feite weinig mogelijkheden bieden. De leden die in een onderzoekcommissie zitting nemen kunnen in het algemeen niet voor een bepaalde tijd worden vrijgemaakt voor dit werk en ambiëren dit doorgaans ook zelf niet. Dat betekent dat de werkzaamheden in het kader van het onderzoek naast het overige kamerwerk moeten worden verricht, dan wel in hoge mate aan de ambtelijke assistenten moeten worden overgelaten. De ambtenaren die de onderzoekcommissie ter zijde staan kampen echter met een vergelijkbare

⁵ Het gebruik van het woord «wij» op deze plaats en elders in dit rapport is toegelicht in het voorwoord.

moeilijkheid en kunnen evenmin van andere taken worden ontheven. Deze moeilijkheid zou kunnen worden ondervangen door hetzij deskundigen van buiten de Kamer aan te trekken ter ondersteuning van de onderzoekcommissie (zoals de enquêtecommissie-RSV nuttig heeft geoordeeld), hetzij het onderzoek geheel⁶ of gedeeltelijk⁷ door deskundigen van buiten de Kamer te doen uitvoeren. Een algemene lijn zal hierin moeilijk kunnen worden getrokken, omdat de onderwerpen waarom het gaat ver uiteen kunnen lopen. Niettemin zal naar ons oordeel de Kamer of de desbetreffende commissie bij de beslissing tot de instelling van een onderzoek terdege dienen te overwegen op welke wijze de uitvoering van het onderzoek het beste plaats kan vinden. Daarbij zullen elementen een rol moeten spelen als de mate van politieke gevoeligheid van het onderwerp, de graad van moeilijkheid, de aanwezigheid binnen de Kamer van de nodige deskundigheid, de werkbelasting van de leden, de kosten en de termijn waarbinnen het onderzoek moet worden voltooid. De besluitvorming zal er in alle gevallen op gericht moeten zijn, dat de wijze van onderzoek tot een in kwalitatief opzicht optimaal resultaat leidt en dat het onderzoek op doelmatige en professionele wijze kan worden uitgevoerd. In dit verband kan ook worden gewezen op hetgeen de vaste Commissie voor de Rijksuitgaven in haar verslag 1978–1981⁸ over het verrichten van onderzoek heeft opgemerkt. Het zou ons niet onverstandig voorkomen indien in de Kamer nadere gedachten over deze aangelegenheid worden bepaald. Het zou ons overigens niet verbazen dat, wanneer onderzoeken in beginsel in de vorm van een parlementaire enquête zouden worden gegoten, een afgewogen besluitvorming over de wijze waarop te werk zou worden gegaan beter zou zijn gewaarborgd. Daarnaast zou kunnen worden overwogen of de autonomie van kamercommissies niet in die zin enigermate zou kunnen worden ingeperkt, dat – gegeven het beslag dat onderzoeksactiviteiten plegen te leggen op schaarse materiële en personele middelen van de Kamer – plannen van commissies tot het verrichten van onderzoek in beginsel een procedure doorlopen die analoog is aan die waaraan een enquêtevoorstel wordt onderworpen.

De subcommissie heeft uiteindelijk niet betreurd dat de vaste commissie een voorstel in haar midden tot instelling van een enquête naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen heeft afgewezen, al wil zij niet verhelen in de loop van het onderzoek somtijds de behoefte te hebben gevoeld aan ruimere bevoegdheden dan waarover zij de beschikking had. Die behoefte vloeide voort uit de aanvankelijke houding van een aantal bewegingen en uit het feit dat sommige harentwege benaderde ex-leden uit angst voor represailles weigerden inlichtingen over de bewegingen, waartoe zij hadden behoord, te verstrekken. Het is echter niet ondenkbaar dat de toerusting van de subcommissie met enquêtebevoegdheden gegeven de aard van het onderwerp contra-productief zou hebben gewerkt. Het onderzoek zou onbedoeld wellicht het karakter van een inquisitie hebben kunnen krijgen terwijl hantering van de gegeven bevoegdheden juist in deze, vaak veel emoties oproepende materie, had kunnen stuiten op hardnekkige en uit een hang naar martelaarschap voortkomende weigeringen tot medewerking. De beoogde medewerking is nu, behoudens in een enkel individueel geval waarin geen resultaat kon worden geboekt, verkregen op basis van vrijwilligheid, langs de weg van overleg en overreding.

⁶ Zo heeft de Kamer op voorstel van de vaste Commissie voor de Rijksuitgaven besloten het wenselijk geachte onderzoek naar de financiële besluitvorming rond het Oosterscheldeproject niet zelf ter hand te nemen doch daartoe een beroep te doen op de Algemene Rekenkamer (kamerstuk 17 428).

⁷ Een voorbeeld van een gedeeltelijke uitvoering van het onderzoek door deskundigen van buiten de Kamer biedt het onderzoek naar de tenuitvoerlegging van de Rhodesië-boycot, in welk kader een onderzoeksopdracht werd verstrekt aan een buitenlandse deskundige (Rivers) (kamerstuk 15 647, nr. 21). Zie over het aantrekken van onderzoekmedewerkers in tijdelijke dienst ook: Eerste Kamer, 14 225 (R 1051), nr. 576, blz. 3–4.

⁸ Kamerstuk 17 055.

1.3. Het begrip sekte

Wij hebben ons geconfronteerd gezien met een taakstelling waarin de term sekte voorkomt. Ons realiserend dat deze term in het spraakgebruik vaak negatief geladen is, hebben wij ons verdiept in de oorsprong en betekenissen van deze term, ten einde ons een oordeel te kunnen vormen over de wijze waarop wij ons tegenover het gebruik van deze term dienden op te stellen en om een afgewogen keuze van de te onderzoeken bewegingen mogelijk te maken. Wij zijn tot de conclusie gekomen dat het weliswaar in principe mogelijk is de term sekte op een neutrale wijze te hanteren, maar dat daartegen nogal wat praktische bezwaren bestaan. Er zijn veel verschillende betekenissen in omloop, terwijl ook de waardegeladenheid tot misverstanden aanleiding kan geven. In het navolgende zullen wij kort ingaan op het begrip sekte. Vervolgens zullen wij uiteenzetten in hoeverre de term sekte bij het onderzoek als bruikbaar kan worden beschouwd dan wel een alternatieve term voorkeur verdient.

In het spraakgebruik heeft «sekte» vaak een negatieve betekenis. Etymologisch gezien is daar geen verklaring voor: *sekte* is afgeleid van het Latijnse *secta*, dat verschillende betekenissen kan hebben: (denk)richting, leer, school, gedragslijn. Het hangt samen met het werkwoord *sequi*, dat onder meer «(iemand) volgen, iemands voetstappen drukken, zich richten naar» betekent. In de joods-christelijke traditie worden het Latijnse *secta* en het Griekse *hairesis* (dat vrijwel dezelfde betekenis heeft) zowel in neutrale als in ongunstige zin gebruikt.

Laeyendecker, een socioloog die zich diepgaand met het verschijnsel sekten heeft beziggehouden⁹, concludeert na een beknopt overzicht van het gebruik van *secta* en *hairesis*, dat het begrijpelijk is dat beide begrippen een ongunstige klank hebben gekregen, maar ook dat het gebruik van deze termen bepaald wordt door de eigen standpunten. «Noodzakelijk is dat echter niet. Nog steeds kan «sekte» in neutrale zin worden gebruikt», aldus Laeyendecker¹⁰.

Ook de definitie in Van Dale¹¹, waarnaar Laeyendecker verwijst, geeft aan dat gebruik van de term sekte zonder negatieve bijklank in zekere zin als verantwoord mag worden beschouwd. Wel is deze definitie in die zin beperkt, dat er sprake is van een afscheidingsbeweging. Die beperking is ten onrechte indien zij voortkomt uit een foutieve afleiding van sekte, te weten van het Latijnse *secare*; *sectum* dat snijden; gesneden, gescheiden betekent. Wat dat betreft is de omschrijving in Kramers' woordenboek meer in overeenstemming met de oorspronkelijke betekenis van sekte¹². De mogelijkheid dat een sekte niet als afscheiding is ontstaan wordt daarin uitdrukkelijk opengelaten.

In het wetenschappelijke taalgebruik, met name in de godsdienstsociologie, is van de term sekte veelvuldig gebruik gemaakt. Uit het overzicht dat Laeyendecker geeft van de ontwikkeling van het denken over het ontstaan van religieuze bewegingen, komt naar voren, dat sociologen als Weber en Troeltsch, die tot de grondleggers van de godsdienstsociologie worden gerekend, «sekte» altijd in samenhang met «kerk» benaderden, waarbij «sekte» en «kerk» als twee tegengestelde begrippen worden gezien met als onderscheidend criterium het al dan niet vrijwillige karakter van het lidmaatschap. De sekte is in die optiek een vrijwilligheidsgroepering, de kerk niet.

Hoewel «sekte» in deze benadering als neutrale term wordt gebruikt, betekent de beperking (impliciet bij Weber, expliciet bij Troeltsch) ervan tot het christendom, dat de term minder geschikt is voor algemeen gebruik.

⁹ L. Laeyendecker, *Religie en conflict. De zogenaamde sekten in sociologisch perspectief*. Diss. Universiteit van Amsterdam. Meppel, 1967.

¹⁰ Idem, blz. 3.

¹¹ «de gezamenlijke aanhangers van een, inz. godsdienstige, gezindheid die op bepaalde punten afwijkt van een meer oorspronkelijke waaruit zij is voortgekomen; in de christelijke kerken inz. in toepassing op groeperingen die zich afsplitsen van een kerkgenootschap op grond van afwijkende opvattingen betreffende een niet-centraal geloofspunt».

¹² «relatief kleine groep personen verenigd rond een religieus idee en/of een religieuze leidersfiguur, meestal als afscheiding van een grotere godsdienstige beweging».

Later zijn andere, meer verfijnde indelingen van religieuze bewegingen gemaakt, waarbinnen het sektetype vrijwel altijd een plaats is toegekend. Een min of meer eensluidende opvatting over wat onder een sekte moet worden verstaan, hebben wij daaruit echter niet kunnen afleiden. Wel valt uit het gebruik van de term sekte in de godsdienstsociologische literatuur te concluderen, dat daartegen tot voor kort geen overwegende bezwaren van principiële aard bestonden. De bezwaren die werden aangevoerd hadden te maken met de onnauwkeurigheid van de term: elke auteur legde zijn eigen accent, en zo resulteerden nogal wat verschillende betekenissen van «sekte».

In beschouwingen over kerk en sekte van de zijde van theologen en representanten van de sinds lang bestaande kerken wordt, zoals verwacht mocht worden, veelal van een normatieve opvatting over kerk en sekte uitgegaan¹³. Het komt ons niet onaannemelijk voor, dat deze opvatting een zekere invloed heeft gehad op de gebruikswaarde van de term.

In recente literatuur op godsdienstsociologisch en aanverwant terrein wordt betoogd, dat op grond van de sterke waardegeladenheid van het woord sekte de bruikbaarheid ervan in het wetenschappelijk verkeer tot nul is gereduceerd. Zo schrijft Kranenborg¹⁴: «Als het woord sekte valt denken de meeste mensen aan fanatiek, eng, bekrompen, gevaarlijk, onberekenbaar, afwijkend, autoritair, vreemd, etc. Zeker het bijvoeglijk naamwoord «sektarisch» heeft een negatieve klank. Het lijkt me daarom beter het woord sekte niet meer te gebruiken: het is negatief». Van der Lans impliceert hetzelfde in de volgende passage: «Het op zich neutrale sociologische begrip «sekte» heeft daardoor een pejoratieve betekenis gekregen. Om die reden vermijden sommige auteurs liever het woord «sekte», ...»¹⁵. Vervolgens vermijdt Van der Lans het woord «sekte» en spreekt consequent van «nieuwe religieuze bewegingen». In het proefschrift van Schnabel wordt tamelijk los met de term sekte omgesprongen.

Een oordeel over het gebruik van de term sekte wordt verder gecompliceerd door het verschil in betekenis tussen het Nederlandse woord sekte en het Amerikaanse *sect*. In het dagelijks spraakgebruik heeft het Amerikaanse *sect* niet dezelfde negatieve betekenis als het Nederlandse sekte. Het woord *cult* wordt geassocieerd met eng, vreemd en gevaarlijk, het woord *sect* wordt in de regel alleen gebruikt voor (nieuwe) christelijke groeperingen, en niet per definitie in ongunstige zin gehanteerd.

Uit de engelstalige wetenschappelijke literatuur met betrekking tot deze materie hebben wij afgeleid, dat zowel *sect* als *cult* duiden op religieuze bewegingen, die te onderscheiden zijn van maatschappelijk gevestigde religieuze instituties. *Cult* is daarbij een cultuur-vreemde religieuze beweging, *sect* een religieuze beweging die wortelt in een cultuur-eigen religieuze traditie. In de praktijk blijken allerlei bewegingen echter moeilijk te categoriseren, zodat alleen het gemeenschappelijke kenmerk van *sect* en *cult*, het afwijken van maatschappelijk gevestigde religieuze instituties als onderscheidingscriterium, overblijft.

Gesteld voor deze terminologische problematiek met haar sterke geladenheid hebben wij ons in de hantering van de term sekte uiterst voorzichtig opgesteld, en tegenover de in het onderzoek betrokken groeperingen vanaf het begin duidelijk gemaakt in plaats van sekte liever te spreken van nieuwe religieuze beweging¹⁶. Deze laatste term begint in Nederland ingang te krijgen in de serieuze literatuur, zoals onder meer blijkt uit de naam van het tijdschrift dat sedert drie jaar wordt uitgegeven en waaraan de meeste onderzoekers op dit terrein hun medewerking verlenen¹⁷. Ook de term nieuwe religieuze bewegingen kent nochtans zijn beperkingen;

¹³ Zie bijvoorbeeld F. Boerwinkel, *Kerk en Secte*, Den Haag 1953.

¹⁴ R. Kranenborg. Aspecten van nieuwe religieuze bewegingen in Nederland. In: *Kosmos + Oekumene* 14 (1980) 10: 319–326.

¹⁵ J. van der Lans. *Volgelingen van de goeroe. Hedendaagse religieuze bewegingen in Nederland*. Baarn, 1981, blz. 9.

¹⁶ Zie de brief van de subcommissie dd. 23 oktober 1980; ter inzage op het secretariaat van de subcommissie sekten in de Tweede Kamer (het commissiesecretariaat).

¹⁷ *Nieuwe religieuze bewegingen in Nederland*, VU Boekhandel/Uitgeverij, Amsterdam, voorheen uitgegeven door Kok, Kampen.

sommige van de er algemeen toe gerekende bewegingen gaan terug op oude tradities terwijl anderzijds de expliciete accentuering van het godsdienstige karakter tot onbedoelde beperkingen kan leiden.

Voor ons is essentieel geweest het objectieve en onbevooroordeelde karakter van het onderzoek niet te belasten door het hanteren van een omstreden begrip, ook al zijn er argumenten die hantering verdedigbaar maken. Daarom wordt in dit rapport het meer neutraal klinkende «nieuwe religieuze bewegingen» gebezigd.

Voor het doel van ons onderzoek menen wij «nieuwe religieuze beweging» te kunnen omschrijven als een groep personen, die zich in de laatste tijd op (religieus) levensbeschouwelijk gebied heeft gemanifesteerd en die zich kenmerkt hetzij door een (charismatische) leidersfiguur, hetzij door specifieke religieuze opvattingen, hetzij door een specifiek groepsgedrag dan wel door een combinatie van deze facetten. In deze werkdefinitie zoeken wij aansluiting bij de oorsprong van het begrip sekte, doelend op een religieus groepsverband rond een leider dan wel een leidende idee. Nochtans onderkennen wij dat de onzekere inhoud van de samenstellende delen van het begrip nieuwe religieuze beweging het begrip als zodanig voor meer dan één uitleg vatbaar maakt. In theorie kan men twisten over de vraag wat nieuw is – wat immers is nieuw in het licht van de eeuwigheid –, wat religieus is – want waar liggen bij voorbeeld de grenzen tussen religie, wereldbeschouwing en filosofie – en zelfs wat een beweging is – want waar is een aantal volgelingen zodanig gestructureerd dat van een beweging kan worden gesproken –, in de praktijk echter blijkt er in de literatuur, de media en de publieke opinie vrij grote eenstemmigheid te bestaan over de vraag op welke bewegingen dit begrip van toepassing is. Wij zullen de betekenis die wij de woorden nieuw en religieus in onze omschrijving toekennen zoveel mogelijk concretiseren, zonder overigens te pretenderen daarmee de inhoud van de omschrijving scherp te kunnen afbakenen. Onze werkdefinitie heeft voor ons dan ook veeleer de functie vervuld van leidraad en algemeen referentiekader dan van absolute maatstaf.

Het onderzoek richt zich op een maatschappelijk verschijnsel dat zich in de laatste tijd is gaan aftekenen. In dat licht is het woord «nieuw» zo geïnterpreteerd dat het die bewegingen markeert die in de laatste decennia in ons land zijn opgetreden. In dit verband is niet relevant dat sommige van deze bewegingen op zich zelf exponenten zijn van al eeuwen bestaande religieuze tradities en stromingen, zoals het christendom, het hindoeïsme of het boeddhisme. Ook afgezien van het onderzoekskader leidt deze concretisering van het woord tot resultaten die overeenstemmen met het scala van bewegingen dat onder de noemer nieuwe religieuze bewegingen aan de orde komt in de literatuur.

Over het element «religieus» willen we het volgende opmerken. Op het terrein van het geestelijk leven wordt in de regel onderscheid gemaakt tussen godsdienst enerzijds en (de niet-godsdienstige en rationalistische) levensovertuiging anderzijds¹⁸. De visie op mens, wereld en leven, die beide uitingsvormen van het geestelijk leven omvat, vertoont in de godsdienstige overtuiging een extra dimensie, die kan worden aangeduid als het geloof in een bovennatuurlijke macht waaraan men in zijn eigen leven gezag toekent. Meestal wordt deze bovennatuurlijke macht god genoemd. Bezit dit godsbegrip persoonlijke elementen, dan spreekt men van een theïstische religie. Ontbreken deze elementen en gaat het veeleer om een onpersoonlijk godsbegrip, dan is sprake van een non-theïstische religie.

¹⁸ In de godsdienstwetenschap wordt niet zelden verschil in betekenis toegekend aan de begrippen religie en godsdienst. Globaal houdt dit verschil in, dat godsdienst betrekking heeft op een persoonlijk gedacht godsbegrip (theïstische religie) en religie een ruimere inhoud heeft en – in de woorden van prof. dr. C. I. Bleeker, WP Encyclopedie, onder religie – een verbondenheid met het goddelijke Alleen aanduidt (dat wil zeggen theïstische en non-theïstische stelsels omvat). Wij begeven ons niet in deze definitie-kwestie en sluiten ons, ter voorkoming van misverstand, uitdrukkelijk aan bij die godsdienstwetenschappers die de beide begrippen als synoniem beschouwen. Datzelfde geldt voor de van deze begrippen afgeleide bijvoeglijke naamwoorden «religieus» en «godsdienstig».

Onder godsdienstsociologen bestaat overigens verschil van mening over de vraag of de bovennatuurlijke dimensie een onmisbaar onderdeel is van een levensbeschouwelijke visie die als een religie kan worden betiteld. De meerderheid, aan welke zijde wij ons dus in dit opzicht scharen, beantwoordt deze vraag bevestigend. De Amerikaanse godsdienstsocioloog Stark¹⁹ heeft deze meerderheidsopvatting als volgt verwoord: «not only is the notion of a non-supernatural or naturalistic religion a logical contradiction, but in fact, efforts to create naturalistic religions will fail for want of that vital resource that has always been the *raison d'être* of religion: the gods». Deze stelling baseert Stark op de opvatting, dat het menselijke handelen wordt bepaald door het streven «beloningen» te verkrijgen en «kosten» te vermijden. De beloningen die men zoekt zijn vaak hoog gegrepen en in bepaalde gevallen in het geheel niet in dit leven bereikbaar (het laatste geldt bij voorbeeld voor het verlangen naar onsterfelijkheid). Om die reden scheidt men *vormen van compensatie* voor dergelijke beloningen, die bestaan uit verklaringen over de wijze waarop deze beloningen uiteindelijk kunnen worden verworven. Religie behelst een vorm van compensatie, die zich onderscheidt door de omvang van de voorgespiegelde beloningen. Deze is dermate groot dat de compensatievorm slechts geloofwaardig kan zijn door in de theorie de aanwezigheid van een bovennatuurlijke macht te verweven. Religies zijn derhalve, aldus Stark, «systems of general compensators based on supernatural assumptions». Zij bieden een oplossing voor menselijke verlangens met een maximale strekking en intensiteit, welke eigenschap hen doet onderscheiden van andere levensbeschouwelijke visies die dat vermogen missen.

De discussie over de psychologische achtergrond van het geloven in een bovennatuurlijke macht aan anderen overlatend, onderschrijven wij in die zin de opvatting van Stark c.s., dat religie ons inziens in essentie niet alleen het geloven als zodanig inhoudt maar ook het in het dagelijkse leven op enigerlei wijze rekening houden met die bovennatuurlijke macht.

Hoewel met de aanvaarding van het bovennatuurlijke aspect als kenmerk van religie een criterium is aangelegd, waarmee onderscheid kan worden gemaakt tussen godsdienst en levensovertuiging, is dit onderscheid echter naar onze mening in de praktijk niet zo duidelijk als men wellicht op basis van de geschetste theoretische tweedeling geneigd zou zijn aan te nemen. Verschillende factoren doen de grens tussen godsdienst en levensovertuiging vervagen. Wij noemen er enkele.

Om te beginnen kan het godsbegrip in non-theïstische religies worden overvleugeld door andere onderdelen van de visie, welke de totale overtuiging wellicht eerder tot een levensovertuiging zouden doen aanmerken. Vervolgens gaat ook een levensovertuiging dikwijls gepaard met een algemeen gevoel van religiositeit, in die zin dat de mens zich onderdeel voelt van de totaliteit van het zijnde²⁰. Een volgend grensvervagend feit is dat ook een levensovertuiging theïstische elementen kan bevatten, waarin god als symbool wordt gezien van wat de mens bij ideale ontplooiing van zijn innerlijke mogelijkheden kan zijn²¹. Het trekken van een grens wordt

¹⁹ R. Stark, *Must all religions be supernatural?*, in: B. Wilson (ed), *The social impact of new religions movements*, New York, 1981, p. 159–177. In dezelfde zin onder meer: P. Berger, *The sacred canopy*, New York, 1967 (Nederlandse vertaling: *Het Hemels baldakijn*, Bilthoven 1974). Sociologen die menen dat religie niet per se behoeft te worden gekenmerkt door de aanvaarding van een bovennatuurlijke macht, zijn bij voorbeeld: Th. Luckmann, *The Invisible Religion*, New York, Macmillan 1967 en R. N. Bellah, *Christianity and Symbolic Realism*, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 9, february 1970, blz. 89–96.

²⁰ Ter toelichting zij verwezen naar de opvatting van Rümke (*Karakter en aanleg in verband met het ongelooft*, 4e druk, 1953, blz. 18 e.v.), die wordt aangehaald door T. T. ten Have in een voordracht uit 1953 overgenomen in het lustrumnummer van *Rekenschap 1954–1984* (blz. 15), namelijk dat de ontwikkeling van het godsgeloof berust op een drietal grondpijlers van religiositeit. Deze zijn de beleving dat de mens zich zinvol ingeschakeld voelt in het geheel van het zijnde, vervolgens de beleving dat het zijnde de «oergrond» is van alle delen en ten derde de beleving van deze oergrond als «grond van mijn grond». Ten Have stelt dat een dergelijk gevoel van religiositeit bij voorbeeld ook vele humanisten niet onbekend is. De wegen tussen godsdienst en levensovertuiging scheiden zich bij de vierde door Rümke onderscheiden ontwikkelingsfase tot geloof, namelijk de uitspraak dat deze oergrond god is.

Zie ook: J. P. van Praag, *Grondslagen van humanisme*, Meppel 1978, blz. 46; blz. 185.

²¹ T. T. ten Have, op. cit., blz. 24, citeert in dit verband Erich Fromm (*Psychoanalysis and religion*, 1950, blz. 45): «In as much as humanistic religions are theistic, God is a symbol of man's own powers which he tries to realize in his life, and is not a symbol of force and domination, having power over man».

bovendien een hachelijke aangelegenheid, wanneer men zich met Van Praag²² realiseert dat het religieuze en het rationele denken niet anders zijn dan twee wijzen van benadering van de werkelijkheid, namelijk de beleving van de totaliteit van het zijnde en de beschouwing van de onderdelen van die totaliteit, met andere woorden complementair zijn.

De afgrenzing van godsdienst ten opzichte van levensovertuiging zou een academisch, zij het boeiend discussiepunt zijn voor beoefenaren van theologie en menswetenschappen, ware het niet dat zij enige betekenis krijgt door de opneming van het element «religieus» in de door ons te bezigen term *nieuwe religieuze beweging*. Het ligt niet in onze bedoeling dit onderdeel van de term bij de bepaling van welke beweging wel en welke beweging niet tot deze categorie moet worden gerekend als een absolute maatstaf te hanteren. Daarvoor is, zoals wij hebben laten zien, de inhoud van het woord te moeilijk af te grenzen. Daarvoor ook is, zoals uit hoofdstuk drie zal blijken, de precieze plaatsbepaling van een beweging op het gebied van het geestelijk leven te gecompliceerd. Wat wij wel beogen is het woord religieus in de term *nieuwe religieuze beweging*, bij wijze van werkdefinitie, op te vatten in de ruime zin van doelend op een levensbeschouwelijke visie die meer is dan uitsluitend een (rationalistische) levensovertuiging. Aangezien de afgrenzing van religie ten opzichte van levensovertuiging echter ook een praktische betekenis heeft doordat zij gevolgen heeft voor de juridische positie van bewegingen met een godsdienstige visie respectievelijk een levensovertuiging zullen wij in dit rapport tevens een poging doen deze «werkdefinitie» te verheffen tot juridische norm. In paragraaf 4.3.1 komen wij daarop terug.

1.4. De keuze van te onderzoeken nieuwe religieuze bewegingen

Wij hebben ons bij de keuze van de nieuwe religieuze bewegingen waarvan de activiteiten zouden worden onderzocht, laten leiden door het doel dat de instelling van de subcommissie uiteindelijk beoogde te dienen, namelijk zodanige gegevens te doen bijeenbrengen dat een oordeel zou kunnen worden gevormd over de opstelling die de overheid ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen zou behoren te bepalen. Dat betekende voor ons, dat niet gestreefd behoefde te worden naar volledigheid in die zin, dat alle bewegingen die geacht konden worden binnen de omschrijving te vallen in het onderzoek zouden moeten worden betrokken maar wel dat een zo representatief en objectief mogelijk beeld van deze bewegingen gegeven zou moeten worden. Afgezien van het feit dat de term *nieuwe religieuze beweging* bepaalde arbitraire elementen bevat, zoals wat als «nieuw» wordt beschouwd en wanneer precies een beweging als een religieuze beweging wordt gekwalificeerd, zou het een illusie zijn volledigheid op dit terrein ook maar te kunnen benaderen, omdat het aantal bewegingen dat redelijkerwijze tot de categorie *nieuwe religieuze bewegingen* kan worden gerekend in de honderden loopt. Het Documentatiecentrum van de Vrije Universiteit bevat gegevens over niet minder dan 500 bewegingen. En zelfs in het gunstigste geval, waarin men erin zou slagen een overzicht samen te stellen van de activiteiten van al die honderden bewegingen, zou toch het eindresultaat niet veel meer kunnen zijn dan een momentopname aangezien zich op dit terrein een gedurig komen en gaan van bewegingen voordoet en vele bewegingen die zich handhaven niet zelden binnen korte tijd van karakter veranderen. De inhoud die aan het begrip *nieuwe religieuze beweging* is toegekend houdt in dat bewegingen die reeds aanmerkelijk langer in Nederland optreden en die recent niet *zodanig van karakter zijn veranderd dat zij in wezen als een nieuwe of vernieuwde beweging moeten worden aangemerkt*, zoals bij voorbeeld de Soefi-beweging en het Wachtstoren Genootschap (Jehova's Getuigen),

²² J. P. van Praag, in een inleiding op de eerste landdag van de stichting Socrates in 1952, overgenomen in Rekenschap 1954–1984.

buiten de termen van het onderzoek vielen. Wat betreft de laatstgenoemde beweging, het Wachttore Genootschap, kan daaraan worden toegevoegd, dat de subcommissie heeft gemeend niet van de bovenvermelde opvatting te moeten afwijken, niettegenstaande de op haar van verschillende zijden uitgeoefende druk (de groep van ex-Jehova's Getuigen genaamd Nederlandse Vereniging van Ontgoochelden, de Omroepraad, het VARA-Ombudsman-programma) deze beweging tevens in het onderzoek te betrekken. Dat neemt niet weg, dat uiteraard wel kennis is genomen van de aantijgingen tegen deze beweging, zoals wij ook van talrijke opmerkingen over andere niet in het onderzoek betrokken bewegingen goede nota hebben genomen. Voor zover het verrichte onderzoek ons aanleiding heeft gegeven tot het formuleren van visies en aanbevelingen met algemene strekking (hoofdstuk vier), laten deze zich in beginsel ook toepassen op bewegingen als deze, waarop het onderzoek zich niet heeft toegespitst.

Het streven naar het geven van een representatief en objectief beeld van de werkelijkheid door het onderzoek te richten op een beperkt aantal geselecteerde bewegingen veronderstelt, dat bij deze selectie bepaalde criteria in acht zijn genomen. Het belangrijkste criterium is gelegen in de globale indeling die zich niettegenstaande de veelkleurigheid van het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen laat maken in categorieën. Onderscheid kan worden gemaakt tussen bewegingen die voortkomen uit oosterse religies of culturen en oosterse bewegingen kunnen worden genoemd (a), bewegingen die zich binnen het christendom naast de gevestigde kerken hebben ontwikkeld en kunnen worden aangeduid met de term opwekkingsbewegingen of evangelische bewegingen (b), bewegingen die elementen van verschillende religieuze stelsels in zich verenigen en om die reden syncretistische (gemengde) bewegingen worden genoemd (c), terwijl zich dwars door deze categorieën heen nog een groep van bewegingen laat onderscheiden waarbij de nadruk in hoge mate ligt op het zich geestelijk welbevinden en welke religieuze achtergrond in wezen wordt overvleugeld door activiteiten die sterk verwantschap vertonen met psychotherapeutische methodieken (d). Het gaat hier om een globale indeling naar geloofsopvatting en-achtergronden – onontkoombaar indien men objectief beoogt te zijn en niet het terechte verwijt wil ontmoeten een eenzijdig georiënteerd onderzoek te verrichten –, waarnaast ook andere indelingen denkbaar en bruikbaar zijn. Zo wordt door sommige wetenschappelijke onderzoekers²³ een onderscheid gemaakt tussen open en gesloten bewegingen (waarbij wordt bedoeld op de organisatiestructuur en de toegankelijkheid) en totale en partiële bewegingen (waarbij bepalend is de mate waarin een beweging op haar aanhangers beslag legt).

Wij hebben het hier beschreven criterium zo toegepast, dat in de groep waarop het onderzoek zich meer in het bijzonder zou richten alle vier door ons onderscheiden categorieën zouden zijn vertegenwoordigd. Binnen deze categorieën is een zodanige selectie toegepast dat daardoor de andere twee vermelde indelingen tot haar recht kwamen. Tevens is gelet op factoren als de aandacht die voor bepaalde bewegingen werd gewekt in de wetenschappelijke literatuur, de media en in de ingezonden brieven, de omvang van de bewegingen en de continuïteit.

Aldus is gekomen tot de volgende selectie, waarbij tussen haakjes de categorie(ën) is (zijn) vermeld waartoe de bewegingen in eerste instantie zijn gerekend:

Ananda Marga (a), de beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh (a; d), de Campus Crusade for Christ (Instituut voor Evangelisatie) (b), de Children of God (Family of Love) (b), de Divine Light Mission (a), de Internationale Gemeenschap voor Krishna Bewustzijn (Hare Krishna) (a), de Jezusbeweging Lucas en Jenny Goeree (b), de Jezuskinderen (b; d), de Navigators (b), de Scientology Kerk (c; d), de Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie (Transcendente Meditatie) (a; d), de Verenigingskerk (Moonbeweging) (c) en Youth for Christ (b).

²³ Zie het overzicht in R. Kranenborg «Aspecten van nieuwe religieuze bewegingen in Nederland» in: Kosmos + Oekumene 14 (1980) 10, blz. 319–326.

2. Overheid en religie

De verhouding tussen overheid en religie (of tussen overheid en religieuze bewegingen) wordt beheerst, zo hebben wij al eerder gesteld, door twee begrippen: de scheiding tussen kerk en staat en de vrijheid van godsdienst. Beide begrippen zijn van elkaar te onderscheiden, maar niet te scheiden. Zeker in het licht van recente ontwikkelingen op het gebied van de grondrechten – in het bijzonder de verbreding van de werking van grondrechten tot instituties en de koppeling van het gelijkheidsbeginsel aan de werking van grondrechten –, kan men scheiding tussen kerk en staat beschouwen als een aspect van de godsdienstvrijheid¹. Scheiding van kerk en staat laat zich nochtans zeer wel behandelen als een afzonderlijk onderwerp naast de vrijheid van godsdienst, waarbij het eerstgenoemde begrip vooral wordt aangemerkt als het staatkundige aspect van de kerk-staatverhouding (ofte wel de positie van de kerk of religieuze bewegingen in het staatsbestel) en het laatstgenoemde begrip als het burgerlijke aspect (ofte wel de bescherming van de individuele geloofsvrijheid).

In dit hoofdstuk behandelen wij allereerst de scheiding tussen kerk en staat (paragraaf 2.1) en vervolgens de vrijheid van godsdienst (paragraaf 2.2). In paragraaf 2.3 trekken wij enige lijnen uit deze paragrafen door naar ons onderzoek en naar het overheidsbeleid ten aanzien van religieuze bewegingen in het algemeen.

2.1. Scheiding tussen kerk en staat

Sedert de Franse tijd wordt hier te lande uitgegaan van de scheiding tussen kerk en staat. Dit betekent niet dat tussen kerk en staat generlei relatie zou bestaan. Immers, kerken vormen een integrerend bestanddeel van de samenleving en functioneren binnen de burgerlijke rechtsorde. Bij de uitoefening van hun taak hebben zij in velerlei opzicht met de burgerlijke overheid te maken. Scheiding tussen kerk en staat is dan ook een begrip dat vooral in historisch perspectief behoort te worden geplaatst.

Vóór de negentiende eeuw was in ons land sprake van een nauwe verwevenheid van kerk en staat. De overheid koos in de begintijd van de republiek voor de gereformeerde religie en de Nederlandse Hervormde Kerk nam tot aan de Franse Revolutie een overheersende positie in. Zij was de publieke kerk, de staatskerk en daarmee bevoorrecht boven alle andere kerken. Enerzijds ondervond zij ondersteuning van overheidswege in materiële zin, anderzijds de overheidsinvloed op kerkelijke aangelegenheden, zoals de vaststelling van de eigen kerkorde². Andere kerken werden ternauwernood getolereerd, hoewel de persoonlijke godsdienstbeleving van de burgers in de regel in zoverre ongemoeid werd gelaten dat Diepenhorst³ kon concluderen, dat in feite de republiek een gematigde godsdienst-

¹ Zie bij voorbeeld: prof. mr. E. M. H. Hirsch Ballin, De scheiding van kerk en staat, in Christen-Democratische Verkenningen, 5/83, blz. 273.

² Hoe ver die invloed strekte moge bij voorbeeld blijken uit het feit dat de in 1637 gereedgekomen officiële Bijbelvertaling (de Statenvertaling) eerst werd uitgegeven nadat zij door de Staten-Generaal was «geapprobeert en geautoriseerd». Een andere illustratie biedt de gang van zaken rond de verbetering van het godsdienstig lied en het kerkgezag in het midden van de achttiende eeuw. Nadat daarop uit kerkelijke kring was aangedrongen gaven de Staten-Generaal in 1762 verloop tot verbetering en herziening van het psalmboek. De werkzaamheden werden verricht door een commissie bestaande uit negen predikanten en vier leden van de Staten-Generaal en leidden tot een nieuwe psalmbundel, welke bij besluit van de Staten-Generaal op nieuwjaarsdag 1775 werd ingevoerd. Zie hierover: Prof. dr. J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk in de Nederlanden, 2de druk, Utrecht 1933, blz. 435.

³ Prof. dr. I. A. Diepenhorst, De verhouding tussen kerk en staat in Nederland (diss. 1946), blz. 68.

vrijheid kende. Nochtans, om het Tweede-Kamerlid mr. H. J. Smidt⁴ te citeren, «er was of bleef echter overal en altijd geene gelijkheid van toestand».

Aan de verstrengeling van kerk en staat kwam een einde door de Nationale Vergadering van 1796. Het op 18 augustus van dat jaar uitgevaardigde decreet legde vast dat geen kerk meer een bevoorrechte positie zou innemen, deed tal van besluiten en plakaten van de Staten-Generaal, bij voorbeeld betreffende de heffing van kerkelijke belastingen, vervallen, beëindigde het toezicht van de overheid, ja verbood zelfs het klokgelui. Scheiding van kerk en staat is van toen af een leidend beginsel geweest in de opvolgende staatsregelingen en grondwetten tot de dag van vandaag.

Thorbecke⁵ formuleerde ruim honderd jaar geleden kernachtig welke betekenis in formele zin aan het begrip scheiding tussen kerk en staat moet worden toegekend: «Wat mij aangaat, de betekenis van de stelling «staat en kerk zijn gescheiden» is eenvoudig deze: dat de staat geen kerkelijk karakter heeft en de kerk volkomen vrij is».

In de loop van de negentiende eeuw verdween geleidelijk de laatste vorm van overheidsinvloed op het godsdienstig leven (vaststelling reglementen, collatierecht) en groeide ook feitelijk een situatie waarin kerk en staat geacht worden beide in vrijheid hun eigen beleid te bepalen. Er bestond geen kerk meer met een publiek karakter, bevoorrecht boven andere kerken, en de staat onthield zich voortaan van inmenging in kerkelijke aangelegenheden.

Of en in hoeverre in ons land feitelijk scheiding van kerk en staat bestaat is een kwestie waarover zeer veel verschillende opvattingen zijn vertolkt. De bonte opsomming van meningen dienaangaande bij Diepenhorst⁶ moge hiervan getuigen. Toch kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat veel van de verschillen van inzicht en aangebrachte nuanceringen is terug te voeren op de interpretatie van de term scheiding. Vat men scheiding op in de zin van het naast elkaar bestaan van twee instituties zonder bindingen en raakvlakken, dan kan scheiding van kerk en staat hier te lande noch als werkelijk noch als wenselijk worden beschouwd. Daarover zal geen verschil van mening bestaan. Maar wordt scheiding uitgelegd als zelfstandigheid en onafhankelijkheid van twee instituties onder erkenning van de onvermijdelijkheid van bepaalde onderlinge banden, dan zullen velen zich kunnen vinden in de opvatting dat scheiding van kerk en staat wenselijk is en feitelijk ook bestaat.

Een absolute scheiding van kerk en staat in de eerstbedoelde zin zou ook daarom al ondenkbaar zijn omdat de kerk, concrete organisatie- en uitingsvorm van godsdienst, niet anders kan dan deel uit maken van het door de burgerlijke rechtsorde bestreken maatschappelijk leven. Geen staat in de staat derhalve, maar wel de erkenning van staatswege van het bijzondere karakter van de kerk.

Het bijzondere karakter van de kerk in onze rechtsorde komt vooral tot uitdrukking in de juridische status, die is toegekend aan kerkgenootschappen en die zich kenmerkt door een terugtrek van de staat ten aanzien van hun interne organisatie. De term kerkgenootschap, in ons rechtsbestel geïntroduceerd bij de grondwetswijziging van 1848, wordt nergens door de wetgever gedefinieerd. Gaf dat in de vorige eeuw geen bijzondere moeilijkheden, tegenwoordig doet het gemis aan een duidelijke omschrijving van het begrip zich gevoelen, wanneer men tracht uit te maken of bepaalde bewegingen al dan niet als kerkgenootschap behoren te worden aangemerkt. De Wet op de kerkgenootschappen (Wet van 10 december 1853, Stb. 102) biedt hier geen uitsluitel evenmin als het Nieuwe Burgerlijk Wetboek (NBW). Ook in de jurisprudentie is geen eenduidige begripsomschrijving te

⁴ Mr. H. J. Smidt, *Scheiding van Staat en Kerk en het budget van eeredienst*, Assen 1872, blz. 3.

⁵ Tweede Kamer, 25 november 1857, Bijblad 1857–1858, blz. 155.

⁶ Prof. dr. I. A. Diepenhorst, op. cit., blz. 201.

vinden, al lijkt zich daarin een nader aan te duiden tendens af te tekenen. In de wetenschappelijke literatuur lopen de meningen uiteen en kan men globaal twee opvattingen onderscheiden, de juridisch-dogmatische en de historische. Terwijl de historische richting, waarvan onlangs Hardenberg⁷ zich een aanhanger betoonde, kerkgenootschap omschrijft als «een christelijke of joodse geloofsgemeenschap», verdedigt de juridisch-dogmatische richting de definitie geformuleerd door Duynstee in 1935⁸: «een kerkgenootschap is een blijvende vereniging van personen, welke zich de gemeenschappelijke godsverering harer leden, op de grondslag van gemeenschappelijke godsdienstige opvattingen, ten doel stelt». Het is deze laatste omschrijving, die bij vele auteurs ingang heeft gevonden en ook in de rechtspraak aanhang blijkt te hebben verworven⁹.

Omdat in de wetgeving op levensbeschouwelijk gebied slechts twee categorieën genootschappen worden onderscheiden, namelijk kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag (waarmee niet-godsdienstige genootschappen worden bedoeld) zou toepassing van de historische interpretatie tot de consequentie leiden, dat bepaalde niet-christelijke godsdienstige bewegingen tussen wal en schip zouden vallen. Het maken van een juridisch onderscheid tussen godsdienstige genootschappen lijkt bovendien moeilijk verenigbaar met het in onze Grondwet neergelegde gelijkheidsbeginsel. Daarom mag de juridisch-dogmatische omschrijving van het begrip kerkgenootschap worden geacht de voorkeur te genieten, al is ook daarop nog wel wat aan te merken¹⁰.

Hoewel het eerste artikel van de Wet op de kerkgenootschappen¹¹ anders doet vermoeden, wordt de vraag of een genootschap als kerkgenootschap behoort te worden beschouwd op generlei wijze beïnvloed door de eventuele registratie bij het ministerie van Justitie. De minister van Justitie immers is volstrekt lijdelijk ten aanzien van aanmeldingen op de voet van artikel 1 van de Wet op de kerkgenootschappen, zodat noch aan registratie een bewijs kan worden ontleend voor het zijn van een kerkgenootschap noch in het achterwege laten van registratie het bewijs van het omgekeerde kan worden gevonden. Niettegenstaande over deze aangelegenheid al vele jaren volstreekte eenheid van opvatting bestaat, heersen daarover in de praktijk, zo is in het onderzoek bij herhaling gebleken, veel misverstanden. In het maatschappelijk verkeer wordt klaarblijkelijk niet zelden enige waarde toegekend aan de registratie ten departemente. Registratie nochtans zegt uitsluitend iets over de wil van het genootschap zelf een kerkgenootschap te zijn. Of een genootschap als kerkgenootschap dient te worden aangemerkt wordt in laatste instantie uitgemaakt door de rechter.

De vraag of een genootschap een kerkgenootschap is, is geen academische vraag, vooral omdat aan kerkgenootschappen een rechtspositie is toegekend waarin de terugtred van de staat ten aanzien van de interne aangelegenheden van de kerk zich duidelijk manifesteert. In de eerste plaats vormen kerkgenootschappen ingevolge artikel 2, boek 2, NBW¹² een aparte categorie rechtspersonen naast bij voorbeeld verenigingen en stichtingen. In de

⁷ L. Hardenberg, Het eigen recht van de kerken, in WPNR van 19 april, 26 april en 3 mei 1980, jaargang 111, nrs. 5518, 5519 en 5520.

⁸ W. J. A. J. Duynstee, Het rechtskarakter en de vertegenwoordiging van kerkgenootschappen en kerkelijke instellingen; praeadvies voor de A. V. der Broederschap van Cand.-Notarissen, 1935.

⁹ Getuige het arrest van de Hoge Raad inzake het conflict in de Gereformeerde Kerk van Houwerzijl, HR 23 juli 1946, NJ 1947, 1. Zie ook: Rechtbank Utrecht, 24 april 1940, NJ en W 1940, 1011.

¹⁰ Zie hierover paragraaf 4.3.1 van dit rapport.

¹¹ Artikel 1 van de Wet op de kerkgenootschappen luidt:

1. Aan alle kerkgenootschappen is en blijft de volkomen vrijheid verzekerd alles wat hunne godsdienst en de uitoefening daarvan in hun eigen boezem betreft, te regelen.

2. De bepalingen betreffende de inrigting en het bestuur worden, voor zooveel zij niet reeds aan Ons bekend zijn gemaakt, binnen een maand na de afkondiging dezer wet, door de bestuurders of hoofden der kerkgenootschappen aan Ons medegedeeld. Nieuw te maken bepalingen worden mede vóór of bij het in werking treden daarvan, op gelijke wijze ter Onzer kennis gebracht.

3. Voor zooveel er zich onder de bepalingen, bij dit artikel bedoeld, eenige bevindt welke de medewerking van het staatsgezag vereischt, wordt die medewerking niet verleend, tenzij de bepaling door Ons is goedgekeurd.

¹² Artikel 2 Boek 2 NBW luidt:

«1. Kerkgenootschappen alsmede hun zelfstandige onderdelen bezitten rechtspersoonlijkheid.
2. Zij worden geregeerd door hun eigen statuut, voorzover dit niet in strijd is met de Wet.»

tweede plaats zijn de algemene bepalingen van het rechtspersonenrecht grotendeels niet op kerkgenootschappen van toepassing, hetzij uit hun aard hetzij omdat zij daarvan uitdrukkelijk zijn uitgesloten. Zo is de besluitvorming binnen kerkgenootschappen niet onderworpen aan de regels van het NBW (zij het dat in de jurisprudentie wel een neiging tot analoge toepassing van deze bepalingen is te bespeuren), terwijl tevens de ontbinding van kerkgenootschappen, omdat zij wegens strijdigheid van doel of werkzaamheid met de openbare orde of goede zeden zijn verboden, onmogelijk is¹³. Daarmee is het beginsel vastgelegd, helder geformuleerd door de staatscommissie-Anema¹⁴, dat een «kerkgenootschap als een volkomen maatschappij in zijn sfeer algehele zelfstandigheid» toekomt.

In dit verband lijkt het ons gewenst een zijsprongetje te maken en terug te komen op een opmerking die wij op blz. 15 van dit rapport hebben gemaakt over de juridische consequenties van de afgrenzing van religie ten opzichte van levensovertuiging. Wij hebben uiteengezet dat de grens tussen deze beide uitingsvormen van levensbeschouwing (religieuze levensbeschouwing of godsdienst respectievelijk non-religieuze levensbeschouwing of levensovertuiging) moeilijk te trekken is. Wij weten ons in die opvatting onder andere gesteund door de regering, die in de memorie van toelichting op het wetsontwerp inzake klassieke grondrechten (eerste lezing) opmerkte¹⁵, dat «de godsdienstige en levensbeschouwelijke overtuigingen in de praktijk tal van geleidelijke overgangen (–) vertonen» en daaraan het gevolg verbonden achtte, «dat een afzonderlijke (grondwettelijke) regeling voor beide in vele gevallen de netelige vraag kan oproepen of een bepaalde overtuiging tot de godsdienst dan wel tot de levensovertuiging moet worden gerekend». In de Grondwet is dan ook sprake van een volledige nevenschikking van godsdienst en levensovertuiging. Deze in brede kring aanvaarde, staatsrechtelijke opvatting is nochtans tot heden niet doorgetrokken naar alle geledingen van het recht, onder meer niet naar het onderdeel waarop wij thans doelen, het algemeen deel van het rechtspersonenrecht. Het verschil in juridische behandeling van godsdienst en levensovertuiging komt vooral tot uitdrukking in de van rechtswege toekenning aan kerkgenootschappen van rechtspersoonlijkheid en de onthouding daarvan aan genootschappen op geestelijke grondslag. Dit verschil laat zich vooral historisch verklaren, in die zin dat het stamt uit een tijd dat godsdienstige overtuigingen het geestelijk leven domineerden en kerk (lees manifestatie van godsdienst) en staat als twee naast elkaar staande, gelijkwaardige grootheden werden beschouwd. Internationaal en nationaal is sedertdien het besef gegroeid dat uit een oogpunt van grondrechtelijke bescherming van een vrij geestelijk leven over godsdienst en levensovertuiging in het recht in termen van nevenschikking dient te worden gedacht. Tegen die achtergrond werd bij de parlementaire behandeling van de Invoeringswet Boek 2 NBW in 1974 enigszins halfslachtig geprobeerd de juridische gelijkstelling van deze vormen van geestelijk leven ook in de wet vast te leggen.

¹³ Deze uitzonderingspositie van kerkgenootschappen, vervat in artikel 18 Boek 2 NBW, is in de literatuur voorzien van verscheidene kritische kanttekeningen. Men zie onder andere: Asser-Van der Grinten, *Vertegenwoordiging en rechtspersoon*, De rechtspersoon, Zwolle 1980, blz. 98 en 170; Van Schilfgaarde, *Rechtspersonen*, algemeen deel, Deventer 1976, artikel 18; F. T. Oldenhuis, *De rechtspositie van kerkgenootschappen*, NJB 1977, blz. 501, en *Kerkgenootschappen en hun zelfstandige onderdelen*, WPNR 5660, blz. 457. Met name werd de vraag gesteld welke de toepasselijkheid was van de niet uitdrukkelijk buiten toepassing verklaarde artikelen uit het algemeen deel van het rechtspersonenrecht en in hoeverre vervolgens de niet-toepasselijkheid ook overeenkomstige toepassing uitsloot. In het in december 1982 bij de Tweede Kamer ingediende wetsvoorstel 17 725 (Invoeringswet Boeken 3–6 NBW zesde gedeelte, bevattende de aanpassing van de Boeken 1 en 2 BW) is de algemene teneur in de literatuur gevolgd en is voorgesteld op één na alle bepalingen van het algemeen deel van het rechtspersonenrecht niet van toepassing te verklaren op kerkgenootschappen doch daarnaast uitdrukkelijk te bepalen dat overeenkomstige toepassing van deze bepalingen geoorloofd is, «voor zover deze is te verenigen met hun statuut en met de aard der onderlinge verhoudingen».

¹⁴ Rapport van de Staatscommissie voor de regeling der rechtspositie van de kerkgenootschappen (commissie-Anema), 1921.

¹⁵ Algehele grondwetsherziening, eerste lezing, deel 1A Grondrechten, blz. (29).

Zo werd de terugtred van de staat ten aanzien van de interne aangelegenheden ook met betrekking tot genootschappen op geestelijke grondslag (als manifestatie van levensovertuiging) geïntroduceerd (artikel 18 Boek 2 NBW). Men ging echter niet zo ver om dergelijke genootschappen ook qualitate qua rechtspersoon te doen zijn. De vele kritiek die deze juridische constructie¹⁶ ontmoette mondde onlangs uit in het voorstel van de regering in het zojuist genoemde wetsvoorstel 17 725 om de sinds 1976 voor genootschappen op geestelijke grondslag geschapen uitzonderingspositie weer ongedaan te maken. Deze genootschappen hebben immers de rechtsvorm van vereniging of stichting, zo stelt de regering¹⁷, zodat de bepalingen van het algemeen deel van het rechtspersonenrecht zich rechtstreeks laten toepassen.

Is de vrijheid van kerkelijke organisatie stevig in de wetgeving verankerd, de beantwoording van de vraag in hoeverre interne regels binnen een kerkgenootschap in het maatschappelijk verkeer tot gelding kunnen komen hangt af van de mate waarin dit kerkelijke recht door de staat wordt erkend en desgevraagd wordt gehandhaafd. Voor zover niet sprake is van strijd met het algemeen geldende eldende recht, genieten kerkelijke reglementen in beginsel rechtskracht. Sinds de Hoge Raad daarover in 1911 een uitspraak deed¹⁸ wordt algemeen aanvaard, dat kerken niet het recht hebben om in verordeningen van het gewone recht af te wijken, met bindende kracht voor de rechter. Dat betekent, dat niet alleen de staat terugtreedt ten aanzien van de kerkelijke organisatie maar ook de rechter terugtreedt ten aanzien van de handhaving van de kerkelijke orde. De rechter kan zich slechts bezighouden met uit kerkelijke rechtsbetrekkingen voortvloeiende geschillen, voor zover aan te merken als burgerlijke geschillen. Theologische kwesties binnen een kerkgenootschap staan niet te zijner beoordeling: de rechter mag geen partij kiezen op het terrein van in een godsdienstige gezindte rijzende geschillen omtrent geloof en belijdenis, sprak de Hoge Raad in 1957 uit¹⁹. Evenmin mag de rechter in dit soort geschillen partij kiezen, als hij zou zijn geroepen om de rechtsgeldigheid van binnen kerkgenootschappen genomen besluiten te beoordelen, aldus de Hoge Raad in 1946²⁰.

Overigens is het niet uitgesloten dat kerkgenootschappen eigener beweging voor hun organisatie de juridische vorm van een stichting of een vereniging kiezen. Die keuze houdt niet in dat zij daarmee geen kerkgenootschap meer zouden zijn, maar alleen dat zij om bepaalde redenen (bij voorbeeld om het optreden in het maatschappelijk verkeer niet te bemoeilijken door twijfels omtrent de rechtspersoonlijkheid of omdat geen aanleiding wordt gezien om van de algemene regels voor rechtspersonen af te wijken) hebben gewenst zich te conformeren aan de algemene bepalingen van het NBW.

Zo is de scheiding tussen kerk en staat in ons land in formele zin, dat wil zeggen uit een oogpunt van de juridische verhouding tussen twee instituties, tamelijk duidelijk te markeren. In materiële zin, dat wil zeggen uit een oogpunt van het onderhouden van betrekkingen in het maatschappelijk verkeer, is de scheidslijn vager en lopen de meningen over wat in dezen wenselijk is in hogere mate uiteen. Zou men in dit verband scheiding van kerk en staat theoretisch kunnen opvatten als het terugbrengen van de onderlinge betrekkingen tot een minimum, in de praktijk moet men al snel constateren dat zelfs dat geenszins het geval is. Daarvoor kunnen historische gronden worden aangevoerd, vooral ten aanzien van de financiële banden die sedert de Franse tijd tussen staat en kerk hebben bestaan en waaraan grotendeels een einde komt door de onlangs tussen de staat en het

¹⁶ Zie de artikelen vermeld in noot 13.

¹⁷ Kamerstuk 17 725, nr. 3, blz. 54.

¹⁸ HR 29 december 1911, W 9272.

¹⁹ HR 15 februari 1957, NJ 1957, 201.

²⁰ HR 23 juli 1946, NJ 1947, 1.

Interkerkelijk Contact in Overheidszaken gesloten en inmiddels bij wet goedgekeurde overeenkomst inzake de beëindiging van de financiële verhouding tussen de staat en de godsdienstige gezindheden.

De historische verklaring van de financiële betrekkingen tussen kerk en staat laat zich in het kort als volgt weergeven. Voor de Reformatie had de kerk de beschikking over een groot aantal goederen met een verschillende bestemming, waarvan sommige onder wereldlijke en andere onder kerkelijke jurisdictie vielen. De kerkfabrieken (kerk, grond en al wat voor het onderhoud daarvan was bestemd), de kosterieën (goederen bestemd voor het onderhoud van de koster) en de armengoederen vielen in de regel onder het wereldlijke recht. Andere goederen, zoals pastoriegoederen (bestemd voor het onderhoud van de pastoor), vicarieën (bestemd voor het onderhoud van hulppastors dan wel de begiftigde tot bepaalde diensten verplichtend) en kloostergoederen behoorden tot de kerkelijke sfeer. Volgens de heersende opvatting (de Institutenleer) moeten deze goederencomplexen worden beschouwd als wat heden ten dage stichtingen worden genoemd.

Na de Reformatie kwam in deze situatie in zoverre verandering, dat de kerkfabrieken in de regel als stichtingen bleven bestaan ten dienste van de Hervormde Kerk en dat de pastoriegoederen soms naar de Hervormde Kerk overgingen, doch vaak ook door de overheid werden overgenomen die ze beheerde of verkocht. Geleidelijk werden deze onder beheerskantoren vallende goederen door de overheid als haar eigendom beschouwd, met dien verstande dat deze zich tevens verplicht voelde in het levensonderhoud van de predikanten te voorzien.

De Franse tijd kenmerkte zich door het streven de financiële relatie tussen kerk en staat te beëindigen. De uitkomst van de verschillende regelingen die elkaar in die tijd hebben opgevolgd was, dat alle geestelijke goederen en fondsen waaruit tevoren de traktementen en pensioenen werden betaald aan de staat kwamen en de wereldlijke goederen (kerken, pastorieën), voor zover ze eigendom van de kerk waren, aan de kerk bleven en voor het overige door het plaatselijk bewind onder de plaatselijke kerkgenootschappen werden verdeeld. Uit de genaaste goederen betaalde de staat de traktementen en pensioenen, niet uitsluitend aan hervormde predikanten maar ook aan bedienaren van andere kerken. In de grondwet van 1815 werd deze situatie gefixeerd met de bepaling die thans is terug te vinden als het additionele artikel IV (het voormalige artikel 185):

«(.....). De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welke aard ook, thans (dat wil zeggen in 1815) door de onderscheidene godsdienstige gezindheden of derzelver leraars genoten wordende, blijven aan dezelve gezindheden verzekerd. Aan de leraars, welke tot nog toe uit 's Lands kas geen, of een niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden.»

Er bestond geen verschil van mening over dat de betalingen die ter uitvoering van deze bepaling werden gedaan, moesten worden beschouwd als een verplichting van de overheid, niet zozeer op grond van gewoonterecht als wel als uitvloeisel van een plicht tot schadeloosstelling.

Zie verder over de afkoop van deze verplichting: Rapport van de Staatscommissie (-van Walsum) voor de Zaken van de Erediensten en het desbetreffende regeringsstandpunt (kamerstukken 10 030). Voorts: kamerstuk 16 671 en Hand. II 1981-1982, blz. 3084 e.v. gevolgd door het op 15 oktober 1982 bij de Kamer ingediende ontwerp van Wet tot beëindiging van de financiële verhouding tussen Staat en Kerk (kamerstuk 17 642), inmiddels tot wet verheven (Wet van 7 december 1983, Stb. 638).

Naast historische gronden speelt hier ook een ander element een rol, dat zich goed laat aanduiden door de woorden van het toenmalige kamerlid De Bosch Kemper²¹ aan te halen: «de kerk moet genee magt in den staat zijn,

²¹ Tweede Kamer, 1 december 1868, Bijblad 1868-1869, blz. 390.

maar de godsdienst is eene magt in de maatschappij». Met die maatschappelijke macht die de godsdienst vormt heeft de burgerlijke overheid in ons land altijd uitdrukkelijk rekening willen houden. Heeft zij tegenover de verschillende godsdienstige gezindheden sinds de Franse tijd onzijdigheid betracht, tegenover de godsdienst als zodanig heeft zij zich veeleer positief dan neutraal opgesteld. Niet alleen komt dat tot uiting in wettelijke regelingen die in algemene zin een positieve houding van de overheid tegenover het godsdienstige leven verraden, zoals de Zondagswet en de bepalingen in het Wetboek van Strafrecht betreffende godslastering en de versterking van godsdienstige bijeenkomsten, maar ook in de regelen betreffende de positie van de kerkgenootschappen in de rechtsorde en in de toekenning van bepaalde wettelijk gegarandeerde rechten aan kerkgenootschappen.²² In de loop van de jaren heeft deze opstelling van de overheid ook in velerlei opzicht geleid tot financiële ondersteuning van bepaalde activiteiten van kerken. Zo is na de Tweede Wereldoorlog eerst door gemeenten en later vanwege de rijksoverheid steun verleend aan de kerkenbouw, terwijl tevens tal van maatschappelijke activiteiten zijn en worden gesubsidieerd. De in 1955 ingestelde commissie kerkenbouw (commissie-Sassen) voerde in dit verband aan²³, dat «de in brede lagen van het Nederlandse volk bestaande overtuiging, dat een krachtig kerkelijk leven van zodanig openbaar belang is, dat het reeds daarom de overheid niet onverschillig kan laten of de kerkgenootschappen in het huidige bestel ook materieel in staat zijn hun taak op adequate wijze te volvoeren».

De Staatscommissie voor de Zaken van de Erediensten (staatscommissie-Van Walsum), belast met een onderzoek naar de al meer genoemde afkoopkwestie, huldigde in 1967 een dienovereenkomstige opvatting. Algemene steun aan kerken achtte zij aanvaardbaar, omdat het godsdienstig leven voor brede lagen van de bevolking van grote waarde is en de volkskracht ten goede komt en aldus het welzijn van de bevolking dient in die zin, dat het leven, collectief en individueel, aan inhoud, diepgang en waarde wint. Ook de kerken stelden zich in een reactie op het rapport van de staatscommissie op dit standpunt²⁴ en verklaarden, dat naast onderwijs en cultuur ook het godsdienstig leven voor de overheid een waarde dient te zijn, die waar dat noodzakelijk is, steun verdient van de overheid als stimulator van het algemeen welzijn. De regering wenste toentertijd niet zo ver te gaan. In de nota-Witteveen²⁵ van 19 februari 1969 trok zij een principiële scheidslijn tussen de verzorging van het godsdienstig leven zelf en maatschappelijke en culturele voorzieningen. «Het behoort niet tot de taak van de overheid», zo meende zij, «het godsdienstig leven te verzorgen of enig oordeel hierover te geven. De overheid moet zelfs de schijn vermijden alsof zij door permanente subsidiëring van de kerken invloed zou moeten, willen of kunnen uitoefenen in de eigen sfeer van deze kerken, waarvan het wezenlijke karakter als geloofsgemeenschappen, algehele vrijheid en zelfstandigheid vergt, uiteraard binnen de burgerlijke rechtsorde». Een duidelijke verwoording van het beginsel scheiding van kerk en staat.

Subsidiëring van specifieke activiteiten van kerken op maatschappelijk en cultureel gebied, waarop de kerken met andere organisaties van particulier initiatief als het ware optreden als uitvoerders van een door de overheid in het algemeen wenselijk geacht beleid, wordt aanvaardbaar geoordeeld, doch naarmate het godsdienstig of levensbeschouwelijk accent van de activiteiten sterker is past aan de zijde van de overheid een steeds grotere terughoudendheid. Uitlatingen van regeringswege in later jaren geven geen aanleiding te veronderstellen, dat zich in deze opvatting een funda-

²² Zie voor een uitgebreidere opsomming onder meer: J. Kamphuis, *La liberté de religion et de l'église dans la législation néerlandaise*, Rome 1959 (diss.), blz. 217 e.v.

Zie ook: de beschrijving van enkele «religieuze restanten», vooral getuigend van een bepaald cultuurpatroon, bij F. van Vugt, *Non orare sed laborare of: het Godsbesef in staatsrechtelijk verband*: *Ars Aequi* 30 (1981), nr. 7, blz. 319 e.v.

²³ Memorie van toelichting op het ontwerp van Wet premie kerkenbouw, kamerstuk 6260, nr. 3, blz. 4.

²⁴ Nota inzake de financiële verhouding van kerken en staat in verband met artikel 185 Grondwet; zie ook *Hand. II*, 1971–1972, blz. 1515.

²⁵ Kamerstuk 10030, nr. 1.

mentele wijziging heeft voorgedaan. Ter illustratie diene een uitspraak over dit onderwerp van minister-president Van Agt bij de algemene politieke beschouwingen op 10 oktober 1978²⁶: «Wanneer kerken taken op zich nemen ten aanzien waarvan de overheid steunend, meestal in financiële zin, pleegt op te treden dienen zij analoge steun en aandacht van de overheid te krijgen... Anderzijds (is) zorgvuldigheid geboden (–), opdat de verhouding tussen kerk en staat geen trekken van afhankelijkheid gaat vertonen».

De discussie over de verhouding tussen kerk en staat in financieel opzicht toont eens te meer aan, dat de scheiding tussen kerk en staat geenszins absoluut is en dat evenmin duidelijk is vast te stellen waar de scheidslijn precies loopt. Niettegenstaande algemeen wordt benadrukt dat kerk en staat over en weer onafhankelijk van elkaar behoren te zijn, wordt het bestaan van onderlinge betrekkingen in verschillende gradaties mogelijk en zelfs wenselijk geacht. De opvattingen hieromtrent kunnen in de loop van de jaren aan veranderingen onderhevig zijn al naar gelang de maatschappelijke omstandigheden zich wijzigen. Zo kan de opstelling van de overheid worden beïnvloed door zich aftekenende ontkerkelijking, terwijl zich de paradoxale situatie laat voorstellen, dat juist als gevolg van de ontkerkelijking de aandrag bij de kerken tot het vragen van overheidssteun zou toenemen.

De houding van de kerken zelf is in dit verband mede van betekenis. In de nota-Witteveen wees de regering reeds op de omstandigheid, dat een subsidiërende overheid verplicht is criteria aan te leggen voor een verantwoord besteding van de subsidie en de controle daarop en dat een overheidssubsidie voor de verzorging van het godsdienstige leven zelf een aan het karakter van de kerken wezensvreemd element is. De Utrechtse jurist Vonhögen²⁷ attendeerde onlangs op de tendens dat kerken door hun eigen optreden, bij voorbeeld het aanvaarden van overheidssubsidies, een afhankelijker positie in de hand werken en zo de scheiding tussen kerk en staat doen vervagen. Hoeveel en hoe intensieve betrekkingen wenselijk zijn is een kwestie waarvan overheid en kerken zich beide in hun beleidsbepaling bewust moeten zijn. Nochtans zal zelfs in de gevallen, waarin de scheiding tussen kerk en staat aanvaard is – zoals de formulering en nakoming van geloofsgeboden – de kerk niet kunnen gelden als een maatschappelijke grootheid, die zich uiteindelijk naar eigen inzichten tegen de staat kan afzetten. Van de staat kan immers niet worden gevorderd zijn inrichting aan te passen aan alle eisen van godsdienstbeoefening. Daarmee komt een aspect van de verhouding tussen kerk en staat in het geding, dat grenst aan dat van de scheiding tussen kerk en staat en het gedeeltelijk overlapt, namelijk de godsdienstvrijheid. Op dat aspect zal in de volgende paragraaf worden ingegaan.

2.2. Vrijheid van godsdienst²⁸

2.2.1. Codificatie

De opvatting dat de overheid zich niet dient te mengen in godsdienstige aangelegenheden ligt niet slechts ten grondslag aan de scheiding tussen kerk en staat doch komt evenzeer tot uitdrukking in de godsdienstvrijheid. De vrijheidsrechten die met de Franse Revolutie hun intrede deden in ons staatbestel gaven vorm aan de behoefte aan individuele vrijheid en beoogden bepaalde aspecten van het individuele denken en handelen af te grendelen van de beïnvloeding en bemoeienis van de overheid. Het besef dat het geloof tot deze aspecten behoorde had reeds enkele eeuwen tevoren ten onzent zijn uitwerking gevonden in de Unie van Utrecht, waarvan artikel XIII de regeling van godsdienstige zaken aan de provinciën

²⁶ Hand. II, 1978–1979, blz. 342.

²⁷ Mr. H. P. Vonhögen, Kerk en staat: godsdienstvrijheid vandaag; in *Communio*, 6e jaargang (1981), nr. 2, blz. 139 e.v.

²⁸ Wat wordt opgemerkt over godsdienst geldt evenzeer voor het begrip levensovertuiging, waaronder wordt verstaan de niet-godsdienstige levensbeschouwing. De verschillen tussen beide begrippen leiden in geen dele tot een verschil in volkenrechtelijke en grondwettelijke bescherming.

overliet, mits, «een yder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaalen ofte ondersoucken». Was deze bepaling echter toentertijd een uit de nood geboren compromis tussen provincies waar de bevolking niet hetzelfde geloof aanhing en bleek de realiteit van vervolging en achtervolging vanwege het geloof niet zelden sterker dan de leer, vanaf de Franse tijd kan zij daadwerkelijk worden beschouwd als maatgevend voor de verhouding tussen overheid en individuele burger in geloofszaken. Vrijheid van godsdienst is, te zamen met enige andere zogenoemde klassieke grondrechten, sedert het begin van de negentiende eeuw in de Nederlandse Grondwet vastgelegd. De desbetreffende bepalingen in het voormalige achtste hoofdstuk, getiteld Van de godsdienst, (artikelen 181–187) werden bij de Grondwetsherziening van 1848 geïntroduceerd en hebben tot voor kort in nagenoeg ongewijzigde vorm gegolden. De kern van het grondrecht was te vinden in artikel 181, waarin aan de individuele burger het recht was toegekend «zijn godsdienstige meningen met volkomen vrijheid» te belijden. In de op 17 februari 1983 in werking getreden herziene Grondwet is het hoofdstuk vervangen door een enkel artikel (artikel 6)²⁹. De vrijheid van godsdienst is behalve in die nationale wetgeving ook internationaal stevig verankerd, namelijk in de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens (artikel 18)²⁹, de Europese Conventie voor de Rechten van de Mens (Artikel 9)²⁹ en het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (artikel 18)^{29/30}. In VN-kader heeft het grondrecht inmiddels

²⁹ De tekst van de genoemde artikelen luidt als volgt:

Artikel 6. Herziene Grondwet

1. Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.
2. De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.

Artikel 18. Universele Verklaring van de rechten van de mens

Een ieder heeft het recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven, zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst en het onderhouden van de geboden en voorschriften.

Artikel 9. Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden

1. Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven, zijn godsdienst of overtuiging te belijden door de eredienst, door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing ervan en het onderhouden van de geboden en voorschriften.
2. De vrijheid van godsdienst of overtuiging te belijden kan aan geen andere beperkingen zijn onderworpen dan die welke bij de wet zijn voorzien en die in een democratische samenleving nodig zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of zedelijkheid of de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.

Artikel 18. Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten

1. Een ieder heeft het recht op vrijheid van denken, geweten en godsdienst. Dit recht omvat mede de vrijheid een zelf gekozen godsdienst of levensovertuiging te hebben of te aanvaarden, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of levensovertuiging tot uiting te brengen door de eredienst, het onderhouden van de geboden en voorschriften, door praktische toepassing en het onderwijzen ervan.
2. Op niemand mag dwang worden uitgeoefend die een belemmering zou betekenen van zijn vrijheid een door hem zelf gekozen godsdienst of levensovertuiging te hebben of te aanvaarden.
3. De vrijheid van een ieder zijn godsdienst of levensovertuiging tot uiting te brengen kan slechts in die mate worden beperkt als wordt voorgeschreven door de wet en noodzakelijk is ter bescherming van de openbare veiligheid, de orde, de volksgezondheid, de goede zeden of de fundamentele rechten of vrijheden van anderen.
4. De Staten die partij zijn bij dit Verdrag verbinden zich de vrijheid te eerbiedigen van ouders of wettige voogden, de godsdienstige en morele opvoeding van hun kinderen overeenkomstig hun eigen levensovertuiging te verzekeren.

³⁰ Over de internationale ontwikkeling van dit grondrecht: Th. C. van Boven, De volkenrechtelijke bescherming van de godsdienstvrijheid (diss.), Assen, Van Gorcum, 1967.

enige nadere uitwerking gevonden in de op 25 november 1981 aanvaarde Verklaring inzake de uitbanning van alle vormen van onverdraagzaamheid en discriminatie op grond van godsdienst of levensovertuiging, een verklaring die wellicht op niet te lange termijn in een Conventie met bindende rechtskracht zal uitmonden³¹.

2.2.2. Inhoud

Wat nu is precies de inhoud van de vrijheid van godsdienst zoals vastgelegd in de vermelde nationale en internationale regelingen en waar liggen de grenzen en beperkingen van dit grondrecht? Godsdienstvrijheid waarborgt het recht van elk individu om zijn godsdienst in vrijheid te belijden zonder inmenging van de overheid. Elk individu heeft dat recht, ongeacht leeftijd of maatschappelijke status, en niet alleen als individu maar ook als onderdeel van een gemeenschap. Groepen en organisaties worden geacht hetzelfde recht te bezitten³².

Overeenkomstig de ietwat gedetailleerde omschrijving in de Europese Conventie en het VN-verdrag omvat dit recht in het bijzonder de vrijheid om zelf een godsdienst te kiezen en zijn godsdienst alleen of met anderen zowel in het openbaar als in het particuliere leven tot uiting te brengen door de eredienst, door het onderhouden van de geboden en voorschriften, door de praktische toepassing en door het onderwijzen ervan. Het onderscheid dat hier wordt gemaakt is van wezenlijk belang. In algemene termen laat het zich ook aanduiden als het onderscheid tussen de inwendige en de uitwendige godsdienstbeoefening.

Schneider³³ gebruikt in dit verband het beeld: de binnenste schil van het grondrecht (de innerlijke opvatting) en de buitenste schil (de maatschappelijke uitstraling). De inwendige godsdienstbeoefening, elementair aspect van de persoonlijke integriteit, geniet in beginsel absolute bescherming. Waar precies de grens loopt tussen het hebben van een godsdienstige overtuiging en het hebben van gedachten of gevoelens (waarop het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting van toepassing is) zal in de praktijk soms niet zo gemakkelijk zijn uit te maken, maar wordt in essentie bepaald door het verschil tussen het «geëngageerde denken, dat betrekking heeft op de habitus van de gehele mens en niet op losse gedachten zonder meer³⁴ en de verstandelijk door overdracht van kennis en denkbeelden gevormde mening. «De orde waartoe godsdienst en levensovertuiging behoren», aldus Schneider³⁵, «ligt op het terrein van een samenhangende levensbeschouwing, die de hele levensopvatting doortrekt en die in een bepaalde vorm samenhangt met het geweten».

Wat kan worden begrepen onder de uitwendige godsdienstbeoefening, de manifestatie van godsdienst, moge blijken uit de nadere concretisering van dit element van het grondrecht in artikel 6 van de VN-Verklaring van 25 november 1981: erediensten houden en daartoe plaatsen inrichten, geëigende liefdadige en humanitaire instellingen in het leven roepen en onderhouden, de benodigde rituele voorwerpen aanschaffen en gebruiken, relevante publikaties vervaardigen en verspreiden, vrijwillige bijdragen vragen en ontvangen, volgens de eigen regels leiders opleiden en aanstellen, rust- en feestdagen in acht nemen en contacten onderhouden over godsdienstige aangelegenheden met mensen en gemeenschappen in binnen-

³¹ Algemene Vergadering Resolutie 36/55; zie ook de Nederlandse Staatscourant, 2 december 1981, nr. 232. Over de problemen bij de totstandkoming van de Verklaring: J. A. Walkate, *The right of everyone to change his religion or belief in: Netherlands International Law Review, Vrijheid van godsdienst of levensovertuiging naar internationaal recht*, in: Chappin e.a., *Godsdienstvrijheid, Beschouwingen voor de Vergadering van de Rechtskundige Afdeling van het Thijmgenootschap op 28 januari 1982 te Tilburg*, Kluwer Deventer (z.j.), blz. 33-35. Idem B. B. Beach, *The UN Declaration on Religious Liberty*, in: *Liberty*, may-june 1982, blz. 12.

³² Zie hierover de memorie van toelichting op het voorstel tot Grondwetswijziging inzake grondrechten; *Algehele Grondwetsherziening, deel 1a Grondrechten*, blz. (11).

³³ Prof. dr. J. W. Schneider SJ, *De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging*, in: *Grondrechten, Commentaar op hoofdstuk 1 van de herziene Grondwet, aangeboden aan mr. H. J. M. Jekens, Ars Aequi Libri*, nr. 7, Nijmegen 1982, blz. 166.

³⁴ Th. C. van Boven, op.cit., blz. 121.

³⁵ Prof. dr. J. W. Schneider, SJ, op.cit., blz. 161.

en buitenland. Van Boven³⁶ bepleitte in 1967 het begrip belijden van godsdienst verder uit te werken, zonder overigens te streven naar een volledige catalogus van rechten en praktijken die daaronder vallen. Het alternatief zou immers een vage generalisatie van normen zijn geweest waarmee de internationale bescherming van de godsdienstvrijheid niet zou zijn gediend. De opsomming in de Verklaring stemt overeen met deze gedachte door de uitdrukkelijke aantekening dat zij niet uitputtend is. Vrijheid van godsdienst omvat dus uitdrukkelijk meer dan het kiezen en hebben van een bepaalde godsdienst. Het «belijden van godsdienst» – in de terminologie van de grondwetgever – zou zeker te beperkt worden opgevat als daaronder niet mede zou worden verstaan het zich overeenkomstig de godsdienstige voorschriften en normen gedragen.

2.2.3. Grenzen en beperkingen

Biedt de vrijheid van godsdienst in beginsel een grote bescherming aan de persoon die welke godsdienst dan ook belijdt en mag die bescherming in beginsel absoluut worden geacht waar het belijden van de godsdienst zich niet naar buiten toe manifesteert, toch kent deze vrijheid grenzen en beperkingen. Grenzen, omdat het object van het grondrecht, het belijden van godsdienst kan worden afgegrensd, bij voorbeeld ten opzichte van andere, soms daarmee botsende grondrechten, en met name wat betreft zijn uitingen al dan niet ruim kan worden geïnterpreteerd. Beperkingen, omdat dit grondrecht zoals alle andere grondrechten, wil het in het maatschappelijke leven niet tot ongewenste effecten leiden, niet geheel ongelimiteerd tot gelding kan komen.

Ten tijde van hun codificatie, eind achttiende begin negentiende eeuw, werden de grondrechten voorgesteld als eeuwig en onvergankelijk. Daarmee werd een absoluteïteit gesuggereerd die deze rechten nimmer hebben gehad. De vrijheid die zij met betrekking tot bepaalde vormen van denken en handelen beogen te bieden zou, ware zij absoluut, tot sociale chaos leiden. Immers, menselijke doelstellingen en activiteiten lopen vaak niet geheel parallel. Ongebreidelde vrijheid in bepaald opzicht zou voortdurende botsingen van belangen tot gevolg hebben. De begrenzing van grondrechten is dan ook daar gelegen, waar de vrijheid die een individu ontleent aan een bepaald grondrecht voor een ander tot onvrijheid zou leiden, hetzij op hetzelfde terrein hetzij op door andere grondrechten bestreken terreinen. Zo zou het opleggen van bepaalde godsdienstige gebruiken aan een ander, hoezeer ook in overeenstemming met de normen van de eigen godsdienst, de ander in zijn godsdienstvrijheid kunnen belemmeren. Konijnenbelt³⁷ wijst in dit verband op het vierde artikel van de Franse Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen van 1789, waarin wordt bepaald, dat de uitoefening van de natuurlijke rechten van ieder mens geen grenzen heeft dan die aan de andere leden van de maatschappij het genot van diezelfde rechten verzekeren³⁸.

Grondrechten vinden daarenboven ook daarin hun natuurlijke begrenzing, dat zij, hoe belangrijk zij ook zijn in de internationale en nationale rechtsorde, geenszins boven de rechtsorde staan doch daarvan een integrerend bestanddeel vormen. «Als geldend recht», aldus Donner³⁹ in 1973, «moet de bepaling van hun inhoud en omvang worden vastgesteld, niet naar

³⁶ Th. C. van Boven, op.cit., blz. 209.

³⁷ Prof. mr. A. K. Koekoek en prof. mr. W. Konijnenbelt, Het raam van hoofdstuk 1 van de herziene Grondwet, in: Grondrechten, Commentaar op hoofdstuk 1 van de herziene Grondwet, aangeboden aan mr. H. J. M. Jeukens, Ars Aequi Libri, nr. 7, Nijmegen 1982, blz. 22.

³⁸ Vergelijk ook artikel 17 van de Europese Conventie voor de Rechten van de Mens, waarin wordt vastgelegd dat bepalingen van de Conventie niet zo mogen worden uitgelegd als zouden zij het recht geven tot handelingen die tot doel hebben de rechten en vrijheden in de Conventie opgenomen te vernietigen of meer dan toegelaten te beperken. Hierover onder meer: prof. mr. P. van Dijk en mr. G. J. H. van Hoof, De Europese Conventie in theorie en praktijk, Ars Aequi Libri, nr. 2, Utrecht 1979, blz. 360 e.v.

³⁹ Mr. A. M. Donner, Grondrechten als constitutionele rechten, in: Speculum Langemeijer, 1973, blz. 19.

hetgeen ieder er aan buitenplaatsen in wenst te lezen, maar naar wat er overeenkomstig gangbare begrippen en historische omstandigheden in behoort te worden gelezen». Ter illustratie diene een uiteenzetting van de procureur-generaal bij de Hoge Raad (Langemeijer) in zijn conclusie bij de tweede Geertruidenberg-zaak⁴⁰, ook geciteerd in het genoemde artikel van Donner⁴¹: «Zo zal men bijvoorbeeld zelfs uit de ruim omschreven vrijheid van godsdienst niet mogen afleiden, dat alle godsdienstige richtingen hun godsdienstoefeningen mogen houden zelfs op de belangrijkste verkeerssnelweg of dat twee godsdienstige richtingen hun godsdienstoefeningen in de openlucht zouden mogen houden zo in elkaars onmiddellijke nabijheid, dat de godsdienstoefeningen onvermijdelijk elkaar over en weer storen. Zou artikel 9 alleen het eerste lid omvatten⁴², dan zou men toch op grond van deze overwegingen moeten aannemen, dat zelfs door dit ruime voorschrift niet elke beperking is uitgesloten van hetgeen mensen ter manifestatie van hun godsdienst mochten wensen te doen. In deze gedachtingang zou men zich dus ook theoretisch de zienswijze kunnen voorstellen, dat godsdienstoefening op voor gebruik door een ieder bestemde plaatsen zozeer iets abnormaals zou zijn, dat ook in beginsel onbeperkte vrijheid van godsdienstoefening niettemin de vrijheid daartoe niet zou medebrengen».

Het bevredigend functioneren van grondrechten binnen de rechtsorde wordt in onze huidige Grondwet gewaarborgd door de uitdrukkelijke toelating van beperkingsmogelijkheden. Beperkende regels dienen evenwel altijd een grondwettelijke basis te hebben, ten einde te voorkomen dat de rechtsbescherming, die grondrechten beogen te bieden, al te zeer zou kunnen worden uitgehold⁴³. In de grondwettelijke systematiek betekent dat, dat algemene beperkingen van grondrechten (dat zijn beperkende regels die niet specifiek op het grondrecht zelf zijn gericht maar wel als (neven-)effect hebben dat de werking van het grondrecht wordt beperkt) moeten voldoen aan het vereiste dat zij slechts door de formele wetgever (regering en Staten-Generaal) kunnen worden gerealiseerd. Voor bijzondere beperkingen (dat zijn beperkingen die wel direct met het oog op het grondrecht zelf zijn vastgesteld) geldt bovendien dat de wetgever (de formele wetgever dan wel, indien de regelgevende bevoegdheid in dit opzicht is gedelegeerd, de lagere wetgever) zich moet houden aan de gronden waarop het grondrecht beperkt mag worden (de zogenaamde doelcriteria).

Wat betekent dit systeem nu voor de vrijheid van godsdienst? In de eerste plaats komt het feit dat de godsdienstvrijheid geen absolute gelding heeft tot uitdrukking in het eerste lid van artikel 6, dat het recht tot het vrij belijden van godsdienst of levensovertuiging afgrenst met de woorden «behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet» (een dergelijke clausulering was overigens ook al opgenomen in artikel 181, oud).

Niettegenstaande sommigen deze toevoeging overbodig achtten⁴⁴, werd een uitdrukkelijke clausulering door de grondwetgever toch wenselijk geoordeeld om het zekere voor het onzekere te nemen en eventuele twijfel over de mogelijkheid om bij voorbeeld bepaalde als het belijden van godsdienst aangemerkte gedragingen te verbieden weg te nemen.⁴⁵ De

⁴⁰ HR 19 januari 1962, NJ 107.

⁴¹ Hierover ook: D. H. M. Meuwissen, *De Europese Conventie en het Nederlandse Recht* (diss.), Sijthoff, Leiden, 1968, blz. 389.

⁴² Gedoeld wordt op artikel 9 van de Europese Conventie, waarin in het eerste lid de godsdienstvrijheid als een absoluut recht wordt omschreven en in het tweede lid enkele beperkingsmogelijkheden zijn vermeld.

⁴³ Zie *Algehele Grondwetsherziening*, deel 1a Grondrechten, blz. (20)–(22). In dezelfde zin M. C. B. Burkens, *Algemene en bijzondere beperkingen van grondrechten*, NJB 1979, nr. 5, blz. 96.

⁴⁴ Zie bij voorbeeld prof. mr. C. W. van der Pot – mr. A. M. Donner, *Handboek van het Nederlands Staatsrecht*, 10e druk, Tjeenk Willink, Zwolle 1977, blz. 465. In dezelfde zin: de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet (Cals-Donner).

⁴⁵ *Algehele Grondwetsherziening*, deel 1a Grondrechten, blz. (29)–(30). Dienovereenkomstig: M. C. B. Burkens, *Beperking van grondrechten* (diss.), Utrecht 1971; Prof. dr. J. W. Schneider SJ, op cit., blz. 159.

werking van de godsdienstvrijheid kan dus worden gestuit door algemene regels bij formele wet gesteld, die niet rechtstreeks met het grondrecht te maken hebben. Zo is bij voorbeeld belijden van godsdienst strafbaar als zij de vorm aanneemt van opruiing tegen het openbaar gezag, strafbaar gesteld in artikel 131 van het Wetboek van Strafrecht, welke bepaling aldus kan worden gezien als een algemene beperking van de godsdienstvrijheid.

Daarnaast is godsdienstvrijheid één van de grondrechten, waarvoor bijzondere beperkingen kunnen gelden, dat wil dus zeggen beperkingen die beogen de werking van het grondrecht te beknotten. Dergelijke maatregelen mogen, ingevolge het tweede lid van artikel 6⁴⁶, slechts betrekking hebben op een deel van het belijden van godsdienst of levensovertuiging, namelijk de uitoefening van het recht buiten gebouwen of besloten plaatsen. «Wie (-) de straat opgaat», zo overwoog de regering⁴⁷, «zal zich meer beperkingen op die vrijheid moeten laten welgevallen dan wie die vrijheid in beslotenheid beleeft».

Overeenkomstig het grondwettelijke systeem kunnen deze regels ook door lagere overheden worden getroffen. Dat is begrijpelijk, omdat het in de regel juist deze overheden zijn, die de consequenties van de praktische uitoefening van een grondrecht in specifieke gevallen het beste kunnen overzien en mitsdien de wenselijkheid of noodzakelijkheid van een regeling die specifieke uitingen van het belijden van godsdienst of levensovertuiging indamt het beste kunnen beoordelen. Er is echter een tweetal waarborgen tegen een al te voortvarend benutten van deze mogelijkheid tot regelgeving geschapen: de bevoegdheid tot het stellen van regels moet haar grondslag vinden in de formele wet (delegatie) en de regels moeten berusten op de expliciet in artikel 6 vermelde beperkingsgronden. In de oude Grondwet gold in dit verband slechts één beperkingsgrond, namelijk de verzekering van de openbare orde en rust (artikel 184). Dat begrip, openbare orde, wordt ook aangetroffen in de toepasselijke internationale verdragen, waarin naast openbare orde als doelcriteria worden genoemd de openbare veiligheid, de gezondheid of zedelijkheid en de bescherming van rechten en vrijheden van anderen. Bij de grondwetsherziening zijn deze criteria min of meer overgenomen, zij het dat de grondwetgever in navolging van onder meer Burkens⁴⁸ heeft gemeend de beperkingsgronden met het oog op het houvast dat zij beogen te bieden zo concreet mogelijk te moeten formuleren. Zo vermeldt artikel 6, lid 2, als gronden waarop de uitoefening van het grondrecht buiten gebouwen en besloten plaatsen mag worden beperkt: bescherming van de gezondheid, het belang van het verkeer en de bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.

Qua effect kan het onderscheid tussen algemene en bijzondere beperkingen tamelijk onbelangrijk zijn, zoals moge blijken uit een voorbeeld gegeven door Konijnenbelt⁴⁹: men kan een sekte, die wordt verdacht van financiële of psychologische manipulaties, verbieden door middel van een rechtstreeks verbod (bijzondere beperking) of door een aantal handelingen te verbieden die precies en uitsluitend overeenkomen met de verrichtingen van die sekte (algemene beperking). Wordt de verbindendheid van een wettelijke regeling aan de rechterlijke toetsing voorgelegd, dan zal de rechter gegeven de nu geldende grondwettelijke systematiek onder omstandigheden echter niet kunnen ontkomen aan de typering van de desbetreffende regeling als algemene dan wel bijzondere beperking.

⁴⁶ Ingevolge het additionele artikel III treedt dit onderdeel van artikel 6 eerst na vijf jaren of op een bij of krachtens de wet te bepalen eerder tijdstip in werking. Dat biedt de wetgever gelegenheid om zo nodig bestaande voorschriften op het nieuwe artikel af te stemmen.

⁴⁷ Algehele Grondwetsherziening, deel 1a Grondrechten, blz. (30).

⁴⁸ M. C. B. Burkens, op.cit., blz. 87.

⁴⁹ Prof. mr. A. K. Koekoek en prof. mr. W. Konijnenbelt, op.cit., blz. 25. Hoewel het voorbeeld op zich zelf illustratief is, klopt het overigens in zoverre niet, dat het ontbinden van verboden geoordeelde (het «verbieden» van) organisaties in onze rechtsorde ter beoordeling staat van de rechter (op vordering van het openbaar ministerie) en niet van de overheid.

In dit verband is er evenwel nog een andere vraag waaraan de rechter eventueel aandacht zal moeten schenken, dat is de vraag of een wettelijke regeling, die een algemene (niet op het grondrecht gerichte) beperking inhoudt en die niet voldoet aan het formele criterium dat de Grondwet stelt (getroffen door de formele wetgever), geen toepassing behoort te vinden. Achter deze vraag gaat de tegenstelling schuil tussen de aanhangers van de zogenaamde «leer» van de algemene beperkingen en degenen die deze opvatting afwijzen. Tot die laatste behoort de grondwetgever⁵⁰, die door te kiezen voor het nu geldende systeem de opvatting dat grondrechten in het algemeen beperkt kunnen worden door algemene regelingen ongeacht of deze gebaseerd zijn op een grondwettelijke clausulering heeft afgewezen. Degenen, die algemene beperkingen zonder grondwettelijke basis aanvaardbaar achten⁵¹, zijn van oordeel dat het bij de bepaling van de omvang en reikwijdte van een grondrecht in feite om een en hetzelfde gaat, namelijk het bevorderen van een redelijke werking van het grondrecht. Daartoe maakt het weinig uit of de toelaatbaarheid van algemene beperkingen al dan niet afhangt van een clausulering in de grondwetsbepaling. Het strikt vasthouden aan het nu gekozen systeem zou onnodig tot ongewenste uitkomsten kunnen leiden, als bij voorbeeld algemeen aanvaarde regels van een lagere wetgever buiten toepassing zouden worden verklaard omdat zij een grondrecht waarop zij niet gericht zijn toch blijken te raken⁵². Deze opvatting mondt bij voorbeeld bij Kortmann⁵³ dan ook uit in de uitspraak: «Men kan slechts gissen hoe de rechter zich zal opstellen. Naar mijn oordeel zal hij er wijs aan doen zich niet al te veel gelegen te laten liggen aan de beschouwingen van de regering en in de praktijk toch algemene beperkingen te aanvaarden». Nu heeft de regering weliswaar door haar afwijzing van algemene beperkingen zonder grondwettelijke basis enigszins te relativiseren, onder meer wijzende op de wenselijkheid van een redelijke interpretatie van het grondrecht⁵⁴, de deur voor de rechterlijke aanvaarding van dergelijke algemene beperkingen op een kier gezet, doch een uitspraak als van Kortmann miskent wel de intentie van de grondwetgever, zoals moge blijken uit dit citaat⁵⁵: «Het behoeft geen betoog dat de hier genoemde uitwegen uit onaanvaardbaar geachte situaties, als bovenbedoeld, slechts met grote terughoudendheid mogen worden gevolgd en het karakter van de uitzondering en uiterste oplossing niet mogen verliezen. Het hanteren van deze oplossingen gaat anders licht met ongehoorzaamheid aan de Grondwet gepaard. Dit laatste kan nimmer de bedoeling van de Grondwet zijn».

Hoe het grondwettelijke stelsel in de praktijk zal werken kan nu nog moeilijk worden beoordeeld. De herziene Grondwet is pas ruim een jaar in werking, terwijl het tweede lid van artikel 6 nog zelfs in het geheel niet werkt. Wel mag men aannemen, dat het effect van de grondwetsherziening ten aanzien van de positie van de godsdienstvrijheid en enkele andere grondrechten zal zijn dat de wetgever, met name ook de lagere wetgever, zich veel meer dan voorheen van de werking van grondrechten bewust zal moeten zijn, daarvoor als het ware een zesde zintuig zal moeten ontwikkelen. Dat zal ongetwijfeld gepaard gaan met vallen en opstaan. En de rechter zal op dit proces een belangrijke invloed hebben. Inhoud en reikwijdte van grondrechten en de toelaatbaarheid van beperkingen, en dus de werking van grondrechten in de praktijk, zijn in aanzienlijke mate producten van rechterlijke toetsing. Om inzicht te verkrijgen in de praktische werking van de godsdienstvrijheid zij daarom thans de blik gericht op de jurisprudentie.

⁵⁰ Deze weet zich onder meer gesteund door Burkens, op. cit.

⁵¹ Daartoe kunnen onder anderen worden gerekend: A. M. Donner, Grondrechten als constitutionele rechten, in: Speculum Langemeijer, Deventer 1973, blz. 15–28, D. H. M. Meuwissen, Theoretische aspecten van de betekenis van de Europese conventie voor het Nederlands recht, Preadvis voor de Nederlandse Vereniging voor Internationaal Recht, 1976, blz. 71–72, en C. A. J. M. Kortmann, De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging in de nieuwe Grondwet, in: Chappin e.a., Godsdienstvrijheid, op. cit., blz. 55 e.v.

⁵² Een concreet voorbeeld geeft Kortmann, De godsdienstvrijheid en de brandbeveiliging, in De Nederlandse Gemeente, 24 juni 1983, nr. 25, blz. 388.

⁵³ C. A. J. M. Kortmann, in: Chappin e.a., Godsdienstvrijheid, op. cit., blz. 58

⁵⁴ Zie bij voorbeeld regeringscommissaris prof. Simons in de Eerste Kamer op 26 juni 1979, Algehele Grondwetsherziening, deel 1a Grondrechten, blz. (150–151).

⁵⁵ Algehele Grondwetsherziening, deel 1a Grondrechten, blz. (22).

2.2.4. Algemene aspecten van rechterlijke toetsing

In zijn bijdrage aan de Jeukens-bundel heeft Donner⁵⁶ onlangs opgemerkt dat zich bij de interpretatie van grondrechten, zoals ook ten aanzien van tal van andere rechtsregels, een «rechtersrecht» heeft ontwikkeld naast de uitleg en concretisering door de wetgever. De rechter kan, aldus Donner, met een zekere vrijmoedigheid met de desbetreffende wettelijke bepalingen omgaan, omdat de wetten onschendbaar zijn en de wetgever, die zich vanuit zijn eigen verantwoordelijkheid niet met de teneur van de jurisprudentie zou kunnen verenigen, de mogelijkheid heeft om door nadere regelgeving de tendens om te buigen. Zo bestaat er in de uitleg van een bepaald recht in meerdere of in mindere mate een tweesporigheid, waarin het rechtersrecht geldt door het gedogen van de wetgever. De vrijmoedigheid waarmee de rechter kan opereren zou aanmerkelijk geringer zijn wanneer de rechterlijke uitspraken bindende kracht zouden hebben voor de wetgever (zoals bij voorbeeld geldt voor uitspraken van het Bundesverfassungsgericht in de Bondsrepubliek Duitsland). Dat nu, zo stelt Donner vast, is het geval wanneer de rechter wettelijke regels moet toetsen aan internationale bepalingen zoals vervat in de Europese Conventie.

Verscheidene bepalingen van de Europese Conventie, overigens naar mag worden aangenomen ook van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, hebben rechtstreekse werking, dat wil zeggen hebben verbindende kracht in de nationale rechtsorde en hebben overeenkomstig artikel 94 van de Grondwet een hogere rechtskracht dan nationale regelen. Rechterlijke uitspraken waarin bepalingen van de Europese Conventie worden uitgelegd hebben dan ook in zoverre een ander karakter dan uitspraken over nationale bepalingen, dat zij in zekere zin de nationale wetgever binden. Deze immers zal in deze uitspraken onder omstandigheden aanleiding behoren te vinden de nationale wetgeving in overeenstemming te brengen met de internationale regelen.

In deze omstandigheid laat zich een verklaring vinden voor de terughoudende opstelling van de rechters bij de toetsing aan de Europese grondrechten –, terughoudender dan door velen uit een oogpunt van rechtsbescherming van grondrechten gewenst wordt.

Deze terughoudendheid betekent overigens niet dat de rechter bij voorkeur zou afzien van een toetsing van nationale regelen aan de Europese grondrechten. Toetsing aan de Europese Conventie wordt immers in de hand gewerkt doordat ingevolge artikel 120 van de Grondwet wetten in formele zin niet aan de Grondwet getoetst mogen worden, doch ingevolge artikel 94 van de Grondwet wel aan een ieder verbindende (dus rechtstreeks werkende) bepalingen van internationale overeenkomsten. Ook in de herziene Grondwet is dit toetsingsrecht niet aan de rechter toegekend, zelfs niet uitsluitend met betrekking tot klassieke grondrechten. De beduchtheid dat toekenning van het toetsingsrecht de rechter zou nopen tot beoordeling van de produkten van de formele wetgever en hem aldus in politieke strijdvragen zou kunnen betrekken was kennelijk in de gevoerde gedachtenwisseling groter dan het verlangen naar de vergroting van de rechtsbescherming waartoe het toetsingsrecht zou kunnen leiden⁵⁷.

Het schetsen van een beeld van de rechtspraak ten aanzien van een bepaald grondrecht kan niet anders zijn dan een momentopname, zeker in een periode zo kort na de inwerkingtreding van een herziene Grondwet. De interpretatie van rechtsregelen is afhankelijk van tijd, plaats en omstandigheden en vanzelfsprekend ook van de inhoud van de rechtsregelen zelf. Nochtans mag men uitgaan van een zekere continuïteit en voorspelbaarheid in regelgeving en rechtspraak, factoren van elementair belang voor

⁵⁶ Prof. mr. A. M. Donner, Het beleid van de rechter ten aanzien van grond- en mensenrechten, in : Grondrechten, Commentaar op Hoofdstuk 1 van de herziene Grondwet, aangeboden aan mr. H. J. M. Jeukens, *Ars Aequi Libri*, nr. 7, Nijmegen 1982, blz. 40 e.v.

⁵⁷ De argumenten van voor- en tegenstanders van het toetsingsrecht worden besproken door prof. mr. A. K. Koekoek in de meergenoemde bijdrage samen met mr. W. Konijnenbelt aan de Jeukens-bundel, blz. 11 e.v.

rechtsbescherming en rechtszekerheid. Op een mogelijke toekomstige ontwikkeling heeft Kortmann⁵⁸ geattendeerd, stellende dat de bescherming van de grondrechten door de rechter in de herziene Grondwet wordt teruggedrongen ten gunste van de regeling door de wetgevende organen. De rechter, zo meent Kortmann, zal bij de beoordeling van een lagere regeling die het grondrecht raakt dienen vast te stellen of de regeling is gebaseerd op een delegatiebepaling in een formele wet, komt vervolgens als dat zo is niet toe aan toetsing aan het grondrecht omdat een formele wet onschendbaar is (niet aan de Grondwet mag worden getoetst) en zal geneigd zijn indien hij de lagere regeling wil sparen uit te spreken dat zij het grondrecht niet raakt, aldus het grondrecht beperkt interpreterend. Bovendien zal de beoordeling of de lagere regeling krachtens delegatie is getroffen niet veel meer kunnen zijn dan een marginale toetsing. Hoe het nieuwe stelsel in de praktijk zal gaan werken, zal moeten blijken. Daarbij dient zeker mede in acht te worden genomen dat de uitleg van de inhoud en reikwijdte van het grondrecht ook nog onderhevig is aan invloeden van andere zijden dan de Nederlandse wetgever en rechter. In internationale bepalingen, zoals de VN-Verklaring inzake de godsdienstvrijheid uit 1981, kan een verdere concretisering van grondrechten gestalte krijgen, terwijl bovendien uitspraken van internationale rechterlijke instanties hun invloed kunnen doen gelden.

In het kader van de Europese Conventie dient deze instantie zich aan in de vorm van het Europese Hof voor de rechten van de mens⁵⁹. Zijn rechtsmacht hangt af van de erkenning door de overeenkomstsluitende staten van het individuele klachtrecht (artikel 25). Aangezien Nederland dit recht heeft erkend kunnen particulieren een klacht voorleggen aan de Europese Commissie voor de rechten van de mens, mits aan bepaalde voorwaarden – waaronder de uitputting van de nationale rechtsmiddelen – is voldaan. De Commissie is bevoegd de zaak voor te leggen aan het Europese Hof, dat een uitspraak doet met bindende kracht voor partijen⁶⁰. Dergelijke uitspraken vormen niettegenstaande hun betrekkelijk geringe aantal door hun gewicht een belangrijk richtsnoer voor het handelen van de nationale wetgever en rechter. Naarmate het aantal uitspraken zou toenemen kan het effect van deze factor in de uitleg van de grondrechten zich sterker doen gevoelen.

De omstandigheid dat de grondrechten in verscheidene internationale en nationale bepalingen zijn vastgelegd brengt met zich mee, zeker nu aan tal van internationale bepalingen op dit terrein rechtstreekse werking wordt toegekend, dat de Nederlandse rechter in grondrechten-zaken met verschillende naast elkaar bestaande regels rekening heeft te houden. De vraag laat zich stellen welke regel dan voorrang behoort te worden verleend. Het theoretische antwoord daarop kan eenduidig zijn: die regel welke de burger de grootste rechtsbescherming biedt⁶¹. Veelal zal dat de nationale regel zijn, omdat deze nu eenmaal meer op de nationale situatie kan zijn toegesneden dan de onvermijdelijk door de betrokkenheid van meer landen ruimer geformuleerde internationale regels. Uit het voorgaande moge evenwel duidelijk zijn geworden dat de internationale regels in de rechtsbescherming van de burgers onder omstandigheden wel degelijk een rol van betekenis kunnen spelen. In het vervolg, waar in concreto aandacht wordt geschonken aan de ter zake doende jurisprudentie, zal zelfs blijken dat ten aanzien van de godsdienstvrijheid vrijwel uitsluitend wordt getoetst aan de internationale regel, te weten artikel 9 van de Europese Conventie.

⁵⁸ Mr. C. A. J. M. Kortmann, Algemene en bijzondere beperkingen van grondrechten, NJB 1978, nr. 42, blz. 921–924.

⁵⁹ Het VN-Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten kent een overeenkomstige regeling, neergelegd in het ook door ons land bekrachtigde Optional Protocol. De behandelende instantie is het Human Rights Committee, dat evenwel niet meer bevoegdheden bezit dan de particuliere klacht onder de aandacht te brengen van de desbetreffende staat. Met de reactie daarop van deze staat neemt de procedure een einde. Zie over de verschillen in dit opzicht tussen het VN-Verdrag en de Europese Conventie: prof. mr. P. van Dijk en mr. G. J. H. van Hoof, op cit., blz. 42 e.v.

⁶⁰ De te volgen procedure is in detail beschreven in o.m. prof. mr. P. van Dijk en mr. G. J. H. van Hoof, op cit., blz. 49 e.v.

⁶¹ Artikel 60 Europese Conventie, artikel 5, lid 2, VN-Verdrag. Dienovereenkomstig de Regering: Algehele Grondwetsherziening; deel 1a Grondrechten, blz. (12).

Zoals eerder gesteld wordt aan artikel 9 van de Europese Conventie directe, d.w.z. de burgers rechtstreeks verbindende werking toegekend. De Hoge Raad sprak zich in 1960⁶² hierover uit en sedertdien is de directe werking van het artikel onomstreden. Het bedoelde arrest van de Hoge Raad, het zogenaamde AOW-arrest, is nochtans niet alleen in dat opzicht van belang⁶³. In het bijzonder is het illustratief voor de wijze waarop artikel 9 door de rechter is en wordt toegepast. In deze zaak ging het om een gereformeerde predikant die, zich beroepende op zijn geloofsovertuiging, beroep had aangetekend tegen de heffing van AOW-premie. De verplichting tot premiebetaling zou zich niet verdragen met de ongehindere uitoefening van zijn godsdienstplichten. De Hoge Raad ging eerst na of de vrijheid van godsdienst door artikel 36 van de AOW werd geraakt (toetsing aan het eerste lid van artikel 9) en kwam vervolgens, na te hebben vastgesteld dat dit niet het geval was, niet meer toe aan de toetsing aan het tweede lid waarin de beperkingsgronden zijn gegeven. Godsdienstvrijheid, aldus overwoog de Hoge Raad, valt niet samen «met een ieders vrijheid om wettelijke voorschriften aan zijn godsdienstige opvattingen of aan zijn overtuiging te toetsen en de bepaling van het Verdrag (betekent) mitsdien niet (–) dat het aan een ieder zou vrijstaan zich te onttrekken aan een wettelijke regeling, ook indien deze op het tot uiting brengen van godsdienst of overtuiging in enigerlei vorm geen betrekking heeft, door op grond van aan zijn godsdienstige opvatting of overtuiging ontleende bezwaren de nietigheid of ongeldigheid daarvan te zijnen aanzien in te roepen». In dit verband legde de Hoge Raad de term «praktische toepassing» als een van de vormen van belijden niet uit – zoals was aangevoerd – als «de opvolging van kerkelijke voorschriften in de praktijk des levens» maar als handelingen die naar hun aard in enigerlei vorm uitdrukking geven aan godsdienst of overtuiging. De AOW biedt een regeling van een de gehele bevolking omvattende verplichte verzekering tegen geldelijke gevolgen van ouderdom en ligt buiten het gebied dat door artikel 9 van de Europese Conventie wordt beschreven. Door het grondrecht aldus af te grenzen kon dus de conclusie worden getrokken dat de godsdienstvrijheid door de AOW niet werd beperkt omdat zij in het geheel niet werd geraakt.

Deze wijze van benadering is sedertdien in verscheidene arresten gevolgd. Gewezen kan worden op uitspraken van het Hof Leeuwarden uit 1961⁶⁴ en 1962⁶⁵, waarbij het beroep van een veehouder, die niet had willen voldoen aan de verplichting bedrijfsinlichtingen aan het Landbouwschap te verstrekken, op onder meer de in artikel 9 geregelde gewetensvrijheid werd verworpen, omdat naleving van de verplichting ingevolge de Inventarisatieverordening Landbouwschap deze vrijheid geenszins aantastte. Een goed voorbeeld biedt ook een arrest van de Hoge Raad uit 1969⁶⁶. Het ging hier om een moslim die, zonder te hebben voldaan aan de in artikel 6 van de Vleeskeuringswet voorgeschreven kennisgeving vooraf, op rituele wijze een geit had geslacht en het voorschrift van de Vleeskeuringswet strijdig achtte met artikel 9 van de Europese Conventie. Ook in dit geval overwoog de Hoge Raad dat aan de in artikel 9 vastgelegde godsdienstvrijheid niet een zo ruime betekenis toekomt, dat degene die op rituele wijze een geit wil slachten, zo dit slachten het karakter zou hebben van een belijden van godsdienst, wordt gevrijwaard van een verplichting om van het voornemen daartoe aan een bij of krachtens de wet aangewezen instantie kennis te geven; met andere woorden het grondrecht wordt door de aangevochten wettelijke bepaling niet geraakt.

⁶² HR 13 april 1960, NJ 1960, 436.

⁶³ Het arrest heeft in de literatuur veel aandacht gekregen. Zie hiervoor met name de bespreking bij D. H. M. Meuwissen, op. cit., blz. 372 e.v.; idem M. C. B. Burkens, op. cit., blz., 32 e.v.; prof. mr. C. W. van der Pot – mr. A. M. Donner, op.cit., blz. 466.

⁶⁴ Hof Leeuwarden 12 april 1962, NJ 1964, 401

⁶⁵ Hof Leeuwarden 2 november 1962, NJ 1964, 402.

⁶⁶ HR 4 november 1969, NJ 1970, 127.

Een met het laatste geval vergelijkbare situatie, die ook publicitair nogal aandacht heeft getrokken⁶⁷, deed zich nog kort geleden voor, toen een hindoestaan volgens zijn godsdienstige riten de resten van een godsdienstige ceremonie in het water deponeerde, daarmee een gemeentelijke verordening die een dergelijke handeling behoudens ontheffing verbood overtredend. De kantonrechter te Zevenbergen⁶⁸ sprak een veroordeling uit, na het beroep op de strijdigheid van de gemeentelijke verordening met artikel 9 van de Europese Conventie van de hand te hebben gewezen.

Plaatst men deze voorbeelden op een rijtje, dan wordt daaruit duidelijk dat de rechter het functioneren van de godsdienstvrijheid in de maatschappelijke orde in hoge mate reguleert door het grondrecht als zodanig af te bakenen. Met de interpretatie van het grondrecht wordt duidelijk of de inbreuk die uit de gewraakte wettelijke regeling voortvloeit relevant is. Materieel ligt dat dicht aan tegen de erkenning wat betreft dit grondrecht van algemene beperkingen, hetgeen ook door Burkens⁶⁹ – die in het algemeen van mening is dat de leer van de algemene beperkingen in de jurisprudentie tot heden geen erkenning heeft gevonden – tot de mogelijkheden werd gerekend. In hoeverre de opvattingen ter zake van de grondwetgever, vertolkt bij de grondwetsherziening, het rechterlijke beleid in een andere richting zullen duwen, zal voorshands moeten worden afgewacht.

De personen die in de aangehaalde arresten in het ongelijk werden gesteld gaven er niet zelden blijk van te hebben gehandeld op grond van een onweerstaanbare gewetensdrang, doorgaans ingegeven door godsdienstige opvattingen. Vrijheid van geweten wordt in de Europese Conventie en het VN-verdrag in één adem genoemd met de godsdienstvrijheid. Het onderscheid tussen beide begrippen is echter niet scherp, hetgeen de Nederlandse grondwetgever ertoe heeft gebracht de gewetensvrijheid niet apart naast die van godsdienst te vermelden.

Wat in de rechtspraak ten aanzien van de vrijheid van godsdienst is uitgesproken mag worden geacht evenzeer van toepassing te zijn op de gewetensvrijheid⁷⁰. Gewetensvrijheid moet in de zienswijze van de Hoge Raad vooral worden opgevat als de vrijheid van gewetensvorming en van het uitdragen van de gewetensovertuiging, doch niet als het recht op erkenning van gewetensbezwaren⁷¹.

De inhoud en reikwijdte van de godsdienstvrijheid is ook in een ander opzicht in de rechtspraak aan de orde gekomen, namelijk met het oog op de afbakening van dit grondrecht ten opzichte van de vrijheid van meningsuiting. Ook in dit opzicht heeft de Hoge Raad zich terughoudend betoond in zijn interpretatie van de vrijheid van godsdienst. Ter toelichting diene 's Raads arrest uit 1951⁷², waarbij een beroep op de godsdienstvrijheid werd afgewezen van iemand die een gemeentelijke verordening had overtreden door zonder vergunning met een bord ter aankondiging van een godsdienstoefening rond te lopen. De Hoge Raad oordeelde dat het bord als reclamebord kon worden beschouwd en dat de handeling niet als een vorm van belijden moest worden aangemerkt.

De relatie tussen de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van meningsuiting kwam ook aan de orde in 1967, toen de Hoge Raad⁷³ uitsprak dat een demonstratieve optocht (in casu een Vietnam-demonstratie, die zonder

⁶⁷ Zie onder meer: de Volkskrant, 14 januari 1982, Het Parool, 5 februari 1982, Het Vrije Volk, 15 april 1982.

⁶⁸ NJCM Bulletin 7 (1982), 6. Overigens volgde in hoger beroep ontslag van rechtsvervolging, omdat de Rb. Breda het desbetreffende artikel van de gemeentelijke verordening onverbindend verklaarde, gegeven het feit dat in het daarin geregelde onderwerp reeds door een hogere regeling (de Wet verontreiniging oppervlaktewateren) was voorzien. Rechtbank Breda, 22 november 1982, NJCM Bulletin 8 (1983), 1. Aldus kwam de rechter niet toe aan het grondrechtelijke aspect van de zaak.

⁶⁹ M. C. B. Burkens, op.cit., blz. 35–36.

⁷⁰ Zie over de jurisprudentie inzake gewetensbezwaren: C. Bronkhorst in een noot bij het arrest HR 16 januari 1968, NJ 1969, 2. Ook, prof. mr. C. van der Pot – mr. A. M. Donner, op.cit., blz. 477–478. Voor de houding van de Europese Commissie voor de rechten van de mens inzake gewetensbezwaren: zie prof. mr. P. van Dijk en mr. G. J. H. van Hoof, op.cit., blz. 266–268.

⁷¹ M. C. B. Burkens, op. cit., blz. 33, verwijzend naar de overeenkomstige opvatting van Van Eck in diens noot bij het arrest HR 30 mei 1967, NJ 1968, 64.

⁷² HR 27 februari 1951, NJ 1951, 437.

⁷³ HR 7 november 1967, NJ 1968, 75.

vergunning was gehouden) wel kan worden aangemerkt als een meningsuiting in de zin van artikel 10 van de Europese Conventie doch niet als het belijden van een overtuiging in de zin van artikel 9. Daarmee werd de motivering van een deelnemer aan de demonstratie dat zijn overtuiging veel verder ging dan een politieke overtuiging, dat zijn bezieling viel te vergelijken met de religieuze opvatting van oprechte christenen en dat deze tocht zelfs met een processie kon worden vergeleken niet gehonoreerd.

2.2.6. *Jurisprudentie (beperkingsgronden)*

Mag de interpretatie door de Hoge Raad van de reikwijdte van de godsdienstvrijheid tamelijk beperkt worden geacht, zij is toch ook niet zo beperkt dat een regeling nimmer met het grondrecht zou kunnen botsen. Doet dat geval zich voor, dan kan de rechter toekomen aan de toetsing aan het tweede lid van artikel 9, waarin de gronden zijn vermeld waarop het grondrecht mag worden beperkt. Enkele elementen van deze bepaling zijn daarbij van betekenis, de vraag of de beperkende maatregel uitsluitend mag worden getroffen door de formele wetgever dan wel krachtens delegatie ook door een lager orgaan, de vraag wat moet worden verstaan onder het begrip «nodig in een democratische samenleving» en de nadere concretisering van de vermelde beperkingsgronden. Over het eerste punt heeft de Hoge Raad zich uitgesproken in 1963⁷⁴. Beperkende regelen behoeven naar zijn oordeel niet uitsluitend te zijn voorbehouden aan de formele wetgever. Ook lagere organen in hun op de Grondwet of wet steunende taak kunnen regelen opstellen die feitelijk tot een beperking van het grondrecht kunnen leiden.

Of de beperkende maatregel nodig was wordt door de rechter marginaal getoetst. Dat valt af te leiden uit verscheidene rechterlijke uitspraken, waaronder het tweede Geertruidenberg-arrest⁷⁵ een belangrijke plaats inneemt. Het arrest betrof het houden van een processie op een andere plaats dan in 1848 gebruikelijk was. Aangevoerd was dat het tweede lid van artikel 184 van de Grondwet en artikel 9 van de Wet op de kerkgenootschappen strijdig waren met artikel 9, lid 2 van de Europese Conventie omdat zij een beperking van de godsdienstvrijheid inhielden die weliswaar het belang van de openbare orde beoogde te dienen doch daartoe niet noodzakelijk was. De rechter zal, aldus de Hoge Raad, slechts dan kunnen concluderen dat een bepaalde regeling in strijd is met de Europese Conventie omdat zij niet nodig is voor het beoogde doel, «indien het ten enenmale ondenkbaar zou moeten worden geacht dat een wetgever, gesteld voor de noodzaak met het oog op de bescherming van de openbare orde te dien aanzien een regeling te treffen, daartoe een zodanige regeling in redelijkheid zou kunnen treffen of handhaven».

De belangen, met het oog waarop beperkende regelen kunnen worden getroffen, de doelcriteria, hebben in de jurisprudentie enige nadere vorm gekregen, doch of en in hoeverre een bepaalde regeling al dan niet aan een doelcriterium voldoet is en blijft een zaak die van geval tot geval moet worden beoordeeld. De doelcriteria die in dit verband de belangrijkste rol hebben gespeeld zijn de bescherming van de openbare orde en de bescherming van de gezondheid. Het eerste begrip is bij de grondwetsherziening stringenter geformuleerd, namelijk de bestrijding en voorkoming van wanordelijkheden. Het doelcriterium lijkt daarmee te zijn ingeperkt⁷⁶. Ongetwijfeld zullen regelingen die het houden van openbare tochten zonder vergunning verbieden, binnen de omschrijving vallen, maar of dat ook geldt voor bij voorbeeld het voltrekken van een kerkelijk huwelijk alvorens een burgerlijk huwelijk is gesloten, het verbod waarvan in artikel

⁷⁴ HR 25 juni 1963, NJ 1964, 239.

⁷⁵ HR 19 januari 1962, NJ 1962, 107. Zie over dit arrest met name: D. H. M. Meuwissen, op. cit., blz. 387 e.v.

⁷⁶ Zo ook de Nederlandse regering in haar verslag van 11 februari 1981 aan het Human Rights Committee van de Verenigde Naties over het verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (VN-document CCPR/C/10/Add.3, blz. 25): «These grounds for limitation (i.e. in artikel 6, lid 2) are narrower than those in Article 18, paragraph 3 of the covenant.»

449 Wetboek van Strafrecht door de Hoge Raad⁷⁷ nodig werd geoordeeld in het belang van de openbare orde, staat nog te bezien.

Verscheidene beperkende regelingen, aangevochten wegens strijd met artikel 9 van de Europese Conventie, beoogden de bescherming van de volksgezondheid. Enige concrete voorbeelden kunnen dit begrip meer gestalte geven. Zo zou de AOW, ware de Hoge Raad in zijn arrest van 13 april 1960, NJ 1960, 436 toegekomen aan toetsing aan het tweede lid van artikel 9, volgens verscheidene auteurs⁷⁸ beschouwd hebben kunnen worden als in het belang van de gezondheid en zedelijkheid.

In het arrest over de rituele slachting (HR 4 november 1969, NJ 1970, 127) speelde de Vleeskeuringswet een rol die uit een oogpunt van de openbare gezondheid voorafgaande melding vereiste (ook hier kwam de Hoge Raad niet aan toetsing aan artikel 9, lid 2 toe). Te denken valt ook aan een zaak als het verplichte lidmaatschap van boeren van een gezondheidsdienst die onder meer beoogde te waken tegen de besmetting van vee⁷⁹ en aan de verplichting ingevolge het Reglement Verkeersregels en Verkeers tekens dat bromfietzers een valhelm dragen⁸⁰ en dat automobilisten een draagplicht hebben ten aanzien van autogordels⁸¹.

In de regel gaat het hier om gevallen waarin wettelijke regelingen (niet steeds in formele zin) gelden, die door de betrokkenen worden ervaren als een inbreuk op hun godsdienstige opvattingen, met name hun behoefte zich overeenkomstig die opvattingen te gedragen. In de ogen van de rechter heeft deze argumentatie, zoals uit het voorgaande moge zijn gebleken, weinig betekenis gehad. Godsdienstvrijheid, zo luidt de constante jurisprudentie, houdt niet in dat ieder zich met een beroep op zijn godsdienstige overtuiging aan de wetten kan onttrekken. Aldus wordt de reikwijdte van het grondrecht beperkt uitgelegd. Nu kan men ook anders redeneren, namelijk door te stellen dat de wetgever vaak weinig aandacht schenkt aan de wijze waarop sommige bij wet opgelegde verplichtingen door mensen met bepaalde godsdienstige opvattingen worden ondergaan. Waar hij dit onderkent, zal hij wellicht uitzonderingen voor gewetensbezwaarden willen overwegen. Onderkent hij dit niet, al dan niet terecht, dan kan hij mensen in gewetensnood brengen. In dergelijke gevallen⁸² komt de rechter de wetgever te hulp door het grondrecht waarin de gewetensnood zich juridisch concretiseert beperkt uit te leggen. In de recente grondwetsherziening klinkt echter een geluid door, waarin de rechtsbescherming die grondrechten beogen sterker naar voren komt. Van de wetgever (vooral de lagere wetgever) wordt gevraagd in de uitvoering van zijn regelgevende taak meer dan voorheen op de werking van grondrechten acht te slaan. Nu kan men daarop met Kortmann⁸³ e.a. pragmatisch reageren en de verwach-

⁷⁷ HR 22 juni 1971, NJ 1972, 31, met noot W. F. Prins. Dit arrest diene slechts tot illustratie van de beperking die het begrip openbare orde bij de grondwetsherziening heeft ondergaan. Geenszins zij daarmee de suggestie gedaan, dat in de toekomst moeilijkheden zijn te verwachten omtrent de toepassing van artikel 449 Sr. Afgezien van het feit, dat (formele) wetten niet aan de Grondwet kunnen worden getoetst en de rechter dus slechts zou kunnen toekomen aan toetsing van het artikel aan de stringenterre beperkingsgrond door het begrip openbare orde in de Europese Conventie te gaan interpreteren overeenkomstig artikel 6, lid 2, van de herziene Grondwet, mag men veronderstellen dat artikel 449 een algemene beperking van het grondrecht inhoudt en niet een bijzondere beperking. Impliciet heeft ook de regering bij de grondwetsherziening dat standpunt ingenomen (Algehele Grondwetsherziening, deel 1a Grondrechten, blz. (29)). Overigens valt het moeilijk om het gelijk te erkennen van annotator Prins, die van oordeel was dat de sluiting van een kerkelijk huwelijk in het algemeen niet tot het belijden van godsdienst is te rekenen, zodat artikel 449 Sr. de godsdienstvrijheid niet zou raken.

⁷⁸ Hierover: D. H. M. Meuwissen, op.cit., blz. 375-376.

⁷⁹ Europese Commissie voor de rechten van de mens, zaak 1068/61, Jaarboek V, blz. 278.

⁸⁰ HR 20 september 1976, NJ 1977, 28. In deze zaak werd overigens geen beroep gedaan op artikel 9, lid 2, maar op artikel 8, lid 2, van de Europese Conventie.

⁸¹ KB van 16 maart 1982, nr. 62 AB 1982, 337.

⁸² In een noot bij het arrest HR 16 januari 1968, NJ 1969, 2 stelt annotator Bronkhorst vast dat de jurisprudentie ten aanzien van gewetensbezwaren in het algemeen het volgende te zien geeft. Een beroep op gewetensbezwaren tegen nakoming van wettelijke voorschriften wordt zonder meer ongegrond bevonden als de wet voorzieningen met betrekking tot gewetensbezwaarden inhoudt en daarvan geen gebruik is gemaakt. Bevat de wet dergelijke voorzieningen niet, dan kan een beroep op gewetensbezwaren worden opgevat als een beroep op een algemene strafuitsluitingsgrond.

⁸³ C. A. J. M. Kortmann, in: Chappin e.a., Godsdienstvrijheid, op. cit., blz. 63.

ting uitspreken dat het nieuwe grondwettelijke stelsel tot ongelukken zal leiden als niet de leer van de algemene beperkingen zonder grondwettelijke basis in de rechtspraak in ruime mate toepassing zal gaan vinden. Zou dat inderdaad gebeuren, dan zou de rechter daarmee in wezen ook een vrijbrief aan de wetgever verstrekken om de platgetreden paden niet te verlaten. Het beeld dat in de laatste twee paragrafen van de jurisprudentie inzake de godsdienstvrijheid is geschetst heeft de oude Grondwet als referentiekader. De grondwetsherziening draagt althans enige elementen in zich om dit beeld in de komende jaren enigermate te doen veranderen ten gunste van de werking van dit en aanverwante grondrechten.

2.2.7. Horizontale werking (algemeen)

In het voorgaande is getracht een zo concreet mogelijke uiteenzetting te geven over de inhoud van de godsdienstvrijheid en de grenzen en beperkingen waaraan dit grondrecht onderhevig is. Aan één aspect is thans nog geen aandacht geschonken, namelijk de verbreding die de werking van het grondrecht in de loop van de jaren heeft ondergaan. In de tijd dat deze rechten hun eerste formulering vonden vormden de klassieke grondrechten bovenal een uiting van de behoefte aan het scheppen van een eigen vrijheidssfeer voor de individuele burger, ontdaan van de in velerlei opzicht groeiende invloed van de overheid. Zij dienden tot het afschermen van enige essentiële aspecten van het individuele functioneren tegen beheersing van bovenaf door de overheid en werden derhalve geacht een verticale werking te hebben. «Hunne strekking», aldus Struycken⁸⁴ in 1928, «is een negatieve, met zich brengende den plicht der staatsorganen, zich van inbreuken op de vrijheid te onthouden ...». Struycken, en met hem vele anderen, nam aan dat dit negatieve vrijheidsbegrip zich vooral of zelfs bij uitsluiting richtte op de overheid in haar verhouding tot de burgers. Die opvatting moge door velen zijn gedeeld en lange tijd als de traditionele hebben gegolden, onaantastbaar is zij evenwel geenszins. De Engelse historicus Berlin⁸⁵ bij voorbeeld beperkt het negatieve vrijheidsbegrip allerminst tot het vrij zijn van overheidsbemoeienis. Verwijzende naar tal van filosofen van de Verlichting, de periode waaruit de formulering van de vrijheidsrechten voortspuit, karakteriseert hij deze notie van vrijheid als de vrijheid tot handelen zonder door anderen te worden belemmerd. Ook Boesjes⁸⁶ stelt zich op het standpunt dat de uitgangstelling dat de grondrechten oorspronkelijk rechten waren ter bescherming van de burgers tegen de overheid historisch gezien «aanvechtbaarder (is) dan gewoonlijk wordt aangenomen». «De in de Déclaration (van 1789) op de voorgrond gestelde vrijheid en gelijkheid van rechten had niet alleen betrekking op de verticale verhouding tot het overheidsgezag maar beoogde aan de algehele maatschappelijke positie van de burgers een aantal beginselen ten grondslag te leggen.»

Het functioneren van grondrechten in andere betrekkingen dan alleen tussen overheid en burger, dat wil zeggen in betrekkingen tussen burgers onderling, wordt gemeenlijk aangeduid met de term horizontale werking.

De gelding van grondrechten in onze rechtsorde – het zal na hetgeen in de voorgaande bladzijden is opgemerkt geen betoog meer behoeven – is absoluut noch onveranderlijk. Wat dat laatste aangaat constateert Koopmans in zijn in 1976 te Gent gegeven Thorbecke-college⁸⁷ enkele moderne ontwikkelingen. Daartoe rekent hij de opkomst van het sociale en collectieve karakter van de vrijheidsrechten. Zo wordt heden ten dage de vrijheid van vereniging niet meer alleen beschouwd als het recht van individuen om

⁸⁴ A. A. H. Struycken, *Het Staatsrecht van het Koninkrijk der Nederlanden*, 2e druk, 1928, blz. 167.

⁸⁵ Sir Isaiah Berlin, *Two Concepts of Liberty*, in: *Political Philosophy*, 1967, Anthony Quinton (ed.), London; blz. 141 e.v.

⁸⁶ Mr. J. Boesjes, *De horizontale werking van grondrechten*, in *NJB* 8 september 1973, blz. 905 e.v.

⁸⁷ T. Koopmans, *Vrijheden in beweging*, Deventer 1976.

zich in verenigingen te organiseren maar ook als het recht van die organisaties zelf om zich als vereniging te kunnen ontplooiën, terwijl daarnaast de ontwikkeling van het gelijkheidsbeginsel de weg heeft geopend tot het ageren in groepsverband voor de bescherming van in grondrechten gewaarborgde vrijheden. De toekenning van horizontale werking aan grondrechten ziet Koopmans eveneens als een nieuwe ontwikkeling, welke zich momenteel in vele landen voltrekt. Ongetwijfeld, zo meent hij, zijn maatschappelijke factoren daaraan mede debet. Naast de overheid manifesteren zich immers meer instanties die, ook al door de opkomst van nieuwe technieken samenhangende met de automatisering, een grote invloed kunnen uitoefenen op individuen en individuele vrijheden kunnen aantasten. De geneigdheid om de contractsvrijheid – traditioneel maatgevend in de betrekkingen tussen individuen – aan banden te leggen, daarbij aan de grondrechten ook een rol toekennende, is daardoor toegenomen.

Zonder te beweren, dat de opvattingen over het huidige rechtskarakter van grondrechten geen verschillen vertonen⁸⁸, mag men stellen dat heden ten dage weinigen nog het standpunt huldigen dat de werking van grondrechten zich alleen beperkt tot de relatie tussen overheid en burgers. Over de vraag hoever de horizontale werking zich precies uitstrekt wordt echter zeer verschillend gedacht. De regering heeft bij de behandeling van de grondwetsherziening een resolute opstelling gekozen door de visie van Boesjes⁸⁹ op de doorwerking van grondrechten tot de haren te maken. Deze komt er in het kort op neer, dat grondrechten in beginsel kunnen doorwerken in de verhouding tussen burgers onderling, maar dat de mate waarin en de wijze waarop dat het geval kan zijn per grondrecht, per onderdeel van het grondrecht of zelfs per categorie van gevallen kan verschillen. Vijf gradaties kunnen volgens de regering worden onderscheiden, waarbij de doorwerking steeds verder gaat:

- a. het grondrecht bevat een opdracht aan de wetgever of de overheid om een nader geformuleerd belang of beginsel ook in particuliere verhoudingen te verwezenlijken (zoals instructienormen bij sociale grondrechten);
- b. de grondrechtsnorm richt zich niet alleen tot de wetgever, maar presenteert zich ook aan de rechter als een belangrijke waarde, waarvan de rechter de invloed ondergaat bij de interpretatie van privaatrechtelijke regels of begrippen;
- c. het grondrecht drukt zelfstandig een rechtsbelang uit dat de rechter bij afweging van belangen mede in aanmerking moet nemen;
- d. het grondrecht is de uitdrukking van een rechtsbeginsel waarvan de rechter slechts op zwaarwegende gronden mag afwijken;
- e. het grondrecht beoogt zich dwingend aan de rechter op te leggen en slechts die afwijkingen toe te staan, welke tot een grondwettelijke beperkingsclausule herleidbaar zijn.

Naar de opvatting van de regering gelden grondrechten in de verticale verhouding (overheid–burger) behoudens de grondwettelijke beperkingsmogelijkheden onverkort. «In horizontale verhoudingen is het veeleer zo, dat onderzocht moet worden of en zo ja in hoeverre aan een grondrecht een bepaalde mate van rechtswerking moet worden toegekend⁹⁰. Zoals mocht worden verwacht is de zienswijze van de regering niet zonder kritiek gebleven. Zo had Koekkoek⁹¹ liever gezien dat de opvatting van de Staatscommissie van advies inzake de Grondwet en de Kieswet (tweede rapport, blz. 43) was gevolgd en de nadruk was gelegd op het feit dat de algemene rechtsbeginselen die aan de grondrechten ten grondslag liggen voor de rechter richtsnoer zijn bij de interpretatie van een begrip als «goede zeden». Ook Donner⁹² heeft zich in het voetspoor van de Raad van State

⁸⁸ Aangezien het te ver zou voeren daarop in dit bestek in te gaan, wordt volstaan met te verwijzen naar A. G. Maris en J. M. Polak, Preadviezen aan de Nederlandse Juristen Vereniging over de civielrechtelijke werking van grondrechten, 1969. Zie ook: M. B. W. Biesheuvel, Horizontale werking van grondrechten, in NJCM Bulletin (1981) 3, blz. 147–169 en (1981) 4, blz. 205–225.

⁸⁹ J. Boesjes, t.a.p., met name blz. 911; Algehele Grondwetsherziening, deel 1a Grondrechten, blz. (15–16).

⁹⁰ Algehele Grondwetsherziening, deel 1b Grondrechten, blz. 56.

⁹¹ Prof. mr. A. K. Koekkoek en prof. mr. W. Konijnenbelt, op.cit., 20–21.

⁹² Prof. mr. A. M. Donner, Terugtrek van de Grondwetgever, in: Rechtsgeleerd Magazijn/Themis 1976, blz. 397 e.v.

weinig gelukkig getoond met de benadering van de regering, omdat naar zijn mening de rechter op deze manier voor de taak werd gesteld oplossingen te vinden voor problemen waar de regering zelf niet uitkwam. Hoe het ook zij, de opstelling die de regering heeft gekozen houdt op zich zelf een niet mis te verstane erkenning in van de mogelijkheid dat grondrechten ook in de onderlinge verhouding van burgers van invloed zijn⁹³. Wat dit betreft beveelt Van der Burg⁹⁴ aan de horizontale werking toe te spitsen op misbruik van machtsposities, voortvloeiende uit situaties waarin de burger in een zwakke positie verkeert tegenover machtige particuliere instanties. Ook de grondwetgever onderkent dat dergelijke situaties in het bijzonder de behoefte doen gevoelen aan bescherming van de zwakkere contractspartij. Terecht laat hij het daarbij echter niet en acht hij wel degelijk ook een horizontale werking in andere situaties denkbaar. Er doen zich immers velerlei omstandigheden voor waardoor de ene burger in staat is een inbreuk op een grondrecht te plegen ten opzichte van de andere, zonder dat hij aangemerkt kan worden als een machtige contractspartij. Waarom zou in zo'n geval het grondrecht niet in beginsel in de rechtsverhouding kunnen doorwerken? Nu kan men Van der Burg toegeven, dat de horizontale werking van grondrechten in de praktijk problemen kan oproepen van strijd tussen grondrechten. Een langzamerhand uit de discussies over het voorontwerp van Wet gelijke behandeling bekend voorbeeld is het mogelijke conflict tussen de godsdienstige opvattingen dan wel seksuele geaardheid van een onderwijsgevende in het bijzonder onderwijs (godsdienstvrijheid, non-discriminatiebeginsel) en de wens van een schoolbestuur onderwijsgevenden met bepaalde opvattingen of een bepaalde geaardheid te weren (onderwijsvrijheid). De wetgever kan pogen om in evidente gevallen een wettelijke scheidslijn te trekken, doch zal nimmer alle kwesties die botsende grondrechten doen ontstaan kunnen ondervangen. De rechter zal in voorkomende gevallen in een redelijke interpretatie van de betrokken grondrechten een oplossing moeten vinden. Een doorslaggevend argument tegen het aanvaarden van de mogelijkheid van horizontale werking van grondrechten lijkt de botsing tussen grondrechten nochtans niet op te leveren. Hoe groot die invloed zal zijn is afhankelijk van de interpretatie die wetgever en rechter aan de horizontale werking van specifieke grondrechten zullen willen verbinden.

2.2.8. Horizontale werking (wetgeving en rechtspraak)

Het lijkt zinvol thans wat betreft de vrijheid van godsdienst iets verder op de doorwerking van dit grondrecht in de verhoudingen tussen burgers in te gaan.

De wetgeving biedt verschillende voorbeelden van de taak die de overheid heeft gezien bepaalde aspecten van de godsdienstvrijheid die vooral de betrekkingen tussen de burgers betreffen in wettelijke regels neer te leggen.

Een tiental jaren geleden werden in het Wetboek van Strafrecht bepalingen opgenomen, waarbij discriminatie vanwege godsdienst of levensovertuiging strafbaar wordt gesteld (artikelen 137 c-e). Nu zou men deze regelen, zoals Koekkoek⁹⁵ doet, kunnen opvatten als veeleer een uitwerking van het

⁹³ De intentie van de regering is tijdens de behandeling van de herzieningsontwerpen in eerste en tweede lezing duidelijk gebleken. In de memorie van antwoord aan de Eerste Kamer inzake het herzieningsontwerp in tweede lezing wordt zij nog eens kernachtig samengevat:

«De opvatting der regering over horizontale werking van grondrechten in de memorie van toelichting op wetsontwerp 13 872 en in latere stukken is gebaseerd op ontwikkelingen in wetgeving en rechtspraak. Men zou haar in zoverre descriptief of constaterend kunnen noemen. De opvatting gaat echter verder. Zij beoogt door nuancering van het vraagstuk een bijdrage aan de meningsvorming ter zake te geven. Verder heeft de regering verklaard positief te staan tegenover de ontwikkelingen met betrekking tot de horizontale werking van grondrechten. Op deze gronden kan men deze opvatting – die ook de onze is – richtinggevend noemen.» (Eerste Kamer, 16905 enz., nr. 47a, blz. 11).

⁹⁴ Prof. mr. F. H. van der Burg, Grondwetsinterpretatie en horizontale werking van grondrechten, in: Tijdschrift voor Openbaar Bestuur, 1982, nr. 3, blz. 63 e.v.

⁹⁵ Prof. mr. A. K. Koekkoek en prof. mr. W. Konijnenbelt, op.cit., blz. 19. (De ook door Koekkoek vermelde artikelen 429 ter en quater betreffen uitsluitend discriminatie wegens ras.)

non-discriminatiebeginsel dan een uiting van horizontale werking, doch dan gaat men wel voorbij aan het feit, dat de regering er in de memorie van toelichting op het wetsontwerp inzake de bedoelde bepalingen (kamerstuk 9724, nr. 3) blijk van heeft gegeven strafbaarheid van discriminatie vanwege godsdienst primair voor te staan in verband met de verwachte totstandkoming van een internationaal verdrag inzake de uitbanning van elke vorm van godsdienstonverdraagzaamheid (een verdrag ter uitwerking van artikel 18 van de Universele Verklaring en van het VN-Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten). Er zijn nochtans meer voorbeelden van wetgeving op dit terrein te noemen. In het algemeen hebben deze betrekking op situaties waarin de bescherming van de godsdienstvrijheid niet slechts de eerbiediging van deze vrijheid inhoudt maar juist noopt tot een actief handelen, met name waar de garantie moet worden gegeven, dat personen die zich in een zekere afhankelijkheidspositie bevinden vrijheid van godsdienst kunnen genieten. Te denken valt aan dienstplichtigen, gedetineerden, psychiatrische patiënten, kinderen in kinderbeschermingsinstellingen. Voor al deze groepen gelden regelen, die enerzijds bescherming bieden tegen mogelijke ontoelaatbare beïnvloeding en anderzijds waarborgen bevatten tegen belemmeringen van het belijden van godsdienst.

De geestelijke verzorging binnen *de krijgsmacht* is geregeld in interne reglementen van de krijgsmachtonderdelen. Het Reglement Inwendige Dienst Koninklijke Landmacht bepaalt in artikel 49 dat tijdens de normale diensturen als regel wekelijks tijdens een bijeenkomst binnen de kazerne geestelijke verzorging kan plaatsvinden. Daarnaast kan gedurende één uur per maand gelegenheid worden geboden tot het bijwonen van een godsdienstoefening dan wel bezinningsbijeenkomst onder leiding van een geestelijk verzorger. De kazernecommandant moet de benodigde faciliteiten verschaffen, en militairen moeten bij aankomst bij een eenheid kenbaar maken of, en zo ja van welke vorm van geestelijke verzorging zij gebruik willen maken. Een wijziging in hun keuze dienen zij eveneens kenbaar te maken. Voor de minderjarige militair geldt de verplichting de voor hem geldende bijeenkomst bij te wonen als zijn wettelijke vertegenwoordiger een daartoe strekkende schriftelijke verklaring heeft afgegeven. Het Reglement Inwendige Dienst Koninklijke Luchtmacht en de Verzamelde Verordeningen Koninklijke Marine kennen soortgelijke bepalingen. In het nieuwe – nog niet van kracht zijnde – Reglement rechtstoestand dienstplichtigen (Stb. 1982, 280) is daarenboven onder meer nog opgenomen de aanspraak op twee dagen buitengewoon verlof voor het deelnemen aan een bezinningsbijeenkomst georganiseerd door of met medewerking van een dienst van de geestelijke verzorging bij de krijgsmacht tijdens de eerste oefening.

De geestelijke verzorging van *gedetineerden* wordt geregeld in de artikelen 39 en 40 van de Beginselenwet Gevangeniswezen, Stb. 1951, 596. De gestichtsdirectie heeft volgens deze uit 1976 daterende bepalingen tot taak te bevorderen dat gedetineerden te hunnen behoeve gehouden godsdienstoefeningen kunnen bijwonen. Tevens worden gedetineerden in de gelegenheid gesteld godsdienstonderwijs te volgen en persoonlijk contact met geestelijke verzorgers te onderhouden. De oude bepaling, die in 1976 werd vervangen, ging overigens aanzienlijk verder door de gestichtsdirectie voor te schrijven, dat zij diende te bevorderen dat gedetineerden de godsdienstoefeningen bijwoonden. Bovendien waren gedetineerden in bepaalde gevallen tot bijwoning van een godsdienstoefening verplicht.

De Gevangenismaatregel, Stb. 1953, 237, bevat in de artikelen 63–66 een nadere regeling van de geestelijke verzorging. Aan ieder gesticht dienen geestelijke verzorgers van protestantse, rooms-katholieke en israëlitische gezindten te zijn verbonden. Ook geestelijke verzorgers van andere gezindten kunnen worden toegelaten, aldus werd daaraan in 1966 (Stb. 1966, 380) toegevoegd. Willen geestelijke verzorgers in contact treden met gedetineerden en is de geestelijke verzorging niet aan hen opgedragen, dan geven zij daarvan tevoren kennis aan de gestichtsdirecteur. Voorts is in dit reglement

bepaald (artikelen 69–75), dat op erkende godsdienstige kerk- en feestdagen voor zover mogelijk godsdienstoefeningen worden gehouden en dat tijdens godsdienstoefeningen als regel geen gelegenheid tot ontspanning wordt gegeven, terwijl op erkende als rustdag te vieren godsdienstige kerk- en feestdagen door betrokkenen geen arbeid behoeft te worden verricht.

Voor *krachtens een TBR-maatregel opgenomen psychiatrische patiënten* gelden overeenkomstige regels ingevolge het Psychopatenreglement, Stb. 1928, 386 (laatstelijk gewijzigd in 1977, Stb. 1977, 422). Zie de artikelen 95, lid 7 en 8, 107 en 109, lid 11 en 12, 112 en 115, lid 7 en 8 en hoofdstuk IV, artikel 23.

Gelijksoortige bepalingen zijn ook van toepassing op *minderjarigen in kinderbeschermingsinstellingen*. Artikel 23 van de Beginselenwet kinderbescherming, Stb. 1961, 403 (laatstelijk gewijzigd in 1976, Stb. 1976, 229), uitgewerkt in de artikelen 84, lid 2, en 169–175 van het Uitvoeringsbesluit kinderbescherming, Stb. 1964, 327 (laatstelijk gewijzigd in 1979, Stb. 1979, 255) biedt overeenkomstige waarborgen voor godsdienstbeoefening. Geestelijke verzorgers die contact willen opnemen met minderjarigen die niet tot hun gezindte of genootschap behoren behoeven bovendien vooraf toestemming van de directeur.

Een bepaling overigens, die in dit kader eveneens vermelding verdient, is artikel 11e van de Leerplichtwet 1969, Stb. 1968, 303, krachtens welke vrijstelling van leerplicht wordt verleend, zolang de minderjarige wegens vervulling van godsdienstplichten verhinderd is de school te bezoeken.

De bepalingen die hier zijn vermeld zijn deels niet lang geleden gewijzigd dan wel geïntroduceerd. De nieuwe elementen daarin behelzen in het algemeen een uitbreiding van het begrip geestelijke verzorging tot verzorging vanuit een levensbeschouwelijk oogpunt (overeenkomstig de gelijkstelling voor de wet van godsdienst en levensovertuiging). Tevens gaat het om het opheffen van als betuttelend ervaren verplichtingen tot het volgen van godsdienstoefeningen.

Met name het Psychopatenreglement en de Beginselenwet kinderbescherming bevatten overigens nog wel regels die verder gaan dan het enkele waarborgen van een zoveel mogelijk onbelemmerde godsdienstbeoefening. Zo wonen TBR-verpleegden in psychiatrische instellingen godsdienstoefeningen bij indien dat wenselijk wordt geoordeeld, terwijl ook kinderen in kinderbeschermingsinstellingen, die behoren tot een kerkgenootschap of godsdienstige gemeenschap, in beginsel verplicht zijn tot bijwoning van een te hunnen behoeve gehouden godsdienstoefening.

Momenteel zijn bepaalde vormen van de geestelijke verzorging, met name binnen gevangenissen en de krijgsmacht, onderwerp van beraad in een interdepartementale ambtelijke werkgroep geestelijke verzorging (IAWGV), die op 10 mei 1983 door de betrokken bewindslieden is ingesteld en tot taak heeft in overleg met kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag voorstellen te ontwikkelen over eventuele wijzigingen in de bestaande regelingen.

De instelling van deze werkgroep illustreert het feit, dat de geestelijke verzorging van personen die in een afhankelijkheidspositie verkeren in de loop van de tijd voortdurend discussies heeft opgeroepen; ook al in de vorige eeuw, getuige bij voorbeeld het volgende citaat uit de politieke herinneringen van het Zeeuwse kamerlid mr. Daniël van Eck⁹⁶. «Toen de minister Enslie eens werd geïnterpelleerd over kerkelijken bijstand aan boord van de schepen (ziekentroosters of iets dergelijks) antwoordde hij: «Met die poepelarij houden wij ons niet meer op. Die worden sedert lang niet meer verstrekt» (Van Eck laat daar droogjes op volgen: «In het Bijblad is echter een andere speech geplaatst»).

⁹⁶ Dr. C. A. Tamse (ed.): *Memoires van een enfant terrible*, Overgedrukt uit het Archief uitgegeven door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1975, blz. 54. De aangehaalde uitspraak werd gedaan op 7 december 1853, toen Van der Bruggen de minister van Marine interpelleerde over godsdienstoefeningen op oorlogsschepen. De Handelingen II, 1853–1854, blz. 335 vermelden: «... de dienst werd vroeger waargenomen door leeraren en is thans aan de officieren opgedragen».

Ook in de verhouding tussen werkgever en werknemer gelden ingevolge de artikelen 1638 v en w van het Burgerlijk Wetboek dwingende regels die de uitoefening van godsdienstplichten door werknemers beogen veilig te stellen. In de glijdende schaal die de regering ten aanzien van de horizontale werking van grondrechten heeft aangelegd zouden dergelijke bepalingen kunnen worden aangemerkt als behorende tot categorie a, waarin het grondrecht (mede) de opdracht aan de wetgever inhoudt om een bepaald belang ook in particuliere verhoudingen te verwezenlijken.

Petit, aan wiens artikel in Themis⁹⁷ enige voorbeelden zijn te ontleen gaat wat betreft de doorwerking van de vrijheid van godsdienst in de verhouding tussen individuele burgers nog wel een stapje verder. De vrijheden die dit grondrecht geeft, zo stelt hij, «vinden hun praktische verwezenlijking in de onderscheiden rechtsbetrekkingen, waarin de mens ter zake van zijn godsdienst komt te staan jegens zijn medemensen. Het recht waarborgt deze vrijheden tegen particuliere wilsbepaling: machteloos zijn als in strijd met de goede zeden de rechtshandelingen, welke op het gebruik van die vrijheden beperkend inwerken, rechtshandelingen van derden, testamenten en schenkingen; zo werd bij een testament, met de beweegreden te voorkomen dat het vermogen zou geraken in RK-bezit, een RK vrouw verstoken van het haar toegedachte erfdeel ingevolge de voorwaarde, dat de kinderen uit haar huwelijk vóór het tweede levensjaar in de Nederduits-hervormde gemeente zouden zijn gedoopt, maar het Hof te Amsterdam stelde deze voorwaarde ter zijde⁹⁸. Maar ook zelf kan men, door beding of toezegging, zich dienaangaande geen beperking opleggen, zelfs niet de ene echtgenoot jegens de andere, noch in eigen geloofsleven, noch in de zeggenschap als ouder of voogd met betrekking tot richting¹⁰⁰ of wijze¹⁰¹ van godsdienstige opvoeding¹⁰²».

De talrijke door Petit vermelde jurisprudentie wijst op doorwerking van de godsdienstvrijheid via een door de rechter gehanteerd algemeen rechtsbegrip als de goede zeden. In de meergenoemde glijdende schaal van de regering komt men bij een van de hoogste categorieën uit.

De familie-, erf- en kinderrechtelijke gevallen die Petit bespreekt zijn overigens allermindst de enige zaken waarin de horizontale werking van de godsdienstvrijheid zich deed gevoelen. Denkt men aan het verbintenissenrecht, dan dient zich onmiddellijk de veel geciteerde «cause célèbre» op dit gebied aan: het arrest van de Pachtkamer van het Arnhemse Hof uit 1948¹⁰³. In deze kwestie was sprake van een pachtovereenkomst tussen een protestantse «propaganda»-vereniging en een N.H.-pachter te St. Oedenrode, waarin de pachter onder meer werd verplicht, gedurende de duur van de pachtovereenkomst mede te werken «tot bereiking van het doel der voornoemde maatschappij volgens haar Reglement en die Kerkelijke gemeente tot steun te strekken». De pachter ging evenwel over tot de Jehova's Getuigen, hetgeen voor de verpachtende vereniging aanleiding was de ontbinding van de overeenkomst te vorderen. Het Hof wees de eis af, omdat het dit beding, waarbij «de pachter een verplichting wordt

⁹⁷ Prof. mr. Ch. Petit, De godsdienst in de rechtstoepassing, in: Themis, 1951, blz. 306 e.v.

⁹⁸ Hof Amsterdam, 26 juni 1925, W 11393, vernietigd Rb. Utrecht 14 november 1923, NJ 1924, 585.

⁹⁹ Rb. Amsterdam 6 mei 1921, NJ 1922, 121; Rb. Rotterdam 29 april 1929, NJ 1930, 808.

¹⁰⁰ Rb. Rotterdam 29 april en 25 november 1929, NJ 1930, 808 en 894.

¹⁰¹ HR 20 mei 1938, NJ 1939, 94.

¹⁰² De hier door Petit aangehaalde jurisprudentie kan worden aangevuld met recentere jurisprudentie, zoals Rb. Dordrecht 13 augustus 1980, NJ 1982, 396, waarbij werd uitgesproken, dat een alimentatieverplichting de vader (die leider was van een Gospel-groep) niet mag beletten zijn leven in te richten overeenkomstig zijn religieuze overtuiging, waardoor geen draagkrachtruimte overblijft om de eerder opgelegde alimentatie te handhaven. Een ander recent voorbeeld biedt HR 1 juli 1982, R.v.d.W. 1982, nr. 151, betreffende de ondertoezichtstelling en uithuisplaatsing van een 17-jarig Marokkaans meisje. De Hoge Raad bevestigde in dit arrest onder meer het oordeel van het Hof te 's-Gravenhage, dat het standpunt van de vader dat de toepassing van de desbetreffende kinderbeschermingsmaatregel ten aanzien van zijn dochter in strijd was met artikel 27 van het VN-Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten onjuist was, «aangezien het daarin neergelegde recht om zijn «eigen cultuur te beleven» en zijn «eigen godsdienst te belijden en in de praktijk toe te passen» niet zodanig mag worden uitgeoefend dat men de rechten en vrijheden van anderen – i.c. van de dochter – dreigt aan te tasten».

¹⁰³ Hof Arnhem (Pachtkamer), 25 oktober 1948, NJ 1949, 331.

opgelegd die hij bij veranderde, daarmee strijdige geloofsovertuiging niet langer kan nakomen», ontoelaatbaar achtte: het beding tastte de geloofs- en gewetensvrijheid aan. Ook in dit geval kan men spreken van een ver- gaande horizontale werking van de godsdienstvrijheid.

In dit licht behoeft het dan ook geen verwondering te wekken, dat bij de behandeling van de grondwetsherziening regeringscommissaris prof. Simons¹⁰⁴, sprekende over de horizontale werking van grondrechten, opmerkte, dat «een grondrecht (-) zo gewichtig (kan) zijn, dat het ook voor horizontale verhoudingen slechts afwijkingen toestaat die tot een beper- kingsclausule zijn te herleiden. Ik ben geneigd de bepaling inzake de godsdienstvrijheid als een dergelijke bepaling met een duidelijke horizontale werking te beschouwen». Een formulering die wijst op de verst mogelijke horizontale werking (categorie e).

In haar verslag over het VN-verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten van 11 februari 1981¹⁰⁵ merkt de regering hierover op: «In the Netherlands view, Article 18 is not only significant to the relationship between the state and individuals but also includes a principle of great importance to relationships between individuals».

Duidelijk is in elk geval dat het grondrecht in de betrekkingen tussen individuele burgers doorwerkt en de vrijheid van contractspartijen uit dien hoofde inperkt. De rechtspraak biedt zelfs aanwijzingen, dat godsdienstvrij- heid in de onderlinge verhoudingen als een onvervreemdbaar recht moet worden gezien, een recht waarvan niet min of meer vrijwillig afstand kan worden gedaan. Godsdienst en levensovertuiging zijn dermate elementair voor de menselijke waardigheid, voor de persoonlijkheid van de mens, dat de beperking ervan niet verder mag gaan dan in de formulering en maat- schappelijke vormgeving van het recht zelf toelaatbaar is geacht.

De overheid, zo is gebleken, heeft het nodig geoordeeld om bepaalde aspecten van het grondrecht in wettelijke regelen uit te werken, daarmede vooral de werking tussen burgers onderling bekrachtigend. Of en in hoeverre de overheid in dit opzicht meer te doen staat zal in het vervolg van dit rapport nog aan de orde komen.

2.3. Het onderzoek in het licht van de verhouding tussen overheid en religie

Wij hebben het wenselijk geoordeeld een tamelijk uitvoerige beschouwing te geven over de verhouding tussen overheid en religie en met name over de godsdienstvrijheid om tweeërlei reden. In de eerste plaats meenden wij te moeten onderzoeken of de enkele instelling van een onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen op gespannen voet zou staan met de godsdienstvrijheid en wellicht niet zou passen in de verhouding tussen overheid en religie zoals die ten onzent bestaat. In de tweede plaats achtten wij het geboden een duidelijk beeld te kunnen schetsen van de consequenties die de in ons land bestaande verhouding tussen overheid en religie heeft voor de positie van de overheid ten opzichte van godsdienstige organisaties. Eerst indien men zich van deze positie bewust is, laten zich op verantwoorde wijze vaststellingen en eventuele aanbevelingen met betrekking tot het overheidsbeleid formuleren.

Na te hebben onderzocht of de verhouding tussen overheid en religie in ons land overwegende bezwaren zou kunnen inhouden tegen de instelling van parlementswege van een onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen (2.3.1), gaan wij nader in op een aantal aspecten van de positie van de overheid ten opzichte van godsdienstige organisaties, te weten de vraag of het begrip kerkgenootschap ook op nieuwe religieuze bewegingen van toepassing is ofte wel de plaats van nieuwe religieuze bewegingen in de rechtsorde (2.3.2), de vraag of de overheid zich neutraal tegenover godsdienstige organisaties opstelt of zou behoren op te stellen (2.3.3) en ten slotte de vraag of de rechtsbescherming van godsdienst en

¹⁰⁴ Algehele Grondwetsherziening, deel 1a Grondrechten, blz. (427).

¹⁰⁵ Zie het reeds eerder geciteerde VN-document CCPR/C/10/Add. 3, blz. 25.

godsdienstvrijheid in ons rechtsbestel toereikend kan worden geacht (2.3.4).

2.3.1. *Toelaatbaarheid onderzoek*

Ten opzichte van andere organisaties nemen kerkgenootschappen¹⁰⁶ een bijzondere plaats in in de rechtsorde. De wet kent hun rechtspersoonlijkheid toe en legt bovendien uitdrukkelijk hun vrijheid van interne organisatie vast. Ook kunnen zij niet, zoals andere rechtspersoonlijkheid bezittende organisaties, worden ontbonden. Het recht tot oprichting en inrichting van een kerkgenootschap komt een ieder toe krachtens de vrijheid van godsdienst. Desalniettemin is de positie van een kerkgenootschap niet die van een staat in de staat. Voor zover haar positie afwijkt van die van andere organisaties vloeit zij voort uit de wens om de individuele godsdienstbeoefening zo volledig mogelijk tot haar recht te laten komen.

Gegeven hun aard beschikken kerkgenootschappen over een zekere vrijheidssfeer, die hen in staat stelt zonder inmenging te functioneren. Die vrijheidssfeer behoeft echter geenszins zover te gaan, dat hij het gehele maatschappelijke functioneren omvat. Kerkgenootschappen maken deel uit van een pluriforme samenleving, hun leden zijn staatsburgers die zich in rechten en plichten niet onderscheiden van andere staatsburgers. Zij zijn geen bastions waarop tal van maatschappelijke regels en verplichtingen zouden afketsen. Evenmin verkeren zij in een positie waarin zij zich naar believen al dan niet aan regels en verplichtingen onderworpen kunnen achten. Zij vormen kortom een integrerend bestanddeel van de samenleving. En zoals alle onderdelen van de samenleving kunnen ook kerkgenootschappen functioneren op een wijze die ongewenste maatschappelijke effecten meebrengt, en kunnen zij op een onoirbare wijze aan het maatschappelijke verkeer deelnemen. Dat betekent dat de daartoe bevoegde organen onder omstandigheden tegen maatschappelijk onaanvaardbaar gedrag van kerkgenootschappen moeten kunnen optreden. De activiteiten van kerkgenootschappen kunnen dan ook worden geacht indien nodig onderwerp uit te kunnen maken van een van overheidswege ingesteld onderzoek. Deze argumentatie wordt nog versterkt door het feit dat de vrijheid van godsdienst indien nodig door de overheid kan worden beperkt ter bescherming van bepaalde belangen, hetgeen een onderzoek naar activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen in relatie tot die belangen kan rechtvaardigen. Doch niet slechts maatschappelijk onoirbaar gedrag kan aanleiding tot een onderzoek zijn. Kerkgenootschappen kunnen immers ook zelf bepaalde activiteiten aan onderzoek en controle door de overheid onderhevig maken, bij voorbeeld door overheidssubsidies te aanvaarden (zoals indertijd ingevolge de Wet premie kerkenbouw) of door met overheidssteun bepaalde taken op zich te nemen waaraan de overheid veel waarde hecht (zoals bepaalde vormen van maatschappelijk werk). Ook kunnen geschillen in eigen kring tot op zekere hoogte tot rechterlijke bemoeienis leiden. Zouden de activiteiten van kerkgenootschappen nimmer van de zijde van de overheid onderzocht kunnen worden, hoe gemakkelijk zou het voorts niet zijn een dergelijke immuniteit voor overheidsoptreden te bewerkstelligen door de status van kerkgenootschap als façade te gebruiken. Het is immers niet steeds duidelijk of men met een kerkgenootschap in de zin van de wet te maken heeft.

De prealabele vraag die wij ons hebben gesteld of het enkele instellen van een onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen gegeven de verhouding tussen overheid en religie op overwegende bezwaren zou stuiten beantwoorden wij derhalve ontkennend. Daarmee is evenwel niet gezegd, dat in een onderzoek voorbij zou kunnen worden gegaan aan het bijzondere (namelijk het religieuze) karakter van religieuze bewegingen. Naar ons oordeel dient dit onderzoek tenminste aan de

¹⁰⁶ Op de vraag of nieuwe religieuze bewegingen al dan niet geacht mogen worden de juridische status van kerkgenootschap te bezitten zal nader worden ingegaan. Wat in deze paragraaf echter wordt opgemerkt over kerkgenootschappen geldt evenzeer voor die nieuwe religieuze bewegingen die niet als kerkgenootschap kunnen worden aangemerkt.

volgende specifieke voorwaarden te voldoen. In de eerste plaats brengt het respect voor het bijzondere karakter van religieuze bewegingen mee dat het onderzoek verricht dient te worden op een wijze dat maatschappelijke reacties die zich tegen bepaalde godsdienstige opvattingen richten worden voorkomen. Vervolgens behoort terughoudendheid in acht te worden genomen ten aanzien van de geloofsleer van de religieuze beweging. Zoals de rechter kennis kan nemen van geschillen binnen een religieuze beweging doch zich te allen tijde zal onthouden van uitspraken over de geloofsovertuiging van partijen als zodanig, zo ook behoort een overheidsorgaan dat een onderzoek instelt de geloofsleer zelf zonder commentaar te laten. In de derde plaats behoort het onderzoek de individuele geloofsvrijheid niet aan te tasten. Individuen moeten door het onderzoek niet in hun godsdienstbeleving worden belemmerd. Dat houdt allerm minst een vrijbrief in voor individuele burgers om rechten en verplichtingen te interpreteren en toepasselijk te achten al naar gelang hun geloofsovertuiging (individueel gedrag op basis van geloofsopvattingen leent zich onder omstandigheden nochtans het beste voor rechterlijke toetsing), het betekent wel dat die individuele burgers die in het onderzoek worden betrokken de nodige ruimte wordt gelaten hun geloof in vrijheid te beleven. Natuurlijk worden activiteiten van organisaties gevormd en teweeggebracht door handelingen van individuen, zodat in een onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen onvermijdelijk ook aandacht wordt geschonken aan individuele gedragingen. Dergelijke gedragingen zijn voor het onderzoek echter eerst van belang a) indien en voor zover zij regelmatig en stelselmatig, als het ware als onderdeel van de policy van de beweging, voorkomen, of b) indien zij indirect door de opstelling en het functioneren van de beweging in de hand worden gewerkt, of c) indien zij door de beweging bewust worden toegelaten en niet worden gecorrigeerd.

In dit verband menen wij er tevens op te moeten wijzen dat ons onderzoek in internationaal opzicht geen unicum is. Parlementaire activiteiten in verscheidene andere landen vormen een extra aanwijzing, dat ook buiten Nederland een onderzoek met betrekking tot nieuwe religieuze bewegingen niet onmogelijk werd geacht. Zo belastte de commissie voor justitie uit de Franse Assemblée Nationale in 1979 een breed samengestelde subcommissie met een onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen. Deze subcommissie hield in 1979 en 1980 een dertiental hoorzittingen, doch hield op te bestaan bij de verkiezingen in 1981 zonder conclusies te hebben bereikt¹⁰⁷. In de Bondsrepubliek Duitsland leidden initiatieven uit de Bondsdag, met name de opstelling van een uitvoerige vragenlijst¹⁰⁸ in 1979, tot de formulering van een beleid inzake bepaalde nieuwe religieuze bewegingen door de federale overheid. In het Verenigd Koninkrijk kwam eind 1980 in de Home Affairs Committee van het Lagerhuis een voorstel aan de orde om de gedragingen van nieuwe religieuze bewegingen aan een onderzoek te onderwerpen. Het voorstel werd uiteindelijk verworpen, zij het voornamelijk op grond van praktische overwegingen (een onderzoek zou te veel tijd en mankracht vergen en zich over vele beleidsterreinen moeten uitstrekken). In Canada werd op verzoek van parlementsleden van 1978 tot 1980 een onderzoek met betrekking tot nieuwe religieuze bewegingen verricht door de onderzoekafdeling van het Canadese parlement¹⁰⁹. Deze werkzaamheden vonden plaats naast het onderzoek dat vanaf eind 1978 in opdracht van de minister van Justitie van de provincie Ontario werd uitgevoerd door dr. Daniel Hill en dat medio 1980 in een lijvig rapport resulteerde¹¹⁰.

¹⁰⁷ Op het concrete beleid van de Franse regering en de regeringen van de andere genoemde landen zal in het vierde hoofdstuk worden ingegaan.

¹⁰⁸ Deutscher Bundestag – 8. Wahlperiode, Drucksache 8/2790.

¹⁰⁹ De onderzoeksrapporten zijn desgevraagd aan de subcommissie overgelegd doch zijn niet voor publikatie vatbaar.

¹¹⁰ Hill D., Study of Mind Development Groups, Sects and Cults in Ontario, A report to the Ontario Government; Toronto, juni 1980.

2.3.2. Rechtspositie religieuze bewegingen

Religieuze bewegingen worden hier te lande sedert het midden van de vorige eeuw juridisch aangeduid met de term kerkgenootschap. Ten tijde van zijn invoering (in feite een weder-invoering omdat het begrip ook al in de Franse tijd was gebruikt) had het begrip ontegenzeggelijk een eenduidige betekenis. Terecht stelt Hardenberg¹¹¹, dat de wetgever een kind van zijn tijd is en waarden bezigt in hun gangbare betekenis. «Die werd bepaald door het feit dat toentertijd feitelijk alleen Christelijke kerkgenootschappen bestonden, benevens dan het Israëlitische, dat met andere woorden sedert de omwenteling alle, in de voormalige Republiek bestaande, godsdienstige gemeenschappen voortaan gelijkelijk als «kerkgenootschap» werden behandeld.».

Kerkgenootschappen waren dus de godsdienstige gemeenschappen op bijbelse grondslag. Hardenberg en de andere aanhangers van de historische interpretatie¹¹² stellen zich op het standpunt dat de inhoud van het begrip sedertdien geen verandering heeft ondergaan. Nog steeds, zo stellen zij, spelen de Bijbel en het christendom in ons land een overwegende rol en er is niets dat erop wijst dat de wetgever of de rechter uitdrukkelijk of stilzwijgend een andere betekenis aan het begrip is gaan toekennen¹¹³.

Juridische traditie en continuïteit in de uitleg van begrippen zijn het belangrijkste element in deze opvatting over het begrip kerkgenootschap. Continuïteit is evenwel niet hetzelfde als onveranderlijkheid. En de vraag laat zich dan ook stellen of de inhoud van het begrip kerkgenootschap in de loop van de jaren aan verandering onderhevig kan zijn geweest. Deze vraag is niet van belang ontbloomd omdat de beantwoording ervan licht kan werpen op de juridische positie van bepaalde nieuwe religieuze bewegingen (zoals de Verenigingskerk, de Scientology Kerk en de Divine Light Mission) die zelf nadrukkelijk de status van kerkgenootschap ambiëren.

Onderzoekt men de inhoud van het begrip kerkgenootschap, dan valt allereerst op, dat de (grond)wetgever nimmer een omschrijving van de term heeft gegeven, met andere woorden nimmer met zoveel woorden heeft vastgelegd dat tot de kring van kerkgenootschappen alleen christelijke en joodse gemeenschappen konden worden gerekend. Toen zich in de loop van de jaren in ons land andere godsdienstige bewegingen gingen manifesteren zou dus stilzwijgend een grens getrokken moeten zijn op basis van de inhoud van de geloofsovertuiging, waarmee het begrip dat eertijds alle godsdienstige bewegingen omvatte (zij het dat er slechts christelijke en joodse waren) werd ingeperkt. Die argumentatie lijkt niet erg sterk. Dat de wetgever met nieuwe ontwikkelingen rekening heeft willen houden toont de schrapping in de Grondwet van 1848 van het woord «bestaande» uit de term «bestaande kerkgenootschappen», waarmee buiten kijf werd gesteld dat ook bewegingen die zich van de gevestigde kerkgenootschappen hadden losgemaakt aanspraak op de status van kerkgenootschap konden doen gelden. Waarom zou daarna echter rond de categorie christelijke en joodse gemeenschappen een muur zijn opgetrokken? Uit de Grondwet valt dat geenszins af te leiden; integendeel. Bevatte de Grondwet niet van

¹¹¹ L. Hardenberg, WPNR 19 april 1980, jaargang 111, nr. 518, blz. 341.

¹¹² Bij voorbeeld G. J. Scholten, Kerkscheuring en kerksplitsing in Ad personam, Opstellen aangeboden aan prof. mr. Enschede, Zwolle, 1981, blz. 297; zie voor het verschil tussen de juridische en de historische interpretatie: blz. 19.

¹¹³ Hardenberg wijst in dit verband ook nog op het feit dat de Wet premie kerkenbouw 1962, Stb. 538, de organisaties die voor subsidiëring in aanmerking komen in drie categorieën onderscheidt, te weten kerkgenootschappen, genootschappen waarvan het doel het houden van openbare godsdienstoefeningen meebrengt (artikel 9) en genootschappen op geestelijke grondslag andere dan kerkgenootschappen (artikel 13). Volgens Hardenberg heeft dit onderscheid slechts zin als onder «kerkgenootschap» niet reeds alle godsdienstige groeperingen worden begrepen. Die stelling is echter aanvechtbaar omdat de laatste categorie genootschappen betrekking heeft op de (niet-godsdienstige) genootschappen op geestelijke grondslag zoals het Humanistisch Verbond en de tweede categorie genootschappen blijkens de toelichting van de regering (kamerstuk 6260, nr. 3, blz. 7) met name verenigingen omvat die immers kerkgebouwen kunnen stichten, zoals de Nederlandse Protestantenvbond. Zie hierover ook: C. J. Verplanke, Subsidiëring van de kerkenbouw (diss.), Amsterdam 1963, blz. 150-153.

oudsher het bepaalde in artikel 182: «Aan alle kerkgenootschappen in het Rijk wordt gelijke bescherming verleend»? Is in die beperking niet vastgelegd, dat in ons land geen kerkgenootschappen worden bevoorrecht boven andere en dat tussen kerkgenootschappen niet wordt gediscrimineerd¹¹⁴? Als zodanig vertegenwoordigt de bepaling niet alleen de scheiding tussen kerk en staat (geen bevoorrechte kerk) maar ook een wezenskenmerk van de godsdienstvrijheid, namelijk dat de staat op generlei wijze vorm geeft aan een waarde-oordeel over godsdienstige opvattingen en bewegingen. In zijn conclusie bij het eerdergenoemde arrest van de Hoge Raad over de rituele slachting¹¹⁵ merkt advocaat-generaal R Emmelink op, dat de gelijkheid van kerkgenootschappen voor de rechtsorde (artikel 182, oude Grondwet) tot de vraag zou kunnen nopen of het feit dat in de wetgeving een dispensatiemaatregel is getroffen ten aanzien van het joodse rituele slachten niet ook de mohammedaan recht zou geven op een dienovereenkomstige regeling. W. F. Prins benadert in zijn noot bij dit arrest de vraag positief: «Als artikel 182 Grondwet iets betekent, dan is het dat» (namelijk dat de wetgever die rekening houdt met de bijzondere eisen van het slachten volgens de «israëlitische ritus» zich evenzeer zal moeten bekommeren om de eisen die de «islamitische ritus» kan stellen).

Huldigt men de historische opvatting omtrent het begrip kerkgenootschap, dan ontstaat een moeilijkheid. Er blijkt dan immers een categorie godsdienstige bewegingen te bestaan, die niet als kerkgenootschap kunnen worden aangemerkt. Organisaties op geestelijke grondslag zijn het ook niet, omdat die volgens de vaste interpretatie van het begrip nu juist een niet-godsdienstige levensovertuiging ten toon spreiden¹¹⁶. Wat zijn het dan wel? Aanhangers van de historische interpretatie hebben de moeilijkheid onderkend en haar trachten op te vangen door een nieuwe categorie organisaties te introduceren. Zo spreekt Hardenberg¹¹⁷ van «godsdienstige gemeenschappen» en Diepenhorst¹¹⁸ van «godsdienstige lichamen opgericht ter uitoefening van een niet-christelijken eeredienst». Tot deze categorie zouden dan godsdienstige bewegingen als de Islam en het Boeddhisme kunnen worden gerekend. In de wetgeving hebben deze begrippen evenwel geen algemene ingang gevonden¹¹⁹, zodat de gesuggererde opening weliswaar theoretisch mogelijk is doch in de praktijk geen soelaas blijkt te bieden. Artikel 2 van Boek 2 NBW in samenhang met artikel 18 kent slechts aan kerkgenootschappen (en genootschappen op geestelijke

¹¹⁴ Ook bij voorbeeld A. M. Donner leest in artikel 182 de eis van gelijke behandeling van kerkgenootschappen; Prof. mr. A. M. Donner, *Het achtste hoofdstuk der Grondwet*; Calvinistische Juristen Vereniging, 's-Gravenhage 1955, blz. 13.

¹¹⁵ HR 4 november 1969, NJ 1970, 127, blz. 300.

¹¹⁶ Wat betreft de interpretatie van dit begrip zij verwezen naar de toelichting op het amendement-Haas-Berger op het wetsontwerp tot vaststelling van de hoofdstukken 1 en 6 van de Invoeringswet Boek 2 nieuw BW (kamerstuk 11 005, nr. 50), waarbij het begrip «andere genootschappen op geestelijke grondslag» in het BW werd ingevoerd:

«De strekking van dit amendement is buitenkerkelijke genootschappen op geestelijke grondslag die ten doel hebben een levens- en wereldbeschouwing uit te dragen gelijk te stellen met kerkgenootschappen. Hierbij wordt met name gedacht aan het Humanistisch Verbond.»

Zie ook de bespreking van dit amendement in de Openbare Commissie Vergadering van de vaste Commissie voor Justitie van de Tweede Kamer: *Handelingen OCV 26 augustus 1974*, blz. D12-D14. Illustratief voor de bedoeling van het amendement is in het bijzonder de opmerking van mevrouw Haas-Berger in de mondelinge toelichting: «Een levensbeschouwing heeft in Nederland dezelfde waarde als een godsdienst.» Dat kan toch moeilijk anders worden uitgelegd dan dat men heeft beoogd niet-godsdienstige levensbeschouwelijke organisaties niet datgene te onthouden wat godsdienstige organisaties reeds was gegeven. In die optiek past in het geheel niet dat bepaalde godsdienstige organisaties de bijzondere positie waarom het hier gaat zouden ontberen.

¹¹⁷ Hardenberg, t.a.p., blz. 355.

¹¹⁸ I. A. Diepenhorst, op. cit., blz. 151.

¹¹⁹ Wel kent bij voorbeeld het Besluit bevolkingsboekhouding (Stb. 1967, 442) in artikel 28 sub b het begrip «vereniging met een godsdienstig doel», waaronder volgens de Handleiding bevolkingsboekhouding (Beschikking minister van Binnenlandse Zaken van 15 september 1967, nr. B67/U 2215) kennelijk onder meer bewegingen worden begrepen, zoals het Mohammedaans Kerkgenootschap, de Jehova's Getuigen en de Soefi-beweging.

grondslag) een juridische status toe waarin de terugtred van de overheid ten aanzien van hun organisatie tot uitdrukking komt. Zou men de kring van kerkgenootschappen beperken tot slechts een deel van de godsdienstige bewegingen, dan zou dat betekenen, dat de organisatievrijheid van sommige (gevestigde «cultuur-eigen») godsdienstige bewegingen wel zou zijn gegarandeerd en die van andere niet. Van gelijke behandeling van godsdienstige bewegingen zou dan moeilijk kunnen worden gesproken. Naar ons oordeel zijn er dan ook goede gronden om aan te nemen dat bepaalde nieuwe religieuze bewegingen – ook die zich bevinden buiten de joods-christelijke traditie – in beginsel als kerkgenootschap kunnen worden beschouwd. Of een specifieke nieuwe religieuze beweging een kerkgenootschap is maakt nochtans de rechter uit.

De strijdvraag hoe het begrip kerkgenootschap moet worden geïnterpreteerd is tot heden ook in de jurisprudentie nog niet overtuigend beantwoord. Weliswaar kan in de meergenoemde uitspraak van de Hoge Raad uit 1946¹²⁰ een aanwijzing worden gevonden voor de aanvaarding van een ruime uitleg van het begrip, maar het moet niet uitgesloten worden geacht dat, zoals voorstanders van de beperkte uitleg stellen, 's Raads uitspraak niet uit de context van het desbetreffende geval mag worden gehaald en aldus geen algemene strekking kan worden toegekend. De vraag of een organisatie al dan niet een kerkgenootschap is heeft voor zover bekend laatstelijk in gerechtelijke procedures geen rol van betekenis gespeeld. Op zich zelf is dat tamelijk verwonderlijk, bij voorbeeld in het licht van een uitspraak van de toenmalige minister van Justitie bij de behandeling van de Vaststellingswet Boek 2 NBW in 1974¹²¹: «Als voor kerkgenootschappen bepaalde regelingen van het rechtspersonenrecht niet van toepassing zijn, zal de rechter vooraf moeten vaststellen of een corporatie waarmee hij wordt geconfronteerd al of niet een kerkgenootschap is»¹²².

Gegeven de diepgaande verschillen in opvatting in de rechtswetenschappelijke literatuur mag enigszins worden betwijfeld of eventuele toekomstige jurisprudentie op dit punt spoedig tot meer zekerheid zal leiden. Daarom kan men zich afvragen of er voor de wetgever geen aanleiding zou bestaan de totstandkoming van een duidelijke begripsomschrijving te bevorderen. Nu kan men tegenwerpen dat de meningsverschillen over de interpretatie van het begrip kerkgenootschap reeds vele tientallen jaren bestaan, zonder dat dat tot grote moeilijkheden heeft geleid. Op zich zelf is dat juist. En in 1921 kwam de staatscommissie-Anema ook al tot het oordeel dat een begripsomschrijving bijzonder moeilijk zou zijn te geven. Toch zijn er enkele overwegingen die tot een hernieuwde poging tot definiëring zouden kunnen nopen. In de eerste plaats hebben de ontwikkeling van het gelijk-

¹²⁰ HR 23 juli 1946, NJ 1947, 1.

¹²¹ Handelingen OCV 26 augustus 1974, blz. D14.

¹²² De kwestie leek aan de orde te komen toen in 1978 de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State een uitspraak diende te doen in een geschil tussen het Leger des Heils en het ministerie van Sociale Zaken over de vraag of het Leger des Heils overeenkomstig de Wet op de ondernemingsraden (WOR) een ondernemingsraad diende in te stellen. De Afdeling Rechtspraak nam impliciet evenwel zonder meer aan dat het Leger des Heils een kerkgenootschap was en oordeelde bovendien de WOR onverkort van toepassing. In zijn noot bij de uitspraak, gepubliceerd in A. B. 1977, 263, acht Van der Ven het onwaarschijnlijk dat de WOR, gelet op de rechtspositie van kerkgenootschappen in de rechtsorde, zomaar op kerkgenootschappen van toepassing zal zijn omdat deze nu eenmaal binnen de wettelijke definitie van «onderneming» vallen. Annotator Van der Burg (A. B. 1978, 430) deelt deze opvatting niet, maar vindt wel dat de Afdeling Rechtspraak dieper had moeten ingaan op de vraag of de inspraak en medezeggenschap van de WOR zwaarder of lichter behoort te wegen dan het respect voor de religieus-organisatorische identiteit van het Leger des Heils. Een derde commentator, Reinders (AROB, maart 1979, blz. 411), gaat op zijn beurt nog weer verder dan Van der Burg door de WOR onverkort van toepassing te achten op ideële instellingen waarin krachtens arbeidsovereenkomst arbeid wordt verricht. Deze spreekt zelfs de vrees uit dat in de komende jaren de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van vereniging nog wel eens, pour besoin de la cause, aangevoerd zullen worden om allerlei gerechtvaardigde medezeggenschapsverlangens van personeelsleden af te weren. Zou dat laatste inderdaad het geval zijn, dan lijkt het niet onverstandig indien de rechterlijke instantie de bruuske benadering van laatstgenoemde maar even zou vergeten en zich zou afvragen welke implicaties het op zinvolle wijze inhoud geven aan de godsdienstvrijheid en de vrijheid van organisatie op godsdienstig en levensbeschouwelijk terrein zou kunnen hebben voor de toepassing van concrete wettelijke bepalingen.

heidsbeginsel op het terrein van de grondrechten in combinatie met de zogenaamde institutionalisering van de grondrechten (uitoefening van grondrechten door organisaties) het besef doen groeien dat een indeling van godsdienstige organisaties in christelijke en joodse enerzijds en overige anderzijds meer en meer tot het verleden dient te behoren; de wetgever behoort daaraan uiting te geven door geen begrippen te blijven hanteren die een dergelijke indeling wel degelijk kunnen inhouden. Vervolgens heeft zich in de laatste jaren een nieuwe ontwikkeling voorgedaan, met dien verstande dat steeds meer godsdienstige bewegingen door zich te doen inschrijven bij de minister van Justitie uitdrukkelijk de wens te kennen hebben gegeven als kerkgenootschap te worden beschouwd¹²³, hetgeen een prikkel moet vormen tot het wegnemen van onduidelijkheid over de toepasselijkheid van het begrip. In de derde plaats heeft de grondwetsherziening aanleiding gegeven tot bestudering van de consequenties van de nieuwe bepaling betreffende de godsdienstvrijheid voor de Wet op de kerkgenootschappen van 1853. Blijkens een mededeling van de minister van Binnenlandse Zaken in het kader van de begrotingsbehandeling 1979¹²⁴ gaat een interdepartementale werkgroep na in hoeverre deze wet als gevolg van de grondwetsherziening wijziging behoeft. Strikt genomen lijkt de bestudering van het begrip kerkgenootschap buiten dat kader te vallen, doch wijziging (of intrekking) van de Wet van 1853 zou zeer goed kunnen worden aangegrepen tot regeling van het definitieprobleem¹²⁵.

Niettegenstaande er dus argumenten kunnen worden aangevoerd voor een wettelijke omschrijving van het begrip kerkgenootschap – of bij voorbeeld «godsdienstig lichaam», zo men voorkeur zou hebben om de erfelijk belaste term te mijden –, is er een belangrijke overweging, die daartegen pleit en die bij ons de balans toch doet doorslaan naar de continuering van de bestaande regeling. Een wettelijke omschrijving houdt immers in, dat de wetgever een aantal elementen in een formule bijeenbrengt, die ieder op zich voorwaarden vormen waaraan een beweging moet voldoen wil de status kerkgenootschap op haar van toepassing worden geacht. De zekerheid die een duidelijke opsomming van concrete elementen zou bieden laat zich evenwel moeilijk rijmen met de vaagheid in formulering, waartoe de gevarieerde verschijningsvormen van het godsdienstige leven zouden nopen. Zo zou zekerheid die men dacht te hebben geschapen weldra schijnzekerheid blijken. Zelfs al zou zich een formule laten construeren, waarover een redelijke mate van overeenstemming bestaat, dan nog zouden zich bij voortdurend gevallen voordoen waarin bewegingen vanwege het feit dat zij in zekere mate aan sommige maar niet alle elementen zouden voldoen moeilijk gekwalificeerd zouden kunnen worden. Daarmee zou een wettelijke omschrijving in de praktijk eerder een complicerende factor kunnen vormen dan de beoogde positieve werking hebben.

¹²³ Schnabel, die in zijn proefschrift «Tussen stigma en charisma» een overzicht van bij de minister van Justitie aangemelde kerkgenootschappen heeft opgenomen (blz. 345 e.v.), deelt mee (blz. 322), dat het aantal aanmeldingen sinds 1958 is gestegen van 86 tot 277.

¹²⁴ Kamerstuk 15 300, VII, nr. 16, blz. 3.

¹²⁵ Dat de tegenwoordige waarde van de Wet van 1853 uitermate gering is, wordt overigens algemeen onderkend. Het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken deelt dit standpunt. Een kernachtig citaat van het toenmalige Tweede-Kamerlid mr. J. B. Bomans uit 1923 moge ter illustratie dienen:

«De inhoud van de Wet op de kerkgenootschappen van 1853 is feitelijk een ernstige wetgeving onwaardig. Er waren slechts enkele conflicten over klokgelui noodig om dit luide te verkondigen. Lezing staat gelijk aan deze waardering: de inhoud is kinderachtig en nadert kleine plagerij. Een ernstige stormloop zou te veel eer zijn voor het zwakke product, dat alleen als resultaat van een malle historie eenige logica inhoudt. Dat niettemin onze natie niets zou verliezen bij de intrekking dezer Wet doch in aanzien zou stijgen bij ieder onbevooroordeelde, geloovige of ongeloovige, staat bij ons vast. Indien er geen ernstiger zaken onze Regeering bezig hielden zou mogelijk ook reeds eenige aandacht aan de opruiming geschonken zijn».

Uit: mr. J. B. Bomans, De kerkelijke politiewetten, Hilversum 1923, blz. 34–35.

Het definitieprobleem is aldus natuurlijk niet opgelost maar in volle omvang bij de onafhankelijke rechter gelaten. Ook deze immers zal enig houvast trachten te verkrijgen door de ontwikkeling van een omschrijving met een algemene gelding. Hoewel het hier per definitie een juridisch vraagstuk betreft en niet een theologisch, is het ons inziens raadzaam niet op zoek te gaan naar juridisch sluitende formules. Veeleer ware te denken aan de selectie van eigenschappen die in het algemeen kenmerkend kunnen worden geacht voor religieuze bewegingen. Vertoont een beweging alle of een groot deel van dergelijke eigenschappen, dan kan zij als kerkgenootschap worden beschouwd; vertoont zij deze daarentegen niet of nauwelijks, dan ligt die kwalificatie minder voor de hand.

2.3.3. *Een neutrale overheid?*

Het hebben van een godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging behoort tot de meest wezenlijke kenmerken van de menselijke persoonlijkheid. Kent men grote waarde toe aan de geestelijke integriteit van de mens, aan het hebben van een eigen gedachten- en belevingswereld, dan dient men zich – als overheid en als medeburger – zoveel mogelijk te onthouden van inbreuken op die overtuiging. In een samenleving, die consequent van dit uitgangspunt wenst uit te gaan, heerst godsdienstvrijheid in de ware zin van het woord. De eisen die dit begrip aan de samenleving stelt, moeten overigens niet worden onderschat. Hoe gemakkelijk immers laat het respect voor een ieders geestelijke integriteit zich niet met de mond belijden en hoeveel moeilijker blijkt het niet zelden om de verdraagzaamheid jegens andere, sterk afwijkende opvattingen, die dit respect met zich meebrengt, in de praktijk te brengen. Dit klemt te meer, naarmate de verschillende opvattingen niet slechts worden gehuldigd, maar ook worden uitgedragen en tot een bepaald gedragspatroon leiden. Natuurlijk, de reikwijdte van wat onder godsdienst en godsdienstuitoefening wordt begrepen, stelt grenzen aan de geboden vrijheid, terwijl de wetgeving de samenleving beschermt tegen ontwrichting als gevolg van naleving door anderen van eigen regels. Men dient zich echter bij voortdurend ervan bewust te zijn dat wettelijke regels niet een zodanige inhoud en uitleg wordt gegeven, dat de verschillende vormen van godsdienstbeoefening onnodig worden belemmerd. Het samenstel van rechtsregels en rechtsopvattingen dat onze rechtsorde vormt, behoort de beoefening van godsdienst de noodzakelijke ruimte te geven, wil van werkelijke godsdienstvrijheid sprake zijn.

De klassieke opvatting, dat de godsdienstvrijheid het beste tot haar-recht komt, wanneer de overheid ten opzichte van godsdienst en religieuze bewegingen maximale terughoudendheid betracht, komt in ons land reeds sinds jaar en dag tot uitdrukking in de Grondwet. Het huldigen van een godsdienstige opvatting kan gelden als een onomstreden, absoluut recht. De vrijheid van organisatie op godsdienstig gebied is wettelijk erkend. Gelijke behandeling van religieuze bewegingen ligt in beginsel vast.

In paragraaf 2.1 is al opgemerkt, dat de overheid echter meer doet dan zich zo terughoudend mogelijk op te stellen. In menig opzicht heeft zij er blijk van gegeven het godsdienstige leven een warm hart toe te dragen. Dit heeft zich geuit in wettelijke regels die in het algemeen een positieve houding tegenover godsdienst verraden (bepalingen inzake godsdienstdelicten; Zondagswet; enz.), in bepaalde gewoonten en gebruiken die deze positieve houding weerspiegelen (het muntrandschrift «God zij met ons»; de zinsnede in de aanhef van wettelijke regelingen «bij de gratie Gods, Koningin der Nederlanden»; de slotzin van de Koninklijke Boodschap ten geleide van een wetsvoorstel «En hiermede bevelen Wij U in Godes heilige bescherming»; het ambtsgebed in sommige publiekrechtelijke colleges; enz.) en in de begunstiging van kerkgenootschappen door de toekenning van bijzondere rechten (dienstplichtvrijstelling kerkelijke bedienaren; inlichtingenrecht gemeentelijke bevolkings- en verblijfsregisters; enz.). Het

merendeel van deze regels en gewoonten heeft historische wortels en stamt uit een tijd, waarin de natie een duidelijker godsdienstig (christelijk) stempel droeg dan heden ten dage het geval is. Zo goed als wetten en gebruiken de neerslag waren van de christelijke normen en waarden waarvan de samenleving was doortrokken, zo was ook de begunstiging van (christelijke en joodse) kerkgenootschappen het logische uitvloeisel van de positie die deze in de samenleving innamen. Het godsdienstig leven was de overheid een zorg en dat godsdienstig leven was het christelijk godsdienstig leven. Zo gedroeg de overheid zich ten opzichte van godsdienst geenszins neutraal, noch in de zin van onverschillig of afzijdig, noch in de zin van onzijdig.

Nu hebben zich in de laatste decennia belangrijke ontwikkelingen in de samenleving voorgedaan. Enerzijds is een seculariseringsproces op gang gekomen, waardoor de invloed die de traditionele kerken op de samenleving uitoefenden, sterk is afgenomen. Anderzijds heeft het geestelijk leven belangrijk aan pluriformiteit gewonnen, niet in de laatste plaats doordat grote groepen mensen met een andere culturele achtergrond van de samenleving deel gingen uitmaken. Deze maatschappelijke veranderingen hebben onder meer aanleiding gegeven tot een kritische beschouwing van het scala van vormen waarin de positieve houding van de overheid tegenover de (christelijke) godsdienst en religieuze bewegingen zich momenteel nog manifesteert. Wettelijke regels en gebruiken zijn ter discussie gesteld¹²⁶ en ook met betrekking tot de positie van religieuze bewegingen is de vraag opgeworpen of de rechten die kerkgenootschappen van oudsher genieten, tegenwoordig niet vooral moeten worden gezien als voorrechten, die hun tijd hebben overleefd, en of deze rechten, zo zij toch bestaansrecht zouden hebben, niet aan alle religieuze en levensbeschouwelijke bewegingen zouden behoren toe te vallen.

Er zijn er die van oordeel zijn, dat in deze tijd geen plaats meer is voor enigerlei vorm van begunstiging van het godsdienstig leven door de overheid. Zo stelt Schnabel zich in zijn recente proefschrift op het standpunt, dat de toename van de onkerkelijkheid, de opkomst van steeds meer verschillende religieuze bewegingen en het feit dat religieuze bewegingen in onze moderne verzorgingsstaat al te zeer een vrijplaats in het maatschappelijk leven zouden innemen, factoren zijn die nopen tot een «normalisering» van de betrekkingen tussen kerk en staat. Zijns inziens behoort de overheid strikt neutraal te zijn. Haar afzijdigheid ten opzichte van het geestelijk leven behoort te leiden tot de afschaffing van alle bijzondere rechten waarover bepaalde religieuze bewegingen momenteel nog beschikken¹²⁷. Dit stand-

¹²⁶ Een voorbeeld daarvan biedt de discussie over het ambtsgebed in publiekrechtelijke colleges. Van Vugt heeft zich in een artikel in *Ars Aequi* (F. van Vugt, *Non orare sed laborare* of: het Godsbesef in staatsrechtelijk verband; AA 30 (1981), 7, blz. 319–327; met uitvoerige literatuurverwijzing) tegenstander van het ambtsgebed getoond. Zijn argumenten: het ambtsgebed is in strijd met het staatsbestel (het getuigt van «het op triomfalistische manier gebruik maken van een overheidsorgaan (van zijn macht) voor particuliere, op levensbeschouwelijke grondslag gebaseerde, belangen en gebruiken»), het strookt niet met het individuele karakter dat een gebed per definitie heeft en het vormt een inbreuk op het recht een eigen geloofsopvatting te belijden. Iemand die zich op een tegengesteld standpunt heeft gesteld, is dr. C. J. Verplanke (*De Nederlandse Gemeente*, 15 november 1982, nr. 44, blz. 671–672). Bij een ambtsgebed, zo meent hij, gaat het niet om een verplicht gebed van individuele raadsleden, maar om een collegiale uitspraak, een getuigenis waarmee individuele leden het eens of oneens kunnen zijn. Uit dien hoofde ontmoet het dan ook geen bezwaar uit grondrechtelijk oogpunt. De rijksoverheid deelt in zoverre de laatste mening, dat blijkens de beantwoording door de minister van Binnenlandse Zaken van vragen van de Tweede-Kamerleden Stoffelen, Roethof en Van Ooijen op 11 maart 1982 (*Aanh. II*, 1981–1982, nr. 761) het ambtsgebed haars inziens kan worden opgevat als «een godsdienstige uiting van deelnemers aan een vergadering». Zo'n uiting is in haar ogen aanvaardbaar (zo meent zij in afwijking van Verplanke, die een verplichting geen bezwaar acht), als anderen (bedoeld is kennelijk «andersdenkenden») niet verplicht worden aan deze uiting deel te nemen of er actief respect aan te betonen.

¹²⁷ Dr. P. Schnabel, op. cit., blz.

Er zijn er ook die, wat dit laatste betreft, de in zekere zin tegenovergestelde opvatting huldigen, namelijk dat een aantal (voor)rechten van kerkgenootschappen ook ten volle aan andere levensbeschouwelijke organisaties behoren toe te komen, zoals bij voorbeeld dr. R. Tielman (algemeen voorzitter van het Humanistisch Verbond) in *NRC/Handelsblad* van 23 maart 1983. Vanuit de kerkelijke hoek zijn de claims van het Humanistisch Verbond overigens kritisch bejegend; zie bij voorbeeld de bijdragen van de juridisch secretaris van het Secretariaat van het RK Kerkgenootschap, mr. F. H. M. van Spaendonck, in het RK informatiebulletin 1-2-1 (nr. 5 van 11 maart 1983 en nr. 6 van 25 maart 1983).

punt behoeft ons inziens een aanzienlijke nuancering, omdat het in onze ogen te kort doet aan datgene wat aan het overheidsbeleid ten grondslag ligt: de maatschappelijke normen en waarden. Onze opvatting vloeit voort uit het algemene uitgangspunt, dat het beleid van de overheid de cultuur van het volk weerspiegelt. Godsdienstige opvattingen die door aanmerkelijke delen van de bevolking worden gehuldigd, vormen een niet onbelangrijk onderdeel van die cultuur, zodat het geen verbazing behoeft te wekken, wanneer in het overheidsbeleid al dan niet uitdrukkelijk met deze opvattingen rekening wordt gehouden. Terecht stelde Donner¹²⁸ in 1955, dat de Nederlandse overheid, gesteld voor beleidskeuze, «telkens in Zondagswetgeving en huwelijkswetgeving, bij de geestelijke verzorging van dienstplichtigen e.a. kiest voor de christelijke religie en zich, waar dat voor een Nederlandse overheid pas geeft, op basis van de christelijke grondwaarden plaatst».

Inderdaad zijn in de Nederlandse wetgeving tal van elementen te vinden, die een positieve instelling van de overheid ten opzichte van juist de christelijke waarden verraden en die getuigen van de wens om met de beoefening van juist de christelijke godsdienst rekening te houden. Hoe kan het ook anders? Zou een overheid, die haar geworteldheid in een samenleving met een christelijke signatuur zou verloochenen, niet zeker kunnen zijn grote weerstanden op te roepen en haar eigen positie te ondermijnen? Hoezeer zou een overheid die wettelijk waarborgen schept voor het loslopen van heilige koeien geprezen kunnen worden vanwege haar positieve instelling tegenover godsdienst, doch onbegrip en verzet oproepen, ware zij een Nederlandse overheid. En moge een strikt neutrale overheid, in die zin dat zij volstrekt voorbij zou gaan aan de godsdienstige opvattingen en waarden in de samenleving, een ideaal zijn voor diegenen die elke relatie tussen overheid en religie afwijzen, zij zou in de Nederlandse situatie een miskennis van de culturele traditie van de natie inhouden en een ongerechtvaardigde, plotselinge breuk met het verleden betekenen.

Dient men dan de ogen te sluiten voor de maatschappelijke ontwikkelingen, die zich in het geestelijk leven voltrekken? Allerminst, zo menen wij, zolang men zich op deze ontwikkelingen ook niet blind staart. Ontwikkelingen als secularisering, ontzuiling en ontkerkelijking kunnen weliswaar de richting van het overheidsbeleid bepalen, doch ter bepaling van de inhoud van dat beleid dient men vooral acht te slaan op het normen- en waardenpatroon in de samenleving. Mede gegeven de verscheidenheid aan opvattingen op godsdienstig en levensbeschouwelijk gebied, is dat patroon geschakeerd, doch relatief stabiel dan de talrijke maatschappelijke fluctuaties. Zonder te beweren dat in ons land sprake zou zijn van een «publieke godsdienst»¹²⁹, in die zin dat het Nederlandse volk zich zou baseren op een gemeenschappelijk pakket van denkbeelden, rituelen en symbolen, welke een overkoepelend gevoel van eenheid met zich meebrengen, kan men vaststellen dat ons normen- en waardenpatroon nog altijd in hoge mate het produkt is van de heersende joods-christelijke opvattingen. Meent men uit het maatschappelijke verschijnsel van de ontkerkelijking de conclusie te mogen trekken dat de tijd rijp is voor een overheid die zich afzijdig houdt van welke godsdienstige opvatting ook, dan loopt men de gerede kans te ver in een bepaalde richting door te schieten en een beleid te bepleiten dat onvoldoende verbonden is met de culturele onderstroom in de maatschappij. De nuance-

¹²⁸ Prof. Mr. A. M. Donner, Het achtste hoofdstuk der Grondwet, blz. 14.

¹²⁹ Het begrip «publieke godsdienst» is ontleend aan Laeyendecker, die in een recent artikel een beschouwing heeft gewijd aan de vraag of Nederland, zoals bij voorbeeld de Verenigde Staten, een publieke godsdienst kent. Zie: L. Laeyendecker, Publieke godsdienst in Nederland, *Sociologische Gids* 29 (1982), 5, blz. 346–365.

Laeyendecker beantwoordt de vraag niet bevestigend, doch vraagt zich wel af of in ons land wellicht toch een relatie bestaat tussen de natie en een boven-empirische (transcendente) werkelijkheid en of deze relatie niet een integrerende factor zou zijn geweest in de confessionele verscheidenheid en steun zou hebben gegeven aan de nationale saamhorigheid. Het zou interessant zijn, indien nader (godsdienst-)sociologisch onderzoek meer licht zou kunnen werpen op deze, voor het bepalen van de religieuze dimensie van ons tegenwoordige openbare (politieke) leven, belangwekkende kwestie.

ring, die wij aldus in de conceptie van een strikt neutrale overheid hebben aangebracht, betekent nochtans niet dat men zich niet de vraag kan stellen *in welke mate* de overheid zich tegenwoordig in haar beleid rekenschap dient te geven van godsdienstige opvattingen in de samenleving.

Spitst men de vraag toe op de mate, waarin godsdienstige opvattingen zouden moeten doorwerken in wettelijke regelen en gebruiken, dan is het antwoord in het voorgaande reeds gegeven: voor zover die godsdienstige opvattingen in het algemeen hun weg hebben gevonden naar het normen- en waardenpatroon van de samenleving, doet de overheid er goed aan daarmee terdege rekening te houden. Zo zullen bij voorbeeld ontwikkelingen in het waarden- en normbesef over aspecten van leven en dood – voor grote groepen in de samenleving traditioneel voortvloeiend uit godsdienstige opvattingen – behoren neer te slaan in wetgeving als zij het algemene waarden- en normenpatroon van de samenleving duidelijk hebben veranderd. Ook bij voorbeeld de ontwikkeling in de Zondagswetgeving¹³⁰ toont aan hoezeer de inhoud van de wetgeving het uiteindelijke produkt van culturele ontwikkelingen is. Godsdienstige opvattingen, die niet tot dat algemene patroon kunnen worden gerekend, zullen het overheidsbeleid slechts in zoverre kunnen bepalen, dat het belijden van godsdiensten niet onnodig wordt belemmerd. Met name op die terreinen, waarop de opvattingen van bevolkingsgroepen in belangrijke mate godsdienstig zijn bepaald, zal de overheid attent moeten zijn op het vermijden van situaties, waarin mensen als gevolg van wettelijke regelen in ernstige gewetensnood kunnen worden gebracht.

Zoals wij hebben geconstateerd, kan de overheid daarnaast het feit dat zij zich rekenschap wenst te geven van godsdienstige opvattingen ook uiten in de begunstiging van religieuze bewegingen door de toekenning van bijzondere rechten. Al naar gelang de redenen waarom zij in het leven zijn geroepen, laten deze rechten zich in drie groepen onderscheiden:

a. Rechten waarvan de toekenning het gevolg is van de bijzondere positie die religieuze bewegingen (kerkgenootschappen) in de rechtsorde innemen. In de eerste plaats betreft het hier de waarborgen voor de organisatievrijheid van religieuze bewegingen, neergelegd in artikel 2, juncto 18, Boek 2 Nieuw Burgerlijk Wetboek, en in artikel 1 van de Wet van 1853. Voorts denke men aan de regeling in de sociale zekerheid, die de arbeidsverhouding van mensen die «arbeid van overwegend geestelijke aard» verrichten, niet als dienstbetrekking aanmerkt en daarmee de betrokken religieuze bewegingen onttrekt aan de sociale verzekerings-

¹³⁰ Sinds 1815 bestond in ons land een Zondagswet, waarin zich een positieve houding van de overheid openbaarde jegens de, volgens de normen van het christelijk geloof, voorgeschreven zondagsheiliging. De wet bevatte rigide bepalingen om de zondagsheiliging te verzekeren en formuleerde aldus precies wat toentertijd als een bijna algemeen gebruik werd beschouwd. Honderd jaar later hadden de maatschappelijke opvattingen zich danig gewijzigd, getuige bij voorbeeld een citaat uit mr. P. J. Oud's «Het Jongste Verleden», deel II, blz. 272: «Een wet uit 1815 verbiedt op zondagen en algemeen erkende christelijke feestdagen den openbaren arbeid, eist sluiting der herbergen gedurende de kerktijden, verbiedt sport, spelen en openbare vermakelijkheden. De totaal verouderde wet is nog steeds van kracht, doch wordt bijna nergens in het land meer nageleefd. Als de burgemeester van Haarlem in 1897 aan de uitvoering de hand wil houden, nodigt de Regering hem uit dit liever na te laten.» Nadat tientallen jaren was getracht tot herziening van de wet van 1815 te komen, kwam in 1953 een nieuwe Zondagswet (Staatsblad 1953, 490) tot stand, waarin zich vooral een negatieve houding van de overheid manifesteert: het is niet aan de overheid om de zondagsheiliging voor te schrijven; zij kan niet verder gaan dan tegen te gaan wat buiten besloten plaatsen de zondagsheiliging belemmert. Niettemin is de opstelling van de overheid ook dan nog geenszins neutraal. Immers, zo meent zij, aan een regeling zoals de Zondagswet bestaat in ons land nog steeds behoefte, omdat, niettegenstaande de toename van de onkerkelijkheid, het christelijk geloof nog altijd zijn stempel drukt op het volksleven. Zie hierover: J. Kamphuis, *La liberté de religion et de l'église dans la législation néerlandaise*, Rome 1959, blz. 219 e.v.

plicht.¹³¹ De uitleg die aan het begrip «dienstbetrekking» wordt gegeven, werkt ook door naar de inhoudingsplicht voor de loonbelasting. Wat betreft de heffing van omzetbelasting zijn kerkgenootschappen niet belastingplichtig met betrekking tot kerkelijke bijdragen die dienen tot de instandhouding van het genootschap, omdat de wet zo wordt uitgelegd, dat het daarbij niet gaat om prestaties waarvoor de bijdragen als vergoedingen gelden. In dit verband geldt sinds enige jaren het uit een EG-richtlijn voortgevloeide artikel 11, lid 1, sub t, van de Wet op de omzetbelasting, dat een vrijstelling behelst voor levering van goederen en diensten door organisaties van godsdienstige aard aan hun leden tegen een statutair vastgestelde contributie. In de belastingheffing geldt ingevolge artikel 273 van de gemeentewet juncto artikel 11, lid 1, sub a, van het Besluit gemeentelijke onroerend-goedbelasting (Staatsblad 1971, 616) een verplichting tot vrijstelling van kerkgebouwen van de onroerend-goedbelasting.

b. Rechten die beogen voorwaarden te scheppen voor het functioneren van religieuze bewegingen. Tot deze rechten kan worden gerekend het scala van bepalingen waarin rechten van geestelijke verzorgers zijn neergelegd¹³². Qua oorsprong behoren ook tot deze groep het recht om inlichtingen uit de bevolkings- en verblijfsregisters te vragen (artikel 2, lid 2, Wet bevolkings- en verblijfsregisters, juncto de artikelen 90, lid 2, en 92, lid 3, van het Besluit bevolkingsboekhouding), de dienstplichtvrijstelling wegens het bekleden van een geestelijk of een godsdienstig menslievend ambt of opleiding tot zodanig ambt (artikel 15, lid 1, sub c, Dienstplichtwet)¹³³ en het inlichtingenrecht inkomstenbelasting (artikel 86 Wet op de inkomstenbelasting).

¹³¹ Koninklijk Besluit van 14 december 1973, Staatsblad 627, artikel 5. Sedert enige uitspraken van de Centrale Raad van Beroep in 1977 (CRvB, 28 juni 1977, RSV 1977, 309 en 313) wordt nochtans aan het begrip «arbeid van overwegend geestelijke aard» een aanmerkelijk beperktere uitleg gegeven dan voordien, zodat religieuze bewegingen thans in mindere mate aan de verzekeringsplicht onttrokken kunnen worden geacht.

Een interessante beschouwing over deze «ommekeer in de jurisprudentie» geeft prof. mr. J. J. Oostenbrink in: *Een stellig annotator, Opstellen aangeboden aan dr. J. R. Stellinga*; Zwolle, 1982 blz. 73–87. Zijn beschouwing mondt uit in de vaststelling dat volgens de Centrale Raad het geestelijk of geestelijk-godsdienstig karakter van in een arbeidsverhouding te verrichten arbeid zich op zich zelf niet verzet tegen het aannemen van een ondergeschiktheid of een gezagsverhouding als die welke geldt voor een arbeidsverhouding naar burgerlijk recht. «Anderzijds», aldus Oostenbrink, «krijgt men, dunkt me, de indruk dat in gevallen waarin sprake is van «typische» functies, zoals die welke normaliter door predikanten en pastores in eigen kerkelijke gemeenten of parochies worden vervuld, toch niet licht wordt aangenomen dat er dan sprake is van een ondergeschiktheid als voor het bestaan van een dienstbetrekking krachtens arbeidsovereenkomst naar burgerlijk recht vereist.»

¹³² Zie blz. 40. Het feit dat geestelijke verzorgers van protestantse, rooms-katholieke en israëlitische gezindten aan de instellingen zijn verbonden, lijkt weliswaar een voorkeursbehandeling voor bepaalde godsdienstige bewegingen in te houden, doch sluit een gelijke behandeling van godsdienstige bewegingen op dit terrein niet uit, doordat in de desbetreffende regelingen tevens is voorzien in de mogelijkheid dat aan geestelijke verzorgers van «andere gezindten» ook toegang wordt verleend.

¹³³ In artikel 18 van de Dienstplichtwet en artikel 30 van het Dienstplichtbesluit, Stb. 1956, 542, wordt het bepaalde in artikel 15 uitgewerkt. In het kader van deze uitwerking is in de tabellen I en II bij het Dienstplichtbesluit en detail opgesomd op welke kerkgenootschappen en welke functionarissen de vrijstellingsbepaling van toepassing is. Niettegenstaande in artikel 30 van het Besluit tevens is bepaald dat vrijstelling ook kan worden verleend, indien de ingeschrevene niet behoort tot de personen, in kolom 2 of 3 van tabel I of in kolom 2 van tabel II vermeld, maar niettemin verkeert in een geval dat met een der daar omschreven gevallen kan worden gelijkgesteld, achten wij deze regeling uit een oogpunt van gelijke behandeling van godsdienstige bewegingen twijfelachtig. De waarde van de regeling als zodanig is thans in discussie. Zo die discussie zou leiden tot handhaving van de regeling in enigerlei vorm, zou het toch aanbevelenswaardig zijn haar vormgeving in het licht van de tegenwoordige situatie op godsdienstig en levensbeschouwelijk gebied nog eens kritisch te beschouwen.

c. Rechten die een financiële begunstiging van religieuze bewegingen inhouden. In dit verband kan de portvrijdom¹³⁴ worden genoemd, vastgelegd in artikel 11, lid 1, sub f, van de Postwet 1954 (Staatsblad 592).

Daarnaast worden bepaalde kerkelijke opleidingen gesubsidieerd en bestond tot voor kort een gunstige collegegeldregeling voor theologische studenten¹³⁵. Financiële regelingen ter directe ondersteuning van religieuze bewegingen zijn er zelden geweest. In de jaren '50 kwam het regelmatig voor dat gemeenten bijdragen verleenden in het levensonderhoud van geestelijken. Voor zover bekend behoort zulks tot het verleden. Gemeentelijke activiteiten ten aanzien van de bouw van kerkgebouwen mondden in 1962 uit in een rijksregeling, de Wet premie kerkenbouw (Staatsblad 1962, 538), die van kracht was van 1961 tot 1975 en in de laatste decennia het belangrijkste subsidie-instrument voor religieuze en levensbeschouwelijke bewegingen vormde. De wet is inmiddels geëxpireerd.

De Wet premie kerkenbouw, die als subsidie-instrument overigens niet nieuw was (tevorens had ook al eens een Oorlogsschaderegeling Kerkgebouwen, Staatscourant 1949, 92, gegolden), beoogde de kerkenbouw die in een impasse verkeerde tijdelijk te ondersteunen door een bijdrage van 30 procent in de stichtingskosten van een kerkgebouw. Tegelijk werd met deze wet *getracht enige orde te scheppen in de tamelijk verwarde situatie op het gebied van de gemeentelijke subsidiëring van kerken*. In de periode 1946–1960 keerden gemeenten circa f 20 mln. aan subsidies aan kerken uit (waarvan tweederden in de provincies Noord-Brabant en Limburg). De regering stelde de wet in hoofdzaak op financiële gronden (stijging bouwkosten, behoefte aan meer kerken door stadsuitbreiding, zwakke financiële draagvlak kerken), maar de commissie-Sassen, die over deze materie advies had uitgebracht, gebruikte als eerste argument een overweging die later ook door de staatscommissie-Van Walsum werd geuit, namelijk het feit dat in brede lagen van de Nederlandse bevolking een krachtig kerkelijk leven als een zodanig algemeen belang wordt beschouwd, dat het reeds daarom de overheid niet onverschillig kan laten of de kerken materieel nog wel tegen hun taak zijn opgewassen. De aarzelingen, die deze subsidiëring ook binnen de kerken – die overigens in het algemeen niet afwijzend stonden en staan tegenover subsidiëring – opriep, kwamen erop neer dat men zich afvroeg of financiële steun wel het meest geëigende middel voor de overheid is om haar waardering voor de kerken tot uitdrukking te brengen. Steunverlening zou een aantasting kunnen opleveren van de vrijheid en het zelfbeschikkingsrecht van de kerken. En voor de kerk zou het onnatuurlijk zijn dat zij op inkomsten bouwt die niet direct zijn te danken aan levenskrachten welke zij zelf heeft opgeroepen. Een ander bezwaar dat tegen subsidiëring van de kerken werd ingebracht, was dat onkerkelijke burgers zouden worden gedwongen mee te betalen aan activiteiten, waaraan zij geen behoefte hadden.

¹³⁴ Sedert het begin van de negentiende eeuw geniet een aantal kerkgenootschappen portvrijdom. Uitzonderlijk werd dit voorrecht, toen in 1924 alle portvrijdommen werden opgeheven, doch voor de briefwisseling betreffende de kerkelijke dienst van de betrokken kerkgenootschappen de zogenaamde dienststukkenregeling van kracht werd, welke een vrijstelling van briefport inhoudt. (Zie hierover Rapport Staatscommissie-Van Walsum, kamerstuk 10 030, nr. 2, met name blz. 18).

De opbrengst die de staat door deze regeling derft, wordt geraamd op f 1,5 mln. per jaar (mededeling van de minister van Financiën in het kader van de beëindiging van de financiële verhouding Staat–Kerkgenootschappen, kamerstuk 16 671, nr. 4, antwoorden 12 en 13).

In het kader van de afkoopregeling is met de kerken overeengekomen om de portvrijdom te beëindigen, zij het met een overgangstijd van 10 jaar, ten einde de desbetreffende kerkgenootschappen gelegenheid te bieden zich op de nieuwe situatie in te stellen (artikel 4 van de Wet van 7 december 1983, Stb. 638, juncto artikel 5 van de overeenkomst van 18 mei 1981 tussen de Staat en een aantal kerkgenootschappen, opgenomen in kamerstuk 17 642, nr. 2).

¹³⁵ Zie hierover in het bijzonder de bijdrage van het PvdA-kamerlid Van Ooijen aan de beraadslaging in de Tweede Kamer betreffende de afkoopregeling op 21 april 1982, Handelingen II, 1981–1982, blz. 3088 e.v.

Inmiddels behoort deze gunstige collegegeldregeling (theologie-studenten waren slechts de helft van het normale collegegeld verschuldigd en betaalden slechts collegegeld over de eerste vier studiejaar) tot het verleden (zie Staatsblad 1982, 476).

Overigens zijn met de expiratie van de Wet premie kerkenbouw de bemoeienissen van de rijksoverheid met de kerkenbouw geenszins ten einde gekomen. Zo subsidieert Verkeer en Waterstaat via de Regeling financiering kerkenbouw in de IJsselmeerpolders nog steeds de kerkenbouw in het genoemde gebied (artikel 214 van hoofdstuk XII van de Rijksbegroting) en draagt de staat de kosten van ongeveer 60 rijkskerkgebouwen voor de Molukse gemeenschap hier te lande. Op 4 november 1983 is bij de Tweede Kamer een wetsvoorstel ingediend (Machtiging tot oprichting van de Stichting onderhoudsfonds Molukse kerken; kamerstuk 18 151), dat ertoe strekt om die kerkgebouwen aan de plaatselijke gebruikers over te dragen.

Op de financiële betrokkenheid van de overheid bij de stichting van gebedsruimten voor moslims en hindoes zal later in deze paragraaf nog worden ingegaan.

Wij hebben getracht met deze globale drie-delung enige structuur te brengen in de toekenning van bijzondere rechten aan religieuze bewegingen, waarin het feit dat de overheid rekening wenst te houden met godsdienstige opvattingen zich kan uiten. De rechten die wij hebben vermeld, zijn niet zelden verleend om een aantal redenen, waarvan de reden die hen bij een van de drie groepen heeft doen indelen slechts één, zij het belangrijke, was. Zo valt het niet moeilijk om in de rechten, opgenomen onder a en b, mede een element van bevoordeling te onderkennen, dat sommigen ertoe zou brengen deze bij voorkeur onder c te rangschikken. Die neiging zal men des te sneller hebben, naarmate men zich kritischer opstelt ten opzichte van de begunstiging van religieuze bewegingen door de overheid in het algemeen. Overigens zullen ook maatschappelijke ontwikkelingen aanleiding kunnen geven bestaande rechten voor religieuze bewegingen enigermate los te zien van de redenen waarom zij indertijd tot stand zijn gebracht.

Tracht men zich een algemeen oordeel te vormen over de wenselijkheid om bijzondere rechten voor religieuze bewegingen te handhaven, dan dringt zich een tweetal principes als leidraad op: scheiding tussen kerk en staat en gelijkheid van behandeling van religieuze bewegingen. Het eerste principe, scheiding tussen kerk en staat, impliceert in dit verband in het algemeen, dat de overheid weliswaar (rand)voorwaarden kan scheppen, waaronder het godsdienstig leven tot ontwikkeling kan komen en kan functioneren, doch zich zoveel mogelijk behoort te onthouden van maatregelen die het godsdienstig leven rechtstreeks bevorderen. Gelijke behandeling van religieuze bewegingen brengt met zich mee, dat de te scheppen (rand)voorwaarden in beginsel het godsdienstig leven als geheel betreffen en dus eventuele bijzondere rechten niet worden beperkt tot bepaalde religieuze bewegingen, of, in de woorden van Donner¹³⁶: «Telkens zullen zulke voorrechten aan alle kerkgenootschappen gelijkelijk moeten worden toegekend».

De overheid geeft er zeker in deze tijd in het algemeen blijk van zich terdege bewust te zijn van de betekenis van het beginsel scheiding tussen kerk en staat. Discussies over de verlening van bijzondere rechten aan religieuze bewegingen richten zich dan ook vooral op (vaak al geruime tijd) bestaande rechten. Deze bijzondere rechten werden veelal gegeven in de tijd dat zich in ons land feitelijk slechts joods-christelijke religieuze bewegingen bevonden. Daarom is het twijfelachtig of bij de overheid het in de nieuwere regelingen, zoals de Wet premie kerkenbouw, duidelijk waarneembare besef dat een toegekend recht aan alle religieuze bewegingen zou toekomen, bij het treffen van de oudere regelingen voldoende aanwezig was. De vragen waartoe deze discussies plegen te leiden zijn mitsdien: dienen deze bijzondere rechten in stand te blijven of, zoals door Schnabel bepleit, te worden afgeschaft, en dienen zij, zo instandhouding wenselijk is, te worden uitgebreid dan wel uitgebreid te worden geacht tot alle religieuze bewegingen.

¹³⁶ Prof. mr. A. M. Donner, Het achtste hoofdstuk der Grondwet, op.cit., blz. 24.

De beantwoording van deze vragen vergt in alle gevallen een genuanceerde benadering. De beide genoemde principes zijn daarbij een stevig richtsnoer. Echter, daarnaast kunnen meer argumenten een rol spelen: de eerdergenoemde algemene argumenten van Schnabel, doch ook andere overwegingen, zoals de redenen waarom de rechten destijds werden toegekend, de functie die deze rechten in de loop van de jaren zijn gaan vervullen (voldoen ze nog aan het doel dat men indertijd voor ogen had), het praktisch gebruik dat heden ten dage van de rechten wordt gemaakt, de consequenties van de afschaffing van de rechten voor de rechthebbenden en de wenselijkheid om de werkingssfeer van de rechten eventueel te verbreden.

Het in aanmerking nemen van een aantal overwegingen zal ertoe leiden dat de beantwoording van de vragen of een regeling al dan niet moet worden gehandhaafd verschillend kan uitvallen. Het principe van de scheiding tussen kerk en staat en het gelijkheidsbeginsel zullen doorgaans het kader bieden, waarbinnen het antwoord wordt gevonden, doch specifieke omstandigheden en overwegingen kunnen van dien aard zijn, dat de betekenis van die principes voor een concreet geval gerelativeerd moet worden. Laten wij deze theoretische stelling met een praktisch – actueel – voorbeeld toelichten.

In de nadagen van de Wet premie kerkenbouw werd reeds aanleiding gezien om van overheidswege een financiële bijdrage te leveren aan de bouw van moskeeën ter voorziening in de religieuze behoeften van in ons land woonachtige moslims. Van 1976 tot 1984 hebben onder verantwoordelijkheid van de minister van CRM (WVC) subsidieregelingen gewerkt, die vooral noodzakelijk werden geacht, omdat de Wet premie kerkenbouw voornamelijk de traditionele kerken had begunstigd en de kosten van de moskeebouw niet alleen door de betrokkenen konden worden gedragen. De aanbeveling van een niet-ambtelijke werkgroep¹³⁷ om de per 1 januari 1984 aflopende Tijdelijke regeling subsidiëring gebedsruimten moslims (laatstelijk Staatscourant 1982, 14) te handhaven en tot hindoes uit te breiden, is voorshands door de regering niet gevolgd¹³⁸. Nochtans lijken in sommige argumenten van de werkgroep-Waardenburg overwegingen te kunnen worden gevonden die althans zouden kunnen nopen tot enige relativering van het principe «scheiding tussen kerk en staat», terwijl het gelijkheidsbeginsel tegen de achtergrond van de Wet premie kerkenbouw en dienovereenkomstige regelingen wellicht ten gunste van een tijdelijke en geconditioneerde voortzetting van de subsidieregeling pleit. Op de vraag of bijzondere rechten voor religieuze bewegingen behoren te worden gehandhaafd of niet zullen wij ten aanzien van enkele van de hier vermelde rechten in hoofdstuk vier in detail terugkomen.

Ter afsluiting van onze beschouwing over de algemene vraagstelling zij nog een procedurele opmerking gemaakt. Wij kunnen ons namelijk zeer wel indenken, dat de veelheid van incidentele, begunstigende regelingen met betrekking tot gevestigde kerkgenootschappen en de huidige, nogal geïsoleerde discussies over de afschaffing of handhaving van sommige

¹³⁷ Religieuze voorzieningen voor etnische minderheden in Nederland, Rapport, tevens beleidsadvies van de niet-ambtelijke werkgroep ad hoc (werkgroep-Waardenburg), Ministerie van WVC, Rijswijk 1983, blz. 74 e.v. De voornaamste argumenten van de werkgroep: religie is essentieel voor de culturele identiteit van de betrokken groepen; de groepen getroosten zich grote financiële offers, doch kunnen zelf onvoldoende geld mobiliseren; de Nederlandse overheid, die de komst van deze groepen heeft bevorderd, heeft een verplichting tegenover hen om de achterstandssituatie waarin zij verkeren ongedaan te maken.

Van belang is te vermelden, dat de Raad van Kerken in Nederland bij brief van 26 juli 1983 aan de minister-president adhesie aan het rapport-Waardenburg heeft betuigd. Enige twijfel lijkt nochtans gewettigd met betrekking tot de vraag of de raad zijn ondersteuning van het rapport heeft versterkt door in de brief tevens uitbreiding van de subsidieregeling tot christelijke groeperingen onder etnische minderheden te bepleiten. Een soortgelijke of nog verdergaande suggestie lijkt besloten te liggen in de bijdrage van prof. mr. E. M. H. Hirsch Ballin aan de CDA-conferentie over godsdienstbeleving van minderheden op 28 februari 1983 (Christen-Democratische Verkenningen 5/83, blz. 271 e.v.): «Dit (de neutraliteit van de staat) brengt mee dat de subsidiëring zal moeten plaatsvinden volgens algemene normen, welke iedere richting die aan bepaalde eisen voldoet, gelijk behandelen. Hieraan voldoet de Tijdelijke regeling subsidiëring gebedsruimten voor moslims niet, juist doordat ze beperkt is tot moslims.»

¹³⁸ Nota minderhedenbeleid (kamerstuk 16 102, nrs. 20–21, blz. 110).

daarvan de regering ertoe zou brengen een beleidsnota op te stellen over de toekomstige verhouding tussen staat en kerk, waarin alle raakvlakken tussen de staat en religieuze bewegingen, zowel afzonderlijk als in onderlinge samenhang, aan de orde komen, zulks gebaseerd op een afgewogen visie op de wenselijke opstelling van de overheid tegenover het godsdienstig leven in al zijn facetten.

Ter illustratie van de problemen die uit de versnipperde benadering, die het overheidsoptreden momenteel kenmerkt, voortvloeien – overigens evenzeer een illustratie van de ontwikkelingen die zich allerwegen in de relatie tussen staat en kerk aandienen –, diene een citaat van prof. dr. I. A. Diepenhorst, die tijdens een gesprek met de subcommissie in februari 1982 na een uiteenzetting over diens recente contacten als voorzitter van het CIO met tal van ministeries opmerkte: «Op dit ogenblik is het nog zo dat een kerk in ons Nederlandse staatsbestel iets bijzonders is. Daarvan moet men zich dan rekenschap geven, maar het lijkt mij beter dat dit in breder verband gebeurt dan vanuit de onderscheiden departementen, want op een gegeven ogenblik wordt het óf dubbelop, óf men overziet over en weer de problematiek niet geheel en het wordt tenslotte voor de kerkgenootschappen nagenoeg niet te spelen wanneer men ten opzichte van een zevental departementen met de top en ook nog ten opzichte van een zevental kamercommissies met de top of met de aanwezige leden moet onderhandelen, telkens vanuit een ander gezichtspunt, over de problematiek.»

Hoewel deze kritische noot zeker ook het optreden van de subcommissie betrof, kunnen wij de strekking ervan onderschrijven. Op 15 juni 1981 heeft het CIO een notitie aan de regering overgelegd, waarin een groot aantal punten betreffende de verhouding tussen kerk en staat werden belicht. In het kamerdebat over de afkoopregeling op 21 april 1982 (Handelingen II, 1981–1982, blz. 3092) deelde de minister van Financiën daarover mee, dat de minister-president als coördinator van het totale regeringsbeleid uiteindelijk verantwoordelijk is voor de bespreking van al deze punten. Wellicht kan een beleidsnota, zoals bepleit, de vorm aannemen van een beantwoording van de opmerkingen van het CIO. Daartoe lijkt te meer aanleiding, nu het CIO zich ter gelegenheid van de vorming van een nieuw kabinet in september 1982 opnieuw tot de regering heeft gewend met een nota «Aandachtspunten voor regeringsbeleid ten aanzien van de kerkgenootschappen» (zie hierover onder meer Nederlands Dagblad, 24 september 1982, en Friesch Dagblad, 22 september 1982). Daarbij diene men overigens wel te beseffen dat de verhouding tussen staat en kerk een wijdere dimensie heeft dan de verhouding tussen de staat en de «gevestigde» kerken die het CIO vertegenwoordigt, terwijl tevens in dit verband aandacht ware te schenken aan de positie van de genootschappen op geestelijke grondslag (zie in dit verband ook de beantwoording van vragen van het kamerlid Schutte betreffende de eventuele instelling van een Raad voor de levensbeschouwing; Aanhangel II, 1982–1983, nr. 521).

Enkele opmerkingen menen wij, enigszins vooruitlopend op de volgende paragraaf, in dit kader nog te moeten maken over de vraag of de overheid er goed aan doet godsdienstige bewegingen te steunen, ten einde het begrip «godsdienstvrijheid» ook in positieve zin inhoud te geven. Men zou hier in theorie een parallel kunnen trekken met een aan de godsdienstvrijheid verwant klassiek grondrecht, de vrijheid van meningsuiting. De overheid dient ook wat dit grondrecht aangaat niet slechts te worden gezien als beschermer van de uitingsvrijheid, doch ook als bevorderaar. In zijn voorstudie voor het rapport inzake het massa-mediabeleid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid¹³⁹ gaat De Meij in op de vraag

¹³⁹ Mr. J. M. de Meij, *Overheid en uitingsvrijheid*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1982, blz. 107 e.v.

Men denke aan de dienovereenkomstige opvattingen inzake seksdiscriminatie, onder meer aan te treffen in de memorie van toelichting op het voorontwerp van Wet gelijke behandeling, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1981.

op welke wijze de overheid het functioneren van dit vrijheidsrecht kan bevorderen. Daarbij staat voorop, aldus deze akteur, de verscheidenheid in de informatieverzorging. Deze kan worden gediend met maatregelen als subsidiëring van de pers, controle op de persconcentraties en waarborging van de onafhankelijkheid van de redactie door een wettelijk geregeld redactiestatuut. Kan de overheid ten aanzien van het bevorderen van de godsdienstvrijheid een overeenkomstige taak worden toegedacht? Wij hebben hierover sterke aarzelingen. Eerder in dit hoofdstuk is gewag gemaakt van de gedachtenwisseling over de wenselijkheid van steunverlening aan religieuze bewegingen. De commissie-Sassen (premiëring kerkenbouw) en de staatscommissie-Van Walsum¹⁴⁰ (afkoopregeling) achtten financiële ondersteuning van religieuze bewegingen wenselijk, gelet op het openbare belang van een krachtig kerkelijk leven, een opvatting die door de regering destijds niet werd gedeeld. Hoezeer er ook begrip kan worden opgebracht voor het feit dat de financiële situatie van tal van godsdienstige bewegingen tegenwoordig weinig rooskleurig is, ontmoet toch subsidiëring van het kerkelijk leven aanzienlijke bezwaren. Zij doorbreekt immers het algemene beginsel van scheiding tussen kerk en staat, zij noopt tot enigerlei vorm van inmenging van de overheid in kerkelijke aangelegenheden en zij getuigt van weinig begrip voor het wezen van religieuze bewegingen¹⁴¹. Met recht zou men hier kunnen spreken van een botsing tussen de door het grondrecht gevraagde (klassieke) onthoudingsplicht van de overheid en de (modernere) bevorderende taak. Minder aarzelingen behoeven te bestaan ten aanzien van de eerder genoemde overheidsmaatregelen die een voorwaardenscheppend karakter dragen. Subsidiëring ten slotte van maatschappelijke activiteiten van religieuze bewegingen is een verschijnsel dat sedert lang alom aanvaard is en hier nog slechts wordt genoemd om te benadrukken, dat de wenselijke verscheidenheid op godsdienstig gebied indirect door de overheid kan worden bevorderd door ook in deze subsidiëring consequent uit te gaan van de eis van gelijke behandeling van religieuze bewegingen.

2.3.4. *Bescherming van de godsdienstvrijheid*

Hiermee zijn wij aangeland bij het laatste aspect van het overheidsbeleid ten aanzien van godsdienst en godsdienstige bewegingen, dat wij in dit hoofdstuk willen aanroeren, namelijk de vraag of de godsdienstvrijheid ten onzent in wetgeving en beleid voldoende tegen inbreuken wordt beschermd.

Een lijdelijke, terughoudende opstelling van de overheid is van oudsher steeds beschouwd als de beste waarborg tegen inbreuken op de vrijheid van godsdienst. De Nederlandse overheid heeft zich daarvan in het algemeen bewust getoond en de ongestoorde ontplooiing van het kerkelijk leven als een positief te waarderen maatschappelijk belang beschouwd. Met name de positie van de gevestigde godsdiensten mag goed beschermd worden geacht. Waar inbreuken op de vrijheid tot godsdienstbeoefening zijn te

¹⁴⁰ Het standpunt van de staatscommissie-Van Walsum wordt onderschreven in een recente beschouwing van CIO-secretaris Van Spaendonck (mr. F. H. M. van Spaendonck, *Overheid en kerken*, in *Economisch-Statistische Berichten*, 67e jaargang, nr. 3370 (1 september 1982), blz. 914 e.v.). Deze is van oordeel, dat tegen subsidiëring van kerkgenootschappen (!), ook wat betreft de kerkelijke activiteiten, geen overwegende bezwaren bestaan. Zijns inziens wordt met het aanbrenge van een principiële scheidslijn tussen (subsidiabele) maatschappelijke en culturele voorzieningen en het (niet-subsidiabele) godsdienstig leven zelf een grens overschreden «die de geestelijke vrijheid kan beperken, omdat religie en kerk als sociale factor ontkend lijken te worden». Uit onze uiteenzetting in deze paragraaf moge duidelijk zijn geworden, dat ontkenning van godsdienst en kerk als sociale factor door ons noch als kenmerkend voor het huidige beleid van de overheid wordt beschouwd, noch wenselijk wordt geoordeeld. De al te getrige passiviteit waarmee de overheid volgens Van Spaendonck de «spandoekloze beleefdheid van de kerken en de begrijpelijke kerkelijke terughoudendheid om aandacht te vragen voor financiële problemen» zou beantwoorden, beoordelen wij allerminst negatief. Juist het respect voor de geestelijke vrijheid noopt hier naar onze mening tot een terughoudende opstelling.

De beschouwing van Van Spaendonck is bekritiseerd door prof. dr. J. Pen in hetzelfde ESB-nummer, blz. 946, en door dr. C. J. Verplanke in ESB van 24 november 1982, blz. 1265 (met een naschrift van Van Spaendonck).

¹⁴¹ Zie hierover onder meer: C. J. Verplanke, op. cit., blz. 2/3 e.v., alsmede noot 25 op bladzijde 23.

constateren (men denke aan het processieverbod¹⁴²) was de noodzaak daartoe duidelijk aanwezig. In mindere mate geldt deze bescherming die godsdiensten die zich meer recent in ons land hebben geopenbaard, met name de islam en het hindoeïsme. Op zich zelf is dat niet onbegrijpelijk, omdat het hier in het algemeen om nieuwe culturele stromingen gaat en van de wetgever niet mag worden verwacht de wetgeving onverwijld aan te passen zodra deze stromingen zich aandienen¹⁴³. Mag men echter aannemen dat de nieuwe stromingen zich een blijvende plaats in onze samenleving verwerven, dan behoort de overheid attent te zijn op mogelijk als inbreuken op de godsdienstbeleving te ervaren effecten van de bestaande wetgeving en deze waar dat redelijkerwijze mogelijk is weg te nemen. Men denke aan aangelegenheden als het rituele slachten of de rituele lijkverbranding. Bezien zal moeten worden of in samenspraak met de desbetreffende organisaties regelingen kunnen worden getroffen, die zowel maatschappelijk aanvaardbaar zijn als de noodzakelijke ruimte bieden voor een normale vervulling van de godsdienstige voorschriften. Mag het formuleren van positieve wettelijke bepalingen in dit verband als het einddoel worden gezien, op korte termijn kan reeds de nodige vrijheid worden gecreëerd door in verbodsbepalingen ontheffings- en vrijstellingsclausules op te nemen en de desbetreffende organisaties uitdrukkelijk te wijzen op de mogelijkheden die daardoor worden geboden. Het is dan aan de bestuursorganen om in dit opzicht een redelijk beleid te voeren. Ook het openbaar ministerie kan hierin een positieve functie vervullen door middel van hantering van het opportuniteitsbeginsel¹⁴⁴. Wellicht biedt het minderhedenbeleid het meest geëigende kader om de opnemings van nieuwe godsdiensten in het maatschappelijke bestel en de belangenafweging die dat met zich meebrengt gestalte te doen krijgen, ook gezien het bepaalde in artikel 27 van het VN-verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten¹⁴⁵.

De Nederlandse overheid, zo kan met recht worden gesteld, betoont zich zeer behoedzaam in het treffen van maatregelen die de vrijheid van geloofsbelijdenis bewust aantasten. Volkomen terecht, naar ons oordeel. Weliswaar zal de rechter, geplaagd voor de vraag of een bepaalde regel strookt met de desbetreffende grondwettelijke en volkenrechtelijke bepalingen, in de regel een marginale toetsing verrichten, zoals in paragraaf 2.2.6. werd uiteengezet, doch dat neemt niet weg, dat de overheid zelf overtuigd zal dienen te zijn, dat de te treffen maatregel in het belang van het te

¹⁴² Ingevolge artikel 184, lid 2, (oud) waren kerkelijk processies slechts daar toegestaan, waar zij reeds in 1848 werden gehouden. Of het argument voor deze regeling, dat aldus wanordelijkheden konden worden vermeden, thans nog even sterk geldt mag overigens worden betwijfeld. Het is dan ook terecht, dat ter gelegenheid van de grondwetsherziening nog eens nauwgezet naar de situatie wordt gekeken. Zie hierover onder meer: Algehele Grondwetsherziening, deel 1a Grondrechten, blz. (31).

¹⁴³ Een treffend voorbeeld van de wijze waarop de wetgever zich in het algemeen rekenschap moet geven van de bijzondere situaties waarin personen behorende tot culturele minderheden kunnen verkeren, biedt het momenteel bij de Tweede Kamer aanhangige wetsvoorstel tot wijziging van de Algemene Burgerlijke Pensioenwet en andere overheidspensioenwetten (kamerstuk 18 124). Niettegenstaande de strafbaarheid van bigamie (artikel 237 Wetboek van Strafrecht), bevat artikel I onder Q het voorstel om de vrouwen, waarmee de overleden, gewezen of gepensioneerd ambtenaar ten tijde van zijn overlijden gelijktijdig wettig gehuwd was, gezamenlijk niet meer pensioenaanspraken toe te kennen dan wanneer sprake was geweest van één weduwe.

¹⁴⁴ Er kan dan ook worden vastgesteld, dat de minister van Justitie naar aanleiding van een verzoek van de vaste Commissie voor Justitie van de Tweede Kamer zijn visie te geven op het geval waarin iemand, die volgens hindoestaans gebruik rituele resten in het water had gedeponeerd, was veroordeeld (Ktr. Zevenbergen 3 februari 1982; later volgde zoals elders vermeld ontslag van rechtsvervolg door de Rechtbank Breda), in zijn brief van 6 mei 1982 mededeelde het openbaar ministerie de vraag te zullen voorleggen of de hantering van het opportuniteitsbeginsel door het OM in daarvoor in aanmerking komende gevallen tot de oplossing kon bijdragen. Toepassing van het opportuniteitsbeginsel kan onder omstandigheden een nuttig instrument zijn om door de wetgever niet bedoelde onbillijkheden te voorkomen, mits men beseft dat zij niet de vorm mag aannemen van een ongerechtvaardigd meten met twee maten.

¹⁴⁵ Artikel 27 van het VN-Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (Trb. 1978, 177) luidt:

In Staten waar zich etnische, godsdienstige of linguïstische minderheden bevinden, mag aan personen die tot die minderheden behoren niet het recht worden ontzegd, in gemeenschap met andere leden van hun eigen groep, hun eigen cultuur te beleven, hun eigen godsdienst te belijden en in de praktijk toe te passen, of zich van hun eigen taal te bedienen.

beschermen doel (openbare orde, gezondheid) noodzakelijk is. Het doel moet daadwerkelijk op deze en geen andere wijze bereikt kunnen worden en in het specifieke geval moet dit doel bovendien zo zwaar wegen dat een beperkende maatregel gerechtvaardigd is.

Hoe voorzichtig de overheid te werk gaat, wanneer het gaat om een bewuste beperking van de godsdienstvrijheid moge blijken uit de hantering van het doelcriterium volksgezondheid – het criterium dat binnen het raam van dit onderzoek het meest relevant is – in relatie tot de verplichte polioïnvaccinatie. Uitbarstingen van de ernstige besmettelijke ziekte poliomyelitis (kinderverlamming) doen zich in ons land op gezette tijden voor, niettegenstaande het overgrote deel van de bevolking tegen de ziekte is ingeënt. De oorzaak daarvan wordt gevonden in de opstelling in bepaalde gereformeerde kringen, waarin inenting strijdig wordt geacht met de geloofsovertuiging. Het gevolg is op gezette tijden een aantal dodelijke of voor het leven verminkte slachtoffers, onnoemelijk veel leed voor de betrokkenen en niet onaanzienlijke kosten voor de gemeenschap. Het behoeft dan ook geen verbazing te wekken dat er stemmen zijn opgegaan die een pleidooi voeren voor verplichtstelling van polioïnvaccinatie, vooral in het belang van de jonge kinderen die door de principieel afwijzende houding van hun ouders een ernstig risico lopen¹⁴⁶. Het zou daarbij gaan om een verplichtstelling zonder een regeling voor gewetensbezwaren, omdat het verzet tegen inenting nu juist in de categorie gewetensbezwaren moet worden ondergebracht. Anderen¹⁴⁷ hebben zich tegen inentingsdwang uitgesproken, vooral vanwege de inbreuk die een absolute verplichting zou maken op de gewetensvrijheid. De overheid¹⁴⁸ aarzelt, doch kiest voorshands voor inenting op basis van vrijwilligheid. De Gezondheidsraad¹⁴⁹, naar aanleiding van de polio-uitbarstingen in 1971 en 1978 om advies gevraagd, wijst een inentingsplicht af¹⁵⁰. Zijns inziens zou deze niet effectief zijn en niet passen in de hier te lande geldende medisch-ethische opvattingen. Juridisch acht hij de invoering van een verplichting tot inenting trouwens wel mogelijk. Voor de overheid ligt hier een duidelijke keuze: een absolute inentingsplicht kan, indien hij wordt geëffectueerd, de kans op nieuwe uitbarstingen van polio terugbrengen en is aldus onmiskenbaar in het belang van de volksgezondheid; zou deze plicht echter niet (kunnen) leiden tot een sterke toename van de inentingsgraad onder de bedreigde bevolkingsgroep, dan zou hij weliswaar een expliciete wettelijke norm stellen doch tevens de godsdienstige opvattingen van een groep burgers bruskeren en per saldo de vraag doen stellen of de maatregel in het belang van de volksgezondheid noodzakelijk is. Het is hier niet de plaats om deze kwestie verder uit te diepen¹⁵¹. Voldoende zij de vaststelling, dat waar tevoren wordt onderkend dat bepaalde maatregelen – hoezeer ook gerechtvaardigd door het doel waartoe zij dienen – het belijden van godsdienstige opvattingen beperken, de overheid grote behoedzaamheid aan de dag legt. Dit uitgangspunt dient zwaar te wegen, indien men van overheidswege zou overwegen enige maatregel te treffen die het vermeende gevaar van activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen voor de (geestelijke) volksgezondheid zou moeten indammen.

¹⁴⁶ Zie b.v.: J. E. Doek, Polio: Ook een zaak van justitie, in Maandblad Geestelijke Volksgezondheid, 1978, blz. 637 e.v.; W. Korteling, Overheidsingrijpen moet polio-explosie voorkomen, in Tijdschrift voor Gezondheidsrecht 1980, nr. 3, blz. 93 e.v.

¹⁴⁷ Zie b.v.: Dr. J. Douma en dr. W. H. Velema, Polio, Afwachten of afweren, Amsterdam 1979, blz. 120 e.v.

¹⁴⁸ Brief van de staatssecretaris van Volksgezondheid en Milieuhygiëne aan de Tweede Kamer dd. 28 juni 1978, kamerstuk 15 152, nr. 1.

¹⁴⁹ Advies Gezondheidsraad inzake het invoeren van een vaccinatieplicht en het effect daarvan op de inentingsgraad van de bevolking; 2 september 1974; Verslagen Adviezen Rapporten 1975, nr. 3; Advies Gezondheidsraad inzake poliomyelitis; 4 augustus 1982; Verslagen Adviezen Rapporten 1982, nr. 50.

¹⁵⁰ Een minderheid van de commissie die het laatste advies voorbereidde, bestaande uit prof. mr. J. E. Doek en mevr. dr. H. M. Terborgh-Dupuis, heeft zich overigens in een bij het advies opgenomen minderheidsstandpunt vóór een inentingsplicht uitgesproken.

¹⁵¹ Verwacht mag worden dat het recente advies van de Gezondheidsraad spoedig zal uitmonden in een regeringsstandpunt, zodat de vraag of inenting tegen polio verplicht moet worden gesteld onderwerp van beraadslaging tussen Kamer en regering kan worden.

Wij zullen op deze vraag terugkomen wanneer wij toekomen aan de vraag of onze bevindingen aanleiding geven tot het aanbevelen van bepaalde maatregelen. Reeds nu kan nochtans worden gesteld dat men soms bereid zal moeten zijn een gevaar voor de geestelijke gezondheid ondergeschikt te maken aan het gevaar voor de geestelijke vrijheid ofte wel moet beseffen, dat het middel somtijds erger is dan de kwaal. Schnabel, die er overigens blijk van geeft terughoudendheid van de overheid in het treffen van maatregelen tegen nieuwe religieuze bewegingen die een gevaar voor de geestelijke gezondheid zouden inhouden op haar plaats te achten, heeft naar ons oordeel geen gelijk wanneer hij stelt¹⁵² dat een geloof dat de gezondheid kan schaden niet alleen in de huidige publieke opinie als een slecht geloof geldt dat tegengegaan moet worden (hetgeen waar kan zijn) maar ook in de optiek van artikel 9 van de Europese Conventie. Gezondheid moge in onze maatschappij een steeds belangrijker waarde zijn geworden en qua rechtsbescherming de positie van de geloofsovertuiging zijn gaan benaderen, het is stellig niet zo dat volgens de Europese Conventie godsdienst ondergeschikt zou zijn aan gezondheid. Benadrukt zij nog eens dat het hebben van een godsdienstige overtuiging als zodanig onverminderd geldt als een absoluut en onaantastbaar recht. Waar de Europese Conventie beperkingen toelaat in het belang van de volksgezondheid gaat het om het belijden, d.w.z. het naar buiten brengen van de godsdienstige opvatting, terwijl de beperkende maatregel bovendien in het belang van het te dienen doel noodzakelijk moet zijn.

De grote waarde die men heden ten dage toekent aan de gezondheid zou zich theoretisch daarin kunnen uiten dat men sneller dan voorheen geneigd is een maatregel in het belang van de volksgezondheid noodzakelijk te achten. De discussie over de inentingsplicht getuigt echter veeleer van een groeiend besef van het gevaar, dat de toename van de medische mogelijkheden kan inhouden voor de geestelijke (en lichamelijke) integriteit van de mens, en het besef dat deze ontwikkeling noopt tot het maken van een onderscheid tussen wat ter wille van de gezondheid wenselijk is dan wel noodzakelijk. De verzorgingsbereidheid van de staat mag niet ten koste gaan van de geestelijke vrijheid van de burger. De gezondheid moge het geloof zijn van onze dagen, zoals Schnabel enigszins badinerend opmerkt, het recht op een goede gezondheid is geenszins in de plaats getreden van het recht op geestelijke vrijheid.

Niet alleen door een passieve, terughoudende opstelling heeft de overheid ten onzent godsdienst en godsdienstvrijheid bescherming willen bieden tegen inbreuken, maar ook in sommige opzichten door een actieve opstelling, tot uiting komend in specifieke beschermende maatregelen. In paragraaf 2.2 (blz. 40 e.v.) zijn daarvan reeds enige voorbeelden gegeven, vooral op civielrechtelijk terrein. In dit kader kunnen tevens enkele bepalingen van het Wetboek van Strafrecht worden vermeld. Sedert de jaren '30 worden als misdrijf tegen de openbare orde strafbaar gesteld: het verhinderen respectievelijk storen van een geoorloofde openbare godsdienstige bijeenkomst, een geoorloofde kerkelijke plechtigheid of lijkplechtigheid (artt. 145 en 146 Sr.), bespottig van een bedienaar van de godsdienst en beschimping van cultusvoorwerpen (art. 147, 2°) en godslastering (artt. 147, 1° en 147a alsmede 429 bis, een overtreding tegen de openbare orde). De plaats van deze bepalingen in het Wetboek van Strafrecht toont aan, dat de wetgever met deze bepalingen in eerste instantie beoogde de openbare orde tegen krenking van godsdienstige gevoelens te beschermen. Met name de strafbaarstelling van godslastering strekte echter mede tot bescherming van de godsdienstvrijheid.¹⁵³ Nog duidelijker komt dit laatste element naar voren uit de al eerder genoemde in 1971 in het Wetboek van Strafrecht opgenomen bepalingen inzake het openbaar beledigen van groepen mensen onder meer wegens hun godsdienst (artt. 137c-e Sr.).

¹⁵² P. Schnabel, op. cit., blz. 333.

¹⁵³ Zie hierover: E. J. de Roo, Godslastering (diss.), Deventer 1970, blz. 39-44 en 96-99.

Blijkens de memorie van toelichting op het wetsontwerp tot invoering van deze artikelen¹⁵⁴ werd daarmee beoogd godsdienstige groepen te beschermen tegen aantasting van het genot van de godsdienstvrijheid.

Men kan erover twisten of het rechtsgoed dat de opgesomde bepalingen beschermen de openbare orde is, welke niet verdraagt dat bepaalde vrijheidsrechten van de burgers worden aangetast, dan wel veeleer het grondrecht zelf, dat de overheid noopt tot het treffen van beschermende maatregelen, feit is echter wel dat de bepalingen primair van betekenis zijn in de onderlinge verhoudingen tussen burgers en aldus de horizontale werking van de godsdienstvrijheid bekrachtigen.

Kan men nu, het geheel van beschermende bepalingen overziende, tot de conclusie komen, dat van overheidswege voldoende is gedaan om de vrijheid van godsdienst tegen inbreuken te beschermen? Een algemeen antwoord is moeilijk te geven, omdat de gevallen waarin van een inbreuk gesproken zou kunnen worden een schier oneindige variëteit vertonen en te meer, omdat men bij de overweging van deze vraag niet enkel acht dient te slaan op de talrijke concrete wetsbepalingen – achteraf beschouwd onder de gemeenschappelijke noemer van de horizontale werking van het grondrecht te brengen – doch zich ook rekenschap dient te geven van het effect van meer algemene rechtsbegrippen. Zo kan een civielrechtelijke actie op grond van artikel 1401 Burgerlijk Wetboek tot de mogelijkheden behoren, ingeval bepaalde handelingen in strijd met de zorgvuldigheid die «in het maatschappelijk verkeer betaamt jegens eens anders persoon of goed» niet onder de beschermende werking van specifieke wetsbepalingen vallen. Evenzo kan de nederigheid van bepaalde rechtshandelingen worden vastgesteld of ingeroepen, indien deze zouden indruisen tegen openbare orde of goede zeden, dan wel de uitoefening van psychische dwang of het plegen van bedrog aannemelijk kan worden gemaakt.

Voor een algemene slotsom, dat zich in de rechtsbescherming van de godsdienstvrijheid hiaten zouden voordoen, bestaat naar ons oordeel, gegeven de inhoud en toepassingsmogelijkheden van de bestaande regels, weinig grond. Het onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen, waarvan de bevindingen in het volgende hoofdstuk aan de orde komen, zal kunnen doen blijken in hoeverre dit aanvankelijke oordeel enige nuancering behoeft.

In strafrechtelijk opzicht bestaat, naar het voorkomt, naast sancties tegen godsdienstdelicten en tegen bepaalde vormen van belediging of discriminatie van godsdienstige groepen – bepalingen die overigens in zeer weinig gevallen tot strafvervolgning hebben geleid, niettegenstaande de laatste tijd met name bepaalde TV-presentatoren zich ogenschijnlijk aan het laatstgenoemde delict weinig gelegen laten liggen – weinig behoefte aan strafbaarstelling van andere handelingen in verband met godsdienst, of het moest zijn, dat men straf zou willen bedingen tegen andere vormen van discriminatie wegens godsdienst, die zich in het maatschappelijk leven kunnen voordoen, dan wel als delict zou willen aanmerken het uitoefenen van ontoelaatbare druk om iemand zijn godsdienstige overtuiging te doen handhaven of te doen veranderen. Niettegenstaande het in beide gevallen ongetwijfeld laakbare handelingen betreft die inbreuk maken op de vrijheid van godsdienst mag worden betwijfeld of strafrechtelijke repressie noodzakelijk, effectief en toepasbaar zou zijn. Zo nodig zullen wij hierop in het vierde hoofdstuk terugkomen.

In civielrechtelijk opzicht constateert men evenmin opvallende wettelijke leemten. De bestaande regels bieden op bevredigende wijze bescherming tegen inbreuken op de godsdienstvrijheid. Nochtans kan men zich afvragen in hoeverre het beginsel van gelijke behandeling (non-discriminatie) van mensen met uiteenlopende godsdienstige en levensbeschouwelijke opvattingen voldoende in de wetgeving is vastgelegd. Weliswaar zal ongelijke behandeling in het maatschappelijke verkeer somtijds kunnen

¹⁵⁴ Kamerstuk 9724, nr. 4.

worden opgevangen in het vangnet dat artikel 1401 Burgerlijk Wetboek vormt of via het leerstuk van de goede zeden in het contractenrecht kunnen worden tegengegaan, doch er zijn veel gevallen denkbaar waarin onvoldoende tegen discriminatie wegens godsdienst kan worden opgekomen. De eerder genoemde VN-Verklaring inzake de uitbanning van alle vormen van onverdraagzaamheid en discriminatie op grond van godsdienst of levensovertuiging van 25 november 1981 noopt bovendien tot het overwegen van specifieke wetgeving. Het tweede lid van artikel 2 van de Verklaring omschrijft «onverdraagzaamheid en discriminatie op grond van godsdienst of levensovertuiging» als elk onderscheid en elke uitsluiting, beperking of voorkeur wegens godsdienst of geloofsovertuiging met als oogmerk of effect tenietdoening of benadeling van de erkenning, beleving of uitoefening van mensenrechten en fundamentele vrijheden op gelijke grondslag. Artikel 4 roept vervolgens alle staten op effectieve maatregelen te treffen om discriminatie wegens godsdienst of levensovertuiging op alle terreinen van het burgerlijke, economische, politieke, sociale en culturele leven te voorkomen en uit te bannen.

Zou men inderdaad wettelijke regels willen gaan stellen inzake discriminatie wegens godsdienst, dan zou een algemene non-discriminatiewet, ter uitvoering van artikel 1 van de herziene Grondwet, naar ons oordeel het meest geëigende kader bieden. Discriminatie kan zich op alle terreinen van het maatschappelijk leven voordoen, ongeacht of zij zich richt tegen ras, godsdienst, geslacht of seksuele geaardheid. Hoewel het alleszins begrijpelijk is dat de aard en frequentie van bepaalde vormen van discriminatie aanleiding geven tot het treffen van specifieke wettelijke voorzieningen, behoort toch uiteindelijk een diligente uitwerking van het grondwettelijke non-discriminatiebeginsel te resulteren in een reële rechtsbescherming, waarin geen onderscheid wordt gemaakt tussen de gronden waarop wordt gediscrimineerd. Zo maakt de regering zich in de memorie van toelichting op het voorontwerp van Wet gelijke behandeling¹⁵⁵ wel erg gemakkelijk af van de vraag of een bredere anti-discriminatiewet dan alleen met betrekking tot seksediscriminatie wenselijk is, door op te merken: «dat het wetsontwerp zich niet bezighoudt met de discriminatie op grond van ras en godsdienst vindt zijn oorzaak in het feit dat deze vormen van discriminatie reeds strafbaar zijn gesteld in de artikelen 137c, d en e van het Wetboek van Strafrecht».¹⁵⁶ «Onderzocht wordt of het wenselijk is daarnaast nog meer wettelijke maatregelen tegen discriminatie op grond van ras en godsdienst te ontwerpen». Een algemene anti-discriminatiewet, waarvan uiteindelijk ook de bepalingen aangaande seksediscriminatie deel zouden uitmaken, zou althans getuigen van een evenwichtiger benadering van het non-discriminatiebeginsel dan zich in het genoemde voorontwerp weerspiegelt.

Onderbrenging van een wet inzake seksediscriminatie in een algemene wet zou overigens twee niet te onderschatten voordelen hebben. In de eerste plaats zou de stevige koppeling worden gemaakt met artikel 1 van de herziene Grondwet die thans node wordt gemist (zie ook prof. mr. A. M. Donner in het Nederlands Dagblad, 6 maart 1982). Daarmee zou tevens de afbakening van de anti-discriminatie-norm ten opzichte van de vrijheidsrechten (zoals de vrijheid van godsdienst, meningsuiting, vergadering, onderwijs) op evenwichtiger wijze gestalte kunnen krijgen (zie hierover b.v.: R. J. B. Bergamin in NJB,

¹⁵⁵ Voorontwerp van Wet gelijke behandeling, uitgave ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, 1 september 1981, blz. 47.

¹⁵⁶ Discriminatie wegens ras (alsook wat arbeidsovereenkomsten betreft discriminatie wegens godsdienst) wordt overigens behalve door de genoemde bepalingen in het Wetboek van Strafrecht ook tegengegaan door het bepaalde artikel 1 van de Wet op de collectieve arbeidsovereenkomst (een beding waarbij een werkgever wordt verplicht arbeiders van een bepaald ras, een bepaalde godsdienstige of staatkundige overtuiging of leden van een bepaalde vereniging niet dan wel uitsluitend in dienst te nemen is nietig) en artikel 9a van de Wet economische mededinging (een bepaling in een mededingingsregeling die strekt tot discriminatie van mensen wegens hun ras is onverbindend).

27 januari 1982). In de tweede plaats zou de wettelijke regeling een minder tweeslachtig karakter krijgen dan thans het geval is, nu het voorontwerp niet alleen strekt tot het tegengaan van seksdiscriminatie, maar daarenboven beoogt een motor te zijn in het emancipatieproces. Non-discriminatie is ongetwijfeld een beginsel dat emancipatie kan bevorderen, doch het lijkt niet wijs emancipatiebevordering uitgangspunt te doen zijn voor het stellen van regels inzake non-discriminatie, omdat dan het non-discriminatiebeginsel afhankelijk wordt gemaakt van dan wel ondergeschikt aan een bepaalde norm die de overheid op een bepaald moment aan alle burgers zou menen te moeten opleggen.

Wij menen hiermee onze beschouwing over de verhouding tussen overheid en religie te kunnen afsluiten, in het vertrouwen thans een theoretisch fundament te hebben gelegd dat de praktische conclusies met betrekking tot het beleid van de overheid kan dragen, waartoe het onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen waarvan het volgende hoofdstuk gewaagt, aanleiding zou geven.

3. Schets van enige nieuwe religieuze bewegingen

3.1. Inleiding

Gesteld voor de opdracht om een overzicht te geven van de activiteiten van enige bewegingen, beseft men alras dat een toereikende uitvoering van die taak meer vereist dan een luttel opsomming van die werkzaamheden waarvan men kennis neemt. De activiteiten van een beweging kunnen immers niet los worden gezien van haar opvattingen en doelstellingen, haar structuur en organisatie, haar ontwikkeling en omvang en haar financiële situatie. Zo valt moeilijk te ontkomen aan het schetsen van een totaal-beeld van een beweging, waarvan de activiteiten een integrerend bestanddeel vormen. Daarmee zij de veelomvattendheid van onze taak eens te meer aangeduid. Want hoeveel gegevens dient men niet te verwerken wil zich een beeld laten vormen dat aan een beweging recht doet. «To know me you'll have to swallow the world», schrijft Salman Rushdie in zijn *Midnight's Children*. En is het geen illusie een beweging recht te kunnen doen wedervaren, wanneer men reeds verheugd zal mogen zijn in zijn beschrijving haar niet al te zeer onrecht te hebben gedaan?

Niettemin hebben wij ons ingespannen de onderzochte bewegingen zorgvuldig te beschrijven en te vermijden dat de weergave van de feiten en de selectie ervan de schijn van vooringenomenheid en eenzijdigheid zouden wekken. Eerder is al opgemerkt dat deze benadering een kritische opstelling vergde tegenover veel van het materiaal waaruit kon worden geput. Fijngevoeligheid en objectiviteit zijn immers in de regel niet de meest in het oog springende kwaliteiten van berichten en beschouwingen over verscheidene nieuwe religieuze bewegingen. Toch hebben wij gemeend het subjectieve element uit onze rapportage niet geheel te moeten uitbannen. Daarom is aan de beschrijving van elke beweging een paragraaf toegevoegd, waarin wij een beoordeling van de beweging geven met dien verstande dat de leer of opvattingen onbesproken blijven doch wel wordt ingegaan op het karakter, het functioneren en de activiteiten van de beweging. De zakelijke beschrijving, die aan deze slotparagraaf voorafgaat, is zoveel mogelijk ontdaan van subjectieve elementen, al kan natuurlijk nimmer geheel worden vermeden dat de appreciatie en de selectie van gegevens een eigen oordeel impliceren.

Het beeld dat zich aldus ontrolt is opgebouwd uit een aantal onderdelen waarop wij ons hebben geconcentreerd:

- a. historie, ontwikkeling en opvattingen;
- b. organisatorische opzet op internationaal en nationaal niveau; juridische structuur;
- c. ontwikkeling van de aanhang; werving en evangelisatie; relatie tussen de leden en de beweging;
- d. activiteiten; bijzonder aandachtspunt vormden die activiteiten die gegeven hun aard of effect van betekenis mogen worden geacht voor de (geestelijke) gezondheid, zoals activiteiten in de maatschappelijke en psychosociale hulpverlening en diverse trainingen en cursussen;
- e. financiële omstandigheden; financiële betrokkenheid van de overheid.

De beschrijving van de bewegingen draagt zoals gesteld een zakelijk karakter. Zij zal bijgevolg wellicht enigermate kil en statisch aandoen. Men bedenke nochtans dat de beschreven bewegingen worden gevormd door mensen. Mensen dikwijls met zekerheden van uiteenlopende inhoud, met idealen en met hoop op een betere toekomst. Mensen soms ook bij wie wij

gedrevenheid en bewegendheid aantreffen. Meer nog dan opvattingen, structuur en activiteiten accentueerden zij de grote verschillen die er tussen de onderzochte bewegingen bestaan. Het geschetste beeld is dan ook zonder twijfel kaleidoscopisch. Gemeenschappelijke trekjes zijn somtijds te ontwaren doch worden veelal in de schaduw gesteld door de punten van onderscheid. Conclusies die op alle bewegingen gelijkmatig van toepassing zouden zijn laten zich dan ook moeilijk trekken. Het ontstaan van een groot aantal nieuwe religieuze bewegingen van uiteenlopend karakter kan door sommigen wellicht worden gevat onder een noemer die dit verschijnsel psychologisch of (godsdiens-)sociologisch verklaart, de onderscheiden bewegingen treedt men naar ons oordeel eerst rechtvaardig tegemoet door ze niet over één kam te scheren.

Aansluitend aan de algemene opmerkingen die wij in het eerste hoofdstuk reeds aan de wijze van onderzoek hebben gewijd, willen wij ter inleiding van onze schets van een aantal nieuwe religieuze bewegingen in kort bestek aandacht schenken aan de methode waarmee wij de benodigde gegevens bijeen hebben gebracht. Globaal onderscheiden wij daarin vijf fasen.

1. Na de selectie van de te onderzoeken bewegingen hebben wij allereerst met de bewegingen zelf contact gezocht en hen verzocht aan het onderzoek medewerking te verlenen. Meer dan de helft van de bewegingen reageerde onmiddellijk positief en beantwoordde de lijst van 15 algemene vragen waarvan wij ons verzoek vergezeld hadden gaan doen. Deze vragen¹ betroffen onder meer de internationale en nationale structuur van de beweging, de geloofsopvattingen, de relatie met de aanhangers, de activiteiten en de financiële omstandigheden. Drie bewegingen – de beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh, de Scientology Kerk en Youth for Christ – weigerden aanvankelijk medewerking en konden pas na langdurig en intensief overleg tot herziening van hun standpunt worden bewogen. Met twee bewegingen – Ananda Marga en de Children of God – wisten wij geen contact te leggen. Daarop komen wij later in deze paragraaf nog terug.

2. De tweede fase van het onderzoek strekte ertoe om de gegevens die ons door de bewegingen waren verschaft aan te vullen met informatie uit andere bron. Bruikbaar materiaal kon worden ontleend aan talrijke brieven van particulieren, met wie in verschillende gevallen nadere gesprekken werden gevoerd. Daarnaast werd per beweging een documentair bestand opgebouwd uit publikaties in binnen- en buitenland (boeken, brochures, tijdschriftartikelen, kranteberichten). In deze fase vonden tevens gesprekken plaats met mensen die over specifieke kennis over de onderzochte bewegingen beschikten, zoals ex-leden van de bewegingen en mensen die op dit terrein publikaties hadden verzorgd.

3. Gesprekken met afvaardigingen van de onderzochte bewegingen stonden centraal in de volgende onderzoeksfase. Deze gesprekken dienden tot aanvulling en verificatie van de tot dan toe verzamelde gegevens. Veelal werden zij voorbereid met een lijst van gerichte vragen, terwijl naderhand vaak nog nadere schriftelijke informatie werd verstrekt.

4. Hoewel met betrekking tot een aantal bewegingen inmiddels een tamelijk compleet beeld kon worden gevormd, werd een vierde fase noodzakelijk doordat het onderzoek langer voortduurde dan aanvankelijk was voorzien. Beoogd werd om de beschikbare informatie te actualiseren en op onderdelen uit te breiden. Ook hier werd gebruik gemaakt van schriftelijke vragenlijsten. Tevens werden bezoeken gebracht aan vestigingen van de onderzochte bewegingen, waarbij in een informele sfeer meer inzicht in de activiteiten van de bewegingen kon worden verworven.

¹ Een model van deze vragenlijst ligt ter inzage op het commissiesecretariaat.

5. De afsluitende fase van het onderzoek speelde zich af rond de toezending van de desbetreffende ontwerp-beschrijvingen aan de onderzochte bewegingen. De bewegingen werd verzocht het toegezonden ontwerp van commentaar te voorzien, indien en voor zover het een onjuiste, onvolledige of onduidelijke schets gaf van feiten en omstandigheden. In de meeste gevallen leidde deze procedure tot – soms uitvoerige – schriftelijke en mondelinge gedachtenwisselingen. Aan het eind van deze fase kon de tekst van de navolgende paragrafen worden vastgesteld.

In dit hoofdstuk ontbreken beschrijvingen van een aantal bewegingen die aanvankelijk wel in het onderzoek waren betrokken. Wat betreft de evangelisatiebewegingen worden de redenen daarvan uiteengezet in paragraaf 3.9. In het bestek van deze paragraaf lichten wij toe waarom Ananda Marga en de Children of God onbesproken blijven. In het voorgaande is al beschreven dat wij er aan de aanvang van het onderzoek niet in slaagden met Ananda Marga en de Children of God contact te leggen. Op zich zelf vormde dat een aanwijzing voor de onbeduidendheid van die bewegingen in ons land. Die aanwijzing vonden wij bevestigd in de bevindingen van andere onderzoekers, zoals Schnabel². Beide bewegingen bleken weliswaar in de jaren '70 enige activiteit in ons land aan de dag gelegd te hebben, doch in de jaren '80 nagenoeg (Ananda Marga) dan wel geheel (Children of God) uit ons land te zijn verdwenen.

Ananda Marga – een hindoeïstische beweging, opgericht in 1955 door de Indiër Anandamurti (Prabhat Ranjan Sarkar) en gekenmerkt door een radicale hervormingsgezindheid in maatschappelijk opzicht, is in de jaren van haar bestaan sterk op India georiënteerd gebleven en heeft in de Verenigde Staten en West-Europa slechts een beperkte aanhang verworven. In ons land heeft zij ten hoogste enkele tientallen aanhangers gehad, tegenwoordig is haar aanhang minimaal. Mede gegeven het feit dat ons onderzoek reeds verscheidene, belangrijke oosterse bewegingen omvatte, hebben wij dan ook gemeend zonder bezwaar van het instellen van een onderzoek naar de activiteiten van deze beweging te kunnen afzien.

Ten aanzien van de Children of God hebben wij dezelfde conclusies getrokken, niettegenstaande juist deze beweging een van de aanleidingen tot de opkomst van het min of meer georganiseerde verzet van verontrusten tegen nieuwe religieuze bewegingen – doorgaans aangeduid met de term «anti-sekten-beweging» – had gevormd³. De Children of God – merkwaardige loot aan de stam van de Jezusbeweging van de zestiger jaren – in 1968 opgericht door David («Mozes» of MO) Berg – wekte enerzijds door het grillige gedrag van haar leider en de verregaande verlangens waaraan haar aanhang moest voldoen (oprichting van woongemeenschappen over de gehele wereld; werving van leden en fondsen met inzet van alle middelen inclusief bij voorbeeld prostitutie) veel weerstand doch bereikte wereldwijd nimmer een hoger ledental dan enige duizenden. Rond 1978 telde de beweging in ons land een vijftigtal leden, die verbleven in enkele woon-/leefgemeenschappen. Nadien waren het nog slechts enkelingen die zich bij tijd en wijle als aanhanger van de Children of God (of zoals zij later is gaan heten de Family of Love) manifesteerden. Hoewel ons uit «anti-sekten»-kring werd voorgehouden dat de beweging geenszins uit ons land verdwenen was en «ondergronds was gegaan», hebben wij niet anders kunnen vaststellen dan dat de Children of God sedert jaren in Nederland als beweging met enige aanhang en een herkenbaar activiteitenpatroon niet meer bestaat. Om die reden is een beschrijving van de beweging achterwege gelaten.

² Dr. P. Schnabel, op.cit., blz. 38, resp. 41, waar tevens literatuurverwijzingen zijn gegeven. Zie ook het beknopte overzicht van nieuwe religieuze bewegingen in *Jeugd en samenleving*, 12de jaargang, nr. 3 (maart 1982), blz. 218 resp. 223.

³ Zie hierover onder meer: James T. Richardson, *Nieuwe religieuze bewegingen in Amerika*, overgenomen in *Jeugd en samenleving*, 12de jaargang, nr. 3 (maart 1982), wat betreft de beschouwing over de anti-sektenbeweging gebaseerd op A. Shupe & D. Bromley, *The New Vigilantes*, 1980, Sage, Berverly Hills Ca.

3.2. Divine Light Mission (DLM)

3.2.1. Beschrijving

In de hindoeïstische⁴ wereld bewegen zich tal van stromingen en groepen, die zich van elkaar onderscheiden door een bepaalde uitleg of toepassing van de oude, religieuze geschriften dan wel door specifieke opvattingen, regels of rituelen. Eén daarvan was de beweging die in 1960 werd gesticht door de Indiase goeroe Sri Hans en de naam Divine Light Mission droeg. Met name in het noorden van India kende zij vele aanhangers. Kenmerkend voor de beweging waren de nadruk die werd gelegd op de innerlijke ervaring en de als hervormingsgezind aan te merken afwijzing van het kastenstelsel en van rituele uitingen. Zes jaren na de oprichting stierf Sri Hans en werd zijn plaats als leider van de beweging ingenomen door zijn achtjarige zoon, sedertdien bekend als goeroe Maharaj Ji. Op hem waren de geestelijke krachten van de overleden vader overgegaan. Hij gold niettegenstaande zijn jeugdige leeftijd als de nieuwe verlichte meester, de geestelijke leider die zijn volgelingen de juiste weg kon wijzen, omdat hij die weg zelf reeds begaan had.

Beperkte zij zich aanvankelijk geheel tot India, in 1971 sloeg de beweging haar vleugels uit over het westen, toen goeroe Maharaj Ji zijn eerste «wereldvrede reis» maakte, die hem onder meer in Engeland en de Verenigde Staten bracht. De publiciteitsmedia stortten zich op de goeroe en schonken ruime aandacht aan diens voorkomen en diens onmiskenbare voorliefde voor de goede dingen des levens. Behalve publiciteit wachtte de beweging tevens een groeiende stroom westerse volgelingen, veelal afkomstig van de «hippie-scene» die zich in zijn nadagen bevond. Vanaf die tijd verlegde het zwaartepunt van de beweging zich snel naar het westen. In tal van westerse landen vonden festivals plaats waar duizenden aanhangers de nabijheid van de goeroe zochten. In India echter verbleef de goeroe nauwelijks meer. Ook zijn levensstijl verwesterde, hetgeen uiteindelijk in 1974 resulteerde in een huwelijk met zijn Amerikaanse secretaresse, inmiddels moeder van vier kinderen. Dit huwelijk betekende de definitieve breuk met zijn familie en met de oorspronkelijke Indiase tak van de beweging. In die tijd stokte ook de groei van de beweging. Haar stevige organisatie verhinderde evenwel een volledige teloorgang. In vrijwel alle westerse landen waren landelijke vestigingen gesticht, geleid door een nationale coördinator. Van het in Denver, Colorado, gevestigde zenuwcentrum van de beweging ging een krachtige leiding uit, terwijl naast de spirituele werkzaamheid tal van zakelijke activiteiten werden ontplooid. Tegenwoordig treedt het zakelijke aspect van de beweging minder op de voorgrond en is ook de hiërarchie veel minder sterk. Internationaal zijn de werkzaamheden van de beweging samengebracht in een stichting, de Divine United Organisation (DUO). Daarbinnen genieten de nationale afdelingen een grote mate van autonomie. Een honderdtal «initiators» reist over de wereld om de inwijding van nieuwe volgelingen te verzorgen en regionaal vinden somtijds contacten plaats bij de voorbereiding van festivals, doch sterke onderlinge verbanden tussen de segmenten van de beweging zijn er niet. «Internationaal en ook nationaal», aldus de Nederlandse woordvoerders van de beweging, «fungeert DLM als communicatiekanaal tussen goeroe Maharaj Ji en zijn volgelingen. Wettelijke bindingen zijn er niet, maar in de praktijk komt het hierop neer, dat gezamenlijke activiteiten gecoördineerd worden door goeroe Maharaj Ji en zijn persoonlijke staf». In de omvang van de beweging traden in de laatste jaren geen grote veranderingen op.

⁴ Het begrip hindoeïsme is zeer complex en veelomvattend. Het mag niet beperkt worden tot de religieuze component; dat zou afbreuk doen aan de filosofische, wetenschappelijke, culturele en sociale componenten die onderdeel vormen van het hindoeïsme. Wij gebruiken de term in de betekenis die prof. dr. J. Gonda in de WP Encyclopedie eraan geeft: «hindoeïsme is een term die globaal de Indische cultuur van ongeveer de laatste 2000 jaar aanduidt, als voortzetting van de oudere vedisch-brahmanistische beschaving».

Het totale aantal volgelingen (ook wel prēmies genoemd) wordt geschat op circa 80 000, waarvan het merendeel woonachtig is in de Verenigde Staten.

Wat heeft DLM zijn volgelingen te bieden? Laten wij daarvoor in eerste instantie de vertegenwoordigers van de beweging aan het woord laten. «DLM», zo stellen zij, «heeft geen opvattingen, meningen, leerstellingen, filosofieën of levenswijzen aan te bieden. Goeroe Maharaj Ji geeft zijn volgelingen een praktische innerlijke ervaring van vrede, liefde en harmonie, de zogenaamde «Kennis». Dit geeft iedere volgeling een persoonlijke, individuele relatie met goeroe Maharaj Ji. Geïnspireerd door dankbaarheid jegens goeroe Maharaj Ji, een verlangen om de innerlijke ervaring van de «Kennis» op een of andere manier te uiten, en een besef dat goeroe Maharaj Ji een praktische oplossing te bieden heeft voor de vele problemen waar deze wereld mee worstelt, is DLM ontstaan; enerzijds om de volgelingen te helpen bij het praktiseren van de «Kennis», anderzijds om hun die het horen willen, mede te delen dat goeroe Maharaj Ji bestaat en iets heel moois aanbiedt aan ieder die het hebben wil.»

Uit deze verklaring wordt duidelijk hoezeer de goeroe binnen DLM een centrale plaats inneemt. Hetgeen hij is en hetgeen hij aanbiedt, wordt vereenzelvigd. De goeroe is de belichaming van de oerkracht van het leven, van de goddelijke dimensie die zich in elk individueel mens bevindt. Tegelijk biedt hij de sleutel om die levensmacht te ontdekken, te ontsluiten en te ervaren. Het is geen leer die de goeroe aanbiedt, maar de mogelijkheid van directe ervaring van de waarheid; niet de werkelijkheid die kan worden waargenomen met de zintuigen of door middel van het verstand, maar de onbegrensde waarheid die aan het leven ten grondslag ligt. Zintuigen en verstand schermen de mens af van de waarheid. De sleutel tot de ervaring van de waarheid wordt geleverd door de «Kennis», een viertal meditatie-technieken, die men zich na de inwijding in DLM kan eigen maken. De technieken waarom het hier gaat, zijn relatief eenvoudig, getuige onder meer het feit dat zij in de Indiase yoga-traditie gelden als oefeningen ter voorbereiding van de eigenlijke meditatie. De eerste techniek richt zich op het goddelijk licht dat kan worden waargenomen door de oogbollen naar elkaar toe te drukken. De volgende techniek bewerkstelligt het horen van goddelijke muziek, waartoe de oren met de duimen worden dichtgedrukt. De «nektar»-techniek vervolgens, waarbij de tong tot achter de huig wordt gebogen, geeft een zoetige smaak, teweeggebracht door de goddelijke nektar. De laatste techniek, de eigenlijke meditatie, is een adem-oefening, gericht op het luisteren naar een klank diep in de keel. Nochtans draait alles in DLM om goeroe Maharaj Ji. Met hem voelen de volgelingen een innige band. Door hem laten zij zich leiden. De meditatie op de goddelijke levens-energie is tezelfdertijd het zoeken van direct contact met de goeroe. De verering van de goeroe openbaart zich het sterkst tijdens de festivals, die op gezette tijden ergens ter wereld plaatsvinden en waar goeroe Maharaj Ji persoonlijk aanwezig is. Hoogtepunten van dergelijke driedaagse bijeenkomsten zijn in de regel de toespraak van de goeroe en de zogenaamde darshan, wanneer de volgelingen langs de goeroe defileren, diens voeten mogen aanraken en hem een persoonlijke gift (doorgaans een enveloppe met inhoud) overhandigen.

Kort na de eerste reis van goeroe Maharaj Ji naar het westen vestigt DLM zich ook in ons land. In 1972 wordt een stichting DLM in het leven geroepen, gezeteld in Amsterdam, en ontstaan op verschillende plaatsen woongemeenschappen (ashrams) van DLM-volgelingen. In de verdere ontwikkeling van de Nederlandse tak weerspiegelen zich de wederwaardigheden van de wereldwijde beweging. Na een gestage groei van het aantal volgelingen treedt in het midden van de jaren '70 een stilstand in, waarna het verloop onder de volgelingen gering is. Ongeveer 350 mensen zijn als volgeling ingewijd, waarvan 200 geen contact meer met de beweging hebben. Aldus laat zich het aantal actieve volgelingen momenteel bepalen op 150. In het algemeen variëren de volgelingen in leeftijd tussen 25 en 35 jaar. Beide geslachten zijn ongeveer gelijk vertegenwoordigd. De tamelijk

hoge gemiddelde leeftijd van de volgelingen vormt een onderstreping van de stabiliteit binnen de beweging. De meeste volgelingen zijn reeds verscheidene jaren in de beweging actief.

In 1976 wordt verandering gebracht in de juridische status van DLM door de oprichting bij notariële akte van het kerkgenootschap DLM-Holland. Daarmee beoogt men niet zozeer het godsdienstige karakter van de beweging te bevestigen (men wenst zeker geen kerk te zijn, al meent men wel door het streven naar het ervaren van het goddelijke in de mens zelf een godsdienstige dimensie te hebben), alswel een vorm van rechtspersoonlijkheid te kiezen, die enerzijds niet gebonden is aan een aantal voorwaardenstellende bepalingen van het rechtspersonenrecht en anderzijds eerder door de belastingdienst zal worden herkend als een algemeen nut beogende instelling, waaraan schenkingen kunnen worden verricht die fiscaal aftrekbaar zijn. De leiding van het kerkgenootschap berust bij de nationaal coördinator die door of namens goeroe Maharaj Ji is benoemd. Regionale of plaatselijke vestigingen worden geleid door regionale of plaatselijke coördinatoren, terwijl de ashrams onder leiding staan van een huisvader. De besluiten die binnen DLM-Holland worden genomen, mogen niet strijdig zijn met de instructies van goeroe Maharaj Ji. Naast het kerkgenootschap functioneert overigens ook nog steeds de stichting DLM die bepaalde zakelijke handelingen verricht, zoals het huren van panden. Verder leidt deze stichting een papieren bestaan.

In de laatste jaren heeft de organisatorische opzet van de beweging aan belang ingeboet. De DLM-woordvoerders benadrukken, dat het accent binnen de beweging steeds meer wordt verschoven naar de werkelijke essentie, namelijk de «Kennis» die goeroe Maharaj Ji onthult: «Wij streven naar een situatie, waarbij DLM hoogstens op de achtergrond nog zorgt voor de noodzakelijke basisvoorwaarden, d.w.z. een situatie scheppen, waarin mensen in contact kunnen worden gebracht met goeroe Maharaj Ji en de Kennis.»

Het bezitten van de Kennis is voor de DLM-volgeling primair een individuele zaak. Voorop staat de genegenheid voor goeroe Maharaj Ji, die hem een spiegel voorhoudt en toont hoe hij kan werken aan zich zelf. Toch bevat deze persoonlijke ervaring wel degelijk ook de drang anderen daarvan deelgenoot te maken. In die zin kan de verbreiding van het concept van goeroe Maharaj Ji worden gezien als onderdeel van de instelling van de DLM-volgeling. In de eerste jaren van DLM-westerse stijl werd de publieke werving van nieuwe volgelingen nadrukkelijk gepraktiseerd. Dure reclamefolders, advertentiecampagnes en manifestaties gaven weliswaar veel ruchtbaarheid aan de naam van goeroe Maharaj Ji, doch bereikten geenszins het beoogde resultaat. Tegenwoordig worden nieuwe volgelingen in de regel aangetrokken na van DLM-volgelingen over goeroe Maharaj Ji gehoord te hebben, in de familie- of kennissenkring of op het werk. Veelal betreft het mensen die worstelen met levensvragen en zoeken naar een vaste leidraad in het leven. DLM biedt hun zekerheid, een gevoel van geborgenheid en een beleving van de kern van het leven die als allesoverheersend wordt ervaren. De inwijding gebeurt in de laatste jaren vaak geruime tijd nadat men met DLM in aanraking is gekomen. De ashrams van de beweging worden regelmatig bezocht door rondreizende initiators, door de goeroe speciaal belast met de inwijding van nieuwe volgelingen. Zij beoordelen of de aspirant-volgeling oprecht de Kennis wenst te verwerven en de goeroe als geestelijk leidsman wil aanvaarden. Tevens trachten zij zich een beeld te vormen van de geestesgesteldheid van de aspirant-volgeling. Is deze labiel, vertoont hij duidelijke psychische afwijkingen of blijkt hij verslaafd aan alcohol of drugs, dan zal hij de Kennis (nog) niet ontvangen. Ook minderjarigen zullen in het algemeen, behoudens toestemming van ouders of verzorgers, niet voor de inwijding in aanmerking komen.

Is de volgeling eenmaal ingewijd, dan kan hij op zich zelf blijven dan wel in de ashram gaan wonen. Kiest hij voor het eerste, dan bestaat zijn betrokkenheid bij DLM uit het mediteren – doorgaans tweemaal per dag een uur lang –, uit het van tijd tot tijd bijwonen van DLM-avonden en uit het al dan niet regelmatig deelnemen aan de periodiek terugkerende, internationale festivals, waar de goeroe aanwezig is. Van hem wordt verwacht dat hij DLM naar vermogen met financiële bijdragen ondersteunt. Op zijn maatschappelijk functioneren behoeven deze activiteiten geen grote invloed te hebben. Verkiest de volgeling om in de ashram te wonen⁵, dan zal zijn betrokkenheid bij DLM aanzienlijk groter zijn. De ashram kan worden gezien als een commune op geestelijke grondslag waar strikte regels gelden. Het leven in de ashram laat zich vergelijken met dat in een klooster. In ruil voor een situatie waarin men zich optimaal kan concentreren op de ervaring die de Kennis biedt en de toepassing daarvan, doet men vrijwillig afstand van een deel van zijn vrijheid en onderwerpt men zich aan bepaalde leefregels. De belangrijkste daarvan zijn: geen seksuele relaties, geen eigen geld, vegetarisch voedsel, gehoorzaamheid aan de ashram-code. Dagelijks mediteert men, individueel. Verder werkt men overdag en stort een deel van de inkomsten in de gemeenschappelijke kas. (Tot voor kort gold dat trouwens voor het gehele inkomen, afgezien van een gering bedrag aan zakgeld.) Met dat geld worden de huishoudelijke uitgaven bekostigd en wordt voorzien in het levensonderhoud van de leiders van de ashram die geheel voor DLM werken en van de overige ashram-bewoners. Elke avond woont men de zogenaamde «satsang»-bijeenkomst bij. Satsang is een bezigheid waarbij een volgeling vertelt over zijn band met goeroe Maharaj Ji en zijn ervaringen met «Kennis». Het draagt een element in zich van getuigenis en propaganda, maar ook van lering en advisering. Zo draait het dagelijkse leven van de DLM-volgeling om drie begrippen: meditatie, satsang en «service» (waarmee wordt bedoeld het zich op enigerlei wijze inzetten voor de goeroe of voor de beweging).

Tegenwoordig beperken de activiteiten van de beweging zich tot hetgeen hier is beschreven. Tot voor enige jaren was dat anders, omdat DLM zich toen ook van inkomsten voorzag door commerciële activiteiten. Indertijd dreef DLM enige (tweedehands) kledingwinkels, een drukkerij, een (vegetarisch) restaurant, een garagebedrijf en een schoonmaakbedrijf. Dat bracht de toenmalige stichting in moeilijkheden met de fiscus, hetgeen resulteerde in een ambtshalve aanslag omzetbelasting van f 125 000. Weliswaar werd over deze aanslag later een schikking getroffen, maar de animo om als beweging commerciële activiteiten te ontwikkelen was daarmee drastisch afgenomen. Met name de winkels bestaan nog wel, maar zijn in handen van particuliere DLM-vogelingen, die uit de opbrengst schenkingen aan de beweging verrichten.

Over de financiën van de beweging kunnen weinig concrete opmerkingen worden gemaakt, omdat onze desbetreffende vragen met een beroep op de privacy niet werden beantwoord. Artikel 4 van de statuten van het kerkgenootschap vermeldt als bronnen van inkomsten: schenkingen, bijdragen van leden, subsidies, inkomsten uit vermogen en andere inkomsten. Nochtans zijn de enige werkelijke inkomstenbron de bijdragen (schenkingen) van leden, van wie volgens dezelfde bepaling overigens ook uitdrukkelijk wordt verwacht dat zij naar vermogen in de noden en behoeften van het kerkgenootschap zullen bijdragen. De bijdragen die de werkende ashram-bewoners inbrengen, staan los van de inkomsten van het kerkgenootschap en zijn van dien aard dat zij de ashram, zo konden wij vaststellen, in staat stellen een verre van armoedige indruk te vestigen. Overigens wordt dit ook bevorderd door het feit dat de ashram die als zetel van de beweging is gevestigd in een groot pand in de Amsterdamse Sarphatistraat, voor een aantal jaren gratis kan worden bewoond, omdat de met DLM sympathise-

⁵ In totaal leven 23 volgelingen in ashram-verband, 17 in twee huizen in Amsterdam en 6 in Arnhem.

rende eigenaar langs deze weg, in afwachting van de uitvoering van zijn plannen met het pand, leegstand en daarmee kraakgevaar wenst te voorkomen. Een andere bron van inkomsten heeft men indertijd pogen aan te boren, toen de eerdergenoemde belastingschuld diende te worden voldaan, namelijk door subsidie te vragen bij de ministeries van CRM, van Sociale Zaken en van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, overigens zonder het geringste resultaat.

De nationale afdelingen van DLM zijn niet verplicht bijdragen te leveren aan de internationale organisatie, maar trachten wel tegemoet te komen aan de financiële behoeften voortvloeiende uit het luxueuze leven van goeroe Maharaj Ji (dat door de volgelingen overigens volledig wordt geaccepteerd) of uit de organisatie van evenementen. Om welke bedragen het hierbij gaat is ons niet bekend, te meer daar door volgelingen bij voorbeeld tijdens festivals ook rechtstreeks geldbedragen aan de goeroe kunnen worden overgedragen.

3.2.2. *Beschouwing*

Aldus laat zich een beeld van DLM vormen als een betrekkelijk kleine en redelijk stabiele beweging rond een alles overheersende persoon, goeroe Maharaj Ji. Niet alleen in ons land is de beweging klein met haar 150 actieve volgelingen, ook bij voorbeeld in de Bondsrepubliek Duitsland waar het aantal volgelingen wordt geraamd op 500 en in Frankrijk (circa 2000 volgelingen). Of DLM als organisatie zo stabiel is als het wil doen voorkomen, lijkt ons aan enige twijfel onderhevig. Onmiskenbaar is na de stormachtige beginjaren de harde kern onder de volgelingen overgebleven, veelal mensen die hun individuele relatie tot goeroe Maharaj Ji vooropstellen en de beweging zelf eigenlijk niet meer zo nodig hebben. Deze toenemende «individualisering» gaat ook gepaard met een lagere waardering van het ashram-leven, zich uitend in een versoepeling van de financiële regels voor de ashram-bewoners en in uitspraken tegenover ons over de overbodigheid van en de beweging en de ashrams. Wij menen hierin toch tekenen te bespeuren van een desintegratie van de beweging.

Het gedachtengoed van de beweging is in de loop van de jaren steeds meer versimpeld («verschoven naar de werkelijke essentie», noemt DLM het zelf). Van de aanvang af al anti-intellectualistisch, lijkt de boodschap nog sterker dan voorheen te zijn samengebond in die ene persoon, de goeroe, die als een godheid wordt vereerd. Hij die toch vooral katalysator wil zijn in een proces dat zich buiten hem om bij de volgeling dient te voltrekken, is feitelijk in hoge mate zelf het object van verering en de rust-brengende leidsman. Voor buitenstaanders zoals wij zijn, is de aantrekkingskracht van de beweging moeilijk te doorgronden. Hoe laat zich verstandelijk een beweging verklaren die zelf aan het verstand de oorlog verklaart? Zij, die de traditionele godsdiensten verwijt de rede te hebben verkozen boven het gevoel en de ervaring, lijkt zelf enigermate door te schieten in een overaccentuering van het gevoel. Niettemin biedt de beweging sommigen grote bevrediging en kan zij een positieve invloed uitoefenen, zoals moge blijken uit de gesprekken die Van der Lans c.s. met DLM-volgelingen voerde⁶.

Dat de druk die van de beweging uitgaat bij de werving en het vertrek van volgelingen gering is, zal na het voorgaande geen verbazing wekken. Ons hebben wat dit aangaat ook nauwelijks negatieve reacties bereikt. Enige aarzeling voelen wij ten aanzien van de juridische status die de beweging zich hier te lande heeft aangemeten. Afgezien van de motieven die tot de stichting van een kerkgenootschap hebben geroept, laat de vraag zich stellen of de beweging een vlag heeft gekozen die de lading dekt. Krachtens artikel 2 van zijn statuten stelt het kerkgenootschap zich ten doel «het bevorderen, bij mens en mensheid, van de meditatieve en

⁶ J. van der Lans, *Volgelingen van de goeroe, Hedendaagse religieuze bewegingen in Nederland*; Baarn, 1981, blz. 46–58.

praktische ervaring van innerlijk Licht, Vrede en Levensenergie: de zogenaamde Kennis van God, zoals die onthuld wordt door Shri Sant Ji Maharaj Ji, en daardoor medewerken aan een sanering-in-de-kern van mens en maatschappij, alsook vanuit deze kern aan een verdere sanering van een en ander». Of de beweging in voldoende mate de eigenschappen bezit (zoals gemeenschappelijke godsdienstige opvattingen als grondslag en het belijden van godsdienstige opvattingen als doel), waarover kerkgenootschappen in het algemeen behoren te beschikken, zal de rechter, zo deze ooit voor de vraag zou worden geplaatst, vermoedelijk wel enige hoofdbreken geven⁷. De belastingdienst heeft zich er nochtans door de keuze van de status kerkgenootschap niet van laten weerhouden in begin 1981 een onderzoek in te stellen naar de jegens DLM verrichte schenkingen, zij het dat dit niet heeft geleid tot betwisting van de fiscale aftrekbaarheid van de schenkingen.

Neemt men kennis van het door DLM beoogde doel de mens en maatschappij te saneren, dan vraagt men zich ten slotte af of de huidige tendens in de beweging niet veeleer inhoudt dat het goddelijke licht meer en meer onder de korenmaat wordt gezet.

3.3. De beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh

3.3.1. Ontstaan en ontwikkeling

Hoe de geschiedenis te beschrijven van een beweging, waarvan de aanhangers in de regel zelf stellen dat zij geen beweging is? Moet men zich niet beperken tot de vaststelling dat in de loop van de jaren duizenden mensen een innige geestelijke band zijn aangegaan met een Indiase leermeester, die zegt verlichting te hebben bereikt, dat wil zeggen tot absoluut inzicht en onthechting aan het aardse te zijn gekomen? Het is waar, de vroege historie van het Rajneeshisme, zoals de gedachtenwereld van Bhagwan zich laat noemen, is in hoofdzaak de ontwikkelingsgang van één man, Bhagwan Shree Rajneesh. De meer recente ontwikkelingen vertonen nochtans een zodanig beeld, dat de term beweging alleszins toepasselijk mag worden geacht.

Bhagwan Shree Rajneesh werd in 1931 te Kuchwara in de Indiase deelstaat Madhya Pradesh geboren in een welgestelde familie. Zijn afkomst stond borg voor een goede opleiding, welke in 1957 resulteerde in het voltooien van zijn universitaire studie in de wijsbegeerte. Voordien had zich echter een gebeurtenis voorgedaan die een grote invloed op zijn leven zou uitoefenen. Volgens de overlevering had Bhagwan zich al sinds zijn vroege jeugd onderscheiden door een afwijkend gedrag, ingegeven door zijn streven naar bewustwording en mystieke ervaring. Op 21 maart 1953 bereikte dit bewustwordingsproces een hoogtepunt, toen, aldus Bhagwans eigen relaas, het totale bewustzijn doorbrak en het stadium der verlichting intrad. Na de voltooiing van zijn studie doceerde Bhagwan wijsbegeerte aan het Rajpur Sanskrit College en de Universiteit van Jabalpur. In die jaren begon hij tevens in India rond te reizen en kreeg hij bekendheid door zijn onorthodoxe en prikkelende uitspraken en opvattingen op maatschappelijk en godsdienstig gebied. Het houden van lezingen in het land ging hem volledig in beslag nemen en deed hem in 1966 een einde maken aan zijn universitaire loopbaan. Aan het einde van de jaren '60 vestigde hij zich in Bombay, inmiddels omringd door een gestaag groeiende schare volgelingen. Enige jaren later, in 1974, werd de befaamde ashram in Poona gesticht. In de ashram vonden enige honderden volgelingen, tegen betaling van een niet onaanzienlijk bedrag aan geld, een onderkomen. Het aantal bezoekers, voornamelijk uit het westen, die gedurende enige tijd in Poona verbleven, was echter een veelvoud daarvan. Duizenden begaven zich richting ashram om de dagelijkse ochtend-lezing van Bhagwan aan te

⁷ Zie ook paragraaf 4.3.1.

horen, de avondlijke bijeenkomsten (darshan's) in aanwezigheid van de meester mee te maken en deel te nemen aan de trainingen en meditaties. Velen keerden naar hun land terug, voorzien van een nieuwe naam, zich sannyasin noemende (in dit verband: volgeling van Bhagwan), in oranje kleding gestoken en omhangen met een 108-kralige ketting met een fotootje van Bhagwan (mala). Tot 1981 bleef de ashram in Poona het internationale centrum van de beweging. In dat jaar verliet Bhagwan India en vestigde zich bij Antelope, Oregon, aan de Amerikaanse westkust, waar volgelingen een uitgestrekt grondgebied aankochten.

Daarmee is de huidige episode in de ontwikkeling van de beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh angebroken, gekenmerkt door organisatie en consolidatie. De verwaarloosde Big Muddy Ranch, in juli 1981 voor US \$ 6 mln. in eigendom verworven door de door volgelingen beheerde Rajneesh Corporation en inmiddels omgedoopt tot Rajneeshpuram (Rajneeshstad) heeft Poona vervangen als bakermat van de beweging. Daar zetelt Bhagwan, zij het dat de meester nog niet in het bezit is van een permanente verblijfsvergunning. Daar ook is het administratieve apparaat van de beweging, de Rajneesh Foundation International, gevestigd. Net als in Poona wonen en werken hier enkele honderden volgelingen, doch ditmaal voornamelijk aan de ontwikkeling van het gebied. Net als naar Poona stromen ook hier naartoe duizenden volgelingen om Bhagwan te zien (hij spreekt niet meer in het openbaar), aan de festivals die op gezette tijden worden gehouden deel te nemen of ook om zich enige tijd actief voor de opbouw van Rajneeshpuram in te zetten.

De nederzetting zal volgens de plannen uiteindelijk een onderkomen bieden aan een kleine 4000 volgelingen, levend in communaal verband, een experimentele samenleving, waar mensen op comfortabele wijze in harmonie met elkaar en met de omringende natuur zullen leven en geestelijk en lichamelijk in evenwicht, en welke wellicht als model zal kunnen dienen voor samenlevingen elders in de wereld. De opzet staat borg voor groot-scheepse activiteiten, die met veel inzet, vernuft en kapitaal worden ontplooid. Het eerste jaar heeft vooral in het teken gestaan van de ontsluiting en ontginning van het land. Van het 30 000 hectare grote gebied, ten prooi aan erosie en uitputting, zijn inmiddels weer enkele duizenden hectare in cultuur gebracht, duizenden vruchtbomen zijn geplant, talrijke kassen zijn gebouwd, allerlei soorten vee zijn aangeschaft en een wijngaard is aangelegd. Met het oog op de bevoeiing van het land is een stuwdam aangelegd. Bij dit alles wordt ruime aandacht geschonken aan herstel van het ecosysteem van het gebied. Voor de huisvesting van de volgelingen bestaan nu nog tijdelijke voorzieningen, maar er zijn reeds vergevorderde plannen voor permanente woningen en permanente gemeenschapsvoorzieningen (kantoren, winkels, school, kerk), alles zoveel mogelijk in overeenstemming met de natuurlijke omgeving. In het kader van het project nemen bovendien aspecten als besparing van energie en andere hulpbronnen, recycling en toepassing van milieuvriendelijke technieken een bijzondere plaats in. Inmiddels zou al een bedrag van ca. US \$ 60 mln. zijn geïnvesteerd. De middelen ter financiering van de plannen zijn afkomstig van schenkingen en leningen van volgelingen. Zo kunnen volgelingen financiële ondersteuning bieden door de aankoop van obligaties, uitgegeven door Rajneesh Services International Ltd. Onderdelen van het project die rechtstreeks samenhangen met de religieuze activiteiten worden gefinancierd door de Rajneesh Foundation International, die onder meer de productie en distributie verzorgt van Bhagwans boeken (330 titels met een totale jaaroplage in 1978 van 150 000) en tapes. Wat de exploitatie betreft is Rajneeshpuram inmiddels zelf voorzienend.

In de afgelopen jaren is in verschillende landen een begin gemaakt met de oprichting van nederzettingen volgens het stramien van Rajneeshpuram in Oregon. Honderden volgelingen verenigd in leefgemeenschappen wonen en werken daar om een mini-samenleving op te bouwen die

overeenkomstig de denkbeelden van Bhagwan door haar wijze van functioneren een bevruchtende invloed kan hebben op de samenleving in haar geheel. Daarnaast zijn er tal van plaatsen waar de spirituele band tussen een aantal afzonderlijke volgelingen en Bhagwan zich heeft verdicht tot organisatorische eenheden, zoals kleine communes en trainings- en meditatiecentra. Een overzicht in *The Grada Mirror*, in november 1982 uitgegeven door de Grada Rajneesh Neo Sannyas Commune in Egmond aan Zee, vermeldt een aantal van ruim 300 centra in 33 landen, waaronder de Verenigde Staten en de Bondsrepubliek Duitsland met elk ongeveer 60 centra de kroon spannen. De oprichting van leefgemeenschappen en centra berust in beginsel op het eigen initiatief van de volgelingen. Alle centra functioneren bovendien in beginsel volledig zelfstandig. Wenst men een bepaalde activiteit te starten, dan maakt men dit kenbaar aan de Rajneesh Foundation International in Oregon, die in de vorm van de naamgeving toestemming verleent. Aangezien zij ook de naamgeving van alle volgelingen verzorgt, is deze Foundation de instantie die de belangrijkste organisatorische touwtjes in handen heeft: de centrale registratie van alle volgelingen, volgens eigen opgave momenteel ongeveer 350 000, en de centrale registratie van alle centra.

Daartoe blijven de werkzaamheden van de Foundation nochtans niet beperkt. Ten einde een geestelijke leidraad te bieden onderhoudt zij contacten met de centra over de gehele wereld. In dat verband organiseert zij ook op gezette tijden bijeenkomsten van de centrumleiders in Oregon. In voorkomende gevallen kan zij centra die een met Bhagwan verbonden naam voeren het recht op deze naam ontzeggen, indien de leiders geen volgeling meer zijn. Daarenboven kan zij somtijds enige uitkomst bieden aan centra die hoewel levensvatbaar in financiële moeilijkheden zijn geraakt. Aspirant-volgelingen richten hun verzoek te worden ingewijd tot de Foundation, terwijl deze ook de instantie is die vragen van volgelingen beantwoordt. Periodieke contacten met alle volgelingen worden onderhouden door de uitgifte van een nieuwsbrief. Een recente ontwikkeling op organisatorisch gebied is de aanstelling van acharya's (leermeesters), die op landelijk niveau de bevoegdheid hebben tot het inwijden van volgelingen, het voltrekken van huwelijken en het leiden van geboorte- en overlijdensceremoniën⁸.

3.3.2. *Opvattingen*

Bhagwan Shree Rajneesh, verlichte meester, bewonderd, verguisd, omstreden; wie is hij, wat leert hij, wat beweegt zijn volgelingen? Bhagwans opvattingen laten zich moeilijk onderbrengen in een leerstelsel. Zij bevatten geen regels, dogma's, geloofsartikelen of geboden. Het Rajneeshisme is veeleer een gedachtenwereld, een religieuze visie, die alle aspecten van het leven omvat. Deze visie is vastgelegd in talloze geschriften, neerslag van de lezingen en toespraken die Bhagwan in groten getale heeft gehouden. Zij biedt een kaleidoscopisch beeld door de vorm waarin zij zich aandient. Wat heeft Bhagwan niet in al die jaren aangeroerd: alle grote religieuze stromingen en toonaangevende wijsgeren, vooral uitgaande van de religieuze literatuur, en daarenboven, reagerende op vragen van volgelingen,

⁸ Een nieuwe ontwikkeling op organisatorisch gebied is de invoering van een vorm van kerkelijke hiërarchie, waarin onderscheid wordt gemaakt tussen drie typen van «kerkelijke bedienaren», namelijk acharya's, arihanta's en siddha's. Sannyasins kunnen met deze waardigheid worden bekleed door de Academy of Rajneeshism, indien zij beschikken over voldoende ervaring en opleiding. De indeling in een van de drie categorieën hangt, aldus de beweging, af van de soort energie waarover men beschikt. Arihanta's hebben een naar buiten gerichte energie en bereiken de staat van verlichting langs de weg van dienstverlening aan anderen; zij zijn bevoegd huwelijks- en geboorteceremoniën te verrichten. Siddha's hebben daarentegen een naar binnen gerichte energie, hetgeen betekent dat zij hun weg naar verlichting vinden door zich zelf tot persoonlijke transformatie te brengen; hun bevoegdheid heeft betrekking op het voltrekken van overlijdensplechtigheden. De acharya's beschikken over beide soorten energie; zij mogen alle genoemde ceremoniën leiden en hebben bovendien de bevoegdheid om nieuwe volgelingen in te wijden. Landelijk zijn de acharya's de hoogste kerkelijke functionarissen; bij hen berust de feitelijke leiding van de beweging op landelijk niveau.

een veelheid van maatschappelijke vraagstukken, verschijnselen en instituties. Het is ondoenlijk daarvan een trefzekere samenvatting te geven. Niettemin is een algemene lijn in Bhagwans religieuze visie zeer wel te ontwaren. Zijn volgelingen omschrijven hem als volgt: «Het Rajneeshisme omvat: HET LEVEN, leven in totaliteit. In plaats van te wachten op later, zijn wij ervoor om de hemel hier en nu te beleven. Bhagwans visie betreft de zogenaamde «hele» mens: een «nieuwe» mens, wiens leven alles omvat: religie en wetenschap, poëzie en technologie, de ongetemde natuur en het comfort van de twintigste eeuw». «De nieuwe mens zal tegelijkertijd mysticus, dichter en wetenschapsman zijn», aldus Bhagwan in een toespraak in 1979. «Hij zal een mysticus zijn omdat hij God aanwezig voelt. Hij zal een dichter zijn, omdat hij de aanwezigheid van God zal vieren. En hij zal een wetenschapsman zijn, omdat hij die aanwezigheid van God op wetenschappelijke wijze zal onderzoeken. Een mens die al deze drie aspecten in zich verenigt, is heel. Dat is mijn concept van de hele mens».

Nochtans is God in de visie van Bhagwan allerminst een abstract, bovenwerelds begrip. De gehele natuur, inclusief de mens, is doortrokken van het goddelijke. De mens die God zoekt zal in zich zelf moeten zoeken, zijn persoonlijkheidskern moeten ontdekken, een kern die schuil gaat onder de eigen identiteit van de mens zoals die zich naar buiten toe presenteert, zijn verstand en zijn aangepastheid aan het sociale leven. De mens moet zich zelf volgens Bhagwan leren aanvaarden zoals hij is en zich zelf liefhebben. Pas dan zal hij ook de ander kunnen liefhebben. Om tot de kern te komen kunnen bepaalde hulpmiddelen worden gebruikt. Meditatietechnieken uit de hindoeïstische traditie en oefeningen uit de westerse humanistische psychologie bieden mogelijkheden tot zelfverkenning en zelfontplooiing en mogelijkheden om zich los te maken van zijn gewoonten, normen, zekerheden en vaste gedragspatronen, kortom zijn conditionering aan de maatschappij. Zijn eigen rol ziet Bhagwan daarbij primair als degene die aanwijzingen geeft om het gestelde doel te bereiken.

Wie zich voor hem openstelt, zal aan zich zelf moeten werken. In veel van zijn geschriften doelt hij daarop, zoals hij ook veelvuldig tracht verstandelijke verworvenheden en zekerheden aan te tasten met van eruditie en denkkraft en van een groot relativeringsvermogen getuigende bespiegelingen en observaties.

Bhagwans visie laat zich niet zo gemakkelijk classificeren. Toch mag men stellen, dat zij wat haar grondgedachten aangaat in de hindoeïstische denkwereld is geworteld en wat betreft haar benaderingswijze voor een belangrijk deel past in de tantra-traditie, waarin de bindingen met de omringende werkelijkheid worden bestreden door ze te overdrijven. Voor de volgelingen betekent deze visie geenszins een weg naar verlichting via versterving. Het accent ligt op het zich zelf leren kennen, door de dikke schil van identiteit, verstandelijke vermogens en aangepast gedrag heen.

3.3.3. *Activiteiten in Nederland*

De eerste Nederlandse volgelingen van Bhagwan werden rond 1972 ingewijd. Sedertdien is hun aantal gestaag toegenomen. Momenteel zou het ongeveer 15 000 bedragen (6% van het totale aantal volgelingen). Overigens lijkt dit getal aan de hoge kant, omdat alle volgelingen weliswaar centraal in Oregon worden geregistreerd doch geen volledig inzicht bestaat in het verloop. De leeftijd van het merendeel van de volgelingen ligt tussen 25 en 40 jaar. Onder de volgelingen bevinden zich nochtans ook kinderen en bejaarden. Een aanzienlijk deel van de volgelingen leeft op zich zelf en tracht met gebruikmaking van de aangegeven methoden in zijn eentje tot verlichting te komen. Anderen (naar schatting enige honderden) kiezen het groepsverband en wonen en werken in leefgemeenschappen.

Het eerste Nederlandse meditatiecentrum, het Amitabh Rajneesh Meditatie Centrum in Amsterdam, ontstond in 1975. Nu is het aantal centra gegroeid tot 26, verspreid over het hele land. Organisatorisch en financieel

zijn zij onafhankelijk van elkaar, al vindt wel maandelijks een ontmoeting plaats tussen alle centrumleiders, ten einde gemeenschappelijke problemen te bespreken en ervaringen uit te wisselen. Nagenoeg alle centra zijn juridisch in de vorm van een stichting gegoten. Een formele landelijke hiërarchie ontbreekt. Wel kunnen enkele centra worden aangemerkt als toonaangevend, te weten de Grada Rajneesh Neo-Sannyas Commune, gevestigd in Egmond aan Zee, te zamen met het Rajneesh Therapy Institute (RTI) en de Bodhidharma Rajneesh Therapeutic Community (BRTG) alsmede de Rajneesh Meditatie Centra Amitabh in Amsterdam en Satnam in Groningen die te zamen De Stad Rajneesh in Heerde hebben opgericht. Het is dan ook niet toevallig dat de leiders van Grada en De Stad Rajneesh beiden de eerder beschreven functie van acharya hebben gekregen. Landelijk vinden somtijds activiteiten van alle volgelingen plaats in de vorm van festivals, zoals de in juli 1981 in Amsterdam gehouden Orange Full Moon Affair die werd bijgewoond door 5000 mensen. Een ander dwarsverband op landelijk niveau biedt de uitgave van periodieken. Viermaal per jaar verschijnt onder verantwoordelijkheid van Amitabh de Rajneesh boeddhaveld nieuwsbrief Nederland (oplage onbekend) en maandelijks publiceert Grada The Grada Mirror (thans genaamd: Grada Rajneesh Neo-Sannyas Commune). Deze krant wordt vervaardigd in een oplage van 12 000 en gratis verzonden aan centra en volgelingen over de gehele wereld. Inmiddels zijn ook de eerste nummers verschenen van de Nederlandse editie van de Rajneesh Times.

De centra stellen zelf hun trainings- en meditatieprogramma's samen. Daarbij putten zij uit de veelheid van technieken en oefeningen die tijdens en na Poona binnen de beweging ingang hebben gevonden, van uiteenlopende oosterse meditaties tot en met tal van technieken ontwikkeld vanuit de westerse humanistische psychologie.

Mediteren wordt bij voorkeur in groepsverband gedaan. Er zijn cursussen om de technieken te leren, introductiecursussen, meditatieweekends, 3-wekencursussen, 3-maandencursussen en meditatiekampen. Sommige van de meditatievormen zijn actief en dynamisch, andere passief en stil en weer andere een combinatie daarvan. Welke vormen men kiest hangt af van de persoonlijke voorkeur en behoefte.

De groepstrainingen kunnen in duur variëren van een dagdeel tot een maand. De meeste worden echter gegeven in de vorm van tweedaagse workshops gedurende het weekend. Bewustwording, persoonlijke groei, encounter, bio-energetica, deconditionering, deblokkering van innerlijke energie, ontspanning zijn de toverwoorden van het gevarieerde aanbod, dat vele uitingen van het moderne «encounter-wezen» omvat. Ook individuele sessies behoren tot de mogelijkheden. Daaronder zijn bezigheden te verstaan als massages, psychosomatische consulten, horoscoopconsulten, neo-acupunctuur. Al deze bewustzijnsvormende activiteiten worden verzorgd door de leiders en de staf van het centrum en door «gasttrainers» die op contract werken en zijn verbonden aan een ander centrum dan wel een particuliere praktijk hebben. In veel gevallen hebben zij een opleiding op psychologisch of psychotherapeutisch gebied (veelal gedragstherapeutisch) genoten en hebben zij in dit werk ruime ervaring opgedaan, niet zelden ook in de ashram in Poona. Alle activiteiten staan in beginsel open voor iedereen, volgelingen zowel als niet-volgelingen, zij het dat voor sommige meer gevorderde trainingen de voorwaarde wordt gesteld dat men groepservaring heeft of introductiecursussen heeft gevolgd. De programma's worden aangeboden tegen «marktprijzen», ervan uitgaande dat het aanbod plaatsvindt op een markt waarop tegen vergelijkbare trainingen wordt geconcurrereerd. Daarbij geldt als voordeel dat de stafleden tot nu toe voor hun werk niet worden betaald. Voor zover de trainingen worden gegeven vanuit leefgemeenschappen hebben ook de lagere kosten van levensonderhoud een gunstig effect op de prijsstelling.

Het programma van het Egmondse centrum Grada/RTI/BRTG bevat als enige centrum in ons land enkele onderdelen die binnen de gerichtheid op bewustzijnsvorming een meer gespecialiseerde inhoud hebben. In de eerste plaats verzorgt het centrum een «staf»cursus ten behoeve van volgelingen die voornemens zijn zelf een centrum op te richten of een groep te gaan leiden. Daarnaast kent het centrum een vierjarig therapeuten-trainingsprogramma, een soort applicatiecursus voor (a.s.) therapeuten over therapie volgens de zienswijze van Bhagwan. Ten slotte dienen de therapeutische werkzaamheden van het centrum te worden vermeld, vooral gericht op drugverslaafden. De therapeutische gemeenschap in Egmond (BRTG) vertoont verwantschap met de benadering van de drugvrije programma's, zoals de Emiliehoeve en het DTG Essenlaan. Cliënten kunnen in de therapeutische gemeenschap een plaats vinden, indien zij een maand lang «clean» zijn (geen drugs hebben gebruikt). Het verblijf in de gemeenschap beoogt hen fysiek en psychisch voldoende kracht te doen (her)krijgen om het leven zonder drugs aan te kunnen. Meditatietechnieken en groepstrainingen maken onderdeel uit van het therapeutische programma. In de Egmondse leefgemeenschap verblijven gemiddeld zo'n 70 mensen, waaronder 15 stafleden. Verscheidenen onder hen zijn naar de BRTG doorverwezen door GGD's. Hun bijdrage (iedereen binnen de BRTG betaalt f 22,50 per dag) wordt uit hun uitkering bekostigd. De participatie in de BRTG varieert in tijd van enkele weken tot een jaar.

Activiteiten die specifiek zijn gericht op het aantrekken van meer volgelingen zijn er niet. Volgelingen zijn doorgaans met de denkbeelden van Bhagwan in aanraking gekomen door mensen in hun omgeving of door kennisneming van de geschriften van en over Bhagwan. Ook staan de bewustzijnsvormende activiteiten van de centra open voor deelname door niet-volgelingen. Wanneer iemand een spirituele binding met Bhagwan wil aangaan en sannyasin wil worden, dient hij daartoe een aanvraag in in Oregon. Veelal heeft hij dan al deelgenomen aan bepaalde activiteiten, maar, zo niet, dan wordt hem geadviseerd om tenminste gedurende een maand meditatie- en andere programma's te volgen in een van de Rajneesh meditatiecentra. Ook kinderen kunnen sannyasin worden. Betreft het kleine kinderen, dan wordt de aanvraag daartoe ingediend door de ouders, die volgeling zijn. Oudere kinderen kunnen zelf de beslissing nemen, zij het dat formele toestemming van de ouders voorwaarde is. Wil men de band met Bhagwan verbreken, dan kan men dit desgewenst in Oregon kenbaar maken en zijn mala terugzenden.

Met name vanuit de leefgemeenschappen van Bhagwan-volgelingen worden naast de reeds vermelde activiteiten nog andere activiteiten ontplooid, met de primaire bedoeling om de economische basis van deze gemeenschappen te versterken en de deelnemers van het gemeenschapsleven werkgelegenheid binnen de gemeenschap te bieden. Voorbeelden daarvan bieden Anubhava in het Groningse Opende, vanuit welke commune een bouw- en klusbedrijf wordt gedreven dat allerlei opdrachten aanneemt door het gehele land, en het onlangs in Groningen vanuit het Satnam Rajneesh Meditatiecentrum opgerichte vegetarisch specialiteitenrestaurant Zorba the Buddha.

In het bijzonder de ontwikkeling van de Stad Rajneesh in Heerde biedt een goed inzicht in de commerciële mogelijkheden die men tracht te benutten. Deze nederzetting, gevestigd in een 56 ha groot bosgebied, biedt thans woonegelegenheid aan ongeveer 150 Bhagwan-volgelingen. Het ligt in de bedoeling om de Stad Rajneesh te ontwikkelen tot een zelf voorziende woon- en leefgemeenschap naar het model van Rajneeshpuram. Werk is voorhanden op het terrein zelf waar men het bosonderhoud ter hand neemt, de verwaarloosde bebouwing (o.a. vakantiebungalows) voor haar nieuwe bestemming geschikt maakt en nieuwe bebouwing doet verrijzen. Daarnaast wil men ook werkgelegenheid scheppen door bedrijfjes op te zetten: in bedrijf zijn inmiddels een computer- en administratie-servicebureau, een reisbureau (Satnamtravel), een cassette-kopieerbedrijf (Stadtapes), een ontwerp-studio, zetterij en drukkerij (Stara-graphics) en een fotostudio.

In oprichting zijn voorts een spinnerij, een bouwbedrijf en een garage, terwijl plannen bestaan voor de oprichting van een vegetarisch restaurant, een edelsmederij, een timmerwerkplaats/meubelmakerij, een schoonmaakbedrijf, een geluidsstudio en een video-afdeling. Al deze activiteiten hebben nadrukkelijk een commercieel doel (zij het dat een deel van de activiteiten louter intern gericht is) en zijn dan wel zullen worden ondergebracht in een naast de stichting De Stad Rajneesh en de Stichting Huisvesting (die het onroerend goed beheert) functionerende BV, Stara Holding. Langs deze weg beoogt men geleidelijk de talrijke mensen in de Stad Rajneesh die een uitkering genieten weer een plaats in het arbeidsproces te kunnen bieden, als werknemer van Stara Holding BV. Afhankelijk van de mogelijkheden die het voor De Stad Rajneesh vigerende bestemmingsplan biedt, zal een deel van de commerciële bedrijvigheid in Amsterdam, Groningen of Zwolle moeten worden gevestigd. Aan het begin van het schooljaar '82-'83 is in de nederzetting bovendien een basisschool van start gegaan (16 kinderen, één onderwijzer). Ook in Grada Egmond bestaan plannen om de bestaande kinderopvang binnenkort uit te bouwen tot een volwaardige basisschool.

Het volgelingschap van Bhagwan Shree Rajneesh brengt op zich zelf geen kosten met zich mee in de vorm van verplichte bijdragen of contributies. Wel worden volgelingen regelmatig uitgenodigd om op vrijwillige basis financiële bijdragen te leveren aan de verschillende projecten en activiteiten. De (vrijwillige) deelneming aan de aangeboden cursussen en meditaties vormt de belangrijkste kostenpost van de gemiddelde sannyasin, afgezien van incidentele bezoeken aan Bhagwans verblijfplaats. De prijzen van cursussen en meditaties vertonen per type en per centrum verschillen, doch belopen in het algemeen enkele tientjes voor een korte meditatie-sessie tot f 200 à f 300 voor een weekend-training. Daarbij wordt geen onderscheid in tarieven gemaakt tussen volgelingen en niet-volgelingen. De bijdragen voor de cursussen en meditaties zijn tevens – naast de verkoop van boeken, op cassette vastgelegde lezingen en de Rajneesh Times – de voornaamste inkomstenbron van de centra. Zij stellen de centra in de regel in staat om de kosten te dekken. Tot nu toe hebben zij niet gediend tot de salariëring van de medewerkers die aan de centra zijn verbonden. Toch vraagt men zich momenteel af of aan stafleden, die geen inkomen genieten uit arbeid buiten het centrum en die full-time in het centrum werkzaam zijn, niet een salaris zou moeten worden geboden. Die vraag is niet aan de orde bij die stafleden die deel uitmaken van een met het centrum samenhangende leefgemeenschap. Er wordt wat hen betreft van uitgegaan, dat gegeven de ideële instelling waaruit zij werken hun potentiële inkomen ten goede komt aan de commune, waardoor huisvesting, voeding, kleding en verdere levensbehoeften kunnen worden bekostigd. De jaarlijkse inkomsten van de centra volgen in het algemeen een stijgende lijn, getuige bij voorbeeld de overgelegde jaarstukken en begrotingen van Grada en Amitabh. Zo zijn de inkomsten van het RTI in Egmond, in 1979 f 226 000, sedertdien verdrievoudigd (waarvan tweederde afkomstig uit de langdurige cursussen), terwijl voor de BRTG (inkomsten in 1981: f 67 000) nagenoeg een verdubbeling van de inkomsten wordt geraamd (1982: f 486 000; 1983: f 900 000), uitsluitend gevormd door de dagvergoeding door deelnemers aan het programma. De inkomsten van Amitabh groeiden van f 318 000 in 1979 en f 309 000 in 1980, tot f 632 000 in 1981, overigens voornamelijk door een sterke stijging van de posten donaties en nevenactiviteiten. Zowel bij Grada als Amitabh overtreffen de inkomsten de uitgaven en ontwikkelen de eerste zich sneller. De centra betalen omzetbelasting over hun meer commercieel gerichte activiteiten, zoals de verkoop van boeken en de exploitatie van een kantine, doch niet over de opbrengst van de cursussen en meditaties.

De huisvesting van de centra levert haar eigen problemen op en vergt dan ook eigensoortige oplossingen. Opnieuw moge Grada hier ter illustratie dienen alsmede de Stad Rajneesh in Heerde. Grada is sinds enige tijd gevestigd in het voormalige kindertehuis De Weering in Egmond aan Zee.

Voor de aankoop van dit onderkomen (koopsom f 700 000) werd een Amerikaanse vennootschap – Bradford Netherlands Inc. – opgericht, gevestigd in New Jersey. Bradford heeft 1000 preferente aandelen ter waarde van \$ 20 uitgegeven en 3000 gewone aandelen zonder nominale waarde. In april 1982 was in totaal f 200 000 aan aandelen uitgegeven en volgestort. De vennootschap heeft de koop van het pand gefinancierd uit bedrijfskapitaal en een aanvullende hypotheek, waarvoor onder meer volgelingen door borgstellingen en met privébezit garant staan. Zij verhuurt het complex aan het RTI (huur: f 40 000 per jaar) en de BRTG (huur: f 60 000 per jaar). Deze opzet betekent dat Grada toebehoort aan een aantal volgelingen, die aandelen in de vennootschap hebben verworven en zo de benodigde financiën voor de aankoop van De Weering bijeen hebben gebracht.

De Stad Rajneesh Heerde is gevestigd op het terrein van een voormalig conferentieoord, dat een hoofdgebouw, een tweede woning, 12 vakantie-bungalows en 56 ha bos omvat. De stichtingen Amitabh en Satnam hebben het object gekocht voor f 1,3 mln. Van dat bedrag is 3 ton gefinancierd uit eigen middelen en f 1 mln. met een hypotheek onder gunstige condities, verschaft door de verkoper – de verzekeringsmaatschappij Westland-Utrecht. De eigen middelen zijn bijeengekomen door schenkingen en leningen van de betrokken volgelingen. Sommigen hebben zich daartoe persoonlijk in de schulden gestoken. Ook hebben de deelnemers aan de leefgemeenschappen persoonlijke bezittingen, zoals privé-auto's, aan de stichting De Stad Rajneesh ter beschikking gesteld. Maandelijks bedragen de gemiddelde inkomsten f 140 000, naar werd beoogd tegen het einde van 1983 geleidelijk opgelopen tot f 220 000. Een wezenlijk aandeel in dat bedrag vormen de maandelijkse bijdragen (variërend van f 5 tot f 800) waartoe ongeveer 230 volgelingen zich hebben verplicht. De uitgaven van het project belopen ongeveer f 140 000 per maand, zodat voor de komende periode een batig saldo wordt verwacht, dat kan worden aangewend tot aflossing van kredieten en voor verdere investeringen, zoals voorzien tot een bedrag van bijna f 0,5 mln.

De economische positie van De Stad Rajneesh beoogt men te versterken door de stimulering van rendabele commerciële activiteiten, waarvan reeds melding is gemaakt. Tevens heeft men zijn hoop gevestigd op financiële ondersteuning van overheidswege, zoals subsidiëring vanwege Staatsbos-beheer voor bosonderhoud en -aanplant en tegemoetkomingen uit een oogpunt van bevordering van de werkgelegenheid. Eventuele moeilijkheden met betrekking tot fiscale verplichtingen heeft men geprobeerd te onderwerpen door in de organisatie een duidelijke splitsing aan te brengen tussen de op winst gerichte, commerciële activiteiten en de overige werkzaamheden, tot welke laatste categorie onder meer de meditatie en cursussen worden gerekend.

3.3.4. *Beschouwing*

Het onderzoek betreffende de beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh stuitte aanvankelijk op een gebrek aan medewerking aan de zijde van de beweging. Deze opstelling werd ingegeven door bezwaren tegen het gebruik van de term *sekte*⁹, waaraan men een negatieve lading toekende, en door aarzelingen ten aanzien van de aanduiding *groepering*, gelet op de afwezigheid van lidmaatschap of organisatie en de nadruk op de persoonlijke relatie tussen een sannyasin en Bhagwan. Eerst anderhalf jaar na de aanvang van het onderzoek kon na intensief mondeling en schriftelijk overleg de gerezen impasse worden doorbroken, waarna het mogelijk bleek een bevredigende en tamelijk openhartige relatie op te bouwen.

⁹ Zie daarover paragraaf 1.3.

Het komt ons begrijpelijk voor, dat de zegslieden van de beweging moeite ermee hadden te worden aangemerkt als een groepering, omdat men de spirituele band met Bhagwan centraal stelt en het enkele feit dat een aantal individuen een soortgelijke band heeft niet voldoende acht voor de toepasbaarheid op deze individuen van één noemer: groepering of beweging. De toepassing van dit begrip vormt ons inziens echter geenszins een miskenning van dit gegeven, doch brengt een fenomeen tot uitdrukking dat zich dikwijls voordoet bij individuen die op een bepaald punt een gelijkgerichtheid tentoonspreiden, namelijk het ontstaan van dwarsverbanden en informele en formele vormen van organisatie. De volgelingen van Bhagwan vertonen in groeiende mate een onderlinge samenhang, gegeven de organisatorische lijnen die van Bhagwans directe medewerkers naar hen en naar de centra lopen en gegeven het streven onder velen om in communiaal verband te leven. Onder de vleugels van Bhagwan fungeert de Rajneesh Foundation International als administratief apparaat en coördinerend lichaam. Zij bepaalt het formele kader waarbinnen de activiteiten op landelijk en plaatselijk niveau zich in een grote mate van autonomie afspelen.

Plannen in het middelpunt van de beweging ontstaan (zoals de ontwikkeling van nederzettingen) staan model voor de activiteiten in tal van landen waar zich volgelingen bevinden. De informele leiders in verschillende landen krijgen een formele bevestiging van hun positie door de functie van acharya. Zo niet sprake is van een formele hiërarchische structuur binnen de beweging, dan toch mag de vaststelling juist worden geacht dat zich een ervaringshiërarchie aftekent, die doelmatig is. Een verdere uitkristallisering van een organisatorische structuur zou ons inziens in de lijn der verwachtingen liggen¹⁰. De verwevenheid tussen de volgelingen onderling wordt bovendien, afgezien van organisatorische aspecten, sterk bevorderd door de uitgave binnen de beweging van periodieken, die onder meer een platform bieden voor de presentatie van allerlei soorten activiteiten van groepen volgelingen, en door de stichting en instandhouding van centra, die een samenbindende en bevruchtende werking hebben op plaatselijk en regionaal niveau. Zo ontvouwt zich het beeld van een beweging in ontwikkeling, met een ogenschijnlijk losse structuur maar met een niettegenstaande die losheid voldoende ontwikkeld samenbindend vermogen om haar als zodanig te mogen aanduiden.

Kan men de beweging kenschetsen als een religieuze beweging of zelfs, zoals zij blijkens onderstaande noot inmiddels zelf heeft aangenomen, als beweging waarop de juridische status kerkgenootschap van toepassing is? Refererend aan onze beschrijving van het Rajneeshisme, de gedachtenwereld van de beweging, zijn wij geneigd deze vraag wat betreft het religieuze karakter bevestigend te beantwoorden, zij het dat de levensbeschouwing vooralsnog weinig is uitgekristalliseerd. Theïstisch kan de religieuze opvatting van de beweging niet worden genoemd, gegeven de abstractie van het godsbegrip. Overigens vragen wij ons wel af of de levensbeschouwelijke opvattingen die onder de term Rajneeshisme worden samengevat zozeer gemeengoed zijn onder de Bhagwan-volgelingen, dat met recht gesproken zou kunnen worden van de aanwezigheid van de gemeenschap-

¹⁰ Ten tijde van de samenstelling van dit onderdeel van het rapport bereikte ons een bericht dat wij menen te kunnen zien als een bevestiging van de door ons verwachte ontwikkeling, namelijk dat de Nederlandse tak van de beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh zich onder de benaming Rajneesh Foundation of the Netherlands bij de minister van Justitie heeft aangemeld als kerkgenootschap. Men acht, aldus een woordvoerder van de beweging, bij nadere beschouwing deze juridische verschijningsvorm de meest passende voor een beweging waarvan de leden een gemeenschappelijke geloofsopvatting – het Rajneeshisme – huldigen en waarin tevens bepaalde rituelen (inwijding, huwelijks- en overlijdensceremoniën) ingang hebben gevonden. Omvat het kerkgenootschap, geleid door de twee meergenoemde acharya's, geheel Nederland, de onderscheiden centra behouden hun autonome positie, georganiseerd als zij zijn als stichtingen naar burgerlijk recht. Kerkrechtelijk – als men die term van toepassing mag achten – kunnen de centra nochtans gezien worden als (zelfstandig) onderdeel van het landelijke kerkgenootschap. Dat de door ons geconstateerde impliciete samenhang in de beweging door deze ontwikkeling een expliciete vorm heeft gekregen zal geen nader betoog behoeven en wordt overigens ook door de beweging zelf erkend.

pelijke godsdienstige opvattingen als grondslag van de beweging. Daarmee achten wij toch de geclaimde kerkgenootschappelijke status enigszins twijfelachtig (zie ook paragraaf 4.3.1).

Zal de beweging sterk genoeg blijken om het eventuele overlijden van haar centrale figuur te overleven, zo is wel gevraagd. Het zal wellicht gelet op het voorgaande enigszins paradoxaal klinken, indien wij zoals wij geneigd zijn te doen deze vraag ontkennend beantwoorden. De reden daarvan is niet zozeer gelegen in twijfel aan de instelling van de volgelingen, de innerlijke macht van de beweging of de waarde van Bhagwans opvattingen, doch veeleer in de waarneming van de opvallende persoonsverering rondom Bhagwan Shree Rajneesh. Bezie men de uitingen van tal van volgelingen over Bhagwan in boeken, periodieken en gesprekken, dan dringt de gedachte zich op of de oproep van Bhagwan de verstandelijke remmingen te overwinnen en zich aan hem over te geven niet meer wordt uitgelegd als een onvoorwaardelijke en kritiekloze overgave aan een grenzeloos bewonderd geestelijk leider dan in de zin van bereidheid de weg tot verlichting in te slaan die de geestelijke leidsman heeft afgelegd. Het lijkt er soms op, dat, terwijl Bhagwans methodiek beoogt om geleidelijk aan tot het verdwijnen van het ego en daarmee tot verlichting te leiden, niet weinigen zich ermee tevreden stellen hun ego te verliezen aan Bhagwan, ondertussen diens methodiek toepassend ter verlichting van hun eigen leven. Vervult Bhagwan voor hen niet vooral de functie die Aldous Huxley in zijn in 1936 geschreven *Eyeless in Gaza* aan diens voormalige verblijfplaats toedichtte: «Bedacht dat we allemaal ons Poona hebben, vluchtgat om aan de onaangename werkelijkheid te ontkomen»? Deze weergave van zaken moge enigermate karikaturaal zijn, zij illustreert wel de plaats die Bhagwan binnen de beweging inneemt. Persoonsverheerlijking is op zich zelf een onbekend noch al te zeer verontrustend feit onder mensen die zich open stellen voor iemand met ook volgens critici grote vaardigheden en een sterke uitstraling. Eerst onder bepaalde omstandigheden, zoals het verkeren in een geïsoleerde positie, bestaat de kans dat zij tot uitwassen leidt. Ontbreken die omstandigheden, dan lijkt haar effect zich te beperken tot de volgeling zelf, die een toestand van afhankelijkheid aanvaardt en aldus somtijds een gedragspatroon aanneemt, dat door zijn omgeving als vreemd en weinig heilzaam wordt ervaren. Nochtans is ook denkbaar dat de persoonsverering voor bepaalde volgelingen vooral een uiting is van de waarde die zij hechten aan de geestelijke leidsman die zij volgen en een reactie vormt op de positieve invloed die deze in een fase van hun ontwikkeling op hen uitoefent. Wij zullen hierop in het vierde hoofdstuk nog in algemene zin terugkomen.

De omstandigheden waaronder de sterke band tussen de geestelijke leider en de volgelingen tot nadelige gevolgen, zoals psychische schade en maatschappelijk onaanvaardbaar gedrag, kan leiden achten wij in de beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh niet in sterke mate aanwezig. Daarbij doelen wij in het bijzonder op de afwezigheid van een grote bekeringsdrang onder de volgelingen en op het open karakter van de beweging in de zin, dat zowel voor het aangaan als voor het slaken van de band met Bhagwan slechts lage drempels behoeven te worden overschreden. Daarmee is niet gezegd, dat volgelingen nimmer zouden zijn blootgesteld aan een min of meer sterke psychische druk die het hun moeilijk zou maken zich desgewenst van de beweging los te maken. Dat deze druk evenwel sterker zal zijn dan ingeval iemand uit een willekeurige andere leefgemeenschap wenst te treden of anderszins de banden met zijn omgeving wil verbreken hebben wij niet kunnen vaststellen. Op één ding willen wij in dit verband overigens wel wijzen, namelijk dat ons verschillende berichten hebben bereikt van mensen die zich ten gunste van bepaalde activiteiten van de beweging diep in de schulden hadden gestoken en daardoor moeilijkheden hadden om aan nadien gewijzigde inzichten met betrekking tot Bhagwan gevolg te geven en huns weegs te gaan. Ons

inziens zullen de verantwoordelijke mensen binnen de beweging er goed aan doen om, indien zij grote bedragen van volgelingen aanvaardden of zelfs trachten te verwerven, ermee rekening te houden dat opvattingen zich kunnen wijzigen en dat dan restitutie van een in overleg te bepalen deel van de ontvangen bedragen niet onredelijk of zelfs gewenst zou zijn.

In hoeverre de deelneming aan meditaties en trainingen voor bepaalde personen schadelijke psychische gevolgen kan hebben is een algemeen vraagstuk waaraan wij in het volgende hoofdstuk nog aandacht zullen schenken. Voor zover de groepsleiders hierop van invloed zijn kan worden opgemerkt, dat de leiders van de Bhagwan-activiteiten blijkens gegevens verstrekt door de beweging in het algemeen goede kwalificaties hebben, zodat althans uit dat oogpunt de kans op ongelukken beperkt lijkt. Lin Stevens¹¹ heeft erop gewezen dat de meditaties en trainingen van de Bhagwan-bewegingen qua methodiek vergelijkbaar zijn met de therapiegroepen in de humanistische psychologie, maar zich daarvan in negatieve zin onderscheiden wat betreft doelstelling. Terwijl de westerse therapiegroepen het bewustzijn van de deelnemer beogen te verdiepen en te verruimen en gericht zijn op zelfontplooiing, zouden de Bhagwan-activiteiten veeleer als instrument van onderwerping, overgave en ego-afbraak worden gebruikt. In theorie moge dat wellicht zo zijn en feitelijk worden bevestigd door de centrale plaats die de Bhagwan-figuur in bepaalde groepsactiviteiten inneemt, in de praktijk echter komt ons het onderscheid aanzienlijk minder scherp voor dan Stevens het voorstelt. Vele volgelingen immers blijven al dan niet doelbewust «steken» in het proces van bewustzijnsverandering dat het volgen van meditaties en trainingen teweeg kan brengen. Zij stellen zich tevreden met het ondergaan van het effect van deze activiteiten op het gedragspatroon en het bewustzijn. Deze toepassing van de meditaties en trainingen wordt onderstreept door het feit dat aan de activiteiten nadrukkelijk ook kan worden deelgenomen door niet-volgelingen.

Op de vraag wat voor mensen zich tot de Bhagwan-beweging aangetrokken voelen zijn wij niet in staat een antwoord te geven. De beweging zelf vermag daarin geen inzicht te bieden, terwijl ook wetenschappelijk onderzoek onder de volgelingen, zoals van Van der Lans¹², dienaangaande geen conclusies toelaat. In die zin laten de volgelingen van Bhagwan zich niet als groep aanduiden. De maatschappelijke bezigheden en vaardigheden lopen ver uiteen, getuige bijvoorbeeld een aan ons overgelegd overzicht van vakdiploma's van sannyasins in De Stad Rajneesh. Het element dat de volgelingen gemeenschappelijk hebben moet in feite wellicht alleen worden gezocht in de gerichtheid op Bhagwan of – meer abstract gesteld – de wens om onder de leiding van een leermeester zich zelf te zoeken en het eigen bewustzijn te ontwikkelen. Voor volgelingen van Bhagwan is het bewustzijn belangrijker dan het zijn, stelt Van den Boomen¹³ vast. Een elitair uitgangspunt, zo voegt hij eraan toe, doelende op het feit dat velen op deze wereld het zich niet kunnen permitteren om het bewustzijn boven het zijn te stellen.

De opvatting die in veel uitspraken van Bhagwan doorklinkt, dat maatschappelijke veranderingen zullen voortvloeien uit de bewustzijnsontwikkeling van individuen, noodt tot de stelling dat men vanuit de Bhagwan-filosofie nogal onverschillig staat tegenover de maatschappij. De praktijk lijkt echter tenminste de scherpe kantjes van deze stelling af te slijpen. Oefent men vanuit de beweging weliswaar geen waarneembare maatschappijkritiek, toch stelt men zich niet asociaal op door de maatschappij de rug toe te keren en in een isolement te vluchten. In het algemeen kan de maatschappelijke houding van de beweging conformistisch, zij het weinig geëngageerd worden genoemd. Er tekent zich in de beweging naar onze mening echter een tendens af, die zich wel degelijk laat kenschetsen als hervormingsgezind in maatschappelijk opzicht, namelijk de vorming van nederzettingen naar het model van Rajneeshpuram in Oregon. Het gaat hier om een vorm van

¹¹ Van goeroe-oranje tot hemelsblauw, VU Boekhandel/Uitgeverij: blz. 41–42; zie ook Lin Stevens, Een schijn van heiligheid, Beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh in Poona, Utrecht/Antwerpen 1979, passim.

¹² Dr. J. van der Lans, Volgelingen van de goeroe, op. cit.

¹³ G. van den Boomen in: Van goeroe-oranje tot hemelsblauw, blz. 113 e.v.

wonen en werken in communaal verband die een opmerkelijke overeenkomst vertoont met Thoreau's Walden en waarin zich een hang naar «natuurlijk leven» openbaart. Vooral de hoop die men koestert dat deze nederzettingen de omringende samenleving ten voorbeeld zouden kunnen dienen, laat zien dat deze leefgemeenschappen minder naar binnen zijn gericht dan de veronderstelde maatschappijvisie van Bhagwan zou doen vermoeden. Ons inziens is deze ontwikkeling binnen de beweging het waard om met belangstelling te worden gevolgd. In dit verband menen wij ook de activiteiten zoals in Heerde en Egmond aan Zee enerzijds geen onnodige belemmeringen zouden moeten ondervinden van een starre toepassing van overheidsvoorschriften (zoals zich bij voorbeeld openbaart in de moeilijkheden rond de overschrijving van personen met een uitkering die zich in de nederzetting in Heerde willen vestigen) en anderzijds in beginsel op dezelfde voet als ieder in aanmerking moeten kunnen komen voor financiële faciliteiten zoals tegemoetkomingen voor bosonderhoud, restauratie van gebouwen, WIR-premies en subsidies in het kader van werkverruimende maatregelen.

Overigens lijkt geldgebrek niet het grootste probleem waarmee de activiteiten binnen de beweging hebben te kampen. Het is opmerkelijk hoeveel geld in korte tijd bijeen blijkt te kunnen worden gebracht voor uiteenlopende projecten. Dat zegt iets over de motivatie bij tal van volgelingen. Het zegt ook iets over hun maatschappelijke positie: niet weinigen zijn in staat tot het leveren van een aanzienlijke financiële bijdrage, terwijl bovendien bankinstellingen voldoende vertrouwen en zekerheid aan de diverse groepen ontlenden om aanvullende kredieten te verstrekken. Zo veroordelen mensen die besluiten hun leven te gaan leiden in een leefgemeenschap zich ook niet tot een armoedig bestaan. Zeker de leiding van de leefgemeenschap ontbreekt het, zoals wij in Heerde hebben kunnen constateren, aan luxe noch gerief. Een opmerking willen wij nog maken over de fiscale behandeling van bepaalde activiteiten van de centra, in het bijzonder over de heffing van omzetbelasting. Terwijl omzetbelasting verschuldigd blijkt te zijn over activiteiten zoals het exploiteren van een kantine en de verkoop van boeken en tijdschriften, blijft heffing van omzetbelasting achterwege met betrekking tot de meditaties en trainingen, die de belangrijkste bron van inkomsten van de centra vormen. Wij hebben daarover twijfels en zullen op deze kwestie in het vierde hoofdstuk in breder verband terugkomen.

3.4. Stichting Internationale Gemeenschap voor Krishna-Bewustzijn (ISKCON)

3.4.1. Ontstaan en ontwikkeling

In de tweede helft van de jaren '60 werden op de vleugels van de musical Hair de woorden Hare Krishna over de hele wereld verspreid. Daarmee kwam tegelijk de beweging in de schijnwerpers die in het algemeen met die benaming wordt aangeduid en die in die tijd meer dan welke andere beweging ook de in Fortmanns¹⁴ woorden Oosterse renaissance leek te symboliseren. Zo kon gemakkelijk de indruk post vatten, dat de Hare Krishna-beweging vooral een modeverschijnsel was, passend in de hang naar het exotische die zich in deze woelige jaren manifesteerde, een indruk die werd versterkt door de belangstelling die de beweging ondervond van pop-idolen zoals George Harrison en vanuit de hippie-wereld. Hare Krishna werd in 1966 in de Verenigde Staten opgericht onder de officiële naam International Society for Krishna Consciousness (ISKCON). Stichter was de Indiër A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada, die een jaar tevoren naar New York was gekomen met het doel een eeuwenoude stroming in het hindoeïsme waarvan hij in India de meest vooraanstaande representant

¹⁴ H. M. M. Fortmann, Oosterse renaissance, Baarn 1970.

was in het westen te verbreiden. Dat gegeven maakt de Hare Krishna-beweging tegelijk tot een jonge en een oude beweging, jong in haar westerse verschijningsvorm en oud in haar voortzetting van een hindoeïstische traditie.

Ten tijde van zijn gang naar het westen was Prabhupada 69 jaar oud. Hij was toen al bijna 30 jaar leider, goeroe, van de Indiase beweging waarmee hij in de twintiger jaren in aanraking was gekomen. Een groot deel van die periode viel dit leiderschap samen met een functie in het zakenleven als manager van een chemisch bedrijf. In 1959 gaf Prabhupada echter zijn wereldlijke activiteiten op en werd monnik (sannyasin), ten einde zich geheel te kunnen richten op bewustwording en ascese. Hij schreef boeken en vertaalde en commentarieerde oude hindoeïstische geschriften. Deze werkzaamheden zouden uiteindelijk resulteren in een omvangrijk oeuvre van ongeveer 70 titels en hem grote faam brengen als kenner van de Indiase klassieken.

De ontwikkeling van Hare Krishna in de eerste jaren sinds haar oprichting verliep voorspoedig. Spoedig ontstonden op diverse plaatsen in de Verenigde Staten centra van de beweging. In het begin van de jaren '70 deed de beweging ook haar intrede in verscheidene Europese landen. Het aantal centra in Europa bedraagt momenteel ongeveer 30, waarbij opvalt dat de beweging wat betreft plaatsen van vestiging een sterke voorkeur heeft voor kastelen en landhuizen. Een tiental centra is omgeven door landerijen en is opgezet als zelfvoorzienend boerenbedrijf op het stramien van de eerste door de beweging in de Verenigde Staten gestichte landbouwgemeenschap New Vrndavan in West-Virginia. De beweging heeft zich thans verspreid over 30 landen, bezit naar schatting een honderdtal centra en telt ongeveer 10 000 ingewijde volgelingen. Aan haar groei lijkt nog geen einde te zijn gekomen. Een opmerkelijk element in deze ontwikkeling is dat Hare Krishna, anders dan vele andere goeroe-bewegingen, de band met het «moederland» India geenszins heeft verbroken. Hoewel de beweging is opgezet als een op het westen georiënteerde missioneringsbeweging, bevindt haar hoofdkwartier zich nu in Mayapur, West-Bengalen, terwijl tevens op diverse plaatsen in India tempels annex gastenverblijven worden gebouwd (onder meer in Vrndavan en Bombay). Kranenborg¹⁵ kon vaststellen dat de beweging in India duidelijk aan macht wint. In overeenstemming daarmee is de goede verhouding die in het algemeen bestaat tussen de beweging en de hindoestaanse gemeenschappen in tal van landen.

Prabhupada, onbetwist de centrale figuur van de beweging en door zijn volgelingen vereerd als de ware vertegenwoordiger van Krishna, gaf tot zijn dood in 1977 leiding aan de beweging. Zijn overlijden betekende nochtans niet de door velen verwachte teloorgang van de beweging. Het bestuur van de internationale beweging kwam in handen van een raad van 24 brahmanen (priesters) benoemd door Prabhupada, de zogenaamde Governing Body Commission (GBC). Van de 24 raadsleden hadden er 11 de status van goeroe (geestelijk leraar). Daarvan is er inmiddels één uit zijn functie ontheven vanwege het feit dat hij de beslissingen van de GBC niet respecteerde en omdat zijn gedrag ook overigens niet in overeenstemming met zijn functie werd geoordeeld. In de loop van de jaren is aan 3 andere brahmanen de goeroe-status gegeven, zodat er momenteel 13 geestelijke leraren zijn. Alleen deze bezitten de bevoegdheid om nieuwe volgelingen in te wijden. De GBC die zich zelf door coöptatie aanvult, is de hoogste autoriteit binnen de beweging. Elk van haar leden draagt de geestelijke verantwoordelijkheid voor de volgelingen in een bepaald deel van de wereld. Binnen elke zone bestaan regio's, die onder leiding staan van een regionale raad van brahmanen met als primus inter pares een regionaal secretaris. Elke regio telt vervolgens enige tempels (ashram's) met een leider, die wordt geadviseerd door de lokale brahmanen en verantwoording verschuldigd is aan de regionale raad van brahmanen waarvan hij zelf deel uitmaakt alsmede aan de desbetreffende goeroe.

¹⁵ Dr. R. Kranenborg in het dagblad Trouw van 22 maart 1983, waarin hij verslag doet van een recente reis door India.

De geschetste hiërarchische opbouw van de beweging wordt enigszins doorbroken door de instelling van een vertegenwoordigend lichaam genaamd de Raad van Tempelpresidenten, waarin de stem van de volgelingen in de ashrams kan doorklinken in de centrale besluitvorming. Deze raad kan zelfs bij tweederde meerderheid besluiten van de GBC tegenhouden door zijn veto uit te spreken. Is dus in geestelijk opzicht sprake van een duidelijke hiërarchie, in financieel en economisch opzicht is de beweging sterk gedecentraliseerd. Elke tempel of regio is financieel volledig onafhankelijk en moet zich zelf kunnen bedruipen. Op dat beginsel bestaat een tweetal uitzonderingen in de vorm van centraal opgelegde financiële verplichtingen, namelijk voor voedselhulpprogramma's in derde-wereld-landen en ten behoeve van een fonds voor het bouwen en herstellen van tempels en ashram-faciliteiten in India. Hare Krishna's oprichter Prabhupada heeft heden ten dage, ruim zes jaren na zijn dood, nog een grote betekenis voor de beweging. Niet alleen drukken zijn denkbeelden een duidelijk stempel op haar opvattingen, maar ook blijkt de boekenschat die hij de beweging naliet een stevige bodem te hebben gelegd in haar economische bestaan. De rechten van zijn boeken berusten bij de Bhaktivedanta Book Trust (BBT), de uitgeverij van de beweging. In het jaar van haar oprichting (1966) produceerde deze onderneming nog maar 1000 boeken in totaal, maar vijf jaar later overschreed de boekenproductie de één miljoen en weer enkele jaren later bedroeg zij al meer dan 10 miljoen. Deze gegevens laten zich ontlenen aan het maandblad van de beweging, *Back to Godhead*, dat in 13 talen verschijnt in een totale oplage van één miljoen exemplaren.

De BBT kan worden gezien als een parallel-organisatie van ISKCON. De centrale, internationale organisatie, die formeel geheel los van de ISKCON staat, heeft vertegenwoordigers – zogenaamde BBT-trustees – in de zones waarin de beweging is georganiseerd en in de onderscheiden regio's secretarissen, die verantwoordelijkheid dragen voor de op regionaal niveau opererende BBT-instelling. Aldus worden de grote lijnen van het beleid gecoördineerd, terwijl tevens een grote mate van decentralisatie gestalte heeft gekregen. De landelijke BBT-instellingen zijn financieel onafhankelijk, zij het dat zij enkele verplichtingen hebben ten opzichte van de internationale organisatie. Daartoe behoren het ter beschikking stellen van gelden in de vorm van leningen voor de aankoop en de bouw van onroerend goed (met name in India), het financieren door donaties van specifieke internationale projecten en het steunen van vertaalwerk uit sanskriet-teksten, dat door de internationale organisatie in Miami wordt verricht en waarvan ook de nationale organisaties weer kunnen profiteren.

3.4.2. *Opvattingen*

Hare Krishna is een typische missioneringsbeweging, opgericht met het doel om de religieuze opvattingen die zij huldigt te verbreiden. De belangrijkste methode die daarbij wordt gevolgd is de verspreiding van de geschriften, waarin deze opvattingen zijn neergelegd of die daaraan ten grondslag liggen, onder de mensen, zodoende aan de leer alom bekendheid gevend. Velen van de ongeveer 10 000 ingewijde volgelingen vinden in die activiteit van de beweging nagenoeg een dagtaak. De Bhagavad Gita (in de becommentarieerde versie van Prabhupada geheten de Bhagavad Gita zoals ze is) en de Srimad Bhagavatam nemen onder de geschriften van de beweging de voornaamste plaats in. Beide boeken worden in de regel gerekend tot de klassieke (vedische) bronnen van de hindoeïstische gedachtenwereld. Zij bevatten de absolute waarheid, geloven de hindoes, de letterlijke weergave van Gods woord.

Centraal in de leer staat Krishna, God, die het gehele universum doordringt en het hele leven, de natuur en de kosmos in stand houdt. De mens is in feite niet zijn lichaam maar een eeuwige geestelijke ziel die deel uitmaakt van God. Maar die goddelijke ziel is bedekt door onzuiverheden, zoals het (valse) ego en de uiterlijke identiteit. Het gaat erom om de ziel te ontdekken en te laten spreken en heel zijn leven in dienst te stellen van het goddelijke.

Het materialistische bestaan is niet anders dan een zinsbegoocheling, het simpele bevredigen van de zinnen dat uiteindelijk slechts tot frustratie kan leiden. Krishna, God, moet uiteindelijk de zintuigen beheersen. Door de volledige, liefdevolle overgave aan Krishna komt men los van materie en lichaam en kan men al in dit leven tot zuivere, eeuwige gelukzaligheid (samahdi) komen en bevrijd raken van alle zorgen en angst. Houdt men toch zijn materialistische levenswijze aan, dan verkiest men zijn ziel zich te laten voortbewegen in de eeuwige tredmolen van verhuizing naar een nieuw lichaam na afsterving van het oude. Deze opvattingen worden aangeduid met de term bhakti-yoga, een stroming binnen het hindoeïsme met diepe historische wortels. Een belangrijke vertegenwoordiger ervan was Caitanya (1483–1533), die door de beweging graag als haar grondlegger wordt aangemerkt.

De beslissing om zijn leven in dienst te stellen van Krishna heeft aanzienlijke gevolgen voor de praktische wijze van leven, gevolgen die ingrijpender zijn al naar gelang deze beslissing radicaler is. In haar scherpste vorm betekent zij intrede in de Hare Krishna-beweging, een keuze voor een monnikenbestaan met inachtneming van strenge leefregels. Deze leefregels omvatten zowel ontzeggingen als positieve activiteiten. Tot de eerste categorie behoren de volgende geloften: vegetarisch eten (geen vlees, vis, eieren); geen alcohol, drugs, koffie, thee, tabak gebruiken; celibatair leven of, zo men getrouwd is, het seksuele leven beperken tot het verwekken van kinderen; niet gokken of speculatief denken. De positieve activiteiten laten zich het beste omschrijven aan de hand van de dagindeling van de volgelingen. Nadat men om ongeveer 4 uur 's ochtends is opgestaan, worden enkele uren besteed aan de eredienst. Daarbij wordt veel tijd uitgetrokken voor het reciteren (chanten) van de Hare Krishna-mantra (enkele benamingen van Krishna geplaatst in een vaste formule), die binnen de beweging geldt als de meest directe manier om tot volle liefde voor God te komen. Het langdurig chanten brengt een extasetoestand teweeg, die het Krishna-bewustzijn doet gevoelen. Na het ontbijt, om 8.30 uur, wijdt men zich aan zijn dagtaak, die kan bestaan uit huishoudelijke of andere werkzaamheden binnenshuis dan wel het verspreiden van lectuur en grammofoonplaten op straat (sankirtan). De dagtaak wordt onderbroken voor het middagmaal. Enige tijd voor studie of gesprekken is er na de avondmaaltijd, terwijl de dag te 21.30 uur wordt besloten met een avondceremonie van een half uur. De aard van de te verrichten werkzaamheden wordt beïnvloed door de kaste waarin de volgeling is ingedeeld, met dien verstande dat in kleine gemeenschappen zoals in ons land een strikte handhaving van dit stelsel moeilijk met een doelmatige taakverdeling kan worden verenigd. Binnen de beweging worden vier kasten onderscheiden: de brahmanen (priesters belast met de eredienst en met leidinggevende en onderwijzende taken), de kshatira's (administrateurs), de vaishya's (handelaren, boeren, onderwijzers) en als laagste kaste de shudra's (die alle anderen dienen). Men moet dit stelsel nochtans niet verwarren met het in India heersende kastensysteem, waarin het geboorterecht de bepalende factor is. Caitanya keerde zich reeds tegen dat orthodoxe systeem dat hij op principiële en sociale gronden onrechtvaardig achtte. Hare Krishna huldigt diezelfde opvatting. De indeling van een kaste wordt niet bepaald door de afkomst maar door de intellectuele gaven, de opleiding en het karakter. Zo kan men ook door zich zelf te ontwikkelen en tot ontplooiing te brengen een hogere kaste bereiken, iets dat de beweging tracht te bevorderen.

Uiterlijk tonen de volgelingen duidelijk hun leven geheel aan Krishna te hebben gewijd: de vrouwen dragen de traditionele Indiase sari, de mannen hullen zich in een licht gewaad en scheren zich het hoofd kaal op een klein staartje na.

Men hoeft slechts van de geschetste dagindeling kennis te nemen om zich te realiseren dat de volgeling die dit leven geruime tijd wenst te leiden zeer stevig in zijn schoenen moet staan. Het werk is zwaar en de beloning bestaat uit niet meer dan het voorzien in de primaire levensbehoeften. Dat

geldt in beginsel voor alle volgelingen, ook degenen in leidinggevende functies. De motivatie tot deze leefwijze ligt besloten in de religieuze opvattingen: werken in dienst van Krishna is de optimale tijdsbesteding; buitendien bestaan er geen behoeften.

Het getal van degenen, die zich bij de Hare Krishnabeweging hebben aangesloten, laat zien dat slechts weinigen in staat en bereid zijn de stap naar het volgelingschap te nemen. De beweging telt over de hele wereld naar schatting 10 000 volgelingen. Dit aantal vertoont een lichte groei, zodat op zijn minst sprake is van consolidatie. Niettegenstaande zij zich toelegt op missionering, legt Hare Krishna geen bijzondere nadruk op ledenwerving. Primair tracht men het grote publiek te bereiken door de aanbidding van boeken en platen. Wel geven de activiteiten op straat mogelijkheden tot het leggen van contact met belangstellenden. Een andere invalshoek biedt de vrije verstreking van vegetarische maaltijden. Tonen mensen daadwerkelijk interesse, dan kunnen zij worden uitgenodigd enige tijd in een centrum door te brengen. Inwijding vindt eerst plaats na een proeftijd van ongeveer één jaar die wordt afgesloten met een soort examen. Voor en na de inwijding wonen de volgelingen intern in gemeenschapsverband¹⁶. Wenst men het contact met de beweging te verbreken, dan wordt daaraan in beginsel niets in de weg gelegd, zij het dat in het proces dat aan die beslissing voorafgaat in de regel intensief van gedachten zal worden gewisseld. De individuele vrijheid voor elke volgeling om zijn eigen koers te bepalen wordt binnen de beweging nochtans ten volle erkend. Ex-volgelingen, die geen prijs stellen op verder contact, worden met rust gelaten.

Naast de volgelingen, die men ter onderscheiding kan betitelen als kernleden, kent de beweging ook gemeentelieden. Daaronder worden diegenen verstaan, die regelmatig de centra van de beweging bezoeken, de mantra-meditatie beoefenen en incidentele diensten bewijzen. Zij leven niet in gemeenschapsverband maar thuis. Daarenboven onderscheidt men sympathisanten, die somtijds een eredienst in de tempel bijwonen, het tijdschrift van de beweging ontvangen en de beweging als donateur ondersteunen. Doorgaans behoren zij tot de hindoestaanse gemeenschap.

3.4.3. *Activiteiten in Nederland*

Hare Krishna vestigde zich in Nederland tegen het einde van 1970, toen enkele buitenlandse volgelingen van de beweging in Amsterdam neerstreken. De eerste zes jaren van haar bestaan hier was de beweging weinig stabiel. Het verloop onder de aanhang, die voornamelijk bestond uit exponenten van het Amsterdamse internationale post-hippiedom, was groot. De leefwijze, die de beweging van haar volgelingen vergt, bleek voor velen een te zware opgave. Eerst rond 1977 begon zich een standvastige kern van Nederlandse volgelingen te vormen, die weinig verloop meer te zien geeft en die zich geleidelijk uitbreidt. Eind 1980 bedroeg het aantal volgelingen 75; begin 1983 was het aangegroeid tot 100. Het aantal gemeentelieden bedraagt ongeveer 150, terwijl de kring van sympathisanten door de beweging geschat wordt op 20 000. Onder de volgelingen (kernleden) zijn ongeveer twee keer zoveel mannen als vrouwen, terwijl bovendien enige kinderen van volgelingen tot de gemeenschap behoren. De gemiddelde leeftijd van de volgelingen bedraagt 29 jaar. Afgezien van de kinderen van volgelingen telt de beweging onder haar volgelingen geen personen jonger dan 20 jaar.

Sinds de Benelux voor Hare Krishna in organisatorisch opzicht als één geheel geldt, zijn de volgelingen ondergebracht in twee gemeenschappen. De grootste gemeenschap bevindt zich in de Ardennen, waar de beweging in 1979 het Château de Petit Somme bij Septon (tegenwoordig Radhadesh

¹⁶ Bezittingen heeft men niet. Geld en goederen die men bij intreding in de gemeenschap bezit, worden in de regel aan de beweging overgedragen; heeft men schulden, dan worden ook deze door de beweging overgenomen. Overgedragen bezittingen worden bij uittreding niet gerestitueerd.

geheten) aankocht. Het grootste deel van de Amsterdamse gemeenschap vestigde zich in die tijd in Septon. In Amsterdam bleef slechts een klein groepje over, waardoor de indruk werd gewekt dat Hare Krishna in ons land een aflopende zaak was. Radhadesh is in enkele jaren uitgebouwd tot een zelfvoorzienende landbouwgemeenschap, zoals er ook bestaan in Valencay (Frankrijk), bij Madrid, Londen en Florence, in het Beierse Woud (Duitsland) en bij Düringen (Zwitserland). Er wonen en werken ruim 60 volgelingen, waarvan bijna de helft Nederlanders. De gemeenschap exploiteert een gebied van ca. 45 ha. Men experimenteert er met verschillende vormen van alternatieve energievoorziening. De restauratie van het kasteel is in volle gang en er zijn plannen voor een drastische uitbreiding van de woonfaciliteiten vooral voor gezinnen met kinderen. Met die laatste activiteit zal ongeveer 5 ton gemoeid zijn. De school die in het kasteel was opgericht ten behoeve van de kinderen van volgelingen is inmiddels weer opgeheven bij gebrek aan leerlingen. Men verwacht deze echter binnen een jaar weer te kunnen heropenen. Intussen volgen de betrokken kinderen onderwijs op de Hare Krishna-school in Frankrijk.

De tweede gemeenschap in de Benelux is gevestigd aan de Amsterdamse Keizersgracht. Na de terugval van het aantal volgelingen door de verhuizing naar de Ardennen heeft deze gemeenschap zich weer geleidelijk uitgebreid. Momenteel telt zij een veertigtal volgelingen. Zij beschikt over 3 panden en 5 woonappartementen. In een van de panden is de centrale administratie voor de Benelux ondergebracht. Deze is gecomputeerd en wordt beheerd door professionele krachten. Onlangs zijn in Rotterdam en Brussel onderafdelingen van de beweging opgericht, waarover ons nog geen details bekend zijn.

Hare Krishna heeft zich niet aangemeld als kerkgenootschap, al overweegt men thans dit alsnog te doen ten einde daarmee de rechtspersoonlijkheidsvorm te kiezen die het meest in overeenstemming wordt geacht met het karakter van de beweging. Medio 1971 verwierf de beweging rechtspersoonlijkheid door de oprichting van de stichting ISKCON. De organisatorische structuur werd in 1979 grondig herzien, toen naast deze stichting een tweetal nieuwe stichtingen werd opgericht, namelijk de stichting Bhaktivedanta Book Trust (BBT) met als doel «het uitgeven en gratis doen verspreiden, via een daarvoor in het leven geroepen stichting, van tijdschriften, periodieken, boeken en andere publikaties» en de stichting Sankirtan, gericht op «het gratis verspreiden van tijdschriften, periodieken, boeken en andere publikaties» alsmede «het voor zover mogelijk aanwenden van de middelen door het overdragen van door haar ontvangen donaties aan andere stichtingen» (de stichtingen BBT en ISKCON).

Geheel overeenkomstig het doel van de beweging zijn de voornaamste activiteiten van Hare Krishna ook in ons land gericht op het verbreiden van het Krishna-bewustzijn, zoals vastgelegd in de klassieke hindoeïstische geschriften. Dagelijks trekken groepjes volgelingen erop uit om boeken en platen aan te bieden (sankirtan). In de eerste jaren vond sankirtan hoofdzakelijk op straat plaats. Dansende en zingende Hare Krishna-volgelingen vormden een vertrouwd straatbeeld. Naast deze straatactiviteiten legt men tegenwoordig ook de nadruk op huis-aan-huisacties in gemeenten over heel Nederland en België. Een dertigtal volgelingen vindt daarin een dagtaak. Voorzien van documentatie over de projecten van de beweging, tracht men via een persoonlijke benadering mensen te interesseren voor het Krishna-bewustzijn onder aanbidding van boeken en platen. In het algemeen ondervindt men geen problemen bij het verkrijgen van gemeentelijke vergunningen tot het voeren van acties. Volgelingen moeten ten minste een half jaar lid van de beweging zijn en goed thuis zijn in de religieuze opvattingen alvorens zij voor deelneming aan sankirtan in aanmerking komen. Zij worden tevoren terdege geïnstrueerd waarbij het accent wordt gelegd op oprechtheid in de presentatie en het vermijden van opdringerigheid.

Een andere belangrijke activiteit bestaat uit de verstrekking van vegetarische maaltijden, jaarlijks ongeveer 18 000 in totaal. Ten aanzien van het aantrekken van nieuwe volgelingen legt de beweging behoedzaamheid aan de dag. Men realiseert zich dat het, gegeven de aard van het leven dat men binnen de beweging leidt, weinig zin heeft om mensen in de gelederen op te nemen, die hetzij aarzelingen hebben over de inhoud van de religieuze opvattingen hetzij te instabiël van geest zijn om zich aan de leefregels die de gemeenschap oplegt te kunnen houden. Mensen met psychische moeilijkheden en druggebruikers acht men eveneens niet geschikt voor opneming in de gemeenschap. Overigens poogt men in voorkomende gevallen wel druggebruikers enige steun te bieden, niet zelden, naar eigen zeggen, met gunstig gevolg, uiteindelijk soms ook resulterend in inwijding in de beweging.

Mensen die een bijzondere belangstelling tonen voor het geestelijk leven van de gemeenschap wordt gewezen op de mogelijkheid om enige tijd in de ashram in de Ardennen te verblijven. Anderen wordt verzocht om de gemeenschap als thuiswonende gemeenteleden te steunen en zo zelf ook tot geestelijke vooruitgang te komen. Degenen die volgeling wensen te worden, nemen eerst deel aan een introductiecursus, die drie maanden duurt. Ongeveer 80% van hen valt in die periode af. Daarna is het verloop aanzienlijk minder, omstreeks 5%.

Sankirtan is niet alleen een essentieel onderdeel van Hare Krishna's activiteiten, zij is ook verreweg de belangrijkste bron van inkomsten waarover de beweging beschikt. De gelden uit sankirtan vloeien bij de beweging binnen via de stichting Sankirtan, die in overeenstemming met haar statutaire voorschriften de middelen overdraagt aan de stichtingen ISKCON en BBT. In de praktijk komt het erop neer, dat op de inkomsten van Sankirtan de uitgaven in verband met deze activiteit in mindering worden gebracht en het resterende bedrag volgens een bepaalde verdeelsleutel onder ISKCON en BBT wordt verdeeld. De onkosten van sankirtan bestaan voornamelijk uit de reis- en verblijfkosten van de betrokken volgelingen en bedragen 25 à 30% van de opbrengst. De verdeling over de beide stichtingen geschiedt globaal in beginsel op fifty-fifty basis, zij het dat met allerlei specifieke activiteiten en omstandigheden rekening wordt gehouden. Zouden teruglopende inkomsten nopen tot drastische kortingen op de overdrachten aan ISKCON en BBT, dan worden de gelden zodanig verdeeld, dat de activiteiten van BBT zo weinig mogelijk worden aangetast. Daarmee zij het belang dat de beweging hecht aan haar missioneringstaak nog eens onderstreept. De inkomsten uit sankirtan geven in de laatste jaren na enige stagnatie rond 1980 een duidelijke stijging te zien. Overigens dient men daarbij te bedenken dat de administraties van de beweging in Nederland en België sedert 1980 zijn samengevoegd, ook in financieel opzicht. Bedroegen zij in 1980 en 1981 ca. f 2,5 mln. per jaar, in 1982 was hun omvang f 4,3 mln. terwijl over 1983 een totaal bedrag aan inkomsten van f 5 mln. wordt geraamd (een raming die wordt bevestigd door de resultaten over het eerste kwartaal). Momenteel ligt de gemiddelde weekopbrengst van sankirtan tussen f 90 000 en f 100 000. De inkomsten betitelt de beweging als donaties, gegeven het feit dat de produkten worden aangeboden en van degenen die accepteren een (vrijwillige) bijdrage wordt gevraagd. Niettemin bestaan er wel degelijk richtprijzen voor de aangeboden artikelen (bij voorbeeld f 39,50 voor de Bagavad Gita zoals ze is en f 9,50 voor de «Veda-pockets», welke bedragen zelfs tevoren moeten worden overgemaakt willen schriftelijk aangevraagde uitgaven worden toegezonden). In 1982 beliepen de uitgaven van BBT ruim 6 ton (waarvan ruim 2 ton voor het India-fonds en die van ISKCON f 1,5 mln., waarvan bijna de helft bestemd was voor het kasteel in de Ardennen).

De gunstige verwachtingen ten aanzien van de inkomstenontwikkelingen hebben de stichting BBT in staat gesteld een omvangrijk investeringsprogramma op te zetten. In 1983 is men begonnen met een groot project, namelijk de uitgave van de serie «De Grote Klassieken van India». Als

eerste van deze serie, die in totaal 25 delen zal omvatten, is de Bhagavad Gita herdrukt in een fraaie vormgeving. In 1983 en begin 1984 volgden inmiddels nog drie delen in de serie. De totale investering vergde een bedrag van ca. f 1 mln. Met de uitgave van de gehele serie zal over een periode van 5 jaar een bedrag van f 6 mln. zijn gemoeid. Voor de verspreiding van deze boeken is onlangs een nieuwe BV opgericht, Veda BV. Deze is aangesloten bij de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels en kan op die manier profiteren van het landelijke distributiesysteem van de Vereniging, het Centraal Boekhuis, dat een groot aantal boekwinkels bestrijkt. Veda BV is een commerciële instelling, die overigens vooralsnog veeleer een propagandistisch oogmerk heeft dan als financiële bron functioneert. Volgens mededelingen van de beweging werkt de BV ongeveer kostendekkend: de boeken worden tegen een korting van 40% aan de boekwinkel geleverd, de opbrengst bedraagt tot nu toe enkele duizenden guldens per maand.

Naast deze serie is ook een aanvang gemaakt met een kleine serie publikaties onder de verzamelnaam Veda-pockets met een meer populair karakter. Bij de straatactiviteiten worden tegenwoordig veeleer pockets dan dure publikaties aangeboden. Tevens is eind 1982 een brochure geproduceerd met een overzicht van de Hare Krishna-gemeenschap in de Benelux. Kosten een kwart miljoen. De overige inkomsten van de beweging zijn in vergelijking tot die uit sankirtan bescheiden van omvang (ca. 35 mille over 1982). Zij betreffen hoofdzakelijk schenkingen van sympathisanten en tempelbezoekers. De activiteiten met een enigermate commercieel karakter, die de beweging in de jaren '70 uitvoerde, de verkoop van cosmetica van het merk Spiritual Sky en de exploitatie van het vegetarische restaurant Govinda behoren tot het verleden. Subsidies van overheidswege ontvangt men niet. Men overweegt trouwens in enigerlei vorm subsidie aan te vragen voor de sociale activiteiten die bestaan uit de verstrekking van vegetarische maaltijden.

Met betrekking tot de belastingplichtigheid heeft Hare Krishna verschil van mening met de fiscus. Nadat zij lange tijd door de belastingdienst ongemoeid was gelaten afgezien van een enkele controle die niet in een aanslag resulteerde, kreeg de beweging eind 1982 een navorderingsaanslag omzetbelasting van ruim 4 ton (inclusief 100% boete) opgelegd over het tijdvak 1977 t/m 1979. Ook door de inspectie vennootschapsbelasting is een aanslag opgelegd, namelijk van ruim 2 ton. De inspectie stelt zich (bij nader inzien) op het standpunt, dat de ontvangsten van de beweging voor de onder het publiek verspreide boeken en platen vergoedingen zijn waarover omzetbelasting is verschuldigd. De beweging van haar kant beroept zich op het feit dat de boeken en platen in beginsel gratis worden verspreid met een duidelijk religieus-missionair oogmerk en dat de bijdragen die van de ontvangers worden gevraagd niet noodzakelijkerwijs als een ontvangen vergoeding voor levering moeten worden aangemerkt. Door de beweging is inmiddels een schikkingsvoorstel gedaan, waarin enerzijds wordt aangenomen dat de ontvangsten deels als vergoedingen voor leveranties gelden en anderzijds uitdrukking wordt gegeven aan de intentie achter deze vergoedingen tot ondersteuning van het werk van de beweging door in de vergoedingen een giftelement besloten te achten.

Het verschil van mening is op dit moment nog niet beslecht. Het schikkingsvoorstel van de beweging is door de fiscus afgewezen, waardoor de kwestie onvermijdelijk aan het oordeel van de belastingrechter zal worden voorgelegd.

3.4.4. *Beschouwing*

Alle verheven bedoelingen ten spijt is Hare Krishna gedurende haar bestaan als weinig andere nieuwe religieuze bewegingen ten prooi gevallen aan negatieve publiciteit. Voor hoeveel mensen is de beweging niet als het ware model komen te staan voor een moderne sekte in de slechte zin van

het woord: gesloten, autoritair georganiseerd, belust op geld, de aanhangers uitzuigend en onderwerpend aan een vreemd leerstelsel. Groepjes sankirtan-bedrijvende volgelingen werden gezien als zinnebeeld van de macht van de beweging over de aanhang. Het chanten van de Hare Krishna-mantra verbeeldde het bedenkelijke geestesniveau waartoe de volgelingen waren afgedaald. En in de loop van de jaren werd de negatieve indruk van de beweging keer op keer versterkt door enige geruchtmakende rechtzaken waarin de beweging verwickeld raakte. Aanklachten wegens handel in verdovende middelen en illegaal wapenbezit troffen (ex-)leden in de Verenigde Staten en stigmatiseerden daarmee ook de beweging. In West-Duitsland werden enige functionarissen van de beweging in 1978 veroordeeld voornamelijk wegens illegaal collecteren. De negatieve berichtgeving over de beweging leidde begrijpelijkerwijs ook tot schrikreacties bij ouders van jongeren die zich tot de Hare Krishna-overtuiging voelden aangetrokken. Conflicten tussen ouders en de beweging, waarbij de emoties vaak hoog opliepen, kwamen dan ook regelmatig voor, doorgaans over de hoofden van de betrokken jongeren heen. Naast teleurstelling over het feit dat hun kind zich volledig had overgegeven aan een zo exotische religie en daarvoor zijn «westerse» leven inclusief studie had afgezworen, uitten verscheidene ouders in brieven aan ons bezwaren tegen de opstelling van de beweging. Deze zou in jonge en instabiele mensen «willige slachtoffers» zoeken om ze door het uitoefenen van zware psychische druk te winnen voor haar opvattingen; eenmaal bezwaken onder de druk en doordrongen van een even rechtlijnig als veeleisend leerstelsel zouden zij naar willekeur worden gebruikt voor de doeleinden van de beweging; wanneer zij voor de beweging geen nut meer zouden hebben, zouden zij ten slotte genadeloos aan hun lot worden overgelaten, geestelijk volkomen in de war en aangewezen op geestelijke hulpverlening. Negatieve berichten in de pers, een vermeende meedogenloze opstelling van de beweging, (waarheidsgetrouwe) mededelingen van volgelingen over hun wekelijks verdiensten uit sankirtan, niet zelden in de duizenden guldens lopende, het waren allemaal elkaar wederzijds versterkende factoren, die ouders het als een ouderlijke plicht deden voelen hun kind aan de klauwen van de beweging te ontrukken. Om dat doel te bereiken leken soms ook harde middelen gerechtvaardigd.

Hoezeer ook het handelen van sommige ouders begrip kan ontmoeten, het kan weinig rechtvaardiging vinden in de feiten die ons onderzoek heeft opgeleverd. Het beeld dat onze bevindingen ten aanzien van Hare Krishna laat zien, is dat van een integere authentiek-hindoeïstische beweging, compromisloos ten opzichte van westerse opvattingen, absolutistisch in haar religieuze filosofie en van daaruit het leven en de zin en inrichting ervan beschouwend als onmiddellijk uitvloeisel van die filosofie. Dat een dergelijke beweging in het westen weerstanden oproept behoeft niet te verbazen. En dat zij buitenstaanders licht het gevoel geeft dat zij te hoge eisen stelt aan haar (westerse) volgelingen is evenzeer te begrijpen. Verscheidene brieven van ouders, die trachtten hun gevoelens onder woorden te brengen over de intrede van hun kind in de beweging, tonen dan ook een opvallende mengeling van enerzijds spijt over de handelwijze van hun zoon of dochter en anderzijds respect voor de moed en kracht om het door de beweging gevraagde leefpatroon te volgen.

Moed en kracht en bovendien een sterke motivatie ontleend aan de geloofsopvatting vergt het leven in de Hare Krishna-gemeenschap inderdaad. Uit het geringe verloop onder de tegenwoordige aanhang mag men opmaken, dat de volgelingen in het algemeen weloverwogen tot de gemeenschap toetreden, zoals men ook uit het tamelijk grote verloop in het verleden kan vaststellen dat de beslissing tot intrede voorheen wel eens ietwat lichtvaardiger werd genomen. Woordvoerders van de beweging ontkennen dit niet. Zeker in de eerste jaren van haar bestaan in ons land was Hare Krishna niet meer dan een marginale, hippie-achtige groep, waarvan de aantrekkingskracht op sommigen vooral lag in haar verzet tegen het westerse cultuurpatroon. Het beeld dat zich in die tijd heeft

gevormd lijkt in de publieke opinie nog nauwelijks gewijzigd, niettegenstaande de beweging in de loop van de jaren aanmerkelijk aan volwassenheid heeft gewonnen. Bij het toelaten van nieuwe volgelingen is men selectiever geworden. Mensen die men te labiel acht om aan het leven van de gemeenschap deel te nemen worden niet opgenomen. Grote waarde hecht men in dit verband aan het karakter van de persoon. Luidt het oordeel daarover gunstig, dan wordt een zekere mate van instabiliteit geen belemmering voor toelating geacht, gegeven de louterende en stabiliserende kracht die men aan de eigen filosofie en leefwijze toekent. De gemiddelde leeftijd van de volgelingen in de Benelux bedraagt ongeveer 29 jaar. Minderjarigen telt de gemeenschap niet, met uitzondering van de kinderen van volgelingen.

Voor de positie van jonge kinderen in de Hare Krishna-gemeenschap is in diverse brieven onze bijzondere aandacht gevraagd. Algemeen meenden de briefschrijvers dat het opgroeien van kinderen binnen Hare Krishna een schadelijke werking zou hebben en dat om die reden maatregelen behoorden te worden getroffen. Vooropgesteld zij, dat volgelingen die hun minderjarige kinderen binnen de gemeenschap grootbrengen in overeenstemming handelen met de algemene opvattingen over het recht van ouders hun kind op te voeden volgens hun eigen inzichten. Afgezien van de verdragsrechtelijke erkenning van het recht op een eigen gezinsleven¹⁷, wordt dit recht door verscheidene internationale regels¹⁸ uitdrukkelijk gewaarborgd. Hare Krishna beoogt de kinderen zelf onderwijs te bieden (vooral nog door middel van een school in Frankrijk). Het onderwijspakket omvat naast de algemene vakken mede de godsdienstige vorming.

Hoe men de Hare Krishna-filosofie ook beoordeelt, gesteld mag worden dat kinderen binnen deze gemeenschap op een bijzondere wijze opgroeien. Zij leven in wezen in een besloten kloostergemeenschap en worden vertrouwd gemaakt met opvattingen die sterk afwijken van de heersende westerse cultuur. Zo zij altijd binnen de gemeenschap zullen vertoeven moge dat weinig moeilijkheden geven, maar als zij een plaats elders in de samenleving zouden verkiezen of zouden moeten zoeken, dan lijken aanzienlijke aanpassingsproblemen in het verschiet te liggen. Enige bezorgdheid over het maatschappelijke functioneren van deze kinderen achten wij op haar plaats, te meer wanneer geen voldoende aandacht zou worden geschonken aan vervolgonderwijs of de voorbereiding op een beroep. Geeft dat aanleiding tot het treffen van maatregelen ter bescherming van deze kinderen? Naar ons oordeel is dat niet het geval. De ouderlijke macht is tegenwoordig niet meer een absoluut begrip; zij behoort niet ertoe te leiden dat een kind als gevolg van absolutistische godsdienstige opvattingen van de ouders van alle mogelijkheden tot ontwikkeling en zelfontplooiing verstoken zou blijven. Daarvan is naar onze overtuiging bij Hare Krishna echter geen sprake. De beweging streeft de geestelijke ontwikkeling van haar volgelingen na, een ontwikkeling waarin het Krishna-bewustzijn belangrijk is maar niet het enige. In hoeverre de nadelen van deze opvoeding zouden kunnen worden overtroffen door voordelen, die de kinderen in staat zouden stellen uit te groeien tot evenwichtige en sociaal weerbare personen, moet worden afgewacht. De extreme situatie waarin tot een beschermingsmaatregel ten aanzien van de kinderen zou behoren te worden overgegaan doet zich hier ons inziens niet voor. Vanzelfsprekend valt niet te ontkennen dat de voortdurende confrontatie van kleine kinderen

¹⁷ Artikel 8 Europese Conventie.

¹⁸ Artikel 18, lid 4, Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten: de verdragsstaten hebben de plicht om «de vrijheid te eerbiedigen van ouders of wettige voogden, de godsdienstige en morele opvoeding van hun kinderen overeenkomstig hun eigen levensovertuiging te verzekeren».

Artikel 13, lid 3, Internationaal Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten: «De Staten die partij zijn bij dit Verdrag verbinden zich de vrijheid te eerbiedigen van ouders of wettige voogden om voor hun kinderen of pupillen andere dan door de overheid opgerichte scholen te kiezen, die beantwoorden aan door de Staat vast te stellen of goed te keuren minimum onderwijsnormen en hun godsdienstige en zedelijke opvoeding te verzekeren overeenkomstig hun eigen overtuiging».

met absolute godsdienstige en morele opvattingen, zeker wanneer de invloed van de buitenwereld zeer klein is, niet bevorderlijk is voor de ontwikkeling van een kind tot een punt waarop het in staat is een zelfstandige beslissing te nemen over zijn godsdienstige houding en de inrichting van zijn leven, maar men moet daarbij toch bedenken dat dit oogmerk ook bij vele andere godsdiensten niet het meest in het oog vallende aspect is. Er is in elk geval in dit opzicht een groot verschil tussen wat wenselijk is voor de ontwikkeling van een kind – voor zover dat althans objectief is vast te stellen – en wat aan de ontwikkeling van een kind ernstig nadeel berokkent. Alleen in het laatste geval laat zich de vraag stellen of het treffen van bepaalde beschermingsmaatregelen moet worden overwogen.

Al eerder is erop gewezen, dat de toetreding van jongeren tot Hare Krishna, gegeven de reputatie van de beweging en de plichten die zij haar volgelingen oplegt, de verhouding met de ouders niet zelden onder zware druk zet. Door de beweging is benadrukt, dat men geenszins op het verbreken van de banden tussen volgelingen en ouders uit is. Ter staving is van die zijde een twintigtal verklaringen van ouders overgelegd, waaruit een positieve instelling ten opzichte van de beweging naar voren komt. Men laat de volgelingen zoveel mogelijk de keuze met hun ouders al dan niet contact te onderhouden. Voor zover wij hebben kunnen waarnemen worden dergelijke contacten niet ontmoedigd.

In de activiteiten van Hare Krishna neemt fondsenwerving een voorname plaats in. De inkomsten uit de colportage van boeken en platen zijn in de laatste jaren fors gestegen, hetgeen ongetwijfeld te maken heeft met de andere wijze van colporteren waarvoor is gekozen. Zij stellen de beweging in staat haar wereldse bezittingen tamelijk spectaculair uit te breiden en bovendien nog gelden te bestemmen voor investeringen in projecten zoals de uitgave van nieuwe boeken. De aspiraties van de beweging lijken zich overigens niet tot het vlak van de Indiase literatuur te beperken. Er is een streven te bespeuren om de tempels niet uitsluitend te bestemmen voor de eredienst doch daarenboven tot centra van hindoecultuur te doen uitgroeien: muziekmiddagen en exposities beogen ook aandacht te vestigen op andere dan alleen religieuze facetten van de Indiase cultuur. In overeenstemming daarmee is de waardering die Hare Krishna ontmoet onder de hindoege-meenschap in tal van landen.

Organisatie, boekhouding en administratie van de beweging zijn momenteel beter dan enige jaren geleden. Deze staan borg voor een beter inzicht in de activiteiten en de resultaten daarvan dan voorheen het geval was. Zo merkten de accountants van de beweging in april 1983 over de jaarrekening 1980 op, dat die jaarrekening hiaten vertoont en moest worden vastgesteld door een aantal veronderstellingen in te bouwen. Een jaarrekening werd evenwel toch vastgesteld «omdat het alternatief is, dat geen enkel inzicht mogelijk is». Dat is voor een beweging die fondsenwerving nastreeft een weinig gunstige constatering. Terecht heeft men dan ook gepoogd in die situatie verbetering te brengen. De financiële onvolkomenheden hebben de fiscus niet weerhouden om na controles in 1981 en 1982 aanslagen omzetbelasting en vennootschapsbelasting op te leggen. Op de algemene aspecten daarvan zullen wij later ingaan. Over de merites van de aanslagen op zich maken wij geen opmerkingen omdat de rechter geroepen is zich daaromtrent een oordeel te vormen.

Hare Krishna heeft zich bij het onderzoek dat wij hebben ingesteld coöperatief getoond, niettegenstaande haar bezwaar tegen de kwalificatie nieuwe religieuze beweging en haar plaats uit dien hoofde in de reeks onderzochte bewegingen. Wij hebben trachten aan te tonen dat de beweging weliswaar diepe historische wortels heeft in de hindoeïstische traditie, doch gegeven haar doelstelling en werkwijze zeker in het westen niet anders dan als een nieuwe beweging kan worden gezien. Religieus achten wij haar onbetwist. Haar theïstische karakter doet haar bovendien naar onze mening zelfs vallen binnen de termen van de definitie van het begrip kerkgenootschap, zoals geformuleerd door Duynstee, zodat wij haar

gedachte om – ten einde de juiste rechtspersoonlijkheidsvorm te kiezen – ervan blijk te geven als kerkgenootschap te willen gelden, gerechtvaardigd vinden (zie ook paragraaf 4.3.1).

De openheid die de beweging tegenover ons aan de dag heeft gelegd heeft ons in staat gesteld voor ons zelf een duidelijk beeld van Hare Krishna op te bouwen. Zo dat beeld ons Krishna-bewustzijn niet heeft bevorderd, dan toch wel het bewustzijn van de beweging die met die goddelijke naam wordt aangeduid.

3.5. Stichting Onderwijs der Creatieve Intelligentie (Transcendente Meditatie)

3.5.1. Ontstaan en ontwikkeling

Veertig jaar oud was de Indiase wijsgeer Maharishi Mahesh Yogi, toen hij zich in 1958 naar de Verenigde Staten begaf om aan zijn inzichten bekendheid te geven in het westen. De boodschap die hij verkondigde was een eenvoudige: daal af in jezelf, overwin de beperkingen van je oppervlakkige bewustzijn en leef in vrede met jezelf en je omgeving en draag aldus met anderen bij tot een ordelijke en vreedzame wereld. Leerling van goeroe Swami Brahmananda Sarasvati (Guru Dev), na wiens dood hij door India was gaan trekken, kwam hij voort uit een hindoeïstische traditie waarin een sterk accent lag op het vinden van geestelijke vernieuwing langs meditatieve weg. De lezingen die Maharishi overal in het westen hield, trokken ruime aandacht en zijn denkbeelden vonden met name een goede voedingsbodem in de hippie-subcultuur, gevoelig voor oosterse trends, persoonlijke groei en anti-oorloggeluiden. In de tweede helft van de jaren zestig bereikte Maharishi's faam een hoogtepunt. Onder zijn gehoor bevonden zich tal van beroemdheden, zoals de Beatles, die garant stonden voor een niet aflatende publiciteit.

In die jaren had zich rond Maharishi reeds een beweging gevormd, de *Spiritual Regeneration Movement* (officieel in 1957 opgericht te Madras, India), die spoedig bekend onder de benaming van de techniek tot bewustzijnsverruiming welke de wijsgeer propageerde: transcendentale meditatie (TM). De opbouw van deze beweging was niet zozeer een project van Maharishi, die niet primair uit was op de vestiging van een op het meester-leerlingbeginsel gebaseerde institutie, als wel van een aantal aanhangers, die een zeker organisatorisch verband een onmisbaar middel achtten bij het overdragen van Maharishi's denkbeelden op bredere bevolkingsgroepen. Betrachtte Maharishi in het algemeen een tamelijk grote afstandelijkheid ten opzichte van het publiek, de TM-organisatie beijverde zich juist om zo veel mogelijk mensen voor haar ideeën te winnen. Daarbij bediende men zich van moderne marketing-technieken en richtte men zich op doelgroepen. Dat laatste weerspiegelt zich in de opzet van de beweging, zoals die zich in de loop van de jaren openbaarde. In alle landen waar de beweging actief is, is zij sinds een jaar of tien georganiseerd volgens hetzelfde stramien, gevormd door een vijftal organisaties met eigen deeltaken: de *Spiritual Regeneration Movement*, de *Students International Meditation Society*, de *International Meditation Society*, de *Maharishi International University* en de *Association for the Advancement of Creative Intelligence*. De tanende faam van Maharishi na de eerste stormachtige jaren kon niet verhinderen dat de TM-beweging zich over vele landen verbreidde. In ruim 100 landen kreeg zij vaste voet en wist zij zich, niettegenstaande rond 1975 een einde van de groeiperiode werd bereikt, te handhaven. Het totale aantal mensen dat inmiddels in de TM-techniek is geïnstrueerd wordt geschat op circa 3 miljoen (opgave TM, begin 1982). De aantrekkingskracht die de beweging in de beginjaren had op de hippie-subcultuur is niet blijven bestaan. Enerzijds richtte TM zich op een veel breder publiek, zowel qua leeftijd als qua maatschappelijke positie, en anderzijds verloor de beweging veel van haar aanvankelijke

aantrekkingskracht voor de subcultuur, toen zij zich in haar presentatie en maatschappijvisie ontpopte als tamelijk machtsconform en weinig hervormingsgezind^{17a}.

Het internationale brandpunt van TM heeft, gericht als de beweging was op het westen, nimmer in India gelegen, zij het dat het grote succes dat Maharishi had, hem wel in staat stelde een groot TM-centrum op te richten in het Noordindiase Rishikesh. In de Verenigde Staten vormt de Maharishi International University (MIU) in Fairfield, Iowa, ook in internationaal verband de voornaamste TM-activiteit. Het internationale hoofdkwartier bevindt zich nochtans in Seelisberg (Zwitserland), waar de beweging twee grote naast elkaar gelegen hotels wist te verwerven. De vijf eerder genoemde landelijke organisaties vinden hier hun internationale paraplu. Een betrekkelijk kleine staf van ongeveer 30 mensen coördineert de landelijke activiteiten. De stafleden treden tevens op als secretary (contactpersoon) voor de landelijke organisaties. Toch kan niet worden gesproken van een rigide hiërarchische structuur. Daarvoor ligt te veel nadruk op de autonomie van de landelijke organisaties. Internationale contacten zijn er overigens wel. Eens per half jaar riep het internationale secretariaat een zogenoemde national leaders conference bijeen, waaraan werd deelgenomen door de voorzitters van de overkoepelende nationale organisaties en waar werd gerapporteerd over nationale ontwikkelingen, ideeën werden uitgewisseld en zo nodig besluiten genomen. In een minder formele opzet maar met dezelfde inhoud vinden deze bijeenkomsten nog steeds plaats. Kwesties als «de zuiverheid van de leer»^{18a}, cursusontwikkeling en financieel-administratieve aangelegenheden komen in dit overlegkader aan de orde. Ook kunnen de nationale organisaties langs deze weg worden geattendeerd op specifieke internationale projecten die vanuit Seelisberg worden georganiseerd¹⁹. Aldus ontvouwt zich het volgende beeld van de organisatorische opzet van de TM-beweging:

- a. in Seelisberg, de vijf overkoepelende samenstellende organisaties en het internationale secretariaat;
- b. vanuit Seelisberg georganiseerd, de halfjaarlijkse national leaders conference, waarin alle landelijke organisaties zijn vertegenwoordigd;
- c. op landelijk niveau, vijf organisaties met een overkoepelende landelijke organisatie.

Sinds enige tijd is een ontwikkeling gaande in de richting van regionalisering van de internationale organisatie. Tussen b en c ontstaat daardoor een tussenniveau, bestaande uit vijf regio's: de Verenigde Staten en Canada (centraal punt Fairfield), Afrika (centraal punt Nairobi, Kenya), Midden- en Zuid-Amerika (centraal punt onbekend), Azië (centraal punt Rishikesh) en Europa. Onlangs werd voorgesteld om het Europese hoofdkwartier te vestigen in Straatsburg. In Seelisberg blijven voorshands de internationale lijnen samenkomen. Als verblijfplaats van Maharishi vervult deze Zwitserse plaats een symbolische functie binnen de beweging. Activiteiten als cursusontwikkeling, opleiding van TM-leraren, productie van cursusmateriaal²⁰ concentreren zich niet meer uitsluitend op die plaats.

^{17a} Typerend antwoord van Maharishi op de vraag «Wat moet ik doen als ik tegen de oorlog in Vietnam ben en ze mij voor dienst oproepen?»: «Dan volg je... wat kun je anders doen?» Geciteerd in: Dr. R. Kranenborg, *Zelfverwerkelijking*, blz. 212.

^{18a} De aandacht van de internationale beweging voor de handhaving van «de zuiverheid van de leer» door de nationale organisaties manifesteerde zich enige jaren geleden door het besluit tot uitstoting uit de beweging van de TM-organisatie in Noorwegen, die was overgegaan tot afschaffing van de ceremonie van dank voor nieuwe TM-beoefenaren, die door haar als een niet relevant religieus rudiment werd beschouwd.

¹⁹ Te denken valt in dit verband aan internationale advertentiecampaagnes in internationale periodieken, zoals de *Economist* en de *Far Eastern Economic Review* (gelezen door doelgroepen waarop TM zich graag richt). Zie voor een voorbeeld: *Economist*, 18 december 1982, blz. 66. De nationale organisaties kunnen op basis van vrijwilligheid financieel bijdragen aan dergelijke internationale projecten.

²⁰ De technische realisering van de ontwikkelde cursussen, in de vorm van productie van documentatie, grammofoonplaten (binnenkort te vervangen door discs) en video-materiaal wordt in Seelisberg verzorgd door ongeveer 300 man personeel. Wegens ruimtegebrek is een deel van de activiteiten inmiddels overgeheveld naar het Zwitserse Weggis.

De ontwikkeling van cursussen en het verrichten van onderzoek geschieden ook – en wat het laatste betreft hoofdzakelijk – in landelijke of regionale instituten en centra, terwijl de opleiding van TM-leraren landelijk kan worden georganiseerd. Er kunnen tegenwoordig TM-leraren functioneren die Maharishi nimmer zelf hebben ontmoet.

De organisatievorm zoals nu is beschreven moet worden onderscheiden van een andere structuur die zich binnen de beweging aftekent. Die structuur presenteert zich onder de vlag van het zogenaamde Wereldplan, een conceptie van de beweging waarop nader zal worden ingegaan. De verwezenlijking van het Wereldplan is opgedragen aan een Wereldregering van de tijd der verlichting, die in de vervulling van die taak op landelijk niveau wordt bijgestaan door daartoe via speciale cursussen opgeleide gouverneurs (circa 4000 in getal) en TM-leraren (circa 14 000 in getal). Het oogmerk is door uitbreiding van het aantal mediterenden het Wereldplan uiteindelijk over de gehele wereld tot uitvoering te brengen, dat wil zeggen TM haar heilzame werking op de hele wereld te doen uitoefenen. De Wereldregering en wat daaraan vastzit heeft geen beheerstaak binnen de beweging, doch een symbolische functie die in rechtstreeks verband staat met de TM-leer.

De inkomsten van de internationale beweging worden gevormd door donaties van aanhangers en bijdragen van de nationale organisaties c.q. individuele TM-beoefenaren in verband met cursussen. De afdrachten van de nationale organisaties – een tegenprestatie voor het ontvangen van het op het internationale niveau ontwikkelde cursusmateriaal – worden afgeleid van de cursusgelden die landelijk aan de TM-cursisten in rekening worden gebracht. Deze afdrachten variëren derhalve per land al naar gelang het tarievenbeleid dat de nationale organisatie op basis van de landelijke situatie voert. In gevallen waarin landelijke organisaties in financiële moeilijkheden geraken, kan het voorkomen dat de internationale beweging geldelijke ondersteuning biedt, hetzij door bijdragen verschuldigd voor cursusmateriaal niet te innen, hetzij door zelf financiën te leveren. De betalingen van en aan de internationale beweging liepen tot voor kort alle via de Engelse Barclay's Bank. Onlangs zijn zij door de beweging in eigen hand genomen door de oprichting van de in ons land gevestigde BV Prosperity, een soort administratiekantoor.

De beschrijving van de ontwikkeling van TM als beweging laat zien dat zich in de loop van de jaren rond Maharishi Mahesh Yogi een omvangrijk organisatieweb heeft gesponnen. Maharishi zelf heeft geen duidelijke plaats in dit geheel, althans in formeel opzicht. Hij bezit noch het formele leiderschap van de internationale overkoepelende organisatie, noch dat van de Wereldregering van de tijd der verlichting. Materieel is hij echter nog altijd de toonaangevende figuur in de beweging. Zijn woord heeft een groot gewicht, niet alleen omdat hij de grondlegger van de beweging is, maar ook vanwege de capaciteiten die hem door zijn aanhang worden toegeschreven. Doordat hij de weg tot verlichting die hij aanprijst zelf tot het einde heeft afgelegd, zijn zijn gedachten zuiver en een weerspiegeling van de absolute waarheid, die is neergelegd in de wetten van de natuur. Daarmee is zijn positie als leverancier van ideeën gewaarborgd. Wat deze denkbeelden inhouden, moge duidelijk worden uit de beschrijving van de TM-leer.

3.5.2. *Opvattingen*

De opvattingen van Maharishi Mahesh Yogi zijn neergelegd in een tweetal boeken, beide verschenen in de jaren '60, namelijk *The science of Being and the art of living* en een commentaar op de *Bhagavad-Gita*. Met name in het eerstgenoemde boek worden de hoofdlijnen van de TM-leer getrokken. In ieder individueel mens, aldus Maharishi, ja in elk onderdeel van de natuur is een diepere, innerlijke kern aanwezig, die de diepste grond van het bestaan vormt. Deze uiterste bestaanswerkelijkheid (*Being*, *Zijn*) is

eeuwig en onveranderlijk, onaantastbaar voor het proces van schepping, evolutie en ontbinding waarin wij leven. Mensen zijn zich in de regel niet bewust van deze diepere kern. Hoezeer immers wordt de aandacht voor het innerlijke niet overvleugeld door de gerichtheid op het dagelijkse bestaan. De zintuigen zijn niet in staat het diepere waar te nemen, terwijl ook het bewustzijn daarvoor onvoldoende verfijnd is. Geen direct contact met de diepste bestaansgrond hebbend, leven mensen oppervlakkig, gebruiken niet hun volledige potentieel en verkeren niet in harmonie met zich zelf en hun omgeving. In die toestand dient men niet te berusten, meent Maharishi. Want het is mogelijk om het verloren contact met de diepere kern te herstellen, namelijk via het denken. Hoe subtieler het denken, des te dichter men zich bij de kern bevindt. Onderkent men dat de diepste kern ook de bron van alle gedachten is, dan moet het streven er dus op gericht zijn om de weg waarlangs een gedachte aan de oppervlakte van het bewustzijn komt in omgekeerde richting af te leggen. Afdalende in de diepere regionen van het bewustzijn, landt men uiteindelijk aan bij de grens van het bewuste denken. Wordt die grens overschreden (getranscendeerd), dan hervindt de geest het contact met de bron van de gedachte, wordt hij één met de «kosmische geest van zuiver intelligentie» waarvan hij een weerspiegeling is. Deze bewustzijnsverruiming brengt niet alleen rust, ontspanning en harmonie teweeg, zij stelt de mens ook in staat tot het actief sturen van het denkproces, tot creatief denken. Het positieve effect beperkt zich bovendien niet tot het individu zelf, doch straalt ook uit op zijn omgeving.

Hoe kan men zijn bewustzijn verruimen? Dat kan volgens Maharishi door middel van meditatie – transcendentale meditatie –, een simpele, door iedereen te leren (en overigens door de beweging geheim gehouden) techniek. De theoretische grondslag van deze techniek berust op het beginsel van de «minimale inspanning». Het op zich laten inwerken van een bepaalde klank (mantra²¹) brengt volgens deze theorie een toestand van diepe rust teweeg, waarin de geest niet op het niveau van het denken blijft, maar zijn eigen weg zoekt naar een rustiger, dieper gelegen niveau. Daardoor neemt de psychische activiteit sterk af evenals de fysieke. De mediterende bevindt zich als het ware in diepe slaap, zij het dat het bewustzijn niet is uitgeschakeld. In die toestand van «alerte rust» elimineert het lichaam als gevolg van de verminderde stofwisseling al datgene wat het zenuwstelsel in zijn functioneren belemmert.

Dagelijkse toepassing van de TM-techniek (gedurende twee maal 20 minuten) leidt, aldus Maharishi, in eerste instantie tot het vinden van het (transcendentale) zelfbewustzijn. Aanvankelijk slechts zolang als de meditatie duurt, doch geleidelijk ook gedurende langere perioden. Uit het zelfbewustzijn ontwikkelt zich langzamerhand het «kosmische bewustzijn» en ten slotte het «Godsbewustzijn»²² – het stadium der verlichting –, waarin de mens permanent zich zelf en de wereld rondom ervaart als manifestaties van het eeuwige Zijn, de diepste bestaansgrond.

Maharishi wortelt onmiskenbaar in het hindoeïsme, hetgeen ook in zijn theorieën tot uitdrukking komt. Hoewel over zijn vroegere leven in India opvallend weinig bekend is, benadrukt hij graag het feit dat hij een schakel is in een traditie die via zijn leermeester Guru Dev teruggrijpt op de befaamde hindoeïjsgoet Sankara († circa 800 na Chr.). De leer die oorspronkelijk door Krishna en later door incarnaties van Krishna werd uitgedragen, zou telkenmale in vergetelheid zijn geraakt en zou in essentie nu weer onder de aandacht van de mensen worden gebracht. De vedische

²¹ In het hindoeïsme heeft mantra de betekenis: heilig woord; bij TM betekent mantra feitelijk niet meer dan: inhoudsloze klank. De TM-beweging acht het onjuist voor deze techniek de term concentratie te gebruiken, hetgeen wellicht voor de hand zou liggen. De TM-techniek behelst volgens haar een moeiteloze en spontane manier om de aandacht van de geest naar meer verfijnde lagen van geestelijke activiteit te brengen, en zou dus juist het tegendeel zijn van een concentratiemethode.

²² Godsbewustzijn = Eenheidsbewustzijn.

geschreven vormen ook voor Maharishi een belangrijk gegeven. Zij bevatten immers de bron van kennis. De vedische schrijvers, zo stelt Maharishi, functioneerden op een hoger, verfijnder bewustzijnsniveau, waardoor zij in staat waren de mechanismen in het bewustzijn en in de natuur zuiver waar te nemen. De inhoud van de veda's geldt dan ook als de onmiddellijke vertolking van menselijke waarnemingen met een absoluut waarheidsgehalte. Het bewustzijn dat mensen tegenwoordig tentoonspreiden, blijft ver achter bij het totale bewustzijn dat de vedische schrijvers hadden. Vandaar dat het werkelijke karakter van de veda's niet meer wordt onderkend. Dat de veda's in essentie geen levensbeschouwelijke opvattingen in zich bergen, doch ware kennis, realiseert men zich eerst, aldus Maharishi, wanneer men zelf het niveau van bewustzijn heeft bereikt waarop de schrijvers van de veda's zich bevonden²³.

Maharishi's opvattingen en de praktische toepassing ervan in de vorm van de TM-techniek laten zich samenvatten onder de noemer TM-theorie. Deze theorie is geen statisch geheel. Zowel in de theorievorming als in de toepassing hebben zich ontwikkelingen voorgedaan.

De belangrijkste uitwerking op theoretisch gebied betreft de sociale component van de bewustzijnsverruiming. In de wandeling wordt zij aangeduid met het begrip «Maharishi- of 1%-effect». Meditatie volgens de TM-methode moge in beginsel weliswaar een individuele bezigheid zijn, gericht op het beter gebruiken van de individuele mogelijkheden van lichaam en geest, zij oefent echter, aldus Maharishi, evenzeer een weldadige invloed uit op de omringende medemensen. Naarmate meer «harmonieuze» mensen van een samenleving deel uitmaken, zal de samenleving zelf meer in harmonie zijn. Aldus laat zich de sociale pretentie van TM verklaren: TM kan een positieve bijdrage leveren aan de maatschappelijke ontwikkelingen en het maatschappelijke welzijn; zij heeft het vermogen om regeringen – die niet anders zijn dan afspiegelingen van het collectieve bewustzijn van het volk – wijsheid te bieden, volkeren onoverwinnelijk te maken, de wereldvrede te verzekeren, kortom, een betere wereld tot stand te brengen. Dit sociale effect van TM zal, zo stelt de beweging, in versterkte mate optreden indien TM door grote groepen individueel of zelfs groepsgewijs wordt gepraktiseerd. Meer concreet: als ongeveer 1% van de bevolking TM beoefent, dan zal een aantoonbaar positief effect op de gehele bevolking worden bereikt. Een zelfde effect kan bovendien worden bewerkstelligd

²³ De SOWCI vindt dat onze kenschets van TM suggestieve elementen bevat. Hoewel wij die opvatting niet delen, laten wij de door de SOWCI voorgestelde tekst hieronder integraal volgen. De tekst spreekt voor zich zelf, zodat wij hem weergeven zonder commentaar.

«Maharishi beroept zich onmiskenbaar op de z.g. Vedische traditie. Veda betekent letterlijk kennis of wijsheid. De kennis die in deze traditie voorhanden is, heeft betrekking op de aard van de ontwikkeling van het bewustzijn, het meest fundamentele gebied van waaruit de gehele schepping gestructureerd wordt. De Vedische geleerden «schouwden» op het niveau van hun eigen bewustzijn de mechanismen en de natuurwetten die ten grondslag liggen aan het scheidingsproces. De Vedische geschriften vormen de neerslag van hun bevindingen, in de vorm van diepe introspecties met als object het ontstaan van gedachten en de hiërarchische opbouw van de geest, en van observaties van fysiologische en sociologische processen. Door de moderne wetenschappen weten we nu dat alle veranderingsprocessen in het universum door natuurwetten geleid worden. De astronomie beschrijft de wetmatigheid in de sterren- en planetenwereld, de biologie ontdekt de ordelijkheid in alle natuurlijke processen. De medische wetenschap en de biochemie bestuderen de systematiek van de reacties in het menselijk lichaam, de psychologie en sociologie die van de geest en het gedrag. De Veda's geven de beschrijving van de eenheid van al deze natuurwetten die gevonden wordt aan de basis van het menselijk bewustzijn, het tehuis van alle natuurwetten, daarom het Verenigd Veld der natuurwet genoemde, analoog aan de beschrijving van de vacuümtoestand in de quantumveldtheorieën van de moderne fysica. De Vedische geschriften zijn tot op de dag van vandaag bijna voor iedereen onbruikbaar gebleven, doordat de waarde ervan via met name religieuze misinterpretaties werd verdoezeld. De Vedische wetenschap van Maharishi stelt het wetenschappelijke nut ervan in een helder licht en opent daardoor een nieuwe horizon voor ontwikkelingen op het gebied van de moderne wetenschappen, zoals op het gebied van de neurofysiologie, de unificatietheorieën van de moderne quantumfysica, de wetenschapsfilosofie, psychofysiologisch onderzoek en de evolutie uit de biologie. In de loop van de geschiedenis zijn er enkele oplevingen geweest van de kennis in de Vedische traditie. Een van de belangrijkste vertegenwoordigers is Shankara geweest, een filosoof van groot formaat, die de wetenschappelijke waarde van de Veda's voor zijn tijd opnieuw openbaarde.»

door aanzienlijk minder mensen dan 1% van de bevolking, die gelijktijdig en gezamenlijk gevorderde TM-technieken beoefenen. Deze stelling wordt gebaseerd op het op bepaalde terreinen van wetenschap aangetoonde beginsel, dat als circa 1% van de elementen van een stelsel een samenhangende wijze van functioneren aanneemt, het gehele stelsel zich in de richting van dat functioneren ontwikkelt. Zou 1% van de bevolking via TM een hoger bewustzijnsniveau bereiken en ordelijker functioneren, dan zou dit effect zich onder de gehele bevolking aftekenen. Zo zouden spanningen, disharmonie en wanorde in de samenleving afnemen, hetgeen bij voorbeeld tot uiting zou komen in een daling van de aantallen verkeersongelukken, ziekenhuisopnamen, zelfmoorden en misdaden.

De ontwikkelingen op het gebied van de praktische toepassing van de TM-theorie openbaren zich vooral in de vorm van nieuwe cursussen. Voor diegene die zich na het TM-basisprogramma te hebben doorlopen verder op het pad der bewustzijnsverruiming wil begeven, dient zich een gevarieerd cursusaanbod aan, waarin gedurig vernieuwingen worden aangebracht. De belangrijkste vervolgcursus werd ontworpen in het midden van de jaren '70. Hij staat bekend als het TM-sidhi²⁴-programma. Dit programma omvat enige bewustzijnstechnieken, die de coördinatie tussen lichaam en geest bij de beoefenaar in gunstige zin beïnvloeden en het proces van bewustzijnsverruiming versnellen. De technieken zijn gebaseerd op de Yoga-sutra's van de Indiase filosoof Patanjali. Zij zouden de sidha (sidhi-beoefenaar) zelfs in staat stellen de wet van de zwaartekracht te overwinnen. Het sidhi-programma leent zich, aldus de beweging, bij uitstek voor beoefening in groepsverband en voor het bewerkstelligen van het Maharishi-effect.

In het beschouwende deel van dit hoofdstuk zullen wij enige opmerkingen maken over het karakter van de hier beschreven TM-theorie. Op deze plaats zij vermeld, dat de beweging zelf haar leer nadrukkelijk als wetenschappelijk kwalificeert en dan ook aanduidt als de «wetenschap der creatieve intelligentie». Die opvatting wordt geenszins algemeen gedeeld. In tal van geschriften treft men de mening aan, dat TM religieus is en dat de TM-beweging primair als een godsdienstige organisatie moet worden beschouwd. Het karakter van de beweging heeft verscheidene malen onderwerp gevormd van gerechtelijke procedures. De belangrijkste rechterlijke uitspraak in dit opzicht werd gedaan in de Amerikaanse staat New Jersey in 1977, waar de rechter, geplaatst voor de vraag of belastinggelden mochten worden aangewend voor het onderricht van TM op openbare scholen, concludeerde dat de TM-leer uit zijn aard religieus is. De bijval die deze uitspraak ondervond, bracht de beweging zelf niet tot verandering van haar visie. Haars inziens ontbreekt aan de TM-leer de religieuze dimensie, omdat daarin geen sprake is van een heilige of bovennatuurlijke orde. Voor zover op een soortgelijke orde wordt gezinspeeld in termen als «de diepste bestaansgrond», gaat het niet om een begrip dat als bovennatuurlijk wordt opgevat of vereerd. De diepste bestaansgrond, aldus TM, kan immers worden ervaren en rationeel worden uitgelegd. Juist omdat een ieder deze ervaring kan opdoen en toetsen, is de kwalificatie wetenschappelijk op haar plaats. De achterliggende theoretische opvattingen – de achtergrondkennis – dragen naar de mening van TM vooral een filosofisch karakter, gegeven de daarin gebezigde terminologie (Zijn, transcendent, het absolute). Het feit dat de vedische geschriften en de yoga-sutra's in de regel als religieuze literatuur gelden, doet daaraan niet af, want, stelt TM, deze geschriften stammen uit een tijd waarin het onderscheid tussen religie, filosofie en wetenschap nog niet werd gemaakt, waardoor zij evenzeer religieus, filosofisch als wetenschappelijk zijn te noemen. De eerdervermelde opvatting dat de veda's ware kennis bevatten, doet dan voor TM de balans doorslaan naar wetenschap en filosofie. TM beschouwt het religieus interpreteren van de vedische geschriften en de yoga-sutra's als een hardnekkig en diepgeworteld misverstand.

²⁴ In de hindoeïstische traditie zijn sidhi's paranormale krachten en vaardigheden, die de verlichte yoga-beoefenaar onder omstandigheden kan ervaren. Te denken valt aan verschijnselen als helderziendheid, onzichtbaarheid en vliegen (levitatie).

Het moet gezegd, dat de TM-beweging het in dit dispuut over begrippen niet heeft gelaten bij enkel woorden. Nadrukkelijk heeft men zijn focus gericht op het leggen van een verbinding tussen de «waarheden» ontleend aan de vedische literatuur en de bevindingen van moderne (natuur)wetenschappers. Daarbij is de aandacht primair gevestigd op de effecten van TM en van het TM-sidhi-programma, effecten van lichamelijke en geestelijke aard en effecten van sociologische aard. Het onderzoek wordt niet alleen uitgevoerd binnen de beweging, maar ook in handen gesteld van wetenschapsmensen buiten de beweging, wie daartoe door TM faciliteiten worden geboden. Niettegenstaande de omvang van de bundels onderzoeksresultaten en de kwaliteit van sommig onderzoek lijken de verschillen van inzicht over de stellingen van de beweging heden ten dage echter niet minder diep dan 20 jaar geleden.

3.5.3. *Activiteiten in Nederland*

De TM-beweging ving haar activiteiten in ons land aan in 1967, toen Maharishi zijn eerste bezoek aan Nederland bracht. Zonder dat er al van een formele organisatie van de TM-beweging in ons land sprake was, werden er vanaf dat jaar regelmatig Nederlanders in de TM-techniek geïnstrueerd en vonden er ook vervolgbijeenkomsten plaats.

In 1972 werd de Stichting Student's International Meditation Society Nederland (SIMS) opgericht, die in 1975 opging in de Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve intelligentie (SOWCI), statutair gevestigd in Wassenaar. De organisatorische opbouw van de beweging stemt in grote lijnen overeen met die van de internationale beweging, hetgeen inhoudt dat de SOWCI de overkoepeling is van een vijftal, op deelaspecten gerichte, organisaties (behalve de reeds genoemde SIMS, het Nederlands Instituut voor de Wetenschap der Creatieve Intelligentie, de International Meditation Society Nederland, de Maharishi Internationale Universiteit Nederland en de Spiritual Regeneration Movement Nederland). Met uitzondering van de MIU spelen deze organisaties geen belangrijke actieve rol. Het bestuur van de SOWCI wordt gevormd door vertegenwoordigers van vijf genoemde organisaties. Het statutaire doel van de stichting onderstreept de brede doelstelling van de TM-beweging: «het bevorderen van de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid, de maatschappelijke ontwikkeling en het maatschappelijk welzijn, alles in de ruimste zin; het leveren van een bijdrage aan de kwaliteit van het onderwijs, in de ruimste zin».

De activiteiten van de beweging concentreren zich rond een aantal over het land verspreide centra, een kleine 30 in getal. Meer dan de helft daarvan hebben de stichtingsvorm aangenomen en worden dus beheerd door onafhankelijke besturen. Daarmee moge de formele structuur van de nationale beweging nogal losjes lijken, materieel is de organisatie vrij strak en is er sprake van een feitelijke eenheid. De landelijke organisatie draagt de verantwoordelijkheid voor het onderwijs en oefent uit dien hoofde ook toezicht uit op het gebruik van de naam TM door plaatselijke groeperingen. Het is ook de SOWCI die contacten onderhoudt met de internationale beweging en de financiële afdrachten verricht voor de ontwikkeling en levering van cursusmateriaal. Tevens verzorgt deze organisatie de uitgave van een voor alle TM-ers bestemd landelijk orgaan, de Tijd van Verlichting – een taak die haar coördinerende rol ten aanzien van alle landelijke activiteiten accentueert. De onderlinge samenhang wordt voorts bevorderd door een nationale wereldplan-raad, waarin vertegenwoordigers van de plaatselijke centra zitting hebben.

Terwijl het merendeel van de centra zich voornamelijk bezighoudt met de TM-basis cursus, beschikt de beweging over 4 centra van landelijke betekenis, academies genaamd, die een uitgebreid cursuspakket bieden en in het bijzonder accommodatie hebben voor interne cursusprogramma's. In 1977 werd de eerste academie gevestigd in Wassenaar en in de latere jaren

volgden de Hooge Boekel in Enschede en Soeria in Laag Soeren. Het centrum De Kooger Hoop op Texel, waarover de beweging enige tijd de beschikking had, doet inmiddels niet meer als zodanig dienst. Gezocht wordt naar een vierde onderkomen als vestigingsplaats voor een nieuw centrum²⁵. In Laag Soeren ligt momenteel de bakermat van TM. Het gebouw Soeria kan 220 cursisten huisvesten en is nu ook de zetel van het SOWCI-secretariaat; 60% van het totaal aan interne cursusedagen komt op het conto van deze academie.

De TM-cursussen worden gegeven door TM-leraren, die daartoe een specifieke opleiding hebben genoten. Ambieert men dit leraarschap, dan dient men een middelbare-schoolopleiding te hebben genoten, bovendien na het volgen van een basiscursus ten minste gedurende een jaar te hebben gemediteerd en een 33 lessen omvattende basiscursus in de wetenschap der creatieve intelligentie te hebben doorlopen. Voldoet men aan die eisen, dan kan men deelnemen aan de teacher training course (TTC). Deze cursus bestaat uit drie gedeelten, die elk ongeveer vier maanden in beslag nemen. De eerste fase omvat een serie lezingen over verschillende aspecten van de wetenschap der creatieve intelligentie in samenhang met de moderne wetenschap, afgewisseld met researchwerk dat vooral is gericht op de effecten van het TM-programma. De verworven kennis en vaardigheden worden in fase twee in de praktijk gebracht tijdens een stage, doorgaans aan een van de plaatselijke centra. De afsluitende fase borduurt voort op het programma uit het eerste deel en beoogt de aspirant-leraar op het niveau te brengen waarop hij de theoretische en praktische aspecten van de TM-leer beheerst en kan overdragen op anderen. Afgezien van de stageperiode worden cursisten gehuisvest in het instituut waar de cursus wordt gegeven, hetgeen voorheen, toen de cursus alleen in Seelisberg en Fairfield, USA, kon worden gevolgd, voor de meeste TM-leraren in spe een tamelijk langdurig verblijf in het buitenland met zich mee bracht. Tegenwoordig echter is de TTC, onder supervisie van de International Association for the Advancement of the Science of Creative Intelligence, ook opgenomen in het cursuspakket van verscheidene nationale instituten (waaronder in ons land Wassenaar). De kosten van de cursus (delen 1 en 3) bedragen circa f8000. Heeft men eenmaal de onderwijsbevoegdheid in het TM-programma verworven, dan kan men, full-time of part-time, als TM-leraar worden aangesteld. TM-leraren leggen een schriftelijke loyaliteitsverklaring af aan Maharishi, waarmee zij zich niet alleen verplichten tot het zuiver houden van de leer en de beweging, tot geheimhouding van de instructie-techniek en tot trouw aan Maharishi, maar ook afzien van het gebruiken van de verkregen kennis voor andere doeleinden dan die van de beweging. Wat hun arbeidsvoorwaarden betreft genieten zij als loon een deel van de ontvangen cursusgelden. De organisatie waarbij zij in dienst zijn draagt de verplichting tot inhouding en afdracht van loonbelasting en sociale premies. Het aantal TM-leraren in ons land bedraagt momenteel 265. Een kwart daarvan is academicus. Ongeveer 100 TM-leraren oefenen een beroep uit in de sfeer van het onderwijs, het maatschappelijk werk en de gezondheidszorg. Niet alle leraren zijn actief. Volgens opgave van de beweging omvat het bestand aan medewerkers (leraren in loondienst of op free-lance basis en werknemers in administratieve en huishoudelijke functies) in de centra samen ongeveer 200 mensen.

De belangstelling voor TM in ons land bleek vooral in de eerste jaren na de komst van de beweging naar Nederland aanzienlijk te zijn. Het aantal centra ontwikkelde zich in hoog tempo en de cursisten stroomden toe. Rond 1976 bereikte de beweging – niet alleen hier te lande, maar over de gehele wereld – haar hoogtepunt. Tegen de 40 000 mensen hadden toen de TM-basiscursus gevolgd. De beweging profiteerde van de niet ongunstige publiciteit en kon in die tijd bij voorbeeld na een uitzending van het TV-programma Zienswijze 10 000 nieuwe cursisten noteren. Vanaf 1977

²⁵ De beweging zou het oog hebben laten vallen op een klooster in Stevensbeek. Of tot verwerving is overgegaan is ons op dit moment niet bekend.

zette zich een langzaam dalende lijn in. De beweging zelf schrijft dit onder meer toe aan de negatieve berichtgeving, die haar in een religieuze hoek plaatste, doch wijst in dit verband ook op de verandering in koers die in eigen gelederen werd aangebracht: het accent zou van verbreding zijn verlegd naar verdieping en consolidatie, dat wil zeggen van de niet-TM-ers naar de TM-ers. Hoe het ook zij, sedert 1977 gaf het aantal deelnemers aan de TM-basis cursus een daling te zien. Zo bedroeg, in tegenstelling tot de toeloop van vele duizenden in de beginjaren, het aantal cursisten in 1980: 2048 en in 1981: nog slechts 1117; 1982 liet echter een licht herstel zien: 1650 cursisten. Het aantal mensen dat een TM-basis cursus heeft gevolgd heeft inmiddels de 50 000 overschreden. (Ter vergelijking: in de Bondsrepubliek bedraagt dit aantal ruim 80 000). De beweging heeft nauwkeurige gegevens verstrekt over de verdeling van de cursisten naar leeftijd en beroep. Daaruit blijkt onder meer dat circa 60% van de cursisten tussen 21 en 40 jaar oud is (circa 10% is jonger dan 21 jaar). Voorts behoort ongeveer de helft van de cursisten tot de categorie «geen beroep, huisvrouw, scholier, student» en 20% tot die van het bedrijfsleven. Helaas heeft de beweging geen informatie kunnen verschaffen over de ons inziens relevante vraag hoeveel mensen na de basis cursus te hebben gevolgd thans nog steeds TM beoefenen. Zoals al eerder is opgemerkt, heeft het cursusaanbod van TM in de loop van de jaren een forse uitbreiding ondergaan en is tevens een verschuiving opgetreden in aantallen deelnemers van de basis cursus naar de vervolgcursussen. Desalniettemin is de TM-basis cursus binnen het cursuspakket van groot belang gebleven. Voor alle TM-ers vormt hij immers de eerste kennismaking met Maharishi's meditatiemethode en voor velen blijft het daarbij. Deelnemers aan de cursus worden vooral aangetrokken langs de weg van mond-tot-mondreclame van de kant van mensen die eerder een cursus volgden. Voorts wordt belangstelling gewekt door aankondigingen van cursussen in de pers en door verspreiding van voorlichtings- en reclamemateriaal.

Mensen die in het volgen van de TM-basis cursus zijn geïnteresseerd, melden zich aan bij een van de ruim 25 plaatselijke centra. Daar vullen zij een aanmeldingsformulier in, dat behalve vragen betreffende persoonsgegevens onder meer vragen bevat naar de lichamelijke en geestelijke gesteldheid en het gebruik van medicijnen en verslavende middelen. Tevens bevat dit formulier een geheimhoudingsverklaring met betrekking tot de te leren techniek. Aan de hand van de verstrekte gegevens bepaalt de TM-leraar of de aanmelding kan worden gehonoreerd. In de praktijk ontstaan daarover alleen problemen wanneer gerede twijfel rijst over de geestelijke gezondheid van de aanvrager dan wel blijkt dat deze een psychiatrische behandeling ondergaat. In de regel wordt, aldus de beweging, de aanvrager dan in overweging gegeven eerst met TM aan te vangen nadat de eventuele medische behandeling is voltooid. De beweging toont zich overigens bewust van de privacy-gevoeligheid van het aanmeldingsformulier door te benadrukken dat ervoor wordt gewaakt dat anderen dan de TM-leraar daarin inzage kunnen hebben.

De TM-basis cursus omvat 7 lessen. De eerste twee lessen zijn inleidende (openbare) lezingen, die informatie bieden over de beginselen, de achtergronden en de voordelen van deze vorm van meditatie. De invulling van het vragenformulier en het persoonlijke gesprek met de TM-leraar vormen de derde stap. Daarop volgt de persoonlijke instructie in de TM-techniek, die ongeveer drie kwartier duurt. Zij vangt aan met een ceremonie, die een religieus voorkomen heeft en waarbij de TM-leraar dank betuigt aan de «traditie van leraren». Bij de instructie wordt aan de cursist de persoonlijke mantra meegedeeld, de klank waarop gemediteerd moet worden. De mantra's komen uit de veda's (die duizenden mantra's bevatten²⁶) en de

²⁶ Het precieze aantal door haar gebruikte mantra's bleek de beweging niet bekend te zijn. Overigens vermelden verscheidene auteurs, dat het aantal door TM toegepaste mantra's zeer beperkt zou zijn en dat de keuze van de mantra bepaald zou worden door de leeftijd van de cursist. Zie bij voorbeeld; A. Vrolijk, *Transcendental Meditation and Dianetics, Two sects, two way of confronting*, in: *Gedrag, Tijdschrift voor psychologie*, 6 (1978), nr. 3-4, blz. 181-182.

keuze van de mantra wordt gebaseerd op persoonlijke gegevens c.q. kenmerken van de cursist. Na de persoonlijke instructie volgen nog drie bijeenkomsten waarop de cursisten meer informatie krijgen en hun ervaringen kunnen bespreken en toetsen. In totaal vergt de cursus ongeveer 10 uren. Indien nodig kan de cursist na afloop van de cursus nog bij de TM-leraar terecht om zijn toepassing van de techniek te laten controleren. De kosten van de TM-basiscursus variëren, afhankelijk van het inkomen van de cursist, van f 90 tot f 450²⁷. Het cursusbedrag is eenmalig. Men geniet voor dit bedrag levenslang en zo vaak men zelf wil begeleiding, is gerechtigd maandelijks (en in vele centra vaak wekelijks) desgewenst videobijeenkomsten bij te wonen en krijgt elk kwartaal een nieuwsbrief in de bus met gegevens over lokale en nationale programma's. De toepassing van de TM-techniek houdt voor de cursisten niet meer in dan twee maal daags 20 minuten lang te mediteren. Aan de leefwijze stelt de techniek geen eisen, noch schrijft zij enigerlei andere regel voor.

TM-ers die behoefte hebben aan een vervolg op het basisprogramma kunnen een keuze maken uit een al breder wordende scala van cursussen, deels intern te volgen aan de academies, deels extern aan de plaatselijke centra. De belangrijkste interne cursus is het eerder genoemde TM-sidhi-programma. Deze cursus bestaat uit twee delen, de voorbereidende fase, die gericht is op het uitdiepen van de ervaring tijdens de beoefening van de TM-techniek, en de instructiefase, waarin de nieuwe techniek wordt aangeleerd. De sidhi-techniek beoogt de bewustzijns groei te versnellen, hetgeen kan worden getoetst aan de hand van het ontwikkelen van bepaalde (paranormale) vermogens, zoals vliegen («hoppen»). De cursus duurt ongeveer 8 weken, waarvan 14 dagen intern, en kost, afhankelijk van het inkomen, maximaal f 6815. Het topjaar van deze cursus lag blijkens financiële gegevens in 1979, toen 1300 cursisten aan het programma deelnamen en circa f 5 mln. opbrachten. Een veel kortere en goedkopere (f 150) cursus, die aan de academies wordt verzorgd, is de tweedaagse weekendcursus, die rust en ontspanning van lichaam en geest beoogt.

Zowel plaatselijk als aan de academies wordt de cursus wetenschap der creatieve intelligentie (WCI) gegeven, die inzicht biedt in de systematische ontplooiing van de volledige capaciteit van de mens en het functioneren van het bewustzijn behandelt. Intern duurt deze cursus ongeveer drie weken. Kosten: f 1850. Daarnaast omvat het cursusaanbod nog tal van andere programma's, zoals onoverwinnelijkheids cursussen, kern cursussen en verdieping cursussen.

Ten slotte moet nog de opleiding worden vermeld aan de Maharishi International University (MIU) in Laag Soeren (intern, gedurende twee jaren). Behalve het WCI- en het TM-sidhi-programma omvat deze opleiding een aantal zogenaamde kern cursussen in een bepaalde wetenschap (biologie, psychologie, filosofie), elk bestaande uit 10 lessen, een trimester over de sociale aspecten van bewustzijnsontwikkeling en een trimester over de vedische wetenschap, handelend over het mechanisme van schepping en bewustzijnsontwikkeling. Kortom, een opleiding waarin de verschillende programma's uit het cursusaanbod alle zijn verwerkt. Het cursusgeld voor de interne MIU-opleiding bedraagt f 13 500 per jaar. In de jaren 1979 en 1980 volgden ruim 40 cursisten de opleiding. Tegenwoordig ligt dit aantal echter beduidend lager. Verscheidene cursisten hebben in het verleden hun studiekosten kunnen betalen uit een renteloos voorschot van het Provinciaal Studiefonds van de provincie Gelderland. Dit fonds verstrekt studietoelagen aan studenten die een niet erkende opleiding willen volgen, waarbij men zich onthoudt van een oordeel over de inhoud of de kwaliteit van de opleiding. De TM-brochure over de MIU speelt hierop

²⁷ Scholieren = f 90; studenten = f 150; overigen = f 200-f 450.

in door te vermelden, dat er mogelijkheden bestaan voor het verkrijgen van renteloze voorschotten bij gemeentelijke of provinciale studiefonds²⁸. Overigens heeft het studiefonds gemeend, hangende ons onderzoek, de beslissingen over aanvragen van studietoelagen ten behoeve van de MIU-cursus te moeten opschorten.

Tot besluit van onze opmerkingen over de TM-activiteiten op cursusgebied nog enkele cijfers over de meest recente ontwikkelingen. In 1981 werden in de plaatselijke centra in totaal 11 898 cursusdagdelen (een cursusdagdeel is ongeveer 3 uren) geteld, terwijl het aantal interne cursusedagen in de academies 24 925 beliep. De overeenkomstige getallen voor 1982 zijn 13 440 en 41 330. Deze cijfers illustreren zowel de eerder gesignaleerde verschuiving in de richting van vervolgcursussen als, in algemene zin, het lichte herstel van de beweging na de bijzonder slechte resultaten van 1981.

Het verzorgen van cursussen moge het belangrijkste onderdeel zijn van de activiteiten van TM, daarnaast schenkt de beweging ook aandacht aan enige andere taken die samenhangen met de TM-leer, in het bijzonder het verrichten en stimuleren van wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van TM en het ontwikkelen van groepsactiviteiten ter verkrijging van het «Maharishi-effect».

Wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van TM vindt in hoofdzaak plaats aan de academie Soeria. Wat betreft onderzoekthema's onderhoudt men contacten met andere instellingen waar research wordt gedaan, zodat gesproken kan worden van een gecoördineerde aanpak met de MIU in Fairfield, USA, als centraal punt. De resultaten van het onderzoek worden in de regel in eigen beheer gepubliceerd. Daartoe beschikt men over een eigen uitgeverij, de MIU Press in Den Haag. Ook tracht men artikelen geplaatst te krijgen in wetenschappelijke tijdschriften. Op gezette tijden nodigt men geleerden van naam uit om lezingen te houden, aan symposia deel te nemen of een bijdrage aan het onderzoekwerk te leveren. Het Nederlands Comité van Artsen ter bevordering der Gezondheid door het TM-programma heeft een poging gedaan om de overheid te interesseren voor de financiële ondersteuning van onderzoek naar de resultaten van TM. In 1980 is daarop van de zijde van Volksgezondheid en Milieuhygiëne²⁹ afwijzend gereageerd. TM zou een specifieke benaderingswijze³⁰ zijn, waarbij «meer sprake is van een bepaalde levensovertuiging dan van een behandelingsvorm». Mede gegeven de financiële en organisatorische consequenties zal, aldus de departementale reactie, aan het bepleite onderzoek geen prioriteit kunnen worden gegeven.

²⁸ De schijn van enigerlei officiële erkenning van de MIU als onderwijsinstelling wordt door de beweging versterkt met de mededeling in haar brochures dat de Raden van Arbeid de opleiding aan de MIU hebben erkend als beroepsopleiding in de zin van de Kinderbijslagwet. Ouders kunnen daardoor recht doen gelden op een drievoudige kinderbijslag voor hun niet-thuiswonende, studerende kind. Uit de jurisprudentie over het desbetreffende wetsartikel (artikel 7, lid 1, sub d, van de Kinderbijslagwet) blijkt, dat bij voorbeeld de grotendeels uit praktisch werk bestaande opleiding tot evangelist bij de Jehova's Getuigen als beroepsopleiding in de zin der wet is aangemerkt. Bezieet men het cursusprogramma van de MIU, dan kan enerzijds worden vastgesteld, dat het meer cursusactiviteiten behelst, maar anderzijds niet direct tot een beroep opleidt. De Raden van Arbeid moeten bij hun beslissing dan ook een ruimhartige interpretatie van het begrip «beroepsopleiding» hebben gehanteerd, ofwel is de studieverklaring, die elke instelling van onderwijs moet indienen ten behoeve van de oordeelsvorming van de Raden van Arbeid, door de MIU op zeer overtuigende wijze ingevuld.

Het «centre d'excellence» onder de diverse MIU's is de al genoemde Maharishi International University te Fairfield (Iowa) in de Verenigde Staten.

Deze heeft echter een wat ander curriculum dan de MIU in Laag Soeren. In de MIU te Fairfield, die als onderwijsinstelling overigens erkend is door de Amerikaanse overheid krijgt men onderwijs in de vedische wetenschap en de wetenschap der creatieve intelligentie naast het volledige onderwijs in een gekozen discipline.

²⁹ Brief van de directeur-generaal van de volksgezondheid, dr. J. van Londen, dd. 20 januari 1980; ter inzage op het commissiesecretariaat.

³⁰ Aspecifieke benaderingswijze = een benaderingswijze in de gezondheidszorg die geen speciale effecten met zich meebrengt ten aanzien van bepaalde klachten, doch wellicht wel het bereiken van bepaalde effecten zou kunnen vergemakkelijken.

De ontwikkeling van groepsactiviteiten (groepsdynamica) heeft de TM-beweging in de voorbije jaren meermalen in het nieuws gebracht. Verschillende malen zijn omvangrijke groepen TM-ers bijeengekomen om door hun gezamenlijke meditaties het Maharishi-effect teweeg te brengen. Zo vonden er medio augustus massale meditatiebijeenkomsten plaats in Laag Soeren en verbleven rond de jaarwisseling 1981–1982 ruim 500 TM-ers in het Haagse Bel Air-hotel om al mediterende het maatschappelijke klimaat gunstig te beïnvloeden. De talrijke critici werden in mei 1982 tegemoet getreden met een door TM-onderzoekers opgesteld rapport³¹, waarin op grond van de onderzochte CBS-statistieken van misdaden en verkeersongevallen werd vastgesteld dat de groepssessies inderdaad hadden geleid tot een «significante daling» van de aantallen misdaden en verkeersongevallen.

De hier genoemde groepsactiviteiten hadden een incidenteel karakter. Ten einde een blijvend effect te kunnen bewerkstelligen, streeft de beweging er daarom naar op een plaats in Nederland een toereikend aantal TM-beoefenaren (volgens de eigen berekening minimaal 376, zijnde de vierkantswortel uit 1% van de totale Nederlandse bevolking) permanente huisvesting te doen vinden. Nadat ideeën om Soeria te Laag Soeren tot een TM-leefgemeenschap te maken niet realiseerbaar bleken, zijn de activiteiten in dit verband verlegd naar Lelystad, waar men onderkomens wil vinden voor ongeveer 120 TM-bedrijvende gezinnen. Er is een stichting opgericht, genaamd Harmonisch Leven, die de taak heeft om de benodigde woningen te realiseren. Het gemeentebestuur zou niet onwelwillend tegenover deze actie staan. Men koestert de hoop dat het beoogde doel in de loop van 1984 zal worden bereikt en dat vanaf dan de positieve invloed die daarvan uit zal gaan in het land niet onopgemerkt zal kunnen blijven.

Enkele nevenactiviteiten van de TM-beweging worden ontwikkeld door afzonderlijke, door de beweging beheerste rechtspersonen. In de eerste plaats functioneert in dit verband de al genoemde Stichting Boekhandel en Uitgeverij MIU-Nederland te Den Haag, die de produktie en distributie van boeken op TM-gebied verzorgt. Voorts heeft de beweging in 1979 de BV Conifeer overgenomen, die zich bezighield met de produktie van en handel in «levensbevorderlijke» artikelen. Een geplande naamsverandering (de Conifeer zou worden omgedoopt in BV The Dawn), met daaraan gekoppeld een verlegging van het activiteitenpatroon (handel in artikelen uit met name India en Thailand, vervaardigd door deelnemers aan het TM-sidhi-programma) onder de benaming «Sidhaland-project», is in een vergevorderd stadium niet doorgegaan.

De TM-beweging ontleent haar inkomsten voor het overgrote deel aan de opbrengsten van cursussen. Tot de andere bronnen van inkomsten behoren bijdragen van de internationale beweging, de opbrengsten van nevenactiviteiten (zo bedroeg de opbrengst van het Sidhaland-project in 1981 circa f 80 000) en donaties. Tot teleurstelling van de beweging worden TM-activiteiten tot nu toe niet van overheidswege gesubsidieerd. Toekenning van enigerlei subsidie zou men als een erkenning hebben beschouwd van de maatschappelijke betekenis van TM en als een uiting van waardering voor de inzet waarmee velen aan de realisatie van de TM-programma's werken.

De jaarstukken die de SOWCI heeft overgelegd met betrekking tot de jaren 1977 tot en met 1981 laten zien dat de inkomsten jaarlijks aan aanzienlijke schommelingen onderhevig zijn. Ter illustratie dienen de volgende cijfers over de totale cursusopbrengsten: 1976 (1/10) – 1977 (1/10) : f 3,4 mln.; 1977 (1/10) – 1978 (1/10) : f 5,3 mln.; 1978 (1/10) – 1979 (31/12) : f 8,4 mln.; 1980 : f 2,2 mln.; 1981 : f 1,3 mln.; 1982 (schatting): circa f 2 mln. De hoogte van de opbrengsten in 1978 en 1979 wordt vooral verklaard door de grote belangstelling voor het (dure) TM-sidhi-programma.

³¹ Drs. W. H. P. M. Burgmans e.a., Sociologische effecten van de groepsdynamica van het bewustzijn, Rotterdam, mei 1982; rapport aanwezig op het commissiesecretariaat.

De tarieven van de cursussen worden landelijk vastgesteld door de SOWCI, die in dit opzicht binnen de internationale beweging autonoom is. De stichting laat zich daarin niet alleen leiden door economische overwegingen (de financiële eisen die het functioneren van de beweging stelt; de tarieven van min of meer vergelijkbare cursussen), maar ook door sociale en ideële, hetgeen zich vooral manifesteert in een aantal cursussen dat binnen het financiële bereik van zoveel mogelijk mensen wordt gebracht door de tarieven inkomensafhankelijk te maken.

De cursusopbrengsten strekken in het algemeen primair tot betalingen aan leraren, tot reserveringen voor het cursusgeld van leraren en tot afdrachten aan de internationale beweging in verband met de cursusontwikkeling. De exploitatie-overschotten, die met name in de topjaren reesterden, stelden de beweging ook in staat tot het doen van grote investeringen. Zo kocht men in 1978 voor f 1,5 mln. het landgoed «Hooge Boekel» in Enschede en in 1980 Soeria in Laag Soeren voor f 2,2 mln. Deze aankopen werden, behalve uit de eigen inkomsten, gefinancierd met een hypotheek verstrekt door een Nederlandse bankinstelling en leningen van de Age of Enlightenment Trust, Jersey. Tevens gaf men in verband met de financiering van Soeria kasbiljetten aan toonder uit (rente 6%, looptijd 5 jaar), ten einde uit het verschil tussen de markrente en het rentepercentage op de kasbiljetten financieel voordeel te kunnen verkrijgen. Voor verbouwingen werd voorts uit de cursusopbrengsten een bedrag van circa f 750 000 gereserveerd. Op haar beurt verstrekte de SOWCI renteloze leningen aan de plaatselijke wereldplancentra, veelal voor de aanschaf van video-apparatuur, terwijl ook TM-leraren bij de stichting geld konden lenen tegen gunstige voorwaarden.

De belastingdienst heeft in de loop van de jaren enige malen belangstelling getoond voor de activiteiten van de SOWCI, zonder dat daaruit aanslagen omzetbelasting of vennootschapsbelasting zijn voortgevloeid. De SOWCI stelt – overigens niet gestaafd met documenten – bij beschikking van de inspecteur (gericht tot de SIMS) formeel te zijn vrijgesteld van omzetbelasting³². Van de zijde van Financiën is een nader onderzoek door de desbetreffende inspectie in het vooruitzicht gesteld. Wat betreft de heffing van vennootschapsbelasting heeft Financiën doen weten, dat boekenonderzoek in 1981 heeft uitgewezen, dat het in het geheel niet zeker is dat gesteld kan worden «dat de Stichting een tot belastingplicht leidende onderneming drijft». De SOWCI is om die reden opgenomen in het bestand van niet-beschreven lichamen.

3.5.4. *Beschouwing*

In de 25 jaar van haar bestaan heeft de beweging rond Maharishi Mahesh Yogi zich ontwikkeld tot een wijdvertakte, goed georganiseerde, multinationale organisatie, ingericht naar het stramien van een handelsonderneming: in Seelisberg de houdstermaatschappij, op verscheidene plaatsen in de wereld regionale hoofdvestigingen en op nationaal niveau de werkmaatschappijen. Beschouwt men de werkzaamheid van de organisatie, dan laat de parallel met de handelsonderneming zich nog doortrekken: research, produktontwikkeling, produktie, marketing en verkoop. En wat is de handelswaar van de organisatie? Transcendente meditatie, een soort naar binnen gerichte contactlenzen, geleverd volgens een vast procédé,

³² Een eventuele vrijstelling zou gebaseerd kunnen zijn op artikel 11, lid 1, letter o, sub 2°, van de Wet op de omzetbelasting, dat betrekking heeft op onderwijs dat wordt verstrekt door ondernemers die daarmee geen winst beogen. Uit de schaarse jurisprudentie inzake deze bepaling (zie Vakstudie O.B., aantekening 72 C bij artikel 11) blijkt dat een leraar die uit de opbrengst van zijn lessen in zijn levensonderhoud kan voorzien, geacht moet worden met die prestaties winst te hebben behaald (en dus beoogd) en daarmee belastingplichtig is. In dit verband lijkt van belang vast te stellen, dat de SOWCI weliswaar een stichting zonder winstmerk is, doch de levering van diensten in de vorm van cursussen als belangrijke bron van inkomsten kent zowel voor het functioneren van de organisatie als zodanig als voor de voorziening in (een deel van) het levensonderhoud van (een deel van) de TM-leraren. Wij zullen op deze kwestie verder in dit rapport in breder verband terugkomen.

compleet met controles en nazorg. Het portret van de uitvinder van het produkt, Maharishi, wordt als handelsmerk gevoerd en de marketing-conceptie berust op het uitgangspunt: verbeter jezelf met TM en de wereld met jezelf. Is TM dus eigenlijk een handelsonderneming? In zekere zin wel, zal men vanuit de beweging zelf antwoorden, daaraan toevoegend dat de term het ideële aspect ietwat onderbelicht en ten onrechte winstbejag suggereert. Anderen echter zullen de kwalificatie resoluut van de hand wijzen en de organisatie vooral op grond van wat zij propageert als de belichaming van een religieuze leer aanmerken: een organisatie die dient ter verbreiding van de religieuze opvattingen van een hindoeïstische goeroe. Dat TM als organisatie qua opzet en werkzaamheid althans het vóórkomen van een handelsonderneming heeft, is een stelling die op vrij algemene instemming lijkt te kunnen rekenen. Bepalend voor het karakter van de beweging blijkt nochtans de opvatting over het produkt, de boodschap, waarop de activiteiten zijn geconcentreerd. Overigens dient daarbij de inhoud van de boodschap niet met de verpakking ervan te worden verward. De marketing-opvatting van de organisatie bestaat immers daarin, dat voor de verspreiding van TM die methode wordt gekozen, die het beste inspeelt op de belangen die het denken van de massa beheersen en aldus het meest effectief zal zijn³³. Dat betekent niet alleen dat men bij de beweging enige flexibiliteit in de presentatie van de leer mag verwachten, maar tevens dat zelfs de beweging moet kunnen billijken, dat men, ten einde TM op verantwoorde wijze te kwalificeren, verder kijkt dan alleen het beeld dat de beweging zelf van haar leer schetst.

Tracht men het karakter van de TM-leer te beoordelen, dan is de eerste vraag die zich aandient of de opvattingen van Maharishi geacht kunnen worden synoniem te zijn aan de leer van de beweging. Naar onze overtuiging is dat stellig het geval. Voor zover ons bekend vervult Maharishi weliswaar formeel geen functie in de TM-organisatie, doch zijn positie binnen de beweging is onverminderd sterk. De grondlegger van TM moet tegenwoordig vooral worden gezien als de grote inspirator en ideeën-leverancier van de beweging. Maharishi, gegeven zijn permanente staat van verlichting onfeilbaar in zijn denken, geeft de richting aan en het is ondenkbaar dat de beweging in de ontwikkeling van haar leer een andere koers zou varen dan door Maharishi wenselijk wordt geacht. Kenmerkend voor Maharishi's positie in de beweging is, dat toen de Nederlandse tak van de organisatie het voornemen opvatte zelf een cursus te gaan ontwikkelen, Maharishi werd uitgenodigd daartoe enige tijd naar ons land te komen om aan de ontwikkelingsarbeid deel te nemen³⁴.

Dat de opvattingen van Maharishi identiek aan de TM-leer mogen worden beschouwd, is niet onbelangrijk, omdat de wijsgeer zijn hindoeïstische achtergrond nimmer onder stoelen of banken heeft gestoken en in zijn geschriften religieuze uitspraken en symboliek geenszins mijdt. Dit roept op zijn minst enige vraagtekens op bij de stelling dat de TM-leer geen

³³ Ter illustratie diene een citaat van Maharishi Mahesh Yogi, ontleend aan diens boek *De wetenschap van het Zijn en de kunst van het leven*: «Als godsdienst het massa-bewustzijn beheerst, moet TM in religieuze termen worden geleerd. Als het metafysische denken in het bewustzijn van de maatschappij domineert, moet zij metafysisch worden gedefinieerd, met het doel het metafysische denken van de tijd te vervullen. Als politiek het bewustzijn van de massa's beheerst, moet TM in politieke termen worden geleerd, met het doel de politieke oogmerken van de tijd te vervullen. Als economische vragen in het massa-bewustzijn dominant zijn, moet TM in economische termen worden gepresenteerd, met als doel de vervulling van de economische aspiraties van de tijd. Tegenwoordig moet, zolang de politiek het lot van de mensen bepaalt, de leer voornamelijk op het bereik van de politiek en in tweede instantie op de economie worden betrokken. Dan zal het gemakkelijker zijn deze over alle landen te verbreiden en niet alleen overal populair en geliefd, maar ook voor alle mensen praktisch toepasbaar te maken. Als dan na enige jaren economische aspecten de overhand krijgen, moet de leer eerst op de oogmerken in dit opzicht worden betrokken. De politiek moet dan de tweede plaats innemen en metafysica en religie de derde».

³⁴ Van dit voornemen moest overigens worden afgezien, toen de staatssecretaris van Justitie de aanvraag van een machtiging tot voorlopig verblijf voor Maharishi en een van zijn naaste medewerkers afwees.

religieuze dimensie heeft. Wat betreft de cursussen moge de nadruk liggen op de «wetenschappelijke, wijsgerige en praktische dimensie», zoals TM in een brief aan ons stelt³⁵, de theoretische achtergrond – het referentiekader van de cursussen – strekt zich aanmerkelijk verder uit en bestrijkt mede het terrein van de religie. Tot welke kwalificatie van de leer men dan uiteindelijk komt, hangt in hoge mate af van het accent dat aan de onderscheiden deelaspecten wordt gegeven. De TM-beweging zelf pleit in een notitie, getiteld «Het wetenschappelijk karakter van het TM-programma en haar filosofische achtergrond»³⁶ voor onderbrenging van de leer in de categorie filosofie. Daartoe worden de religieuze elementen als het ware uitgefilterd. Zou men aldus te werk gaan ten aanzien van andere elementen, dan zou de beweging tegen de achtergrond van dezelfde leer op goede gronden een religieuze status kunnen claimen. Mede gezien het belang dat de beweging hecht aan haar presentatie, doet men er ons inziens dan ook goed aan de opvatting van TM over het karakter van haar eigen leer enigszins te relativeren.

Zo gemakkelijk willen wij ons echter niet afmaken van de vraag wat het ware karakter van de TM-leer is. Onze opvatting is dat deze leer primair een visie op het leven bevat, in die zin dat hij uitgaat van het bestaan van onveranderlijke natuurwetten waarmee het gedragspatroon van de mensen in overeenstemming behoort te zijn; contact en uiteindelijk eenwording van het menselijke bewustzijn met het kosmische bewustzijn zal die overeenstemming bewerkstelligen. De aanduiding van de leer als levensbeschouwing lijkt ons om die reden het meest op haar plaats. Voor die karakterisering pleit ook het feit dat de beweging een heilsboodschap propageert (het Wereldplan) en tracht om die boodschap op planmatige wijze te verwerkelijken.

Is deze levensbeschouwing religieus of niet-religieus? Het antwoord op die vraag hangt af van de betekenis die men in de theorie toekent aan het aspect «diepste levensgrond». Het betreft hier een begrip dat in andere meditatietheorieën somtijds als god wordt aangeduid, zij het dat dan een abstract begrip en niet een als persoon gedacht wezen wordt bedoeld. Het gebruik van dit begrip houdt een irrationele dimensie in, omdat het vooralsnog niet logisch is onderbouwd en berust op veronderstellingen (zoals de mogelijkheid de diepste levensgrond zelf te ervaren en het uitgangspunt dat de veda's ware kennis bevatten). Past men een dergelijk begrip in zijn dagelijkse doen, laten en denken toe, dan impliceert dit een vorm van geloven. Het feit dat men vervolgens tracht dit geloof langs (natuur-)wetenschappelijke weg te beredeneren verandert daaraan op zich zelf niets. Het zoeken naar wetenschappelijke verklaringen voor de ontwikkeling van de mensheid, zoals beschreven in het bijbelverhaal, waarop men zich in bepaalde fundamentalistische kring richt, maakt het geloof van diegenen immers evenmin automatisch tot wetenschap. Neigen wij er derhalve toe, gegeven onze ruime interpretatie van het begrip religieus, de TM-leer te beschouwen als een levensbeschouwing met een religieuze dimensie, laat ons dan tegelijkertijd de vroeg in dit rapport³⁷ vermelde opvatting van Van Praag in herinnering brengen, dat het religieuze en het rationele denken niet anders zijn dan twee wijzen van benadering van de werkelijkheid. Overigens voegt Van Praag daaraan toe, dat men dus ook niet moet proberen om religieuze opvattingen rationeel te onderbouwen (zij het dat het redelijke denken een secundaire rol in het geloof vervult in die zin dat geloofsopvattingen niet duidelijk met waarneembare feiten in strijd moeten zijn). Het is nu maar de vraag of de «diepste levensgrond» van TM tot de rationeel kenbare werkelijkheid kan worden gerekend. Wij

³⁵ Brief van 20 januari 1983; ter inzage op het commissiesecretariaat.

³⁶ Een notitie van januari 1983, opgesteld naar aanleiding van een verzoek onzerzijds om commentaar te leveren op een essay van W. S. Bainbridge en D. H. Jackson, *The rise and decline of Transcendental Meditation*, in B. Wilson (ed.) *The social impact of new religious movements*, New York, 1981, blz. 59–96, waarin de tanende belangstelling voor TM in verband wordt gebracht met een ontwikkeling van de beweging in religieuze richting. Notitie ter inzage op het commissiesecretariaat.

³⁷ Zie blz. 15.

menen vooralsnog van niet, maar wie zijn wij, om niet te zien dat de scepticus van vandaag in het licht van de ontwikkeling der natuurwetenschap morgen een blinde kan blijken te zijn geweest.

Onmiskenbaar bevinden wij ons hier in een schemerzone tussen religie en levensovertuiging. Dat voor ons wat betreft TM de balans voorshands doorslaat naar religie betekent, dat wij thans de status kerkgenootschap eerder op de beweging van toepassing zouden achten dan de benaming genootschap op geestelijke grondslag. Houdt men de «Duynstee»-definitie van kerkgenootschap aan, dan zou TM nochtans duidelijk buiten de termen vallen. Overigens merken wij in dit verband – wellicht ten overvloede – nog wel op, dat de beweging zelf de kerkgenootschappelijke status geenszins ambieert. Blijft zij de huidige koers varen, dan lijkt het onwaarschijnlijk dat van de rechter ooit gevraagd zal worden zich over deze kwestie een oordeel te vormen. Overigens verwijzen wij naar hetgeen wij in paragraaf 4.3.1 over de omschrijving van het begrip kerkgenootschap en zijn toepasselijkheid op de TM-beweging opmerken.

Nu hebben talrijke mensen in den lande ons geschreven zich uitsluitend de TM-techniek eigen te hebben gemaakt en om die reden allerminst te willen worden gerekend tot een religieuze of levensbeschouwelijke stroming. De beweging speelt daarop in door te benadrukken in feite alleen een techniek te willen overdragen. Ook Maharishi heeft opgemerkt, dat TM niet anders is dan een techniek, die de mensen juist in staat stelt hun bestaande religieuze of levensbeschouwelijke opvattingen te verdiepen en dus een aanvulling op die opvattingen biedt (een opmerking overigens, die het eerdere citaat over de wijze van verbreiding van TM minder cynisch maakt dan zij op het eerste gezicht aandoet). Deze mening laat zich goed verdedigen, wanneer men TM als techniek loskoppelt van de achterliggende gedachtenwereld. Mensen die dat doen, stellen terecht met het leren van de techniek geenszins aanhanger van een bepaalde religieuze of levensbeschouwelijke visie te zijn geworden. Wil men de beweging en haar leer als zodanig kwalificeren, dan is echter voor de loskoppeling van het technische en het theoretische deel geen aanleiding en dient men, integendeel, die koppeling nadrukkelijk in stand te houden. Overigens dient men in dit verband ook oog te hebben voor de ontwikkeling die de beweging zelf signaleert, namelijk van verbreding naar verdieping. De verdieping, die TM sedert enige jaren nastreeft door TM-beoefenaren aan vervolgcursussen te doen deelnemen – met aanzienlijk meer theoretische elementen dan de TM-basis cursus bevat –, lijkt ons niet geheel te stroken met de stelling dat de beweging hoofdzakelijk een specifieke techniek verbreidt.

Geheel in overeenstemming met de behoefte in dit tijdsgewricht aan exactheid en toetsbaarheid heeft de TM-beweging in de jaren '70 zich omgeven met een waas van wetenschappelijkheid. Terwijl andere meditatiescholen zich tevreden stelden met de enkele overtuiging dat hun techniek effect sorteerde, getroostte TM zich grote inspanningen om de werking van haar techniek wetenschappelijk te onderbouwen. De vedische achtergrond, zo meende zij, stelde haar in staat bepaalde veronderstellingen te formuleren, waarvan de geldigheid door de bevindingen van wetenschappelijke onderzoekers zou worden aangetoond³⁸. Daartoe zou men zich niet dienen

³⁸ TM roept daarbij de hulp in van de filosoof Karl Popper, wiens falsifieerbaarheids criterium (beweringen zijn pas onwetenschappelijk als ze niet verifieerbaar zouden zijn of wanneer ze weerlegd of «gefalsificeerd» zijn) de beweging, zonder onmiddellijk van onwetenschappelijkheid te worden beticht, in staat zou stellen stoutmoedige uitspraken te doen die, zolang hun onhoudbaarheid niet onomstotelijk zou zijn aangetoond, op enige wetenschappelijke status zouden mogen bogen. Dit beroep op Popper wordt naar onze smaak wel wat al te gemakkelijk gedaan, omdat falsifieerbaarheid wel degelijk bepaalde eisen stelt, zowel aan het onderzoek als aan de onderzoeker. Wekt de eenzijdige gerichtheid van het onderzoek op een aspect van de TM-theorie (het effect van TM) al twijfel aan de juistheid van de algemene onderzoeksbenadering, de bevindingen van vele onderzoekers roepen met name de vraag op of hun instelling, gemeten naar Poppers maatstaven, voldoende kritisch en objectief is. Laten wij de beweging het volgende citaat voorhouden, ontleend aan een artikel van B. K. Jansma «Enige bezwaren tegen Poppers wetenschapsleer» in het Hollands Maandblad van januari 1983, blz. 14: «Wellicht is dit de oorsprong van de falsificatietheorie, de opvatting dat een onderzoeker zich nooit mag beperken tot het aandragen van voorbeelden die de juistheid van zijn theorie bevestigen, maar dat hij moet proberen een stand van zaken te bedenken die, indien gerealiseerd, haar zou weerleggen.» Het TM-onderzoek zou aan overtuigingskracht winnen, indien de onderzoekers tevens meer blijf zouden geven van – in de woorden van de Groningse filosoof Dijksterhuis, aangehaald in Jansma's artikel – «heilzaam wantrouwen in het getuigenis van eigen en anderer zinnen».

te beperken tot objectieve toetsingsinstrumenten (zintuigen, meetinstrumenten), maar ook de subjectieve toetsing van de innerlijke ervaring moeten benutten. Langs deze weg zou zowel de lichamelijke als de geestelijke werking van de techniek kunnen worden vastgesteld. De invloed van TM op de omgeving zou met name door sociologisch onderzoek aantoonbaar zijn.

Het wetenschappelijk onderzoek van TM heeft één hoofddoel: het vaststellen van het positieve effect van de TM-techniek. Over de verschillende aspecten van deze vaststelling zijn inmiddels vele verhandelingen opgesteld³⁹. In weerwil van hun kwantiteit laten deze onderzoeken qua thematiek echter duidelijk zien hoe selectief TM is in haar wetenschappelijke benadering. De lacunes die men aantreft, zijn van dien aard dat zich de vraag opdringt in hoeverre de beweging haar zelf-aangemeten wetenschappelijke karakter serieus neemt. Zo zou men van deze beweging, waarvan de leider volgens eigen inzicht in een staat van permanente verlichting verkeert, toch mogen verwachten dat, aan de hand van de levensloop en de persoonlijke ontwikkeling en achtergrond, nauwkeurig wordt uiteengezet en verklaard hoe Maharishi tot verlichting is gekomen. Over het leven van Maharishi neemt men evenwel grote terughoudendheid in acht, evenals over het ontstaan van de eigen organisatie. Evenzeer mist men in de onderzoekarbeid aandacht voor facetten als de werking van de technieken – de inhoud ervan wordt zelfs geheim gehouden –, de zin en functie van de verschillende mantra's en de verschillen van TM met en de voordelen boven andere meditatietechnieken⁴⁰. Een typerend hiaat in het onderzoek van TM betreft een kwestie die ons inziens toch ook de beweging relevant moet voorkomen, namelijk de bepaling van het aantal mensen dat enige tijd na het volgen van de TM-basiscursus nog actief TM beoefent. De cijfers over de aantallen cursisten mogen dan nog zo exact zijn, interessanter is toch om te weten in welke mate de TM-techniek toepassing vindt. Voor de beweging is te hopen, dat het beeld dat een onderzoek hiernaar zou opleveren, niet te ontvondend zal zijn.

Afgezien van de eenzijdige gerichtheid van de onderzoekarbeid behoeft het nauwelijks verwondering te wekken, dat het TM-onderzoek als zodanig van vele zijden is bekritiseerd. Zo geven Nederlandse commentatoren als

³⁹ «Het Centrum voor Wetenschappelijk Onderzoek naar de TM-techniek aan de MIU te Fairfield, Iowa, geeft in totaal 521 titels: ruim 100 «Collected Papers» Vol. I, 125 «Collected Papers» Vol. II, 78 dissertaties en Masters thesis, 34 boeken en 190 lopende onderzoeken. Verder zijn er nog minstens een dozijn Nederlandse publikaties en doctoraalscripties aan toe te voegen», aldus P. Ransijn «Bewustzijn als wapening» in *Civis Mundi* mei 1983, jaargang 22, nr. 3.

⁴⁰ Op de vraag onzerzijds hoe zich laat verklaren, dat de TM-organisatie enerzijds wetenschappelijk onderzoek naar de effecten van TM stimuleert en zich op de resultaten ervan beroept, doch anderzijds, terwijl de TM-techniek haar werkzaamheden mede zou ontleenen aan de specifieke kwaliteit van de (strikt persoonlijke) mantra, over de criteria voor selectie van een mantra generlei mededeling wordt gedaan, zodat wetenschappelijke verificatie van het effect ten principale onmogelijk is, antwoordde TM als volgt: «Naar onze mening is de vraagstelling onjuist. Bij voorbeeld: onderzoek toont aan dat er een relatie is tussen alcoholgebruik en verkeersongevallen. Om dit wetenschappelijk aan te tonen, is het niet nodig om te weten waarom iemand een bepaald soort alcohol drinkt, laat staan welk merk. Evenzo laat psychologisch en fysiologisch onderzoek zien, dat de beoefening van de TM-techniek positieve effecten teweegbrengt in het geestelijk, lichamenlijk en sociaal functioneren van de beoefenaar. Dit is een wetenschappelijk feit waarvoor men de TM-techniek zelf niet hoeft te analyseren. Wetenschappelijke verificatie van het effect van TM is dus wel mogelijk.

De reden dat er geen mededeling wordt gedaan over de selectie en de werkwijze van de techniek is, dat dit een waarborg geeft voor de juiste beoefening en positieve effecten. Alleen TM-leraren die een intensieve opleiding van een jaar hebben gevolgd, zijn in staat om de techniek op de juiste wijze te onderrichten en de cursisten te begeleiden bij de beoefening. Indien hieraan niet strikt de hand wordt gehouden, zullen onbevoegde personen de techniek onder de naam TM verspreiden. In dit geval kan de TM-organisatie echter niet garanderen dat de juiste effecten optreden en dit zou de verspreiding van de TM-techniek in zijn werkelijke vorm kunnen schaden.»

Dat TM beducht is voor het prijsgeven van haar «fabrieksgeheim» kan worden begrepen. De daaruit voortvloeiende consequentie dat de werking van de techniek door niemand buiten de beweging te verifiëren is en kennelijk ook niet geverifieerd behoeft te worden, veronderstelt een creativiteit in denken die op de intelligentie van elke wetenschapper een zware wissel zal trekken.

Albinski⁴¹, De Bont⁴² en Vrolijk⁴³ te kennen dat de wetenschappelijke pretenties van TM niet worden gesteund door onderzoek. De Bonts slotconclusie luidt: «De beweringen van TM-zijde, dat hun methode berust op een valide psychofysiologische theorie en dat haar specificiteit en superioriteit wetenschappelijk zijn aangetoond, zijn niet gefundeerd, maar berusten op simplificerende en ongenueanceerde interpretaties van onderzoek, dat nog op velerlei wijze verbeterd en uitgebreid dient te worden.» Op een andere tekortkoming wordt gewezen door Vroon⁴⁴, die weliswaar stelt dat «het gemiddelde TM-onderzoek (-) waarschijnlijk niet slechter (is) dan wat in het algemeen binnen de klinische psychologie en de psychiatrie gebeurt», maar daar onmiddellijk op laat volgen: «Een verschil is echter dat men zich op die gebieden een indruk kan vormen door de publikaties en review-artikelen naast elkaar te leggen, en dat is iets wat de TM-organisatie helaas niet wil.» Het is inderdaad opvallend dat in het onderzoekmateriaal, waarmee TM haar techniek propageert, nooit wordt ingegaan op de kritiek die in vakbladen op dat onderzoek is geuit (laat staan dat in de bundels van Orme-Johnson en Farrow ook kritisch getinte onderzoeken zijn opgenomen). Kennelijk gaat de behoefte van TM aan wetenschappelijke erkenning nu ook weer niet zo ver, dat men zich voor het wetenschapsforum wil verantwoorden.

Het eerder vermelde TM-onderzoek naar de effecten van groepsmeditaties op de misdadigheid en verkeersveiligheid in Nederland moge illustreren hoe snel de onderzoekers geneigd zijn om geconstateerde variaties in de misdaad- en ongevallencijfers in verband te brengen met de veronderstelde positieve werking van TM. Men behoeft bij voorbeeld geen deskundige op het gebied van de verkeersveiligheid te zijn om te beseffen, dat de veiligheid op de weg afhankelijk is van tal van factoren (waaronder de weersgesteldheid, de verkeersdrukte, de toestand van de wegen). TM-groepsmeditatie brengt verandering in een factor, waarvan objectief niet eens vaststaat dat hij van invloed is op de verkeersveiligheid – dat moet immers juist worden bewezen – en meent daarmee veranderingen in de ongevallencijfers te kunnen verklaren. TM moet toch ook zelf kunnen bevroeden, dat men slechts bereid is die conclusie te onderschrijven als men overtuigd is van de waarde en het effect van TM, dat wil zeggen tot de gelovigen behoort – en anders niet?

Hoezeer de al te kritiekloze instelling van TM-onderzoekers ten opzichte van het effect van TM kan leiden tot het aanprijzen van TM als panacee voor allerlei kwalen en maatschappelijke misstanden, komt ons inziens ook naar voren in een artikel van TM-socioloog P. Ransijn in *Civis Mundi*⁴⁵, die de oplossing van het bewapeningsvraagstuk zoekt in individuele en collectieve bewustzijnsverandering en dan, speurend naar een methode om die verandering teweeg te brengen, TM als een konijn uit de hoed tovert.

Gegeven aard en omvang van de kritiek op de wetenschappelijke pretenties heeft het ons verrast een brief te ontvangen, ondertekend door 13 Nederlandse wetenschapsmensen van naam⁴⁶, waarin het functioneren

⁴¹ Prof. dr. M. Albinski in een brief aan ons van 23 december 1981, waarin hij methodologische bezwaren uit met betrekking tot een veertiental onderzoeken, opgenomen in de *Collected Papers-Bundel*, Vol. I van de TM-onderzoekers D. W. Orme-Johnson en J. T. Farrow (MERU-Press, Rheinweiler, 1976).

⁴² Harrison de Bont, *Transcendente Meditatie – een kritische beschouwing*, Tijdschrift voor Psychotherapie, jaargang 6 (1980), nr. 1, blz. 1–11.

⁴³ A. Vrolijk, *Transcendental Meditation and Dianetics, Two sects, two ways of confronting*, Gedrag, Tijdschrift voor psychologie, 6 (1978), nrs. 3–4, blz. 181–206.

⁴⁴ P. Vroon, in: *Tuin der Onlusten of de Alternatieve Bewustzijnsindustrie*, (sam.) A. Klukhuhn, uitg. Bureau Studium Generale Rijksuniversiteit Utrecht, voorjaar 1978, blz. 58.

⁴⁵ P. Ransijn, *Bewustzijn als bewapening*, *Civis Mundi*, mei 1983, jaargang 22, nr. 3; in dezelfde aflevering van het blad door verscheidene auteurs becommentarieerd.

⁴⁶ De brief zelf is ongedateerd en toegezonden door de SOWCI bij brief van 6 maart 1981. Tot de ondertekenaars behoren onder meer de psychiater prof. dr. H. M. van Praag, de neurofysioloog prof. dr. G. P. M. Horsten, de endocrinoloog prof. dr. P. W. C. Kloppenborg, de orthopedagoge prof. dr. W. J. Bladergroen en de pedagoog prof. dr. R. Lubbers.

van de TM-organisatie «op wetenschappelijke basis» wordt benadrukt. In deze brief wordt onder andere opgemerkt dat het TM-programma bestaat uit «technieken die berusten op fundamentele wetenschappelijke mechanismen in de geest» en wordt aangedrongen op toetsing van het TM- en TM-sidhi-programma met wetenschappelijke middelen op haar nut voor individu en samenleving. Het zal geen nader betoog meer behoeven dat wij niet, zoals door TM in haar begeleidend schrijven zelfverzekerd wordt aangenomen, overtuigd zijn geraakt van het feit dat de TM-organisatie een open onderwijsinstelling is met een wetenschappelijk programma ten dienste van de samenleving. Zonder te twifelen aan hun goede bedoelingen hebben wij veeleer het gevoel dat de hooggeleerde ondertekenaars zich wellicht ietwat lichtvaardig hebben geleend voor medewerking aan een TM-actie, waarvan het propagandistische effect hoger moet worden aangeslagen dan de overtuigingskracht.

Laten we nu het dispuut over het karakter van TM ter zijde schuiven en ons bepalen tot de werking van de TM-techniek en de betekenis daarvan voor de TM-beoefenaren. TM is een vorm van meditatie, geschikt voor het westen: eenvoudig te leren en toe te passen, zonder dat leefwijze of levensstijl behoeft te worden aangepast, waarvan het resultaat niet, zoals bij andere meditatievormen, slechts na veel volharding ooit in een volgend leven, maar al in dit leven bereikbaar is. Waarin uit zich dat resultaat, deze bewustzijnsverruiming of verlichting? Ook hierover blijken diepgaande meningsverschillen te bestaan. Zo stelt Vroon⁴⁷ vast: «Ik ben enige tijd betrokken geweest bij experimenten over fysiologisch registreerbare gedragsveranderingen als gevolg van TM en heb geen effect kunnen ontdekken. Op zich is dat geen basis voor kritiek, want tegenover onze negatieve resultaten staan vele studies waarin wél een en ander wordt gerapporteerd. Ik ben echter geneigd de stelling te verdedigen dat tot dusver geen enkel experiment van fysiologen of psychologen, dat positief uitviel, kan worden herleid tot het mediteren met de mantra.» Dat is naar onze mening de kern van de kwestie. Op zich zelf behoeft niet te worden getwijfeld aan de bevindingen van onderzoekers, die uitwijzen dat tijdens meditatie in het algemeen fysiologische veranderingen optreden (zoals vertraging van ademhaling en hartslag, afnemend van de huidweerstand, veranderingen in het EEG-beeld). De vraag is echter in hoeverre die veranderingen aan de specifieke vorm van meditatie moeten worden toegeschreven. In versterkte mate laat die vraag zich stellen ten aanzien van psychologische veranderingen, die enerzijds worden afgeleid uit de fysiologische veranderingen, anderzijds in onderzoeken zouden worden aangetoond (zoals verhoging lichamelijk en geestelijk welbevinden, rust en ontspanning, afnemend van de behoefte aan verdovende en verslavende middelen). Men vraagt zich gedurig af in welke mate hier andere factoren een rol van betekenis spelen. Misschien laat zich voorzichtig vaststellen overeenkomstig bij voorbeeld een onderzoek verricht door de Zweedse Nationale Welzijnsraad (Socialstyrelsen), dat TM kan bijdragen tot ontspanning en vermindering van stress, doch veel verder zou men ons inziens niet moeten gaan. De claims van TM roepen nog de meeste vraagtekens op ten aanzien van het Maharishi-effect. De hierop betrekking hebbende onderzoeksresultaten worden algemeen aangevochten. Volgens TM zou in augustus 1978 op enkele plaatsen in ons land het aantal mediterenden de 1%-grens hebben bereikt alwaar, aldus TM, een ontwikkeling op gang was gekomen in de richting van een ideale samenleving. Enkele daarvan bevonden zich in het Noordbrabantse, waar TM een actie «Ideale Samenleving Projekt Noord-Brabant» had gevoerd (onder meer in Asten, Geldrop en Aalst-Waalre). Daarnaast werden ook plaatsen als Wassenaar en Noordwolde genoemd. Wij willen de kwaliteit van het leven in deze plaatsen geenszins ter discussie stellen, maar merken wel op geen signalen te hebben ontvangen, dat deze zich in gunstige zin van willekeurige andere plaatsen in ons land zou onderscheiden.

⁴⁷ P. Vroon, t.a.p., blz. 54.

Zijn over de effecten van TM in onze ogen weinig stellige uitspraken te doen, ook over de risico's van TM-beoefening (voor de gezondheid) kan weinig met zekerheid worden gezegd. Niettemin is onze indruk dat, voor zover er gevaren aan meditaties zijn verbonden, deze beperkt zijn. Onderzoekingen noch mededelingen van de TM-organisatie, noch de brieven van de (ex-)TM-beoefenaren weerspreken die indruk.

Het vragenformulier, dat de aspirant TM-er dient in te vullen, suggereert door de vragen naar de gezondheidstoestand, dat TM-beoefening althans met de gezondheid te maken heeft. Aangenomen dat de gevraagde inlichtingen geen statistische doelen dienen, moet de invulling van het formulier de TM-leraar in staat stellen de wenselijkheid of onwenselijkheid van deelname aan een cursus te beoordelen. Dit zou dus wijzen op de onderkenning door de TM-beweging van bepaalde contra-indicaties tegen TM-beoefening. Om welke contra-indicaties het hier zou gaan, is echter niet meegedeeld, evenals ons ook niet duidelijk is geworden hoe de TM-leraren, die zijn getraind in het overdragen van een bepaalde techniek, doch in de regel geen medische (psychotherapeutische) opleiding hebben genoten, op een medisch verantwoorde wijze tot beslissingen kunnen komen, tenzij zij, ingeval de beantwoording van vragen twijfels oproept, zelf een arts of psychotherapeut zouden raadplegen. Zo er bepaalde contra-indicaties tegen TM-beoefening zouden bestaan, dan zou de beweging er naar ons oordeel goed aan doen deze openbaar te maken, de vragen in het vragenformulier uitsluitend daarop toe te spitsen en andere vragen, gegeven hun gevoeligheid uit een oogpunt van de persoonlijke levenssfeer, te schrappen.

TM heeft volgens de beweging een algemene, positieve uitwerking op de gezondheid, zowel in preventieve als in curatieve zin, een effect dat langs een indirecte weg – bewustzijnsverruiming – wordt bereikt. Gegeven deze «ongerichtheid» ten opzichte van de gezondheid (in de gememoreerde brief van Volksgezondheid en Milieuhygiëne «a-specificiteit» genoemd) en gegeven de onzekerheid over de inhoud van de techniek, de werking en het effect (zowel op zich zelf als in verhouding tot andere vormen van meditatie), alsook gegeven de waarschijnlijke, relatieve onschadelijkheid van de techniek, menen wij dat alleszins valt te billijken dat de overheid zich ten opzichte van TM afzijdig opstelt. Afzijdigheid betekent in het algemeen geen bevoordeling of positieve behandeling van de activiteiten van TM (zoals subsidieverlening, ondersteuning van onderzoekarbeid, fiscale faciliteiten). Afzijdigheid betekent in het algemeen ook geen negatieve behandeling, bij voorbeeld tot uiting komend in het belemmeren van activiteiten van de beweging. Zo achten wij het twijfelachtig of het karakter van de beweging voldoende reden zou vormen voor Justitie om aanvragen tot voorlopige verblijfsvergunningen voor buitenlanders, die hier te lande de TTC (teacher training course) willen volgen, niet te honoreren.

3.6. Een hindoe-visie op oosterse nieuwe religieuze bewegingen

In vier paragrafen hebben wij enige bewegingen beschreven, die alle een oosterse achtergrond hebben. Duidelijk zal zijn geworden, hoezeer deze bewegingen van elkaar verschillen, in doelstellingen, in opvattingen en in activiteiten. Zonder daaraan afbreuk te doen, kan men echter ook punten van overeenkomst waarnemen. In de eerste zin van deze paragraaf ligt reeds het meest kenmerkende aspect, dat de bewegingen gemeen hebben, besloten: de oosterse achtergrond. Daarmee wordt niet uitsluitend aangeduid, dat hun grondleggers afkomstig zijn uit India en zijn opgegroeid in een hindoeïstische traditie. Veeleer benadrukt deze term de mate waarin de bewegingen in hun opvattingen zijn gekleurd door de oosterse (hindoeïstische) cultuur waaruit zij zijn voortgekomen.

De brede levens- en wereldbeschouwing, die het hindoeïsme inhoudt, kent, anders dan de godsdiensten in het westen met hun meer gesloten leerstelsels, talrijke schakeringen en varianten, waarin religieuze en niet-religieuze elementen in uiteenlopende mate zijn vertegenwoordigd. De vier beschreven bewegingen mogen daarvan een illustratie vormen.

Niettemin zijn in dit heterogene beeld hoofdtekken te onderscheiden, die ook deze bewegingen kenmerken en naar allerwegen wordt aangenomen voor een groot deel hun aantrekkingskracht in het westen hebben bepaald. Daartoe behoort in het bijzonder de visie op de kosmos en de plaats van de mens daarin. De kosmos wordt gezien als een geheel, in al zijn onderdelen doortrokken van een zelfde (goddelijke) kracht, een zelfde bestaansgrond. Die bestaansgrond, of zo men wil goddelijke kracht, kan ieder mens in zich zelf ervaren. Daartoe dient hij zijn activiteit naar binnen te richten, zich zelf te doorgronden. De menselijke waarneming van de dingen, zo leert het hindoeïsme, is maar beperkt en oppervlakkig. Zij kan verrijkt worden, doch daarvoor is oefening en geduld nodig. Zo zal de mens als het ware weer «heel» kunnen worden en zal hij in harmonie leven met de kosmos.

Wij zijn ons ervan bewust met deze woorden slechts enkele algemeenheden te hebben geschreven, die een adequate beschrijving van de betekenis van het hindoeïsme voor het westen geensdeels benaderen. Wij hebben echter niet meer dan dat beoogd en menen verdere uiteenzettingen aan daartoe meer competente schrijvers⁴⁸ te kunnen overlaten. De vraag die ons thans bezighoudt is deze: hoe in hindoestaanse kringen in ons land over met de hindoeïstische cultuur verbonden nieuwe religieuze bewegingen wordt gedacht. De beantwoording van deze vraag kan het beeld dat in de vorige paragrafen is geschetst aanvullen met gegevens die enig licht werpen op de authenticiteit van de bewegingen en de mate, waarin zij hindoestanen aanspreken en mogelijkwijze door hen als een uiting van hun cultuur worden gezien.

De hindoestaanse gemeenschap in Nederland heeft in het laatste decennium een gestage groei doorgemaakt. CBS-bevolkingsstatistieken wijzen uit dat het aantal hindoestanen van 1971 tot 1981 is toegenomen van 3400 tot 57 000, een ontwikkeling waarin de migratie uit Suriname een grote rol heeft gespeeld. De hindoestanen hebben zich georganiseerd in twee landelijke organisaties, geënt op twee hoofdstromingen binnen het hindoeïsme, waarvan de in 1972 opgerichte Sanatan Dharm de grootste is. Tot onze vreugde heeft de Priesterraad van de Sanatan Dharm zich desgevraagd bereid getoond zijn visie te geven op de vier bewegingen waarnaar onze belangstelling in het bijzonder uitging⁴⁹. Deze visie heeft de raad geplaatst tegen de achtergrond van een uiteenzetting over het hindoeïsme, die wij, gegeven haar informatieve waarde, hier integraal doen volgen:

«Het Hindoeïsme, hetzij Hindoe dharm of de Vedische cultuur is gegrondvest op vier Veda's: Rig-, Jayur-, Sama- en Atharvaveda. Deze vier oerbronnen zijn vanuit verschillende optiek uitgewerkt in diverse werken, o.a.:

108 Upanishads, geestelijke ontwikkeling en of purificatie door middel van Gjaan joga;

24 Purana's, verschaffen informatie omtrent de verschillende inkarnaties van dezelfde ene God en Zijn openbaringen en herscheppingen in verschillende tijdvakken en omstandigheden, waardoor de mens naar eigen wens en streven aan de hand van de differentiaties min of meer een eigen levensweg kan bepalen of kiezen, teneinde een bewust constructief leven optimaal en doelbewust te leiden.

Hiervan is de Shrimad Bhagvatam of de Maha Bharat Purana het meest populair, vanwege de rollen van de inkarnatie van Krishna. De Shrimad Bhagvad Gita is de quintessens van deze Purana, waarin de mens op didactische wijze wordt onderricht over de rol en de betekenis des levens, het doel der schepping in samenhang met het tijdige en het eeuwige: het materiële en het immateriële: de hoogste waarheid.

⁴⁸ Wij noemen onder anderen: H. Fortmann, Oosterse renaissance, Ambo, 1970, voorzien van een uitvoerige literatuuropgave; P. Schnabel, op.cit. blz. 119 e.v., die zich met name baseert op Robbins, Anthony en Richardson, Theory and research on today's «New Religions» in: Sociological Analysis 39 (1978), 2, blz. 95-122, en op F. Staal, Het wetenschappelijk onderzoek van de mystiek, Het Spectrum 1978 (Aula 619); R. Kranenborg, Mensbeelden in oosterse bewegingen, in: Jeugd en Samenleving (1982), 3, blz. 193-198; J. van der Lans, De opkomst van nieuwe religieuze bewegingen en hun relatie met de tegencultuur; Voordracht Studium Generale TH Eindhoven, 1981.

⁴⁹ De desbetreffende brief van de Sanatan Dharm van 24 januari 1983 ligt ter inzage op het commissiesecretariaat.

Ook op welke manier men zich van het aardse kan verlossen, een streven naar het absolute door middel van joga.

De verschillende methodieken die hierin worden beschreven zijn o.a.:

- de Raja joga;
- de Gjaan joga;
- de Bhakti joga;
- de Hatha joga;
- de Baihranga joga enz. enz., methodieken en technieken ter bevrijding

uit de gekonditioneerde toestand waarin de mens verkeert. De techniek bewerkstelligt dat het uitwendige, fysieke leven van het individu bij extase beheerst wordt door actieve passiviteit en het inwendige, psychische door actieve activiteit. De verschillende Chakra's, krachtcentra, treden dan in werking waardoor de kosmische energie ontwaakt. Het individu verkeert in een gelukzaligheidstoestand en geraakt stelselmatig in kontemplatie, waarbij de Kundalini-shakti omhoog stijgt. Elke methode kent haar eigen normen, zoals de Raja joga, die acht paden kent, waarvan wij als voorbeeld slechts twee noemen:

1. Yama: niet doden, waarheidszin, niet stelen, onthouding en niet aannemen van giften

2. NiYama: netheid, tevredenheid, ontzegging, studie en zelfovergave aan God.

Het beoefenen van joga is bij de Hindoe een onderdeel van het dagelijks gebeuren. Bij hem, die reeds op jonge leeftijd sterk introvert van aard is en intens verlangt naar het absolute, ligt het anders. Hij trekt zich terug uit de samenleving en leidt van jongs af aan een leven van een kluzenaar onder leiding van een guru.

Het ideale leven der Hindoes kent vier stadia:

- Brahmacharya (Brahma = wijsheid, Vedische kennis en charya = toepassing), de periode van fysieke en mentale discipline en studie; technieken, zoals: lotushouding en pranayama

- Garhasthya, in deze periode, waarin de idealen van een sociaal leven speciaal sterk van toepassing zijn, verwacht men van de Hindoe een werkzaam, gehuwd leven. De kennis die het individu in de eerste fase heeft opgedaan, deelt hij of zij met de wederhelft, de Ardhang. In deze wereldse periode van het leven wordt succes in de stoffelijke wereld, hoe groot het ook moge zijn, niet beschouwd als voldoende en op dit punt komt het idee van Moksha of Mukti naar voren. Dit ideaal van bevrijding is geen negatieve staat. Het is een toestand van volkomenheid, van een volledig zijn, vrij van de banden van Karma en derhalve van wedergeboorte. Een harmonisch gezin in deze is primair, omdat «het zaad dat in de laatste periode gaat ontkiemen en de gestalte van een lotus vertoont, meestal door het ideale gezin wordt gepoot».

- Vanaprasthya (afstand doen van het aardse, dus onthechting). De Hindoe wordt verondersteld zich in de derde levensperiode los te maken van de sociale bindingen om later het leven van een kluzenaar te leven.

- Sannyasa (San = dood en asa = verlangen)

Een fase waarin het individu als een heremiet leeft en zich niet stoort aan het wereldgebeuren. Op gezette tijden verschaft hij kennis en beleving van het innerlijke boek, de innerlijke wereld, aan hen die daarvoor rijp zijn. In de dynamische wereld wordt hij statisch en in de statische dynamisch en streeft naar openbaring van zijn eigen ego, zichtbaar door het derde oog, de trinitre, waarbij de verscheidenheid geleid en gevoed wordt door de eenheid, de waarheid, de samadhi, hetzij nirwana of kontemplatie.

Ter illustratie dient de wijsheid van Rabindranath Tagore: «Wanneer onze zintuigen zwakker worden, zetten wij hen aan om op de oude wijze door te gaan. Zelfs wanneer onze greep is verzwakt, aarzelen wij het bezit op te geven. Wij hebben niet geleerd om het onvermijdelijke als natuurlijk te erkennen en zijn zo niet in staat om dat wat gaan moet waardig op te geven, doch moeten met alle geweld wachten tot het van ons wordt weggerukt.»

De vier bewegingen waarover zijn oordeel was gevraagd ziet de Sanatan Dharm alle als gebaseerd op de vedische traditie, met name de yogaleer, zij het dat zij zich van elkaar onderscheiden in hun benadering. Hun grondleggers putten hun wijsheid uit de oerbron van de veda's. Na tot inzicht en bewustzijnsverruiming te zijn gekomen, hetzij abrupt hetzij na jarenlange oefening volgens de traditie, hebben zij zich tot taak gesteld om de opgedane ervaring en spirituele kennis met de medemens – met name de westerse medemens – te delen. Alle vier bewegingen, aldus de Sanatan Dharm, houden zich bezig met het welzijn van de mens en vooral de geestelijke groei en bewustzijnsverruiming, waarbij zij hun boodschap «op haast westerse manier» brengen. Van deze bewegingen stelt de ISKCON (Hare Krishna) het meest het religieuze aspect voorop onder het opleggen van strenge eisen aan de leefwijze van de volgelingen. De activiteiten van deze beweging «moeten gezien worden als een integraal deel van het leven om de vedische cultuur te bewaren en te propageren, als erfgoed voor de mensheid in de vorm van universele principes: de Manav Dharma, het belijden van de hindoe way of life volgens de richtlijnen».

De Divine Light Mission vervult naar de mening van de Sanatan Dharm thans vooral een functie voor hen die überhaupt op zoek zijn naar kennis en ervaring op geestelijk gebied. «De beweging is momenteel achteruit gegaan wegens verwaarlozing van de disciplines door de geestelijke leider. Hierdoor is haar spirituele vermogen ingekrompen. De traditie die zij thans volgt is sterk aangepast aan de westerse mentaliteit. De leider van de beweging in Nederland is van mening, dat de organisatie enkel de mogelijkheid creëert voor mensen die in de joga geïnteresseerd zijn, in contact te laten komen met wat Guru Maharaj Ji te bieden heeft: een individuele, directe ervaring van de energie die ons in leven houdt. Dit is niet anders dan Prana en contact hiermee geschiedt middels Pranayama, een techniek dus, die gebaseerd is op de vedische traditie. De leiders ontkennen dit. De opzet van deze beweging is heel positief geweest. Het is daarom erg jammer dat ze thans aan het vervlakken is. Dit zijn de consequenties bij het verwaarlozen van disciplines en het niet in stand houden van de dimensie van heiligheid.»

De Bhagwan-beweging vindt, aldus de Sanatan Dharm, weliswaar onmiskenbaar haar inspiratie en spirituele kracht in de vedische traditie, doch wijkt qua gebruiken en qua optreden in het algemeen in verschillende opzichten af van de vedische ethiek. Zo wordt veel aandacht geschonken aan het communale leven en de liefde voor elkaar en worden technieken toegepast, waarin soberheid en toewijding niet centraal staan. Desondanks is de grondgedachte van de beweging wel degelijk het streven naar spiritueel leven en het doen ontwaken van de kundalini, de kosmische energie. «De methodieken moeten leiden tot een verandering van het innerlijke wezen; transformatie van zich zelf door middel van meditatie, de kunst om elk moment van het leven te vieren. Zich systematisch concentreren om te komen tot meer kennis over steeds minder zaken; pragmatisch worden door het bewustzijn te vernauwen. Als existentiële noodzaak geldt het zich constructief voeren tot communie, het hele bestaan in zich laten: eenwording en te geraken in bewustzijn, een religieuze dimensie of extase door middel van dynamische meditatie. Bij dynamische meditatie staat de liefde voor elkaar specifiek centraal. Met anderen moet je geconditioneerd omgaan, maar met jezelf met een volledig ongeconditioneerd bewustzijn. Door de meditatietechniek moet je de continuïteit met jezelf en je verleden verbreken, je ontdoen van je negatieve barrières.»

Wat betreft Transcendente Meditatie stelt de Sanatan Dharm vast, dat de beweging alle nadruk legt op de filosofische en praktische kant van de vedische kennis en niet zoals het hindoeïsme voorwaarden stelt aan de levenswijze. Mensen uit alle culturen en levensvoorwaarden kunnen, zonder tot de traditie te behoren, de vedische verworvenheden benutten, zoals yoga en meditatietechniek. De meditatietechniek die TM verbreedt is, zo meent de Sanatan Dharm, authentiek en effectief. De vereenvoudiging

van relatief moeilijke geestelijke meditatie-oefeningen en de aanpassing aan het westen, die de grondlegger van de beweging heeft ontworpen, hebben het westerlingen mogelijk gemaakt om naast hun dagelijkse werkzaamheden te mediteren. TM onderhoudt, aldus de Sanatan Dharm, geen bijzondere contacten met de hindoestaanse gemeenschap, al zijn wel leden van die gemeenschap TM gaan beoefenen. De wetenschappelijke pretenties van TM komen de Sanatan Dharm niet ongerechtvaardigd voor, terwijl de activiteiten rond Maharishi Mahesh Yogi zijns inziens geen religieus karakter hebben, te meer daar de wijsgeer zich zelf niet als een religieus leraar profileert zoals vele andere Indiase wijsgeren neigen te doen. Overigens, zo merkt de Sanatan Dharm op, hebben «Indiase wijsgeren vrijwel altijd een sterk spirituele, zelfs religieuze tendens, daar in de Indiase traditie religie, mystiek, filosofie, spiritualiteit en ook dichtkunst, literatuur en geesteswetenschap vanouds nauw met elkaar verbonden zijn (een eenheid in verscheidenheid) en niet zo van elkaar zijn afgescheiden en onderscheiden als in het westen. Het is derhalve begrijpelijk dat de activiteiten rond een Indiase guru of leermeester als religieus worden gekwalificeerd, terwijl ze dat niet in specifieke zin zijn, maar meer een algemeen spiritueel-wijsgerig karakter hebben. Een dergelijke pool hoeft ook niet in strijd te zijn met de andere, wetenschappelijke, pool. De ene kan de andere juist aanvullen. De Indiase traditie heeft een groot vermogen om tegendelen te integreren als het gaat om het welzijn van de mens. Ook wanneer een beweging een religieus karakter zou hebben, hoeft zij nog geenszins pseudo-wetenschappelijk te zijn».

De hier weergegeven visie van de Sanatan Dharm houdt naar onze mening een duidelijke erkenning in van de hindoeïstische achtergrond van de vier oosterse nieuwe religieuze bewegingen, waaraan wij aandacht hebben geschonken. De westerse attitude en structuur van de bewegingen doen daaraan niets af. Gegeven de sceptische geluiden die somtijds uit India over sommige bewegingen opklinken, zou men wellicht een afstandelijker benadering hebben verwacht. Toch zijn in de waardering voor de verschillende bewegingen wel gradaties te onderkennen. Zo wordt Hare Krishna in feite tegemoet getreden als een zuiver hindoeïstische beweging, hetgeen de beweging trouwens zelf benadrukt. Zij heeft zich dan ook niettegenstaande haar gerichtheid op het westen het minste aan het westen aangepast. Het meest kritisch laat men zich uit ten aanzien van de Divine Light Mission, vooral vanwege het verwaarlozen van de disciplines ontleend aan de vedische traditie. De welwillende houding van de Sanatan Dharm laat zich naar onze mening in belangrijke mate verklaren door de opvatting dat de oosterse nieuwe religieuze bewegingen niettegenstaande hun tekortkomingen een brugfunctie kunnen vervullen tussen de hindoeïstische en de westerse cultuur. Het kweken van begrip in het westen voor elementen van het hindoeïsme, hoe fragmentarisch en «verwesterd» ook, wordt in het beginsel uit hindoestaanse kring positief beoordeeld. De activiteiten in India, gericht op het stimuleren van in het westen actieve hindoeïstische bewegingen, waarvan Kranenborg onlangs gewaagde⁵⁰, getuigen van een zelfde instelling. De kritiek die in het westen op de bewegingen wordt geuit heeft de Sanatan Dharm geenszins tot een andere kwalificatie gebracht dan dat de bewegingen het welzijn van de mens beogen. In de verscheidenheid van meningen die tot een algemene beoordeling van de bewegingen kunnen leiden, is dat een mening die zeker aandacht verdient.

⁵⁰ Dr. R. Kranenborg, Westen blijft zendingsveld van oosterse religies, in: Trouw, 1 maart 1982, blz. 2.

3.7. Scientology Kerk

3.7.1. Ontstaan en ontwikkeling

Scientology is het geesteskind van een in 1911 in Tilden, Nebraska, geboren Amerikaan, L. Ron Hubbard. De schaarse gegevens over zijn leven maken het niet mogelijk 's mans portret in scherpe lijnen te schetsen. Zoveel staat vast, dat Hubbard niet een specifieke opleiding volgde en na korte tijd te hebben gestudeerd aan de George Washington University tal van baantjes uitoefende. Gaandeweg legde hij zich toe op het schrijven van verhalen, voornamelijk in het science-fiction genre, een stiel die hij nog niet verlerd is, getuige zijn recente sf-bestseller *Battlefield Earth*. Hoe Hubbards belangstelling voor de werking van de menselijke geest is ontstaan, staat niet precies vast. Volgens Hubbard⁵¹ zou zij vooral zijn gewekt doordat hij in zijn jonge jaren met de oosterse denkwereld in aanraking kwam. In de periode tijdens de Tweede Wereldoorlog waarin hij in een marinehospitaal verbleef, zou hij aan zijn herstel hebben bijgedragen door op zich zelf technieken toe te passen die uit zijn ideeën over de menselijke geest waren voortgesproten. Enige jaren na de oorlog stelde Hubbard zijn denkbeelden over de behandeling van patiënten met psychische moeilijkheden op schrift. In 1950 werden zij ongeveer gelijktijdig gepubliceerd in zijn boek «*Dianetics: The modern science of mental health*»⁵² en in verkorte vorm in het sf-tijdschrift *Astounding Science Fiction*⁵³, waarin in de voorafgaande jaren verschillende verhalen van zijn hand waren verschenen.

De psychotherapeutische methode, in het boek ontwikkeld en aangeduid met de term *dianetics*, bevatte reeds belangrijke elementen van wat enige tijd later als *scientology* zou worden gepresenteerd. Zij was gegrond op de opvatting, dat elke mens een zuivere, analytische geest bezit die zijn persoonlijkheidskern vormt. Alle indrukken van de zintuigen worden door deze geest geregistreerd en benut voor het geven van de juiste prikkels. Uitgerust met een dergelijke feilloze computer is de mens in staat zelfstandig de goede beslissingen te nemen en gegeven zijn omstandigheden met een minimum aan geestelijke en lichamelijke klachten optimaal te leven. Zo gaat het echter in de praktijk niet, omdat in het evolutieproces van de mens een mechanisme is ontstaan dat de werking van de analytische geest ernstig verstoort. Dit mechanisme, de reactieve geest, heeft zich ontwikkeld als bliksemafleider voor pijn, die werd opgevat als een bedreiging voor het voortbestaan. De reactieve geest reageert op prikkels van buitenaf en legt indrukken vast van momenten van geestelijke of lichamelijke pijn, zogenaamde engrammen. Wanneer de mens later omstandigheden ontmoet die associaties oproepen met deze engrammen, dan doet de reactieve geest zich gelden en wordt de analytische geest uitgeschakeld. Beslissingen worden dan bepaald door de omstandigheden en niet meer primair van binnenuit en zijn niet meer optimaal. Daarin schuilt de belangrijkste bron van geestelijk en lichamelijk lijden.

De dianetische therapie nu beoogt de opgeslagen engrammen, pijn-indrukken, op te sporen. Is een engram ontdekt, dan wordt de desbetreffende gebeurtenis gereconstrueerd en gerecapituleerd en zodoende overgebracht van de reactieve naar de analytische geest. Naarmate meer engrammen zijn geneutraliseerd, worden de handelingen van de mens in grotere mate bepaald door zijn analytische geest. In de ideale situatie zijn alle engrammen onschadelijk gemaakt en is de mens «clear».

Hubbard's gedachtengang bevat onmiskenbaar tal van elementen ontleend aan andere theorieën, zoals de psycho-analyse. Ook doet hij denken aan de oosterse conceptie dat de zuivere menselijke kern wordt vertroebeld door de praktijk van het dagelijkse leven. Uit dat oogpunt kon

⁵¹ L. Ron Hubbard, *The Phoenix Lectures*, 1954, blz. 34.

⁵² L. Ron Hubbard, *Dianetics: The modern science of mental health*, Hermitage House, New York, 1950; Hubbard College of Scientology, East-Grinstead, 1968.

⁵³ L. Ron Hubbard, *Dianetics: The evolution of a science*, in: *Astounding Science Fiction*, 45, 3 (mei 1950), blz. 43–87.

dianetics volstrekt origineel noch revolutionair worden genoemd. Nochtans ontmoette de theorie in medische kring meer scepsis dan waardering. Veel nadruk werd gelegd op het feit dat de beweringen van Hubbard geen enkele wetenschappelijke grondslag hadden. De talrijke kritiek verhinderde echter niet dat dianetics op relatief beperkte schaal aanhang vond. Het boek verkocht goed en bracht nogal wat mensen ertoe om de beschreven methode zelf te gaan toepassen. Hier en daar ontstonden spontaan dianetics-groepjes die somtijds ook onderling ervaringen en gegevens uitwisselden. Intussen had Hubbard het niet bij de publikatie van zijn boek gelaten. Zijn oogmerk was om zijn theorie in brede kring ingang te doen vinden en daartoe stichtte hij in 1950 de Hubbard Dianetics Research Foundation. Deze organisatie bracht enige ordening aan in wat zich eigener beweging had gevormd en overkoepelde weldra verscheidene plaatselijke stichtingen. De opleiding van dianetics-therapeuten en het behandelen van cliënten waren de voornaamste bezigheden. Vooralsnog bleef de beoefening van de dianetische methode echter een sterk individualistisch karakter dragen. Dianetics in georganiseerd verband leidde een kwijnend bestaan, hetgeen in 1952 resulteerde in het faillissement van de Foundation. Uit de as van de failliete organisatie verrees datzelfde jaar scientology in de vorm van de Hubbard Association of Scientology (International) (HASI).

De HASI, gevestigd in Phoenix, Arizona, als «religious fellowship», stelde Hubbard in staat geleidelijk meer greep te krijgen op de toepassing van de door hem ontwikkelde theorie. Met de oprichting van deze organisatie werd de grondslag gelegd van wat zou uitgroeien tot het ingewikkelde en ondoorzichtige netwerk van organisatorische eenheden en bureaucratische structuren dat de Scientology Kerk heet. In diverse Amerikaanse staten werden Churches of Scientology opgericht, waarvan de in 1954 gestichte Church of Scientology of California later de overkoepelende instelling werd. Deze kerken, die toen wellicht weinig opvielen door religieuze activiteiten en veel baat vonden bij de uit de geclaimde status voortvloeiende belastingvrijdom, trokken in enkele jaren de beoefening van dianetics, inmiddels verder ontwikkeld en scientology geheten, geheel aan zich. Particuliere therapeuten werden genoodzaakt zich aan het beleid van de kerk aan te passen door de invoering van gestandaardiseerde opleidingen, aansluitend op de talrijke wijzigingen die Hubbard in de dianetics-theorie aanbracht, en de daaraan gekoppelde verlening van bevoegdheden. Dat Hubbard in 1954 weer de beschikking kreeg over het bij het twee jaren tevoren opgetreden faillissement verloren gegane auteursrecht op zijn boek Dianetics vervulde daarbij geen onbelangrijke functie. Zo ontstond in korte tijd een ogenschijnlijk gedecentraliseerde, doch in feite centralistische organisatie, waarin Hubbard door de beheersing van de interne communicatiekanalen en de eigendom van de rechten op het door de beweging gebruikte materiaal alle touwtjes in handen had.

In de loop van de jaren '50 kreeg de Scientology Kerk langzamerhand vaste voet in de Verenigde Staten. Van daaruit breidde zij zich uit tot andere, vooralsnog alleen engelstalige landen: Canada, het Verenigd Koninkrijk, Zuid-Afrika, Australië, Nieuw-Zeeland. Het administratieve hoofdkwartier van de organisatie dat al verschillende malen was verplaatst (het volgde Hubbard), werd in 1959 overgebracht naar het Verenigd Koninkrijk, aanvankelijk in Londen en vervolgens in East-Grinstead, Sussex, waar het landgoed Saint Hill Manor werd aangekocht. De juridische zetel van de organisatie bleef gedurig in Los Angeles, California. Onder invloed van de negatieve publieke opinie verliet Hubbard het Verenigd Koninkrijk in 1966 en verhuisde het hoofdkwartier met hem voor enige tijd naar zee. Zo ontstond op enkele zeegaande schepen de Sea Org(انىsation), een soort keurkorps of broederschap van scientologen die nog steeds bestaat, doch afgezien van haar terminologie al geruime tijd niets meer met de zee te maken heeft. Het was in dat jaar dat Hubbard, sedert de oprichting onbetwiste alleenheerser in de organisatie, afstand deed van de functie van Executive Director (de functie zou tot 1981 vacant zijn).

De ontwikkelingsgang van de Scientology Kerk is rijk aan incidenten. De kritische geluiden over de waarde van haar theorieën, die de organisatie al vanaf haar oprichting vergezelden, stierven geenszins weg. Integendeel, zij klonken steeds duidelijker en richtten zich ook op de werkwijze van de organisatie, vooral wat betreft het werven en binden van aanhangers. De kerk stelde zich krachtig te weer en trad haar critici met een mate van agressiviteit en onverzoenlijkheid tegemoet, die op zich zelf een nieuwe bron van kritiek vormde. Zij ervoer de aanvallen van tegenstanders als een regelrechte bedreiging van haar bestaan en daarmee als een ondermijning van de in eigen ogen zo verheven doelstelling. De kracht van haar verdediging zocht zij in de aanval, daarbij niet terugschrikkend voor harde, soms onwettige, middelen. Zo kon het gebeuren dat de Engelse tak van de organisatie in 1969 een poging ondernam om door middel van infiltratie chaos teweeg te brengen in de National Association for Mental Health, waarmee zij al geruime tijd in onmin verkeerde⁵⁴. Personen die in het openbaar kritiek op de organisatie oefenden, konden verzekerd zijn van heftige reacties van Scientology-zijde, vooral gericht op het in diskrediet brengen van de goede naam⁵⁵. Intimidatie, anonieme telefoongesprekken, briefwisselingen en diefstal van documenten vormden daarbij geen uitzondering.

De escalatie van acties en tegenacties⁵⁶ deden de organisatie meer en meer in een maatschappelijk isolement belanden. Dat uitte zich niet alleen in een niet aflatende agressie tegen al wat als een bedreiging van buitenaf werd opgevat, maar ook tot een verscherping van de interne gedragsregels. Binnen de organisatie ontstond een omvangrijk stelsel van sociale controle. Onderdeel daarvan is wat in het Scientology-jargon «ethics» wordt genoemd, de gedragsregels die men in acht moet nemen om de technologie van Scientology te kunnen toepassen. Zogenaamde «conditions» nemen binnen het ethics-systeem een belangrijke plaats in⁵⁷.

Conditions zijn zogenaamde «operating states» (staten van functioneren), waaraan bepaalde gedragsregels zijn verbonden. Zij gelden zowel voor individuen als voor gezinnen, onderdelen van organisaties, organisaties en staten. Welke condition men heeft wordt bepaald aan de hand van «statistics» (produktienormen). Een aspirant-scientoloog begint zijn loopbaan in de condition «non-existence» en kan door goed te functioneren opklimmen naar hogere conditions zoals «normal operation» of zelfs de hoogste condition («power»). Functioneert hij niet goed, dan kan hij afzakken naar lagere conditions zoals «enemy» of zelfs naar de laagste condition («confusion»).

⁵⁴ In 1969 ontdekte de National Association for Mental Health, de overkoepelende organisatie van psychiaters in het Verenigd Koninkrijk, kort voor haar jaarvergadering dat de plotseling opgetreden ledenaanwas verband moest houden met de toetreding van ongeveer 300 scientologen. Een van hen stond zelfs op de nominatie voor het voorzitterschap. De NAMH slaagde er met moeite in de nieuwe leden de toegang tot de vergadering te ontzeggen en in een later stadium het lidmaatschap te ontnemen.

⁵⁵ Een bekend voorbeeld biedt de handelwijze van de Zuidafrikaanse tak van de kerk jegens het parlementslid dr. E. L. Fisher die als arts en parlementariër de praktijk van Scientology publiekelijk aan de orde had gesteld. De loze beschuldigingen aan het adres van Fisher geuit moesten na een gerechtelijke procedure wegens belediging door de organisatie worden herroepen onder betaling van een niet gering bedrag aan schadevergoeding. Ook Roy Wallis, de schrijver van een boek over de Scientology Kerk waarnaar wij enige malen zullen verwijzen, ondervond de agressiviteit van de Kerk. Toen hij het manuscript van zijn eerste studie over Scientology had toegezonden aan de leiders van de Kerk in East-Grinstead werd hij geconfronteerd met een hele serie intimidaties. Ook werd gepoogd door middel van vervalste brieven zijn reputatie aan de universiteit waaraan hij was verbonden ten gronde te richten. Zie: Roy Wallis, *Religious sects and the fear of publicity*, in: *New Society*, 7 juni 1973, blz. 546–548.

⁵⁶ De Amerikaanse journalist Omar Garrison verhaalt in zijn «The hidden story of Scientology» (Londen, 1974) van activiteiten van onder meer de Food and Drug Administration (FDA) en de American Medical Association (AMA) om het de Scientology Kerk moeilijk te maken. Ook in Engeland, Zuid-Afrika en Australië zou volgens Garrison van dergelijke, welbewust op het toebrengen van schade aan de kerk gerichte acties sprake zijn geweest. Als voorbeeld kan hier worden genoemd de justitiële inval in de Scientology Kerk in Washington, DC, op 4 januari 1963, vanwege een onderzoek van de FDA naar de toelaatbaarheid van de E-meter, een onderzoek dat naar de rechter later oordeelde de bevoegdheden van de FDA overschreed (Garrison, blz. 128–143). Dit soort acties zou de Scientology Kerk als vanzelf tot een offensief hebben gedwongen.

⁵⁷ Zie hierover: L. Ron Hubbard, *Introduction to Scientology Ethics*, Publications Department AOSH Kopenhagen, 1968. Zie over «ethics» ook: blz. 137 van dit rapport.

Lagere conditions kunnen worden toegekend na slecht gedrag. Een dergelijke toekenning wordt door de betrokkene veelal als straf ervaren, al gaat het in de optiek van de Scientology Kerk niet om een straf maar om een beoordeling van iemands functioneren op de schaal van «operating states». Hogere conditions kunnen worden toegekend na goed gedrag (goed functioneren) wat wel als beloning wordt opgevat. Er zijn overigens meer maatregelen die bij slecht of goed gedrag getroffen kunnen worden dan in termen van «conditions». Ook deze maken deel uit van de Scientology Kerk «ethics». Vooral de vormen van slecht gedrag en de daaraan verbonden maatregelen («straffen») zijn tot in detail uitgewerkt in een Code of Offenses.

Er worden vier soorten slecht gedrag (steeds in relatie tot de Scientology Kerk) onderscheiden, namelijk vergissingen (errors), overtredingen (misdemeanors), vergrijpen (crimes) en (zware) misdaden (high crimes). In de lichtere gevallen kunnen straffen worden opgelegd door de staf van een organisatie, bij voorbeeld een berisping, een lage condition, lagere salariëring of langdurig en onaangenaam werk, doch in de zwaardere gevallen komt er een intern tuchtcollege (een «court of ethics») aan te pas, dat straffen kan opleggen als de opschorting of zelfs intrekking van verworven certificaten, de toekenning van de laagste conditions of degradatie en ontslag. Vooral de behandeling door de Kerk van «high crimes» trok in de jaren '60 sterk de aandacht door de meedogenloosheid die daarbij aan de dag werd gelegd. In dat kader beschouwde Scientology personen of groepen die haar schade wilden berokkenen als «suppressive persons» (SP) – hetgeen toentertijd voor elke scientoloog een vrijbrief inhield deze personen op zijn beurt schade toe te brengen «fair game») – en scientologen die daarmee in relatie stonden als «potential trouble source» (PTS). Een PTS diende zijn relatie met SP's te verbreken («disconnection»). Het geheel leidde in de praktijk niet zelden tot onbeheerste acties tegen ex-leden en al dan niet vermeende tegenstanders en tot het abrupte verbreken van familie- en vriendschapsbanden. Het beeld van de Kerk ondervond daarvan dermate veel schade, dat men zich in 1968 genoodzaakt voelde het beleid enigszins te herzien. De meest repressieve sancties (fair game en disconnection) werden afgeschaft, maar overigens onderging het straffensysteem geen wezenlijke veranderingen en functioneert het tot op de dag van vandaag.

Het behoeft geen verwondering te wekken, dat de opstelling van de organisatie een ongunstige uitwerking had op de publieke opinie, zoals het ook begrijpelijk is dat zij de aandacht trok van de autoriteiten. Was de Scientology Kerk reeds in 1958 en 1963 doelwit geweest van acties van de Amerikaanse Food and Drug Administration (FDA) (inbeslagneming van vitaminepreparaten en E-meters⁵⁸, gevolgd door gerechtelijke procedures), in 1965 bracht een commissie, die een onderzoek instelde in opdracht van de Australische staat Victoria, een uitermate kritisch rapport uit over de organisatie, waarop in de staten Victoria, West-Australië en Zuid-Australië wetten werden aangenomen die een verbod inhielden op het onderricht en de toepassing van scientology⁵⁹. Net als in Australië leidden in de daarop volgende jaren acties uit het parlement ook tot onderzoeken in Nieuw-Zeeland, Zuid-Afrika, Canada en het Verenigd Koninkrijk.

Het Australische rapport hield een vernietigend oordeel over Scientology in. Het veroordeelde haar praktijken en noemde de organisatie in medisch, moreel en sociaal opzicht een ernstige bedreiging voor de gemeenschap. In Victoria werd het rapport spoedig gevolgd door de aanvaarding in 1965 van de Psychological Practices Act (ter inzage op het commissiesecretariaat). Deze wet voorziet in de registratie van psychologen en beoogt de bevolking te beschermen tegen onbevoegden en bepaalde schadelijke praktijken. Artikel 30 van de wet verbood het gebruik van onder meer de E-meter en artikel 31

⁵⁸ E(lektropsycho)meter: zie blz. 131 en 142.

⁵⁹ K.V. Anderson, Report of the Board of Enquiry into Scientology, Government Printer, Melbourne, Australia, 1965 (het zogenaamde Anderson-report).

bedreigde straf tegen het praktizieren of onderrichten van scientology. De toepassing van de wet stuitte overigens op moeilijkheden in verband met het bepaalde in artikel 2, lid 3 en 4, dat handelingen van godsdienstbedienaren in overeenstemming met de normale praktijk van de desbetreffende godsdienst aan haar werking onttrok. Vergelijkbare specifieke wettelijke maatregelen, die in 1968 in de staten West-Australië en Zuid-Australië werden getroffen, waren geen lang leven beschoren. Zij werden in 1973 en 1974 ingetrokken. Hoewel ons daarover nog geen officiële stukken hebben bereikt, zouden in Victoria de belastende bepalingen voor Scientology onlangs uit de Psychological Practices Act zijn verwijderd.

In 1969 besloot het Nieuwzeelandse parlement tot instelling van een onderzoekcommissie naar de activiteiten van de Scientology Kerk in Nieuw-Zeeland. De commissie bracht nog in datzelfde jaar verslag uit⁶⁰. Zij maakte met name bezwaar tegen de scientology-praktijk van disconnection en tegen de deelname aan cursussen van minderjarigen. Mede door de coöperatieve houding van de organisatie leidde het onderzoek niet tot wetgevende maatregelen.

Eveneens in 1969 werd in Zuid-Afrika een onderzoekcommissie ingesteld. Deze rapporteerde in 1982 en deed op grond van haar bevindingen inzake Scientology aanbevelingen voor het treffen van wettelijke voorzieningen ter voorkoming van de beoefening van psychotherapie door onbevoegden, tot het verbieden van het zonder vergunning verrichten van persoonlijkheidsonderzoek bij minderjarigen, tot het verbieden van naspeuringen door Scientology naar het doen en laten van vermeende tegenstanders en tot het verbieden van het verspreiden van valse en schadelijke informatie over psychiatrie en geestelijke gezondheidszorg. Mits deze maatregelen zouden worden doorgevoerd, achtte zij het niet geboden dat de activiteiten van de Scientology Kerk werden verboden. In hoeverre de aanbevolen wetgeving ook inderdaad tot stand is gebracht, is ons niet bekend.

In Canada beperkte de bijzondere aandacht van de overheid voor de Scientology Kerk zich tot de opstelling in 1976 door de onderzoekafdeling van het parlement van een rapport over de organisatie. (Dit rapport komt niet voor publikatie in aanmerking, doch is ons door het Canadese parlement vertrouwelijk ter kennis gebracht). Tevoren had de staat Ontario in het bredere kader van de alternatieve geneeswijzen belangstelling voor Scientology getoond⁶⁰. Tot parlementaire actie leidden deze rapporten overigens niet.

In het Verenigd Koninkrijk, waar indertijd het hoofdkwartier van de Scientology Kerk was gevestigd, leidde de onrust over de activiteiten van de organisatie in 1968 tot het beroep op de regering om de ontwikkeling van de organisatie tegen te gaan. Daarop werd in dat jaar bepaald, dat Scientology niet langer erkend zou worden als opleidingsinstituut met het oog op de toelating van buitenlandse cursisten. Zo werd het buitenlanders vrijwel onmogelijk gemaakt in het Verenigd Koninkrijk nog Scientologycursussen te geven of te volgen. Een jaar later belastte de regering op aandringen uit het Lagerhuis Sir John G. Foster met een onderzoek naar de praktijk en werking van Scientology. In zijn eind 1971 gepubliceerde rapport⁶⁰ bestempelt de auteur onder meer de Britse maatregelen tegen Scientology als ongerechtvaardigd en de Australische wetgeving als discriminatoir. In juli 1980 trok de Britse regering de inreisbeperkende maatregelen in.

⁶⁰ Report of the Commission of Inquiry into the Hubbard Scientology Organisation in New Zealand, Government Printer, Wellington, New Zealand, 1969.

Report of the Commission of Enquiry into Scientology for 1972, Government Printer, Pretoria, South Africa, 1973.

Committee on the Healing Arts; Report, Toronto, Queen's Printer 1970; John A. Lee, Sectarial Healers and Hypnotherapy, a Study for the Ontario Committee on the Healing Arts, Toronto, 1970.

Foster, Enquiry into the Practice and Effects of Scientology: Report; London, HMSO, 1971.

De publieke discussies in deze landen weerspiegelen duidelijk het spanningsveld tussen de veelal gevoelde behoefte om de bevolking te beschermen tegen bepaalde praktijken van de organisatie en de vrijheid van meningsuiting en van godsdienst waarop repressieve maatregelen al snel een inbreuk bleken te vormen. Scientology speelde hierop in door zich sterker dan voorheen te profileren als godsdienst. Zo werd in tal van gerechtelijke procedures, waarin de organisatie in de zeventiger jaren verwickeld was, een strijdvraag in hoeverre haar een religieus karakter diende te worden toegekend. Het antwoord op die vraag verschilde naar land, onderwerp van procedure en wijze van benadering. Wij zullen op deze kwestie nader terugkomen en volstaan hier met de vaststelling dat er onder overheden en gerechtelijke instanties geen sprake is gebleken van eenstemmigheid in de beoordeling van het religieuze karakter van Scientology.

Voor zover ons bekend hebben de Amerikaanse autoriteiten nimmer uitspraken gedaan over het al dan niet religieuze karakter van de Scientology Kerk. Een rapportage van de Nederlandse ambassade in Washington vormt hiervan een bevestiging. De strikte opvattingen aangaande de godsdienstvrijheid en de scheiding tussen kerk en staat nopen daar tot uiterste terughoudendheid. Overigens staan die principes geenszins in de weg aan strafrechtelijke procedures tegen leden van de organisatie wegens gepleegde strafbare feiten. Zo kon het gebeuren dat in 1979 een federale rechter enige leidende figuren van de organisatie, waaronder Hubbard's derde vrouw Mary Sue, tot langdurige gevangenisstraffen veroordeelde, onder meer wegens inbraak en diefstal van documenten. De mogelijkheid van strafvervolgning vanwege strafbare feiten in het kader van de uitoefening van godsdienst wordt ook door rechterlijke instanties in andere landen expressis verbis erkend (bij voorbeeld de uitspraak van het Parijse Court d'Appel van 21 december 1981 in de zaak tegen de scientologe Valentin; ter inzage op het commissiesecretariaat) en strookt tevens met de in hoofdstuk 2 van dit rapport gereleveerde opvattingen dienaangaande in ons land.

Bepaalde beslissingen van Amerikaanse instanties bieden indirecte aanwijzingen voor de beoordeling van het karakter van de Scientology Kerk, zij het dat deze aanwijzingen onderling strijdig zijn. Zo werd in 1967 de aan de Washington Church of Scientology toegekende belastingvrijdom herroepen, terwijl in 1971 een federale rechter een jarenlang in vele instanties gevoerd proces over de E-meter afsloot met de uitspraak dat dit instrument niet in aanmerking kwam voor wereldlijk gebruik, doch zich wel leende voor gebruik in «religious counseling», mits aangeduid als ineffectief in de behandeling van ziekte.

In het Verenigd Koninkrijk bepaalde een rechtbank in 1970 in de zaak Registrar General versus Segerdal, dat een verzoek van Scientology-zijde om de Chapel of Saint Hill Manor (het hoofdkwartier) te registreren als een ontmoetingsplaats voor de eredienst moest worden afgewezen. Het Court of Appeal bevestigde de afwijzing op grond van het ontbreken van eredienst. De meerderheid van het Hof liet in het midden of Scientology als godsdienst moest worden beschouwd, de minderheid sprak zich daarover uit in negatieve zin.

De Australische praktijk kenmerkt zich eveneens door verschillende inzichten in de hier besproken vraag. De meeste latere overheidsbeslissingen houden een positieve beantwoording van de vraag in. Scientology verkreeg in de jaren 1975 en 1977 in diverse staten als godsdienstige organisatie vrijstelling van loonbelasting en werd bovendien in 1973 erkend als godsdienst in het kader van de Marriage Act: bedienaren van de kerk werden gemachtigd huwelijken te sluiten. De rechterlijke uitspraken vertonen een gevarieerd beeld. In een zeer uitvoerig gemotiveerd vonnis (ter inzage op het commissiesecretariaat) kwam het Supreme Court van de staat Victoria eind 1980 tot een negatief oordeel over de vraag of de Scientology Kerk als godsdienstige organisatie vrijgesteld diende te worden van loonbelasting. Andere uitspraken, door het Supreme Court gememoreerd, hielden een tegengesteld oordeel in.

In hoger beroep vernietigde het High Court of Australia het vonnis van het Supreme Court. Op 27 oktober 1983 oordeelde het unaniem dat de Scientology Kerk beschouwd kon worden als een religieuze beweging en mitsdien niet onderworpen was aan de heffing van loonbelasting. Het High Court kwam tot die opvatting door een ruime interpretatie van het begrip religieuze beweging,⁶¹ overigens steunend op een samenstel van drie dissenting opinions (het vonnis is ter inzage op het commissiesecretariaat).

Werd de Scientology Kerk in Australië toegelaten als huwelijksluitende instelling, in Denemarken, waar alle na 4 juni 1969 gevestigde religieuze genootschappen pas na ministeriële toestemming huwelijken mogen sluiten, wees het Kirkemineriet in 1980 een daartoe strekkende aanvraag van de Scientology Kerk af. In Canada stonden sommige staten bedienaren van de Scientology Kerk toe om huwelijken te sluiten, doch werd de kerk door de federale regering met het oog op de belastingheffing niet als godsdienstig lichaam erkend.

Wat betreft de Franse rechtspraak is vermeldenswaard, dat Scientology-leiders in 1978 tot gevangenisstraffen werden veroordeeld wegens oplichting; de desbetreffende vonnissen werden door het Hof van Beroep in Parijs in 1980 en 1981 vernietigd. In tegenstelling tot wat in de pers werd gesuggereerd (onder meer *Le Soir*, 7 maart 1980), concludeerde het Hof in dat verband niet meer dan dat Scientology niet kan worden beschouwd als een organisatie die slechts een religieuze vorm heeft aangenomen als wettelijk toevluchtsoord ter verkrijging van een beschermde status.

Het was vooral de taalbarrière die de verbreiding van de Scientology Kerk over niet-engelstalige landen in de weg stond. Juist voor Scientology speelt taal een belangrijke rol. Haar geschriften bevatten honderden neologismen en omvatten een begrippensysteem, dat als een code aandoet met voor buitenstaanders zowel een verhullende als een buitensluitende werking. Nochtans werd in 1969 besloten de organisatie ook in andere landen van de grond te brengen en het daartoe noodzakelijke vertaalwerk ter hand te nemen. De overkoepelende kerk voor Europa en Afrika werd gevestigd in Kopenhagen, Denemarken, en van daaruit breidde de organisatie zich spoedig uit over Scandinavië en de meeste andere Westeuropese landen. In Afrika en Midden- en Zuid-Amerika verwierf de kerk ook enige steunpunten. Momenteel is Scientology gevestigd in 30 landen, waar zij in totaal ongeveer 300 kerken en missies heeft. Hoe het aantal leden zich in de loop van de jaren heeft ontwikkeld is buitengewoon moeilijk te beoordelen. Haar huidige ledental schat de kerk zelf op 9 miljoen over de gehele wereld, doch dit cijfer komt ons extreem hoog voor. Slechts wanneer men een ieder die ooit een Scientology-boek heeft gekocht of een cursus heeft gevolgd in dit verband als lid zou aanmerken en bovendien geen acht zou slaan op de ongetwijfeld talloze dubbelstellingen, dan zou het cijfer kunnen kloppen. Een ledenbestand van hooguit enkele procenten van het geraamde aantal achten wij realistischer⁶².

⁶¹ Zie ook paragraaf 4.3.1.

⁶² Van het boek *Dianetics* zouden wereldwijd rond 6 miljoen exemplaren zijn verkocht. Men kan zich geen scientologen voorstellen die dit boek niet zouden hebben aangeschaft, wel velen die het boek hebben gekocht zonder scientoloog te worden.

Wij zullen onze reserves ten aanzien van de opgegeven omvang van het ledenbestand nog illustreren met Nederlandse gegevens. Illustratief lijken ons ook de becijferingen van Harriet Whitehead in een bijdrage getiteld *Scientology, Science Fiction & Occultism* aan Zaretsky (ed), *Religious Movements in Contemporary America*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1974. Begin '70, toen de Scientology Kerk volgens de *Encyclopedia Britannica* wereldwijd 600 000 leden claimde, schatte Whitehead het aantal actieve scientologen in de Verenigde Staten op niet meer dan 30 000. Zij baseerde die schatting op het aantal geregistreerde namen bij de belangrijkste vestiging, die in Los Angeles, (40 000, omvattend ieder die ooit een boek kocht of een dienst betrok) en het aantal geregistreerde gevorderde scientologen (zogenaamde «clears»), dat bijna 3000 bedroeg. Momenteel zijn er, naar de Scientology Kerk meedeelde, over de hele wereld 32 000 geregistreerde «clears».

3.7.2. De structuur van de organisatie

De Scientology Kerk bestaat uit een conglomeraat van kerken en nevenorganisaties, die zelfstandige eenheden vormen en, althans formeel, autonoom zijn met een eigen bestuur en eigen statuten. In juridische zin is er geen sprake van een wereldwijde organisatorische eenheid. Wat dit samenstel van organisaties echter toch tot één geheel smeedt, wordt door Scientology zelf aangeduid als de kerkelijke hiërarchie. Met een neutraler woord zou kunnen worden gesproken van de hiërarchisch gestructureerde beleidsvoering. Scientology vergelijkt de opbouw van haar organisatie bij voorkeur met die van de Rooms-Katholieke kerk: een centraal orgaan ter overkoepeling van de wereldwijde organisatie van waaruit bevelslijnen lopen naar de regionale, nationale en lokale organen. In concreto levert dit het volgende organisatorische beeld op.

De centrale leiding van de – om de Scientology-terminologie te gebruiken – kerkelijke organisatie berust bij de Church of Scientology International (CSI), gevestigd in Los Angeles, California. Deze functioneert als overkoepelend lichaam sinds 1982, toen een grootscheepse reorganisatie werd doorgevoerd. Tot die tijd vormde de Church of Scientology of California de koepelorganisatie. De reorganisatie maakte een einde aan de onbevredigende situatie, dat het wereldwijde hoofdkwartier was gevestigd in het Engelse East-Grinstead, terwijl de juridische hoofdzetel zich in Los Angeles bevond. Bovendien behelsde zij het aanbrengen van een striktere scheiding tussen het wereldlijke (management) element van de organisatie en het kerkelijke element. CSI is nu tegelijkertijd de juridische, de administratieve en de kerkelijke koepel van de organisatie. De scheiding tussen het wereldlijke en het kerkelijke aspect komt tot uiting in de gescheiden verantwoordelijkheden van de leidinggevende organen, de Board of Directors (de top van de wereldlijke organisatie) en de Executive Director (de top van de kerkelijke organisatie). De functie van Executive Director, die in 1966 vacant kwam door het terugtreden van Hubbard, wordt sedert 1981 weer vervuld.

In de kerkelijke hiërarchie ressorteren onder de CSI op het regionale vlak (dat wil zeggen per continent) de zogenaamde FOLO's (Flag Liaison Operation Offices). Deze organen hebben de taak om uit naam van de CSI adviezen te geven en diensten te leveren aan de nationale organisaties op hun continent en vervullen tevens een coördinerende functie. Het FOLO voor Europa is gevestigd in Kopenhagen.

Op nationaal niveau laten zich drie typen organisaties onderscheiden, nationale kerken, lokale kerken en missies. Lokale kerken zijn hiërarchisch ondergeschikt aan nationale kerken. Tussen missies en kerken lopen evenwel geen hiërarchische lijnen. Missies ressorteren onder de Scientology Missions International (SMI), een afdeling van de CSI. In beginsel kan elke scientoloog ergens een missie beginnen. Uiteindelijk kan deze tot een kerk uitgroeien, indien naar het oordeel van de CSI wordt voldaan aan een aantal voorwaarden, vooral gericht op de aanwezigheid van administratieve en dienstverlenende capaciteit. Ook binnen de categorie kerken zijn nog weer gradaties te bespeuren al naar gelang de omvang van het cursusaanbod. Is een kerk in staat cursussen aan te bieden boven een bepaald niveau, dan wordt zij gekwalificeerd als Advanced Organisation (gevorderde organisatie). In Europa komt deze benaming toe aan de vestigingen in Kopenhagen en East-Grinstead. Cursussen van het hoogste niveau worden slechts door één organisatie geboden, namelijk Flag. Flag staat voor vlaggeschip en was enige tijd de benaming van het aan het eind van de jaren '60 op zee gevestigde hoofdkwartier van de Scientology-organisatie. Tegenwoordig is dit orgaan – met een eigen rechtspersoonlijkheid – het hoofdkwartier van de in die jaren opgerichte Sea-Organisation, aanvankelijk na het intermezzo op zee gevestigd in Clearwater, Florida, en nu eveneens in Los Angeles. Flag verzorgt niet alleen cursussen voor de verst gevorderden, doch houdt zich ook bezig met de verdere ontwikkeling van het cursusprogramma. Formeel staat het orgaan buiten de kerkelijke hiërarchie

en fungeert het als advieslichaam van de CSI. Materieel echter drukt het wel degelijk een stempel op het beleid van de organisatie. De Sea-Org immers is een soort broederschap of, zo men wil, elite van de meest gevorderde en meest toegewijde scientologen. Ontlenen dezen aan hun lidmaatschap op zich zelf geen zeggenschap over niet-aangesloten scientologen, in de praktijk bekleden velen van hen belangrijke posities binnen de Scientology-organisatie.

De opkomst van de Sea-Org werd gevolgd door de geleidelijke neergang van een ander orgaan dat, hoewel formeel onderdeel van de Scientology-organisatie, tijdens zijn bestaan een min of meer autonoom netwerk binnen de organisatie vormde en in feite jarenlang de dienst uitmaakte: het Guardian's Office (GO). Tot de taken van dit in 1966 opgerichte orgaan behoorden public relations, externe contacten, met name op juridisch en financieel gebied, en de bescherming van de organisatie en haar leden tegen bedreigingen van binnenuit en van buitenaf. Vooral die laatste tak bepaalde het beeld van het GO als waakhond van Scientology, immer alert en (over)reagerend op als bedreigend beschouwde voorvallen. Sinds het orgaan in 1971 ook formeel autonoom werd, ontwikkelde het zich alras tot een staat in de staat, met eigen regels en met een eigen beleid. De leiding van het GO berustte bij de Guardian, welke rechtstreeks ressorteerde onder de Controller, na de Executive Director de belangrijkste uitvoerende functionaris (de functie werd vervuld door Hubbard's vrouw Mary Sue). In elke organisatie fungeerde een assistant-guardian, die de feitelijke macht uitoefende. Zijn taakopvattingen over de bescherming en verbreiding van Scientology leden het GO en met hem de Kerk verwickeld raken in talrijke civiele procedures. In 1979 bereikte het orgaan een dieptepunt, toen enkele leidende figuren in de Verenigde Staten schuldig werden bevonden aan inbraak en diefstal. Het aantreden van een nieuwe Executive Director gaf het sein voor de grote schoonmaak. De Kerk erkende in een interne beleidsbrief⁶³, dat het GO op drift was geraakt en dat zijn handelwijze somtijds strijdig was geweest met de belangen van de Kerk; met name gold dat de gepleegde misdrijven. De topmensen van het GO werden op een zijspoor gezet en door anderen vervangen. In 1982 werd het orgaan (inclusief de functie van Controller) opgeheven en werden zijn taken voor zover nodig ondergebracht bij andere onderdelen van de organisatie. Daarmee gaf de Kerk uiting aan haar streven om verbetering te brengen in haar negatieve imago. De Kerk, zo meent men, zal beter gedijen in een mild klimaat zonder de agressiviteit en de escalatie van actie en reactie van weleer. Meer dan voorheen tracht men conflicten met (ex-)leden in der minne te schikken en met critici een dialoog aan te gaan. In hoeverre deze nieuwe trend zich zal doorzetten, zal in de komende jaren moeten blijken.

De onderlinge contacten tussen de verschillende onderdelen van de Scientology-organisatie zijn veelvuldig. Een belangrijke rol daarin spelen de beleidsbrieven die, te zamen aangeduid als «policy», inmiddels acht dikke boekwerken omvatten. Beleidsbrieven zijn afkomstig van de CSI. Daarnaast kunnen hiërarchisch hogere kerken beleidsaanwijzingen en -adviezen geven aan lagere kerken, niet zelden tegen betaling. Beleidsmaatregelen kunnen onder bijzondere omstandigheden door de Raad van Bestuur van een nationale kerk worden afgewezen, bij voorbeeld wanneer zij de kerk op gespannen voet zouden brengen met de nationale wet. Een dergelijke opstelling van een lagere kerk behoort echter tot de hoge uitzonderingen, zodat men mag vaststellen, dat lagere organen binnen de organisatie gebonden zijn aan wat van hogerhand wordt voorgeschreven. Bovendien is er een vorm van toezicht op lagere kerken door kerken die zich hoger in de hiërarchie bevinden. Zou blijken dat een lagere kerk zich niet aan het beleid houdt of anderszins niet naar wens functioneert, dan kan zij tot de orde worden geroepen. Andere contacten tussen de onderdelen van de Scientology-organisatie dragen vaak meer een zakelijk karakter. Zo

⁶³ Brief van de Executive Director International van 26 augustus 1981, SO/ED 1789 INT; ter inzage op het commissiesecretariaat.

kunnen kerken elkaar tegen betaling diensten verlenen in de vorm van het verzorgen van specifieke opleidingen. Boeken die in het kader van cursussen worden gebruikt of te koop worden aangeboden, betrekken de kerken – eveneens tegen betaling – bij de Scientology-uitgeverij, New Era Publications. Overigens betalen de kerken een percentage van hun inkomsten (opbrengsten van cursussen en verkoop producten) aan de overkoepelende organisatie als bijdrage in de overhead-kosten.

Zoals de uitgeverij een afzonderlijke rechtspersoon is, functioneren binnen de Scientology-organisatie nog diverse andere rechtspersonen, hetgeen de overzichtelijkheid van het geheel niet bevordert. Voor nevenactiviteiten, die Scientology ontwikkelde, werden in het algemeen nieuwe rechtspersonen opgericht. Sommige van deze activiteiten, zoals de strijd voor de rechten van (psychiatrische) patiënten, drugshulpverlening en de hervorming van het politie-apparaat met het oog op de privacy-bescherming van de burger, hebben door de jaren heen de aandacht van de organisatie gehad. In dat verband fungeren in tal van landen instellingen als een commissie voor de Rechten van de Mens en Narconon. Andere nevenactiviteiten dienden veeleer beperkte doelen als fondsenwerving en het kweken van een gunstig imago.

Tot slot van deze beschrijving van de internationale structuur van de organisatie nog enkele opmerkingen over de positie van de oprichter van Scientology, Hubbard. Sinds zijn terugtrekking in 1966 als Executive Director heeft Hubbard in de organisatie geen officiële functie meer vervuld, terwijl hij ook niet meer in het openbaar werd gezien. Dat gaf grond aan speculaties over zijn overlijden. Vanwege de Scientology Kerk worden dergelijke uitspraken gedurig tegengesproken, welke reactie steun vindt in een recente gerechtelijke uitspraak in de Verenigde Staten⁶⁴. Hubbard zou een teruggetrokken leven leiden op zijn kapitale⁶⁵ landgoed bij Riverside, California, en geen rechtstreekse bemoeienis meer hebben met de organisatie. Nochtans is het buiten kijf dat zijn gezag onder de Scientology-aanhang niet aan kracht heeft ingeboet. Ook zijn feitelijke macht moet groter zijn dan zijn formele positie doet vermoeden. Het beste wordt dat geïllustreerd door de beslissing van de Board of Directors, dat in het officiële beleid van de Kerk, de policy, geen wijzigingen kunnen worden aangebracht dan na toestemming van Hubbard. De redenering daarbij is, dat Hubbard de policy zelf heeft opgesteld na lang nadenken en veel onderzoek, waaruit bleek dat zij werkbaar was en dat zij werkte; zo iets kan iemand niet op eigen gezag veranderen.

3.7.3. *Opvattingen*

De leer van de Scientology Kerk in kort bestek te beschrijven is geen eenvoudige taak. De grondslag van deze leer wordt immers gevonden in een omvangrijk en niet altijd even toegankelijk, beschouwelijk oeuvre dat

⁶⁴ Op 13 juni 1983 sprak een rechter van het Riverside Superior Court uit ervan overtuigd te zijn dat Hubbard nog in leven is. Diens oudste zoon die met zijn vader in onmin verkeert, had gesteld dat zijn vader of dood of ontoerekeningsvatbaar was, had de Kerk ervan beschuldigd diens landgoed (waarde geschat op US \$ 100 mln.) te exploiteren en had gevorderd als beheerder te worden aangesteld. De verdediging van de Kerk produceerde daarop een stuk met de vingerafdrukken en handtekening van Hubbard, waarin deze verklaart uit privacy- en veiligheidsoverwegingen voor een leven in afzondering op een geheim adres te hebben gekozen. De vordering van Hubbard's zoon werd daarop afgewezen. Zie behalve de verklaring van Hubbard onder meer Los Angeles Times, 14 juni 1983; beide ter inzage op het commissiesecretariaat.

⁶⁵ De Scientology Kerk benadrukt dat Hubbards vermogen voornamelijk is gevormd uit de inkomsten uit zijn eigen arbeid als science-fiction auteur en niet is onttrokken aan de baten van Scientology. De schuld van US \$ 13 mln. die Hubbard de Kerk kwijtschold bij zijn terugtrekken in 1966 zou dan ook zijn ontstaan door leningen van Hubbard aan de Kerk. De merites van deze beweringen zijn moeilijk te beoordelen. Enige twijfel over het waarheidsgehalte is ontstaan door de volgende passage uit de eerder genoemde verklaring van Hubbard: «I have transferred my religious trademarks to the Religious Technology Centre, but I retain full ownership of any commercial application of the marks as well as full ownership of all my copyrights and patent rights, none of which have been transferred. Contrary to the uniformed allegations of the petition, my trademark transfer involve no monetary loss».

de oprichter Hubbard in de loop van de jaren heeft geproduceerd. Het boek Dianetics, dat aan de wieg stond van Scientology werd gevolgd door een groot aantal boeken waarin de daarin ontwikkelde theorie werd verbreed en op tal van punten aangevuld en uitgewerkt⁶⁶.

Tracht men het geheel van opvattingen, doelstellingen en praktijken van Scientology te overzien, dan laat zich globaal aangeduid een drietal niveaus onderscheiden. Het hoogste – en tevens minst uitgewerkte – niveau omvat de opvattingen over het heelal als een geordend geheel, een soort wereldverklaring die door Wallis⁶⁷ is omschreven als «kosmologie»⁶⁸. Enigszins ter zijde daarvan staan mens-beschouwende opvattingen, opvattingen over goed en kwaad, enz. Het middelste niveau wordt gevormd door een aantal theoretische noties die geacht worden te zijn afgeleid van de kosmologische visie en die haar toepassing vinden in de praktijk van Scientology. Het laagste van de hier onderscheiden niveaus ten slotte betreft de praktische toepassing en dat is het niveau waarop in Scientology de meeste nadruk ligt. Dat komt onder meer tot uitdrukking in de kwalificatie die de organisatie zelf van haar leer geeft: een toegepaste religieuze filosofie.

Een beschrijving van de leer van Scientology op de voor de hand liggende wijze, namelijk afdalend van het hoogste naar de lagere niveaus, zou ons inziens zowel aan dat laatste feit onrecht doen als een miskenning vormen van de feitelijke ontwikkeling die deze leer heeft doorgemaakt. De Scientology-leer heeft zich immers niet langs deductieve weg vanuit de wereldbeschouwelijke principes ontwikkeld, maar juist andersom. Het begin lag bij de toepassing van de principes van dianetics (het neutraliseren van engrammen, die de neerslag vormen van traumatische ervaringen, zie blz. 120), beginselen van min of meer psychologische aard. In de praktische toepassing van dianetics lag de aanleiding tot de ontwikkeling – binnen wat Scientology ging heten – van theoretische notities en kosmologische opvattingen, de religieus-filosofische bovenbouw. Laten wij daarom de dianetische methode als uitgangspunt van onze uiteenzetting nemen.

De mens, zo stelt Scientology vast, doet in zijn leven tal van ervaringen op van traumatische aard. Dingen die hem overkomen, situaties die hij verkeerd beoordeelt en omstandigheden die hij niet begrijpt doen hem beslissingen nemen die niet optimaal zijn en hem zelf en anderen schade berokkenen. Zijn gedragspatroon wordt primair bepaald door zijn reactieve geest, welke zijn analytische geest overvleugelt. Dat geeft conflicten, omdat de diepere, analytische geest van de mens automatisch het optimale nastreeft. Die conflicten kunnen zich binnen een mens zo opstapelen dat deze ernstige psychische en lichamelijke klachten ontwikkelt. Daarbij komt dat, aldus Hubbard, de dianetics-praktijk aan het licht bracht dat ook traumatische ervaringen uit eerdere levens de mens parten spelen. Zo ontstond de opvatting, dat in elke mens een geestelijke kern huist, die eeuwig is en niet met het menselijk lichaam afsterft. De mens is een geestelijk wezen, zo leert Scientology, en zijn handelen dient zoveel mogelijk in overeenstemming te zijn met het natuurlijke (feilloze) streven van dit wezen. Daartoe dient de reactieve geest, een onderdeel van het stoffelijke omhulsel dat het geestelijke wezen tijdelijk als woonplaats heeft, zoveel mogelijk buiten werking te worden gesteld. De dianetische methode draagt daarvoor de oplossing aan, namelijk de opsporing en vernietiging van de traumatische ervaringen die de werking van de reactieve geest bepalen. Op dit punt splitsen zich de wegen van dianetics en Scientology, althans in theoretisch opzicht.

⁶⁶ Een overzicht van de belangrijkste «officiële» Scientology-literatuur wordt gegeven in Roy Wallis, *The Road to Total Freedom*, Heinemann London 1976, blz. 270–271.

⁶⁷ Roy Wallis, op.cit., blz. 103.

⁶⁸ Hoewel de Scientology Kerk moeite heeft met de term «kosmologie» (zij spreekt liever van filosofie), menen wij dat Wallis erin geslaagd is een treffende uitdrukking voor het hoogste niveau van de scientology-theorie te vinden. «Kosmologie» is immers een term die van oudsher gebruikt is als aanduiding voor een veronderstelde (hypothetische) orde in het heelal.

Praktisch is het onderscheid gering, omdat zowel in dianetics als Scientology het auditeren (auditing) een centrale rol speelt. Auditing is oorspronkelijk de naam voor de psychotherapeutische methode die binnen dianetics wordt toegepast, maar die ook wordt gehanteerd voor de toepassing van Scientology-processen (technieken). In Scientology wordt auditing doorgaans aangeduid met de term geestelijke begeleiding (pastoral counseling).

Auditeren is het luisteren naar een cliënt en het gericht stellen van vragen door de auditor. De auditor is getraind, de gebruikte methoden zijn gestandaardiseerd en de sessies staan onder controle van een zogeheten «case supervisor», die het verslag dat de auditor van elke sessie maakt bestudeert en die zo nodig de auditor corrigeert. Bij het auditeren wordt ter bevordering van precisie en snelheid in de regel gebruik gemaakt van de E-meter (elektropsychometer), een apparaat dat veranderingen in de elektrische weerstand van het menselijk lichaam meet. Volgens onder meer Vrolijk is de werking gebaseerd op het principe van de elektrodermale response (EDR), het beginsel dat bij emotie de elektrische weerstand van de huid verandert.⁶⁹

De Scientology Kerk zelf ontkent overigens dat de EDR in het geding is bij de werking van de E-meter. Blijkens de argumentatie van de Kerk – die zich daarbij baseert op een beschrijving van de E-meter door een Duits natuurkundige (Dr. Ph. Sonntag, *Die Funktion des Hubbard Elektrometers*, 1976, ter inzage op het commissiesecretariaat) – is de Kerk niet bekend met de fysiologische beginselen van de EDR (zie daarvoor J. Beyk⁶⁹)

Hubbard was overigens de eerste die dit principe in gestandaardiseerde vorm in de therapeutische (leken)praktijk introduceerde. De officiële definitie van de E-meter (een religieus instrument in de Scientology-optiek) ontleen wij aan de omschrijving die de Scientology Kerk gebruikte in een zaak voor de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens (Application no. 7807/77, *X and Church of Scientology vs Sweden*, Decision of 5 May 1979): «A religious artifact used to measure the state of electrical characteristics of the «staticfield» surrounding the body and believed to reflect or indicate whether or not the confessing person has been relieved of the spiritual impediment of his sins».

Dianetics, volgens de Scientology Kerk, een «substudie» van scientology, is de wetenschap die zich bezighoudt met de menselijke geest, het menselijke verstand, terwijl scientology de mens als spiritueel wezen benadrukt, gescheiden van en verschillend van lichaam en geest. Laten wij nu verder de scientology-weg volgen en daarmee overstappen op het kosmologische onderdeel van de leer.

Het geestelijke wezen dat de mens is, noemt Scientology thetan. De thetan is het ware zelf, onsterfelijk, almachtig en alwetend. Thetans bestonden al voor er sprake was van materie, energie, ruimte en tijd (matter, energy, space, time, ofte wel in Scientology-jargon: MEST). MEST ontstond toen thetans werelden schiepen om zich mee te vermaken. Aangetrokken door het spel met deze werelden raakten thetans zich gaandeweg minder bewust van het feit dat zij door hun creaties zich zelf beperkingen hadden opgelegd. Zo verloren zij het besef van hun eigen status, hun onsterfelijkheid, almacht en alwetendheid en veronderstelden zij niet meer te zijn dan de lichamen waarin zij huisden. Ook waren zij zich niet meer bewust van de overgang van het ene, gestorven lichaam naar het andere. In al die tijd deden zij talloze traumatische ervaringen op. Scientology is erop gericht om de thetan weer vrij te maken, de thetan zijn volledige controle over lichaam en geest te doen herkrijgen. «Clear» worden is een stap in die richting, doordat daarmee de reactieve geest wordt uitgeschakeld, maar het uiteindelijke doel dat de scientoloog wordt voorgehouden is de status OT (Operating Thetan) te bereiken. In die staat immers heeft de thetan zijn oorspronkelijke controle over lichaam en geest hervonden.

⁶⁹ J. Beyk, De «Galvanic Skin Response», principes en scoring, *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie*, 25ste jaargang, 1970, blz. 441 e.v.).

A. Vrolijk, *Transcendental meditation and dianetics. Two sects, two ways of confronting*, in *Gedrag*, Tijdschrift voor psychologie, 6de jaargang, 1978, 3/4 blz. 181 e.v.).

De technieken die in Scientology worden toegepast in trainingscursussen en auditing zijn deels afgeleid van theorieën die rond het centrale element in het systeem, de thetan, zijn opgebouwd. Tal van technieken beogen één of meer van de doelstellingen die deze theorieën in zich bergen te bereiken dan wel naderbij te brengen.

De «afgeleide filosofie» concentreert zich rond een viertal elkaar aanvullende begrippen, die wij hier kort aantippen, te weten exteriorization, confrontation, communication en control.

Exteriorization houdt in, dat de thetan het beste tot zijn recht komt indien hij zich in een bepaalde positie ten opzichte van het lichaam bevindt, niet in het lichaam of geheel daarvan gescheiden, doch vlakbij het lichaam en dat bewust beheersend.

Confrontation vervolgens staat voor de gedachte, dat herstel van zijn capaciteiten het de thetan mogelijk maakt om zijn omgeving te «confronteren», tegemoet te treden, aan te kunnen. Dat stelt de mens in staat om zijn eigen verantwoordelijkheid voor bepaalde schadelijke handelingen onder ogen te zien en aldus gespaard te worden voor de blokkering, die de schuldgevoelens opgewekt door het voortdurende ontlopen van die verantwoordelijkheid veroorzaken.

Het derde kernbegrip, communication, wil zeggen, dat de thetan zijn mogelijkheden om met de omgeving te communiceren moet benutten. Meestal wordt de thetan ergens op het tijdspad dat hij heeft gevolgd vastgehouden als gevolg van een trauma, waardoor hij niet voldoende «in communicatie staat» met zijn lichaam en zijn omgeving. Daarin ligt, aldus Scientology, de oorzaak van veel psychosomatische klachten.

Control is het laatste van het viertal begrippen. Het brengt tot uitdrukking, dat de thetan oorzaak moet zijn in plaats van gevolg. Hij moet niet, zoals doorgaans het geval is, worden beheerst door lichaam en geest, doch omgekeerd zelf zijn omgeving beïnvloeden en beheersen. Wie kennis neemt van de inhoud van de trainingscursussen en auditing die de Scientology Kerk op zijn programma heeft staan, zal bijna steeds de hiergenoemde begrippen daardoorheen zien schemeren.

Enigszins ter zijde van de kosmologische opvattingen rond de thetan en de daarvan afgeleide filosofie menen wij ten slotte enkele filosofische uitgangstellingen te mogen signaleren, die in de Scientology-leer het handelen van de mens verklaren. Zij vormen de basis van de ethiek van de Scientology Kerk. De kern van dit facet van de leer is de idee, dat de mens zich laat leiden door een drang om te overleven. De mens is echter afgedwaald van de optimale weg naar overleven. Hij heeft handelingen verricht die schadelijk (onethisch) zijn, en daardoor zijn natuurlijke vermogen om steeds in elke situatie de beste beslissing te nemen ondergraven. Ethiek is aldus de «reason and the contemplation of optimum survival⁷⁰; goed is constructief en kwaad is destructief ten opzichte van het dynamische bestaansprincipe survival, overleven. Hubbard heeft dit principe in acht zogeheten «dynamics» onderverdeeld: survival for one's self (voldoet men volledig aan deze eerste dynamic, dan is men «clear»), for one's family and children, for one's group, for mankind, for all living things, for the physical universe itself, for the spiritual universe en ten slotte voor God⁷¹.

Inderdaad omvatten de Scientology-opvattingen het bestaan van een schepper, een god. Wat god precies betekent blijft nochtans geheel open. Door middel van Scientology kan ieder voor zich de betekenis die god voor hem heeft vaststellen. Overigens zijn ook andere kosmologische opvattingen zoals het bestaan van vorige levens allerminst dogma's voor potentiële volgelingen: de juistheid ervan moet men zelf ontdekken.

⁷⁰ What is Scientology, blz. 204.

⁷¹ Ibidem, blz. 200. De eerste vier dynamics – die van biologisch en sociaal karakter zijn – werden pas na de publikatie van het boek Dianetics aangevuld met de laatste vier, die meer van morele en spirituele aard zijn. Zie ook: Roy Wallis, op. cit., blz. 39. Deze uitbreiding loopt parallel aan de ontwikkeling van dianetics in de richting van Scientology.

Wanneer men zich aan het einde van deze beschrijving van de leer van de Scientology Kerk afvraagt waar deze leer geplaatst zou kunnen worden, is het interessant om vast te stellen dat Scientology zich zelf ziet als een religieus-filosofische stroming in de traditie van de oosterse wereldbeschouwingen zoals hindoeïsme en boeddhisme⁷². Hubbard zou een diepgaande studie van andere godsdiensten hebben gemaakt, en de resultaten ervan zouden in de opvattingen van Scientology hun weerslag hebben gevonden. In hoeverre elementen uit de Scientology-opvattingen feitelijk zijn ontleend aan andere bronnen is onduidelijk. Beïnvloeding waarvan ook de Scientology Kerk erkent dat zij heeft plaatsgevonden⁷³ kan ook min of meer onbewust hebben plaatsgevonden. Inderdaad zijn er enkele overeenkomsten aan te wijzen tussen de Scientology-opvattingen en die van oosterse religies. Met name geldt dat voor yoga, dat binnen de oosterse religies een gemeenschappelijke methode is om tot hogere bewustzijnstoestanden te geraken, tot eenheid met het al, het ene waaruit de wereld der verschijnselen is ontstaan en waarop deze berust. In de oosterse religies wordt geen dogmatische wereldverklaring aangehangen, noch een uniform scheppingsverhaal. De bestaansgrond, of goddelijke kracht, wordt wel geïdentificeerd met de atman, het zelf, het fundament waarin alle levensfuncties gegrondvest zijn en waarvan alle functies en psychische vermogens een manifestatie zijn. Een dergelijke zienswijze komen wij ook bij Scientology tegen, als gesproken wordt van de thetan als oorzaak van alle lichamelijke en psychische uitingen, als almachtig en alwetend, als het ware zelf⁷⁴.

Wat yoga betreft is het voorts opmerkelijk, dat de accentuering van het praktische aspect gelijkenis vertoont met de nadruk die binnen Scientology op de technieken wordt gelegd. Daar komt bij, dat yoga-beoefening leidt tot het (her)krijgen van onbevroede capaciteiten (kennis van vorige levens, alles kunnen zien, onzichtbaarheid, e.d.) die verwantschap vertonen met de geclaimde resultaten van de toepassing van Scientology-technieken⁷⁵. Die technieken verschillen overigens zeer van de methoden die in yoga worden gebruikt.

3.7.4. *Activiteiten in Nederland*

Ontwikkelingsgang

Uit de voorafgaande beschrijving van de internationale ontwikkeling van de organisatie zal duidelijk zijn, dat de reputatie van de Scientology Kerk ten tijde van haar komst naar Nederland in 1970 verre van smetteloos was. Aan het einde van de jaren '60 was de Kerk in verscheidene landen gewikkeld in gerechtelijke procedures, vormde zij onderwerp van onderzoek door overheidsinstanties en stond in het algemeen haar handelwijze in de media aan scherpe kritiek bloot. Het behoeft dan ook geen verbazing te wekken dat reeds de eerste tekenen van Scientology-activiteit in ons land de aandacht van de overheid trokken. Medio 1970 attendeerde de Nationale

⁷² «Scientology zet een traditie voort die is ontstaan met de Veda's en die haar vorm vond in de Dharma». (Brief van de Scientology Kerk aan de subcommissie van 14 juli 1982).

«De oorsprong van de Scientology-filosofie is terug te vinden in de oudste religieuze geschriften, de Vedische hymnen, en Scientology zet als filosofie de traditie van het boeddhisme voort.» (Brief van de Scientology Kerk aan de subcommissie van 20 april 1982).

⁷³ In «The Background and Ceremonies of the Church of Scientology of California, Worldwide» (1970) is een hoofdstuk opgenomen over de «achtergrond van de religieus-historische wortels van de Scientology Kerk», waarin naast hindoeïsme en boeddhisme ook Griekse wijsgeren, Spinoza en Thomas van Aquino als bronnen van wijsheid welke nu deel uitmaakt van de Scientology-opvattingen worden opgevoerd. Zie verder: Wallis, op.cit. blz. 110-113.

⁷⁴ Zie behalve blz. 115-117 van dit rapport (over hindoeïsme) en blz. 131 (over de kosmologie van Scientology) ook J. Gonda, Inleiding tot het Indische denken, 1948, en zijn bijdragen over Indische filosofie, hindoeïsme, boeddhisme e.d. in de Grote Winkler Prins Encyclopedie.

⁷⁵ Zie Wallis, op. cit., blz. 112-113, die concludeert, dat «Scientology theory and practice seems to be oriented to goals that have been traditional in the realms of the occult and to derive this orientation and some of its philosophical rationale from yoga. The abilities to which Scientologists lay claim parallel the siddhis of the yogi.» (Ibid., blz. 122).

Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid de regering op de moeilijkheden die de vestiging van Scientology in Nederland zou kunnen veroorzaken. Deze actie leidde tot de opdracht van Justitie aan de procureurs-generaal om een onderzoek te doen instellen naar de aard en omvang van de activiteiten van de organisatie. De activiteiten waren minimaal, zo wees het onderzoek uit: een korte cursus in Rotterdam, een lezing in Amsterdam en de oprichting van twee stichtingen, de L. Ron Hubbard-stichting en de Stichting Scientology-Leiden. Geconcludeerd werd dat er weinig concrete aangrijpingspunten waren voor de bestrijding van de organisatie. Er waren geen aanvrijzingen dat strafbare feiten werden gepleegd en evenmin feiten of omstandigheden die gronden voor ontbinding konden vormen. Men besloot zich voorshands van actie tegen de organisatie te onthouden, doch wel waakzaam te blijven.

Inderdaad hadden de Scientology-activiteiten in het begin van de jaren '70 een zeer geringe omvang. Zij beperkten zich in feite tot de pogingen van twee buitenlandse scientologen om een vaste kern van Nederlandse aanhangers te kweken die de organisatie zelf zouden kunnen uitbouwen. Eind 1971 verlieten deze buitenlanders ons land onder de mededeling aan de Leidse politie dat inmiddels voldoende Nederlanders voor de beweging waren opgeleid. In 1972 nam de organisatie met de oprichting van de Stichting Scientology Kerk Nederland⁷⁶ de juridische vorm aan van kerkgenootschap. De bedoeling was dat de SKN het overkoepelende lichaam zou worden van een aantal later op te richten plaatselijke kerken. Dat plan is evenwel nooit verwezenlijkt. Het bleef bij de oprichting in 1977 van de Scientology Kerk Amsterdam (SKA), die in 1981 als kerkgenootschap werd aangemeld. Landelijk gezien werd Amsterdam het centrum van Scientology-werkzaamheid. Andere plaatselijke groepen ontstonden er nauwelijks, afgezien van een kleine zelfstandige vestiging (missie) in Den Haag (sedert 1976). Vanuit Amsterdam ontwikkelde activiteiten leidden alleen in het Friese Korteheem en in de Belgische plaatsen Gent, Hasselt en Antwerpen tot organisatievorming. Pas onlangs lijkt daarin, zoals wij nog zullen belichten, enige verandering te zijn gekomen met de vorming van plaatselijke dianetics-groepen.

Hoewel de omvang van de beweging in de beginjaren zeer beperkt bleef (eind 1973 bedroeg het aantal stafleden 12) en haar activiteit dienovereenkomstig, verflauwde de aandacht voor de Scientology Kerk aan de zijde van de overheid niet. Zo vatte Volksgezondheid – meer gedreven door ongerustheid over de mogelijke kwalijke effecten van Scientology dan door concrete gegevens over laakbaar gedrag – het voornemen op om de journalist J. Phaff, die al eerder over het onderwerp had gepubliceerd⁷⁷, een opdracht te verlenen tot het vervaardigen van een onderzoekrapport over Scientology. Phaff zou daarvoor een subsidie ontvangen en worden bijgestaan door een beoordelingscommissie, bestaande uit vertegenwoordigers van Volksgezondheid en van Justitie. Doordat Phaff uiteindelijk niet wilde meedoen liep deze actie op niets uit. Eind 1973 werd een nieuwe poging ondernomen. Ook hier ging het om een actie van Volksgezondheid-ambtenaren, handelend op persoonlijke titel, niet op basis van besluitvorming op ministerieel niveau⁷⁸. Er werd een 8 man sterke werkgroep – de werkgroep-Dekker – ingesteld, bestaande uit ambtenaren van Volksgezondheid en van Justitie, aangevuld met enkele deskundigen uit de geestelijke gezondheidszorg. De vergadernotulen⁷⁹ laten zien, dat de werkgroep vooral

⁷⁶ De SKN, die overigens door misverstanden aan de zijde van Scientology over de te volgen procedure eerst in 1974 als kerkgenootschap werd aangemeld, heeft sedert 1977 een louter papieren bestaan geleid. De enige reden voor haar voortbestaan was het feit dat de SKN partij was in een al sinds 1972 slepende gerechtelijke procedure (wegens smaad) tegen het Westduitse tijdschrift *Neue Revue*, welke eind 1983 door de Scientology Kerk is beëindigd. Tot liquidatie van de SKN heeft dat nog niet geleid.

⁷⁷ *Vrij Nederland*, 13 juni 1970 en 28 november 1970; zie ook een latere publikatie van Phaff's hand in *Vrij Nederland*, 9 november 1971.

⁷⁸ Staatssecretaris Veder-Smit van Volksgezondheid en Milieuhygiëne kwalificeerde deze actie in een brief van 27 mei 1980 als «oriënterend overleg», dat plaatsvond naar aanleiding van de discussies over Scientology in Australië, Engeland en Amerika.

⁷⁹ De notulen zijn opgenomen in een (vertrouwelijk) dossier betreffende de werkgroep, aanwezig op het ministerie van Justitie, dat door ons met toestemming van de minister kon worden geraadpleegd. De hier gereleveerde gegevens zijn aan het dossier ontleend, doch zo geselecteerd en geformuleerd, dat daarmee ons inziens geen afbreuk wordt gedaan aan de vertrouwelijkheid van het dossier.

beoogde om door onderzoek het ware karakter van Scientology te voorschijn te brengen. Door de gevaren van de organisatie te signaleren en maatregelen aan te bevelen die de ontwikkeling van Scientology zouden tegengaan, meende men het publiek de nodige bescherming te kunnen bieden. De werkgroep werd in moeilijkheden gebracht, toen na enige tijd een van zijn deskundigen zich als scientoloog ontpopte. De Scientology Kerk had de werkgroep geïnfilterd en spande met de zo verkregen informatie eind 1974 een kort geding⁸⁰ aan tegen de leden van de werkgroep, ten einde de werkgroep een publicatieverbod te doen opleggen. Daarin slaagde men weliswaar niet, doch de werkzaamheden van de werkgroep bleken wel zodanig ontregeld, dat nadien niet meer werd vergaderd en de groep uiteenviel. Toch speelde deze eerste gerechtelijke procedure van Scientology in ons land – paradoxaal genoeg – de werkgroep ook in de kaart, in die zin dat zij het beeld bevestigde van de agressieve organisatie die de Scientology Kerk in het buitenland heette te zijn en de Kerk van de maatschappij vervreemde. Een andere gebeurtenis in die tijd versterkte dat beeld: scientologen werden betrap op diefstal van documenten over Scientology uit de archieven van het Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid in Utrecht⁸¹.

De grote aandacht van de Scientology Kerk voor haar werkelijke en vermeende tegenstanders en de conflicten die daaruit voortsporen, zullen de ontwikkeling van de organisatie niet te stade zijn gekomen, maar leidden evenmin tot haar ondergang⁸². Meet men de omvang van de organisatie af aan het aantal stafleden, dan laat zich (aan de hand van Scientology-cijfers) vaststellen, dat de Kerk zich in de eerste jaren op een laag niveau had gestabiliseerd (1973: 12 stafleden; 1975: idem). Na '75 trad een geleidelijke groei op (1-1-1978: 29 stafleden; 1-1-1980: 53). Het hoogtepunt werd bereikt op 1 juni 1980 met 80 stafleden, welk aantal een jaar later was gedaald tot 47. Medio 1983 bedroeg het aantal stafleden 52, waarvan 30 full-time. Een eerdere opgave die betrekking had op begin 1983 vermeldde nog een aantal van 76 stafleden, waarvan 52 full-time⁸³. Op dat tijdstip telde de Kerk volgens eigen opgave 725 leden (waarvan 320 op dat moment actief waren), terwijl het adressenbestand, waarin een ieder wordt geregistreerd die ooit een dienst van de Kerk heeft betrokken, 7000 namen omvatte.

⁸⁰ De president van de Amsterdamse Rechtbank wees op 3 januari 1975 vonnis. Hij wees het gevorderde publicatieverbod af, omdat de werkgroep nog geen voornemens had opgevat om te publiceren en er dus voor Scientology geen concrete dreiging bestond dat zij in haar belang zou worden geschaad. In hoger beroep werd dit vonnis op 24 juni 1976 door het Hof te Amsterdam bevestigd. Ook het door de Scientology Kerk aangevoerde argument, dat leden van de werkgroep onrechtmatig hadden gehandeld door stukken, waarover in de Bondsrepubliek Duitsland processen waren gevoerd, in de werkgroep te verspreiden, wees het Hof van de hand. De (niet gepubliceerde) vonnissen liggen op het commissiesecretariaat ter inzage.

⁸¹ De scientologen werden bij toeval aangehouden bij een verkeerscontrole en wekten door hun zenuwachtig gedrag zoveel argwaan dat hun auto werd doorzocht, waarbij de ontvreemde documenten werden aangetroffen. Weliswaar verklaarde de Scientology Kerk, dat haar leden op eigen initiatief en met de hoogste motieven hadden gehandeld, doch uit tal van verklaringen is ons gebleken dat de werkwijze van de Kerk in die tijd van dien aard was, dat dergelijke acties binnen het beleid van de Kerk, althans het Guardian's Office pasten. Wel zouden tegen de daders disciplinaire maatregelen zijn genomen.

⁸² Over de vraag of een organisatie als de Scientology Kerk nu gedijt in een maatschappelijk gunstig dan wel ongunstig klimaat lijken ons overigens uiteenlopende opvattingen mogelijk. Zo hebben wij getracht enig zicht te krijgen op de effecten die de geruchtmakende «Ombudsman»-uitzendingen over Scientology (eind 1980, begin 1981) op de belangstelling voor de organisatie hadden. Daarbij zij aangetekend dat deze uitzendingen zich niet bepaald kenmerkten door fijngevoeligheid. Aangenomen dat de door Scientology desgevraagd geleverde weekstaten betreffende cursusdeelname en aantal nieuwe bezoekers in de vestiging van de Kerk voldoende betrouwbare gegevens bieden, zou men kunnen concluderen dat de TV-uitzendingen op korte termijn in het algemeen negatief werkten (schoksgewijze terugloop van de cijfers over een periode van circa 2 weken), doch geen blijvende invloed hadden. Enige twijfel is echter op zijn plaats. Zo kan uit de financiële gegevens worden afgeleid dat de Scientology Kerk geruime tijd nodig heeft gehad om van de inzinking in 1981 te herstellen: in 1982 lag het inkomstenniveau nog een fractie beneden dat van 1980 (zie blz. 147).

⁸³ Overigens zijn de schommelingen in de aantallen stafleden aanzienlijk groter dan de hier vermelde cijfers doen vermoeden. Door het grote verloop kon het voorkomen dat binnen een kalenderjaar het aantal stafleden terugviel van 25 naar 8 om daarna weer op te lopen tot 40. Nogal wat informanten van buiten de SKA hebben ons trouwens schattingen doen toekomen van het aantal stafleden in 1982, die beduidend lager uitvallen dan de door de SKA verstrekte opgave.

Organisatie

Gegeven de toch relatief geringe omvang van de organisatie doet de interne structuur van de SKA zeer ingewikkeld aan. Een verklaring daarvoor kan worden gevonden in de omstandigheid dat elke kerk binnen de Scientology-organisatie volgens hetzelfde, door Hubbard gewaarmerkte patroon is gestructureerd. Juridisch staat het Bestuur aan het hoofd van de Kerk. In de tweedeling wereldlijke – kerkelijke macht representeert dit de wereldlijke macht. Blijkens de medio 1982 herziene statuten van de Kerk wordt het Bestuur jaarlijks bij meerderheid van stemmen gekozen uit en door de volledige leden van de Kerk (dat zijn de bestuursleden en degenen die werkzaam zijn binnen de Kerk op basis van een religieuze gelofte; de overige leden hebben geen stemrecht). Juridisch onder maar als eerste in de kerkelijke hiërarchie feitelijk naast het Bestuur staat de voorzitter van het Dagelijks Bestuur of, om de internationale terminologie aan te houden, de Executive Director. Hij is de functionaris die de complete staf leidt. Deze staf is verdeeld in zeven divisies: bestuur, communicatie en verspreiding (deze drie divisies staan vooral de algemene organisatie ten dienste en vallen onder de Hubbard Communications Office (HCO)-secretaris), financiën, dienstverlening, kwalificatie en publieke betrekkingen (deze vier divisies beheren de dienstverlenende functies en vallen onder de organisatiesecretaris). De zeven divisies worden geleid door een secretaris en zijn onderverdeeld in een twintigtal afdelingen, aan het hoofd waarvan een directeur staat.

De eerstgenoemde divisie (bestuur), in de Scientology-indeling: divisie 7, heeft altijd een centrale plaats ingenomen binnen de organisatie. Tot voor kort behoorde het Guardian's Office (GO), waar het centrum van de macht lag, ertoe. Ook nu nog maken alle leidinggevende stafleden deel uit van deze divisie. Het GO bemoeide zich weinig met de dagelijkse gang van zaken in de organisatie, doch vervulde primair de functie om de Kerk te beschermen en de weg vrij te maken voor de kerkelijke ideologie. Door middel van zijn afdeling GO-Finance was het ook verantwoordelijk voor de financiële gang van zaken binnen de Kerk. Alle financiële transacties van enig belang liepen via deze afdeling. De GO-afdeling Social Coordination hield zich bezig met het vinden van mogelijke medestanders. Van daaruit werden onder meer de activiteiten gecoördineerd op het gebied van drugshulpverlening (Narconon) en rechten van psychiatrische patiënten (Comité voor de Rechten van de Mens). Juridische kwesties, belastingzaken en gerechtelijke procedures behoorden tot de verantwoordelijkheid van de afdeling GO-Legal. Voorts was er een afdeling GO-Public Relations. De beruchtste afdeling van het GO evenwel was het zogenaamde Bureau One (B-1). Deze afdeling had tot taak inlichtingen te verzamelen en gold in wezen als de spionage-afdeling. In het verleden maakte zij bij de uitoefening van haar taak onder meer gebruik van «under-cover agents», veldwerkers die onder een aangenomen identiteit bepaalde opdrachten verrichtten. In de regel ging het daarbij om het verkrijgen van documenten en van gegevens over personen. Om inzicht te verwerven in de werkzaamheden van als bedreigend ervaren organen dan wel invloed uit te oefenen op het functioneren van bepaalde organen, gebruikte men enige malen de methode van infiltratie. De werkgroep-Dekker biedt daarvan een voorbeeld⁸⁴. Van de

⁸⁴ Dat de infiltratiemethode in 1981 nog werd toegepast menen wij te moeten opmaken uit het feit dat wij bij een bezoek aan de Scientology Kerk in november 1982 in een persoonsdossier van een van de leden van de subcommissie – waarin wij door het uitoefenen van enige pressie inzage hadden verkregen – een verslag aantroffen van een vertrouwelijk gesprek dat wij begin 1981 hadden gevoerd met een grote groep ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen, welke onder auspiciën stond van de vereniging SOS (Samenwerkende Ouders Sekteleden). Onmiskenbaar was dit verslag afkomstig van een van de deelnemers aan het gesprek die, naar wij aannemen, onder valse voorwendsels tot de groep was toegetreden. Op de vraag hoe men aan dit verslag kwam bleven vertegenwoordigers van de Kerk het antwoord schuldig.

zijde van de Kerk werd ons meegedeeld dat bij de opheffing van het GO in 1982 de functies ervan over de andere afdelingen werden verdeeld. De functie van Bureau One is voor zover het het verzamelen van inlichtingen en de bewaking van de veiligheid (onder meer het tegengaan van infiltratie) betreft overgeheveld naar departement 20 van divisie 7. Aan de spionagetaken (onder meer het zelf infiltreren van vijandig geachte organisaties) zou geen behoefte meer bestaan. Het Social Coordination-werk is organisatorisch losgemaakt van de kerkelijke hiërarchie en ondergebracht in een afzonderlijk internationaal netwerk dat onder CSI ressorteert.

Divisie 1 (communicatie) houdt zich behalve met administratieve aangelegenheden vooral bezig met de werving van personeel (daarvoor is een vaste «recruiter» aangesteld, die stelselmatig cursisten poogt te bewerken om een staffunctie te aanvaarden) en de interne rechtspraak, dat wil zeggen het corrigeren van onzuiverheden in de leer (in de Scientology-terminologie: out-tech en out-policy) bij stafleden en cursisten⁸⁵. Tot de taak van deze divisie behoort ook het opvangen en in het gareel brengen van opstandige of ontevreden leden (in het algemeen nadat in divisie 5 (kwalificatie) al is geprobeerd hen met zachte hand tot rede te brengen).

Divisie 2 (verspreiding) heeft tot taak mensen die net een cursus hebben afgesloten te bewegen tot het volgen van een nieuwe cursus. Daarbij worden tal van technieken gehanteerd, die blijkens de talrijke reacties van ex-leden dikwijls als pressie worden ervaren. Het vervaardigen en verspreiden van informatiemateriaal, waaronder het kwartaalblaadje van de Kerk, de nieuwe Theta, behoort ook tot de verantwoordelijkheden van deze divisie, alsmede de verkoop van boeken en E-meters. De divisie verzorgt ook de zogenaamde «central files» – de dossiers met persoonsgegevens die worden aangelegd van ieder die ooit een dienst van Scientology heeft betrokken –. De central files vormen de informatiebron voor de eveneens onder deze afdeling ressorterende «letter-registrars», die de taak hebben om ieder die met de organisatie in contact is geweest te bestoken met brieven en documentatiemateriaal.

Divisie 3 (financiën) houdt de rekeningen van de leden bij en behartigt de financiële zaken. Zij werd volledig beheerst door het GO en viel onder het toezicht van de assistant-guardian finance. De belangstelling van het GO gold met name de solvabiliteit van de organisatie.

Divisie 4 (dienstverlening ofte wel «technical») draagt de verantwoordelijkheid voor de cursussen en het auditeren, met uitzondering van de introductie-cursussen die onder divisie 6, publieke betrekkingen, vallen. Binnen deze divisie fungeren case-supervisors die belast zijn met het toezicht op en de begeleiding van cursisten. In de «major course room» zijn doorgaans 1 of 2 supervisors aanwezig. Het auditeren wordt in aparte ruimten gedaan door auditors, die onder de administratieve leiding staan van de director of processing, die weer ondergeschikt is aan de Tech-secretary.

Divisie 5 (kwalificatie ofte wel «qual») verzorgt de stafopleidingen en bepaalde typen cursussen, de zogenaamde internships. Mensen die problemen geven of kritiek hebben worden in eerste instantie hier opgevangen. Via gesprekken wordt geprobeerd een oplossing te vinden. Lukt dat niet, dan wordt de «ethics»-afdeling (divisie 1) ingeschakeld. Op deze wijze tracht men afwijkende denkbeelden, kritische geluiden en opstandig gedrag in een zo vroeg mogelijk stadium en zo effectief mogelijk te isoleren en uit de weg te ruimen. Het is ook deze afdeling die zich intensief bezighoudt met mensen die overwegen of hebben besloten om de organisatie te verlaten⁸⁶.

⁸⁵ Zie over de manier waarop dit soort correcties door betrokkenen vaak wordt ervaren, namelijk als straf, ook blz. 122–123.

⁸⁶ Ook hier geldt dat deze activiteiten door de Scientology Kerk in een geheel ander perspectief worden geplaatst. De Kerk gaat ervan uit, dat ontevredenheid (of erger) altijd is terug te voeren op incorrecte toepassing van Scientology-technieken. De gemaakte fouten moeten worden opgespoord en gecorrigeerd, de beoordeling van personen is in het belang van hen zelf.

Divisie 6 (publieke betrekkingen ofte wel «distribution») ten slotte vangt de mensen op die voor het eerst met de organisatie in aanraking komen. Zij is belast met het afnemen en evalueren van de persoonlijkheidstest, verzorgt de eenvoudige introductiecurcussen en belegt tevens op gezette tijden bijeenkomsten voor field staff members (waarover later) en de wekelijkse kerkdienst.

Stafleden

Men zal begrijpen, na deze beknopte en globale uiteenzetting, dat de organisatie van de SKA een groot aantal stafleden vergt, wil men althans voorkomen dat bepaalde posten onbezet blijven dan wel een en dezelfde persoon meer functies vervult (hetgeen overigens in beiderlei opzicht voorkomt⁸⁷). De recrutering van stafleden is de organisatie dan ook een voorwerp van aanhoudende zorg. Stafleden worden aangetrokken uit de cursisten, die lid van de organisatie zijn geworden. Zoals beschreven zijn daartoe speciale functionarissen aangesteld, terwijl het in feite alle stafleden tot taak wordt gerekend om potentiële stafleden te signaleren en te bewerken. Deze instelling van stafleden vloeit niet uitsluitend voort uit verknochtheid aan de organisatie, doch wordt tevens krachtig gestimuleerd door enkele voorschriften. Zo kan een staflid pas in een andere functie worden geplaatst, wanneer hij voor zijn eigen post een vervanger kan voordragen. Ook kan hij pas vakantie nemen, indien hij in zijn vervanging heeft voorzien. Bovendien worden bij tijd en wijle aan de afdelingen quota opgelegd voor het aantrekken van nieuwe stafleden, waarbij elk lid is gehouden dagelijks een aantal «recruitment-interviews» te voeren. Potentiële stafleden zijn met name de leden die een grote ontvankelijkheid tonen of die niet te zeer vaste bezigheden of plannen hebben.

Positieve eisen waaraan aspirant-stafleden moeten voldoen zijn er maar weinig. Auditors moeten een IQ van minimaal 120 hebben. Voor andere functies trekt men graag mensen aan, die door baan of opleiding voor bepaalde taken zijn toegerust. Negatieve eisen zijn er in groteren getale: men mag onder meer geen specifieke psychiatrische behandelingen hebben ondergaan of opgenomen zijn geweest in een psychiatrische inrichting, geen strafblad hebben of worden gezocht door de politie, nimmer belastende verklaringen tegen Scientology hebben afgelegd of acties tegen de organisatie hebben ondernomen en geen grote schulden hebben. Men dient daartoe een schriftelijke verklaring af te leggen, zij het dat het auditeren een zodanige controle op verstrekte informatie mogelijk maakt dat in feite sprake is van een continu selectieproces. De organisatie heeft het voor leden aantrekkelijk gemaakt om staflid te worden. Niet door de rechtspositie die zwak is, de verdiensten die zeer karig zijn of de werktijden die zeer lang zijn, maar wel door stafleden in staat te stellen gratis of tegen sterk gereduceerde tarieven cursussen en trainingen te volgen. Is men derhalve gemotiveerd of voelt men zich anderszins gedrongen om aan verdere cursussen en trainingen deel te nemen, dan is het financieel aantrekkelijk om dat te doen als staflid. Voor de organisatie snijdt het mes bovendien aan twee kanten, doordat van elk nieuw staflid de verklaring wordt verlangd dat hij bij het voortijdig verlaten van de staf of door het uitlokken van tegen hem gerichte disciplinaire maatregelen de volle waarde van de in zijn periode als staflid genoten diensten verschuldigd zal worden⁸⁸. De daarmee in het vooruitzicht gestelde financiële verplichting kan hoog oplopen en aldus een grote belemmering vormen om op de

⁸⁷ In totaal zouden er vele duizenden verschillende functies op het organisatiebord staan.

⁸⁸ Blijkens mededelingen van vertegenwoordigers van de SKA in een gesprek met ons zou de terugbetalingsregeling ietwat gunstiger zijn dan uit de verklaring van toetreding zou voortvloeien. Reducties die stafleden genieten worden, aldus de SKA, geadmistreerd en voorzien van de aantekening «no charge». Wanneer nu een staflid bij voorbeeld een vijfjarig contract na één jaar wenst te verbreken, dan wordt dit geadmistreerde bedrag verschuldigd (een zogenaamde «freeloader-bill»), verminderd met een vijfde deel. Wordt het contract na twee jaren verbroken, dan bedraagt de vermindering twee vijfde deel, enz.

indiensttreding terug te komen. Stafleden tekenen bij hun indiensttreding bij de SKA een contract, getiteld verklaring van toetreding. Daarmee verklaart men zich onvoorwaardelijk «als lid van een religieuze Orde» gebonden aan de administratieve, geestelijke, morele en ethische beleidslijnen, regels, normen en praktijken van de SKA. Voorts vrijwaart men de Kerk van elke eis of actie, voortkomend uit zijn relatie met de Kerk. Men verbindt zich voor een periode van 2½ of 5 jaren.

Volgens het contract staat daar tegenover, dat de Kerk «bepaalde onmisbare zaken zal leveren, namelijk een wekelijkse vergoeding, en voor bepaalde medewerkers onderdak en voeding tijdens de dagen dat zij activiteiten of zendingen uitvoeren». «De levering van deze onmisbare zaken», zo volgt daarop, «geeft de intentie van de Kerk weer om een omgeving te scheppen die passend is voor de ontplooiing van het geestelijk en religieus bewustzijn van de medewerkers». Ter voorkoming van misverstand zij vermeld, dat de wekelijkse vergoeding van stafleden, afhankelijk van hun positie, alsmede van de ontvangsten van de Kerk, in het algemeen varieert van f 40 tot f 100⁸⁹.

Stafleden maken, voor zover niet part-time werkzaam, lange dagen. Zes dagen per week werken zij, met onderbrekingen voor middag- en avondpauze, van 9.00 uur tot 22.00 uur. Twee-en-een-half uur per dag wijdt men aan studie, ten einde zich voor zijn post te bekwalen. De opleidingen voor de verschillende functies verzorgt de Kerk zelf. Zoals uit de beschrijving van de organisatie moge blijken, gaat het daarbij veelal om organisatorische en administratieve functies. Tweederde deel van de staf is in dergelijke functies werkzaam. De overigen functioneren in de programma's voor geestelijke begeleiding (auditeren) en trainingen. Voor deze categorie geldt dat men kan auditeren en cursussen kan geven tot aan het niveau dat men zelf op dit gebied heeft bereikt. De opleiding voor geestelijk begeleider (auditor) vergt gemiddeld anderhalf à twee jaar en wordt afgesloten met een examen, waaraan een certificaat is verbonden⁹⁰.

In de dagelijkse werkzaamheden van stafleden spelen statistieken een grote rol. Voor nagenoeg alle functies gelden per functie en per afdeling wekelijkse produktienormen, die centraal worden aangelegd. Aan deze normen is een stelsel van straffen en beloningen verbonden. De samenstelling van de staf is aan veelvuldige wisselingen onderhevig. Sommige stafleden worden naar andere functies overgeplaatst, beëindigen hun betrekking of worden verwijderd. Anderen vertrekken naar Scientology-centra in het buitenland of buitenlandse scientologen verblijven enige tijd op uitleenbasis als staflid in Amsterdam⁹¹.

⁸⁹ Het salaris van een staflid wordt als volgt bepaald. Van de wekelijkse bruto-inkomsten van de organisatie wordt een aantal posten afgetrokken, zodat netto-inkomsten (het «gecorrigeerd inkomen») ontstaan. Stafleden wordt aan de hand van hun functie en opleiding een aantal punten toegekend. 30% van het gecorrigeerd inkomen is bestemd voor de salariëring van de staf. Dit bedrag wordt gedeeld door het totale aantal punten, dat een «unit» oplevert. Elk staflid ontvangt wekelijks een bedrag ter waarde van een unit, vermenigvuldigd met zijn puntenaantal. In een zeer gunstige week kan dit bedrag oplopen tot f 150, doch doorgaans is het aanmerkelijk lager. Enige jaren werden over dit salaris – door de Kerk officieel beschouwd als zakgeld niettegenstaande de meeste stafleden van dit bedrag moesten rondkomen – noch loonbelasting, noch sociale premies afgedragen. Bij brief van 24 december 1975 stelde de inspecteur der directe belastingen in Amsterdam vast, dat de «aanhangers» van de organisatie niet in dienstbetrekking tot de Kerk stonden. De bedrijfsvereniging voor de gezondheid, geestelijke en maatschappelijke belangen (BVG) had bij brief van 4 maart 1975 blijk gegeven van een zelfde opvatting. In 1979 kwam daarin echter verandering, toen de belastingdienst na een onderzoek alsnog tot loonbelastingplichtigheid concludeerde. Met ingang van 1 januari 1980 diende de Kerk loonbelasting en premies volksverzekeringen af te dragen over de uit te betalen lonen. De BVG sloot zich daarbij aan en verklaarde nader dat de medewerkers van de Kerk werkzaam waren op een arbeidsovereenkomst naar burgerlijk recht ingevolge artikel 1637 a Burgerlijk Wetboek, hetgeen impliceerde dat de betrokkenen moesten worden aangemerkt als verplicht verzekerden krachtens de WAO, de WW, de ZFW en de ZW. Hoewel het ons wil voorkomen dat daarmee in ieder geval sinds 1 januari 1980 tevens sprake is van toepasselijkheid van de Wet minimumloon en minimumvakantiebijslag, blijven de uitbetaalde salarissen naar onze informatie in de regel aanmerkelijk achter bij het wettelijke minimumloon.

⁹⁰ Volgens opgave van de SKA hadden eind 1982 49 van de 76 stafleden de bevoegdheid tot auditeren. Van hen waren er 29 op dat gebied werkzaam.

⁹¹ Volgens opgave van de SKA hadden eind 1982 12 van de 76 stafleden een buitenlandse nationaliteit. Men kon geen informatie verstrekken over het aantal Nederlanders, verblijf houdend in Scientology-centra in het buitenland.

De stafleden wonen op zich zelf en werken in het grote (gehuurde) kantoorpand, waarover de organisatie de beschikking heeft, aan de Amsterdamse Nieuwe Zijds Voorburgwal. Voor één categorie stafleden is dat laatste anders, namelijk de field staff members (FSM's). Deze maken geen onderdeel uit van de eigenlijke staf van de organisatie, doch functioneren zelfstandig «in het veld». Hun taak ligt in de verbreiding van Scientology en de ledenwerving. Het gaat hier in de regel om cursisten die, doordat ze in hun eigen woonplaats blijven wonen, als een vooruitgeschoven post voor de organisatie kunnen dienen. Zij ontvangen enige ondersteuning vanuit divisie 6, publieke betrekkingen, vooral in «verkooptechniek». Aan hun benoeming tot FSM (volgens de organisatie wordt geen contract gemaakt) ontlent zij recht op een deel van de bedragen die de door hen aangebrachte mensen besteden aan cursussen en auditeren (10% resp. 15%).

Training en auditing

Ledenwerving is voor een organisatie als de Scientology Kerk van groot belang, uit een oogpunt van de verspreiding van de ideologie, voor de continuïteit van de organisatie en als bron van inkomsten. Veel van de activiteiten zijn dan ook daarop gericht. Wekelijks, zo blijkt uit opgaven van de SKA, komen zo'n 400 mensen het Scientology-centrum in Amsterdam binnen, die nog niet eerder in contact met de organisatie zijn geweest. Het merendeel van hen komt daartoe door enigerlei vorm van mond-tot-mond reclame, via familie, vrienden of kennissen. Ook kranteberichten, advertenties en boeken (met name het boek Dianetics) wekken belangstelling. Een relatief gering deel (men schat ongeveer 10%) komt met Scientology in aanraking via wervingsactiviteiten op straat (door Scientology kernachtig omschreven als «body-routing»). Niettegenstaande de «laagdrempelige» benadering die de organisatie heeft gekozen blijven toch maar weinigen van de bezoekers hangen en is bovendien onder degenen die Scientology-diensten gaan betrekken het verloop groot. Een veel gebruikte methode om nieuwkomers in Scientology te introduceren (bij body-routing de enige methode) is het aanbieden van een gratis persoonlijkheidstest, welke immer uitmondt in het advies om met behulp van Scientology te gaan werken aan verbetering van enige facetten van de persoonlijkheid. Een tamelijk korte en goedkope introductiecursus (zoals een personal efficiency- of PE-cursus, bestaande uit vijf lezingen over elementaire Scientology of een communicatiecursus die oefeningen omvat ter verbetering van de communicatie met de omgeving) vormt een voor de hand liggend vervolg op de test. Op hetzelfde vlak ligt een andere methode, gericht op mensen die zich met een specifiek probleem of verlangen tot de organisatie wenden, namelijk de «free case-analysis». Daarmee beoogt men een inventarisatie te maken van probleemgebieden, waarna doorgaans wordt geadviseerd tot een basis-auditing⁹², gevolgd door een «reinigings-run-down».⁹³ Dat brengt ons midden in het Scientology-jargon waarmee het

⁹² De HAS Co-audit cursus is een programma om beginners in Scientology vertrouwd te maken met de praktische beginselen van auditeren, met de problemen en verschijnselen die zich daarbij voordoen en met de methode waarmee deze worden benaderd. Zoals bij alle vormen van auditeren wordt het vraag-en-antwoordspel, dat zich tussen auditor en geauditeerde op een bepaald stramien voltrekt en waarbij de E-meter de auditor als hulpmiddel ten dienste staat, schriftelijk vastgelegd en beoordeeld door een «supervisor», die de auditor van advies kan dienen over de verder te volgen procedure en ook de geauditeerde aanbevelingen kan doen, in het bijzonder over vervolgcursussen (kosten van de cursus: f 3300).

⁹³ De Purification- of Reinigings-rundown (kosten: circa f 5000) is een programma, dat beoogt de deelnemer te bevrijden van de vermeende nadelige gevolgen van chemische stoffen, waaraan men wordt blootgesteld in de buitenlucht en bij het gebruik van voedsel en vooral medicijnen. Deze stoffen zouden in de Scientology-visie het bewustzijn van de mensen doen vervagen en daarmee het optimale functioneren in de weg staan. Het programma, waarvan de organisatie zelf stelt dat het niet als een medische behandeling mag worden gezien, omvat gedurende enige tijd volgens bepaalde voorschriften lichaamsbeweging, sauna-gebruik en een bepaalde voeding met grote hoeveelheden vitamines en mineralen. De vitaminepreparaten worden vanwege de Kerk voorgeschreven. Tot in 1981 werden zij betrokken van het Haarlemse bedrijfje S & A Survival Products, opgericht en gerund door scientologen, die aldus persoonlijk bij de verkoop van deze cursus belang hadden. De desbetreffende firma, die sinds kort Survival Products heet en die een voormalig leidinggevende functionaris binnen Scientology als (mede-)vennoot kent, onderhoudt nu geen relaties meer met de Scientology Kerk. Scientologen betrekken hun vitamines tegenwoordig in de regel via een apotheek.

uitgebreide programma van trainingen en geestelijke begeleiding is doorgespeeld. Het weergegeven schema⁹⁴ geeft een beeld van het scala van variëteiten dat Scientology in dat opzicht te bieden heeft. Laten wij, hoewel het schema in zekere zin zijn eigen verhaal vertelt, proberen om in dit beeld enige verheldering te brengen en – in de overtuiging dat het doelmatig noch doenlijk zou zijn om elk programma-onderdeel te beschrijven – enkele grote lijnen aan te duiden ter toelichting.

Het voorlopige einddoel dat elke beginnende scientoloog wordt voorgedragen is «clear» te worden. Dat doel dient stapje voor stapje te worden bereikt. Globaal aangeduid openen zich daartoe twee wegen, die bij voorkeur tegelijk worden bewandeld, te weten de weg van training en de weg van processing.

Training is erop gericht om de cursist kennis en vaardigheden bij te brengen, die in de praktijk kunnen worden toegepast, zowel op hem zelf als op anderen. Centraal daarin staat het bereiken van niveaus (van 0 tot en met IV). Zo heeft de niveau I-cursus betrekking op menselijke problemen, de niveau II-cursus op menselijke tekortkomingen en de manier om daarin soelaas te bieden, enz. De methodiek in deze cursussen is co-auditing, dat wil zeggen auditeren onder toezicht met een partner, die in wezen als studie-object dient en die men zelf moet aandragen. Het cursusaanbod omvat daarnaast tal van andere cursussen, die meestal gericht zijn op het praktische functioneren van de cursisten, zoals bijvoorbeeld de cursus Student Hat (kosten f 1642; bedoeld om te leren studeren) of de Mini Word clearing Course (kosten: f 1705; een techniek tot «woord-verheldering», ter vergroting van de vaardigheid in het lezen en begrijpen van schriftelijke teksten). Vermelding verdient ook de Minister's Course (cursus voor geestelijke; kosten: f 1679), die aan mensen die verder ten minste één co-auditeercursus hebben gevolgd de status geeft van geestelijke van de Kerk, onder meer bevoegd om kerkelijke ceremoniën te leiden. Heeft men uiteindelijk niveau IV bereikt, dan is het doel echter nog niet bereikt, omdat dan nog enige cursussen voor gevorderden wachten: de Saint Hill Special Briefing cursus en een Solo Auditor's cursus. Voor deze laatste cursussen kan men niet in Amsterdam terecht (in het jargon: een gewone Class IV kerk) doch, wat West-Europa betreft, alleen in East-Grinstead en Kopenhagen. De organisatie noemt deze weg naar het bereiken van de verlichting weliswaar de goedkoopste, doch eer het eindpunt is bereikt, is men wel enkele jaren verder en duizenden guldens armer⁹⁵.

Processing, de andere weg om tot verlichting te geraken, heeft een andere invalshoek dan training, gericht als dit is op de individu. Ook deze methode omvat tal van afzonderlijke cursussen, gestructureerd naar niveaus, maar het gaat hier om het ontvangen van auditing, het geauditeerd worden door een auditor die al ten minste het niveau heeft bereikt waarop de cursus is gericht. Niveau IV is bereikbaar in Amsterdam; de meer gevorderde cursussen worden gegeven in East-Grinstead en Kopenhagen. Auditing wordt in de regel gegeven in cursusblokken van 12½ uur (de dagelijkse sessies duren gemiddeld 2½ tot 5 uren). De kosten van een dergelijk blok zijn f 7093.

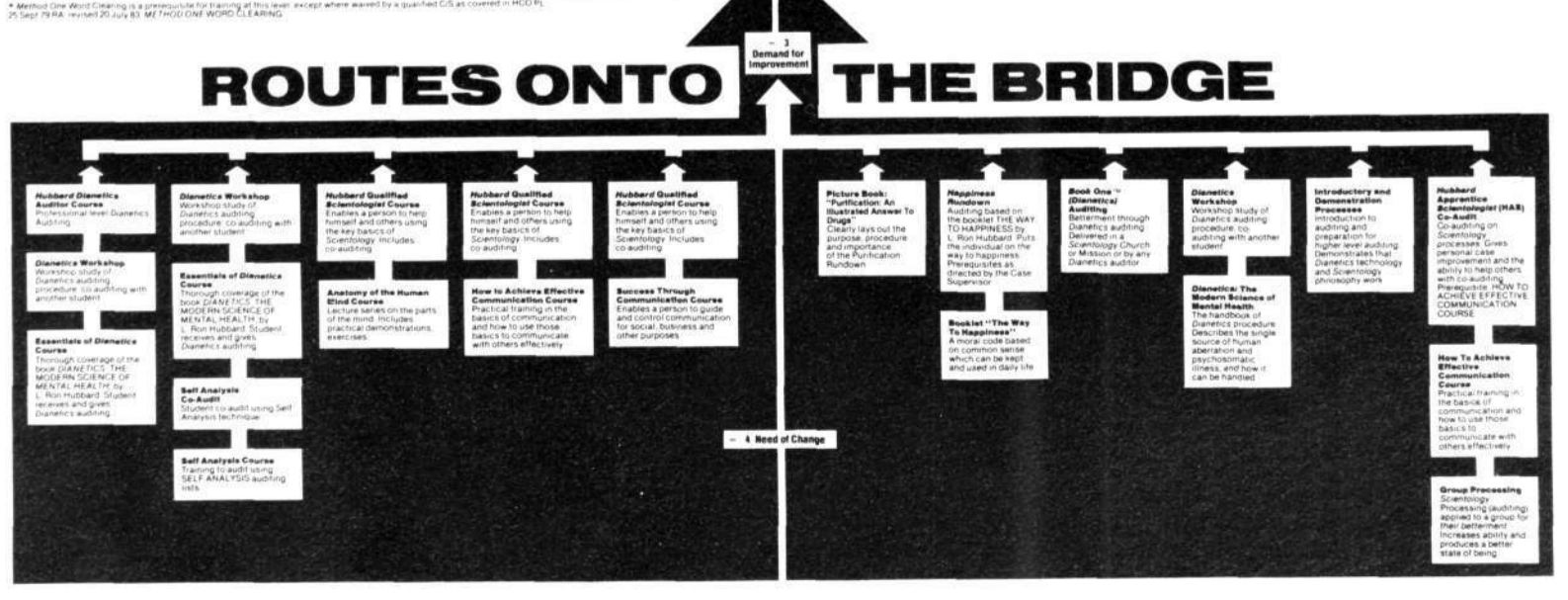
Enmaal «clear» geworden, behoeft de scientoloog geenszins de arbeid aan zijn ontwikkeling te staken. De organisatie zal hem aansporen om zich met het bereikte resultaat niet tevreden te stellen, doch op weg te gaan naar nog hogere regionen van spiritueel bewustzijn. Hier komen de acht «dynamics» weer om de hoek kijken, die in de beschrijving van de theorie al aan de orde zijn geweest. Clear zijn betekent in dat verband de volledige beheersing hebben gerealiseerd van zijn eigen leven ofte wel van de eerste

⁹⁴ De Classification Gradation and Awareness Chart op blz. 141a–b. De toestemming tot de reproductie van deze kaart is op 24 april 1984 verleend vanwege het Religious Technology Centre 1.

⁹⁵ De cursussen kennen geen tijdslimiet. Hoe snel men vordert, hangt af van ieders ambitie, aanpassingsvermogen, vaardigheid en beschikbare tijd. De Kerk zelf gewaagt van een gemiddelde opleidingstijd tot aan niveau IV van 1½ à 2 jaar. Voltooit men alle minimaal noodzakelijke cursussen tot aan niveau IV zonder omwegen en haperingen, dan bedragen de kosten – afgezien van kortingen in verband met stafflidmaatschap – f 20 000.

TRAINING							AWARENESS CHARACTERISTICS		PROCESSING						
AUDITOR'S CLASS	CERTIFICATE	COURSE	PRE-REQUISITES	TEACHES ABOUT	WHERE OBTAINED	END RESULT		PC GRADE	NAME OF STATE	SUBJECT AUDITED	PRE-REQUISITES	CLASS OF AUDITOR REQUIRED	WHERE OBTAINED	ABILITY GAINED	
Permanent Class XII	Class XII (Gold Seal)	Class XII Internship	Class XII (Prov.)	Flubless Class XII Auditing	Flag Only	Flubless Class XII Auditor	Total Freedom	New OT XV	(Not Yet Released)	The Materials of New OT XV (Confidential)	New OT XIV	(Not Yet Released)	(Not Yet Released)	(Confidential)	
Class XII Auditor	Hubbard Class XII Auditor (Provisional Until Interned)	Hubbard Class XII Auditor Course	Class XII Pro TR Course Method One Contracted See Org Staff at FSO	Auditing of L12 Flag OT Executive Rounddown	Flag Only	Ability to Audit L12, Flag OT Executive Rounddown		New OT XIV	(Not Yet Released)	The Materials of New OT XIV (Confidential)	New OT XIII	(Not Yet Released)	(Not Yet Released)	(Confidential)	
Permanent Class XI	Class XI (Gold Seal)	Class XI Internship	Class XI (Prov.)	Flubless Class XI Auditing	Flag Only	Flubless Class XI Auditor	Power On All 8 Dynamics	New OT XIII	(Not Yet Released)	The Materials of New OT XIII (Confidential)	New OT XII	(Not Yet Released)	(Not Yet Released)	(Confidential)	
Class XI Auditor	Hubbard Class XI Auditor (Provisional Until Interned)	Hubbard Class XI Auditor Course	Class XI Pro TR Course Method One Contracted See Org Staff at FSO	Auditing of L11 and L11 Expanded New Life Rounddown	Flag Only	Ability to Audit L11 and L11 Expanded, New Life Rounddown		New OT XII	(Not Yet Released)	The Materials of New OT XII (Confidential)	New OT XI	(Not Yet Released)	(Not Yet Released)	(Confidential)	
Permanent Class X	Class X (Gold Seal)	Class X Internship	Class X (Prov.)	Flubless Class X Auditing	Flag Only	Flubless Class X Auditor		New OT XI	Future	The Materials of New OT XI (Confidential)	New OT X	Solo Auditor (Preferably New Class V or Higher)	Flag (When Released)	(Confidential)	
Class X Auditor	Hubbard Class X Auditor (Provisional Until Interned)	Hubbard Class X Auditor Course	Class X Pro TR Course Method One Contracted See Org Staff at FSO	Auditing of L10	Flag Only	Ability to Audit L10		New OT X	Operating	The Materials of New OT X (Confidential)	New OT IX	Solo Auditor (Preferably New Class V or Higher)	Flag (When Released)	(Confidential)	
Permanent New Class IX	HACS (Gold Seal)	New Class IX Internship	HACS (Prov.)	Flubless New Class IX Auditing	Flag Only	Flubless New Class IX Auditor		New OT IX	Character	The Materials of New OT IX (Confidential)	New OT VIII	Solo Auditor (Preferably New Class V or Higher)	Flag (When Released)	(Confidential)	
New Class IX Auditor	Hubbard Advanced Courses Specialist HACS (Provisional Until Interned)	Hubbard Advanced Courses Specialist Course	Permanent Class IX OT Pro TR Course Method One Contracted See Org Staff at FSO or Advanced FSO	The Materials of New OT V "The Second Wall of Fire" (Confidential)	Flag Only	Ability to Audit Others on New OT V - Audited NOTs		New OT VIII	Truth Revealed	The Materials of New OT VIII (Confidential)	New OT VII	Solo Auditor (Preferably New Class V or Higher)	Flag (When Released)	(Confidential)	
Permanent Class VIII	HSTS (Gold Seal)	Class VIII Internship	HSTS (Prov.)	Flubless Class VIII Auditing	Saint Hills or Advanced Organizations	Flubless Class VIII Auditor		New OT VII	Solo NOTs	The Materials of New OT VII (Confidential)	New OT VI	Hubbard Solo NOTs Auditor (Preferably New Class V or Higher)	Flag Only	(Confidential)	
Class VIII Auditor	Hubbard Standard Technical Specialist HSTS (Provisional Until Interned)	Hubbard Standard Technical Specialist Course	Permanent Class VIII OT Pro TR Course Method One Contracted See Org Staff at FSO	100% Standard Tech OT II Review Auditing, Special Case Remedies and Class VIII Procedures	Saint Hills or Advanced Organizations	Ability to Audit Others on New OT V - Audited NOTs		New OT VI	Hubbard Solo NOTs Auditing Course	Hubbard Solo NOTs Auditing Course	New OT V	Hubbard Solo NOTs Auditor (Preferably New Class V or Higher)	Flag Only	(Confidential)	
Permanent New Class VII	HSS (Gold Seal)	New Class VII Internship	HSS (Prov.)	Flubless New Class VII Auditing	Flag Only	Flubless New Class VII Auditor		New OT V	Audited NOTs	The Materials of New OT V "The Second Wall of Fire" (Confidential)	New OT IV	New Class IX (NED for OTs Auditor)	Advanced Organizations	(Confidential)	
New Class VII Auditor	Hubbard Senior Scientist HSS (Provisional Until Interned)	Hubbard Senior Scientist Course	Level E	Chronological Development of Dianetics, Spiritual Healing Technology and Scientology Applied Religious Philosophy and Their Full Theory and Practice	Saint Hill Hubbard Colleges of Scientology	An Expert Auditor		New OT IV	OT Drug Rounddown Completion	OT Level Processes for Handling of Drugs, Medicine and Alcohol	Purification Rounddown as Required, OT III	OT III Review Auditor	Advanced Organizations	(Confidential)	
Permanent Class VII	Level E Certificate	Saint Hill Special Briefing Course	Level D					New OT III	Section II OT "The Wall of Fire"	The Materials of OT III (Confidential)	OT II	Hubbard Solo Auditor (Preferably New Class V or Higher)	Advanced Organizations	(Confidential)	
Permanent Class VII	Level D Certificate		Level C					New OT II	Section II OT	The Materials of OT II (Confidential)	OT I	Hubbard Solo Auditor (Preferably New Class V or Higher)	Advanced Organizations	(Confidential)	
Permanent Class VII	Level C Certificate		Level B					New OT I	Section I OT	The Materials of OT I (Confidential)	Clear New OT I Level One Audited Case Part Two Completed	Hubbard Solo Auditor (Preferably New Class V or Higher)	Advanced Organizations	(Confidential)	
Permanent Class VII	Level B Certificate		Level A					Eligibility for Issue of OT Levels Check	Eligible for OT Levels	Eligibility for Issue of OT Levels Check	Sunshine Rounddown (or 1000 gpg Clear on NED, NED Case Completion)	As CS and	Saint Hills	Eligibility for Invitation to OT Levels	
Permanent Class VII	Level A Certificate		Class IV or Clear or OT I Pro TR Course Method One					Solo Auditor Course	Hubbard Solo Auditor	Solo Student	Solo Auditor Course Part One and Completed or Enrolled for OT Preparation	(Preferably New Class V or Higher)	Saint Hills	Ability to Solo Audit and Case Wins from Solo Auditing	
Permanent New Class VI	HSA (Gold Seal)	New Class VI Internship	HSA (Prov.)	Flubless New Class VI Auditing	Academies of Scientology	Flubless New Class VI Auditor		OT Preps	OT Preps Completion	Case Preparation for Solo	Sunshine Rounddown (or 1000 gpg Clear on NED, NED Case Completion)	New Class VI or Above Clear	Saint Hills	Set Up for Solo and OT Levels	
New Class VI Auditor	Hubbard Specialist Auditor HSA (Provisional Until Interned)	Hubbard Specialist Auditor Course	Class IV (Prov.) HNEA (New Class V) Pro TR Course Method One	Repairs and Remedies of Cases	Academies of Scientology	Ability to Standarily Audit Repair		Solo Auditor Course	Solo Auditor Course Part One Completion	None	Sunshine Rounddown (or 1000 gpg Clear on NED, NED Case Completion)	HDS or Class 0 or Above (Student Part A TR Course Method One Contracted See Org Staff at FSO)	Scientology Churches	Knowledge of the Mind and Auditing Theory and Expert at Mater OTs	
Permanent New Class V	HNEA (Gold Seal)	New Class V Internship	HNEA (Prov.)	Flubless New Class V Auditing	Academies of Scientology	Flubless New Class V Auditor		Solo Auditor Course	Solo Auditor Course Part One Completion	None	Sunshine Rounddown (or 1000 gpg Clear on NED, NED Case Completion)	HDS or Class 0 or Above (Student Part A TR Course Method One Contracted See Org Staff at FSO)	Scientology Churches	Knowledge of the Mind and Auditing Theory and Expert at Mater OTs	
New Class V Auditor	Hubbard New Era Dianetics Auditor HNEA (Provisional Until Interned)	Hubbard New Era Dianetics Course	Student Hat HAA (Class IV) Pro TR Course Method One	NEA (New Era Dianetics)	Academies of Scientology	Ability to Audit (New Era Dianetics)									

CLASS	CERTIFICATE	COURSE	PRE-REQUISITES	TEACHES ABOUT	WHERE OBTAINED	END RESULT	19 Conditions	Sunshine Rounddown	Sunshine Rounddown Completion	The Materials of the Sunshine Rounddown (Confidential)	Clear DCS	None	Scientology Churches	(Confidential)
Permanent Class IV	HAA (Gold Seal)	Class IV Internship	HAA (Prov.)	Flubless Class IV Auditing	Academies of Scientology	Flubless Class IV Auditor	19 Conditions	Sunshine Rounddown	Sunshine Rounddown Completion	The Materials of the Sunshine Rounddown (Confidential)	Clear DCS	None	Scientology Churches	(Confidential)
Class IV Auditor	Hubbard Advanced Auditor (HAA, Provisional Until Interned)	Hubbard Advanced Auditor Course	HPA (Class III) Pro TR Course Method One	Direct Style Auditing - Dealing with Service Facsimiles	Academies of Scientology	Ability to Audit Service Facsimiles	18 Realization	CLEAR	Clear	Dianetics Clear Special Intensive (to verify and rehabilitate the state)	Having Gone Clear on NED Auditing	New Class VI Clear, Trained in the Tech of the DCS	Scientology Churches	A Being Who No Longer has His Own Reactive Mind
Permanent Class III	HPA (Provisional)	Class III Internship	HPA (Prov.)	Flubless Class III Auditing	Academies of Scientology	Flubless Class III Auditor	17 Clearing	NED (New Era Dianetics)	New Era Dianetics Case Completion	NED (New Era Dianetics) (retired spiritual healing technology)	Grade IV Release	New Class V Hubbard NED Auditor	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	Clear or a Well Happy Human Being
Class III Auditor	Hubbard Professional Auditor (HPA, Provisional)	Hubbard Professional Auditor Course	HCA (Class II) Pro TR Course Method One	Abridged Style Auditing - Dealing with Uppers (ARC Breaks)	Academies of Scientology	Ability to Audit Two-Way Comm, Rehab, Auditing by Lists, LAN	16 Purposes	Grade IV Expanded	Ability Release	Abilities (Service Facsimiles)	Grade III Release	Class IV or Above	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	Moving out of Fixed Problems and Gaining Abilities to Do New Things
Permanent Class II	HCA (Provisional)	Class II Internship	HCA (Prov.)	Flubless Class II Auditing	Academies of Scientology	Flubless Class II Auditor	15 Ability	Grade III Expanded	Freedom Release	Fixation (Past Upsets)	Grade II Release	Class III or Above	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	Freedom from the Upsets of the Past and Ability to Face the Future
Class II Auditor	Hubbard Certified Auditor (HCA, Provisional)	Hubbard Certified Auditor Course	HTS (Class I) Pro TR Course Method One	Guiding Style Auditing - Dealing with Overt Acts and Withholds	Academies of Scientology	Ability to Audit Overt and Withholds	14 Correction	Grade II Expanded	Relief Release	Overt and Withholds	Grade I Release	Class II or Above	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	Relief from the Hostilities and Sufferings of Life
Permanent Class I	HRS (Provisional)	Class I Internship	HRS (Prov.)	Flubless Class I Auditing	Academies of Scientology	Flubless Class I Auditor	13 Result	Grade I Expanded	Problems Release	Problems	Grade 0 Release	Class I or Above	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	Ability to Recognize the Source of Problems and Make Them Vanish
Class I Auditor	Hubbard Trained Scientist (HRS, Provisional)	Hubbard Trained Scientist Course	HRS (Class 0) Pro TR Course Method One	Muzzled Style Auditing, Objective Processing, Help and Problems	Academies of Scientology	Ability to Audit Objectives and Grade I Processes (Help, Problems)	12 Production	Grade 0 Expanded	Communications Release	Communication	ARC Straightwire Release	Class 0 or Above	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	Ability to Communicate Freely with Anyone on Any Subject
Permanent Class 0	HRS (Provisional)	Class 0 Internship	HRS (Prov.)	Flubless Class 0 Auditing	Academies of Scientology	Flubless Class 0 Auditor	11 Activity	ARC Straightwire Expanded	Recall Release	Recall	Purification Rounddown and Objectives as Required	Class 0 or Above	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	Knows He/She Won't Get Any Worse
Class 0 Auditor	Hubbard Recognized Scientist (HRS, Provisional)	Hubbard Recognized Scientist Course	Student Hat Pro TR Course Method One	Listen Style Auditing, Memory and Communication	Academies of Scientology	Ability to Audit ARC Straightwire and Grade 0 Processes (Communication)	10 Prediction	Scientology Drug Rounddown Expanded	Scientology Drug Rounddown Completion	Rehabilitation and Recall Processes Addressing Drugs	Purification Rounddown and Objectives	Class III or Above	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	Released from the Harmful Effects of Drugs, Medicine or Alcohol
Not Classed	None	The Student Hat Course	None	Study Tech	Scientology Churches and Missions	A Student Who Understands and Applies Fully the Tech of Study	9 Body	Objectives	Objectives Completion	Objective Processes	Purification Rounddown (As Determined by CS)	Class I or Above	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	In Present Time and Able to Control and Put Order into the Environment
Not Classed	None	Hubbard Professional TR Course Graduate	None	Full Theory and Application of the Communication Cycle	Academies of Scientology	Ability to Confront in Session and Life and to Control Communication	8 Adjustment	Purification Rounddown	Purification Rounddown Completion	Biochemical Factors	With a Foundation of Clearing and ARC Straightwire	None	Scientology Churches, Missions, Field Auditors	Freedom from Restimulative Effects of Drug Habits and Other Trauma

Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, 16635, nr. 4

141a

dynamic, de drang tot persoonlijke overleving. De resterende zeven dynamics bieden echter nog een vrijwel onuitputtelijke bron voor vervolgstudie. Het einddoel dat aan de «clear» wordt voorgehouden, is de staat van Operating Thetan (OT), dat wil zeggen iemand die alle acht dynamics beheerst. De OT-cursussen I tot en met VIII worden verzorgd door de Advanced Organizations (Los Angeles en Kopenhagen)⁹⁶. De inhoud ervan en het gebruikte materiaal dragen het stempel vertrouwelijk, omdat, aldus de organisatie, «een deel van dit hoogwaardige materiaal niet zou zijn te begrijpen». Het zou gevaarlijk zijn dit vrij te geven voor onbevoegden.

Het auditeren neemt onmiskenbaar een belangrijke plaats in in de cursusactiviteiten van Scientology. De praktijk van auditing wordt ondersteund door een tweetal instrumenten, waaraan wij enige aandacht willen schenken: de E-meter en de dossiers.

De E-meter is een instrument, dat beoogt de auditor een scherper zicht te bieden op de psychische toestand van de geauditeerde en de veranderingen die zich daarin voordoen. De geauditeerde heeft in beide handen een blikje, dat verbonden is met een elektronisch apparaatje met een wijzerplaat. De blikjes dienen als polen waartussen een zwakstroompje loopt dat de huidweerstand meet. Veranderingen daarin komen tot uitdrukking door het uitslaan van de naald op de wijzerplaat. De autonome (onbeheersbare) lichamelijke reactie waarop het apparaat reageert, stelt de auditor in staat als het ware met een vergrootglas het effect van een bepaalde vraag dan wel het opgewekte reactiepatroon bij de geauditeerde waar te nemen. Mede aan de hand daarvan stelt hij vast waar in de geest zich problemen aftekenen en waar niet⁹⁷.

De bevindingen van de auditor uit de auditing-sessies worden altijd schriftelijk vastgelegd in een dossier over de geauditeerde, de zogenaamde pc (pre-clear)-folder. Hoewel dit dossier geenszins het enige is dat over een cursist wordt aangelegd (er zijn daarnaast nog een studentendossier, waarin de vorderingen van de cursist worden bijgehouden, een financieel dossier, waarin de schulden en betalingen worden geregistreerd, en een ethics-dossier, waarin corrigerende maatregelen worden vermeld) is het wel het dossier dat in het algemeen de meest vertrouwelijke gegevens bevat. Met behulp van de pc-folder kunnen de auditor en de supervisor het auditing-proces volgen en kan zo nodig na verloop van tijd de draad weer worden opgepakt. Het is om die reden, aldus de Kerk, dat dit dossier wordt bijgehouden en nimmer vernietigd. Ook daarom staat men het dossier zeer ongaarne af indien het door een vertrekkende cursist wordt opgevraagd; hij zou immers ooit nog eens kunnen terugkeren. Kennisneming van het dossier door de cursist acht men trouwens hoegenaamd weinig wenselijk,

⁹⁶ De ontwikkeling staat niet stil: de telling gaat al tot OT-XV, al is het materiaal voor de hoogste graden nog in ontwikkeling.

⁹⁷ De associatie, die zich opdringt, tussen de E-meter en de leugendetector wordt door de Scientology Kerk van de hand gewezen. Die opvatting is in zoverre begrijpelijk dat de bedoeling van de E-meter niet is het aantonen van waarheid of leugen, doch lijkt ons niet houdbaar wanneer men vaststelt dat het uitgangspunt van zowel E-meter als leugendetector is het zichtbaar maken van reacties aan de hand van niet controleerbare fysiologische prikkels, ten einde daaraan conclusies te verbinden. Dat uitgangspunt – en daarmee het karakter van het apparaat – verandert ons inziens niet door het soort conclusies dat men trekt, of dat nu is «to disclose truth to the individual who is being processed and thus free him spiritually», zoals het heet in de Scientology-uitgave *What is Scientology*, blz. 213, dan wel de leugenachtigheid aan te tonen van iemand, verdacht van een misdrijf. Het gebruik dat van leugendetectors kan worden gemaakt bij voorbeeld sollicitatieprocedures (zie prof. dr. J. F. Orlebeke en drs. L. J. P. van Doornen: Al is de leugen nog zo snel, in *Intermediair*, 18de jaargang, 37, 17 september 1982, blz. 9 e.v.) en psychotherapie (zie drs. A. Vrolijk en ing. E. T. Enting; *Electronica en psychotherapie*, in *Intermediair*, 11de jaargang, 35, 29 augustus 1975, blz. 59 e.v.) maakt trouwens duidelijk dat het ietwat te gemakkelijk is om de vraag of de E-meter een soort leugendetector is, ontkenkend te beantwoorden met het argument dat de E-meter juist de waarheid wil aantonen. In de door de Kerk ter beschikking gestelde beschrijving van het werkingsprincipe van de E-meter van de hand van dr. Ph. Sonntag wordt trouwens gewag gemaakt van het feit dat de E-meter en de leugendetector gebaseerd zijn op hetzelfde principe (dr. Ph. Sonntag, *Die Funktion des Hubbard Elektrometers*, 1976, blz. 1, ter inzage op het commissiesecretariaat).

gelet op het feit dat daarin onder meer aantekeningen zijn opgenomen van auditor en supervisor⁹⁸.

Het auditeren wordt door Scientology ook wel aangeduid als geestelijke begeleiding, hetgeen deze activiteit een religieuze tint geeft. De terminologie brengt echter niet zozeer tot uitdrukking dat auditing een godsdienstig ritueel zou zijn als wel dat deze techniek zich richt op het geestelijke aspect van de mens. De mens is een geestelijk wezen, aldus leert de Scientology-filosofie, en streeft ernaar te blijven voortbestaan. Alleen de geest kan worden gered en alleen de geest kan het lichaam genezen. Auditeren is de praktische toepassing van die filosofische denkbeelden. Het brengt bij de cursist een leerproces op gang dat leidt tot begrip en verlichting. Of men na dat proces God ervaart in enigerlei vorm is, aldus Scientology, niet van primair belang. Een godsbeeld omgeven met dogma's en ritens kent men niet. Wat wel van belang is, is het feit dat men ervaart. Het gaat niet om het geloof in een God, maar om de religieuze ervaring. Mag derhalve het gebruik van de term «geestelijke begeleiding» voor auditeren niet zonder grond worden geacht, Scientology zelf heeft dienaangaande weer verwarring gezaaid door auditeren ook een psychotherapeutische functie toe te kennen, namelijk in het kader van dianetics. Zoals al belicht, is dianetics de Hubbardiaanse leer, die aan de basis van scientology lag. De religieuze context waarin scientology is geplaatst, was evenwel vreemd aan dianetics en is dat nog steeds. Dianetics werd en wordt gepresenteerd als een methode om de mensen te genezen van traumatische ervaringen en hun gevolgen. Auditing speelt daarin een centrale rol en is in dit verband vooral een psychotherapeutische techniek. Technisch moge er tussen auditeren in scientology en in dianetics geen principiële verschil zijn, de kwalificatie ervan blijkt nochtans te variëren al naar gelang de context waarin de techniek wordt toegepast.

Scientology heeft het religieuze karakter van zijn eigen context sterk benadrukt, zonder daarmee overigens de twijfels die velen daarover koesteren geheel te hebben kunnen wegnemen. De godsdienstige rituelen en ceremoniën die de Kerk toepast moeten ook tegen die achtergrond worden gezien. Zo beschikt elke kerk, ook de SKA, over een kapel waar op zondagen een dienst wordt gehouden, hetgeen in de regel wil zeggen een lezing wordt gegeven uit het werk van Hubbard. Er bestaat een zekere liturgie en er bestaan doop-, trouw- en begrafeniserituelen, die sterk doen denken aan de dienovereenkomstige christelijke gebruiken. Veelzeggend is echter, dat onder de tientallen mensen die inlichtingen hebben verstrekt er niemand was die meedeelde dat deze kerkelijke uiterlijkheden meer waren dan een randverschijnsel in de totale Scientology-activiteit.

In het afgelopen jaar heeft de SKA veel aandacht geschonken aan de ontwikkeling van de niet-levensbeschouwelijke kant van auditing, namelijk in het kader van dianetics. Het boek Dianetics van Hubbard doet het nog altijd goed en roept ook nu nog de reactie op die zich in de beginjaren openbaarde, namelijk dat mensen de ideeën uit het boek zelf proberen toe te passen. De Kerk speelt op die tendens in door plaatselijke activiteiten te stimuleren en te coördineren, daarbij zelf overigens op de achtergrond

⁹⁸ Het aanleggen van dossiers door de Kerk beperkt zich echter niet tot de cursisten. Wij hebben moeten vaststellen, dat de archieven van de SKA ook honderden dossiers bevatten betreffende personen in den lande die door de Kerk om een of andere reden belangrijk worden geacht, hetzij omdat zij een relevante maatschappelijke functie bekleden, hetzij omdat zij door hun contacten of activiteiten ooit een bedreiging voor de Kerk hebben gevormd of zullen kunnen vormen. Deze verzamelingen omvatten onder meer gegevens ontleend aan openbare stukken en berichtgeving via de media, terwijl ook schriftelijke en mondelinge mededelingen van en over de betrokkene worden geregistreerd. De SKA verklaart het aanleggen van deze dossiers met de wens om uit een oogpunt van doelmatigheid goed geïnformeerd te zijn over personen waarmee men te maken heeft. Aan die verklaring moet worden toegevoegd, dat deze dossiers van oorsprong een functie vervulden in de bescherming van de Kerk. Zij pasten in het beleid van agressieve verdediging, dat de Kerk gedurig heeft gekenmerkt. Welke toepassingsmogelijkheden voor de dossiers men thans nog ziet, in het licht van de naar eigen zeggen gewijzigde opstelling van de Kerk, is onduidelijk.

blijvend. Zo is in zekere zin de cirkel weer gesloten: dianetics, aan de basis van scientology, nooit geheel weggeweest, nu weer in ere hersteld en wellicht de Kerk alsnog de groei-impuls gevend waarnaar men uitziet. Bovendien is na verkregen toestemming van Hubbard, net als in de eerste jaren, dianetics-auditing weer mogelijk zonder toepassing van de E-meter. Inmiddels worden momenteel in een tiental plaatsen in ons land dianetics-sessies gehouden. De coördinatie en de public relations waren eerst in handen van het bureau sociale coördinatie van de SKA, maar vallen nu onder divisie 6. De scientologen die de vestigingen leiden, hebben in de regel de status van field staff member. Zij behoeven toestemming van de Kerk (in feite het Religious Technology Centre, dat de juridische eigenaar is) tot het publieke gebruik van het gedeponeerde handelsmerk dianetics. De inkomsten uit de dianetics-sessies (f 50 tot f 75 per sessie) zouden niet naar de Kerk toevloeien. Wel hoopt deze op indirecte wijze aan de sessies te verdienen wanneer geauditeerden zich voor voortgezette training tot haar wenden. Als FSM hebben de dianetics-auditors een geldelijk belang om hun cliënten in die richting te bewegen.

Leden

Wij zullen ter voltooiing van onze beschrijving van de activiteiten van de SKA thans nog aandacht schenken aan enige nevenactiviteiten en aan de financiën. Laten wij echter, alvorens dit te doen, nog even terugkomen op de Scientology-cursisten. In het voorgaande is al duidelijk gemaakt hoeveel waarde de organisatie hecht aan het aantrekken en vasthouden van cursisten. Mensen die een Scientology-cursus gaan volgen, behoeven niet onmiddellijk lid van de Kerk te worden. Het lidmaatschap is slechts verplicht bij het deelnemen aan auditing en gevorderde trainingen. De meeste mensen die ooit een dienst van de SKA betrekken, worden dan ook niet lid. Van de ongeveer 7000 mensen die in het adresbestand van de Kerk voorkomen, staat 10 procent te boek als lid, hetzij als lid voor het leven (eenmalige contributie: f 375), hetzij als lid voor een jaar (contributie per jaar: f 125). Het merendeel van de leden is tussen 25 en 35 jaar oud. Minderjarigen hebben voor hun toetreding als lid schriftelijke toestemming nodig van ouder of voogd. In de statuten van de SKA wordt onderscheid gemaakt tussen twee soorten leden: de volledige leden, waaronder bestuurs- en stafleden zijn te verstaan, en de kerkleden die «ermee instemmen om het Credo van de Kerk te volgen en geld contribuieren». De strakke hiërarchie, die kenmerkend is voor de internationale organisatie, weerspiegelt zich in de nationale Kerk. Volledige leden hebben weliswaar stemrecht in de ledenvergadering – kerkleden niet –, doch dit recht wordt slechts gebruikt bij de verkiezing in eerste aanleg van de Raad van Bestuur, waarna deze zich in voorkomende gevallen door coöptatie aanvult. Van invloed op het beleid bij de leden is in het geheel geen sprake, zoals ook in internationaal verband elke beleidsbeïnvloeding van onder af aan wordt weggedrukt door een voortdurend eenrichtingsverkeer de andere kant op⁹⁹.

Kent de Kerk functionarissen die tot taak hebben cursisten te bewegen tot het volgen van nieuwe cursussen, evenzeer beschikt zij over functionarissen, wier taak het is om cursisten die de wens te kennen hebben gegeven met Scientology te stoppen tot andere gedachten te brengen en cursisten die gestopt zijn terug te brengen. De Kerk heeft formeel gelijk wanneer zij stelt dat cursisten op elk moment hun activiteiten binnen Scientology

⁹⁹ Weliswaar is daarin ogenschijnlijk onlangs enige kentering gekomen door de oprichting van de International Management and Field Advisory Board, samengesteld uit zogenaamde opinion leaders, scientologen, aan wier oordeel vanwege hun persoonlijke kwaliteiten enige waarde wordt toegekend, maar 's raads niet-representatieve samenstelling en beperkte bevoegdheid tonen duidelijk aan, dat de instelling van de raad minder is ingegeven door de wens om aan de basis invloed te geven op de beleidsvorming dan door het streven aan goed ingevoerde scientologen bruikbare ideeën te ontlokken, die in de ontwikkeling van het beleid van pas zouden kunnen komen. Kortom, een ideeënbus met de vorm van een adviesraad.

kunnen beëindigen. In de praktijk, zo blijkt uit vele reacties, worden de pogingen die zij in het werk stelt om de cursisten te behouden vaak als opdringerig en hinderlijk ervaren. Velen worden gedurende lange tijd achtervolgd met documentatiemateriaal, met brieven, met telefoontjes, kortom met allerlei manieren om het verloren contact te herstellen. Hoe *hardnekkig de SKA daarin kan zijn, moge onder meer blijken uit het feit dat zij, ten einde het gewijzigde adres van ex-cursisten te achterhalen, inlichtingen omtrent de nieuwe verblijfplaats vraagt uit de gemeentelijke bevolkings- en verblijfsregisters. Dergelijke verzoeken, waarbij de SKA zich pleegt te beroepen op haar zelf aangenomen status van kerkgenootschap, zijn in het verleden door tal van gemeenten gehonoreerd*¹⁰⁰. Blijkens mededelingen van de SKA gaat het daarbij vooral om degenen die ooit een boek kochten, maar verhuisden zonder een adreswijziging door te geven aan de SKA. Wij zullen op dit aspect later in dit verslag in algemener zin terugkomen¹⁰¹.

Nevenactiviteiten

Afgezien van de trainingen en geestelijke begeleiding, die de hoofdmoot vormen van de werkzaamheid van de Kerk in ons land, houdt de *Scientology-organisatie zich nog met enige aangelegenheden bezig, die wij willen kwalificeren als nevenactiviteiten. Het gaat hier wel om vormen van toepassing van de filosofie van Scientology, maar anders dan de reguliere Scientology-praktijk staat de maatschappij in het focus van deze activiteiten. Zij zijn het gezicht van de organisatie. Voor dergelijke taken zijn afzonderlijke rechtspersonen in het leven geroepen, die zowel door personen als door regels nauw aan de SKA zijn gelieerd.*

Relatief het dichtst bij de trainingen en geestelijke begeleiding van Scientology staat de drugshulpverlening die de organisatie verzorgt via de stichting Narconon. Het programma dat Narconon aanbiedt omvat een drietal onderdelen: lichamelijk afkicken, ontgiftiging van het lichaam en geestelijk afkicken. Het eerste onderdeel vergt gemiddeld 3 tot 7 dagen. In die tijd gebruikt de verslaafde geen drugs en eet hij volgens een aangepast dieet met grote hoeveelheden vitamines en mineralen. Hij wordt ter zijde gestaan door een vaste begeleider, die het ontwenningproces draaglijk probeert te maken. In de tweede fase, die circa 3 weken duurt, moet het lichaam van giften worden ontdaan met behulp van een programma dat in het voorgaande al de revue is gepasseerd als de «reinigings-rundown». Het laatste onderdeel van het programma dient ertoe de verslaafde, die nu clean is, geestelijk weer op het goede pad te brengen. Communiceren en confrontatie zijn hier de trefwoorden en de toegepaste technieken vertonen opnieuw een sterke gelijkenis met trainingen van de Scientology Kerk. In dit stadium kunnen ook oefeningen worden gegeven, gericht op het hervinden van een zinvolle maatschappelijke bezigheid. Zo dient bij voorbeeld de Scientology-cursus Student Hat om de basis te leggen voor het (her)aanvangen van een studie. Het Narcononprogramma is ontstaan in de Verenigde Staten, waar het op basis van particuliere initiatief toepassing vond in enige gevangnissen.

¹⁰⁰ Kerkgenootschappen (en genootschappen op geestelijke grondslag) genieten ingevolge de Wet Bevolkings- en verblijfsregisters en het Besluit bevolkingsboekhouding het recht om aan gemeenten inlichtingen uit het bevolkingsregister te vragen. Hoewel de wettelijke bepalingen in dezen in die zin dwingend zijn, dat dergelijke verzoeken om inlichtingen – aangenomen dat zij de geestelijke zorg door het genootschap dienen – niet kunnen worden geweigerd, is het de vraag of gemeenten inderdaad gehouden zijn in alle gevallen de gevraagde inlichtingen te verstrekken. Bij brief van 20 augustus 1981 heeft de minister van Binnenlandse Zaken bevestigd dat gemeenten in geval van twijfel een nader bewijs van de beweerde status van kerkgenootschap of genootschap op geestelijke grondslag kunnen vragen, terwijl voorts zou kunnen worden vastgesteld of de verlangde inlichtingen inderdaad de geestelijke zorg ten doel hebben. Zou de gemeente vervolgens negatief op het verzoek beslissen, dan kan de aanvrager daartegen opkomen bij de minister van Binnenlandse Zaken en vervolgens eventueel bij de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State. De minister toonde zich bereid om de gemeenten hierop te attenderen. De brief van de subcommissie en het antwoord van de minister liggen ter inzage op het commissiesecretariaat.

¹⁰¹ Zie paragraaf 4.5.1.

In de jaren '70 ontstonden in verscheidene landen Narconon-centra, waar drugsverslaafden gedurende het doorlopen van het programma (in totaal 4 maanden) intern verbleven. Hoewel in ons land reeds een tijd lang een Stichting Narconon Nederland bestond (opgericht door de SKA), ging pas in 1982 een hulpverleningsprogramma van start. De aanvankelijke opzet om in de 4 grote steden centra op te richten, bleek echter weldra te ambitieus. Alleen de vestiging in Amsterdam was vooralsnog levensvatbaar. In 1982 maakten volgens opgave van de SKA 26 verslaafden een begin met het programma. Daarvan zouden 7 het programma hebben afgemaakt en nu nog clean zijn. De omstandigheden waaronder het project functioneert lijken tamelijk ongunstig, omdat er weinig gelegenheid is om deelnemers intern te huisvesten en met verzoeken om overheidssubsidie geen resultaat werd geboekt. Van verslaafden, die inkomsten hebben uit een uitkering, wordt voor deelneming aan het programma een bijdrage van f 30 per dag gevraagd. (Wanneer subsidie zou worden verkregen, meent men f 75 per dag in rekening te moeten brengen.) De medewerkers aan het project zijn Scientology-leden, die met hun inspanningen kost en inwoning verdienen. Men beoogt om te zijner tijd ex-gebruikers – die niet per se scientoloog hoeven te zijn – in de staf op te nemen.

Met de SKA bestaat een nauwe relatie, welke is geformaliseerd in een overeenkomst tussen de SKA en de Stichting Narconon Nederland. Krachtens deze overeenkomst staat de SKA (het bureau sociale coördinatie) Narconon met raad en daad ter zijde; de Kerk staat Narconon toe de drughulpverleningstechnieken ontwikkeld door Hubbard te gebruiken, kan «geschikte voorstellen en corrigerende adviezen» aan Narconon geven, stelt kantoorfaciliteiten ter beschikking en werkt verder actief mee om Narconons doelstellingen te verwezenlijken. De kosten die daartoe door de SKA worden gemaakt worden op declaratie door Narconon vergoed¹⁰².

Zoals Narconon in tal van landen een nevenactiviteit van de Scientology Kerk is, zo is ook in vrijwel alle landen waar zij gevestigd is een nauw gelieerde organisatie actief, die haar aandacht richt op de rechten van psychiatrische patiënten. In Nederland heet deze organisatie het Nederlands Comité voor de Rechten van de Mens. Het Comité heeft sedert zijn oprichting enkele jaren geleden getracht door publikaties zijn opvattingen over te dragen over bestaande misstanden in de (instituu)psychiatrie. In het bijzonder richt het zijn pijlen op bepaalde vormen van dwangbehandeling, psycho-chirurgie en medicinale behandeling. In zijn strijd voor de rechten van de psychiatrische patiënt manifesteert zich de afkeer van de Scientology Kerk van de «traditionele» psychiatrie (een afkeer die gezien de talrijke controverses tussen organisaties op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg en Scientology wederzijds mag worden genoemd). Met name die achtergrond heeft het Comité in het vaarwater van de antipsychiatrie gebracht. Hoewel ook niet-scientologen lid van het Comité kunnen zijn, bestaat er een nauwe relatie tussen het Comité en de SKA. De contacten lopen via het bureau sociale coördinatie van de Kerk en omvatten onder meer de verschaffing van financiële en administratieve middelen.

Andere nevenactiviteiten waaraan de Scientology Kerk in diverse landen aandacht schenkt (zoals onderwijs en privacy-bescherming) worden in ons land vooralsnog niet in organisatorisch verband ontwikkeld¹⁰³.

¹⁰² De loskoppeling van het bureau sociale coördinatie van de nationale kerken (zie blz. 137) heeft weliswaar een eind gemaakt aan de formele relatie tussen de SKA en Narconon, maar informeel is die relatie gelijk gebleven.

¹⁰³ Zo deelde de SKA mee, dat er in Nederland geen plannen bestaan tot oprichting van een school waar Scientology-technieken in het lesprogramma zijn verwerkt. Dergelijke scholen bestaan hier en daar in de Verenigde Staten, Engeland en Denemarken, terwijl scientology-organisaties als Applied Scholastics (Verenigde Staten) en Effective Education (Engeland) programma's voor kinderen met leerproblemen ontwikkelen. De specifieke aandacht van Scientology voor kinderen beperkt zich in ons land tot een (overigens niet in het cursusaanbod opgenomen) word-clearing-cursus, die door sommige scientologen aan hun kinderen wordt onderwezen. In deze cursus staat de begripsvorming via een etymologische ontleding van begrippen centraal.

De financiële huishouding van de SKA heeft door de jaren heen onderwerp gevormd van menige speculatie. Laten wij tot besluit van onze uiteenzetting over Scientology het beeld schetsen dat wij uit de (overigens zonder accountantsverklaring) overgelegde jaarrekening 1981 van de SKA, de schriftelijke en mondelinge gedachtenwisseling daarover, gegevens van de belastingdienst verkregen door tussenkomst van de staatssecretaris van Financiën en inlichtingen van ex-(staf)leden over het financiële aspect van de Kerk hebben kunnen opbouwen. Om te beginnen de inkomstenkant. Het zal geen betoog behoeven dat de belangrijkste bron van inkomsten van de SKA wordt gevormd door de betalingen voor geleverde diensten. Trainingen en geestelijke begeleiding leverden in 1982 f 1 180 000 op (in 1980: f 1 320 000; in 1981: f 350 000) en de verkoop van boeken, E-meters, insignes e.d. f 260 000 (1980: f 135 000; 1981: f 190 000). Het jaar 1981 vormde een dieptepunt: de inkomsten beliepen nog maar eenderde van die uit het topjaar 1979 toen bijna f 2 mln. werd ontvangen¹⁰⁴.

De tarieven voor trainingen en geestelijke begeleiding worden centraal voor alle kerken vastgesteld. Er zijn periodes waarin deze tarieven maandelijks met 5% worden verhoogd, volgens de Kerk enerzijds om cursisten aan te sporen om cursussen vooruit te boeken en anderzijds op grond van berekeningen van de internationale organisatie van de hoeveelheid geld die nodig is om de organisatie draaiende te houden. In hoeverre deze prikkel nog werkt bij de huidige hoogte van de tarieven is ons niet bekend, maar het wil ons voorkomen dat men toch wel moet denken dat vanwege het ontbreken van een werkelijk alternatief de prijselasticiteit van Scientology-cursussen schier nul is¹⁰⁵. Laten wij ter illustratie de tarieven vermelden van enige belangrijke cursussen uit het Scientology-pakket per december 1983, met tussen haakjes ter vergelijking toegevoegd de tarieven in 1980: Student Hat: f 1642 (440), Auditor-opleiding niveaus I-IV, per niveau: f 4265 (730), Ministers course (opleiding voor geestelijke): f 1679 (590), 12¹/₂ uur uur Auditing: f 7093 (1830), Purification Rundown: f 5117 (1460). Enkele eenvoudige cursussen uitgezonderd liggen de tarieven van de cursussen nu boven de f 1000. Degene die zich voor een trainingscursus of auditing inschrijft kan volgens het inschrijvingsformulier desgewenst binnen 3 maanden na afloop het grootste deel van zijn geld terugvorderen. Een dergelijke vordering wordt beoordeeld door een Raad van Onderzoek in Eisen tot Vergoeding (Claims Verification Board). Hoewel ons gevallen bekend zijn waarin door de Kerk tot terugbetaling werd overgegaan (met name wanneer cursussen of auditing niet waren afgemaakt), is ons uit verscheidene mededelingen ook gebleken dat terugvorderen in de praktijk heel wat anders is dan terugkrijgen. Het beleid van de Kerk ter zake is vastgelegd in een tweetal «policy directives» die gedetailleerd aangeven onder welke voorwaarden tot terugbetaling kan worden overgegaan. Die procedure is zo ingewikkeld en omslachtig – en bovendien voor mensen, die ontevreden zijn met de geboden diensten en dus in een enigszins gespannen verhouding met de Kerk staan, door haar inhoud zo ontmoedigend – dat het begrijpelijk is dat het beeld is ontstaan dat de Kerk slechts sporadisch tot terugbetaling overgaat¹⁰⁶. De al gememoreerde omstandig-

¹⁰⁴ De ter beschikking gestelde gegevens zijn zeer globaal van karakter. Alleen over het jaar 1981 beschikken wij over meer gespecificeerde cijfers. Pas begin 1984 kon de Scientology Kerk een voorlopige schatting van de inkomsten over 1982 geven. Over de uitgaven in dat jaar kon slechts worden meegedeeld, dat deze waarschijnlijk in ongeveer dezelfde mate waren gestegen als de inkomsten. De schattingen door verscheidene goed ingevoerde zegslieden van de inkomsten tot 1981 komen overigens aardig overeen met de door de SKA overgelegde gegevens.

¹⁰⁵ Eventuele effecten van deze prijspolitiek lijken ons overigens ook, dat de mogelijkheid om de cursussen te volgen als stafflid aan aantrekkelijkheid wint en dat dianetics buiten de SKA als alternatief aantrekkelijker wordt.

¹⁰⁶ Scientology Policy Directive no. 24 en 26 (28 juli 1982), ter inzage op het commissiesecretariaat. Typerend achten wij de volgende passage: «Over the years, it has been found that many people applying for Refund or Repayment discover that they do not want them. The reasons are many and varied, but few people really wish to cut themselves from the help that Scientology can give them» (Policy Directive 24, Attachment, blz. 2).

heid dat 1981 voor de SKA geen gunstig jaar was, komt ook tot uitdrukking in de hoogte van de uitgaven in dat jaar. Deze bedroegen f 1 130 000, waarmee zij de inkomsten met ruim een half miljoen overtroffen. Tot de hoogste uitgavencategorieën behoorden vergoedingen aan stafleden (2 ton), inkoop van boeken, enz. – betaald aan het Scientology-bedrijf New Era Publications in Kopenhagen – (1 ton), rechtsbijstand (1 ton) en huur en verzekering gebouw (f 167 000). Andere opvallende posten waren: «zendingsuitgaven» (f 84 000) – dat wil zeggen kosten van stafleden van andere kerken die voor enige tijd in Amsterdam waren gestationeerd voor het geven van speciale cursussen of auditing dan wel om de Kerk op organisatorisch gebied «bijstand» te verlenen –, training van stafleden die deelnamen aan cursussen en auditing in het buitenland, en de administratieve bijdragen aan de Moederkerk (f 35 000). Over die laatste post kan worden opgemerkt dat de nationale kerken vanouds een deel van hun inkomsten afstaan aan de internationale organisatie, daarmee bijdragend in de overhead-kosten van het beleid. Tegenwoordig bedraagt die bijdrage een wisselend percentage (vroeger 20% vast) van de netto-ontvangsten (bruto-inkomsten verminderd met een aantal kosten-posten). Mededelingen van de SKA wekken de indruk dat de huidige financiële relatie tussen de kerken onderling enigszins verward is. Enerzijds werden door de SKA vaste percentages van de ontvangsten aan de centrale organisatie afgedragen, anderzijds werden aan de SKA door hiërarchisch hogere kerken regelmatig specifieke rekeningen gepresenteerd voor geleverde diensten. Aldus is er een rekening-courantverhouding ontstaan, die, aldus de SKA, het zicht op de precieze financiële situatie bemoeilijkt; omdat andere nationale kerken in dezelfde omstandigheid zouden verkeren en het resultaat zou zijn dat de internationale organisatie langzamerhand een enorm financieel tekort heeft vanwege de uitstaande vorderingen, vindt momenteel een onderzoek op internationaal niveau plaats, waarin de oude rekeningen opnieuw worden bekeken en dat moet leiden tot sanering van de totale financiële huishouding van de Scientology Kerk.

Het exploitatietekort dat zich in 1981 aftekende was in die zin niet nieuw voor de SKA, dat ook in voorgaande jaren al verlies was geleden. De balans per 1 januari 1982 laat dan ook een tekort zien van bijna f 1 mln. De verhouding tussen vlottende¹⁰⁷ activa en passiva op de balans laat zien dat de SKA bijna f 1 mln. op de bank heeft staan (een bedrag overigens waarop de fiscus conservatoir beslag heeft doen leggen in verband met belasting-schulden), doch daartegenover schulden heeft aan de internationale organisatie tot een bedrag van f 1 154 000 en voorts voor f 1,5 mln. aan vooruitbetalingen heeft ontvangen voor nog te leveren diensten (eind 1983 zou de post vooruitbetalingen zijn geslonken tot 0,75 mln.). De eerstvermelde post zal, naar mag worden aangenomen, worden betrokken bij de in gang gezette schuldsaneringsoperatie. Over de tweede post verkeren wij echter in onzekerheid. Alle vooruitbetalingen voor trainingscursussen en auditing worden onder deze post geboekt en verdwijnen daaruit weer wanneer de desbetreffende diensten zijn verleend. De hoogte van het bedrag houdt in, dat het totaal aan cursussen en auditing die wel zijn betaald maar nog niet zijn geleverd het viervoud is van de feitelijk geleverde diensten in 1981. Dat kan worden verklaard, aldus de SKA, doordat deze post niet alleen het totaal aan vooruitbetalingen in 1981 omvat maar ook de vooruitbetalingen uit voorgaande jaren.

Een vergelijking met de jaaromzet van 1981 geeft grond aan het vermoeden dat dat laatste element van het bedrag verreweg het grootste is, hetgeen kan betekenen dat het hier wel eens zou kunnen gaan om een in de loop van de jaren geaccumuleerd bedrag aan betalingen waarvoor generlei dienst meer zal worden gevraagd en geleverd. De vraag die zich dan aandient is waar deze gelden op de winst- en verliesrekening verschijnen.

¹⁰⁷ Over vaste activa in de vorm van gebouwen beschikt de SKA in het geheel niet. Het pand aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal te Amsterdam wordt gehuurd.

De voorzichtige conclusie die wij tevens hieraan menen te mogen verbinden is, dat de financiële positie van de SKA ietwat minder ongunstig zou kunnen zijn dan de balans doet voorkomen. Daarmee zouden ook de stellige uitspraken van de SKA op een vraag onzerzijds verklaard kunnen worden, dat de financiële vooruitzichten van de Kerk goed zijn en dat er een structureel evenwicht bestaat tussen de inkomsten en uitgaven van de Kerk. In hoeverre de huidige financiële situatie werkelijk reden tot optimisme biedt, lijkt ons overigens wel aan enige twijfel onderhevig, wanneer het fiscale aspect, waaraan wij tot slot van onze financiële beschouwing enige aandacht willen schenken, in aanmerking wordt genomen. Het gaat dan niet om de loonbelasting, waarover sinds 1 januari 1980 duidelijkheid bestaat, doordat per die datum met instemming van de SKA de relatie tussen de Kerk en de stafleden als een dienstbetrekking wordt beschouwd, waarbij loonbelasting wordt ingehouden, maar om de omzetbelasting¹⁰⁸. Eind 1980 verschenen berichten in de pers dat aan de SKA aanslagen omzetbelasting waren opgelegd tot een bedrag van f 10 mln. Die berichten klopten: de inspectie indirecte belastingen te Amsterdam had in gegevens, verstrekt door de VARA-ombudsman, aanleiding gezien ambtshalve aanslagen op te leggen over de periode 1975-1980 tot een bedrag van f 5 mln., verhoogd met 100%. Wij hebben ons dienaangaande ter verkrijging van nadere informatie tot de staatssecretaris van Financiën gewend. Zonder de vertrouwelijkheid van de verstrekte gegevens geweld aan te doen (hetgeen mede mogelijk is doordat in een later stadium ook van de belastingplichtige zelf informatie werd ontvangen) kunnen wij daarover het volgende meedelen. Na het opleggen van de aanslagen is door de belastingdienst een onderzoek ingesteld in de administratie van de SKA. Dat onderzoek leidde tot verlaging van de aanslagen tot ruim f 1,3 mln. onder handhaving van de verhoging met 100%. Daartegen is door de SKA in beroep gegaan bij het Hof te Amsterdam, dat op dit moment nog geen uitspraak heeft gedaan. Afgezien van de grondslag waarop de aanslag berust, zal het Hof zich een oordeel moeten vormen over de juistheid van de heffing van omzetbelasting. Gegeven dit feit achten wij het gepast thans op deze aangelegenheid niet verder in te gaan.

Ten aanzien van ons verzoek om inlichtingen betreffende het beleid van de belastingdienst inzake de SKA stelde de staatssecretaris van Financiën zich aanvankelijk op het standpunt dat het merendeel van de gestelde vragen niet zou kunnen worden beantwoord zonder schending van de in artikel 67 van de Algemene Wet inzake rijksbelastingen (AWR) neergelegde geheimhoudingsplicht. Van de zijde van de subcommissie is daarop gereageerd met een uitvoerige uiteenzetting, waaraan op deze plaats het volgende citaat zij ontleend:

«In haar brief van 3 juni 1981 heeft de subcommissie er geen twijfel over laten bestaan, dat zij zich bewust is van deze geheimhoudingsplicht en meent dat een beroep daarop op zich zelf gerechtvaardigd is wanneer gegevens betreffende een bepaalde belastingplichtige worden gevraagd. Of in dit geval niet al te gemakkelijk een beroep op deze bepaling is gedaan waagt zij nochtans te betwijfelen. Deelt u niet de mening, zo zou zij willen vragen, dat de ruime geheimhoudingsplicht ingevolge artikel 67 AWR enerzijds weliswaar geboden is door de aard van de te verstrekken gegevens en het belang dient van de belastingplichtige en van de met een richtige belastingheffing belaste belastingdienst, doch anderzijds juist gegeven zijn veelomvattendheid niet op een andere wijze en tot andere doeleinden behoort te worden gebruikt dan door de wetgever is beoogd? Zou de waarde van deze bepaling niet ten onrechte gevaar lopen te worden ondergraven, indien deze al te lichtvaardig van toepassing zou worden verklaard op verzoeken om inlichtingen over de belastingheffing en zo het zicht op het beleid van de belastingdienst zou kunnen bemoeilijken? Heeft u, die bevoegd bent tot het verlenen van ontheffing van het verbod in het eerste lid van artikel 67 AWR, bij de beantwoording van

¹⁰⁸ De SKA was wel vrijgesteld van vennootschapsbelasting op grond van het ontbreken van winststreven en het niet innemen van een concurrentiepositie (brief Inspectie der Vennootschapsbelasting Amsterdam dd. 18 april 1980). Dat standpunt heeft de importeur inmiddels herzien.

de brief van de subcommissie het belang dat is gediend met het desgevraagd (eventueel vertrouwelijk) overleggen van gegevens aan een commissie uit de volksvertegenwoordiging tegen het belang dat de geheimhoudingsplicht beoogt te dienen afgewogen? Dit te meer, daar het de subcommissie zoals vermeld in haar brief van 3 juni 1981 vooral te doen is om het verwerven van inzicht in het beleid dat de belastingdienst in de praktijk jegens bepaalde organisaties heeft gevoerd en voert.»

Op dat laatste aspect wordt in het vervolg van de brief een uitvoerige toelichting gegeven. De volledige brief van 25 november 1981 ligt ter inzage op het secretariaat. Op 8 maart 1982 antwoordde de staatssecretaris van Financiën onder meer als volgt:

«Ik heb gemeend te moeten bezien of in het onderwerpelijke geval, gelet op het in laatstbedoelde brief door u uitvoerig uiteengezette publieke belang dat met het door u ingestelde onderzoek naar de activiteiten van sekten is gemoeid, voldoende aanleiding bestaat om ter zake alsnog over te gaan tot opheffing van de geheimhoudingsplicht als bedoeld in het tweede lid van vorengenoemd artikel.

Na ampele overwegingen heb ik besloten dat de belangen welke in het algemeen zijn verbonden aan een strikte handhaving van de geheimhouding in fiscale zaken in het onderwerpelijke geval voor zoveel nodig dienen te wijken voor het met uw onderzoek gemoede publieke belang.

Gelet evenwel op de belangen welke zijn verbonden aan een strikte handhaving van de geheimhouding in fiscale zaken, zal ik het op hoge prijs stellen indien de hieronder met toepassing van het tweede lid van artikel 67 van de Algemene Wet rijksbelastingen aan u verstrekte informatie vertrouwelijk wordt behandeld en niet verder wordt gebruikt dan om inzicht te krijgen in het beleid dat de belastingdienst in de praktijk jegens bepaalde organisaties voert en heeft gevoerd.

Openbaarmaking van door mij verstrekte persoonsgerichte informatie is daarvoor naar het mij voorkomt niet noodzakelijk.»

In dit verband is vermeldenswaard dat de Scientology Kerk zelf een procedure aanhangig maakte op grond van de Wet openbaarheid van bestuur om inzage te krijgen in de gegevens berustend bij het ministerie van Financiën en de inspecteur der indirecte belastingen te Amsterdam, op basis waarvan de aanslag was opgelegd. Op 16 januari 1984 oordeelde de Afdeling Rechtspraak van de Raad van State dat het departement zich tegenover de belastingplichtigen onrecht beriep op de geheimhoudingsplicht neergelegd in artikel 67 AWR. Naar de mening van de Afdeling heeft deze bepaling geen betrekking op het bekend maken aan de contribuabele zelf van gegevens die uitsluitend de persoon of de zaken van de contribuabele betreffen¹⁰⁹.

3.7.5. *Beschouwing*

Ons onderzoek naar de activiteiten van de Scientology Kerk heeft een tamelijk moeizaam verloop gehad, hetgeen voornamelijk te wijten was aan de lang volgehouden weigering van de SKA om medewerking te verlenen. Die opstelling van de Kerk stoelde op een tweetal hoofdargumenten, namelijk dat het onderzoek een inbreuk vormde op de vrijheid van godsdienst en dat het feit dat een onderzoek werd ingesteld op zich zelf al een bewijs was van vooringenomenheid tegen de onderzochte bewegingen. Onze tegenargumenten vermochten de Kerk blijkbaar niet te overtuigen. Zo ontwikkelde zich een maandenlange briefwisseling die meer en meer het karakter kreeg van een schaakspel, waarin de SKA voortdurend nieuwe tournures vond om haar negatieve opstelling te kunnen handhaven en ons streven was om het de Kerk zo moeilijk mogelijk te maken om op reële gronden medewerking te blijven ontzeggen¹¹⁰. Medio 1981 werd ons duidelijk dat er een patstelling was bereikt en dat wij – gegeven het feit dat de subcommissie geen gebruik wenste te maken van enquêtebevoegdhe-

¹⁰⁹ Uitspraak Raad van State, Afdeling Rechtspraak nr. A-1. 1485 (1981); ter inzage op het commissiesecretariaat.

¹¹⁰ De volledige briefwisseling ligt ter inzage op het commissiesecretariaat.

den, waarmee de Kerk tot enigerlei medewerking had kunnen worden verplicht – moesten trachten tot een objectieve beschrijving van Scientology te komen zonder de inbreng van de SKA, die ons inziens daarvoor eigenlijk onontbeerlijk was. De weg die wij besloten te volgen was om de gegevens, waarover wij toentertijd reeds de beschikking hadden uit literatuur en talrijke brieven, aan te vullen en te toetsen met informatie van (staf)leden, die in het verleden functies in de Scientology Kerk in binnen- en buitenland hadden vervuld en aldus veel kennis over de organisatie konden dragen. Aan 25 personen zonden wij een enquêteformulier, met een 35-tal gerichte en kritische vragen en met het verzoek om deze zakelijk en objectief te beantwoorden¹¹¹. De response op deze enquête was zowel qua aantal als qua inhoud zeer bevredigend. De antwoorden waren in het algemeen even kritisch als genuanceerd, terwijl de reacties op de slotvraag, hoe men op zijn eigen activiteiten in Scientology terugkeek, duidelijk aantoonde dat men in staat was een afstandelijke benadering te kiezen en naast negatieve ook positieve aspecten te ontwaren.

Tot onze verrassing kwam de SKA enige tijd later, in april 1982, op het eerder ingenomen standpunt terug. Hoewel zij haar aanvankelijke bedenkingen tegen een onderzoek als dit had behouden – «de ervaring, mede gebaseerd op ervaringen vanuit het buitenland, heeft ons geleerd om voorzichtig om te springen met onderzoekslust van parlementsleden» –, gaf zij te kennen enig vertrouwen te hebben gekregen in onze intenties. De realiteitszin doet ons daaraan toevoegen dat de beslissing van de SKA natuurlijk ook het produkt was van een afweging van voors en tegens. Kennelijk had zij ingezien dat haar halsstarrige houding tegenover het onderzoek haar uiteindelijk meer kwaad dan goed zou doen. In dit verband mag ook worden herinnerd aan de beleidswijzigingen, die zich eind 1981 in de internationale organisatie hadden voorgedaan. Het verlaten van de ingesloten confrontatiepolitiek ten gunste van een vriendelijker bejegening van de omringende maatschappij zal naar wij aannemen eveneens ruimte hebben geschapen voor een soepeler benadering van onze werkzaamheid. Hoe dan ook, de nieuwe opstelling van de SKA bood ons in het bijzonder gelegenheid de waarde van het verzamelde materiaal over Scientology te testen en leemten in onze kennis op te vullen. Aan de Kerk werden in diverse instanties vele tientallen schriftelijke vragen voorgelegd, terwijl voorts enkele diepgaande mondelinge gedachtenwisselingen plaatsvonden. Niettegenstaande niet alle, vaak kritische vragen een helder en exact antwoord kregen, zijn wij toch over het geheel genomen niet ontevreden over de wijze waarop de SKA ons medewerking heeft verleend. Dat het daarbij soms tot kleine incidenten¹¹² kwam, vermag aan die totaalindruk niet af te doen.

Zoals uit onze uiteenzetting moge blijken, beduidt onze opvatting over de houding van de SKA niet dat het beleid van de Scientology Kerk evenzo zou worden gewaardeerd. Weliswaar achten wij de beleidswijziging, zoals is aangekondigd en hopelijk ook in de praktijk wordt gebracht, een stap in de goede richting, doch er blijft naar ons oordeel voldoende aanleiding tot het plaatsen van kritische kanttekeningen. Aan het einde van de jaren '60 – wij hebben er eerder in onze uiteenzetting op geattendeerd – toonde de Kerk zich gevoelig voor de druk van de publieke opinie om enkele als kwalijk beoordeelde praktijken af te schaffen. Wij durven de stelling aan dat de veranderingen die toen in het beleid werden doorgevoerd vooral optische matregelen waren die geen werkelijke beleidswijzigingen inhielden. De latere gang van zaken rond het Guardian's Office moge dat onderstrepen.

¹¹¹ De antwoorden op de enquête zijn niet ter inzage gelegd, omdat wij aan de respondenten geheimhouding hadden gegarandeerd. Bovendien zijn in deze uiteenzetting geen gegevens of formuleringen gebruikt die tot een individuele persoon herleidbaar zouden zijn. Wel liggen de enquêtevragen ter inzage op het commissiesecretariaat.

¹¹² Zo vergeleek de SKA in een brief van 30 november 1982 het bezoek dat de subcommissie enige weken tevoren had gebracht aan het centrum van de Kerk in Amsterdam met een politie-inval. Onzerzijds werd er in een reactie op die aantijging op gewezen dat het de Kerk bekend was dat dit bezoek, gegeven onze kritische instelling, meer zou zijn dan een beleefdheidsbezoek. Zie onder meer ook: Het Parool, 11 december 1982.

Wellicht beoogt de Kerk nu haar beleid wel degelijk op een nieuwe leest te schoeien – de tijd zal het leren. Zo dat het geval is, dan kan zij wellicht haar voordeel doen met de voorzichtige suggesties waarmee wij in het navolgende enige kritische opmerkingen gepaard laten gaan. Zou zij dat oogmerk echter niet hebben, dan moet het haar niet verbazen indien het aangekondigde nieuwe beleid niet toereikend zou zijn om de naam van de Scientology Kerk in de publieke opinie werkelijk te ontdoen van haar negatieve klank.

In deze beschouwing zullen wij achtereenvolgens aandacht schenken aan het karakter van de organisatie en haar opvattingen, alsmede aan enige aspecten van de activiteiten die zij ontplooit. De inhoud van de opvattingen zullen wij daarentegen onbesproken laten.

De uiterlijke verschijningsvorm van de Scientology Kerk is onmiskenbaar die van een strak gereguleerde, hiërarchisch opgebouwde organisatie. Het beleid wordt bepaald vanuit het hoofdkwartier in Los Angeles en delegatie van bevoegdheden aan regionale, nationale en lokale instanties betreft voornamelijk de beleidsuitvoering. En zelfs die is omgeven met een netwerk van voorschriften en sturings- en controlemechanismen. De SKA heeft ons in dit verband voorgehouden dat er voor de nationale kerken voldoende ruimte is om naar eigen goeddunken te handelen. Wij voegen daaraan toe: zolang men blijft binnen het kader van de officiële «policy». Dit vastgestelde beleid is echter dermate veelomvattend en in veel opzichten dermate gedetailleerd, dat de werkelijke *beleidsruimte* ook in het licht van de gehanteerde systemen van toezicht en sancties niet anders dan gering kan zijn. De charismatische leider die jarenlang aan de top van de organisatie stond is sinds enige tijd vervangen door een tamelijk anoniem management. Op de achtergrond is Hubbard echter nog duidelijk aanwezig. Net als Maharishi in de TM-organisatie zou hij ongetwijfeld op elk moment zijn leidende positie opnieuw kunnen innemen. De positie van Hubbard wordt onderstreept door diens invloed op de vaststelling van nieuwe beleidsvoorschriften, die immers ter flattering aan hem worden voorgelegd. Zelfs al zou de man niet meer leven, dan ontleent het huidige gezag aan deze procedure zeker een deel van zijn legitimatie. Hubbard's dood zou naar onze overtuiging dan ook niet nalaten op deze optisch zo sterke organisatie een demotiverende en desintegrerende werking te hebben.

Het uiterlijk van de Scientology-organisatie is tegelijk dat van de Kerk. Weliswaar kent zij geen specifiek godsbeeld, noch op een god gerichte rituelen en gebeden, doch wel moedigt de Kerk, aldus de SKA, iedere scientoloog aan «om zijn relatie met de Schepper te zoeken en te vinden en om te komen tot een persoonlijke realisatie omtrent de betekenis en het beeld dat hijzelf aan zijn Schepper toekent». Dergelijke woorden roepen wederom de gedachte op, die wij al ten aanzien van de TM-organisatie uitten, namelijk dat men door een element van de leer te benadrukken zijn opvattingen elk willekeurig etiket kan opplakken, van wetenschap tot en met religie. Niettemin gaan de aanspraken van de organisatie op een religieuze status terug tot in de jaren '50. Een lezing van Hubbard in 1954¹¹³ laat zien waarom. De oorsprong van Scientology ligt, aldus Hubbard, in de veda's, die weliswaar religieus van aard zijn, doch die tegelijkertijd ook bevestiging vinden in de moderne natuurkunde. Een andere wortel vormt het boeddhisme, waarin het bereiken van «een ideale toestand van intellectuele en ethische perfectie langs zuiver fysieke weg» centraal staat. Wat Scientology onderscheidt van de klassieke religieuze opvattingen is dat zij tevens de techniek bezit om de gestelde doelen voor een ieder bereikbaar te maken. Religie, zo meent Hubbard, is in de grond een filosofische leer, die beoogt om de beschaving waarin zij wordt onderwezen te verbeteren en in dat licht is het volstrekt gerechtvaardigd dat scientologen zich priester noemen, zoals ook verkondigers van het boeddhisme priesters worden genoemd. Tamelijk ontvankelijk laat Hubbard daarop overigens volgen, dat de identificatie van Scientology met religie ook te maken heeft met het

¹¹³ L. Ron Hubbard, Why doctor of divinity, Professional Auditor's Bulletin 1954, nr. 32.

feit dat in onze maatschappij geestelijken gemakkelijk toegang hebben tot instellingen zoals gevangenissen en ziekenhuizen. Een dergelijke uitlating wekt naar onze mening op zijn minst twijfel aan de waarde van de daaraan voorafgaande redenering. Die twijfel wordt er niet geringer op, indien men kijkt naar de iets dichter bij deze tijd liggende oorsprong van Scientology, namelijk de dianetics-theorie. Alle protesten van de Scientology Kerk ten spijt kan men deze theorie zowel qua ontwikkeling als qua inhoud, oogmerk en toepassing moeilijk anders zien dan een min of meer alternatieve vorm van psychotherapie¹¹⁴. Dat binnen Scientology de filosofische component van de theorie aanmerkelijk is uitgewerkt doet de organisatie wel opschuiven in filosofische, levensbeschouwelijke richting, maar maakt haar niet geheel los van haar psychotherapeutische oorsprong, te meer niet omdat het merendeel van de technieken die zij toepast ten nauwste bij de dianetische methodiek zijn blijven aansluiten. «Dat wij psychotherapie kunnen verrichten, betekent nog niet dat wij ook psychotherapeuten zijn», stelt Hubbard in zijn eerder aangehaalde betoog. Dat is juist, zo is onze reactie daarop, zolang men beseft dat het omdopen van deze psychotherapie tot geestelijke begeleiding de bedrijvers nog niet automatisch tot geestelijke begeleiders maakt.

Nu wordt de kerkelijke status van de organisatie benadrukt door de hantering van kerkelijke gebruiken. Dit uiterlijke facet heeft verscheidene instanties er mede toe gebracht om de Scientology Kerk tot kerk te bestemmen. Andere instanties kwamen juist tot de tegenovergestelde conclusie op basis van de herkomst van de ceremoniën en hun plaats in het dagelijkse gebeuren in de Kerk. Naar onze mening heeft de introductie van deze gebruiken in het verleden wellicht de functie gehad om de organisatie een zekere legitimatie als kerkelijke instelling te verschaffen, maar doet zij op de keper beschouwd de geloofwaardigheid van de opvattingen van de organisatie over haar eigen karakter afbreuk. De plaats die het kerkelijke ceremonieel in de Kerk inneemt is dermate marginaal, dat de indruk ontstaat dat er een façade nodig is om de inhoud te doen overtuigen. Achter die façade gaat wel degelijk enige levensbeschouwelijke laagbouw schuil; wie echter achter het toren-aanzicht kijkt ziet slechts lucht.

Daarmee zij tevens ons oordeel gegeven over het karakter van de Scientology Kerk: alles afwegende dat van een levensbeschouwelijke organisatie met een sterke nadruk op de praktische toepassing van die levensbeschouwing.

De ruime uitleg die wij aan het begrip religie geven brengt ons ertoe om de levensbeschouwing van Scientology te kwalificeren als een religieuze levensbeschouwing. Religieus, gegeven de niet-rationalistische dimensie die deze levensbeschouwing onmiskenbaar vertoont. Wij doelen daarbij in het bijzonder op de opvattingen die wij hebben vermeld onder de noemer «de Scientology-kosmologie». Het centrale begrip binnen dat onderdeel van de leer is de thetan, het onsterfelijke geestelijke wezen van de mens, die, mits vrijgemaakt, het lichaam en de geest van de mens volledig beheerst en deze automatisch in de juiste richting dirigeert. Het geloof in het bestaan van thetans en de toepassing van dit geloof in een specifiek

¹¹⁴ Het kan in dit verband geen kwaad erop te wijzen, dat de tegenwoordige psychotherapie een kaleidoscopisch beeld vertoont van scholen, theorieën, methoden en technieken, vaak rivaliserend en elkaar kritiserend, soms elkaar ondersteunend en aanvullend. Hun onderlinge verschillen nemen niet weg dat zij worden samengebonden door het gemeenschappelijke oogmerk langs methodische weg hulp te bieden aan mensen met psychische problemen. Psychotherapie in de ruime zin van het woord.

Een opvallende ontwikkeling in de psychotherapie van de laatste decennia is de opkomst van therapieën die worden gerekend tot de humanistische psychologie. Zij kenmerken zich door zich te baseren op een bepaalde mens- of levensbeschouwing, welke veeleer op bepaalde veronderstellingen dan op wetenschappelijk geverifieerde feiten berust. Daarmee is de grens tussen psychotherapie en levensbeschouwing enigermate vervaagd. Ook bij dianetics is deze mix van mensbeschouwing en therapie aanwezig. Van betekenis is nochtans dat zowel de werking als de praktische toepassing van de dianetische methodiek zich laten verklaren in psychologische termen. Het alternatieve van de therapie zit daarbij niet zozeer in de methode zelf als wel in het feit dat de uitvoering geschiedt door (afgezien van hun dianetics-training) niet op reguliere wijze geschoolde «therapeuten».

activiteiten- en gedragspatroon vormen de kern van het religieuze karakter dat Scientology's leer draagt. Daarbij zij nog eens onderstreept, dat deze vaststelling uitsluitend gewettigd wordt door de wijze waarop wij het begrip religie wensen te interpreteren. Zou men bijvoorbeeld de definitie van Duynstee hanteren, dan zou de conclusie vermoedelijk zijn gewettigd om de Scientology Kerk, gegeven het ontbreken aan haar levensbeschouwing van een theïstisch godsbegrip en een daarop gerichte verering, haar aanspraak op de kerkgenootschappelijke status te ontzeggen. Juist vanwege de in dit verband genoemde elementen van de leer zouden wij overigens de kwalificatie van de Scientology Kerk als een genootschap op geestelijke grondslag niet op haar plaats achten. Verwezen zij voorts naar de beschouwing over het begrip kerkgenootschap in paragraaf 4.3.1. Het door ons onderkende karakter van de Kerk neemt niet weg, dat de praktijkvoering van de organisatie zodanig is, dat vele cursisten niet het gevoel zullen hebben haar levensbeschouwelijke opvattingen aan te hangen, noch zullen menen door lid te worden afstand te doen van hun bestaande religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging. Dat betekent dat wij enige twijfel voelen over de vraag of de gemeenschappelijke levensbeschouwelijke opvattingen onder de aanhang de grondslag van de beweging vormen.

Zoals wij in paragraaf 4.3.1 nader zullen uiteenzetten beschouwen wij de aanwezigheid van die grondslag als een belangrijke eigenschap van een kerkgenootschap. In een voorkomend geval is het aan de rechter om te beoordelen of de Scientology Kerk een kerkgenootschap naar Nederlands recht is en derhalve uit dien hoofde rechtspersoonlijkheid bezit. Zou de rechter in het voetspoor van het Hoge Raad-arrest uit 1946 oordelen dat de Scientology Kerk geen kerkgenootschap is, dan wijzen wij erop dat de beweging in dat geval volledige rechtsbevoegdheid ontbeert. Om die reden zou zij er ons inziens verstandig aan doen om zich – zekerheidshalve en zonder daarmee haar claim op de status kerkgenootschap te verliezen – te organiseren als een bij notariële akte opgerichte vereniging.

Wij onderkennen dat sedert de inwerkingtreding van Boek 2 van het Nieuwe Burgerlijk Wetboek (NBW) ook verenigingen die niet bij notariële akte zijn opgericht rechtspersoon zijn. Aangenomen mag worden dat de Scientology Kerk onder meer in haar statuten, ledenadministratie, briefhoofd, bankrekeningen uiterlijke kenmerken vertoont die haar tot een vereniging in de zin van artikel 26 Boek 2 NBW zouden doen bestempelen. Evenwel zou de Kerk, niet opgericht zijnde bij notariële akte, slechts beperkte rechtsbevoegdheid genieten (artikel 30 Boek 2 NBW), zodat zij geen registergoederen zou kunnen verkrijgen noch erfgenaam zou kunnen zijn, terwijl tevens degenen die haar door een rechtshandeling zouden verbinden naast haar hoofdelijk aansprakelijk zouden zijn en – omgekeerd – haar eigen vermogen niet los zou staan van dat van haar leden en bestuurders.

In de literatuur wordt verschillend gedacht over de mogelijkheid om een kerkgenootschap te doen ontbinden wegens het niet vallen onder de wettelijke omschrijving van de desbetreffende rechtspersoon (artikel 19 Boek 2 NBW). Volgens Asser-Van der Grinten, *Vertegenwoordiging en rechtspersoon*, 3de druk, blz. 119, bestaat die mogelijkheid niet omdat artikel 19 niet geldt voor rechtspersonen waarvoor de wet geen criteria stelt (zoals kerkgenootschappen). Pitlo-Löwensteyn, *Het Nederlands Burgerlijk Wetboek, deel 1A*, blz. 26, denkt daar anders over, omdat het begrip kerkgenootschap weliswaar niet wettelijk omschreven is maar toch in rechtspraak en literatuur «vrij duidelijke contouren» heeft gekregen; de term «wettelijke omschrijving» zou dan ook ruim moeten worden uitgelegd. Onze mening over deze kwestie helt over naar die van Pitlo-Löwensteyn. Uit de parlementaire behandeling van Boek 2 NBW komt immers naar voren dat de wetgever met artikel 19 in het belang van de rechtszekerheid heeft willen voorkomen dat rechtspersonen die niet zouden voldoen aan de materiële kenmerken die de wet voor de verschillende soorten rechtspersonen inhoudt nietig zouden zijn¹¹⁵. Die overweging zou in

¹¹⁵ Zie Van Zeben, *Parlementaire Geschiedenis van het Nieuwe Burgerlijk Wetboek, Boek 2*, blz. 464.

beginsel ook op organisaties die zich als kerkgenootschap presenteren van toepassing zijn. Het denkbare tegenargument dat de wetgever nu juist uitdrukkelijk de ontbinding van kerkgenootschappen heeft uitgesloten snijdt ons inziens geen hout, omdat het in deze kwestie per definitie gaat om organisaties die zich ten onrechte met deze rechtspersoonlijkheidsvorm hebben getooid.

Wij menen voor onze opvatting in dezen ook steun te vinden in de voorgestelde nieuwe systematiek van de eerste titel van Boek 2 NBW (wetsontwerp 17 725), die overeenkomstige toepassing van artikel 19 in beginsel expliciet mogelijk maakt en waarvan Oldenhuis (WPNR 5660, juli 1983, blz. 462) ons inziens in dit verband terecht opmerkt dat analoge toepassing van artikel 19 met name in die gevallen waarin organisaties zich ten onrechte op het standpunt stelden dat artikel 2 Boek 2 BW voor hun rechtsvorm mogelijkheden bood heel wel denkbaar is.

De vraag is gesteld wat de werkelijke doelstelling van de Scientology Kerk is, waarbij werd gesuggereerd dat het in eerste instantie om geldelijk gewin zou gaan. Die suggestie komt ons op basis van de ons ten dienste staande informatie niet gerechtvaardigd voor, al zou men door de hoogte van de tarieven wellicht geneigd zijn een andere opvatting te huldigen. Trainingen en auditing zijn duur, maar zeker wat ons land betreft lijken de inkomsten daaruit nauwelijks toereikend om de kosten van de organisatie te dekken. Voor bestuursleden en stafleden schieten geen grote bedragen over. In hoeverre dit ook geldt voor de internationale organisatie kunnen wij moeilijker beoordelen. Ongetwijfeld is het draaiend houden van de loodzware, bureaucratische machinerie, die de organisatie omvat, een zware financiële opgave, hetgeen onze verwachting wettigt dat de internationale organisatie niet een radicaal ander beeld zal vertonen dan de nationale. Of Hubbard nog inkomsten aan Scientology ontleent, bij voorbeeld op titel van zijn auteursrechten, is ons niet bekend.

Als geldelijk gewin dan niet het primaire oogmerk van de Scientology Kerk is, wat dan wel? Naar onze mening precies wat men zelf als leuze aanheft: «clear the planet», met andere woorden: de verbreiding van de eigen ideologie. Deze richt zich bij uitstek op de individuele mensen. Bewustzijnsverruiming op individuele basis draagt, aldus Scientology, vanzelf bij tot een betere wereld. In die zin brengt de Scientology Kerk een heilsboodschap, zoals ook de TM-organisatie. Van die organisatie onderscheidt zij zich echter doordat zij in feite nauwelijks activiteiten ontwikkelt, die rechtstreeks op maatschappelijke verbeteringen zijn gericht. Nevenactiviteiten die als zodanig zouden kunnen worden aangemerkt, als Narconon en de strijd voor patiëntenrechten, achten wij te zeer geënt op de individuerichte hoofdwerkzaamheid van de organisatie om als zelfstandige maatschappij-gerichte activiteit te kunnen gelden. Dat de organisatie zich niet direct maatschappelijk engageert betekent overigens niet, dat zij gesloten zou zijn. Zoals ook uit de bespreking van haar activiteiten zal blijken vertoont zij in die zin nochtans wel trekken van geslotenheid, dat zij zeer overtuigd is van haar eigen gelijk. Graag ziet zij haar aanhang als een verlichte elite (en daarbinnen nog de Sea Org-leden als een groep van voortrekkers) en daartegenover de buitenwereld als niet begrijpend en zelfs bedreigend. Een dergelijke opstelling versterkt veeleer de interne cohesie dan de groei van de organisatie. Zij bindt leden aan de organisatie en motiveert hen om gegeven het verheven doel zeer veel zaken aan de belangen van de organisatie ondergeschikt te maken. Hoewel de organisatie ook open trekken vertoont – afgezien van de internationale hoofdcentra leven de leden in de regel niet in communiaal verband; het verloop is groot; veel leden maken een selectief gebruik van het cursusaanbod –, is daarmee ons inziens toch sprake van een druk op de leden om zich aan de ideologie van de organisatie te conformeren en hun waarden-, normen- en gedragspatroon kritiekloos door de organisatie te doen bepalen.

Daarmee zijn wij in onze beschouwing langzamerhand aangeland bij de activiteiten van de organisatie. Laten wij allereerst vaststellen dat geen vereniging kan bestaan zonder leden en dat het dus voor de hand ligt dat elke vereniging mensen als lid zal trachten aan te trekken en te behouden. Een zekere vasthoudendheid zal daarbij menige vereniging niet vreemd zijn. Wat ons in de Scientology Kerk evenwel heeft getroffen is, dat de organisatie wat wij willen noemen welhaast de «geinstitutionaliseerde vasthoudendheid» is. Deze manifesteert zich in de indrukwekkende veelheid van regels, werkwijzen, technieken en functies waarover zij beschikt om leden die eenmaal de lage drempel van de toegangspoort hebben overschreden binnenshuis te houden. Begint men aan een training- of proces-sing-route, dan begeeft men zich op een stap voor stap te betreden, eindeloze ladder, waarvan we maar in het midden zullen laten of hij naar boven of naar beneden leidt. Naarmate men vordert op die ladder is het op zich zelf al moeilijker er af te stappen. Men heeft veel tijd en geld geïnvesteerd en het uitblijven van resultaten zou die investeringen sterk aan waarde doen inboeten. En gaat men echt sterk twifelen, dan staan er mensen klaar om die twijfel de kop in te drukken. Adviezen, evaluaties, aanmoedigingen, dreigementen, straffen, beloningen, reducties, de gehele scala van mogelijkheden wordt aangewend om de cursist althans de volgende stap te laten zetten. En is men toch van de ladder afgesprongen, dan worden de pogingen om de terugkeer te bewerkstelligen vaak langdurig en hardnekkig voortgezet; reclamemateriaal, persoonlijke brieven, telefoontjes, gesprekken, ook daarmee zijn speciale functionarissen belast. Blijft men daarentegen actief, dan is het aantrekkelijk om staflid te worden en is men staflid, dan is het aantrekkelijk om nieuwe mensen te werven en om staflid te blijven. En zouden daartoe de in het systeem ingebouwde prikkels niet voldoende blijken, dan zijn er altijd andere stafleden die bijspringen.

Nu kan men stellen dat een scientoloog misschien niet in vrijheid bepaalt of hij aan een Scientology-activiteit zal deelnemen, maar dan toch wel zelf vaststelt wat hij daarmee denkt te bereiken en in hoeverre hij de filosofie daarbij overneemt. De doelen van de activiteiten zijn evenwel door Scientology geformuleerd en cursisten ondergaan door hun deelneming daaraan een proces waarin zij zich meer en meer met de opgestelde doelen en met de organisatie gaan vereenzelvigen. In dat proces wordt bovendien de filosofie van de organisatie niet zozeer ontdekt, zoals de Scientology Kerk het graag voorstelt, als wel geleidelijk aan overgedragen. Waarlijk bijna een Kafkajaans proces, waarbij het ter hand nemen van de verdediging tevens de erkenning van schuld inhoudt. Hoezeer laat de beginnende scientoloog zich niet vergelijken met Jozef K. in Het Proces, die op een dag wordt gearresteerd zonder te weten waarom en aan wie wordt voorgehouden «hij geeft toe de wet niet te kennen en beweert tegelijk zonder schuld te zijn». Aan de basis van het Scientology-proces staat immers in de regel de vaststelling dat er iets aan de hand is met de persoonlijkheid en dat een Scientology-training daarin verbetering kan brengen. Begeeft de scientoloog zich niet gelijk Jozef K. op weg naar een onduidelijk einddoel zonder de weg te kennen, terwijl de mensen die hem de weg wijzen, alles lijken te weten? En hoezeer roept zijn werkterrein in de vertrekken van het van papier bezwangerde gebouw aan de Nieuwe Zijds niet het beeld op van de kanselarijen waar K. het bewijsmateriaal voor zijn proces diende te vergaren? Maar evenals Jozef K. dient elke scientoloog zich te realiseren, dat er pas «een proces» is wanneer hij het als zodanig erkent. Is wat wij hier schetsen een karikatuur? Als dat zo zou zijn, dan is het wel een karikatuur, die wij bevestigd weten door tientallen verhalen van mensen die met de organisatie ervaringen hebben.

Het is op dit samenstel van factoren dat zich veel van de kritiek op de activiteiten van de Scientology Kerk richt. Terechte kritiek in onze ogen, omdat de Kerk daarmee op gespannen voet komt met een beginsel dat zij zelf hoog in haar vaandel draagt, namelijk de individuele geestelijke vrijheid of, formeler gesteld, de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging.

In alle pleidooien van de SKA blijft ietwat onderbelicht dat dit vrijheidsrecht zich niet alleen richt tot de overheid, maar ook tot de burgers in hun onderlinge verkeer. Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging houdt wel degelijk ook in dat mensen zich dienen te onthouden van het uitoefenen van ontoelaatbare druk op hun medemensen op het gebied van godsdienst en levensovertuiging. De gang van zaken in de Scientology Kerk lijkt ons niet geheel met dat aspect van het grondrecht in overeenstemming. Wij menen dat de SKA – en wat ons betreft de Kerk als geheel – er verstandig aan zou doen zich te beraden op mogelijkheden om haar procedures en handelwijze in die zin aan te passen, dat de druk op leden om binnen de Kerk actief te blijven vermindert. In dat verband wijzen wij op de noodzaak zorgvuldiger voorlichting te bieden aan aspirant-leden over de trainingen en auditing, de achterliggende filosofie, de tarieven van de onderscheiden diensten en het functioneren van de organisatie. Ook activiteiten als dianetics en Narconon vergen een zuiverder produktvoorlichting, waarbij onder meer de relatie tot de Scientology-organisatie en -leer duidelijk wordt uiteengezet. Het straffen- en beloningenstelsel en de verschillende procedures om leden aan de organisatie te binden of gebonden te houden verdienen tevens aan een heroverweging te worden onderworpen. Gegeven haar opvattingen over dit grondrecht mag van de Kerk worden verwacht dat zij haar eigen handelen met de geest van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging doet stroken en dat zij zoveel mogelijk tracht te voorkomen dat haar uitgerekend op die grond verwijten zouden kunnen worden gemaakt.

Naar onze mening komen de activiteiten van de Scientology Kerk ook in botsing met een ander beginsel, waarop zij zelf voortdurend hamert, namelijk de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, tegenwoordig als grondrecht neergelegd in artikel 10 van de Grondwet. Wij hebben hierbij het oog op twee aspecten: de vorming van dossiers, waarin de auditing-sessies worden weergegeven (de preclear-folders), en het gebruik van de E-meter bij het auditeren. Wij hebben al vastgesteld dat de dossiers die over geauditeerden worden aangelegd zeer gevoelige gegevens bevatten. De Kerk onderkent dat en heeft daarom maatregelen getroffen de dossiers af te schermen voor de ogen van onbevoegden. De vraag is alleen wie onbevoegd is. Afgezien van de betrokken auditor en case-supervisor hebben diverse functionarissen toegang tot de dossiers, zoals de leiding van de Kerk (vroeger het GO), de ethics-officer, terwijl voorts ieder die auditeert toegang heeft tot de ruimte waar de dossiers zijn opgeborgen. Hoewel enkelen anders beweren hebben de meeste informanten ons meegedeeld dat de dossiers onmiddellijk worden benut wanneer een betrokkene zich tegen de Kerk keert en soms ook een rol spelen bij het bewegen van cursisten tot het volgen van meer cursussen, dan wel bij het verwijderen van iemand uit de Kerk. Dat doet ten minste betwijfelen of deze dossiers, zoals de SKA stelt, uitsluitend van belang zijn in het auditing-proces. Wie er ook inzage heeft in de dossiers, de geauditeerden zelf hebben dat recht niet. Zij hebben zelfs niet het recht om hun dossier op te vragen wanneer zij besluiten om hun relatie met de Kerk te beëindigen. Wie de neiging zou hebben hieraan schouderophalend voorbij te gaan, moet zich eens proberen voor te stellen welke reactie zou worden opgeroepen, wanneer een gevestigd kerkgenootschap als de Rooms-Katholieke Kerk zou besluiten om uit een oogpunt van geestelijke begeleiding van de gelovigen voortaan nauwkeurige dossiers te gaan aanleggen van hetgeen bij de biecht wordt besproken.

De bescherming van de persoonlijke levenssfeer komt naar ons oordeel ook in het geding bij het gebruik in de Scientology-praktijk van de E-meter, een instrument waarvan wij reeds hebben aangetoond dat het zich qua principe noch werking fundamenteel onderscheidt van een leugendetector. Het doet hier niet ter zake dat dit instrument, zoals wordt beweerd, weinig effectief is. Wel is relevant dat met de E-meter wordt beoogd processen in

de geest, waarvan de geauditeerde zich zelf niet bewust is, zichtbaar te maken. Daarmee rijst de vraag in hoeverre inbreuk wordt gemaakt op de geestelijke integriteit van de geauditeerde. Wij zien hier het merkwaardige beeld van een organisatie, die enerzijds (met name in het buitenland) activiteiten ontplooit gericht op privacy-bescherming en uit dien hoofde kritiek oefent op bij voorbeeld politie en andere overheidsorganen die met hun geautomatiseerde gegevensverzamelingen de privacy van de burger bedreigen, en anderzijds niet schroomt zelf uiterst gevoelige gegevens van aanhangers in dossiers vast te leggen. Laten wij – hoewel wij ook daarover twijfel gerechtvaardigd achten – aannemen dat de registratie van deze gegevens inderdaad onmisbaar is in het auditing-proces en dat de geauditeerde willens en wetens met deze handelwijze instemt. Kan men dan in redelijkheid stellen dat de persoonlijke levenssfeer van de betrokkene wordt bedreigd? Naar onze mening wel degelijk, omdat bedenkingen kunnen worden aangevoerd zowel tegen de wijze van verkrijging van de gegevens als tegen de waarborgen waarmee de gegevensverzamelingen zijn omgeven. Wat het eerste facet betreft, zal de vastlegging van de gegevens uit auditing-sessies in de regel wel plaatsvinden met medeweten van de geauditeerde, maar is het – afgezien van het feit dat instemming van de betrokkene op zich zelf nog niet betekent dat registratie zijn persoonlijke levenssfeer niet zou bedreigen – de vraag of de geauditeerde werkelijk instemt met de registratie van alle concrete gegevens die auditing oplevert. Het feit dat de auditor met behulp van de E-meter stelselmatig inspeelt op onbewuste reacties van de geauditeerde versterkt deze bedenking. Het tweede bezwaarlijke facet, de waarborgen rond de dossiers, geldt de gesignaleerde ruimte in het gebruik van en de toegang tot de dossiers en bovendien de positie van de geauditeerde. Deze laatste zou ons inziens niet alleen het recht moeten bezitten om de opnemings van bepaalde gegevens in het dossier te weigeren, maar ook het recht op inzage en het recht om zelf te bepalen wat er met het dossier gebeurt bij het verlaten van de organisatie. Laten wij dit aan de Scientology Kerk voorhouden. In de westerse wereld is de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer algemeen erkend als één van de grondslagen van onze rechtsorde. Dit grondrecht voor elke burger, in ons land neergelegd in artikel 10 van de Grondwet, stelt tevens de norm voor een ieder die «privacy-gevoelige» handelingen verricht. Met betrekking tot persoonsregistraties is de wetgever momenteel doende deze norm te concretiseren¹¹⁶. De Scientology Kerk zou ons inziens in de geest van de toelichting op het desbetreffende wetsontwerp handelen, indien zij, vooruitlopend op eventuele wettelijke regels, haar eigen procedures bij wijze van zelfregulering aan een kritische toetsing zou onderwerpen en op korte termijn geëigende maatregelen zou treffen.

Ten slotte in dit verband nog een algemene opmerking naar aanleiding van de E-meter. Het gebruik van leugendetectors in het algemeen staat volgens ons op gespannen voet met het recht van de burger gevrijwaard te worden van inbreuken op zijn geestelijke integriteit. Het vormt uit zijn aard een directe aantasting van de kern van de persoonlijke levenssfeer en zal daarom op ethische gronden niet zonder meer aanvaard mogen worden. Zou het gebruik van een leugendetector bij de vervulling van enigerlei overheidstaak worden overwogen, dan zal ongetwijfeld niet kunnen worden ontkomen aan een wettelijke voorziening, waarin ten minste het uitzonderlijke karakter van de handeling tot uiting komt en een strakke reglementering wordt gegeven. Zou zich nochtans een maatschappelijke ontwikkeling aftekenen, zoals waarneembaar in de Verenigde Staten, waarin het gebruik van de leugendetector in het maatschappelijk verkeer in het algemeen ingang vindt, dan lijkt het ons alleszins het overwegen waard om de norm van artikel 10 van de Grondwet in dit opzicht te expliciteren in wettelijke regels. Ook bij toepassing van soortgelijke instrumenten in de psychotherapeutische setting mag men veronderstellen dat medisch-ethische opvattin-

¹¹⁶ Men zie het eind 1981 bij de Tweede Kamer ingediende wetsvoorstel 17207, het ontwerp van Wet op de persoonsregistraties, waarover de vaste commissie voor Justitie in mei 1983 een voorlopig verslag heeft uitgebracht. Overigens ligt het, blijkens een antwoord van de minister van justitie aan de Tweede Kamer bij de behandeling van de Justitiebegroting op 1 februari 1984, is het voornemen om dit wetsvoorstel in te trekken en in de loop van 1984 een nieuw voorstel in te dienen (Hand. II, 1983–1984, blz. 2831).

gen zorgvuldigheidsgrenzen stellen. Het zal na deze regels geen betoog behoeven dat wij de aanwending van de E-meter in de Scientology-praktijk op ethische gronden dubieus achten.

Wij menen in deze beschouwing niet uitvoerig te kunnen ingaan op de eventuele schadelijke gevolgen van de Scientology-technieken, omdat ons dienaangaande tegenstrijdige berichten hebben bereikt. Aan de ene kant beweert de SKA, niet verrassend, dat deze technieken per definitie een gunstige uitwerking hebben – toch een behoorlijk optimistische stelling, wanneer men zich mét Vrolijk (op.cit., blz. 196) en Schnabel (op.cit., blz. 88) realiseert, hoezeer psychische processen bij Scientology worden versimpeld, dat er geen selectie van cliënten plaatsvindt noch in de methodiek wordt gedifferentieerd naar cliënt en dat de technieken vaak worden toegepast door mensen wier enige scholing op psychologisch gebied bestaat uit de kennis bij Scientology opgedaan. Aan de andere kant is de opinie, verwoord in de antwoorden op onze enquête, verdeeld. Het merendeel van de informanten deelt weliswaar mee, dat zich in incidentele gevallen psychische moeilijkheden voordoen, doch laat in het midden waardoor deze precies worden veroorzaakt. Een minderheid is van oordeel dat voor zover er sprake zou zijn van moeilijkheden van psychische aard deze vooral voortvloeien uit de persoonlijkheidsstructuur van de betrokkenen. Wat wel algemeen wordt beaamd is, dat indien er psychische moeilijkheden optreden de oplossing daarvoor door de Kerk altijd in de eigen technieken wordt gezocht. Overigens hebben ons nogal wat commentaren bereikt, waarin wordt gesteld dat de technieken van de Kerk tal van elementen bevatten die wel degelijk een gunstig effect kunnen sorteren. De werking van de technieken zien wij trouwens los van de gevolgen van het «sociale klimaat» in de Scientology Kerk. Verscheidene adressanten wijzen er naar onze indruk terecht op, dat de echte psychische problemen doorgaans pas ontstaan wanneer men gaat twijfelen aan de zin en waarde van de technieken. De rechtlijnige en onverzoenlijke houding van de Kerk kan dan licht de moeilijkheden doen verergeren. In het volgende hoofdstuk van dit rapport zullen wij in algemener zin op deze aangelegenheid terugkomen.

Tot besluit van onze beschouwing zullen wij de vraag onder ogen zien of, het geheel overziende, tegen de SKA maatregelen dienen te worden genomen. In de eerste plaats zij vermeld, dat verscheidene ex-Scientology-leden met succes tegen de Kerk hebben geprocedeerd om een deel van het geld dat zij voor diensten van de Kerk hadden betaald terug te krijgen. Mensen die enige tijd in Scientology actief zijn geweest hebben vaak vele duizenden guldens gespenseerd. Soms kon dat geld deels worden teruggekregen door rechtstreekse onderhandelingen met de Kerk, soms ook langs gerechtelijke weg (waarbij de Kerk doorgaans dading – een schikking – bleek te prefereren boven een rechterlijke beslissing). Enkele malen bleek de Kerk bereid om in haar terugbetalingen verder te gaan dan de bedragen waarvoor geen diensten waren geleverd, doch tot terugbetalingen (als schadevergoeding) van bedragen die hoger waren dan het totale uitgegeven geld is het voor zover ons bekend niet gekomen¹¹⁷.

Wat betreft de houding van de overheid hebben wij beschreven, dat de Scientology Kerk vanaf haar komst naar ons land door de overheid kritisch is gevolgd, zonder dat haar overigens daadwerkelijk iets in de weg werd gelegd. Was de aanvankelijke aandacht bij de justitiële autoriteiten verklaarbaar door de scherpe reacties die de Kerk in die tijd in vele landen opriep, de daarop volgende activiteiten in het kader van de werkgroep-Dekker mogen aanmerkelijk minder begrip ontmoeten. Naar onze mening was voor de instelling van deze werkgroep – hoe informeel deze ook was – onvoldoende aanleiding. Mede daardoor had zij zeker ten aanzien van een in dit opzicht overgevoelige organisatie als de Scientology Kerk een

¹¹⁷ Een gerechtelijke procedure behoort tot de mogelijkheden, indien sprake is van onverschuldigde betaling (wegens niet geleverde of afgenomen diensten). Actiemogelijkheden lijken ons ook aanwezig, indien overtreding van de Wet op het minimumloon kan worden aangetoond. Indien aantoonbare psychische schade is berokkend zou een actie uit onrechtmatige daad kunnen worden overwogen. In hoeverre bedrog dan wel het uitoefenen van ontoelaatbare psychische druk bij de totstandkoming van verbintenissen grond voor een civiele procedure zouden opleveren, is wellicht eveneens te beproeven.

voorspelbaar provocerend effect. Deze escalerende actie van enige ambtenaren had, alle goede bedoelingen ten spijt, beter achterwege kunnen blijven. Ook in later jaren is ons het beleid van overheidswege geen toonbeeld van evenwichtigheid gebleken. In tweeërlei opzicht openbaarde zich dat na enige geruchtmakende en weinig genuanceerde TV-programma's van de VARA-ombudsman eind 1980-begin 1981¹¹⁸. Het gemeentebestuur van Amsterdam vond in deze publiciteit aanleiding om in tegenstelling tot voorgaande jaren de aanvraag van de SKA om een kraampje op de Dam te plaatsen af te wijzen, omdat de Kerk in opspraak was geraakt¹¹⁹, terwijl de inspecteur der indirecte belastingen zich haastte om de Kerk een ambtshalve aanslag omzetbelasting op te leggen niettegenstaande aanvankelijk voor een wat bedachtzamer handelwijze was gekozen. Het zou de betrokken overheidsorganen ons inziens niet hebben misstaan indien men in zijn benadering iets meer beheersing had getoond en meer pogingen had gedaan om tot een zelfstandig oordeel over de organisatie te komen.

Het lijkt ons goed, nu wij toch gewagen van de genoemde TV-uitzendingen, enige opmerkingen te maken over het door sommigen bepleite verbod van de SKA, daarbij vooruitlopend op een algemenere uiteenzetting over dit onderwerp die wij in het vervolg van dit verslag hebben opgenomen. Afgezien van het feit dat in ons huidige wettelijke systeem sedert 1976 de mogelijkheid tot verbodenverklaring niet meer voorkomt¹²⁰ en het belang van de vraag dus in wezen schuilt in de ontbinding krachtens artikel 16 Boek 2 BW van een als verboden aangemerkte rechtspersoon, zal de vraag of de SKA een verboden rechtspersoon is in het huidige systeem slechts aan de orde kunnen komen als de SKA niet onder de uitzonderingsbepaling van artikel 18 Boek 2 BW zou vallen. Ingevolge dat artikel zijn onder meer de artikelen betreffende de verboden rechtspersoon en de ontbinding van een verboden rechtspersoon immers niet op kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag van toepassing.

Later wij de vraag echter nog van een andere kant benaderen en ons afvragen of – in de wettelijke terminologie – het doel of de werkzaamheid van de SKA van dien aard zijn dat zij in strijd moeten worden geacht met de openbare orde of de goede zeden, waarmee zij tot een verboden rechtspersoon ware te bestempelen. Het statutaire doel van de organisatie heeft dat karakter volgens ons zeker niet. Een vraagteken plaatsen wij evenwel bij de eventuele strijdigheid van de werkzaamheid van de SKA met de goede zeden, niettegenstaande de onbestemdheid van dit begrip. Wij hebben immers vastgesteld, dat de procedures en de handelwijze die de Kerk stelselmatig toepast in onze optiek op gespannen voet staan met een tweetal belangrijke grondrechten, de vrijheid van godsdienst en de eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer. Zou de Kerk niet bereid blijken daarin metterdaad verandering te brengen, dan zou de vraag kunnen worden gesteld of zij daarmee niet binnen de wettelijke termen van de verboden rechtspersoon zou vallen. Voor de SKA zou dat een reden te meer moeten zijn om onze bedenkingen ter harte te nemen.

¹¹⁸ De Scientology Kerk trachtte na de eerste uitzending in kort geding nieuwe uitzendingen te voorkomen, doch slaagde daarin niet omdat de door de ombudsman gebruikte methode om de verwerpelijkheid van de Kerk aan de kaak te stellen – heimelijk vervaardigde beeld- en geluidsopnamen – door de president van de arrondissementsrechtbank Amsterdam strafbaar noch onrechtmatig werd bevonden, al overwoog de president wel dat de «methoden als door de VARA gebezigd de grens van het toelaatbare tamelijk snel kunnen doen bereiken door degene die deze methoden toepast»; Rb. Amsterdam, 6 november 1980, NJ 1981, nr. 502.

¹¹⁹ De beslissing van het Amsterdamse gemeentebestuur – waartegen de SKA overigens een vruchteloze en niet tot het eind toe doorgezette AROB-procedure voerde – vormt een treffend voorbeeld van de reactie van autoriteiten op wat in de Amerikaanse literatuur wordt aangeduid met het begrip «hostile audience». Niet de werkzaamheid van de SKA zelf maar de verwachte reacties van een vijandig gezind publiek en de daardoor mogelijke verstoring van de openbare orde waren de reden om het verzoek tot het plaatsen van een markt kraam af te wijzen. Uit bestuurlijk oogpunt moge de opstelling van het gemeentebestuur begrijpelijk worden geacht, doch gegeven de grondwettelijke dimensie van dergelijke kwesties moet erop kunnen worden gerekend dat overheden in de afweging de grootste zorgvuldigheid betrachten.

¹²⁰ Bij de Tweede Kamer is medio 1982 een wetsontwerp (17 476) ingediend om de verbodenverklaring weer in te voeren. Zie hierover paragraaf 4.3.2 van dit rapport.

3.8. Verenigingskerk

3.8.1. *Ontstaan en ontwikkeling*

Sun Myung Moon

Op Paasmorgen 1936 krijgt Sun Myung Moon, de oprichter van de Verenigingskerk, een visioen, waarin Jezus verschijnt en hem vraagt om het werk dat hij niet tot een einde had kunnen voeren te voltooien. Aldus vermeldt Moon's levensverhaal, daarmee tegelijk markerend dat Moon zich door God gezonden beschouwt en dat deze God de God van de Christenen is. Dat laatste behoeft geen verwondering te wekken, omdat Moon is opgegroeid in een gezin, dat zich toen hij nog jong was bekeerd had tot het christelijke (presbyteriaanse) geloof. Zijn vaderland Korea herbergt vele uiteenlopende geloofsovertuigingen en kent een aanzienlijk aantal christelijke geloofsgemeenschappen. Moon treedt uit de beschrijving van zijn vroege leven naar voren als een ernstig kind met een sterke geloofsijver en hang naar mystieke ervaringen. De goddelijke opdracht, die hij als 16-jarige heeft gekregen, wordt door hem dan ook serieus genomen en brengt hem tot intensieve meditatie en bijbelstudie. Toch uit deze kennelijke instelling zich niet in de keuze voor een verdere religieuze of theologische scholing. Moon verkiest een technische opleiding te volgen, waartoe hij zich in 1938 uit zijn geboortestad in het noorden van het land naar Seoul begeeft. Tijdens de oorlogsjaren zou hij deze opleiding aan een universiteit in Tokio hebben vervolgd.

Tegen het einde van de oorlog teruggekeerd naar Korea, vestigt Moon zich in Pyong Yang, dat na de deling van het land in 1945 de hoofdstad wordt van het binnen de communistische invloedssfeer vallende Noord-Korea. Daar gaat hij zich toeleggen op evangelisatie-arbeid. Enige tijd is hij lid van een kleine christelijke sekte, de Israël-orde, waarvan de leider Kim Moun Paik zich als de messias beschouwt. Zijn activiteiten als prediker brengen Moon weldra in conflict met de autoriteiten. Ook de gevestigde kerken kunnen weinig waardering opbrengen voor zijn werk, hetgeen in 1948 zijn uitstoting uit de Presbyteriaanse kerk ten gevolge heeft. In dat zelfde jaar wordt Moon opgepakt en wegens ordeverstoring veroordeeld tot vijf jaar dwangarbeid. Hij belandt in het concentratiekamp Hung Nam, waaruit hij twee jaar later na grote ontberingen te hebben doorstaan door de oprukkende VN-troepen wordt bevrijd. Temidden van een grote vluchtelingenstroom trekt Moon zuidwaarts en komt terecht in de havenstad Pusan, waar hij als havenarbeider in zijn levensonderhoud voorziet en zich wederom aan prediking gaat wijden. In de jaren die volgen verzamelt hij langzamerhand een groep volgelingen om zich heen om in 1954, na zijn werkterrein te hebben verlegd naar Seoul, de Verenigingskerk¹²¹ op te richten.

De nieuwe beweging ontmoet een kritische houding bij de overheid en de kerken en blijft in de eerste jaren van haar bestaan slechts een kleine sekte aan de rand van de gevestigde christelijke instituties. Pas geruime tijd later, in 1970, zal zij in de Koreaanse Raad van Godsdiensten worden opgenomen (terwijl de (protestantse) Nationale Raad van Kerken haar nimmer accepteert). De verhouding met de overheid is dan al aanzienlijk verbeterd, in feite al sedert het optreden (in 1961) van het dictatoriale regime van president Park Chung Hee. De sterk nationalistische en anti-communistische opstelling, nauw samenhangend met haar geloofsovertuiging, zal daaraan niet vreemd zijn geweest. Zo wordt de Verenigingskerk in 1963 erkend als instelling ten nutte van de gemeenschap, hetgeen belastingvrijdom met zich brengt.

¹²¹ De oorspronkelijke, officiële benaming luidt: Sege Kidok-Kyo Tong-II Sin Ryong Hyop-Whe ofte wel de Holy Spirit Association for the Unification of World Christianity, kortweg de Unification Church.

De beweging breidt reeds kort na haar ontstaan haar werkzaamheden uit over andere landen door middel van zendelingen. In 1959 zendt zij haar eerste vertegenwoordigers naar Japan, waar de beweging een omvangrijke aanhang zal verwerven, en naar de Verenigde Staten. Vele landen volgen in de jaren '60 en '70, zodat de Kerk tegenwoordig in ongeveer 120 landen vestigingen heeft.

Moon geeft aanvankelijk leiding aan de beweging vanuit Zuid-Korea. Nadat zijn eerste vrouw met wie hij 15 jaar getrouwd is geweest in 1955 van hem is gescheiden, trouwt hij in 1960 ten tweede male (sommige bronnen vermelden nog twee tussenliggende huwelijken) met de dan 18-jarige Hak Ja Han. Binnen de beweging wordt aan dit huwelijk grote symbolische betekenis toegekend: het is de bruiloft van het lam, de vorming van het ware ouderpaar, de nieuwe Adam en Eva. Uit dit huwelijk worden 13 kinderen geboren, volgens de beweging: de eerste mensen zonder zonde geboren. Vanaf die tijd organiseert de Kerk regelmatig massale huwelijksluitingen, waarbij volgelingen, veelal door Moon intuïtief aan elkaar gekoppeld, door Moon en zijn vrouw in de echt worden verbonden.

In de loop van de jaren wordt het internationale karakter van de beweging gedurig sterker. Moon reist als leider van de beweging tal van landen af om de opvattingen van de Kerk te propageren en vertoeft vooral dikwijls in de Verenigde Staten. Hoewel de Kerk in Zuid-Korea en Japan de grootste aanhang heeft en daarvandaan ook de meeste financiële middelen komen, gaan de Verenigde Staten een steeds belangrijker plaats innemen in de activiteiten van de Kerk. Grote aandacht trekken daar met name de evangelisatiecampagnes, die de Kerk op touw zet.

In 1972 valt het besluit om het hoofdkwartier van de Kerk naar de Verenigde Staten te verplaatsen. Moon verhuist met zijn gezin uit Zuid-Korea en vestigt zich op een landgoed in Irvington, NY, nabij New York. Daar verblijft Moon voor zover ons bekend ook nu nog, niettegenstaande de kritische houding van de Amerikaanse autoriteiten (verblijfsvergunning, belastingen).

Internationale organisatie

De Moon-beweging wordt nogal eens aangeduid als een omvangrijk samenstel van organisaties, die zich niet alleen op religieus terrein bewegen, maar ook culturele, educatieve, politieke en commerciële activiteiten ontplooiën. De beweging zelf toont zich met dat beeld niet zo gelukkig, omdat het haars inziens een eenheid suggereert die er niet is en tevens ten onrechte duidt op het nastreven van andere dan louter religieuze doeleinden. Toch laten zich binnen de beweging onmiskenbaar afzonderlijke elementen waarnemen met onderscheiden taken, doch ook met een onderlinge samenhang. Over de mate waarin deze elementen onafhankelijk van elkaar functioneren kan men twisten, zij het dat ook de Kerk zal erkennen dat zich tussen deze elementen in ideëel, beleidsmatig, personeel en financieel opzicht opmerkelijke dwarsverbanden aftekenen. De vroege geschiedenis van de beweging, zoals in grote lijnen geschetst aan de hand van Moon's levensbeschrijving, toont aan dat de Moon-beweging op godsdienstige grondslag is opgericht. De Verenigingskerk huldigt herkenbare religieuze opvattingen, neergelegd in het boek «De Goddelijke Beginselen», (waarover later meer), welke haar activiteiten voor een groot deel bepalen. Daarbij dient men te bedenken dat deze godsdienstige leer van de Kerk niet alleen gericht is op de individuele geloofsbeleving maar ook een heilsboodschap voor de wereld bevat. De wereld zal gered worden als de mensen in groten getale hun leven zullen inrichten naar Gods woord en daarmee ook de politieke besluitvorming volgens goddelijke beginselen zal plaatsvinden.

Een opvallende, ideologische pendant van die heilsboodschap is het felle anticommunisme, dat de beweging kenmerkt en dat in religieuze termen wordt verklaard door het atheïstische marxisme aan te merken als de absolute antithese van het christendom. Dat juist aan die ideologie deze rol wordt toebedacht laat zich nochtans ook verklaren door de ontstaansgeschiedenis en de herkomst van de beweging. Talrijke aan de Kerk gelieerde instellingen vervullen een functie in het praktiseren van dit aspect van de leer van de Kerk. Immers, er zijn vele wegen die naar Rome leiden: de vestiging van het Rijk Gods op aarde vereist niet alleen noeste evangelisatie-arbeid, maar ook beïnvloeding van factoren die het handelen en denken van mensen bepalen.

Wij zullen in het navolgende trachten een enigermate gestructureerd beeld te geven van het geschakeerde patroon van organisaties, instellingen en lichamen die tot de Moon-beweging kunnen worden gerekend dan wel daarmee nauwe verwantschap vertonen. Een gestructureerde organisatie is evenwel niet de meest opvallende karaktertrek van de beweging. Dat blijkt reeds uit de wereldwijde kerkelijke organisatie.

De verbreiding van de Verenigingskerk in de jaren '60 en '70 leidde tot de oprichting van een groot aantal nationale kerken, die in juridische zin *onafhankelijk van elkaar zijn en autonoom*. Er bestaat op regionaal of mondiaal niveau geen hiërarchisch hoger lichaam dat de nationale kerken aaneensmeedt, tenzij men de officieel in 1977 in Washington DC opgerichte Unification Church International (UCI) die functie zou willen toekennen. Het statutaire doel van de UCI vermeldt onder meer de ondersteuning, coördinatie en sturing van de activiteiten van Verenigingskerken over de gehele wereld. Duidelijke «bevelslijnen» van de UCI naar deze kerken hebben wij nochtans niet kunnen ontwaren, evenmin als de formele regels van de nationale kerken aanwijzingen bevatten van ondergeschiktheid aan de internationale corporatie. Wij hebben dan ook de indruk dat althans tot op dit moment de UCI voornamelijk functioneert als een internationale «service-instelling» ten behoeve van de nationale organisaties, die haar nut bij voorbeeld bewijst als administratief apparaat voor de kerkelijke leiding en bij de organisatie van internationale projecten en die ook dienst doet bij het internationaal transfereren van personen en geld tussen de onderdelen van de beweging. Zou de UCI uitsluitend als een overkoepelende kerkelijke instelling moeten worden gezien, dan zou zij vermoedelijk in aanmerking hebben willen komen voor de «tax-exempt» (belastingvrijdom)-status, waarop in de Verenigde Staten onder andere kerkelijke organisaties aanspraak kunnen maken. Regionaal bestaan in het geheel geen instellingen die hiërarchisch een hogere plaats innemen dan nationale kerken. Niettemin zijn er regionaal wel nationale kerken, die door hun omvang en hun opleidingsfaciliteiten in zekere mate een centrale positie in een regio hebben. Zo'n positie hebben in West-Europa bij voorbeeld de Britse en Westduitse Verenigingskerken. In de praktijk houdt dat in dat niet zelden leden van de Kerk in Westeuropese landen naar Engeland en Duitsland worden gezonden voor een opleiding. In het in Frankfurt gevestigde hoofdkwartier van de Westduitse Verenigingskerk vinden tegenwoordig op gezette tijden bijeenkomsten plaats van de nationale leiders uit de omliggende landen. Het secretariaat van de Westduitse Kerk verricht tevens de administratieve werkzaamheden ten behoeve van de regionale bijeenkomsten. Wij achten het waarschijnlijk dat deze ontwikkeling in de richting van regionalisatie zal doorzetten.

Hoewel dus een toekomstige institutionalisering van de internationale beweging volgens ons mag worden verwacht – zeker wanneer de nu 64-jarige Moon van de actieve leiding van de Kerk enige afstand zou gaan nemen –, moet men echter de samenhang in de internationale Verenigingskerk momenteel niet primair zoeken in de formele organisatie. Het samenbindende element ligt immers bovenal in de persoon van Moon zelf. Moon, met wie de aanhangers van de kerk zich nauw verbonden voelen. Moon, de

onbetwiste, charismatische leider van de beweging, door zijn volgelingen beschouwd als de messias en als de vader van de «verenigde kerk-familie». Aan deze positie ontleent hij het gezag en de feitelijke macht om zijn opvattingen tot in de verste uithoeken van de beweging te laten doordringen. De volgelingen ondergaan de uitoefening van deze macht niet als een drukkende duim of als een ondemocratisch centralisme. Zij zijn bereid zich aan de opvattingen van de leider te conformeren. Zo mogen nationale kerken formeel langs democratische weg hun leiders kunnen aanwijzen, in de praktijk zullen zij de keuze willen volgen die Moon heeft gemaakt. Evenzo mogen individuele leden besluiten het voor hen «gearrangeerde» huwelijk af te wijzen (er is geen verplichting om een dergelijk huwelijk te sluiten), in de praktijk zullen zij doorgaans graag Moon's partnerkeuze¹²² aanvaarden.

De zendingsactiviteiten van de Verenigingskerk hebben overal sterk de aandacht getrokken. Ons in dit kader beperkend tot het organisatorisch aspect ervan, merken wij op dat de werkzaamheden op dit terrein behalve vanuit de kerken zelf vooral worden verricht door een aparte organisatie, de in 1973 in de Verenigde Staten opgerichte International One World Crusade (IOWC). Deze organisatie richt zich vooral op de evangelisatie in landen waar de Verenigingskerk nog niet is gevestigd en op grote campagnes. Zij stelt daartoe evangelisatieteams samen van jonge leden, die in beginsel overal ter wereld inzetbaar zijn. Het evangelisatiewerk gaat in de regel gepaard met activiteiten gericht op «fund-raising», het inzamelen van geld voor de beweging. In ontwikkelingslanden wordt het werk gecombineerd met ontwikkelingswerk, in samenwerking met de door de Kerk gesteunde World Relief Friendship Foundation. Sedert 1975 beschikt de Verenigingskerk voorts over een eigen theologische opleiding. Deze wordt verzorgd in een tweejarige cursus – overigens met een ruimere oriëntatie dan alleen de opvatting van de Verenigingskerk en ook met docenten die de overtuiging van de Kerk niet aanhangen – aan het in Barrytown, New York, gevestigde Unification Theological Seminary. Vanuit Barrytown organiseert de Moon-organisatie New Era theologische conferenties, seminars en studiereizen waarvoor godsdienstwetenschappers van velerlei godsdienstige overtuiging en nationaliteit worden uitgenodigd.

Moon's opvattingen hebben de Verenigingskerk en haar volgelingen echter niet uitsluitend tot religieuze activiteiten – met inbegrip van liefdadigheid – geïnspireerd. De beweging legt zich daarnaast toe op tal van werkzaamheden, die weliswaar met haar religieuze leer verband houden doch door de objectieve waarnemer eerder als ideologisch van karakter dan als religieus zullen worden gekwalificeerd. De taken waarop wij hier doelen worden meestal uitgevoerd door afzonderlijke organisaties, wier relatie tot de Moon-beweging niet altijd even duidelijk is. De fervente strijd tegen het communisme, die de beweging niettegenstaande de beweerde a-politieke motivatie onmiskenbaar wel in rechts politiek vaarwater heeft gebracht, wordt vooral gevoerd door de Moon-organisatie International Federation for Victory over Communism (IFVC), in 1968 opgericht in Seoul, waarvan de in 1969 in de Verenigde Staten in het leven geroepen Freedom Leadership Foundation (FLF) de westerse tak mag worden genoemd. De

¹²² De bereidheid van leden van de Verenigingskerk met een westerse herkomst om de keuze van een huwelijkspartner te laten bepalen door Moon, mag worden bestempeld als een ongewone gedragsuiting. De Amerikaanse onderzoeker Galanter heeft getracht een verklaring voor deze handelwijze te geven. De bevindingen uit zijn uitvoerige onderzoek onder meer dan 300 leden van de Verenigingskerk die Moon's keuze in dit opzicht hadden gevolgd, zijn neergelegd in een recent artikel in het tijdschrift *Archives of General Psychiatry*: M. Galanter MD, Engaged Members of the Unification Church, *Arch. Gen. Psychiatry*, november 1983; 40: blz. 1197–1202.

Galanter komt tot de slotsom, dat de verklaring van de aanvaarding van dit ongewone gedrag vooral wordt gevonden in het gunstige effect dat het lidmaatschap heeft op het psychische welbevinden van de leden. Doordat zij hun band met de Kerk als positief ervaren zijn zij bereid gedragsnormen die de Kerk propageert te aanvaarden, ook wanneer deze sterk afwijken van hetgeen zij in de periode voor hun lidmaatschap als normaal beschouwden. Zie over de invloed van het lidmaatschap op de geestelijke gezondheid van de leden ook blz. 186 e.v. van dit rapport.

FLF is in de Verenigde Staten erkend als educatieve instelling met belastingvrijdom. Zij geeft onder andere een tweemaandelijks tijdschrift uit, *The Rising Tide*, organiseert bijeenkomsten en ondersteunt uiteenlopende projecten gericht op voorlichting aan het publiek over de communistische dreiging. Dergelijke activiteiten worden ook ontwikkeld door tal van andere met de beweging verbonden organisaties¹²³, waaronder de ook in West-Europa actieve International Federation for World Peace and Unification (IFWU), opgericht in 1961.

Anti-communistische inspanningen nemen ook een belangrijke plaats in in tal van organisaties, die zich op bepaalde doelgroepen richten zoals de op universitaire kringen georiënteerde Collegiate Association for the Research of Principles (CARP; opgericht in 1962) en de Professors World Peace Academy (PWPA; opgericht in 1973).

Het oogmerk om het publiek voor te lichten, op te voeden en te beïnvloeden en zodoende zowel een dam op te werpen tegen het communistische gevaar als – meer algemeen – een klimaat te scheppen waarin de opvattingen van de Kerk zouden kunnen gedijen, wekte tevens bijzondere aandacht bij de beweging voor de publiciteitsmedia. Afgezien van de productie van talloze specifieke publikaties kwam deze belangstelling vooral tot uiting in activiteiten in de dagbladwereld. Eind 1976 stichtte Moon in New York het dagblad *News World* – in 1983 omgedoopt in *New York Tribune* –, een onafhankelijke krant met werknemers van binnen en buiten de beweging en een directie bestaande uit leden van de Kerk. Inmiddels zijn daar op dezelfde basis twee dagbladen bijgekomen: de eveneens in New York gevestigde, Spaanstalige krant *Noticias del Mundo* en de in Washington uitgegeven *Washington Times*. Ook in andere landen ontplooit de beweging in dit opzicht activiteiten¹²⁴. Hoewel deze kranten niet als spreekbuis van de beweging kunnen worden gezien en zich een brede berichtgeving ten doel stellen, dragen zij wel een rechtse en conservatieve signatuur. Er bestaan daarnaast plannen voor activiteiten op het gebied van radio en TV.

Cultuur en wetenschap mogen zich eveneens verheugen in de bijzondere aandacht van de beweging. In dit opzicht typisch oosters denkend, ziet de Kerk slechts vloeiende grenzen tussen religie, cultuur en wetenschap, hetgeen haar werkzaamheid op al deze terreinen kan verklaren. Afgezien daarvan moet haar motivatie voor dergelijke bemoeienissen tevens worden gezocht in de wens om bij grote groepen mensen good-will te kweken. Het gaat niet om directe propaganda of overdracht van ideeën, maar veeleer om het blijk geven van een positieve maatschappelijke instelling. De voornaamste Moon-organisatie op dit gebied is de in 1968 opgerichte International Cultural Foundation (ICF). Zij verricht uiteenlopende taken, zoals de ondersteuning van internationale culturele en artistieke gebeurtenissen, de uitgave van velerlei publikaties en de organisatie van universitaire uitwisselingsprogramma's. Het belangrijkste evenement dat onder de vlag van de ICF plaatsvindt is de jaarlijks terugkerende International

¹²³ Zie voor een sprekend voorbeeld het relaas van dr. M. P. van den Heuvel in *NRC/Handelsblad* van 29 oktober 1983 over een onder auspiciën van de Moon-organisaties World Media Conference en Causa World View georganiseerde, sterk anti-communistisch georiënteerde fact-finding trip voor journalisten en media-deskundigen langs enige Europese hoofdsteden.

¹²⁴ Onder andere in Japan en in Uruguay. Zie over Moon's andere activiteiten in Uruguay en Zuid-Amerika bij voorbeeld een bijdrage van Jan van der Putten in de *Volkskrant* van 27 maart 1982 en een bericht in de *Volkskrant* van 21 februari 1984, ontleend aan de *New York Times*-persdienst.

Conference on the Unity of the Sciences (ICUS), waaraan door honderden wetenschapsmensen uit vele landen wordt deelgenomen¹²⁵.

Tot de meest in het oog vallende activiteiten van de beweging op artistiek gebied behoren ongetwijfeld de oprichting van de befaamde Koreaanse kinder-balletgroep The Little Angels en van het koor The New Hope Singers alsmede de financiering van het New York City Symphony Orchestra. In dat kader verdient ook vermelding de (her)vestiging van het Newyorkse Manhattan Center, een cultureel centrum met faciliteiten voor theater- en muziekuitvoeringen met een groot aantal studio's voor radio- en TV-opnamen.

De financieel-economische ruggegraat van de Moon-beweging wordt in belangrijke mate gevormd door een veelheid van economische activiteiten, uitgevoerd door even zovele aan de beweging gelieerde ondernemingen. Over de mate waarin deze ondernemingen met de beweging zijn verstrengeld worden verschillende meningen gegeven. Zo stelt de Kerk zelf in haar verdediging tegen het zogenaamde Fraser-report¹²⁶, zich zelf enigszins tegensprekend, dat de zakelijke activiteiten worden verricht door ondernemingen niet van de Kerk doch van leden van de Kerk en verder dat elke kerk, dus ook de Verenigingskerk, nu eenmaal geld nodig heeft om haar taken te vervullen. Drie jaar later vindt een vooraanstaand lid van de Verenigingskerk, sprekend op een conferentie in het Westduitse Frankenthal, er minder doekjes om: «Noch zu erwähnen ist unser rapides Wachstum in der Geschäftswelt. Zu unserer Unternehmungen gehören: eine pharmazeutische Fabrik, Fischverarbeitung und Verkauf, Schiffswerften, eine Flotte von Fischkuttern, Restaurants, eine Fabrik zur Herstellung von Marmorvasen, Maschinenfabriken und Drückereien»¹²⁷.

De oorsprong van de economische belangen van de Verenigingskerk ligt in Zuid-Korea, waar de Kerk eind jaren '60, begin '70 in een viertal bedrijven investeerde: het bedrijf Il Hwa Pharmaceuticals dat zich voornamelijk bezighoudt met de productie en export van ginsengthee, de aardewerfabriek Il Shin Stoneworks, de titaniumproducenten Hankook Titanium Industrial

¹²⁵ De ICUS-bijeenkomsten staan in het teken van de relatie tussen wetenschap en de betekenis van absolute normen en waarden. De thema's als zodanig houden geen verband met specifieke opvattingen van de Verenigingskerk, zoals ook de gedachtenwisselingen tijdens de conferenties aan generlei invloed van de Kerk blootstaan. Niettemin laat de belangstelling van de Verenigingskerk voor dit soort thema's zich wel rijmen met haar visie op de wereldwijde eenheid in religie, cultuur en wetenschap. Nagenoeg het enige blijk van het sponsor-schap van de Verenigingskerk biedt de traditionele openingsrede van Sun Myung Moon. Verder legt de Kerk zich via de ICF toe op de financiering en organisatie van het gebeuren. In kringen van wetenschapsbeoefenaren is, niettegenstaande deze opstelling van de Verenigingskerk, veelvuldig discussie gevoerd over de vraag of deelneming aan de ICUS-bijeenkomsten verantwoord was. Illustratief in dit verband is de polemiek in het blad Sociodrome (1981/3) tussen de sociologen Bonsel, meermalen deelnemer aan ICUS, en Brunt. Aannemende dat de conferenties zich in volle vrijheid voltrekken, mag men niet voorbijgaan aan het feit dat het sponsor-schap van ICUS voor de Moon-beweging mede een propagandistisch doel dient en tevens een gunstig effect heeft op de mening van een aantal niet onbelangrijke «opinion-leaders» over de Verenigingskerk. Het kritische vermogen van de conferentiedeelnemers behoeft een dergelijk effect geenszins in de weg te staan, zonder dat dit steeds de vorm zou aannemen zoals tot uitdrukking komt in de woorden van de vooraanstaande Amerikaanse socioloog en conferentiedeelnemer, prof. D. Lerner, over Moon-volgelingen, «In many important ways, they are the best of American youth», en over de beweging «We can assure you that this Church, of which we are not members, does not perpetrate evil upon your children. Quite the contrary. It gives them a sense of goodness, both divine and human, in which they rejoice» (brief ter inzage op het commissiesecretariaat).

¹²⁶ In 1976 werd een subcommissie van de Committee on International Relations uit het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden belast met de opdracht een onderzoek in te stellen naar Koreaans-Amerikaanse betrekkingen. De subcommissie bracht op 31 oktober 1978 een verslag uit (het Fraser-report; Washington, Government Printing Office, 1978), waarin onder meer uitvoerig aandacht werd geschonken aan de rol die de Verenigingskerk in deze betrekkingen had gespeeld. Wij zullen later nog op dit rapport terugkomen. De Verenigingskerk reageerde op het rapport met een publikatie van 15 januari 1979 getiteld Our Response (New York, The Holy Spirit Association for the Unification of World Christianity, 1979). De hierbedoelde uitspraken zijn te vinden op blz. 58 e.v.

¹²⁷ Young Oon Kim, Zur Geschichte der Vereinigungskirche, in: Neue Religionen, Heil oder Unheil, Frankenthaler Gespräche, Landau 1982, blz. 48. Young Oon Kim, voormalig docente aan de Ehwa-Universiteit van Seoul, is een van de eerste volgelingen van Moon en was de eerste zendingeling van de beweging in de Verenigde Staten.

en Dong Hwa Titanium (titanium is een grondstof voor verf, rubber en inkt) en de machinefabriek Tong-Il Industries¹²⁸. Bleven deze economische activiteiten aanvankelijk beperkt tot Zuid-Korea, in 1973 werd de eerste onderneming van de beweging opgericht in de Verenigde Staten. Tegenwoordig omvat de beweging vele commerciële vestigingen, van fabrieken en ondernemingen (thee, vis en visproducten, aardewerk) tot reisbureaus, drukkerijen, winkels en restaurants. De meeste ondernemingen zijn gevestigd in Zuidoost-Azië en de Verenigde Staten.

Zo is de Verenigingskerk in de 30 jaren van haar bestaan uitgegroeid tot een wereldwijde beweging met een veelheid van activiteiten, die of zij nu met elkaar samenhangen of niet in het algemeen geacht mogen worden het religieuze streven van de Kerk vorm te geven, te ondersteunen en te versterken. De religieuze uitgangspunten en doelstellingen staan nog steeds centraal, al kan men moeilijk ontkomen aan de indruk dat de «ondersteunende» activiteiten op cultureel en economisch gebied een dermate hoge vlucht hebben genomen dat in het streven van de beweging enige accentverschuiving is opgetreden. Critici van de Verenigingskerk wijzen graag op de niet-religieuze activiteiten van de beweging en schetsen een beeld van de Kerk als een zakelijke organisatie, waarin religie veeleer middel dan doel is, en het moet gezegd worden dat de Kerk het haar critici in zekere zin gemakkelijk heeft gemaakt door weinig terughoudend te zijn in het tonen van haar kapitaalkrachtigheid. Treffende voorbeelden daarvan bieden de jaarlijkse, luxueuze ICUS-conferenties en de onroerend-goedaankopen¹²⁹.

Van de zijde van de Verenigingskerk wordt ter verdediging veelvuldig gewezen op de maatschappelijke acceptatie van zakelijke belangen die vele gevestigde kerken bezitten. Wil een Kerk effectief kunnen functioneren, dan is het in haar visie even onvermijdelijk als aanvaardbaar dat zij aandacht schenkt aan wereldse zaken, inclusief financieel-economische.

Het aantal leden van de Verenigingskerk is niet identiek aan het aantal mensen dat betrokken is bij de vele activiteiten van de beweging. Enerzijds telt de Kerk leden die geen of slechts weinig werk voor haar verrichten, anderzijds wordt aan activiteiten al naar gelang zij verder afstaan van het typisch religieuze gebeuren ook deelgenomen door niet-leden. Hoeveel leden de Kerk precies heeft is moeilijk te zeggen. Schattingen lopen uiteen van enige honderdduizenden tot enige miljoenen. Kwantitatief is de Verenigingskerk nog altijd veruit het sterkste in Zuidoost-Azië. In Zuid-Korea en Japan samen zou haar aanhang ongeveer driekwart miljoen mensen omvatten. In vergelijking daarmee zijn de ledenaantallen in de Verenigde Staten en West-Europa slechts bescheiden. Zo sprak een leider van de Kerk in 1977 over een Amerikaans ledental van 30 000, waarvan 7000 kernleden waren die zich full time in dienst van de Kerk hadden gesteld¹³⁰. In West-Europa heeft de Kerk niet meer dan enkele duizenden leden¹³¹.

¹²⁸ De aantijgingen aan het adres van de Verenigingskerk, dat de Kerk betrokken zou zijn bij de wapenproductie houden verband met de activiteiten van deze onderneming. Tong Il produceert allerlei ijzerwaren en levert tevens onderdelen voor militaire uitrusting aan de Zuidkoreaanse staat. In Zuid-Korea zijn bedrijven in sommige gevallen verplicht regeringscontracten te accepteren. Volgens de Verenigingskerk zou daarvan ook bij Tong-Il Industries sprake zijn.

¹²⁹ Bij voorbeeld het op één na grootste hotel van New York, de New Yorker (tegenover Madison Square Gardens, 43 verdiepingen, 2500 kamers, koopprijs US \$5,6 mln., nu in gebruik als World Mission Center), het Manhattan Center (onderdeel van het New Yorker complex, koopprijs US \$2,2 mln.) en het New York Building (gelegen aan de Fifth Avenue, koopprijs US \$3 mln., nu onder meer het onderkomen van het dagblad News World).

¹³⁰ Fraser report, op. cit., blz. 319.

¹³¹ Redelijk betrouwbare cijfers wijzen uit, dat het aantal leden van de Verenigingskerk in de Bondsrepubliek Duitsland ongeveer 1000 (200 kernleden) bedraagt, in het Verenigd Koninkrijk ongeveer 700 en in Frankrijk nog geen 500 (100 kernleden).

De werkzaamheid van de Verenigingskerk heeft van de aanvang af bij voortdurende bedenkingen opgeroepen, zij het dat in de loop van de jaren de teneur van de kritiek wel is veranderd. Werd de Kerk gedurende de eerste jaren van haar bestaan met name door de christelijke kerken kritisch bejegend vanwege haar afwijkende geloofsopvattingen, later spitsten de bezwaren zich meer toe op andere aspecten van haar werkzaamheid, in het bijzonder de politieke en commerciële interessen en de wijze van benadering van volgelingen.

Het anti-communisme en nationalisme, voortvloeiend uit de ideologie van de Kerk, hebben veelvuldig voeding gegeven aan de mening dat de Verenigingskerk politiek bedrijft. De beweging liet het immers niet bij het huldigen van deze ideologische, in de geloofsleer verankerde opvattingen, doch bracht deze ook in de praktijk in de vorm van tal van anti-communistische activiteiten, waarvan in het voorgaande reeds voorbeelden zijn gegeven. Vooral in haar land van herkomst spande de Kerk zich in om de bevolking op de gevaren van het communisme te wijzen. Deze instelling stond borg voor hartelijke betrekkingen met het regime van Park Chung Hee. Zij leidde onder andere tot de oprichting door de Kerk van een groot trainingskamp even buiten Seoul, waar jaarlijks vele Koreanen, waaronder overheidspersoneel en militairen, vorming ontvingen in de strategie van het anti-communisme. Of de betrekkingen van de Park-administratie en de Verenigingskerk van dien aard waren, dat de Kerk ook als het ware een instrument was in handen van de Koreaanse machthebbers was een van de vragen waarmee de Subcommissie on International Organizations uit het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden zich bezighield. De subcommissie ging niet zo ver die vraag bevestigend te beantwoorden maar stelde wel vast, dat er verbanden bestonden tussen de Verenigingskerk en de Zuidkoreaanse regering en dat er verscheidene handelingen waren verricht die een politiek karakter hadden¹³².

Hoe het ook zij, zo er al sprake zou zijn geweest van een belangenverstrengeling tussen de Moon-beweging en de Zuidkoreaanse staat, dan beschikken wij niet over gegevens die het bestaan daarvan op dit moment zouden aantonen¹³³. Afgezien van eventuele verbanden met de Zuidkoreaanse regering, laten de politiek gekleurde activiteiten van de beweging zich naar onze indruk vergelijken met bepaalde activiteiten van tal van andere organisaties, die zich kenmerken door een combinatie van een orthodoxe opvatting en een conservatieve wereldbeschouwing. De Moon-beweging onderscheidt zich daarbij wellicht gradueel door haar niet-westerse herkomst en door de felheid van haar anti-communisme.

Het waren echter niet alleen de politiek getinte bemoeienissen die de Moon-beweging af en toe in opspraak brachten, maar ook bepaalde financiële en economische activiteiten. Conflicten op dat terrein spitsten zich veelal toe op de belastingvrijdom die enige componenten van de beweging was verleend. Daarbij bleken in het algemeen de opvattingen die men huldigde over de cohesie tussen de organisaties binnen de beweging – dat wil zeggen de mate waarin voor belastingvrijdom in aanmerking komende organisaties werden geassocieerd met commerciële organisaties – van grote invloed te zijn op de toekenning dan wel weigering van belastingvrijdom aan religieuze, culturele en educatieve Moon-organisaties.

¹³² Fraser report, op. cit. blz. 331 e.v. Een voorbeeld van dergelijke activiteiten boden de activiteiten ter ondersteuning van president Nixon tijdens de Watergate-affaire, door de Kerk noodzakelijk geoordeeld (zie Our Response, op. cit., blz. 78) omdat Watergate meer was dan een politieke, sociale en economische crisis maar een crisis van de menselijke ziel die een spirituele oplossing behoeft en geen politieke.

¹³³ Veeleer zou men een bewijs van de afwezigheid van een belangenverstrengeling kunnen vinden in de gerechtelijke procedure die de Zuidkoreaanse staat in 1978 aanspande tegen enige tot de Verenigingskerk behorende topfunctionarissen van Il Hwa Pharmaceuticals wegens belastingontduiking, een procedure die overigens niet tot veroordelingen leidde.

Gerechtelijke procedures, die somtijds uit deze conflicten voortvloeiden, verliepen op enkele uitzonderingen na in het voordeel van de Verenigingskerk¹³⁴. Een geruchtmakende tegenslag trof de Kerk echter in mei 1982, toen haar oprichter werd veroordeeld wegens belastingfraude¹³⁵.

Tot processen in verband met de vermeende commerciële werkzaamheid van de beweging is het voor zover ons bekend tot nu toe alleen in de Verenigde Staten gekomen, hetgeen niet wil zeggen dat deze werkzaamheid zich tot dat land zou beperken. Recente perspublicaties wijzen immers ook op niet onaanzienlijke economische activiteiten in landen als de Bondsrepubliek Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en in Zuid-Amerika¹³⁶. Men kan stellen, dat de Kerk in dit opzicht meedrijft op de golven van het Zuidkoreaanse en Japanse economische expansionisme, dat zich vooral in Zuid-Amerika manifesteert.

Nog sterker dan door de bovenvermelde kritiek werd het overwegend negatieve beeld van de Verenigingskerk bepaald door de bedenkingen die in vele landen werden geuit tegen haar wijze van benadering van (potentiële) volgelingen. Verwijten die de Kerk in dit verband werden gemaakt hadden in het bijzonder betrekking op vermeende agressieve en slinkse wervingsmethoden, de toepassing van geestelijk geweld («hersenspoeling»), de uitbuiting van volgelingen en het verbreken van familiebetrekkingen. Wij zullen op de handelwijze van de Kerk in relatie tot deze punten van kritiek nog terugkomen. In het kader van deze paragraaf stellen wij echter vast, dat het met name deze kritiek is geweest die de Verenigingskerk in de ogen van velen heeft gemaakt tot een niets ontziend, op geld en macht belust instituut, dat duizenden jonge mensen tot hun schade en schande met schone schijn weet te verwarren, in te palmen en van hun eigen omgeving te vervreemden¹³⁷. Zo liepen vele ouders en organisaties van ouders, vaak

¹³⁴ Zo won de kerk in mei 1982 in hoger beroep een rechtszaak tegen de stad New York, die haar aanslagen voor onroerend-goedbelasting had opgelegd. Het Gerechtshof van de staat New York oordeelde dat de Kerk als religieuze beweging aanspraak kon maken op belastingvrijdom. In mei 1980 had de Kerk een gerechtelijke procedure om identieke redenen aangespannen tegen de gemeente Tarrytown, NY, ingetrokken toen de rechter positief besliste op het verzoek van de gemeente om Moon zelf als getuige te dagvaarden. Zie voor persberichten over deze rechtszaken onder meer: International Herald Tribune, 19 mei 1982 respectievelijk New York Times, 31 mei 1980.

¹³⁵ Moon werd door een federale jury schuldig bevonden aan poging tot ontduiking van belasting tot een bedrag van \$ 162 000 en aan het doen van valse aangiften over de jaren 1973–1975 en veroordeeld tot 18 maanden gevangenisstraf en een boete van \$ 25 000. Moon heeft tegen het vonnis hoger beroep aangezet. Zijn verdedigers, die tijdens het proces zonder succes hadden verklaard dat de inkomsten waarop de belastingplicht van toepassing werd geacht niet aan Moon toevielen maar aan de Kerk, stellen zich op het standpunt dat Moon het slachtoffer is geworden van een selectief vervolgingsbeleid ingegeven door uit constitutioneel oogpunt laakbare bezwaren tegen het geloof en de activiteiten van de Verenigingskerk.

¹³⁶ Zie wat betreft de Bondsrepubliek Duitsland onder meer Het Vrije Volk, 25 september 1982, waarin melding wordt gemaakt van commerciële activiteiten in de Bondsrepubliek en Oostenrijk via de ondernemingen Sae II Export en Import GmbH te Düsseldorf (poppen en kaarsen) en Saeillo Compagny Ltd. in Kaarst (vertegenwoordiger van de machinefabriek Tong II Industries) en de holding compagny UTI in Düsseldorf (koper van de machinefabriek Wanderer Maschinen GmbH bij München).

Over de zakelijke activiteiten van de beweging in het Verenigd Koninkrijk vermeldt de Observer, 5 april 1981, dat de beweging in 1979 bleek te beschikken over 6 vennootschappen die hun winst afstonden aan twee van belasting vrijgestelde Moon-organisaties, waarvan de drukkerij (United Family Enterprises Ltd.) winstgevend was en de andere niet erg floreerden (totale winst over 1979 ruim f 1 mln.). De Verenigingskerk geniet ingevolge een beslissing van de Charity Commissioner als liefdadige instelling belastingvrijdom maar persberichten, zoals het genoemde artikel in de Observer en in NRC/Handelsblad, 25 juni 1981, wijzen op een toenemende druk op de handhaving van deze status.

Het dagblad Trouw, 24 september 1983 en de Volkskrant, 27 maart 1982 gewagen van zakelijke investeringen van de beweging in enkele Zuidamerikaanse landen.

¹³⁷ Dat dit beeld ook publiekelijk mocht worden uitgedragen werd bevestigd door rechterlijke uitspraken in de Bondsrepubliek Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. In het eerste land verloor de Verenigingskerk een proces tegen vier predikanten die hadden gesteld dat zij psychische terreur op mensen uitoefent, een fascistisch systeem propageert, een misdadige vereniging is en dat door haar jonge mensen tot zelfmoord zijn gekomen. Begin 1983 wees het Bundesverfassungsgerichtshof in Karlsruhe in hoger beroep de klacht van de Kerk dienaangaande af.

Het Britse Hoogerechtshof stelde in maart 1981 de Verenigingskerk in het ongelijk in een proces dat zij wegens smaad had aangespannen tegen de Daily Mail die haar enige jaren tevoren onder meer had aangemerkt als een sinistere, wereldomvattende organisatie die jonge mensen hersenspoelt tot economische lijfeigenschap, die families opbreekt en ouders wanhopig achterlaat. De Kerk, die veroordeeld werd tot de proceskosten die ongeveer f 3 mln. bedroegen, is tegen deze (jury-)uitspraak in beroep gegaan.

met steun van de media, te hoop tegen de aan dat beeld beantwoordende beweging, die hun kinderen in haar macht had. De toetreding van jongeren tot de Kerk werd niet zelden gevolgd door een verbitterde strijd tussen ouders en de beweging waarbij soms harde middelen (ontvoering, deprogrammeren) niet werden geschuwd, evenmin als juridische procedures¹³⁸. In de regel probeerden de ouders bij het volgen van de gerechtelijke weg hersteld te worden in de feitelijke uitoefening van de ouderlijke macht, hetgeen weinig kans van slagen had, zeker ingeval het meerderjarige kinderen betrof, en bovendien weinig vruchtbaar bleek doordat de mobiliteit die de leden van de Kerk vertonen bij uitstek in dit soort gevallen als effectief verdedigingsmiddel diende.

3.8.2. *Opvattingen*

De godsdienstige opvattingen van de Verenigingskerk zijn neergelegd in de «Goddelijke Beginselen», die in 1957 in boekvorm werden gepubliceerd. De Beginselen zouden gedurende een lange periode sinds het eerste visioen in 1936 aan Sun Myung Moon zijn geopenbaard en, naar wordt aangenomen, uiteindelijk niet door Moon zelf maar door een van zijn volgelingen te boek zijn gesteld¹³⁹. Een tweede bron voor de leer van de Kerk vormen de gebundelde toespraken van Moon, de zogeheten «Master Speaks».

De Goddelijke Beginselen omvatten een afwijkende interpretatie van de bijbel gekoppeld aan een bijzondere visie op de wereldgeschiedenis. Centraal daarin staat de opvatting dat de eindtijd nabij is en dat er een messias (een heer der wederkomst) zal komen, die het Koninkrijk van God op aarde zal vestigen. Gods bedoeling om dit rijk van de aanvang af de aarde te laten beheersen, is mislukt, aldus leert de Verenigingskerk, doordat de eerste vrouw door satan werd verleid alvorens zij met de eerste man langs geoorloofde weg een gezin had gesticht. De zondeval van de eerste mensen bracht een zondig nageslacht voort en maakte dat de gehele verdere ontwikkeling van de mensheid in het teken kwam te staan van het (her)vinden van de beoogde eenheid met God. Daartoe diende de satan te worden vernietigd en moest er een volmaakte mens komen, die niet bezweek voor de satanische macht, de vader zou worden van zondeloze en in eenheid met God verkerende nakomelingen. Jezus was zo'n mens, maar hij was door het ongeloof van de mensen niet in staat om zijn opdracht te volbrengen. Dit niet-slagen van Jezus, zoals ook dat van zijn oud-testamentische voorlopers diende te worden goedgeemaakt, alvorens opnieuw een volmaakte mens zou kunnen opstaan.

Deze processen van herstel verlopen volgens een patroon, waarvan de lijnen duidelijk worden door een schematische ontleding van de bijbelse en de nieuwe geschiedenis. Uit dit patroon blijkt dat wij tegenwoordig in een tijdperk leven, waarin zich een «heer der wederkomst» zal openbaren en waarin de geschiedenis een beslissende wending zal nemen. Deze mens zal het werk van Jezus voltooien en de eenheid van de mensheid met God daadwerkelijk herstellen. Hij zal afkomstig zijn uit Korea – de uitverkoren natie – en zal door zijn volmaaktheid de grondslag voor een zondeloos

¹³⁸ Een geruchtmakende zaak speelde zich af in het Franse Besançon, waar ouders hun 21-jarige dochter die tot de Verenigingskerk was toegetreden ontvoerden ten einde haar te laten deprogrammeren. De ouders werden beschuldigd van ontvoering, terwijl het meisje door de politie werd bevrijd en in staat werd gesteld naar de beweging terug te keren. De beroering die dit voorval in Frankrijk teweegbracht was groot en werd nog groter toen de onderzoekrechter in Besançon op 8 juni huiszoeking liet doen in 21 centra van de Kerk in Frankrijk. Zie onder meer *Le Monde*, 10 juni 1982. Over de resultaten van dit onderzoek hebben ons nog geen nadere berichten bereikt.

¹³⁹ Zie over het (omstreden) auteurschap van de Goddelijke Beginselen onder meer: R. Kranenburg, *De Goddelijke Beginselen en de Verenigingskerk, Religieuze bewegingen in Nederland*, 1981, 2, blz. 3–28 en 1981, 3, blz. 3–32. In deze artikelen wordt tevens uitvoerig ingegaan op de inhoud van de leer van de Verenigingskerk. Bijdragen daarover zijn ook te vinden in: K. E. Becker en H. P. Schreiner (ed.), *Neue Religionen – Heil oder Unheil? Frankenthaler Gespräche*, Landau, 1982.

geslacht leggen. In deze tijd zal de laatste grote strijd tussen de goede en de kwade machten plaatsvinden en zal het goede definitief overwinnen. De huidige situatie leert dat dat moet voeren tot de ondergang langs geestelijke of – als de mensen zich niet tot God zouden wenden – langs fysieke weg van het communisme, dat de neerslag is van het satanische wereldbeeld. Na de eindstrijd zal er een wereld zijn, waarin een democratische samenleving bestaat van gelijke, godvruchtige en gelukzalige mensen, en waarin één religie, cultuur en wetenschap bestaat, kortom een wereld die het Koninkrijk Gods is.

Wie de heer der wederkomst is wordt in de Goddelijke Beginselen noch in secundaire bronnen van de geloofsleer met zoveel woorden meegedeeld. Pas nadat het Rijk Gods is gevestigd zou dat met zekerheid kunnen worden vastgesteld. Niettemin bevatten deze geschriften wel aanwijzingen die duiden in de richting van de stichter van de Verenigingskerk. Voor vele volgelingen staat buiten kijf dat Moon de messias is. Deze overtuiging wordt onder meer onderstreept door de grote betekenis die binnen de beweging wordt toegekend aan het huwelijk dat deze in 1960 sloot – een huwelijk waarmee de feitelijke basis werd gelegd voor de toekomstige eenwording van de mensheid met God –.

In de opvattingen van de Verenigingskerk speelt de verbinding tussen man en vrouw een vooraanstaande rol. Het is deze verbinding, die de onmisbare voorwaarde vormt voor met God verenigde nakomelingen. Tegelijk vormt zij ook een treffende illustratie van de tweeledigheid die de leer van de Kerk kenmerkt en die als oosters element daarbinnen valt te typeren. De schepping is in al haar geledingen doortrokken van tweeledige eigenschappen, het positieve en het negatieve, licht en donker, water en vuur, mannelijk en vrouwelijk, yin en yang. God is de scheppende kracht. Tweeledigheid is het instrument van die scheppende kracht, de motor van evolutie.

Het zou onjuist zijn deze tweeledigheid ook te bespeuren in de tegenstelling God en satan welke zich concretiseert in goed en kwaad, omdat het hier gaat om twee tegenover elkaar staande doelen, vergelijkbaar met de tegenstelling waar en niet-waar. Beide kunnen niet met elkaar samenwerken of naast elkaar blijven bestaan. Daarom bestaat het eindstadium van de ontwikkeling van de wereld in de overwinning van het goede op het kwade en daarmee de intrede van een eenheidstoestand, gekenmerkt door God zonder satan, goed zonder kwaad.

Typisch oosters is ook de eenheid van religie, cultuur en wetenschap, die de leer verkondigt. De Goddelijke Beginselen, zo stelt de Kerk dan ook, zijn voor ieder mens door ervaring verifieerbaar. Religieuze ervaring en wetenschappelijk inzicht zijn geen twee totaal verschillende categorieën, het zijn manifestaties van een en hetzelfde. Daarop laat zich de behoefte van de Kerk baseren aan een nieuwe waarheid, die wetenschap en religie verenigt (de belangrijkste drijfveer tot de organisatie van de ICUS-conferenties).

Niettegenstaande oosterse invloeden merkbaar zijn baseert de Verenigingskerk zich nochtans duidelijk op de bijbel, zij het dat haar visie daarop afwijkingen vertoont van de gebruikelijke christelijke opvattingen. Haar uitleg van de bijbel zal, zo meent zij, uiteindelijk alle andere interpretaties bijeenbrengen en een samensmelting van alle christelijke en niet-christelijke religies bewerkstelligen. Mogen onderwerpen als de plannen van God met deze wereld, zondeval en boetedoening en de heilsverwachting tot het traditionele christelijke gedachtengoed worden gerekend, veel meer dan in de christelijke traditie weerspiegelt de bijbelinterpretatie van de Verenigingskerk een sterke neiging tot symboliek – waarin aan ogenschijnlijk feitelijke mededelingen een diepere betekenis wordt verbonden¹⁴⁰ – en een sche-

¹⁴⁰ Een voorbeeld van symbolische uitleg biedt de betekenis die wordt toegekend aan de zinsnede in Num. 20:11 waarin Mozes tweemaal met zijn staf op de rots slaat om er water uit te laten vloeien. Zou Mozes de rots – die Jezus symboliseert – maar eenmaal hebben geslagen, dan zou hij de zondeval van Adam hebben vergoed. Door tweemaal te slaan maakte hij het mogelijk dat ook Jezus zou worden geslagen waarmee de kiem voor het niet-slagen van Jezus was gelegd.

matische wijze van benadering – waarin de historische ontwikkelingen zich als het ware met wiskundige wetmatigheid voltrekken¹⁴¹ –. De meest opvallende afwijking van de christelijke orthodoxie is gelegen in de visie op Jezus, die volgens de Verenigingskerk door zijn kruisiging wel geestelijke redding bracht voor degenen die in hem geloven doch niet de totale verlossing die slechts de wederkomst van de messias kan brengen.

De geloofsleer van de Verenigingskerk leidt in ideologisch en ethisch opzicht tot enkele ondubbelzinnige opvattingen, waarvan wij de belangrijkste willen vermelden. In de eerste plaats komt de voorname rol die in de leer wordt toebedeeld aan het huwelijk en het gezin tot uiting in standpunten over de huwelijksmoraal die nogal behoudend aandoen: het huwelijk is de hoeksteen van de nieuwe samenleving en de eerste taak van de vrouw is die van moeder. In de tweede plaats monden de opvattingen over goed en kwaad uit in een krachtige ideologische stellingname, die zich tegen het communisme keert. Democratie, zo vindt de Kerk, biedt als politiek systeem goede mogelijkheden om satans dictatorschap te breken en om Gods heerschappij te herstellen met de heer der wederkomst als middelpunt. Het communisme biedt deze mogelijkheden niet en dient daarom te worden afgekeurd. Het verdwijnen van het communisme – van wezenlijk belang voor het ontstaan van de nieuwe aarde – zal echter pas na veel strijd kunnen worden bewerkstelligd. Daarmee is een derde consequentie van de leer aangeduid, namelijk dat de heilsverwachting van de Verenigingskerk de actieve inzet van haar leden vergt. De activiteiten behoren zich niet te beperken tot het leven volgens de ethische normen van de Goddelijke Beginzelen en tot missionering. De ideologische stellingname dwingt tevens tot actieve participatie in politieke activiteiten van uiteenlopende aard om de ondergang van het communisme naderbij te brengen. Evenzeer dient nu al te worden gewerkt aan de vorming van een religieuze, culturele en wetenschappelijke eenheid die de nieuwe wereld na het verdwijnen van het communisme zal kennen.

Zo laat de verbinding tussen de gevarieerde werkzaamheden van de Verenigingskerk zich zoeken in de geloofsleer, zoals het ook de geloofsleer is die normaliter anders te kwalificeren activiteiten voor de leden van de Kerk religieus kleurt. De grens tussen wat religieus is en wat niet wordt door de Kerk zo getrokken, dat ook economische activiteiten nog primair als religieus worden aangemerkt, verricht als zij worden met het oog op het grote einddoel. Voor het bereiken van dat doel moet geen middel onbeproefd worden gelaten.

3.8.3. *Activiteiten in Nederland*

De activiteiten van de Verenigingskerk in ons land namen een aanvang in 1965. In dat jaar arriveerden enige Nederlandse zendelingen van de Kerk vanuit de Verenigde Staten, met de opdracht om de basis te leggen voor een Nederlandse tak van de beweging. In andere Westeuropese landen gebeurde in die tijd hetzelfde.

Over de eerste jaren van het bestaan van de Kerk in Nederland staan ons weinig gegevens ter beschikking. Zoveel staat wel vast, dat de Kerk geen kans zag een aanhang van enige betekenis te verwerven en dat haar werkzaamheid daarmee in overeenstemming was. In 1969 nam de Kerk de juridische vorm aan van kerkgenootschap. Haar bepalingen van inrichting en bestuur bracht zij ter kennis van de minister van Justitie en de daarop volgende ontvangstbevestiging zijdens de minister vatte zij op als erkenning

¹⁴¹ Het schematische verloop van de geschiedenis manifesteert zich in de opvolging van tijdvakken van een bepaalde duur (400, 120, 40 jaren). Tijdperken waarin gefaald is worden gevolgd door tijdperken waarin het falen door vergoeding wordt hersteld. De heer der wederkomst zal de geschiedenis uit deze kringloop halen.

van haar juridische status – een status die overigens sedertdien in rechte niet in twijfel is getrokken –¹⁴². De bepalingen van inrichting en bestuur vermeldten als officiële naam van de Kerk The Holy Spirit Association for the Unification of World Christianity in Nederland, ook genaamd Unified Family en Unification Church. In 1978 werd de benaming Unified Family vervangen door Verenigingskerk.

In het begin van de jaren '70 leek de ontwikkeling van de Kerk een gunstige wending te nemen door de geleidelijke toename van het ledental. De optimistische toekomstverwachtingen deden de Kerk, die toentertijd kleine vestigingen had in Amsterdam en Utrecht, besluiten een groot onderkomen aan te kopen dat zou kunnen dienen als nationaal centrum en als brandpunt van activiteiten. De keuze viel op het voormalige BIO-vakantieoord in Bergen aan Zee. Het pand werd in 1972 gekocht voor f 1,2 mln. met een hypothecaire lening verstrekt door de verkoper, die bovendien als zekerheid bedong dat de eigendom van het pand pas later zou overgaan, wanneer duidelijker zou zijn of de Kerk haar financiële verplichtingen zou kunnen nakomen. De eigendomsoverdracht vond uiteindelijk plaats in 1975. Naast Bergen aan Zee bleef ook de vestiging in Amsterdam van belang.

De statuten van de Verenigingskerk laten zien dat de Kerk wordt bestuurd door een raad van bestuur, die jaarlijks wordt gekozen door de algemene ledenvergadering. De voorzitter van de raad van bestuur is tevens voorzitter van het dagelijks bestuur, dat de dagelijkse lopende zaken behartigt. Wat de statuten echter niet vermelden is, dat de algemene ledenvergadering het bestuur uit haar midden zou kiezen en zo kon het dan ook gebeuren dat toen de oorspronkelijke oprichter van de Kerk in Nederland in 1977 naar elders vertrok, een nieuwe leider werd voorgesteld door Moon en enige voorzitters van vestigingen in andere landen. De democratische inrichting van de statuten staat derhalve een feitelijke benoeming van bovenaf niet in de weg. De formele aanvaarding door de algemene ledenvergadering vindt echter niet plaats dan nadat er een basis van verstandhouding tussen de nieuwe voorzitter en de leden is ontstaan.

Dit zelfde spanningsveld tussen de formele autonomie op nationaal niveau en de feitelijke – en overigens vanuit de geloofsovertuiging aanvaarde – hiërarchie in internationaal opzicht doet zich ook gevoelen in de werkzaamheid van de Kerk. Hoewel de nationale Kerk zeker formeel autonoom is en ook materieel in de regel zelf beslist over haar beleid, bestaat er toch een onmiskenbare neiging zich te richten naar beleidsbepalingen, bij voorbeeld in de vorm van internationale projecten, die mondiaal (in de Verenigde Staten) of regionaal (op de bijeenkomsten van nationale voorzitters in Frankfurt) worden genomen. Financieel is de nationale Kerk zelfstandig, al geldt ook hier dat andere onderdelen van de internationale beweging financiële steun kunnen bieden, wanneer dat nodig zou zijn.

Het optimisme dat in 1972 had geleid tot de aankoop van het centrum in Bergen aan Zee, nu geheten Huize Glory, werd in de daarop volgende jaren niet bewaarheid. Het ledental bleef beperkt, enerzijds doordat de missieactiviteiten in ons land weinig resultaat hadden en anderzijds door de aanhoudende zuigkracht die de Verenigde Staten en in mindere mate Japan op het ledenbestand uitoefenden. Ook al omdat nogal wat Nederlanders in de Verenigde Staten tot de Kerk toetraden is het aantal actieve Nederlandse leden van de Verenigingskerk die buitenslands verblijven groter dan dat in Nederland. Recente cijfers, afkomstig van de Kerk zelf,

¹⁴² De betekenis die de Verenigingskerk kennelijk hecht aan de registratie van de Kerk als kerkgenootschap komt onder meer tot uiting in het feit dat zowel het briefpapier als de lidmaatschapskaart van de Verenigingskerk de vermelding bevatten «geregistreerd bij het Ministerie van Justitie onder nr. KG 201». Mede in het licht van de schriftelijke mededeling van de Kerk aan ons dat de Kerk erkend is, achten wij de conclusie gewettigd dat de Kerk niet alleen zelf deze juridische status op haar van toepassing acht, maar ook graag naar buiten toe de indruk wekt officieel als kerkgenootschap erkend te zijn.

gewagen van (naar schatting) 100 Nederlandse leden in het buitenland (vooral in de Verenigde Staten) en niet meer dan 20 actieve (kern)leden in Nederland. In ons land telt de Kerk bovendien nog ongeveer 200 sympathisanten, terwijl hier voor missioneringswerk gemiddeld zo'n 20 buitenlandse leden, vooral uit de Bondsrepubliek en Oostenrijk verblijven. Buitenlandse leden vertoeven niet langer dan 3 maanden achtereenvolgend in Nederland. De ervaring heeft de Kerk geleerd dat een langer verblijf moeilijkheden oplevert met de vreemdelingenpolitie. De aanwezigheid in ons land van buitenlandse leden wordt blijkens mededelingen van de Kerk sinds jaar en dag gemeld bij de politie in Utrecht.

De (niet getrouwde) actieve leden van de Kerk wonen in meerderheid in communaal verband. Een deel van deze leden heeft een normale werkkring buiten de Kerk en brengt zijn inkomen in in de commune. Een ander deel stelt zich volledig in dienst van de Kerk en voorziet voor dit werk in feite in zijn eigen levensonderhoud. Voor zover de genoten inkomsten niet nodig zijn voor de kosten van bestaan van de commune en de persoonlijke levensbehoeften komen zij ten goede aan de Kerk. Daarnaast heeft de Kerk nog enkele leden in dienstbetrekking (in 1980: 7; in 1983: 2). Deze verrichten administratieve of anderszins ondersteunende werkzaamheden ten behoeve van de Kerk tegen een geringe tegemoetkoming. Zij hebben overigens wel een dienstbetrekking in wettelijke zin, waarmee zij belasting- en premieplichtig zijn en tevens verzekerd zijn ingevolge de Ziektenwet. Dat laatste geldt niet voor de leden die fulltime voor de Kerk werken zonder in dienstbetrekking te zijn. Zij plegen een particuliere ziektekostenverzekering af te sluiten, waarvoor de premie wordt betaald uit de opbrengst van hun werkzaamheden.

Niet onbegrijpelijk voor een kleine beginnende organisatie spitsten de activiteiten van de Verenigingskerk zich tot heden toe op een tweetal, nauw met elkaar samenhangende punten, namelijk missionering en fondsenwerving. In deze taken verenigen zich de zelf aanvaarde opdracht tot het uitdragen van het geloof (in het Engels witnessing genoemd ofte wel getuigen) en de vervulling van de eerste bestaansvoorwaarden voor de Kerk: leden en geld. Vooral in de beginjaren vonden deze activiteiten in ons land in eerste instantie plaats op straat. Men poogde met voorbijgangers in gesprek te komen en belangstelling te wekken voor een nadere kennismaking in de centra in Bergen aan Zee of Amsterdam. Het maandblad van de Kerk «Doorbraak» vervulde in die benadering een belangrijke rol. De aanbieding van dit blad diende een tweeledig doel, het leggen van het eerste contact met de voorbijgangers en de overdracht van informatie enerzijds en – ingeval het blad, zoals gewoonlijk, tegen betaling werd aangeboden – het verdienen van geld anderzijds. Deze vorm van straatevangelisatie is tegenwoordig echter minder in zwang, nu men bij voorkeur huis-aan-huisacties voert die effectiever blijken. Activiteiten als deze worden in beginsel door het hele land ontplooid en ontmoeten, gegeven het feit dat daarin de colportage van een (religieus) tijdschrift centraal staat, weinig moeilijkheden van de zijde van de gemeentelijke autoriteiten. Naast «Doorbraak» worden in deze acties ook wel andere artikelen te koop aangeboden, zoals plantjes.

De Kerk tracht nog op andere manieren mensen voor zich te interesseren, vooral door individuele inspanningen van de leden in hun directe omgeving. Aan het einde van de jaren '70 werd aan deze wijze van benadering een extra dimensie gegeven door de introductie van de zogenaamde «home church». Home church houdt in, dat een lid van de Kerk zich in zijn eigen buurt inzet, niet alleen om zijn geloof uit te dragen maar meer nog om mensen op allerlei wijzen hulp te bieden. Dit werk kan de vorm aannemen van bejaardenwerk, hulp bij ziekte, het organiseren van kleine projecten in de buurt of geestelijke bijstand. Soms ook richt men zich op een specifieke groep, zoals enige tijd geleden een echtpaar op de Amsterdamse Zeedijk een «huiskamerproject» is gestart voor drugsverslaafden.

Een andere methode die de Kerk hanteert om met mensen in contact te komen is het organiseren van lezingen of culturele avonden in een van de centra. Men meent echter dat met een persoonlijker benadering van mensen het beste resultaat wordt geboekt. Introductielezingen vervullen tegenwoordig uit doelmatigheidsoverwegingen ook de functie om de *motivatie van mensen te toetsen alvorens zij voor deelneming aan een weekendbijeenkomst worden uitgenodigd.*

In het midden van de jaren '70 heeft men vanuit de Kerk enige tijd activiteiten ontplooid, gericht op middelbare scholen in de vorm van voorlichtende lezingen in het kader van het vak maatschappijleer. Toen de Kerk in 1975 echter in opspraak kwam doordat zij onderdak verschafte aan minderjarigen¹⁴³, liep deze werkzaamheid sterk terug. De laatste tijd is het aantal lezingen dat op scholen wordt gegeven weer toegenomen.

Is men erin geslaagd om bij iemand belangstelling voor de opvattingen van de Kerk te doen ontstaan, dan nodigt men diegene in de regel uit voor een nadere kennismaking. Daartoe worden op gezette tijden weekends georganiseerd in het centrum in Bergen aan Zee, welke verlopen volgens een vast stramien. De Kerk noemt dergelijke programma's workshops. De opzet van een tweedaagse workshop omvat een vijftal lessen waarin de geloofsbeginselen van de Verenigingskerk aan de orde komen. Tussen de lessen is er vrije tijd en er is ruimte voor discussie. *'s Zondags is er een godsdienstoefening.* De kosten van een weekend bedragen in totaal f 25. Het aantal mensen dat gelijktijdig aan een weekend-workshop deelneemt is beperkt, meestal niet meer dan 4 à 5 (vergezeld van een zelfde aantal begeleiders van de Kerk). Aan het einde van het weekend heeft de deelnemer een algemeen overzicht van de geloofsopvattingen van de Kerk¹⁴⁴. Wenst hij zijn kennismaking met de Kerk na het eerste weekend voort te zetten, dan bestaat de mogelijkheid tot het volgen van 7-daagse en 21-daagse workshops, eveneens volgens een vrij strak schema georganiseerd. De 7-daagse workshop richt zich vooral op de verdieping van de kennis van de geloofsopvattingen. De kosten van deze workshop zijn f 70. In de 21-daagse workshop, die veelal pas enige maanden na de eerste workshops wordt gevolgd, ligt het accent meer op het praktiseren van het geloof, waarbij witnessing en fundraising (getuigen en geldinzameling) een plaats in het programma hebben. De kleinschaligheid van de Nederlandse organisatie brengt met zich, dat de langer durende programma's hier moeilijk uitvoerbaar zijn, gegeven de zware claims die zij leggen op de schaarse mankracht van de Kerk. De activiteiten in dit opzicht bepalen zich dan ook voornamelijk tot de tweedaagse programma's. Voor deelneming aan langere workshops plegen belangstellenden te worden verwezen naar het buitenland, in de regel het Verenigd Koninkrijk, waar men over een grotere organisatie met meer faciliteiten beschikt. Behalve de genoemde workshops bestaat binnen de Kerk ook nog een 40-daagse workshop. Deze omvat echter een uitgebreid trainingsprogramma voor gevorderde leden en wordt gegeven in de Bondsrepubliek, Engeland, Italië of de Verenigde Staten.

De hier beschreven benadering van aspirant-leden en belangstellenden wordt door de Kerk overal ter wereld in grote lijnen gevolgd. Waar afwijkingen van deze werkwijze zijn te constateren zijn deze niet fundamenteel. Zo gebruikt men in Japan als belangrijk middel tot het leggen van het eerste contact door de Kerk geëxploiteerde koffiebars, terwijl daarnaast videofilms een belangrijke plaats innemen in het propagandamateriaal. Met name de aanpak in de Verenigde Staten (San Francisco en New York), gebaseerd op hetzelfde benaderingsmodel, heeft veel kritiek ontmoet en heeft de Kerk de naam bezorgd van een organisatie, die door haar wervingsmethodiek niets

¹⁴³ Zie onder meer kamervragen van het Tweede-Kamerlid Geurtsen van 23 februari 1976, Aanh. Hand. II, 1976-1977, nr. 595. Het antwoord van de minister van justitie maakte overigens duidelijk dat op dat moment geen minderjarigen in het Bergense centrum verbleven, van wie opsporing en aanhouding door ouders was verzocht.

¹⁴⁴ Vroeger werd de deelnemer in de regel tevoren niet meegedeeld dat hij te gast was bij de Verenigingskerk, tegenwoordig gebeurt dat wel.

vermoedende jongeren tot willoze slachtoffers van haar bedoelingen maakt. Mede omdat relatief veel Nederlanders in de Verenigde Staten met de Kerk in aanraking zijn gekomen, zullen wij in dit kader even stil blijven staan bij de daar gevolgde handelwijze¹⁴⁵. Nadat volgens de geijkte methoden (uitdelen pamfletten, aanspreken op straat) interesse is gewekt (waarbij tegenwoordig de identiteit van de Verenigingskerk niet meer zou worden verzwegen) volgt een tweedaagse workshop, meestal in het weekend, waaraan de gast samen met degene die de uitnodiging heeft overgebracht deelneemt. Het weekend vindt plaats op een rustige plaats, vrij ver van de grote stad, en omvat een druk programma, dat van 's morgens vroeg tot 's avonds laat zit volgestopt met lezingen over de Goddelijke Beginselen gevolgd door groepsdiscussie (in totaal 12 uren op een dag). Daarnaast: zingen, sport, 3 maaltijden per dag. De gasten hebben een vaste begeleider, die het hele programma meemaakt. Op de avond van de tweede dag wordt men aangemoedigd te blijven voor de aansluitende, 7-daagse workshop. Ook die workshop kenmerkt zich door een druk dagprogramma, met 5 uren lezingen en discussie, 2 uren sport, wandelen of fysieke arbeid en 's avonds gezamenlijke activiteiten («sharing») en discussie, terwijl de dag besloten wordt met het beschrijven van ervaringen en gevoelens in het zogenaamde reflection book. De daarop volgende 21-daagse workshop heeft zo mogelijk een nog zwaarder programma, waarin men naar de stad gaat, de eerste week om te «witnessen», de tweede week om te «fundraisen» en verdere programmapunten zijn veel bidden, lezingen, «sharing» en «reflecting». Het algemene stramien wijkt, zoals al gesteld, niet wezenlijk af van wat elders gebruikelijk is. Het verschil met de benadering in West-Europa zit naar wordt aangenomen vooral in de grotere directheid van de benadering en de intensiteit van het programma en de begeleiding en – voor zover het gaat om niet-Amerikanen – wellicht de grotere toegankelijkheid van de aspirant-leden.

Van de zijde van de Kerk wordt de aanwezigheid van die verschillen niet ontkend, zij het dat men niet vindt dat sprake is van uitoefening van sterke, laat staan ontoelaatbare, psychische druk. In dit verband is het interessant te bezien welke resultaten de Kerk met haar introductie-activiteiten boekt.

Blijkens mededelingen van de Kerk is de mate van succes in Nederland 1:5, wat wil zeggen dat van de 5 mensen die een workshop hebben doorlopen er gemiddeld één tot de Kerk toetreedt. Exactere cijfers hebben wij niet kunnen verwerven. Zouden zij kloppen, dan steken zij gunstig af bij de bevindingen van verscheidene wetenschappelijke onderzoekers in andere landen¹⁴⁶. In het beschouwende deel van deze paragraaf zullen wij nog op dit aspect terugkomen.

De Verenigingskerk kent drie typen lidmaatschap: full-time, home-church of gewoon lidmaatschap. Om lid te worden behoeft men niet te voldoen

¹⁴⁵ De nu volgende beknopte beschrijving is gebaseerd op gesprekken met functionarissen van de Verenigingskerk, een rapportage van de Nederlandse ambassade in Washington, gesprekken met en artikelen over Nederlandse ex-leden en een artikel van dr. M. Galanter in het *American Journal of Psychiatry* 137, 12 december 1980, blz. 1574, getiteld *Psychological induction into the large-group: Findings from a modern religious sect*, waarin een beschrijving wordt gegeven die kenmerkend was voor de gang van zaken eind 1978 in Boston, New York City, Washington en Zuidelijk Californië.

¹⁴⁶ Dr. M. Galanter, *American Journal of Psychiatry* 137, 12 december 1980, die de wederwaardigheden volgde van 104 personen die in de Verenigde Staten aan een tweedaagse workshop begonnen, stelt vast dat na afloop van de 21-daagse workshop 9% was toegetreden als lid (waarvan overigens binnen 4 maanden nog weer een derde deel zou afvallen).

E. Baker, *Who'd be a Moonie*, in B. Wilson (ed.), *The social impact of new religious movements*, New York 1981, blz. 59, concludeert dat in het Verenigd Koninkrijk 1 van de 10 deelnemers aan een workshop lid wordt. In hetzelfde artikel vermeldt zij dat dit percentage in Scandinavië aanzienlijker lager is (hoewel ook het latere verloop geringer is), hetgeen zij in verband brengt met het feit dat de bestudering van de geloofsopvattingen relatief meer in de eigen woonomgeving van het aspirant-lid geschiedt.

W. Kuner, *Zur Soziogenese einer Mitgliedschaft in der Vereinigungskirche* in: K. Becker en H. P. Schreiner (ed.) *Neue religionen, Heil oder Unheil*, Landau 1982, blz. 149, stelt, verwijzend naar eerder onderzoek, dat in de Bondsrepubliek ruim 6% van degenen die de workshop hebben voltooid tot de Kerk toetreedt.

aan specifieke voorwaarden, al wordt er vanzelfsprekend van uitgegaan dat men zich met de geloofsopvattingen en idealen van de Kerk kan verenigen. In de regel vindt toetreding dan ook niet plaats dan nadat men zich terdege in de leer van de Kerk heeft verdiept. De positie waarin leden ten opzichte van de Kerk verkeren – hun rechten en verplichtingen – hangt in hoge mate af van de vorm van lidmaatschap waarvoor men kiest. In het algemeen geldt dat aan het lidmaatschap op zich zelf geen bijzondere rechten of verplichtingen zijn verbonden. Het lidmaatschap is kosteloos, hoewel binnen de gehele Kerk de ongeschreven regel bestaat dat een ieder die daarvoor de mogelijkheid bezit een tiende deel van zijn inkomsten aan de Kerk afstaat. Daartegenover staan dan ook geen specifieke rechten of faciliteiten. Men kan echter eigener beweging een nauwere binding met de Kerk aangaan, waarbij de toetreding tot full-time lid het verste gaat. Full-time lidmaatschap betekent een volledig engagement met de Kerk, dat wil zeggen dat men zich geheel beschikbaar stelt voor de activiteiten die in kerkelijk verband worden ontplooid. Wat die activiteiten zijn is in het voorgaande reeds aangestipt, voornamelijk witnessing en fundraising. Full-time leden leven in de regel in een woongemeenschap, welke ook is aangewezen op de inkomsten van leden die een volledige of deeltijdbaan hebben buiten de Kerk. Deze leden werken derhalve in indirecte zin voor de Kerk, reden waarom de Kerk de gehele groep van full-time leden tegenwoordig liever betitelt als kernleden.

Het home-church lidmaatschap, dat sedert enkele jaren tot de mogelijkheden behoort, biedt leden meer ruimte dan het full-time lidmaatschap om een eigen leven te leiden. Hoewel hun toewijding aan de idealen van de Kerk geenszins geringer hoeft te zijn, zijn bepaalde leden door hun persoonlijke omstandigheden niet bereid of in staat zich geheel voor de Kerk in te zetten. Zij verkiezen bij voorbeeld in hun eigen woning te blijven wonen, hun eigen gezinsverband te handhaven en hun eigen werkkring te behouden. Door home-church lid te zijn trachten zij hun actieve bijdrage aan het werk van de Kerk te leveren door het verrichten van sociaal werk in hun directe omgeving. In het algemeen bieden zij hun diensten kosteloos aan. Hun bijdrage aan de Kerk moet dan ook meer worden gezien in termen van bevordering van de maatschappelijke acceptatie en missionering dan in financiële termen. Zo willen home-church leden door hun sociale werk niet alleen uiting geven aan hun geloofsopvattingen maar daarnaast ook het middelpunt zijn van een plaatselijke groep, die in de beginselen van de Kerk belang stelt en daarmee verwantschap voelt.

Een lid van de Verenigingskerk dat de geloofsopvattingen serieus neemt, zal zich niet tevreden mogen stellen om zelf bevrediging in zijn wijze van leven te vinden, hij zal ook moeten proberen als bruggehoofd te dienen voor mensen die de gang naar die Kerk zouden kunnen maken. Om die reden doen de gewone leden – de derde onderscheiden categorie – eigenlijk te weinig om hun lidmaatschap geheel waar te maken. Nochtans kan ook de Verenigingskerk er niet om heen, dat er mensen zijn die zich met de leer van de Kerk identificeren, doch geen kans zien, afgezien van het leveren van financiële bijdragen, zelf activiteiten voor de Kerk te ontwikkelen.

De godsdienstoefeningen van de Verenigingskerk hebben een minder formeel karakter dan die in de christelijke kerken in het algemeen. Zij vinden plaats op zondag, niet in kerkgebouwen (in landen waar zij meer leden telt beschikt de Kerk overigens wel over kerkgebouwen), doch in de eigen centra of bij de leden thuis. Er is geen formele kerkelijke hiërarchie in die zin dat er theologisch geschoolde predikanten zijn die in de dienst voorgaan, doch gewoonlijk geeft de leider van het centrum tevens leiding aan de godsdienstoefening. Anderen kunnen dit echter ook doen of onderdelen van de dienst, zoals bijbellezingen of gebeden, voor hun rekening nemen.

Leden die de Verenigingskerk wensen te verlaten worden, zo is onze stellige indruk, vanwege de Kerk geen belemmeringen in de weg gelegd, al

achten de leden het wel hun plicht om degene die dit voornemen heeft tot andere gedachten te bewegen. Naarmate leden zich sterker met de Kerk hebben verbonden, in leven, relatie en werk, zal het losmakingsproces moeilijker verlopen, hetgeen een onvermijdelijk gevolg is van de inhoud van het full-time lidmaatschap van de Kerk. Juist de Verenigingskerk is bovendien bij herhaling, ook in Nederland, geconfronteerd met activiteiten van familieleden en vrienden van leden, gericht op het verbreken van de band tussen het lid en de Kerk¹⁴⁷. Soms hielden deze acties zelfs ontvoering en deprogrammering in. Op dat aspect zullen wij in breder verband terugkomen. Hier zij echter gewezen op het feit dat de Kerk een zorgvuldiger beleid is gaan voeren ten aanzien van minderjarigen. Toetreding van minderjarigen is thans niet meer mogelijk zonder schriftelijke toestemming van ouders of verzorgers. De bemoeienissen van die zijde betroffen dan ook steeds meerderjarigen.

De Verenigingskerk houdt zich, zoals al eerder is opgemerkt, niet uitsluitend bezig met activiteiten die een onmiddellijke relatie hebben met de geloofsopvattingen en het voortbestaan van de Kerk. Werkzaamheden die in het algemeen kunnen worden gezien als een indirecte toepassing van de leer (culturele, ideologische, wetenschappelijke, politieke activiteiten) en ondersteunende werkzaamheden (economische activiteiten) genieten evenzeer haar aandacht, ook in Nederland, zij het dat de geringe omvang van de kerkelijke vestiging in ons land daaraan grote beperkingen oplegt.

Van economische activiteit van de Kerk, in die zin dat door individuele leden ondernemingen worden gedreven dan wel beheerd waarvan het rendement voor een belangrijk deel aan de Kerk ten goede komt, is ons wat betreft ons land niets bekend. Van de zijde van de Kerk is ons meegedeeld dat van een dergelijke activiteit geen sprake is. Op de andere gebieden vinden de activiteiten in de regel plaats onder auspiciën van wereldwijde, in de Verenigde Staten gevestigde organisaties. Dergelijke organisaties hebben in tal van landen vestigingen, dikwijls met een afzonderlijke rechtspersoonlijkheid. In Nederland is deze belangenbehartiging toevertrouwd aan individuele leden van de Kerk. Rechtspersonen zijn daarvoor niet in het leven geroepen, met uitzondering van de vereniging Federatie voor Wereldvrede, die zich onder meer heeft gemanifesteerd met een actie tegen de Russische SS 20. De rol van de betrokken leden in Nederland is in de eerste plaats die van contactpersoon, die bij voorbeeld ingeval vanuit de Verenigingskerk geplande activiteiten ook Nederland raken, suggesties kan doen, namen voor uit te nodigen personen kan voorstellen en contacten kan leggen.

Uit de voorafgaande beschrijving kan worden opgemaakt dat de Verenigingskerk in Nederland wordt gekenmerkt door kleinschaligheid. Wij willen daaraan toevoegen dat de Kerk hier onmiskenbaar een moeilijke tijd doormaakt. De belangrijkste oorzaak daarvan is, dat een 30-tal kernleden onlangs is afgereisd naar de Verenigde Staten ten einde desgevraagd deel te nemen aan de grote evangelisatiecampagne die de kerkelijke organisatie International One World Crusade daar is gestart. Het vertrek van deze leden kon niet worden opgevangen door de groei van het Nederlandse ledenbestand dan wel door de tijdelijke aanwezigheid van buitenlandse leden, bij wie de aandacht immers ook primair is gericht op de Amerikaanse actie. Het onmiddellijke gevolg van die ontwikkeling is dat de toch al niet grote omvang van de activiteiten van de Kerk sterk is teruggelopen. Het is

¹⁴⁷ Zie voor beschrijvingen van enkele gevallen: de Volkskrant van 8 december 1980 (een 22-jarige Nederlandse, in New York toegetreden tot de Verenigingskerk, daar ontvoerd en gedeprogrammeerd) en De Tijd van 10 april 1981 (een 23-jarige Nederlander, lid geworden in de Verenigde Staten, bij een bezoek in Nederland vastgehouden en gedeprogrammeerd).

Illustratief zijn ook de volgende verhalen, waarbij de betrokkenen zonder invloed van buitenaf de Kerk lieten voor wat zij is: Haagse Post van 6 oktober 1979 (een 34-jarige Nederlandse, deelneemster aan een tweedaagse workshop bij San Francisco en niet lid geworden), en Elsevier Magazine van 4 oktober 1980 (een 22-jarige Nederlander, lid geworden in Oslo en eigener beweging vertrokken; dit bericht gaf de Verenigingskerk aanleiding een kort geding tegen het weekblad aan te spannen, dat evenwel niet leidde tot een veroordeling van het blad; zie Elseviers Magazine van 21 februari 1981).

weliswaar niet uitgesloten dat deze gang van zaken in de toekomst een keer neemt wanneer er weer voldoende leden voor de gebruikelijke werkzaamheden ter beschikking zouden staan, doch terugblikkend op de eerste twee decennia van haar bestaan in Nederland zal de Kerk weinig reden tot tevredenheid hebben over de marginale positie die haar in dit land beschoren lijkt te zijn. De financiële situatie van de Kerk, waarover wij tot slot nog enige opmerkingen maken, weerspiegelt de geschetste situatie. Deze situatie wordt gekenmerkt door relatief hoge vaste lasten aan de ene kant en de afhankelijkheid van de fundraising-activiteiten aan de andere kant. De overgelegde (overigens niet door een accountant gecontroleerde) jaarrekeningen over de jaren 1979 tot en met 1982 laten zien, dat het overgrote deel van de inkomsten van de Verenigingskerk afkomstig was uit de verkoop van het maandblad «Doorbraak» en van (in mindere mate) planten (1979 : f 540 000; 1980 : f 510 000; 1981 : f 350 000; 1982 : f 336 000). «Doorbraak» is een blad dat in 1978 aanvankelijk in Frankrijk werd gedrukt doch tegenwoordig bij een commerciële drukkerij in Nederland (NDB te Zoeterwoude). De jaarlijkse drukkosten bedragen circa f 250 000. Het maandblad beoogt meer dan uitsluitend informatie te bieden over opvattingen en projecten van de Verenigingskerk. Het schenkt ook aandacht aan uiteenlopende culturele, maatschappelijke en politieke vraagstukken, waarbij de ideologische stellingname van de Kerk veelal duidelijk tot uitdrukking komt. Geheel overeenkomstig de internationale handelwijze van de Kerk laat men graag mensen aan het woord, die in de maatschappij enig aanzien genieten, zoals hoogleraren (bij voorbeeld Bladergroen), politici (bij voorbeeld Schakel) en tijdschriftredacteuren (bij voorbeeld Arie Kuiper). De planten, die te koop worden aangeboden, betreft men op normale wijze van veilingen en handelaren.

Een inkomstenbron die zeker relatief aan betekenis heeft gewonnen zijn de donaties van leden (1979 : f 80 000; 1982 : f 280 000). In samenhang met de scherpe daling van de post levensonderhoud leden (1979 : f 126 000; 1982 : f 4000) wijst deze post mede op de toename van het aantal zelfstandig wonende en de afname van het aantal communaal wonende leden.

De belangrijkste (vaste) kostenpost is de post aflossing en rente van het «op de groei gekochte» Huize Glory in Bergen aan Zee. Bovendien zijn het onderhoud en de exploitatie duur. Er bestaan echter geen plannen om het centrum af te stoten. Veeleer zoekt men naar mogelijkheden om door het treffen van voorzieningen de exploitatie van het centrum op een structureel-renderend niveau mogelijk te maken. Het centrum zou ook als logies- en ontbijtgelegenheid kunnen dienen voor niet-leden, een functie waarvoor de gemeente Bergen toestemming zou verlenen.

De andere grote kostenpost op de jaarrekeningen betreft de kosten van het evangelisatiewerk (1979 : f 140 000; 1982 : f 106 000). Daaronder vallen ook de kosten van evangelisatieprojecten in Schotland en de Verenigde Staten, waaraan vanuit de Nederlandse organisatie wordt bijgedragen.

Een onzeker element in de financiële huishouding van de Kerk vormt de mogelijkheid dat de verkoop van het blad «Doorbraak» en de planten onderworpen wordt aan de heffing van omzetbelasting. Zoals de belastingdienst in het Verenigd Koninkrijk (zie noot 136 op blz. 169) en in Frankrijk, waar momenteel een gerechtelijke procedure wordt gevoerd over de omzetbelastingplichtigheid van de Kerk, belangstelling heeft opgevat in de handel en wandel van de Kerk, zo ook heeft de Nederlandse belastingdienst van zijn aandacht voor de Kerk doen blijken door de instelling van een boekenonderzoek. Of dit onderzoek zal uitmonden in de oplegging van aanslagen omzetbelasting is thans nog niet bekend.

De jaarstukken van de Kerk bevatten ten slotte *generlei aanwijzing* omtrent het bestaan van financiële banden tussen de Nederlandse Kerk en de internationale beweging dan wel andere onderdelen van de beweging. Die vaststelling correspondeert met de mededeling van de Kerk, dat zij financieel geheel zelfstandig is. Zouden leden overigens financiële bijdragen willen leveren aan projecten van de Kerk in andere landen, hetgeen niet ongebruikelijk is, dan zouden deze gelden rechtstreeks naar de begunstigde worden overgemaakt en daarmee geheel buiten de financiële administratie van de Kerk blijven.

3.8.4. *Beschouwing*

Met de Verenigingskerk behandelen wij een organisatie, die aan veel kritiek onderhevig is en die in veler ogen illustratief is voor wat wel wordt aangeduid als het «sekten-vraagstuk». De vele brieven en perspublicaties die ons onder ogen zijn gekomen vormen hiervan een duidelijke bevestiging. Wij hebben geprobeerd een schets van de beweging te geven, die de werkelijkheid zo dicht mogelijk zou benaderen. Daarbij hebben wij relatief veel aandacht moeten schenken aan de internationale facetten, niet alleen omdat de Nederlandse tak een zeer geringe omvang heeft en dientengevolge belangrijke activiteiten die vanuit de beweging worden ontplooid in Nederland nauwelijks aan de orde zijn, maar omdat tal van landgenoten eerder met de buitenlandse onderdelen van de beweging te maken hebben dan met de nationale Kerk.

Wij zijn niet ontevreden over de bereidheid die de Verenigingskerk heeft getoond om aan ons onderzoek medewerking te verlenen. Weliswaar is de Kerk in diverse landen meermalen bereid gebleken aan wetenschappelijk onderzoek (vooral gericht op de psychische effecten van het lidmaatschap) mee te werken¹⁴⁸, doch ons onderzoek had een veel bredere strekking en hield, gelet op parlementaire activiteiten in bij voorbeeld de Verenigde Staten, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk en in het Europees Parlement, voor de Kerk meer risico's in in de zin van versterking van de negatieve beeldvorming over de beweging. Men heeft zich echter beijverd om in diverse stadia van het onderzoek vele tientallen vragen, niet zelden ingegeven door de kritiek die ons bereikte, schriftelijk en mondeling te beantwoorden, zodat met recht kan worden gesteld dat onze beschrijving met toepassing van hoor en wederhoor tot stand is gekomen. De gegevens die wij in het voorgaande zoveel mogelijk in feitelijke vorm hebben gepresenteerd, dat wil zeggen ontdaan van een waarde-oordeel, willen wij thans in enkele opzichten voorzien van ons eigen commentaar. Wij menen er verstandig aan te doen deze beschouwing toe te spitsen op een tweetal hoofdpunten, waarop de beweging ook het meest wordt bekritiseerd, namelijk het karakter van de beweging en haar verhouding met (aspirant-) leden.

De beoordeling van het ware karakter van de Verenigingskerk wordt naar onze mening in hoge mate bepaald door de mate waarin men bereid is de godsdienstige opvattingen van de Kerk au serieux te nemen (zonder deze daarmee te hoeven delen) en als uitgangspunt te beschouwen voor haar handelen. Onmiskenbaar worden tal van activiteiten van de Verenigingskerk met wantrouwen gadeslagen, terwijl twijfel bestaat over de werkelijke intenties die daarachter steken. Opvallend is, dat naarmate de opstelling ten aanzien van de daden van de Kerk kritischer is, haar woorden en daarmee haar geloofsopvattingen meer genegeerd worden. Sommigen gaan daarin zelfs zo ver, dat zij in het geheel geen betekenis hechten aan de geloofsleer van de Kerk en de Kerk als zodanig niet anders dan een façade achten ten einde puur politieke en economische werkzaamheid een ideëel voorkomen te geven. Anderen hebben zich door de wijze waarop de beweging zich manifesteert niet laten weerhouden om zich een oordeel te vormen over inhoud en betekenis van de godsdienstige opvattingen van de Kerk. Dat oordeel is nochtans allerminst eensluidend¹⁴⁹. Zo wordt de theologie van de Verenigingskerk beurtelings aangemerkt als christelijk, als oosters en als een mengeling van beide. Bepalend daarbij blijkt vooral de waardering van de verschillende elementen die zich in de leer laten onderscheiden. Laat men zich primair leiden door het feit dat de bijbel in

¹⁴⁸. De medewerking van de Verenigingskerk aan in deze paragraaf vermelde onderzoeken van Galanter, Barker, Kuner en Van der Lans ging zelfs zo ver dat men adressenlijsten van leden en aspirant-leden verstrekte en hulp bood bij het leggen van contacten.

¹⁴⁹. Voor een overzicht van enkele van de verschillende zienswijzen, zie: H. Richardson, *Theologische Aspecte der Vereinigungskirche* in: K. Becker en H. P. Schreiner (ed). *Neue Religionen, Heil oder Unheil; Frankenthaler Gespräche, Landau 1982*, blz. 33-43.

de leer een zeer belangrijke rol vervult als bron van kennis en historisch referentiekader, dan zal men geneigd zijn de Verenigingskerk christelijk te noemen, zij het dat oosterse invloed bespeurbaar is. Benadrukt men daarentegen de oosterse invloeden en beschouwt men het bijbelse aspect meer als vorm dan als inhoud, dan ligt de tegenovergestelde conclusie in de rede. Zonder ons in een theologisch dispuut te willen begeven, menen wij dat in geval van dergelijke meningsverschillen veel waarde behoort te worden gehecht aan hoe de beweging zelf over de plaats van haar leer oordeelt.

Laten wij daarover het vooraanstaande lid van de Kerk, Young Oon Kim¹⁵⁰ aan het woord: «Wir würden (–) darauf bestehen, dass die Vereinigungsbewegung in der Tat durch und durch christlich ist, in ihren Wurzeln wie auch in ihren Absichten». De centrale rol van het bijbelse scheppingsverhaal, het (persoonlijke) Godsbegrip, de zondeval, de satan vormen, haars inziens, enkele van de duidelijke christelijke karaktertrekken van de leer, terwijl de punten van verschil alle liggen binnen het kader van de theologische discussies van het pluriforme christendom. Christelijke theologen hebben er moeite mee dat te erkennen. Zo zij gewezen op de mening van Kranenborg¹⁵¹, die een doorwrocht betoog over de leer van de Verenigingskerk laat uitmonden in de conclusie dat deze leer, bezien vanuit de christelijke traditie, syncretistisch¹⁵² is, omdat hij in wezenlijke aspecten is beïnvloed door het oosterse denken, heterodox, omdat hij bewust aansluit bij die bewegingen die in de loop der eeuwen zijn veroordeeld, en sektarisch, omdat hij zich afscheidt van de christelijke traditie door een «nieuwe waarheid» boven de bijbel te stellen en een andere messias te kennen hoger dan Jezus. Naar onze mening mag de Verenigingskerk worden betiteld als een variant op de christelijke geloofsopvatting, in het midden gelaten of die variant zodanig afwijkend is dat hij al dan niet tot het christendom ware te rekenen. Deze mening impliceert wel tweeërlei, dat wij de leer van de Verenigingskerk als een godsdienstige opvatting beschouwen en dat de Kerk van die organisaties die wij tot nu toe in dit rapport hebben beschreven nog de meeste aanspraak maakt op de benaming sekte in de (door ons afgewezen) zin van afscheidingsbeweging aan de rand van een grotere geloofsgemeenschap.

Op één aspect van de leer van de Verenigingskerk willen wij nog in het bijzonder ingaan, te weten de houding tegenover het communisme. Leidt de geloofsovertuiging bij tal van gelovigen in het dagelijks leven tot een bepaalde ideologische of politieke stellingname, zonder dat deze rechtstreeks daaruit voortvloeit, bij aanhangers van de Verenigingskerk bestaat een sterke koppeling tussen de (theoretische) geloofsleer en de (praktische) ideologische overtuiging. Dat komt omdat de tamelijk abstracte tegenstelling tussen het goede en het kwade doel wordt geprojecteerd op de tegenwoordige aardse werkelijkheid en wordt vertaald in opvattingen over de voorwaarden die politieke stelsels scheppen voor het bereiken van dat doel: democratie als stelsel waaronder het goede doel bereikbaar is en communisme als stelsel dat het bereiken van dat doel belemmert. In de geschiedenis en herkomst van de Kerk moge daarvoor een verklaring worden gevonden¹⁵³, uit theoretisch oogpunt doet deze projectie ietwat gekunsteld aan. Het behoeft dan ook geen verbazing te wekken, dat het

¹⁵⁰ Young Oon Kim, *Das unifikatorische Konzept des Messias* in: K. Becker en H. P. Schreiner (ed.) *Neue Religionen, Heil oder Unheil, Frankenthaler Gespräche*, Landau 1982, blz. 55 e.v.

¹⁵¹ R. Kranenborg, *De Goddelijke Beginselen en de Verenigingskerk, Religieuze bewegingen in Nederland*, 1981, 3, blz. 29.

¹⁵² Syncretisme is volgens Van Dale «versmelting van wijsgerige en religieuze opvattingen en meningen van verschillende herkomst, zonder dat de tegenstrijdigheden worden opgeheven en een diepere synthese wordt bereikt».

¹⁵³ In dit verband lijkt het ons goed te signaleren dat Zuid-Korea een groot aantal nieuwe religieuze bewegingen kent (het Korea Handbook vermeldt een aantal van 240 met in totaal 1,6 mln. volgelingen), waarvan er vele zijn geworteld in de Tonghak-beweging uit het midden van de 19e eeuw, een religieuze «tegenbeweging» met politieke doelstellingen en in haar opvattingen duidelijk syncretistisch. Kenmerkende facetten van de geloofsopvattingen van de meeste nieuwe religieuze bewegingen zijn de belofte van een aards paradijs, de komst van een (Koreaanse) verlosser, de verkondiging van een ultra-nationalistische ideologie waarin de voorspelling is verweven dat Zuid-Korea het volgende grote wereldrijk zal zijn en Koreaans de wereldtaal, en ten slotte een overwegend syncretistisch karakter.

juist dit aspect van de leer is dat aan scherpe kritiek blootstaat en dat de vermeende politieke doeleinden van de beweging met de gekunsteldheid van deze constructie in verband worden gebracht. Wanneer men immers, zoals de Verenigingskerk doet, een democratisch bestel voorwaarde acht voor de vervulling van de heilsverwachting, zou men wellicht eerder totalitaire systemen in het algemeen als vijandig moeten aanmerken dan uitsluitend het totalitaire communisme. Hoe het ook zij, door de koppeling aan haar geloofsleer van de bestrijding van het communisme heeft de Verenigingskerk zich naar onze mening zelf de schijn van politieke en ideologische motivatie op de hals gehaald. Dat betekent ook dat zij verwijten van politieke en ideologische betrokkenheid eigenlijk niet kan afdoen door simpelweg te verwijzen naar haar geloofsovertuiging – een overtuiging die wellicht niet automatisch behoort te leiden tot de ideologische koppeling die door de Kerk wordt gelegd –.

Men kan zich overigens afvragen of de ideologische uitwerking van de leer voor de grote meerderheid van de leden een even grote betekenis heeft als voor de opstellers van de geloofsleer en de leiding van de beweging. In onze contacten met de Verenigingskerk werden wij getroffen door de a-politieke opstelling van de leden en de sterke nadruk op de geloofsbeleving. Die algemene indruk wordt bevestigd door het onderzoek van Barker onder de leden van de Verenigingskerk in het Verenigd Koninkrijk, waaruit eveneens een opvallend gebrek aan politieke belangstelling aan de dag treedt¹⁵⁴. De minimale ideologische en politieke activiteit van de beweging in West-Europa zou zich uit dit gegeven laten verklaren. In de Verenigde Staten ligt die situatie anders. Niet alleen blijkt uit hetzelfde onderzoek van Barker¹⁵⁵ dat bij Amerikanen godsdienstige overwegingen bij de toetreding tot de Kerk een veel minder grote rol spelen dan bij Europeanen, maar ook mag men aannemen, dat in dat land waar alle culturele en ideologische organisaties binnen de beweging hun hoofdvestiging hebben de leden meer dan elders tot ideologische stellingnamen zullen worden gemotiveerd.

De niet-religieuze werkzaamheden van de beweging laten zich globaal in een tweetal categorieën onderscheiden, namelijk activiteiten die – soms met enige goede wil – als uitvloeisel, uitwerking of toepassing van de leer kunnen gelden (culturele en ideologische activiteiten) en ondersteunende activiteiten (economische activiteiten). Ons voornaamste bezwaar betreffende de eerste categorie activiteiten is dat het verband tussen de organisaties die deze activiteiten uitvoeren of – nog belangrijker – het verband tussen de strekking van deze activiteiten en de leer van de Kerk niet zelden wordt verdoezeld. Ter illustratie brengen wij de ICUS-conferenties in herinnering, waarover de Kerk opmerkt dat het doel van deze conferenties is wetenschapsbeoefenaren gelegenheid te bieden om van gedachten te wisselen over de relatie tussen wetenschap en een waarde-standaard¹⁵⁶. Daarmee blijft de ideologische motivatie van de Kerk volledig achter de horizon, naar ons oordeel ten onrechte.

Wij voegen hieraan toe, dat de praktijk van de Kerk in diverse andere opzichten versluiering van de identiteit laat zien. Afgezien van verheimelijking van de samenhang tussen organisaties en van de achtergronden van evenementen treedt deze ook veelvuldig op, zoals nog zal worden aangestipt, bij de ledenwerving en bij werkzaamheden in het kader van fundraising. De veelheid van voorbeelden doet vermoeden dat het hier een vaste gedragslijn

¹⁵⁴ Barker, op. cit., blz. 88–89. Twee saillante citaten uit dit artikel: «If anything, the Moonie proved to be an a-political animal (as opposed to a social idealist). Despite the fact that the Unification Church is renowned for its firm anti-communist stance, I only once came across a British Moonie who said he had joined primarily for anti-communistic reasons». En: «Both the American and the European Moonies were more inclined towards socialism than conservatism. While the Moonies in all the different societies were likely to be about twice as conservative after joining as they had been before (three times in the case of the seminarians), the most obvious fact, both before and after, was how little they seemed either to care about or to put their faith into politics.»

¹⁵⁵ Barker, op. cit., blz. 76.

¹⁵⁶ Our Response, op. cit., blz. 54.

betreft, wellicht verklaarbaar door de slechte reputatie van de beweging doch daarom niet minder veroordelenswaardig. Natuurlijk belemmert een slechte naam de ontplooiing van een beweging. Dit effect te ontduiken zoals de beweging tracht te doen schept echter een vicieuze cirkel, doordat daarmee de slechte naam wordt bevestigd. Het is ons inziens aan de Kerk om die cirkel te doorbreken en voortaan met open vizier te werken, zowel in haar eigen belang ten einde haar reputatie te verbeteren als in het belang van degenen, die met haar in aanraking komen en onder wie er soms zullen zijn die door schade en schande moeten ondervinden dat zij zijn misleid. Overigens menen wij althans bij de ledenwerving een tendens in de door ons beoogde richting te kunnen bespeuren.

Wat betreft de tweede categorie, de economische activiteiten, behoeven op zich zelf, zoals de Kerk stelt, inderdaad geen bedenkingen te bestaan tegen de combinatie met godsdienstige activiteiten. Onder omstandigheden kunnen zij een niet onbelangrijk middel zijn ter bereiking van het godsdienstige doel. Het gaat er echter om op welke wijze deze economische activiteiten worden verricht. Treedt een vermenging op van religieuze en economische taken dan liggen in de regel moeilijkheden in het verschiet, met name tegen de achtergrond van de economische en fiscale wetgeving. Deze vermenging kan verschillende vormen aannemen. Te denken valt aan de inschakeling van leden als werknemers in ondernemingen of in de afzet van produkten dan wel de verwevenheid in organisatorisch opzicht tussen de religieuze en commerciële onderdelen van de beweging. De verwijten, die bewegingen in dergelijke gevallen ten deel plegen te vallen over exploitatie van leden, concurrentievervalsing en belastingontduiking, worden ook de Moon-beweging gemaakt, hetgeen overigens niet wil zeggen dat zij aan haar adres ook steeds gerechtvaardigd zijn. Toch achten wij het begrijpelijk dat deze verwijtende geluiden klinken, vooral gezien de ondoorzichtigheid van de financiële huishouding van de beweging. Het is niet duidelijk hoe de beweging verzekerd is van een gestage toevloed van financiële middelen, ten einde te kunnen functioneren zoals zij doet. Natuurlijk zijn er inkomsten uit fundraising en uit donaties, maar afgezien van het feit dat de nationale Kerken financieel zelfstandig zijn, lijken deze inkomstenbronnen een tamelijk wankele basis voor de grote variëteit aan evenementen, campagnes en activiteiten die van de beweging uitgaat. Naar onze overtuiging zou de beweging zich zelf een dienst bewijzen door meer opening van zaken te geven over de middenstromen tussen de lichamen die als onderdelen van de beweging zijn te beschouwen en over de bronnen van inkomsten waarop zij in hoofdzaak is aangewezen. Wij ontzeggen haar geenszins het recht om deze suggestie naast zich neer te leggen – zij wordt immers ook niet aan andere religieuze bewegingen gedaan –, doch menen dat zij door deze ter harte te nemen een deel van de massieve kritiek die zij ondervindt zou kunnen ontzenuwen, zo deze althans niet gewettigd zou zijn.

Samenvattend zouden wij de Verenigingskerk willen typeren als een nieuwe religieuze beweging, die aan het christendom ontleende godsdienstige opvattingen paart aan elementen uit de oosterse denkwereld en een in de realisering van de heilsverwachting verwerkte ideologie, die voorts organisatorisch en financieel weinig gestructureerd is en tamelijk ondoorzichtig en waarvan tenslotte de religieuze werkzaamheid nogal eens wordt overvleugeld door activiteiten die deels als een toepassing van de leer en anderdeels als ondersteunend worden aangemerkt.

Naast de onduidelijkheid over het karakter van de beweging hebben wij als tweede hoofdpunt van kritiek op de Verenigingskerk onderscheiden de verhouding van de Kerk met haar (aspirant-)leden. Wij zullen de beschouwing op dit punt richten op drie facetten van die verhouding, te weten de wijze waarop de Kerk nieuwe leden aantrekt, de wijze waarop zij vervolgens met haar leden omgaat en de psychische gevolgen die het lidmaatschap voor de leden heeft.

De gebruikelijke methode die de Verenigingskerk voor de werving van leden hanteert is die van de meerdaagse workshops, waarvoor mensen worden uitgenodigd die bij het eerste contact belangstelling hebben getoond. De bedenkingen die de praktische toepassing van deze methode veelal oproept zijn tweërlei. Allereerst zou de identiteit van de Kerk tijdens het eerste contact en vaak ook de eerste workshop worden versluierd, zodat het aspirant-lid niet weet met wie hij te doen heeft. En vervolgens zouden de deelnemers aan de workshops worden blootgesteld aan een ontoelaatbare psychische druk. Deze druk zou vooral worden gecreëerd door de intensieve, persoonlijke begeleiding («love-bombing») en de groepsdwang die de betrokkenen ondervinden, door de overvoering met (selectieve) informatie en de extreem lange en zware dagprogramma's, te zamen leidende tot geestelijke en lichamelijke uitputting, en door een stelselmatige, geleidelijke inkapseling voerend tot toetreding zonder dat daaraan een weloverwogen beslissing ten grondslag ligt.

Beide bezwaren bezitten naar onze mening een kern van waarheid, al voegen wij daaraan onmiddellijk toe, met name denkende aan de Nederlandse situatie, dat niet alle elementen van de kritiek op alle plaatsen waar de Verenigingskerk actief is evenzeer van toepassing zijn. Identiteitsversluiting bij de werving van leden is zeker op grote schaal voorgekomen, al zou tegenwoordig al vóór deelname aan de tweedaagse workshop in dit opzicht meer openheid worden betracht¹⁵⁷. In hoeverre ook sprake is van de veronderstelde psychische druk is moeilijker vast te stellen. Weliswaar laten de feitelijke elementen van de bekritiseerde handelwijze zich waarnemen maar in welke mate de daarmee in verband gebrachte gevolgen ook werkelijk teweeg worden gebracht mag aan enige twijfel onderhevig worden geacht. Zo mag men aannemen, dat de mate waarin deelnemers aan de workshops door hun persoonlijkheidsstructuur en hun persoonlijke omstandigheden voor de benadering van de Kerk ontvankelijk zijn hierin een rol van betekenis speelt¹⁵⁸.

De suggestie die in de kritiek besloten ligt, dat de wervingsmethodiek van de Kerk degenen die met haar in aanraking zijn gekomen tot willoze slachtoffers maakt, wordt ons inziens duidelijk weersproken door de cijfers¹⁵⁹. Daaruit blijkt immers dat slechts een klein deel van de workshopdeelnemers daadwerkelijk de stap naar het lidmaatschap zet. Wanneer wij ontoelaatbare druk omschrijven als de toepassing van zodanige psychische of fysieke middelen dat de betrokkene een beslissing neemt (tot toetreding), waarvan men redelijkerwijze kan aannemen dat zij in volledige vrijheid niet genomen zou zijn, menen wij te kunnen stellen dat in algemene zin, gelet op de cijfers, niet kan worden gesproken van de uitoefening bij de werving van ontoelaatbare druk. Daarmee wijzen wij van de hand dat de werving van de Verenigingskerk als zodanig een strafbaar feit of een aantastbare civielrechtelijke handeling zou opleveren, zij het dat wij niet uitsluiten dat de Kerk in specifieke gevallen en onder bijzondere omstandigheden wel de grens van de toelaatbaarheid zou kunnen overschrijden.

Achten wij de uitgeoefende druk in het algemeen niet ontoelaatbaar, dat neemt niet weg dat blijkens vele getuigenissen – in de media¹⁶⁰ alsook ten overstaan van ons – de wervingsmethodiek wel vaak als uitoefening van druk wordt ervaren. Wij begrijpen die kritiek en delen haar. Daarom willen wij de Kerk het volgende voorhouden. Ons inziens heeft een beweging die leden wil werven het volste recht de drempel tot toetreding zo laag mogelijk te stellen. In dat kader past bij voorbeeld dat men nieuwkomers niet

¹⁵⁷ Een voorbeeld daarvan biedt de werving in San Francisco, waar belangstellenden worden uitgenodigd voor een tweedaagse workshop van het Creative Community Project in Boonville, dat met de Kerk is te vereenzelvigen al zullen buitenstaanders die associatie nimmer leggen. Commentaar van de zijde van de Kerk tijdens een gesprek met ons op 29 oktober 1981: «Als je iemand ontmoet, zeg je niet meteen dat je van de Moon-beweging bent. Dat is maatschappelijk normaal. Je zegt ook niet meteen tegen iemand dat je katholiek bent. Toch weten de mensen waarmee zij te doen hebben, als ze bij ons komen.»

¹⁵⁸ Zie ook blz. 187.

¹⁵⁹ Zie noot 146 op blz. 176.

¹⁶⁰ Verwezen zij naar de artikelen vermeld in noot 147 op blz. 178.

onmiddellijk overdondert met een grote hoeveelheid informatie en dat men zijn boodschap suggestief overdraagt, ten einde het lidmaatschap aantrekkelijk te doen voorkomen. Men diene daarbij echter de grens met misleiding en bedrog in het oog te houden. Maar er is nog een andere grens naar ons inzicht, namelijk daar waar het lokken over de drempel ontardt in het trekken over de drempel. Die handelwijze verdraagt zich niet met de norm waarvoor juist een beweging als de Verenigingskerk op de bres wil staan: de vrijheid van godsdienst. Godsdienstvrijheid, stellen wij met verwijzing naar hoofdstuk 2 van dit rapport, houdt geen vrijbrief voor religieuze organisaties in om te handelen naar eigen goeddunken, maar bevat eerst en vooral een waarborg voor individuen in geloofszaken te worden gevrijwaard van druk van buitenaf. Overtreding van die norm is niet alleen ethisch laakbaar, zij kan bij stelselmatig optreden zodanig klemmend zijn dat zij wordt opgevat als inbreuk op de openbare orde.

Gekomen tot het tweede facet van de verhouding tussen de Verenigingskerk en haar leden – de wijze waarop de Kerk met haar leden omgaat – merken wij allereerst op dat de Kerk haar eigen ledenkring graag voorstelt als een groot, traditioneel gezin, met Moon en echtgenote als ouders en de leden als de door een gezinsband aaneengesmede kinderen. Deze opvatting betekent voor de Kerk niet dat de relatie tussen het lid en zijn natuurlijke ouders na de toetreding zou dienen te worden verbroken. Zeker wanneer het om full-time leden gaat zal die relatie echter in de regel wel veranderen, vanwege het beslag dat de kerkelijke activiteit op het leven van deze leden legt. Dat de toetreding tot de Kerk wel dikwijls tot gevolg heeft dat de oorspronkelijke familieband wordt verbroken wordt naar onze overtuiging vooral veroorzaakt door het feit dat deze band ten gevolge van de toetreding onder te zware spanning komt te staan. Ouders hebben er soms grote moeite mee de keuze van hun – overigens in de regel meerderjarige – kind te aanvaarden terwijl het kind de tegenstand in de eigen kring als bedreigend ondergaat. De opstelling van de ouders kan leiden tot conflicten tussen ouders en Kerk, die somtijds de indruk wekken over het hoofd van het betrokken kind heen te worden uitgevochten. Ouders die hun kind in zijn eigen belang onder zware druk zetten om hem zijn ongelijk te doen inzien. De Kerk, die het kind eveneens in zijn eigen belang van de ouders afschermt door hem naar elders te verplaatsen. Overigens hebben dergelijke moeilijkheden rond Nederlandse leden zich meer voorgedaan bij toetreding in de Verenigde Staten dan in Nederland. Uit de brieven die wij hebben ontvangen en gesprekken met het bestuur en tal van leden van de Kerk leiden wij af dat waar spanningen optreden in de relatie ouders–kind na de toetreding van het kind tot de Verenigingskerk de houding, die de ouders tegenover hun kind en de Kerk aannemen, een zeer grote rol speelt. In vele gevallen blijkt een normale (of genormaliseerde) relatie heel goed mogelijk te zijn.

Met het traditionele gezin, waaraan zij zich graag spiegelt, heeft de Verenigingskerk een belangrijk facet gemeen, namelijk de autoritaire gezagsverhouding. Deze komt tot uitdrukking in de structuur van de beweging, die inhoudt dat zich tussen de leider (of de leiding) en de brede basis nauwelijks organisatorische tussenschakels bevinden. De macht van Moon doet zich daardoor tot in alle uithoeken van de beweging voelen. De formele autonomie van de nationale Kerken en de democratische inrichting doen daaraan in de praktijk weinig af.

Toch behoeft deze situatie ons inziens niet statisch te zijn. Zij is het in feite nu al niet door de ontwikkeling van het home-church lidmaatschap dat leden in een veel vrijere verhouding tot de Kerk plaatst dan in het verleden mogelijk was. Het komt ons bovendien waarschijnlijk voor dat een verandering in de feitelijke rol van Moon zal doorwerken in de dynamische vormgeving aan de beweging, zoals ook is waar te nemen in de Scientology Kerk en de beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh. De autoritaire, of zo men wil patriarchale, gezagsverhouding binnen de beweging houdt vooral voor de kernleden (full-time leden) in, dat de wijze waarop zij voor de

beweging werkzaam zijn, voor een belangrijk deel van bovenaf wordt bepaald, zonder dat daarbij overigens sprake is van directe dwang. Veeleer gaat het hier om een door de leden zelf gekozen vorm van vrijheidsbeperking. Zo worden leden, met hun instemming, gedirigeerd naar plaatsen over de gehele wereld in verband met zending en fundraising dan wel voor het vervullen van functies waarvoor men deskundigheid bezit. De filosofie van de Kerk om mensen uit verschillende culturen met elkaar in aanraking te brengen, ten einde een bijdrage te leveren aan de vorming van de culturele eenheid die de wereld na de vestiging van het Rijk Gods zal kennen, ligt mede aan het beleid dat de Kerk in dit opzicht voert ten grondslag. In specifieke gevallen wordt, zoals al eerder vermeld, de mobiliteit van de leden mede ingegeven door de overweging om beïnvloeding van buitenaf te frustreren.

Uit een recent onderzoek van Galanter onder Amerikaanse ex-leden van de Verenigingskerk komt naar voren, dat de belangrijkste reden waarom leden de Kerk vaarwel zeggen ligt in de wijze waarop de Kerk hun leven bepaalde¹⁶¹. Leden die verkozen de Kerk te verlaten, zo blijkt tevens uit dit onderzoek, stuiten niet op groot verzet vanuit de beweging. Dat gold echter niet de groep onderzochte leden, die gedeprogrammeerd waren en die aan grote pressie van buitenaf en van binnenuit zeiden te hebben blootgestaan. Wij menen in deze resultaten een bevestiging te mogen zien van onze opvatting, dat de houding van de Kerk ten aanzien van leden zich verhardt naarmate de vroegere omgeving van die leden feller op de toetreding tot de Kerk reageert.

Wij hebben nog een derde facet onderscheiden in de verhouding tussen de Verenigingskerk en haar leden: de psychische gevolgen die leden van het lidmaatschap ondervinden. Wij kunnen hierover kort zijn. Zelf hebben wij in onze contacten met vele leden van de Kerk geenszins een bewijs gevonden voor de stelling van tegenstanders van de beweging, dat toetreding tot de Kerk ernstige gevolgen heeft voor de geestelijke gezondheid van de betrokkenen. Zo bleken deze leden in het algemeen tegenover ons zeer wel in staat om de gemaakte keuze en hun huidige inzet voor de beweging rustig en weloverwogen te motiveren. Deze empirische vaststelling zou niet veel betekenis hebben, ware het niet dat het wetenschappelijk onderzoek dat is ingesteld naar de geestelijke gezondheidstoestand van leden van de Kerk hetzelfde beeld heeft opgeleverd. Wij doelen in dit verband op onderzoeken in Nederland door René Dahlmans (onder auspiciën van de vakgroep cultuur- en godsdienstpsychologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen¹⁶²), in de Bondsrepubliek Duitsland door Wolfgang Kuner¹⁶³ en in het Verenigd Koninkrijk door Eileen Barker¹⁶⁴. Wij zijn geneigd in het bijzonder aan het onderzoek van Kuner grote waarde toe te kennen¹⁶⁵, niet alleen omdat het zeer omvangrijk en grondig was maar ook omdat de vraagstelling van de onderzoeker geen onzekere factoren bevatte. De centrale vraag in het onderzoek was: in welke psychische staat verkeren de aanhangers van de Verenigingskerk (en een tweetal

¹⁶¹ «Members tended to leave the sect», concludeert Galanter, «when conflicts between the church norms and their own personal expectations came to a head» En: «For most the idea of leaving was unacceptable until some circumstance within the church crystallized their dissatisfactions» M. Galanter, M. D., Unification Church («Moonie») drop outs: Psychological readjustment after leaving a charismatic religious group, in: American Journal of Psychiatry 140 (8), augustus 1983 blz. 984 e.v. Het onderzoek van Galanter betrof een groep van 66 ex-leden, waarvan 10 waren gedeprogrammeerd.

¹⁶² Het onderzoek van René Dahlmans heeft plaatsgevonden in het kader van de voorbereiding van een doctoraalscriptie en heeft thans (eind 1983) nog niet geleid tot een publikatie.

De bevindingen van Dahlmans zijn aan de orde gekomen tijdens een gesprek dat wij op 11 februari 1982 voerden met hem, de leider van de Nijmeegse vakgroep cultuur- en godsdienstpsychologie dr. J. van der Lans en de medewerker van deze vakgroep, drs. F. Derks.

¹⁶³ W. Kuner, Jugendsekten: Ein Sammelbecken für Verrückte? in: Psychologie Heute, september 1981, blz. 53-61.

W. Kuner, Zur Soziogenese einer Mitgliedschaft in der Vereinigungskirche, op.cit.

¹⁶⁴ E. Barker, Who'd be a Moonie? A comparative study of those who join the Unification Church in Britain, op.cit.

¹⁶⁵ In die opvatting weten wij ons gesteund door Nederlandse onderzoekers als dr. R. Kranenborg, dr. P. Schnabel en dr. J. van der Lans.

andere bewegingen)? Het stevig onderbouwde antwoord van Kuner luidde: in een normale psychische staat. Aanwijzingen met betrekking tot psychische schade ontbreken, terwijl bovendien de psychische staat geen noemenswaardige invloed ondergaat van de duur van het lidmaatschap. Welke conclusie laat zich uit Kuner's onderzoek trekken? Naar onze mening niet meer maar ook niet minder dan dat het lidmaatschap van nieuwe religieuze bewegingen als de Verenigingskerk in het algemeen geen psychische schade veroorzaakt. Daarmee wordt weliswaar niet gesteld dat het lidmaatschap van de Verenigingskerk positieve dan wel negatieve invloed uitoefent ten opzichte van de psychische staat vóór de toetreding, doch wordt wel de kritiek op de Kerk dat zij psychische schade toebrengt weerlegd. De conclusie van Kuner over de geestelijke gezondheid van leden van de Verenigingskerk wordt gedeeld door Barker, die in haar eveneens brede en diepgaande onderzoek vaststelde geen belangrijke verschillen in geestelijke stabiliteit te hebben aangetroffen tussen leden en niet-leden. De opvattingen van Dahlmans tenderen in dezelfde richting. De laatste gaat nog een stapje verder door te stellen dat het lidmaatschap van de Verenigingskerk veeleer als probleem-oplossend kan worden aangemerkt dan als probleem-veroorzakend. Voor mensen die onvrede hebben met hun situatie, eenzaam zijn, zich gefrustreerd voelen in hun idealen of zoeken naar de stabiele omgeving van een homogene groep kan toetreding een gunstige uitwerking hebben, zonder dat daarmee wordt gesuggereerd dat daarin *de* oplossing zou zijn gelegen. Dahlmans' mening wordt ondersteund door de bevindingen van Barker, die haar beschouwing afsluit met de woorden: «In short the potential Moonie's experience of life may have left him with an aching desire to do something even though he does not know what or how. He is looking for someone to give him the chance to give, for someone to help him to help»¹⁶⁶.

Voor zover leden van de Verenigingskerk na hun uittreding uit de Kerk worden geconfronteerd met psychische moeilijkheden, vloeien deze, aldus Kuner, niet voort uit het lidmaatschap als zodanig. Zijns inziens bestonden in dergelijke gevallen de problemen al vóór de toetreding en waren zij in de lidmaatschapsperiode min of meer latent, dan wel werden zij veroorzaakt doordat de beslissing tot uittreding onder dwang van buitenaf werd genomen. Kuner's onderzoek biedt nochtans geen materiaal dat sterke argumenten voor deze opvatting biedt. In een schriftelijke gedachtenwisseling die wij in 1982 met hem voerden over diens onderzoek¹⁶⁷ erkent Kuner dat het zinvol zou zijn om deze kwestie te toetsen in een onderzoek onder ex-leden, daarbij onderscheid makend in de wijze van uittreding. Een dergelijk onderzoek naar ex-leden werd later inderdaad uitgevoerd door Galanter¹⁶⁸, die enerzijds vaststelde dat een tamelijk groot aantal uitgetreden leden (36%) emotionele moeilijkheden ondervond na de beëindiging van het lidmaatschap (overigens bleken deze gemiddeld ruim 3 jaar later – toen het onderzoek werd verricht – te zijn opgelost), doch anderzijds bij die vaststelling geen differentiatie aanbracht al naar gelang de mate van dwang bij de uittreding. In het volgende hoofdstuk zullen wij nogmaals, in een breder kader, over psychische effecten van het lidmaatschap van nieuwe religieuze bewegingen komen te spreken. Ten aanzien van de Verenigingskerk is onze slotsom, dat de bezwaren die uit een oogpunt van geestelijke volksgezondheid tegen de Kerk worden aangevoerd ons niet gerechtvaardigd voorkomen.

¹⁶⁶ De onderzoeken van Galanter, Rabkin, Rabkin en Deutsch, The «Moonies»: A psychological study of conversion and membership in an contemporary religious sect, in: *American Journal of Psychiatry* 136 (1979) 2, blz. 165–170, en van Galanter, Psychological induction into the large-group: findings from a modern religious sect, in: *American Journal of Psychiatry* 137 (1980) 12, blz. 1574–1579, leiden tot nog geprononceerder conclusies. Een aanzienlijk deel van de leden van de Verenigingskerk had voor toetreding te kampen met problemen van psychische aard. Het lidmaatschap van de Verenigingskerk bleek daarop een gunstig effect te hebben gehad.

Hoewel deze onderzoekresultaten zeker niet in een andere richting wijzen dan de uitkomsten van de overige onderzoeken die wij hebben vermeld zijn wij geneigd ze wat betreft hun gelding voor West-Europa ietwat te relativiseren, gegeven het feit dat in de Verenigde Staten minder dan in West-Europa godsdienstige overwegingen de toetreding tot de Kerk bepalen.

¹⁶⁷ De desbetreffende brieven liggen ter inzage op het commissiesecretariaat. Wij zijn met Kuner in schriftelijk contact getreden ten einde ons te overtuigen van de betrouwbaarheid van de onderzoekersopzet en van enkele conclusies.

¹⁶⁸ Galanter, *American Journal of Psychiatry* 140 (1983) 8, 984–989, op.cit.

3.9. Evangelische bewegingen

3.9.1. Algemeen

Zoals in het eerste hoofdstuk vermeld hebben wij aanvankelijk vijf bewegingen in het onderzoek betrokken, die zich alle kenmerken doordat zij zich geheel op de bijbel baseren en oriënteren, te weten Youth for Christ, de Navigators, het Instituut voor Evangelisatie (voorheen de Campus Crusade for Christ), de Jezuskinderen en de Jezusbeweging Lucas en Jenny Goeree. Wij vatten deze bewegingen samen onder de noemer evangelische bewegingen en onderscheiden ze globaal in twee groepen, al naar gelang zij niet of wel gevormd zijn rond een (charismatische) leidersfiguur. Youth for Christ, de Navigators en het Instituut voor Evangelisatie laten zich rekenen tot de groepen zonder een charismatische leider, de Jezuskinderen en de Jezusbeweging Lucas en Jenny Goeree tot de groepen met een leidersfiguur.

Hoewel de aanwezigheid van een charismatische leider op zich zelf niet bepalend is voor de aard van de activiteiten van een beweging – zo richt de Jezusbeweging Lucas en Jenny Goeree zich net als bij voorbeeld Youth for Christ hoofdzakelijk op de evangelisatie-arbeid – zullen wij de beide groepen uitsluitend ter onderscheiding hier aanduiden als evangelisatie-respectievelijk charismatische bewegingen.

Nadat wij in de loop van het onderzoek meer inzicht hadden verworven in karakter en werkzaamheden van de bewegingen waarnaar onze belangstelling uitging, hebben wij uiteindelijk besloten het onderzoek om wille van de doelmatigheid van de rapportage wat betreft de evangelische bewegingen toe te spitsen op die bewegingen die duidelijke verschillen in karakter en activiteiten vertoonden. Daartoe hebben wij als typische evangelisatiebeweging Youth for Christ geselecteerd – getalsmatig is deze beweging bovendien de belangrijkste – en als een beweging, die door de invloed van haar leider en door haar primair op hulpverlening gerichte werkzaamheid een duidelijk ander beeld liet zien, de Jezuskinderen.

Terwijl de laatstgenoemde beweging zich coöperatief betoonde, stuitte ons verzoek tot medewerking aan het onderzoek bij Youth for Christ op grote bezwaren. Van de zijde van deze beweging werd aangevoerd, dat het onderzoek naar men had begrepen niet-christelijke bewegingen zou betreffen en voorts dat men door medewerking te verlenen zou erkennen inderdaad tot de categorie «sekte en nieuwe religieuze bewegingen» te kunnen worden gerekend. «Zolang U», aldus Youth for Christ, «de kerken waartoe de medewerkers van Youth for Christ behoren niet in Uw onderzoek betreft en evenmin organisaties van gelijk karakter als de onze – te denken is bij voorbeeld aan LCGJ en CJV – kunnen wij ons niet op deze wijze laten behandelen»¹⁶⁹.

De argumentatie van Youth for Christ maakte op ons niet veel indruk, te meer daar het merendeel van de onderzochte bewegingen zich eveneens op het standpunt had gesteld ten onrechte in het onderzoek te zijn betrokken. Voor ons was buiten kijf dat voor zover bewegingen van het onderzoek dienden te worden uitgezonderd dit niet behoorde te geschieden op basis van de inhoud van de geloofsovertuiging. Wij zagen generlei reden om in dit opzicht bewegingen van christelijke signatuur anders te behandelen dan niet-christelijke bewegingen.

Dat het enkele feit dat Youth for Christ in ons onderzoek werd betrokken een negatief effect op de beweging zou hebben, wezen wij gegeven de benadering van de onderzoeksopdracht (zie paragraaf 1.2) van de hand, zoals wij evenmin de mening van de beweging deelden, dat de eventuele medewerking aan het onderzoek als vanzelf een erkenning zou inhouden van de kennelijk als onheus ervaren betiteling nieuwe religieuze beweging. Bovendien waren wij van oordeel dat een beweging als Youth for Christ wel degelijk een plaats in het onderzoek zou kunnen innemen zonder

¹⁶⁹ Brief van de stichting Youth for Christ Nederland van 21 november 1980; ter inzage op het commissiesecretariaat.

daarin tezelfder tijd ook gelijksoortige organisaties of zelfs de gevestigde christelijke kerken te betrekken. Vielen de laatste duidelijk buiten het kader van ons onderzoek, de eerste behoeften niet noodzakelijk aan bod te komen, gegeven onze opzet om slechts aandacht te schenken aan een aantal bewegingen die representatief waren voor enige onderscheiden categorieën van nieuwe religieuze bewegingen. Zo concludeerden wij, ook na een gesprek met een vertegenwoordiging van de beweging in juni 1981, dat er geen termen waren om evangelisatiebewegingen in het algemeen en Youth for Christ in het bijzonder buiten het onderzoek te laten. Gedurende het onderzoek, dat daarop met de uiteindelijke tocht verkregen medewerking van Youth for Christ werd verricht, groeide evenwel alsnog twijfel aan de juistheid van de genomen beslissing. De moeilijkheid die wij ervoeren was de volgende.

Waren wij aanvankelijk geneigd om Youth for Christ als evangelisatiebeweging geheel naast en onafhankelijk van de christelijke kerken te plaatsen, gaandeweg werd ons duidelijk hoezeer de activiteiten van de beweging met die van de christelijke kerken zijn verweven. Kiest men, zoals wij in de aanvang van ons onderzoek geneigd waren te doen, een formele opstelling, dan ziet men Youth for Christ als een onafhankelijke, wereldwijde evangelisatiebeweging – in 1944 in de Verenigde Staten ontstaan en thans actief in 60 landen, waaronder Nederland – met een internationaal hoofdkwartier in Singapore en met een niettegenstaande haar ogenschijnlijk hiërarchische structuur tamelijk losse koppeling (via regelmatig te hernieuwen overeenkomsten of charters) van haar samenstellende, autonome onderdelen op landelijk en plaatselijk niveau, en met als doelstelling de jeugd te brengen tot het geloof in Christus (zoals de statuten van de Stichting Youth for Christ Nederland onder meer vermelden). Daarnaast presenteerde Youth for Christ zich voor ons vooral als de belichaming van een nieuwe manier om het christelijk geloof over te dragen, een manier die was afgestemd op de doelgroep jongeren, dat wil zeggen in onze ogen in het licht van de evangelisatiedoelstelling primair niet-christelijke jongeren. Geloofsverkondiging buiten het concrete kerkelijke kader van kerkdienst en catechisatie, in eigentijdse taal, toon en trant, en bovenal, de herontdekking van Jezus als charismatische figuur, een persoonlijke, gevoelsmatige, piëtistische geloofsbeleving, maar tevens onder die mantel van moderniteit een traditionele, orthodoxe geloofsopvatting gekoppeld aan een overwegend conservatieve ethiek. Wij stelden tevens vast, dat de gevestigde kerken in de eerste jaren van haar werkzaamheid onmiskenbaar moeite hadden met Youth for Christ's benadering, hetgeen ertoe leidde dat de beweging in weerwil van haar eigen oriëntatie op de kerken voorshands een lichaam bleef dat een zelfstandige positie innam en dat geleidelijk ook hier en daar een sektarische tendentie ging vertonen zoals in de eigen geschiedschrijving wordt onderkend¹⁷⁰.

Zou deze ontwikkeling zich hebben doorgezet, dan zou de behandeling van Youth for Christ in het kader van dit onderzoek ongetwijfeld op haar plaats zijn geweest, doch aan het einde van de jaren '60 zette zich een nieuwe tendens in, die de toentertijd enigszins vastgelopen beweging veel dichter naar de kerken toe zou brengen. Het werk van Youth for Christ werd op een andere leest geschoeid: de «frontale» prediking maakte plaats voor de gespreksmethode (koffiebar), maar ook de kerken, aangetipt door de moderniseringsgolf van die tijd, toonden zich ontvankelijker. Zo ontstond een klimaat waarin de bedoelingen van Youth for Christ – samengevat onder de term «brug naar de kerken» – beter tot haar recht konden komen. Kenmerkend voor de wijze waarop de beweging ging functioneren waren enkele onderdelen van het charter (dat elk van de circa 120 plaatselijke comités jaarlijks ter bekrachtiging wordt voorgelegd). Citeren wij uit de charteringsvoorwaarden b en c: «Plaatselijke comités dienen zoveel mogelijk in contact te staan met christelijke kerken en gemeenschappen. Waar contact met de kerken moeilijk is, zal er toch met een groot geduld aan gewerkt moeten worden. Youth for Christ wil een brug naar de kerken zijn. Daarom dienen allen die in Youth for Christ samenwerken kerkelijk c.q. gemeentelijk meelevend te zijn en daarvan in het bezoeken van de samen-

¹⁷⁰ J. van Capelleveen, e.a., De story van Youth for Christ, Kok Kampen 1977, blzz. 45, 99.

komsten van de kerk/gemeente blijk te geven. Specialiteiten en extreme geloofsuitingen dienen te worden vermeden»; en: «Een bestuursorgaan of comité van aanbeveling dient evenwichtig samengesteld te worden, dat wil zeggen zoveel mogelijk uit mensen uit diverse kerken en gemeenschappen». Zoals de medewerkers van Youth for Christ (de beweging beschikt behalve over een aantal vaste medewerkers over 2000 tot 3000 vrijwilligers) dus in de regel tevens in kerkelijk verband actief zijn, zo ook zijn tal van bedienaren van de kerken regelmatig actief in het werk van Youth for Christ, terwijl de kerken en Youth for Christ diverse gemeenschappelijke en op elkaar afgestemde activiteiten ontplooiën. Aldus is Youth for Christ meer en meer een beweging geworden die in nauwe relatie staat met de gevestigde kerken, die feitelijk in geloof noch in werkzaamheid los van die kerken kan worden gezien. Zonder de kerken zou Youth for Christ niet zijn wat het nu is, een beweging die beoogt jongeren aan het christelijk geloof en daarmee aan de christelijke kerken te binden. Anders dan uit de evangelisatiedoelstelling zou kunnen worden opgemaakt (en wellicht ook wordt gepretendeerd) gaat het daarbij nauwelijks om niet-christelijke jongeren. Gegeven het feit dat het overgrote deel van de jongeren die door haar worden bereikt een kerkelijke achtergrond hebben (50% hervormd, 30% gereformeerd, 15% rooms-katholiek¹⁷¹) menen wij haar functie meer te moeten zien als «bindmiddel aan de kerken» (namelijk voor die jongeren die dreigen hun belangstelling in de kerk te verliezen) dan als «brug naar de kerken». In dat opzicht zou Youth for Christ kunnen worden gezien als de vooral op de persoonlijke geloofsbeleving geënte pendant van het vanuit de kerken ontwikkelde jeugdwerk, waarin – generaliserend gesteld – meer de op dat geloof gebaseerde rationele maatschappijkritiek toonaangevend is.

Waarom geven wij deze uiteenzetting? Ten einde duidelijk te maken wat ons ertoe heeft bewogen om te beslissen Youth for Christ en met haar vergelijkbare evangelisatiebewegingen niet in ons onderzoeksrapport op te nemen, niettegenstaande het onderzoek naar haar activiteiten is voltooid. Wij zien in, dat het niet wel mogelijk is om de activiteiten van deze beweging te beschrijven zonder daarin tegelijkertijd ook daarin bepaalde activiteiten van de gevestigde kerken te moeten betrekken. Daarmee zouden wij de grenzen van onze onderzoeksopdracht, wat betreft het type van de te onderzoeken bewegingen overschrijden.

Eerder, in paragraaf 1.3, hebben wij een werkdefinitie gegeven van het begrip nieuwe religieuze beweging en daaraan toegevoegd deze definitie niet als een absoluut toetsingscriterium maar veeleer als richtsnoer te zullen hanteren. Daarom willen wij volstaan met tot besluit van ons betoog uitsluitend ter illustratie van onze beslissing Youth for Christ tegen het licht van die werkdefinitie te houden. Wij stellen vast dat deze beweging geen van de elementen van deze omschrijving bevat (geen charismatische leider, geen specifieke geloofsopvattingen, geen specifiek groepsgedrag), zodat wij onze slotsom bevestigd weten: Youth for Christ kan niet worden gezien als een nieuwe religieuze beweging, zoals wij dit begrip met het oog op ons onderzoek hebben opgevat.

Daarmee rest ons in het kader van de evangelische (charismatische) bewegingen de beschrijving van de Jezuskinderen. Wij zijn genoodzaakt ook daarover een algemene opmerking te maken, aangezien deze beweging heeft opgehouden te bestaan. Wij hebben in deze ontwikkeling – een niet-voorzienbare speling van het lot – geen aanleiding gevonden om de verzamelde onderzoeksgegevens niet in dit rapport op te nemen, omdat zij ons inziens, afgezien van het feit dat zij ons reeds ter beschikking stonden toen de beweging haar werkzaamheid staakte, enig inzicht kunnen bieden in het functioneren van een beweging die in de jaren van haar bestaan publicitair sterk de aandacht trok en die daarnaast enkele interessante aspecten vertoonde. Daarbij valt met name te denken aan de koppeling van hulpverlening met evangelisatie-arbeid en de financiële betrokkenheid van de overheid.

¹⁷¹ De cijfers zijn afkomstig van de toenmalige directeur van Youth for Christ, ds. Boomsma, en verstrekt tijdens het gesprek dat de subcommissie op 2 juni 1981 met een afvaardiging van de beweging voerde.

3.9.2. De stichting Jezuskinderen

Aan het einde van de jaren '60 begon de Groninger Jan Smit, 30 jaar oud, zonder werk en arbeidsongeschikt, zich te interesseren voor het lot van jongeren die aan drugs waren verslaafd. De inspiratie daartoe vond hij in zijn christelijke geloof. Dat geloof, zo meende hij, hield niet alleen voor elke christen de opdracht in zich in te zetten voor medemensen, het vormde in de kern ook de oplossing voor de problemen waarmee drugsverslaafden te maken hadden. Zo kwamen er jongeren naar zijn woning, voor een gesprek of advies of voor concrete hulp bij pogingen om van de drugs af te komen. Smit probeerde hen ter zijde te staan bij het afkicken en hield hen daarnaast onveranderlijk voor dat het geloof in Jezus Christus het beste houvast bood om een nieuw, drugvrij leven op te bouwen.

Toen de belangstelling voor zijn werk toenam besloot Smit rond 1970 zijn domicilie te verplaatsen, ten einde meer mogelijkheden voor opvang te kunnen bieden. Hij vestigde zich met zijn vrouw in Westernieland (Gr.) in een barakkenkamp, waar hij tot 1973 zijn werk verrichtte in tamelijk armetierige omstandigheden, totdat een gift van een Groningse sympathisante hem in staat stelde een beter onderkomen te vinden. Dat vormde het startpunt van de stichting Jezuskinderen, opgericht op 4 april 1973 door Smit, diens vrouw en diens moeder, die gedrieën het stichtingsbestuur vormden. Kort na haar oprichting kocht de stichting een voormalig klooster en bejaardentehuis in Kloosterburen aan om als opvangcentrum te dienen. Dit gebouw met zijn 100 kamers, nu de Schaapskooi genaamd, werd het centrum van de activiteiten van de stichting, die zich in de daarop volgende jaren sterk uitbreidden. Er werden doorgangshuizen gesticht in Petten (Huis ter Duin) en Amsterdam (Pniël), een evangelisatieboerderij in 's-Gravenvoeren, België (De Berg/Sion), en in verschillende steden open huizen en koffiebars. Daarnaast functioneerden nog tal van bijbelstudiegroepen, die bij mensen thuis bijeenkwamen. In die jaren zouden enige duizenden mensen op enigerlei wijze bij het werk van de stichting betrokken zijn geweest, als deelnemers aan de bijbelstudiegroepen, als hulpverleners en hulpzoekenden of als belangstellenden die hun sympathie betuigden in de vorm van financiële bijdragen. Tegen 1979 bereikte de stichting Jezuskinderen haar hoogtepunt. Haar verval zette in dat jaar in met een scheuring binnen de organisatie, waardoor de stichting alleen nog het beheer bleef voeren over de Schaapskooi en de koffiebar «Het Scharlaken Koord» in de Amsterdamse Warmoesstraat. De medewerkers van de afgescheiden centra, die met Smit van mening verschilden over de huns inziens te zeer op drugshulpverlening gerichte koers van de stichting en de stichtingsleider bovendien kwalijk namen dat hij zich vrijheden veroorloofde die anderen uitdrukkelijk waren ontzegd, zetten hun activiteiten zelfstandig voort in de vorm van woon-/leefgemeenschappen. Twee jaar later ontviel de stichting ook de koffiebar in Amsterdam. De werkzaamheid van de Jezuskinderen was toen al sterk teruggelopen. Het aantal bewoners van de Schaapskooi, dat in de goede jaren gedurig zo'n 60 tot 80 had bedragen, daalde tot enkele tientallen en eind 1982, begin 1983, toen de politie in de Schaapskooi wapens en verdovende middelen had aangetroffen, tot nagenoeg nul. Begin 1984 werd de Schaapskooi executoriaal verkocht wegens niet-nakoming van hypothecaire verplichtingen. Smit had zijn activiteiten in het kader van de Jezuskinderen toen al enige tijd gestaakt en zich gevestigd in Zaandam.

Ging de belangstelling van de Jezuskinderen voornamelijk uit naar de opvang van drugsverslaafden, het doel van de stichting vermeldde uitsluitend de verbreiding van het evangelie van Jezus Christus, evangelisatie derhalve. Zeker in de beginjaren werden in dat verband ook wel activiteiten ontplooid, zoals de reeds genoemde bijbelstudiekringen alsook straatevangelisatie, waarbij men tevens geld probeerde te verdienen door het aanbieden van folders en stickers vervaardigd in een eigen drukkerijtje.

Nochtans was Smits oogmerk onmiskenbaar van de aanvang af de hulpverlening aan drugsverslaafden. In zijn optiek hield deze echter tevens evangelisatie in: drugsverslaafden met het geloof in aanraking brengen ten einde hen te behoeden voor een terugval in de drugs-scene. Straatevangelisatie diende dan ook hoofdzakelijk om in contact te komen met drugsverslaafden. Daartoe trokken groepjes medewerkers in de weekends uit Kloosterburen naar Amsterdam om vanuit «Het Scharlaken Koord» twee aan twee de straat op te gaan en mensen aan te spreken die voor opvang in aanmerking leken te komen. Toonden dezen belangstelling, dan werden zij uitgenodigd om mee terug te gaan naar Kloosterburen en daar af te kicken. De medewerkers van de Jezuskinderen maakten in dergelijke contacten geen geheim van de geloofsovertuiging die hen de hulp deed aanbieden. Van de verslaafde werd echter voorhands niet meer verwacht dan de bereidheid om een serieuze poging te doen het drugsgebruik af te zweren. Gedurende een aantal jaren functioneerde deze vorm van benadering van drugsverslaafden vrij goed, mede omdat de betrokken medewerkers veelal zelf drugs hadden gebruikt en in de junkie-wereld de weg wisten en bekenden van vroeger hadden. Toen de stichting in 1981 echter haar pied à terre in Amsterdam kwijt raakte¹⁷², werden de activiteiten aldaar aanzienlijk moeilijker en begon de belangrijkste bron van cliënten voor de hulpverlening op te drogen. Andere bronnen, zoals consultatiebureaus voor alcohol en drugs en andere opvangcentra, hadden in het verleden slechts incidenteel enkele cliënten opgeleverd.

Eenmaal in Kloosterburen stonden de eerste weken van het verblijf in het teken van het afkicken. Dit afkicken gebeurde «cold turkey», d.w.z. zonder medicijnen of vervangende middelen. «De hele cultuur van het afkicken wordt enorm overdreven», aldus Smit in een gesprek met de subcommissie op 11 juni 1981, «het is helemaal niet zo verschrikkelijk. Bij ons kicken junkies af die bij voorbeeld tien jaar hebben gespoten. Zij hebben het gevoel van een flinke griep, ze hebben spierpijn, pijn aan hun botten en transpireren». De eerste week die men in de Schaapskooi doorbracht had men geen bijzondere taken, daarna diende men deel te nemen aan het vaste dagprogramma. De eerste zes weken was het niet toegestaan het gebouw te verlaten.

De dagelijkse leiding berustte bij Smit en familie (de «oudsten»), daarin bijgestaan door enige medewerkers (in de regel ex-gebruikers die al geruime tijd van de groep deel uitmaakten). Zij verdeelden het werk en hielden toezicht op de uitvoering en gaven leiding aan de gebedssamenkomsten en bijbelstudie. Van ieder die in de Schaapskooi verbleef werd verwacht zich aan de voorschriften van de gemeenschap te houden. Daartoe behoorde onder meer de deelname aan die programma-onderdelen die rechtstreeks met het geloof samenhangen ('s morgens om 7.30 uur bidden en daarna alleen voor degenen die daaraan hadden deelgenomen ontbijt, om 9.00 uur gedurende een uur bijbelstudie en om 21.30 uur de avondbidstond). De rest van de dag was hoofdzakelijk bestemd voor diverse werkzaamheden (keuken, schoonmaak, onderhoud gebouw, moestuin). Daarnaast bestonden in de leefgemeenschap tamelijk strenge leefregels, die deels voortvloeiden uit de geloofsopvatting. Zo was de omgang tussen mannen en vrouwen strak aan banden gelegd en werden niet-christelijke lectuur en muziek niet toegestaan. De schriftelijke toelichting op de leefregels¹⁷³ maakte duidelijk hoezeer het geloof in de Schaapskooi een centrale plaats innam: «Deze gemeenschap staat open voor mensen

¹⁷² «Het Scharlaken Koord», de Amsterdamse koffiebar van de Jezuskinderen, was eigendom van de onroerend-goedhandelaar Verlinden. Deze had uit sympathie voor het werk van Smit de Jezuskinderen om niet het recht tot gebruik van de bar gegeven. Geheel belangeloos was deze geste overigens niet geweest, omdat de Jezuskinderen incidenteel hand- en spandiensten aan Verlinden verrichtten, zoals het «bewaken» van leegstaande panden om te voorkomen dat ze werden gekraakt. Zie hiervoor onder meer: de Groene Amsterdammer van 6 maart 1980, blz. 5; Het Parool van 6 maart 1980, blz. 5, en Jeugdwerk Nu, 1980, 9–10, blz. 14. In het laatstgenoemde artikel wordt tevens gewaagd van een (vruchteloze) subsidie-aanvraag van de Jezuskinderen bij de gemeente Amsterdam waarmee werd beoogd een bedrag van f60 000 te verkrijgen om als huurpenningen aan de eigenaar van het pand te kunnen betalen. Aan Verlindens «altruïsme» jegens de Jezuskinderen kwam medio 1981 een einde, toen het desbetreffende pand een andere bestemming kreeg. De stichting slaagde er niet in om een alternatief onderkomen voor de koffiebar te vinden.

¹⁷³ Ter inzage op het commissie-secretariaat.

die de oplossing van hun probleem daadwerkelijk bij Jezus willen zoeken en zich eventueel in willen zetten voor Zijn zaak. «De Schaapskooi» is echter gesloten voor mensen, die niets van Jezus willen weten en alleen zich zelf willen dienen». En «we gaan ervan uit, dat vrijwel alle bewoners en gasten van «De Schaapskooi» een persoonlijk contact met de Heer hebben of zoeken. Daarnaast is het ook met het oog op de groei naar geestelijke volwassenheid en eenheid van groot belang, dat een ieder meedoet aan de dagelijkse ochtendbidstond, de bijbelstudie en de wekelijkse samenkomsten van zondagmorgen en woensdagavond. Deze zijn daarom verplicht». De intentie is duidelijk: drugsverslaafden konden naar Kloosterburen komen om af te kicken, maar wilden zij langer blijven, dan dienden zij zich aan de regels van de gemeenschap aan te passen en zich in dat kader actief op de beleving van het christelijke geloof te richten. Als men daartoe niet bereid bleek, dan kon men niet worden gehandhaafd. Citeren wij hierover nogmaals de leefregels: «Wel de minst prettige taak, die de oudsten hebben is, dat zij zo nodig iemand, die na verloop van tijd blijft geeft zich niet aan te willen passen uit «De Schaapskooi» weg moeten sturen, maar wanneer we Jezus als Verlosser aanvaard hebben, zal het door Zijn kracht gemakkelijk zijn de regels en aanwijzingen van de oudsten te gehoorzamen». Hoevelen het lot trof vanwege het bewaren van afstand tot het geloof te worden weggestuurd is ons niet bekend. Smit was daarover in een gesprek met de subcommissie laconiek: «Dat valt over het algemeen wel mee. Iedereen die bij ons komt, weet dat hij in een christelijk huis komt, waar over Jezus wordt gepraat. De meesten komen na enige tijd – de een na een half jaar, de ander na drie maanden – tot het geloof». Daargelaten of de cliënten van de Jezuskinderen vrijwillig vertrokken of werden weggezonden, de cijfers laten zien dat het verloop onder hen bijzonder groot was. In 1979, het topjaar van de stichting, verbleven in totaal 170 cliënten gedurende enige tijd in de Schaapskooi. Voor bijna twee derde duurde dit verblijf korter dan drie maanden. Dat betekende dat het accent in de Schaapskooi vooral op het afkicken lag. Velen vertrokken al tijdens of kort na de afkickperiode, hetgeen twijfel doet rijzen over de effectiviteit van de geboden hulp. Hoewel Smit beweerde dat de opvang in een groot aantal gevallen resultaat had, bieden de beschikbare gegevens geen mogelijkheid tot een enigermate gefundeerd oordeel.

De Schaapskooi kon qua karakter worden gezien als een drugsvrije therapeutische gemeenschap, waarbij de afkick niet vóór maar tijdens de opvang plaatsvond. Het werk dat de cliënten gedurende het vaste dagprogramma werd opgedragen had enerzijds een therapeutische bedoeling maar kwam anderzijds de leefgemeenschap ten goede. Twee kenmerken onderscheidden de Jezuskinderen van andere drugsvrije therapeutische gemeenschappen: de rol die in de opvang aan het geloof werd toegekend en het feit dat de stichting uitsluitend met vrijwilligers werkte, die in de regel niet over specifieke therapeutische deskundigheid beschikten. «Deskundigheid telt bij ons niet», zo bracht een van de medewerkers dit facet onder woorden in een interview¹⁷⁴. «Iedereen kan medewerker worden. Ook de gasten. Als ze zich maar met hart en ziel voor het geloof inzetten, want God is in de hulpverlening belangrijker dan wie of wat dan ook». Drugsverslaafden werden in de eerste periode van hun verblijf in Kloosterburen persoonlijk begeleid, doorgaans door ex-verslaafden die de afkickproblemen zelf aan den lijve hadden ondervonden. Deze persoonlijke begeleiding werd langzamerhand overgenomen door de invloed van de totale groep van medewerkers en cliënten. Na verloop van tijd kregen cliënten, die zich aan het leven in deze gemeenschap hadden aangepast, zelf een taak in de eerste opvang van nieuw aangekomenen. Werden zij daartoe in staat geacht, dan konden zij ook worden ingedeeld bij degenen die op gezette tijden in Amsterdam gingen speuren naar potentiële cliënten. De vrijwillige medewerkers van de stichting genoten naast kost en inwoning geen inkomen. Volgens Smit hield het medewerkerschap voor die ex-ver-

¹⁷⁴ Jeugdwerk Nu, 1980, nr. 7, blz. 18.

slaafden die als cliënt uitkeringsgerechtigd waren in, dat de uitkering werd stopgezet. Deze mededeling hebben wij echter niet kunnen verifiëren.

Er was nog een opvallend verschil tussen de Jezuskinderen en tal van andere christelijke organisaties die zich met hulpverlening bezighouden: de Jezuskinderen waren niet aangesloten bij de Federatie van Evangelische Opvangcentra, een samenwerkingsverband van organisaties die in het algemeen nauwe banden onderhouden met de christelijke kerken. Dit gegeven illustreert de marginale positie die de stichting binnen de evangelische hulpverlening en ten opzichte van de kerken innam. Haar christelijke instelling hield immers geenszins affiniteit met de kerken in. Ook voor haar was de bijbel de inspiratiebron, doch zij spreidde een geloofsbeleving ten toon, die sterke fundamentalistische en gevoelsmatige trekken had en die wars was van kerkelijke instituties.

De stichting Jezuskinderen was voor de bekostiging van haar activiteiten hoofdzakelijk aangewezen op twee inkomstenbronnen, giften van particulieren en de bijdragen (bijstandsuitkeringen) van cliënten. De meest recente financiële gegevens die de stichting ons verstrekten hadden betrekking op het jaar 1979. Daaruit bleek in de eerste plaats dat de Schaapskooi een exploitatie-overschot had van ca. f 50 000. Dit kon worden gerealiseerd doordat het kostenniveau van de gemeenschap in Kloosterburen bijzonder laag was. De vrijwilligers kostten weinig, op het levensonderhoud werd beknibbeld en de cliënten boden tevens goedkope arbeidskrachten voor de voedselproductie en onderhoudswerkzaamheden. De begroting van de Schaapskooi bevatte evenwel ook posten die met de hulpverleningsactiviteiten niet veel te maken hadden (zoals de auto van de leider, een reis naar India en diverse evangelisatie-uitgaven). Desondanks werden de uitgaven nog ruimschoots overtroffen door het bedrag van meer dan drie ton dat de stichting voor de Nederlandse cliënten ontving aan uitkeringen ingevolge de Algemene Bijstandswet (ABW). (Aan de opvang van buitenlandse, vooral Westduitse cliënten waren in de regel geen inkomsten verbonden.) Wat gebeurde er met het exploitatie-overschot van de Schaapskooi? Het verdween in de mêlée van andere stichtingsactiviteiten waarop in totaal een exploitatieverlies van bijna f 230 000 werd geleden. De balans kon nochtans nagenoeg in evenwicht worden gebracht, doordat de schenkingen in 1979 een totaal bedrag van f 170 000 beliepen.

Het moge duidelijk zijn, dat de jaarrekeningen over de daaropvolgende jaren, in verband met de afsplitsing van een groot deel van de activiteiten in andere plaatsen dan Kloosterburen, een aanmerkelijk gewijzigd beeld zullen hebben opgeleverd. Bij gebreke van harde gegevens komen ons dienaangaande de volgende veronderstellingen waarschijnlijk voor. De drastische verkleining van de groep sympathisanten van de Jezuskinderen zal haar uitwerking op de hoogte van de post giften niet hebben gemist. Des te belangrijker zullen de inkomsten uit de uitkeringen van cliënten zijn geworden (alleen al deze inkomsten stonden in 1979 borg voor een aanzienlijk overschot op de exploitatierekening). Toen het aantal cliënten (in 1981) terugliep, zal de financiële positie van de stichting minder rooskleurig zijn geworden, zonder op zich zelf rampzalige vormen te hebben hoeven aannemen.

Enkele opmerkingen lijken ons op hun plaats over de geldstroom die liep tussen de gemeentelijke sociale diensten en de Jezuskinderen.

De personen die de Schaapskooi in het kader van de drugshulpverlening opnam beschikten in de regel niet over eigen middelen van bestaan en waren aangewezen op een bijstandsuitkering. Werd zo iemand opgenomen, dan placht de sociale dienst van de gemeente waarbij hij het laatst was ingeschreven te voorzien in de kosten van de dienstverlening (de dagprijs in Kloosterburen bedroeg f 40), terwijl de uitkering daarenboven voorzag in het zak- en kleedgeld voor de betrokkenen (dat vervolgens door de stichting werd «beheerd») en zo nodig de ziekenfondspremie. De stichting diende het verzoek tot de uitkering in bij de desbetreffende gemeente en kon daarbij terugvallen op een positieve houding van de intergemeentelijke sociale

dienst van Kloosterburen c.s., die in geval van moeilijkheden bereid was te bemiddelen. Per 1 januari 1979 trad evenwel een wijziging van de ABW in werking, die beoogde in deze wijze van bekostiging van tal van uiteenlopende instellingen op het terrein van de maatschappelijke en/of medische dienstverlening – doorgaans aangeduid met het begrip «indirecte financiering» – verandering te brengen¹⁷⁵. Doel was om de financiering van deze instellingen, voor zover nuttig geacht, onder te brengen in het financiële kader waarvoor niet de «bijstandsminister» maar de «voorzieningenminister» verantwoordelijk was. Voor de categorie voorzieningen voor drugsverslaafden (waartoe de Jezuskinderen kon worden gerekend) betekende dit dat de sedert 1 juli 1977 vigerende Rijksbijdrageregeling maatschappelijke hulp en dienstverlening aan jongeren en jongvolwassenen het meest aangewezen financieringsinstrument bood¹⁷⁶. Om een verantwoorde toedeling van de vele instellingen aan de geëigende financieringskaders te maken, diende allereerst een inventarisatie te worden gemaakt, waartoe de gemeenten werd verzocht alle instellingen waarin personen verbleven aan wie zij bijstand verleenden voor de kosten van maatschappelijke en/of medische dienstverlening bij het ministerie van CRM te melden. De gemeente Kloosterburen meldde uit dien hoofde de stichting Jezuskinderen. Deze verkreeg daardoor de status van instelling voorlopig toegelaten voor indirecte financiering ingevolge de ABW. Het ging hier slechts om een administratieve handeling, die niet meer betekende dan de voortzetting van een reeds voor 1 januari 1979 bestaande situatie tot het tijdstip waarop hetzij over de definitieve toelating hetzij over de financiering via een andere regeling beslist zou zijn. Niettemin meende de stichting blijkens een schriftelijke mededeling van eind 1980 waarin gewezen werd op haar vermelding op de lijst van toegelaten instellingen (Stcrt. 13 juli 1979, nr. 134), in deze procedure een vorm van erkenning van overheidswege te mogen zien. In afwachting van een beslissing over de overname van de financiering door de eerdergenoemde rijksbijdrageregeling (een verzoek daartoe diende te worden gericht aan de betrokken provincie of gemeente) diende de stichting in 1979 een verzoek in tot definitieve toelating. De gemeente Kloosterburen stond daar niet afwijzend tegenover terwijl de betrokken inspecteur voor de volksgezondheid evenmin negatief adviseerde. Aan hulpverlening aan drugsverslaafden bestond een grote behoefte, zo overwoog de gemeente, terwijl allerminst eenstemmigheid heerste over de meest doelmatige wijze van hulpverlening. Daarom verdiende de stichting althans een kans, niettegenstaande de manier waarop zij functioneerde enige twijfel kon oproepen. Hoewel het in de bedoeling had gelegen om voor eind 1980 op het verzoek te beslissen¹⁷⁷, werd over de definitieve toelating nimmer een beslissing genomen. Het uitblijven van die beslissing bracht nochtans de voortzetting van de indirecte financiering niet in gevaar. In 1982 echter kregen ook bij de gemeente Kloosterburen de twijfels over het opereren van de stichting de overhand en kwam men terug op de aanvankelijke ondersteuning van het verzoek tot definitieve toelating.

Houdt men de werkzaamheden van de Jezuskinderen tegen het licht van de voorwaarden verbonden aan de definitieve toelating tot de ABW-financiering dan wel de subsidiëring krachtens de Rijksbijdrageregeling maatschappelijke hulp en dienstverlening aan jongeren en jongvolwassenen, dan lijkt de conclusie gewettigd dat de stichting – indien zij was blijven voortbestaan – niet zo gemakkelijk voor deze vormen van financiering in aanmerking zou zijn gekomen, in welk geval zij zou zijn teruggeworpen op de eigen bijdrage van uitkeringsgerechtigde cliënten¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Wet van 8 september 1978, Stb. 490. Zie ook de voortgangsnootie over de indirecte financieringsoperatie, gedrukt als kamerstuk 16 070, nr. 2.

¹⁷⁶ Kamerstuk 16 070, nr. 2, blz. 23.

¹⁷⁷ Zie het antwoord van de toenmalige staatssecretaris van CRM op schriftelijke vragen van het kamerlid Van der Spek, Aanh. Hand. II 1979–1980, nr. 1204. Later bleek dat schema echter niet haalbaar.

¹⁷⁸ De beëindiging van indirecte financiering ingevolge de ABW sluit niet uit dat cliënten bij onvoldoende financiële middelen een beroep op de ABW zouden kunnen doen om daarmee de verschuldigde eigen bijdrage voor de verzorging te kunnen betalen. Het gaat dan niet om de kosten van behandeling van de instelling doch alleen om een tegemoetkoming in de voedings- en huisvestingskosten. Dat betekent derhalve dat een dergelijke bijstandsverlening niet leidt tot indirecte financiering van de betrokken instelling.

Wij signaleren de volgende problemen. Ingevolge artikel 10c van de ABW kunnen aan de toelating tot de indirecte financiering voorschriften worden verbonden, bijzondere voorschriften voor afzonderlijke instellingen en algemene voorschriften opgenomen in het Besluit algemene voorschriften indirect gefinancierde instellingen ABW (Stcrt. 1981, nr. 101). Hoewel de praktijk van de Jezuskinderen in diverse opzichten niet met deze voorschriften in overeenstemming was, telden de algemene voorschriften ten minste drie bepalingen waaraan de stichting ons inziens zonder kunstgrepen moeilijk tegemoet had kunnen komen. Wij doelen op het bepaalde in artikel 3, lid 2, dat bestuursleden van de stichting verbiedt om een direct of indirect financieel of ander zakelijk belang te hebben bij de oprichting of de exploitatie van de instelling, voorts op artikel 6, lid 4, strekkende tot het respecteren van de levensbeschouwing van de cliënt en ten slotte op artikel 8, lid 1, dat bepaalt dat het personeelsbestand van de instelling zowel kwalitatief als kwantitatief op het goede functioneren van de instelling dient te zijn afgestemd.

Wat betreft de subsidiëring krachtens de rijksbijdrageregeling zou toetsing hebben plaatsgevonden aan de provinciale verordening van Groningen, aangenomen dat de activiteiten van de stichting zouden hebben gepast in het provinciale programma voor de maatschappelijke hulp en dienstverlening aan jongeren en jongvolwassenen. Ongetwijfeld zouden ook hier problemen te verwachten zijn geweest met betrekking tot het beheer van de stichting, de medezeggenschapsverhoudingen, de rechtspositie van cliënten en de kwaliteit van de hulpverlening.

In het vierde hoofdstuk zullen wij in breder verband terugkomen op de voorwaarden die van overheidswege gesteld worden aan instellingen, die in hun levensbeschouwelijke opvattingen aanleiding zien bepaalde maatschappelijke taken op zich te nemen en daarvoor in enigerlei vorm subsidie aan de overheid te vragen.

4. Overheid en nieuwe religieuze bewegingen

Na in hoofdstuk 2 het algemene kader te hebben beschreven van het overheidsbeleid ten aanzien van religie en religieuze bewegingen en in het derde hoofdstuk een beeld te hebben geschetst van een aantal toonaangevende nieuwe religieuze bewegingen richten wij ons thans op de wijze waarop de overheid nieuwe religieuze bewegingen in haar beleid tegemoet zou dienen te treden. Wij kiezen daartoe twee invalshoeken, namelijk die van degenen, die bedenkingen tegen nieuwe religieuze bewegingen hebben en menen dat de overheid in dit opzicht handelend moet optreden, en die waarin zich een afstandelijker benadering van nieuwe religieuze bewegingen openbaart en veeleer de vraag wordt opgeworpen of de opkomst van dergelijke bewegingen tot beleidsmaatregelen aanleiding geeft. Zouden wij ons slechts tot de eerste wijze van benadering bepalen, dan zou de bespreking van de beleidsmatige implicaties van het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen naar ons oordeel een al te negatieve lading hebben. De vraagstelling zou zich dan immers volledig toespitsen op de houdbaarheid van de bedenkingen bij tegenstanders van nieuwe religieuze bewegingen en daarmee de gerechtvaardigheid van de pleidooien voor tegenmaatregelen van overheidswege getroffen. Wij willen aan die vraagstelling weliswaar niet voorbijgaan – in zekere zin vormde zij ook de aanleiding tot dit onderzoek –, maar onderkennen tevens dat een minder gekleurd of op zijn minst genuanceerd algemeen standpunt over nieuwe religieuze bewegingen tot een bredere vraagstelling leidt, die ook toestaat de positie die nieuwe religieuze bewegingen in de maatschappelijke orde innemen in de beschouwingen te betrekken. De bevindingen die wij in het derde hoofdstuk hebben weergegeven, rechtvaardigen ons inziens deze bredere benadering.

Wij zullen in dit hoofdstuk (paragraaf 4.1) eerst aandacht schenken aan de tegenpool van de nieuwe religieuze bewegingen, in het algemeen aangeduid met de term «anti-sekten beweging» (in de Engelstalige literatuur de anti-cult movement). Onder deze noemer verenigen zich diverse vormen van min of meer georganiseerde tegenstand tegen nieuwe religieuze bewegingen. De drijfveren, opvattingen en doelstellingen, die de tegenbeweging kenmerken, bieden een helder inzicht in de sentimenten die het optreden van nieuwe religieuze bewegingen bij mensen die daardoor geraakt worden en in het algemeen bij grote groepen in de bevolking teweeg kan brengen. Een beschrijving daarvan levert tevens de grondslag voor een goed begrip van de verlangens, waarmee overheden door de tegenbeweging worden geconfronteerd, in het bijzonder met het oog op de bescherming van individuele burgers en de samenleving tegen de activiteiten van de gewraakte bewegingen. In hoeverre deze verlangens hebben geleid tot specifieke overheidsacties en beleidsmaatregelen zullen wij in dit verband belichten aan de hand van het beleid van de autoriteiten in de Verenigde Staten, Canada, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en de Bondsrepubliek Duitsland, terwijl ook enige aandacht zal worden geschonken aan de houding van het Europees Parlement. Tegen deze achtergrond zullen wij vervolgens de anti-sekten beweging in Nederland bezien in haar ontwikkeling, activiteiten en verlangens.

In de daarop volgende paragrafen zullen wij aandacht schenken aan het overheidsbeleid in ons land, uitgesplitst over de in dit verband meest relevante beleidsterreinen: welzijn en volksgezondheid (paragraaf 4.2.), justitie (paragraaf 4.3) en financiën (paragraaf 4.4). Gegeven haar opvattingen over de kern van de sekten-problematiek komen de verlangens van

de anti-sekten beweging vooral aan de orde in de paragraaf over welzijn en volksgezondheid en in mindere mate in de paragraaf justitie (het verbieden van nieuwe religieuze bewegingen; kinderbescherming). In de andere onderdelen van dit hoofdstuk passeren beleidsfacetten de revue die in de pleidooien van de anti-sekten beweging geen of niet meer dan een ondergeschikte rol hebben gespeeld. De behandeling van deze facetten vloeit voort uit de geschetste tweede benaderingswijze, geënt op de beoordeling van de positie van nieuwe religieuze bewegingen in de maatschappelijke orde in relatie tot de positie van religieuze bewegingen in het algemeen. Het *welzijns-onderdeel subsidiëring* (4.2.4.), de *justitie-onderdelen rechtspositie van nieuwe religieuze bewegingen* (4.3.1.) en *toelatingsbeleid* (4.3.4.) en de paragraaf *financiën* (4.4.) kunnen in dit verband worden genoemd. In paragraaf 4.5. ten slotte komt een tweetal rechten van kerkgenootschappen aan de orde, die reeds lang bestaan, doch tegenwoordig enige heroverweging verdienen, namelijk het recht op inlichtingen uit de gemeentelijke bevolkings- en verblijfsregisters (4.5.1.) en het inlichtingenrecht inkomstenbelasting (4.5.2.). Met name deze paragraaf zou zich theoretisch voor uitbreiding met andere onderwerpen lenen, zoals de dienstplichtvrijstelling en het begrip arbeid van geestelijke aard in de sociale zekerheidswetgeving. Mede gegeven de opmerkingen die wij over de laatstgenoemde onderwerpen reeds in het tweede hoofdstuk¹ hebben gemaakt, hebben wij ons op de eerdergenoemde rechten geconcentreerd, omdat de heroverweging van de wettelijke bepalingen waarin deze rechten zijn vastgelegd des te wenselijker mag worden geacht naarmate de werking van deze bepalingen zich – zoals uit onze opvattingen voortvloeit – tot een groter aantal rechthebbende bewegingen zou uitstrekken.

4.1. De roep om overheidsmaatregelen

4.1.1. Ontwikkeling en opvattingen van de anti-sekten beweging

Door de eeuwen heen hebben groepjes mensen zich aaneengesloten op basis van gemeenschappelijke levensbeschouwelijke opvattingen, vaak simpelweg iemand volgend in wie zij een geestelijk leidsman zagen, in wiens overtuiging men vertrouwen stelde. Alle grote godsdiensten zijn zo begonnen en alle hebben dan ook episoden gekend van verguizing en vervolging, vooral in hun beginjaren. Groepsvorming op levensbeschouwelijk gebied vertoont bijna onvermijdelijk sektarische trekken. Niet alleen stelt de nieuwe, exclusieve en afwijkende leer, die de groep kenmerkt, eisen aan de aanhangers wat betreft de gebondenheid aan de groep en het gedragspatroon, maar ook leidt het volgen van de nieuwe leer in de regel (gezocht of ongezocht) tot een geestelijk en maatschappelijk isolement. Maatschappelijk isolement heeft echter nimmer gelijk gestaan met onverschilligheid van de maatschappij. Integendeel, groepsvorming op levensbeschouwelijk gebied is nauwelijks denkbaar zonder tegenacties vanuit de samenleving. Reacties van mensen die persoonlijk door het optreden van de nieuwe groep worden geraakt, reacties vanuit de grote levensbeschouwelijke instituties of reacties van grote maatschappelijke groepen en overheden. Tegenstand die door nieuwe groepen wordt opgeroepen, pleegt scherpere vormen aan te nemen naar gelang deze groepen als meer bedreigend voor de gevestigde belangen of de maatschappelijke orde worden gezien. Kenmerkt de groep zich vooral door afwijkende levensbeschouwelijke denkbeelden, dan mag repressie uit levensbeschouwelijke motieven worden verwacht vanuit de gevestigde kerken, soms gesteund door de overheid, waar de samenleving sterk levensbeschouwelijk is georiënteerd of theocratisch is. Manifesteren de afwijkende opvattingen zich ook in activiteiten en gedragingen die op gespannen voet staan met de heersende moraal of in het streven naar maatschappelijke of zelfs staatkun-

¹ Zie blz. 54–55.

dige hervorming, dan zal de tegenstand veeleer een wereldlijk karakter hebben en de overheid in het geweer brengen. Zo toont de geschiedenis vele voorbeelden van heftige vervolging van nieuwe levensbeschouwelijke groepen. In menig land behoren die gebeurtenissen tot de zwartste bladzijden uit de historie: fanatisme bestreden met fanatisme, bevlogenheid met meedogenloosheid, drang naar geestelijke vrijheid met rigide intolerantie.

De gesecculariseerde westerse wereld van vandaag lijkt minder een voedingsbodem voor uitingen van levensbeschouwelijk fanatisme te bieden dan de wereld van vroeger waarin levensbeschouwing en samenleving sterker waren verstrengeld. Toch behoeft het geen verbazing te wekken dat afwijkende levensbeschouwelijke denkbeelden en gedragspatronen ook heden ten dage nog kritische reacties in de samenleving veroorzaken. Weliswaar nemen deze niet meer de vorm aan, waarin bij voorbeeld eeuwen her in ons deel van de wereld de wederdopers tegemoet zijn getreden², maar evenals voorheen weerspiegelen deze reacties wel de bezorgdheid over de bedreiging, die in het afwijkende denk- en gedragspatroon van de betrokken groepen wordt gevoeld – bedreiging van de persoonlijke belangen en van de maatschappelijke belangen –.

Kan de tegenstand die nieuwe religieuze bewegingen tegenwoordig blijken te wekken dus in het licht van de geschiedenis als nieuw, noch als onbegrijpelijk worden beschouwd, in zoverre heeft hij een ietwat ander karakter dan vroeger dat hij meer gericht is op een maatschappelijk fenomeen – het sekten-verschijnsel – dan op een specifieke, als bedreigend ervaren, groep. Nieuwe religieuze bewegingen («sekten») worden door de tegenstanders over één kam geschoren. Zodra een beweging het etiket «sekte» opgeplakt heeft gekregen, wordt op haar als het ware een stelsel van opvattingen en waardeoordelen van toepassing, dat haar brandmerkt als een gevaarlijke en sinistere groep waartegen de burgers moeten worden beschermd. Het is dat stelsel van opvattingen en waardeoordelen, dat aangemerkt kan worden als de anti-sekten ideologie. Laten wij trachten een beeld van die ideologie te schetsen.

De drijvende kracht in het verzet tegen nieuwe religieuze bewegingen wordt gevormd door ouders en familieleden van degenen die tot een dergelijke beweging zijn toegetreden. Hoewel zich onder de tegenstanders ook anderen manifesteren, zoals mensen uit (fundamentalistisch-) kerkelijke hoek en uit de psychiatrie, zijn het in de eerste plaats ouders of oudergroepen geweest die in de nieuwe religieuze bewegingen een gevaar bespeurden, dat hun aanleiding gaf hun krachten te bundelen. Hun motivatie was in de regel even simpel als begrijpelijk. De toetreding van hun (doorgaans meerderjarige) kind tot een nieuwe religieuze beweging betekende immers een radicale verandering van het toekomstperspectief waarop hun opvoeding gericht was geweest: anders dan de achtenswaardige, maatschappelijke positie die zij hun kind hadden toegedacht, leidde de keuze die hun kind met zijn toetreding had gemaakt tot het afstand nemen van traditionele waarden, tot verwaarlozing van de eigen (maatschappij-gerichte) ontwikkeling en tot het verkiezen van een bestaan in de marge van de samenleving. Daarnaast hield de gemaakte keuze een plotselinge doorbreking in van het gezinsverband: de communicatie tussen ouders en kind verliep moeizamer en het ouderlijk gezag verschrompelde onder de uitstraling van de nieuw gevonden geestelijke leidsman. Vele ouders hadden grote moeite de keuze van hun kind te aanvaarden en achtten het een ouderlijke plicht hun kind zijn dwaling te doen inzien: het idealisme, dat hun kind had geleid, was niet meer dan kinderlijke naïviteit en degenen die dit idealisme hadden gewekt hadden hun kind bedrogen en langs onoirbare weg voor hun karretje gespannen. In deze beleving door ouders van de toetreding van

² Zie over de onvoorstelbare wreedheid die daarbij aan de dag werd gelegd onder meer: A. F. Mellink, Amsterdam, en de wederdopers in de zestiende eeuw, Nijmegen, SUN, 1978.

hun kind ligt de kiem van de conflicten tussen ouders enerzijds en kinderen en bewegingen anderzijds, waarmee het optreden van nieuwe religieuze bewegingen onverbreekbaar is verbonden. Daarin ligt tevens de kiem van de ideologie die langzamerhand aan de zijde van de sekten-bestrijders tot ontwikkeling is gekomen. In hun bekende boek over de anti-sekten beweging in de Verenigde Staten gebruiken de Amerikaanse sociologen Shupe en Bromley³ als trefwoorden in deze ideologie *possession* (bezetenheid) en *deception* (bedrog). Beide hebben zij te maken met de wilsvorming van het individu. Sekteleden zouden in wezen de onschuldige slachtoffers zijn van een kwade, onmaatschappelijke macht die, belust als zij was op de verwezenlijking van eigen doeleinden, jonge mensen met behulp van geraffineerde methodieken aan zich had weten te binden. Niet alleen werden deze jongeren bedrogen door de identiteit van de beweging te verluieren en de ware bedoelingen onder een pseudo-religieuze dekmantel te maskeren (zodat hun wil op toetreding onzuiver was gevormd), maar zelfs werden zij onderworpen aan een proces van dwangmatige overreding (*coercive persuasion*), dat hun geestelijke weerstand brak (zodat in het geheel geen wil werd gevormd, maar pure psychische dwang werd uitgeoefend). Dat proces werd *hersenspoeling* genoemd. De hersenspoelingstheorie kan worden teruggevoerd op de opvattingen van Lifton⁴, psychiater aan de universiteit van Yale, die onderzoek had gedaan naar indoctrinatie-technieken die Amerikaanse krijgsgevangenen in de Koreaanse oorlog hadden ondergaan en een analogie meende te onderkennen tussen deze technieken en de wervingsmethoden van nieuwe religieuze bewegingen. De denkbeelden van Lifton werden later door andere psychiaters «vanuit de praktijk» aangevuld. Zo verkondigde de psychiater Clark⁵ onder meer dat de vraag of iemand gehersenspoeld is niet kon worden beantwoord langs de gebruikelijke diagnostische weg, doch slechts te beoordelen was door iemand die in de indoctrinatie-technieken van sekten is ingevoerd. Voor de «bewijsvoering» werd veelal gewezen op de ervaringen van ex-sekteleden.

De hersenspoelingstheorie werd weliswaar niet door alle geleidingen van de anti-sekten beweging precies volgens de grote lijnen waarin zij hier is geschetst gehuldigd⁶, doch was wel in hoge mate bepalend voor de beeldvorming in de samenleving met betrekking tot nieuwe religieuze bewegingen. Doordat zij associaties wekte met het uit de religieuze traditie bekende aloude fenomeen van bezetenheid door de duivel en duiveluitdrijving (in wezen kan zij gelden als de moderne, seculiere variant daarvan) en vooral de suggestie inhield dat de geestelijke integriteit van vele jongeren ernstig gevaar liep, appelleerde zij sterk aan de publieke opinie en stigmatiseerde zij – zonder al te concrete bewijzen te hoeven leveren – een grote groep van bewegingen bijkans tot satanische krachten waarvan een grote dreiging uitgaat voor de gehele maatschappij. De stelling dat nieuwe religieuze bewegingen hersenspoeling toepasten kon zelfs een driedelig doel dienen.

Behalve dat zij het imago van deze bewegingen ernstige schade toebrengt, bewerkstelligde zij ook, dat degene die gehersenspoeld zou zijn – het sektelid – de rol van slachtoffer kon aannemen. Veeleer dan een vrije keuze was zijn toetreding tot de beweging een gedwongen inlijving geweest.

³ A. D. Shupe en D. G. Bromley, *The New Vigilantes*, Beverly Hills/London, Sage 1980.

⁴ R. J. Lifton, *Thought reform and the psychology of totalism*, New York, Norton 1963.

⁵ J. G. Clark tijdens een hearing van de Vermont State Committee for the Investigation of Alleged Deceptive, Fraudulent and Criminal Practices of Various Organizations in the State op 18 augustus 1976. Ook: J. G. Clark, *Der künstlich gesteuerte Wahnsinn*, in: M. Müller-Küppers en F. Specht (ed.), *Neue Jugendreligionen*, Göttingen, Verlag für medizinische Psychologie, 1979, blz. 85 e.v.

⁶ Shupe en Bromley, op.cit., wijzen er in dit verband op dat de anti-sekten beweging – althans in de Verenigde Staten – allermint een homogene, gestructureerde organisatie is, doch veeleer een los samenwerkingsverband van gelijkgerichte groepen, waarbinnen zich niettegenstaande de grote mate van theoretische overeenstemming in de praktijk twee hoofdstromingen aandienen: de «anti-cult associations», die naast de directe belangenbehartiging beogen de overheid van het gevaar van nieuwe religieuze bewegingen te doordringen en daarbij trachten door een samenhangende theorie te verkondigen hun particuliere zorg tot een openbare zorg te verheffen, en de «deprogrammers», die veel directer op de bestrijding van nieuwe religieuze bewegingen zijn gericht en de hersenspoelingsideologie vooral nodig hebben om de overheid ertoe te brengen hun de benodigde ruimte te bieden.

Daarmee was het feit van zijn toetreding tegelijkertijd verklaard en gerechtvaardigd. Zoals de Amerikaanse sociologen Robbins en Anthony⁷ het uitdrukten, bood de aanvaarding van een deterministische, verklarende mystificatie, die hem de rol van passief slachtoffer toedeelde, iemand die om welke reden dan ook tijdelijk een onconventionele of autoritaire ideologie had omhelsd een handig middel om elke verantwoordelijkheid voor zijn handelwijze van de hand te wijzen.

Het derde doel dat de hersenspoelingstheorie kon dienen, was dat zij de morele rechtvaardiging leverde om mensen die tot een beweging waren toegetreden onder druk te zetten hun binding aan de beweging te verbreken. Jonge mensen die niets vermoedend in de fuik van een sekte waren gelopen, mochten om hun eigen bestwil worden gedwongen om van hun dwaalweg terug te keren. «Programming» dus als excuus voor «deprogramming».

Leden van nieuwe religieuze bewegingen, die onder pressie de beweging hadden verlaten, vervulden een voorname functie in de effectuering van het driedelige doel van de hersenspoelingstheorie. Ook Shupe en Bromley⁸ zijn die opvatting toegedaan: «These individuals have played a key role in shaping the public perception of and reaction to the new religions». Hun publieke uitspraken – in interviews, artikelen en boeken⁹ – benadrukten gedurig de verwerpelijkheid van de doelstellingen van de beweging, de bedrieglijkheid van haar wervings- en indoctrinatiepraktijken en andere activiteiten en bovenal de hulpeloosheid van degenen die met haar in contact kwamen. Zo vonden thema's als het slechte imago van nieuwe religieuze bewegingen, de manipulatie van potentiële volgelingen en de behoefte aan hulp van buitenaf keer op keer hun weg naar het grote publiek: nieuwe religieuze bewegingen werden vogelvrij.

4.1.2. *Invloed op het overheidsbeleid*

Men kan van mening verschillen over de vraag of de anti-sekten beweging op zichzelf succesvol is geweest of niet. In termen van machtsvorming vermoedelijk niet, omdat de anti-sekten beweging in geen enkel land is uitgegroeid tot een brede, goed gestructureerde en kapitaalcrachtige pressiegroep, die in staat is op eigen kracht de verwezenlijking van haar algemene doeleinden naderbij te brengen. Zowel in de Verenigde Staten als in West-Europa wordt de beweging gevormd door relatief kleine, autonome groepen, waartussen weliswaar enige dwarsverbindingen bestaan¹⁰, doch welke algemene doelstellingen doorgaans worden overvleugeld door de gerichtheid op individuele belangenbehartiging. Meet men de mate van succes van de beweging echter af aan de gevolgen die nieuwe religieuze bewegingen van haar activiteiten hebben ondervonden, dan lijkt een andere conclusie te moeten worden getrokken. De verspreide activiteiten, die door de anti-sekten beweging werden ontplooid, zorgden er immers voor, dat een – zeker in kwantitatief opzicht – betrekkelijk marginaal maatschappelijk verschijnsel over een reeks van jaren in de focus van de publieke belangstelling bleef. Die belangstelling richtte zich bovendien bijna uitsluitend op de vermeende negatieve kanten van het verschijnsel. Zoals nieuwe religieuze bewegingen in de regel niet werden belicht als de (exotisch-)religieuze voortzetting van de tegenculturele bewegingen van de jaren '60, die vooral sociaal en politiek georiënteerd waren, zo werden zij evenmin voorgesteld als uitingen van een zoeken naar nieuwe geloofsvormen en nog minder als een verschijnsel dat voorzag in

⁷ Th. Robbins en D. Anthony, Brainwashing and the Persecution of «Cults», in: Journal of Religion and Health, Vol. 19, no. 1, Spring 1980.

⁸ A. D. Shupe en D. G. Bromley, Apostates and Atrocity Stories: some parameters in the dynamics of deprogramming, in B. Wilson (ed.), The social impact of new religious movements, New York, Rose of Sharon Press, 1981, blz. 179 e.v.

⁹ Zie bij voorbeeld de boekenbeschrijving van F. du Plessix Gray, The Heavenly Deception, in het New York Review of Books, 26 (1979) 16, blz. 8 e.v.; ook het bovengenoemde artikel van Shupe en Bromley bevat vele treffende voorbeelden.

¹⁰ Zo vormden eind 1980 anti-sekten organisaties uit 14 landen een internationaal samenwerkingsverband tijdens een conferentie in Parijs.

de behoeften van tal van jonge mensen. Integendeel, het accent werd bij voorkeur gelegd op zaken als de bedenkelijke motieven en leefwijze van de sekteleiders, het bizarre van de geloofsopvattingen en geloofsuitingen en de indoctrinatie, uitbuiting en geestelijke toetakeling van de volgelingen.

De gevolgen die de nieuwe religieuze bewegingen ondervonden, mogen uiteindelijk grotendeels aan de anti-sekten beweging worden toegeschreven, zij zouden nimmer zijn teweeggebracht als niet de massa-media duidelijk de zijde van de tegenbeweging hadden gekozen. Door veelvuldig het oor te lenen aan de opvattingen van sekten-critici en ruim baan te geven aan de verhalen van ex-sekteleden, voorzagen de media het publiek van een niet aflatende stroom van overwegend negatieve berichten, die tezamen een ongunstig beeld van de groep nieuwe religieuze bewegingen deden ontstaan. Men mag aannemen, dat de media zich in hun beleid hebben laten leiden door dezelfde bezorgdheid die de tegenbeweging inspireerde, doch daarnaast laat het gevoel zich moeilijk onderdrukken, dat veel van de berichtgeving is ingegeven door sensatiezucht: de kwalijke aspecten van nieuwe religieuze bewegingen, die de tegenbeweging signaleerde, vormden tegelijk de ingrediënten van smakelijke verhalen die het grote publiek met graagte kreeg voorgeschoteld. Objectiviteit was in het algemeen niet het eerste oogmerk in de berichtgeving over nieuwe religieuze bewegingen. Het is dan ook niet voor niets dat wij bij de samenstelling van hoofdstuk 3 van dit rapport slechts weinig gebruik van berichten in de media hebben kunnen maken. Overigens is het in dit verband opmerkelijk, dat de vloed aan aanmerkelijk afstandelijker en genuanceerdere artikelen in de wetenschappelijke tijdschriften de teneur van de berichtgeving in de massamedia niet noemenswaard lijkt te hebben kunnen beïnvloeden.

Zo laat zich vaststellen, dat de anti-sekten beweging in indirecte zin tamelijk effectief is geweest. Vooral door haar bemoeienissen is er een klimaat ontstaan, waarin mensen met beleidsverantwoordelijkheid zich niet langer van het verschijnsel van de nieuwe religieuze bewegingen afzijdig konden houden. Zoals wij al op bladzijde 45 van dit rapport hebben uiteengezet, vloeiden daaruit in verscheidene landen onderzoeken voort naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen en hun implicaties voor het overheidsbeleid. Hoewel de instelling ervan op zichzelf als een succes voor de tegenbeweging kan worden gezien, leverden deze onderzoeken in de regel echter niet de resultaten op waarvoor deze had geijverd: concrete overheidsmaatregelen ter bescherming van de samenleving tegen nieuwe religieuze bewegingen bleven doorgaans uit. Laten wij deze algemene vaststelling illustreren aan de hand van een beknopte beschrijving van de gang van zaken in achtereenvolgens de Verenigde Staten, Canada, het Verenigd Koninkrijk, de Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk en in de EEG (het Europees Parlement).

De Verenigde Staten

De Amerikaanse overheid heeft zich in het algemeen terughoudend opgesteld tegenover nieuwe religieuze bewegingen. Activiteiten, zoals onderzoeken en verdergaande beleidsmaatregelen, werden in de regel niet in overeenstemming geacht met de strikte, formele scheiding tussen kerk en staat die in het land bestaat. Op federaal niveau beperkte de aandacht zich hoofdzakelijk tot concrete gevallen die zich op het beleidsterrein van enkele onderdelen van de administratie voordeden. Zo stelde de Internal Revenue Service (IRS) een onderzoek in naar de gerechtvaardigdheid van de tax-exempt (belastingvrijdom)-status van enkele nieuwe religieuze bewegingen, onderzocht de Immigration and Naturalization Service (INS)¹¹ de Verenigingskerk met het oog op een verzoek van de beweging het

¹¹ De Immigration and Naturalization Act (sectie 101 A (27)) staat weliswaar toe dat (onder voorwaarden) een verblijfsvergunning wordt verleend aan geestelijken en predikanten (SD-1 categorie), doch sluit leken van deze regeling uit. De INS wees het verzoek van de Verenigingskerk om 500 buitenlandse leden de legale status van «trainee» te geven dan ook af.

Overigens treedt, blijkens mededelingen van de ambassade in Washington, de INS ingeval bij voorbeeld leden van nieuwe religieuze bewegingen de toegestane verblijfsperiode overschrijden nogal aarzelend op. De oorzaak daarvan moet worden gezocht in de tijdrovendheid van de deportatie-procedure, die de wet aan de overschrijding van de termijn verbindt. Bovendien zijn de immigratie-autoriteiten er huiverig voor om verwikkeld te raken in zaken, waarin religieuze en dus constitutionele argumenten een rol kunnen spelen.

verblijf in het land van buitenlandse leden te legaliseren en verrichtten de Federal Bureau of Investigation (FBI)¹² en de Food and Drug Administration (FDA) onderzoeken bij onder meer de Scientology Kerk. Afgezien van de reacties op enkele incidentele gebeurtenissen (de moord op Congressman Ryan en de daaropvolgende zelfmoord van de volgelingen van de People's Temple in Jonestown, Guyana (1979)¹³ en het onderzoek naar de Koreaans-Amerikaanse betrekkingen, waarbij de positie van de Verenigingskerk aan de orde kwam (198)¹⁴, bestond de enige onderzoek-activiteit, die vanuit het Congres ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen werd ontplooid, uit de (informele) hearings van Senator Dole (Kansas) in 1979¹⁵. Deze leidden echter niet tot een officieel onderzoek, omdat de vraag of de Constitutie daartoe de ruimte bood tot grote verschillen van mening leidde.

Federale wetgevende maatregelen met betrekking tot nieuwe religieuze bewegingen zijn tot nu toe niet tot stand gekomen. Aanbevelingen van de onderzoekcommissies inzake de Jonestown-verschrikking om de overheidscontrole op bewegingen als deze te verscherpen (door afzwakking van de Privacy Act en de Freedom of Information Act) raakten in het vergeetboek, toen de eerste schok die door de tragedie was veroorzaakt, was weggeëbd, terwijl ook het voornemen van Dole's medestander, het lid van het Huis van Afgevaardigden Ottinger, om een federale wet betreffende het «conservatorship» tot stand te brengen, nog niet tot uitvoering is gekomen¹⁶.

Bij het idee van het conservatorship willen wij even stilstaan, omdat dit de kern vormt van de verlangens van de anti-sekten beweging op wetgevend gebied en, zoals wij zullen zien, ook in andere landen wordt gepropageerd. De gedachtengang, onder woorden gebracht door het «juridische geweten» van de Amerikaanse tegenbeweging Delgado¹⁷, is ongeveer als volgt.

Als iemand tot een sekte toetreedt zonder te beschikken over volledige informatie over de beweging en over het leven dat hij daarmee zal gaan leiden, dan kan hij niet worden geacht vrijwillig tot de beweging te zijn toegetreden en is hij in feite geestelijk geschaakt («mentally kidnapped»). Onder die omstandigheden zou de staat gemachtigd moeten zijn tussen beide te komen teneinde het sektelid te bevrijden van degenen die hem in hun macht hebben. Deze gedachtengang – waarin men gemakkelijk de anti-sekten ideologie zal herkennen – leidt tot de introductie van een juridisch instrument dat het mogelijk maakt om via een rechterlijke uitspraak een lid van een nieuwe religieuze beweging (desnoods tegen zijn wil) onder een (onafhankelijke) tijdelijke bewindvoerder («temporary conservator») te stellen en aldus enige tijd aan de invloedssfeer van de beweging te onttrekken. Hoewel daarmee geen vrijbrief is gegeven om de onderbewindgestelde tevens een dwangbehandeling te laten ondergaan, wordt dit instrument wel gezien als een vorm van legalisering van het deprogrammeren.

¹² Een van de acties van de FBI tegen de Scientology Kerk leidde tot de inbeslagneming van circa 50 000 documenten (eind 1979). Dit materiaal bevatte belastende gegevens voor verscheidene topmensen van de beweging, die later schuldig werden bevonden aan diverse delicten en werden veroordeeld. Maatregelen tegen de beweging zelve bleven achterwege. Op ons verzoek is door het Amerikaanse ministerie van justitie steekproefsgewijze nagegaan of de documenten relevante gegevens bevatten inzake het functioneren van de beweging in Nederland. Dergelijke documenten werden evenwel niet aangetroffen. Wel gaven sommige documenten inzicht in de activiteiten van de beweging in het Verenigd Koninkrijk, in verband waarmee twee Britse burgers door de Verenigde Staten aan het Verenigd Koninkrijk zijn uitgeleverd.

¹³ The Assassination of Representative Leo L. Ryan and the Jonestown, Guyana Tragedy; Report of the Staff Investigative Group to the Committee on Foreign Affairs; US House of Representatives, Washington DC; US Government Printing Office, 1979.

The Death of Representative Leo Ryan, People's Temple, and Jonestown: Understanding a Tragedy; Hearing before the Committee on Foreign Affairs; US House of Representatives; Washington DC, US Government Printing Office, 1979.

¹⁴ Investigation of Korean-American Relations (the Fraser-report); op.cit.

¹⁵ Het verslag van deze hearings ligt ter inzage op het commissiesecretariaat, na ons te zijn verschaft door de ambassade in Washington.

¹⁶ Zie hierover: J. T. Richardson, New Religious Movements in the United States: a Review, in: Social Compass, XXX/1, 1983, blz. 105.

¹⁷ Delgado, Religious totalism. Gentle and ungentle persuasion under the first Amendment, in: Southern California Law Review 51: (1977) 1–98.

Is het conservatorship voorslagnog niet in de federale wetgeving opgenomen, op het niveau van de staten is de kwestie al jaren volop in discussie. In verschillende staten, waaronder Californië, hebben enige tijd bepalingen inzake het conservatorship gegolden – zij het dat zij door de rechter met grote omzichtigheid plachten te worden toegepast –, doch deze hebben inmiddels hun verbindendheid verloren na door federale rechters ongrondwettig te zijn verklaard. Toch heeft die ontwikkeling niet kunnen verhoeden, dat in 1980 in de staat New York een wijziging van de Mental Hygiene Law werd aangenomen door beide organen van de Assembly, waarbij een tijdelijk conservatorship werd ingevoerd (het zogenaamde «Lasher-amendment»¹⁸). De wetwijziging werd evenwel getroffen door een veto van de Gouverneur van de staat, Carey, die daarbij overwoog¹⁹ dat de wet grondwettelijk gewaarborgde rechten in gevaar zou brengen en valse hoop zou wekken door een procedure te scheppen die aanvaardbaar leek, maar uiteindelijk onwerkbaar en ongrondwettig zou blijken. Van belang is dat de Gouverneur in zijn beslissing gesteund werd door onder meer de National Council of Churches, de New York State Catholic Conference, de New York Civil Liberties Union en de New York State Bar Association. In de opstelling van de gevestigde kerken manifesteert zich een enigermate ambivalente benadering van nieuwe religieuze bewegingen: enerzijds kritisch tegenover de «pseudo-religies» en niet zelden – vooral op lokaal niveau – sympathiserend met de anti-sekten beweging, anderzijds de zijde kiezend van de nieuwe religieuze bewegingen waar overheidsmaatregelen dreigen die ook de eigen positie zouden kunnen aantasten.

Ook in andere Amerikaanse staten gaven de vertegenwoordigende lichamen blijk van bezorgdheid over de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen. Zo belastte de Senaat van de staat Californië in 1974 een commissie met een onderzoek naar diverse nieuwe religieuze bewegingen²⁰ en in 1979 werd het zelfde gedaan door het Huis van Afgevaardigden van de staat Pennsylvania²¹.

Specifieke anti-sekten wetgeving is al met al momenteel nergens in de Verenigde Staten in werking, al heeft de kwestie op vele plaatsen onderwerp van intensieve discussie gevormd en is de discussie nog geenszins tot een afronding gekomen. Het ontbreken van deze bijzondere wetgeving heeft overigens ouders, leden van nieuwe religieuze bewegingen en leiders van de bewegingen niet verhinderd om individuele conflicten aan de rechterlijke instanties voor te leggen. Het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen heeft ook zonder nieuwe wettelijke bepalingen de rechterlijke macht in de Verenigde Staten handen vol werk gegeven.

Canada

Het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen heeft in Canada veel aandacht getrokken, doch heeft daar niet geleid tot maatregelen op wetgevend gebied van nationale of provinciale overheden. Evenmin is het gekomen tot officiële onderzoeken op nationaal niveau, afgezien van de onderzoeken die de studiedienst van het Canadese parlement (eind 1980) op verzoek van individuele parlementsleden heeft verricht naar nieuwe religieuze bewegingen in het algemeen en de Verenigingskerk en de Scientology Kerk in het bijzonder en naar het deprogrammeren²². Dat een nationaal onderzoek achterwege bleef, vindt wellicht zijn oorzaak in het feit dat medio 1980 een grondige studie²³ werd gepubliceerd (het zoge-

¹⁸ De volledige tekst van het wetsontwerp en de toelichting is opgenomen in H. Richardson (ed.), *New Religions and Mental Health: the Issues*, New York/Toronto, Edwin Mellen Press, 1980, blz. 20 e.v.

¹⁹ *Liberty*, 75 (1980), no. 6, blz. 27.

²⁰ *Impact of Today's Cults on Today's Youth*; Senate Subcommittee on Children and Youth; Sacramento, State of California, 1974.

²¹ De tekst van de desbetreffende resolutie is opgenomen in H. Richardson (ed), op.cit.; of het onderzoek al in een rapport is uitgemond is ons niet bekend.

²² De onderzoeksrapporten zijn niet gepubliceerd.

²³ D. Hill, op.cit.

naamde «Hill-report»), die was uitgevoerd in opdracht van de minister van justitie van de provincie Ontario. Aanleiding tot deze studie waren klachten, die de overheid hadden bereikt over de nadelige gevolgen van activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen, in het bijzonder voor de geestelijke gezondheid. De centrale vraag die Hill en de zijnen opwierpen, was of er voldoende grond bestaat om aan te nemen, dat de aantijgingen aan het adres van sekten en therapiegroepen op waarheid berusten en, zo ja, of overheidsingrijpen gewettigd is, bij voorbeeld in de vorm van wettelijke voorzieningen.

De meeste nieuwe religieuze bewegingen, zo stelde Hill vast, oefenen enigerlei vorm van emotionele of psychologische druk uit om mensen tot toetreding te bewegen. Dat daarmee in feite hersenspoeling of hypnose wordt bedreven, kon echter niet worden aangetoond. Hersenspoeling kan, aldus het rapport, vooralsnog slechts worden gezien als «a highly colourful and intriguing metaphor for what happens, not only in movements examined here, but in many other high-pressure organizations with stirring causes and charismatic leadership»²⁴. Het rapport sloot verder niet uit dat het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging in sommige gevallen een factor zou kunnen zijn in het optreden van geestelijke of lichamelijke ziekten, maar wees de veronderstelling van de hand dat het lidmaatschap als zodanig ziekten zou veroorzaken. Hill's conclusies impliceerden dan ook de afwijzing van specifieke wetgevende maatregelen. Daarbij golden enige interessante overwegingen. Het rapport signaleerde in de eerste plaats vrijwel onoverkomelijke definitie-problemen, ingeval de wetgever hetzij bepaalde handelingen, hetzij bepaalde groepen aan banden zou leggen. De wetgever zou niet om vragen heen kunnen als: wanneer wordt het uitoefenen van druk ontoelaatbaar en wat is een nieuwe religieuze beweging of sekte. In de tweede plaats, zo overwoog Hill, zou men weliswaar in theorie kunnen aanvaarden, dat de introductie van ruim geformuleerde beperkende regels bepaalde rechten en vrijheden in het algemeen zou beperken, doch een dergelijke handelwijze zou dan ten minste gerechtvaardigd moeten worden door de aard en omvang van het te bestrijden euvel: de studie had echter uitgewezen dat dat niet het geval was. Kortom, afgezien van de technische problemen bij het ontwerpen van passende wetgeving en de gerechtvaardigheid van wetgevende maatregelen, zou het om een afweging gaan tussen de wenselijkheid van beperkende wetgeving en de bescherming van de vrijheidssfeer van de burgers: «Unfortunately», aldus Hill, «eternal vigilance is not the only price of liberty. Casualties also are a cost.»

In weerwil van de aanbevelingen van het Hill-report, werd nog voordat het rapport was uitgebracht – overigens zonder succes – een initiatief-wetsontwerp voorgelegd aan de Legislative Assembly van Ontario²⁵, de zogenaamde «Cult Regulations Act». De wet beoogde een onafhankelijke commissie in het leven te roepen, die de bevoegdheid zou hebben groepen aan te wijzen en aldus te verplichten om rapport uit te brengen over onder meer hun wervingsmethoden en hun inkomstenwerving. Bovendien zou deze commissie kunnen onderzoeken of medische behandelingen die leden of ex-leden van dergelijke groepen ondergaan, aandoeningen betreffen die het directe gevolg zijn van het lidmaatschap van die groep, in welk geval de groep voor de kosten van behandeling zou moeten opdraaien. Met instemming van de commissie zou de minister van volksgezondheid ten slotte nog voorschriften aan de groep kunnen opleggen, vooral gericht op de bescherming van de belangen van (aspirant-)leden.

Voor zover ons bekend, is het in Canada tot heden bij deze vruchteloze poging tot anti-sekten wetgeving gebleven.

²⁴ D. Hill, op.cit., blz. 546–547.

²⁵ De tekst van dit wetsontwerp is opgenomen in H. Richardson (ed.), op.cit., blz. 34–36.

Zie voor de parlementaire behandeling: Legislature of Ontario Debates: Official Report (Hansard), Fourth Session, 31st Parliament (Thursday, March 27, 1980, After Sitting).

Verenigd Koninkrijk

De Britse overheid heeft in het optreden van nieuwe religieuze bewegingen tot nu toe geen aanleiding gevonden om een algemeen beleid ten aanzien van deze bewegingen te ontwikkelen. Er is bovendien weinig pressie vanuit de bevolking te bespeuren om daarin verandering te doen komen. Voor zover wordt aangedrongen op activiteiten van overheidswege, betreffen de verlangens vooral de toepassing van reeds bestaande wetgeving. De houding van de Regering en van het parlement bestaat dan ook uit reacties op incidenten. Deze hebben zich in de afgelopen jaren toegespitst op twee bewegingen, de Verenigingskerk en de Scientology Kerk. Zoals op blz. 124 is uiteengezet, werd de laatstgenoemde beweging in 1968 zelfs getroffen door een maatregel van de Regering die het buitenlanders onmogelijk maakte in het Verenigd Koninkrijk Scientology-cursussen te geven of te volgen. Geruime tijd nadat deze regeling in het Foster-report al als onge-rechtvaardigd was gekwalificeerd, werd zij (in 1980) onder druk van het Lagerhuis ingetrokken. De Verenigingskerk heeft het momenteel in het Verenigd Koninkrijk het zwaarst te verduren. De publieke aversie tegen deze beweging werd onlangs onderstreept door de reeds op bladzijde 169 vermelde uitspraak van het Britse Hooggerechtshof, waarbij een smaad-procedure tegen de Daily Mail verloren werd. Overheidsorganen, zoals de Charity Commission en de Inland Revenue, werden vervolgens, mede vanuit het Lagerhuis, onder druk gezet om de belastingvrije status van de beweging onder de loupe te nemen, hetgeen vooralsnog niet tot maatregelen heeft geleid. Kortom, het dwarsbomen van nieuwe religieuze bewegingen langs indirecte weg met behulp van de bestaande regels.

Tegen deze achtergrond kon men derhalve verwachten, dat verzoeken tot het Lagerhuis om een onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen in te stellen een bijna als een verzuchting gepresenteerde afwijzing ontmoetten van de Home Affairs Committee: «They (the Committee) are not equipped to carry out the kind of in-depth investigation which would be needed to do justice to the whole subject of minority religions.»²⁶ De Britse socioloog Beckford²⁷ vat de rol van de overheid in het Verenigd Koninkrijk onlangs als volgt samen:

«Public policy-making in Britain has virtually ignored new religious movements. The problems that have undoubtedly arisen in some cases have been treated on an ad hoc basis as minor irritations requiring nothing more than temporary and voluntary remedies for which it is believed that fresh legislation or a re-orientation of welfare sources would be unnecessary».

Frankrijk

Op 14 december 1978 belastte de vaste commissie voor justitie uit de Assemblée Nationale een subcommissie (mission d'information) met een onderzoek naar de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen. Hoewel deze subcommissie de algemene verkiezingen van 1981 niet overleefde en geen rapport omtrent haar bevindingen uitbracht, toont enkel het feit van haar instelling wel aan, dat het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen ruime parlementaire belangstelling genoot. Voordien had deze belangstelling zich al bij herhaling geuit in de vorm van het stellen van vragen aan de Regering²⁸. Vragen die weliswaar doorgaans voortvloeiden uit actuele incidenten, doch dikwijls tevens een pleidooi bevatten voor een betere bescherming van de samenleving tegen de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen. Aldus verwoordden de betrokken parlementariërs een vrij algemeen gevoel onder de Franse bevolking, gedurig gevoed door een actieve anti-sekten beweging en een sekten-vijandige pers. De Regering heeft blijkens de antwoorden op de talrijke gestelde vragen door de jaren heen een consistent beleid gevoerd, waarin drie hoofdlijnen

²⁶ Press note 2, 1980–81 van het Committee Office van het House of Commons, 18 december 1980.

²⁷ J. A. Beckford, The public response to New Religious Movements in Britain, Social Compass, XXX/1, 1983, blz. 62.

²⁸ Onder meer: Assemblée Nationale, 3e séance du 28 juin 1977, p. 4409–4410; Assemblée Nationale, séance du 1 décembre 1978, p. 8667–8669.

kunnen worden onderscheiden. In de eerste plaats wordt ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen terughoudendheid betracht, uit respect voor de fundamentele vrijheden die hier in het geding zijn, en zijn nieuwe religieuze bewegingen niet als groep benaderd, maar telkens op hun individuele merites beoordeeld. Dat impliceert dat algemene beleidsmaatregelen achterwege zijn gelaten.

Vervolgens wordt er scherp op toegezien of de gedragingen van bepaalde bewegingen aanleiding geven om een procedure tot ontbinding aan te vangen. Zouden deze strijdig zijn met de wet of de goede zeden of zouden zij leiden tot discriminatie, rassenhaat of geweld, dan zou ontbinding kunnen volgen²⁹. Tot heden heeft nimmer een ontbinding van een nieuwe religieuze beweging plaatsgevonden.

In de derde plaats wordt waakzaamheid betracht betreffende activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen die een inbreuk kunnen vormen op wettelijke voorschriften, in het bijzonder strafrechtelijke bepalingen. Daarbij is men zich er overigens van bewust, dat nieuwe religieuze bewegingen handelingen worden tegengeworpen die moeilijk te vangen zijn onder de delictomschrijvingen in het geldende strafrecht. De invoering van nieuwe strafbepalingen wordt nochtans niet overwogen.

Sympathisanten met de anti-sekten beweging hebben gepoogd juridische wegen aan te geven waarlangs de toepassing van methoden van psychische conditionering – zoals al eerder opgemerkt, het centrale punt van de anti-sekten ideologie – strafbaar zouden kunnen worden gesteld. Zo heeft Morin³⁰ voorgesteld om een nieuw delict te introduceren, namelijk geestelijk geweld («viol psychique»). Het voorstel, dat wordt gesteund door de anti-sekten organisatie ADFI (Association de défense de la famille et de l'individu), is vooral op technische gronden bekritiseerd door onder andere Boinot³¹. Deze jurist heeft overigens in hetzelfde artikel goed aangetoond hoe moeilijk het is om de vermeende psychische manipulatie van nieuwe religieuze bewegingen via het strafrecht aan te pakken. Het komt ons zeer onwaarschijnlijk voor, dat de Franse regering voor dergelijke denkbeelden toegankelijk zou blijken.

Of de Regering in haar beleid echter niet toch enigermate aan de wensen van sektenbestrijders tegemoet zal komen, staat te bezien³². Dat zou onmiskenbaar het geval zijn, indien zij uitvoering zou geven aan de aanbevelingen uit een rapport dat de vice-voorzitter van de Assemblée Nationale, Vivien³³ onlangs aan premier Mauroy heeft aangeboden. Naast voorstellen tot verbetering van de voorlichting van het publiek over nieuwe religieuze bewegingen zou het rapport onder meer aanbevelen om vertrouwenspersonen of -commissies in het leven te roepen die een bemiddelende rol zouden kunnen spelen tussen sekteleiden en hun familie. Zou de beweging weigeren medewerking te verlenen, dan zou uitlevering van de betrokken volgeling kunnen worden gevraagd via een rechterlijke uitspraak, teneinde vast te stellen of deze niet door psychologische manipulatie van zijn vrije wil is beroofd. Deze aanbeveling roept associaties op met het eerder besproken initiatief-wetsontwerp in Ontario, Canada, en het komt

²⁹ Hetzij langs rechterlijke weg (art. 3 en 7 van de Loi du 1er juillet 1901 relative aux contrats d'associations), hetzij langs administratieve weg (Loi du 10 janvier 1936 sur les groupes de combats et milices privées dan wel art. 22 van de Loi du 1er juillet 1901 sur les associations étrangères).

³⁰ J. P. Morin, Le viol psychique; un projet de définition juridique, in Revue d'études et d'informations de la Gendarmerie nationale, no. 120, 2e trim. 1979, blz. 33. De voorgestelde tekst luidt: «Le viol psychique consiste dans le fait de provoquer, par violence, manoeuvre ou tromperie, une asthénie pathologique combinée à des procédés de sophrosnisation, pour inculquer une idéologie quelconque à une personne».

³¹ B. Boinot, Sectes religieuses et droit pénal, in: Science criminelle et droit pénal comparé, 1983, p. 433.

³² Een kleine aanwijzing in die richting lijkt te kunnen worden gevonden in het antwoord van de minister van onderwijs op een vraag uit de Assemblée Nationale (Assemblée Nationale, Questions et Réponses, 26 avril 1982, p. 1732-1733). Deze stelde desgevraagd in het vooruitzicht dat het Centre national de documentation pédagogique (CNDP) zal worden verzocht een voorlichtingspakket over sekten samen te stellen en te verspreiden onder de regionale centra, teneinde onderwijsgeevenden in staat te stellen de schooljeugd toe te rusten op de agressieve wervingsactiviteiten van bepaalde bewegingen.

³³ Het rapport is nog niet gepubliceerd. Wij hebben het, niettegenstaande pogingen daartoe, nog niet in ons bezit kunnen krijgen, zodat wij onze informatie hebben moeten putten uit berichten in Le Monde van 24 februari 1983 en het Friesch Dagblad van diezelfde datum.

ons begrijpelijk voor, dat de Franse regering veel tijd nodig heeft om uit te maken of zij werkelijk deze weg wenst op te gaan.

Bondsrepubliek Duitsland

«Die Bundesregierung betrachtet den zu beobachten Zulauf junger Menschen zu sogenannten «Jugendsekten» als eine Erscheinung «jugendlicher Realitätsflucht», die im Zusammenhang mit einer Reihe weiterer Formen «gesellschaftlicher Verweigerung» gesehen werden muss», zo vangt het antwoord van de Bondsregering aan op een haar in 1979 vanuit de Bondsdag voorgelegde vragenlijst betreffende nieuwe religieuze bewegingen³⁴. Deze uitspraak getuigt van een weinig positieve benadering van het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen. Daarin onderscheidt de Bondsregering zich niet van de heersende overtuiging in de Bondsrepubliek. Bezorgdheid over de gevaren van nieuwe religieuze bewegingen en afkeuring van de (veronderstelde) handelwijze van deze bewegingen vormen al jaren de voornaamste drijfveren van een voortdurende pressie uit de bevolking en uit de Bondsdag op het beleid dat de overheid in dit opzicht voor ogen staat. Waarom de publieke houding tegenover nieuwe religieuze bewegingen zo negatief is, schrijft de socioloog Hardin³⁵ hoofdzakelijk toe aan een drietal factoren: in de Bondsrepubliek is nauwelijks sociologisch onderzoek naar het verschijnsel gedaan, van de buitenlandse research wordt een zeer selectief gebruik gemaakt en de gevestigde belangen van specifieke groepen (gevestigde kerken, ouder-groeperingen) hebben gemakkelijk toegang tot de massamedia.

Vanuit de Bondsdag is door vele parlementariërs uit alle partijen³⁶ aanhoudend gewezen op de noodzaak een overheidsbeleid inzake nieuwe religieuze bewegingen te ontwikkelen. In 1978 werd een eerste aanzet tot de beleidsmatige behandeling van het vraagstuk gegeven in een rapport van de deelstaat-regering van Rheinland-Pfalz³⁷. Dit rapport kwalificeerde nieuwe religieuze bewegingen – overigens zonder adequate onderbouwing – zonder meer als destructief en spreidde verder een onthutsende ongenueanceerdheid en eenzijdigheid ten toon. Wat betreft concrete beleidsmaatregelen kwam het echter niet veel verder dan het benadrukken en ondersteunen van (preventief gerichte) voorlichtingsactiviteiten en de aankondiging van een scherpe toepassing van de bestaande wetsbepalingen, vooral op sociaal, economisch en financieel gebied. Globaal gesproken laat de opstelling van de Bondsregering geen ander beeld zien. In een rapport³⁸ dat zij in mei 1980 aan de Bondsdag presenteerde, stelde zij zich op het standpunt dat nieuwe religieuze bewegingen, niettegenstaande de negatieve aspecten die zij vertonen (genoemd worden: geestelijke dwang, indoctrinatie, bedrieglijke recruitering, agressie jegens critici, financiële manipulaties, doorbreking familieverband), niet met een algemeen verbod te treffen zijn, gegeven de grondwettelijk gegarandeerde godsdienstvrijheid (Grundgesetz, art. 4) en de grondwettelijk verankerde rechtspositie van religieuze bewegingen (Grundgesetz, art. 140 juncto Weimarer Verfassung, art. 137). Daarom was voor haar de essentiële vraag hoe burgers met inachtneming van de grondwet kunnen worden beschermd tegen psychische of materiële benadeling onder het mom van een religieuze oogmerk. Dat kan, zo meende zij, door de bestaande wettelijke mogelijkheden uit te putten, zoals vervat

³⁴ Deutscher Bundestag, 8. Wahlperiode, Drucksache 8/2790 van 27 april 1979.

³⁵ B. Hardin, Quelques aspects du phénomène des nouveaux mouvements religieux en République Fédérale d'Allemagne, in: Social Compass XXX/1, 1983, blz. 13–32.

³⁶ Een goede indruk biedt het Sachregister Deutscher Bundestag – Bundesrat, 8. Wahlperiode 1976–1979 (trefwoord: Sekte), waaruit blijkt dat in die periode in vele tientallen vragen 24 verschillende onderwerpen met betrekking tot nieuwe religieuze bewegingen aan de orde zijn gesteld.

³⁷ Bericht der Landesregierung Rheinland-Pfalz, Jugendliche in destruktiven religiösen Gruppen, Mainz, Ministerium für Soziales, Gesundheit und Sport, 1978.

³⁸ Jugendreligionen in der Bundesrepublik Deutschland. Bericht der Bundesregierung an dem Petitionsausschuss des Deutschen Bundestages, Bundesminister für Jugend, Familie und Gesundheit, Bonn 1980.

in het strafrecht (vrijheidsberoving, bedreiging met geweld, oplichting, mishandeling), de economische en fiscale wetgeving (colportagebeperving, oneerlijke concurrentie, fiscale positie in verband met het «Gemeinnützigkeits»-criterium) en het civiele recht (aantastbaarheid van rechtshandelingen). Voorlichting aan het publiek, maar vooral ook aan de met de toepassing van tal van wettelijke regelingen belaste autoriteiten van de Länder speelt daarin een belangrijke rol en wordt door de Bondsregering tot haar taak gerekend. Van voorlichtingsactiviteiten mag, aldus de Bondsregering, bovendien een waarschuwend en preventief effect worden verwacht. Op dit gebied wordt intensieve samenwerking beoogd met ouder-organisaties, onderwijsorganisaties en massamedia.

De Bondsregering beschouwt de hulpverlening aan ex-leden vooral als een aangelegenheid van maatschappelijke instellingen en van particulier initiatief, waarbij de overheid in voorkomende gevallen ondersteuning kan bieden. In dit kader is financiële steun toegezegd aan de anti-sekten organisatie «Aktion für geistige und psychische Freiheit – Bundesarbeitsgemeinschaft der Elterninitiative» en werd ook het kleine opvangcentrum voor ex-sekteleden opgezet door de «Bund der Deutschen Katholischer Jugend» in Altenberg bij Keulen (op bescheiden schaal) gesubsidieerd.

De Bondsregering heeft voornamelijk geen specifieke wetgevende maatregelen met betrekking tot nieuwe religieuze bewegingen in het vooruitzicht gesteld. Ook in het verleden heeft zij zich in dit opzicht terughoudend betoond, getuige bij voorbeeld haar afwijzende stellingname betreffende een voorstel uit de Bondsraad om de mogelijkheid voor «Jugendsekten» erkend te worden als vereniging met een algemeen nuttig doel ingevolge de Vereinsbesteuerungsgesetz te bemoeilijken³⁹. Deze houding gaat de anti-sekten beweging niet ver genoeg. Zij verlangt van de Regering maatregelen, die nieuwe religieuze bewegingen treffen in hun vitale activiteiten, namelijk betreffende ledenwerving en inkomstenwerving⁴⁰. Met name het eerstgenoemde aspect levert problemen op, omdat de toepassing van hersenspoeling en uitoefening van geestelijke dwang, waarvan nieuwe religieuze bewegingen van die zijde worden beschuldigd, juridisch onhanterbare begrippen blijken. In haar Bericht van 1980⁴¹ merkte de Bondsregering in dit verband op, dat de vraag of persoonlijkheidsverandering binnen de termen van het strafrechtelijke begrip «Körpverletzung» valt, van geval tot geval moet worden aangetoond en dat bovendien het voorlopige voogdijschap (men denke aan de overeenkomst met het «temporary conservatorship») over meerderjarige kinderen haar specifieke moeilijkheden meebrengt, waarvan het stigmatiserende effect van het daartoe noodzakelijke verzoek tot ondercuratelestelling niet het geringste is. Er zijn momenteel geen aanwijzingen dat de Bondsregering de anti-sekten beweging in de Bondsrepubliek verder tegemoet zal treden dan zij in de afgelopen jaren reeds heeft gedaan.

Europees Parlement

Een van de meest recente successen van de anti-sekten beweging bestaat uit de aandacht die bij het Europees Parlement voor het verschijnen van nieuwe religieuze bewegingen is gewekt. Op 14 juni 1982⁴² zond het

³⁹ De «Vereinsbesteuerungsgesetz» biedt een fiscaal gunstige behandeling aan verenigingen die als «gemeinnützig» worden aangemerkt. Daartoe dient te worden vastgesteld dat het statutaire doel en de werkzaamheid van de vereniging gericht zijn op onzelfzuchtige bevordering van het algemeen nut op materieel, geestelijk of zedelijk gebied. Betreffende de doelstellingen overwegend belangen die op gespannen voet staan met beschermwaardige belangen van althans delen van de bevolking, dan kan geen sprake zijn van «onzelfzuchtige bevordering». Het voorstel van de Bondsraad, vervat in een breder initiatief-wetsontwerp tot wijziging van de «Vereinsbesteuerungsgesetz», beoogde te bereiken dat de «gemeinnützigkeits»-status onthouden werd aan verenigingen, met een doel waarbij «eine Jugendgefährdung nicht auszuschliessen ist». Zie: Deutscher Bundestag, 8. Wahlperiode, Drucksache 8/3243, Anlage 1. De Bondsregering wees dit voorstel af, door het tijdens de behandeling in de Bondsdag, bij monde van Parl. Staatssekretär Böhme, overbodig en onwenselijk te noemen (Deutscher Bundestag, 8. Wahlperiode, 183. Sitzung, 18 november 1979, blz. 14465).

⁴⁰ Zie bij voorbeeld Trouw van 23 juli 1983, blz. 2.

⁴¹ Jugendreligionen in der Bundesrepublik Deutschland, op.cit., blz. 19–20.

⁴² Publicatieblad EG 19 juli 1982, nr. C 182/12.

Parlement ontwerp-resoluties van de parlementsleden Wieczorek-Zeul, Balfe, en anderen betreffende de ellende veroorzaakt door de Verenigingskerk⁴³ ter behandeling door naar de commissie voor jeugd, cultuur, onderwijs, voorlichting en sport. De resoluties hielden een scherpe aanval in op de Verenigingskerk en bevatten onder meer een oproep aan de media om de activiteiten van deze beweging meedogenloos aan de kaak te stellen en aan de overheidsinstanties in de Gemeenschap om aan de beweging bijzondere voorrechten, met name op fiscaal gebied, te onthouden. Eind september 1982 benoemde deze commissie de Britse conservatief Cottrell tot rapporteur. Diens ontwerp-werkdocument, gepresenteerd op 4 januari 1983⁴⁴, maakte duidelijk dat de rapporteur zijn taak geheel in de geest van de ontwerp-resoluties had opgevat. In het rapport weerklinken vooral de kritiekloos overgenomen geluiden van de anti-sekten beweging: geestelijke manipulatie, uitbuiting van leden, misbruik van religie voor economische doeleinden, enz. Cottrell, die in een van de aan het onderwerp gewijde commissievergaderingen op 16 maart 1983⁴⁵ meedeelde, dat de rol van de commissie het beste zou kunnen bestaan uit «het verstrekken van informatie en het leveren van een aanzienlijke bijdrage aan een steeds ruimere openbare discussie over dit fenomeen», kwam in zijn onderzoek niet uit boven het niveau van de alledaagse (negatieve) berichtgeving over nieuwe religieuze bewegingen. Het ontwerp-rapport⁴⁶, dat hij op 31 januari 1984 ter behandeling aan de commissie voor jeugd, cultuur, onderwijs, voorlichting en sport aanbood, droeg hetzelfde karakter als het werkdocument van een jaar tevoren. De schijnwerper wordt hoofdzakelijk gericht op aantijgingen van uiteenlopende aard aan het adres van de onderzochte bewegingen zonder dat hun beschrijving wordt voorzien van enigerlei analyse en commentaar. De rapporteur wekt sterk de indruk zich liever te hebben willen baseren op de in vele landen aanwezige bezorgdheid over nieuwe religieuze bewegingen dan op gegevens die, indien concreet en aanwijsbaar, die bezorgdheid zouden rechtvaardigen. De «bezorgdheid over de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen» vormt dan ook de eerste overweging in de ontwerp-resolutie die aan het verslag is gekoppeld. De resolutie roept de autoriteiten van de lid-staten op tot uitwisseling van gegevens over «rechtsverkrachtingen door deze bewegingen» (waarbij met name wordt gedacht aan sociaal-economische en fiscale delicten en aantasting van de persoonlijke vrijheid van burgers) en stelt verder «een toetsing» van nieuwe religieuze bewegingen voor aan een aantal criteria. Deze hebben vooral betrekking op de voorkoming van psychische druk op aspirant-leden (men denke aan de anti-sekten ideologie), op de handhaving van contacten met familieleden en op de inachtneming van de belangen van de leden. Wij achten het weinig opportuun om de merites van de ontwerp-resolutie tot in detail te behandelen. Wellicht zal het ontwerp – zo dat althans ten opzichte van het concept van januari 1984 niet zou worden aangepast – spoedig wegzinken in het drijfzand waarop het rust.

4.1.3. *De anti-sekten beweging in Nederland*

De anti-sekten gevoelens in de Nederlandse samenleving in de jaren '70 laten zich in het algemeen als gematigd negatief aanduiden. Weliswaar traden sporadische uitbarstingen van ongunstige publiciteit op, gericht tegen bepaalde bewegingen (Scientology Kerk, Verenigingskerk), doch de nieuwe religieuze bewegingen die in die periode naar ons land waren gekomen, bleven klein in omvang en veroorzaakten weinig incidenten. De berichtgeving werd hoofdzakelijk gekenmerkt door nieuwsgierigheid, verwondering en hoofdschudden over wat als een typisch modeverschijnsel

⁴³ Zittingsdocumenten 1982–1983, 1–2/82, PE 77.807 resp. 1982–1983, 1–109/82, PE 78–261.

⁴⁴ Europees Parlement PE 82.322. Zie ook het addendum van 31 januari 1983, PE 82.322/Add, betreffende de verder te volgen handelwijze.

⁴⁵ Europees Parlement (Voorlichtingsbureau), 24 maart 1983, Inf.Br. 47/83.

⁴⁶ Verslag over de activiteit van zekere «nieuwe religieuze bewegingen» in de Europese Gemeenschap, Europees Parlement PE 82–322/rev. III. Zeer recente berichten uit Straatsburg gewagen overigens van voornemens tot nuancering van het rapport en de ontwerp-resolutie.

werd gezien. Aan het einde van de zeventiger jaren veranderde de publieke opinie echter tamelijk snel ten ongunste van de nieuwe religieuze bewegingen. Men mag aannemen, dat die kentering in belangrijke mate werd veroorzaakt door de tragedie die zich eind 1978 in Guyana rond de People's Temple beweging van Jim Jones voltrok. Anti-sekten geluiden, die tot dan toe weinig aandacht hadden getrokken, vonden na die gebeurtenis een gewillig oor. De daarmee gewekte bezorgdheid werd bovendien vergroot doordat meer Nederlanders met nieuwe religieuze bewegingen in aanraking kwamen (tal van landgenoten trokken naar Bhagwan Shree Rajneesh in Poona; verscheidene, vaak jonge mensen traden in de Verenigde Staten toe tot de Verenigingskerk). «Sekten» werden meer dan voorheen ervaren als een bedreiging die een ieder zou kunnen treffen.

Tegen deze achtergrond is het niet verbazingwekkend, dat eerst in 1979 in Nederland een samenwerkingsverband ontstond dat zich tegen nieuwe religieuze bewegingen keerde, namelijk de Samenwerkende Ouders Sektenleden (S.O.S.). Sektenbestrijding was nochtans niet de voornaamste doelstelling van de vereniging. In haar waren immers enkele tientallen ouders verenigd, die gemeen hadden dat hun kind tot een nieuwe religieuze beweging was toegetreden. Hun primaire oogmerk was hun kind aan de invloed van de beweging te onttrekken en te zorgen dat het zich weer een «normale» plaats in de maatschappij zou kunnen verwerven.

Terecht typeerde Schnabel⁴⁷ de S.O.S. dan ook als «een typische zelfhulporganisatie». De vereniging beoogde getroffen ouders een mogelijkheid te bieden met anderen, die in een zelfde situatie verkeerden, contact te hebben teneinde elkaar onderling te steunen en raad te geven. Daarnaast stelde zij zich ook voor ogen om ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen indien nodig deskundige bijstand en begeleiding te geven, waartoe specifieke voorzieningen in het leven zouden moeten worden geroepen. In de derde plaats zag zij een belangrijke taak voor zich weggelegd in het verzorgen van voorlichting over nieuwe religieuze bewegingen. Zij meende zich daarbij niet alleen op jongeren te moeten richten (via de onderwijsinstellingen), doch op de gehele maatschappij (via maatschappelijke organisaties, massamedia en overheid).

Geleidelijk groeide de S.O.S. uit tot een groep van ongeveer 100 mensen, waarvan ongeveer de helft zich actief voor het werk van de vereniging inzette via deelneming aan een van de 9 werkgroepen die de verschillende taken uitvoerden (zoals opvang van ouders respectievelijk sekteleiden, documentatie, voorlichting, publiciteit en financiën). Enige cijfers kunnen inzicht geven in de omvang van de werkzaamheden. In de eerste helft van 1982 bereikten de vereniging 56 verzoeken om hun en 120 verzoeken om informatie (doorgaans via de 24-uurs telefonische hulpdienst). Er werden 43 voorlichtende lezingen of gesprekken gehouden en ruim 300 brochures verspreid. In 11 gevallen hield de vereniging zich direct bezig met mensen die uit een beweging waren getreden (dit laatste cijfer was voor het gehele jaar 1981: 12 en voor 1983: 30). Onder de bewegingen, waartoe de ex-leden hadden behoord, traden in de eerste periode de Verenigingskerk en de Children of God naar voren, later veeleer de Bhagwan-beweging en de School voor Filosofie, terwijl ook nogal eens mensen uit Pinkstergroepen voor begeleiding in aanmerking kwamen⁴⁸. De activiteiten zijn derhalve, evenals het ledental, tamelijk bescheiden gebleven. Ook in financieel opzicht had de vereniging weinig armslag. Afgezien van een eenmalige subsidie (f 3000) van het Nederlands Comité Kinderpostzegels leverden subsidieverzoeken geen resultaat op, zodat men gedurig was aangewezen op incidentele donaties en contributies.

Haar geringe omvang verhinderde nochtans niet, dat de S.O.S. in de publiciteit ruime aandacht trok en in die zin enigermate effectief bleek. De

⁴⁷ Dr. P. Schnabel, op.cit., blz. 196.

⁴⁸ Deze gegevens zijn ontleend aan gesprekken die de subcommissie in 1981 en 1984 met de S.O.S. voerde en aan activiteiten-overzichten door de S.O.S. verstrekt.

media herkenden in de vereniging de geharnaste bestrijdster van sekten, welke functie haar zusterorganisaties in andere landen met graagte vervulden, en gaven haar in de berichtgeving over nieuwe religieuze bewegingen ruim baan. Met name fungeerde de vereniging veelvuldig als schakel tussen smeugige verhalen zoekende journalisten en ex-leden, die bereid waren hun ervaringen aan de openbaarheid prijs te geven. Daarnaast ontving de S.O.S. ook steun uit religieuze hoek, niet zozeer van de gevestigde kerken als zodanig (die scherpe uitspraken over nieuwe religieuze bewegingen meden) als wel van individuen met een kerkelijke binding (zoals Van der Land die TV-kijkend Nederland vergastte op de geruchtmakende programmaserie «Niet te geloven» – NCRV, 1980–1981 –, vertegenwoordigers van Youth for Christ, die de anti-sekten brochure «Over sekten» samenstelden en de werkgroep van religieuze Vraag en Aanbod, die zich vooral voor de opvang van ex-leden interesseerde). Kortom, de S.O.S. functioneerde in een klimaat waarin de verdraagzaamheid jegens afwijkende geloofsbewegingen onmiskenbaar was afgenomen. Sekten werden meer dan voorheen als een gevaar gezien, dat niet mocht worden onderschat en tot tegenmaatregelen van de overheid behoorde te leiden (vandaar dit onderzoek, dat door de S.O.S. als een succes kon worden begroet). En het was al voldoende om een beweging als sekte aan te merken, wilde men bijkans verzekerd zijn van een heftige reactie van het publiek⁴⁹.

Toch zou men ons inziens de S.O.S. geen recht doen door haar te etiketteren als rabiate sektenbestrijders. Er vallen in haar kring wel degelijk meningen te beluisteren die blijk geven van een genuanceerde beoordeling van nieuwe religieuze bewegingen en van een voorkeur voor dialoog boven verkettering. In haar denken overheerst echter de anti-sekten ideologie, deels onmisbaar ter onderbouwing of, zo men wil, ter rechtvaardiging van haar doelstellingen, deels ook geïnspireerd door de veelal radicalere opstelling van de buitenlandse zusterorganisaties waaraan zij sedert eind 1980 is geaffilieerd⁵⁰. Het zwaarste verwijt, dat de vereniging nieuwe religieuze bewegingen maakt, is dat jonge mensen na hun toetreding een persoonsverandering ondergaan. De bewegingen zijn daarvoor verantwoordelijk, zo meent zij, niet alleen omdat zij jongeren in een periode van hun ontwikkeling waarin zij zeer ontvankelijk zijn voor ideeën en idealen aan zich weten te binden door manipulaties, maar ook omdat hun totalitaire systeem het eigen denken, willen en voelen van hun leden uitschakelt. Zombies en zeloten zouden zij kweken. Mensen die zich heel moeilijk weer zullen kunnen losmaken en die, als dat toch is gebeurd, vaak op zijn minst danig gedesoriënteerd zijn en niet zelden psychisch beschadigd.

«Een verblijf van jongeren in een aantal sekten leidt niet tot groei naar persoonlijke volwassenheid», zo luidde de stelling die een groep van ex-sekteleden in een gesprek in maart 1981 aan de subcommissie voorlegde (een uitspraak die reminiscenties oproept aan de wijze waarop nogal wat psychiaters zich over religie hebben uitgelaten). Leden van nieuwe religieuze bewegingen worden in de opvatting van de vereniging ondergeschikt aan de belangen van de beweging zelf en zijn in handen van de beweging een willig werktuig, bruikbaar voor welke doeleinden men ook nastreeft.

⁴⁹ De gang van zaken rond de zogenaamde T'ai Chi-groep vormt hiervan een treffend voorbeeld. Zonder over deze zaak te hoeven uitweiden (de bemoeienissen daarmee van de Nationale Ombudsman en van de rechter nopen tot terughoudendheid onzerzijds) kunnen wij dit punt illustreren door een passage te citeren uit een recent arrest van de Hoge Raad in de zaak VARA en F. Bom versus de Vereniging Leading Success People: «het Hof (heeft) daarom (–) geoordeeld, dat Bom door het gebruik van deze kwalificatie («sekte») over de schreef is gegaan van hetgeen nog als behoorlijk kan worden aangemerkt, omdat in het recente verleden sommige sekten (–) in opspraak zijn gekomen, waardoor «sekte» in veler ogen een ongunstige betekenis heeft gekregen». (HR 27 januari 1984, NJ 1984, 35).

⁵⁰ Zo bevatte de gemeenschappelijke verklaring door organisaties uit 14 landen (waaronder de S.O.S.), uitgegeven aan het eind van een conferentie te Parijs, onder meer de volzinnen: «Ten behoeve van hun eigen besloten gemeenschap vernietigen zij normale familiebetrekkingen» en «Onder het vaandel van vrijheid maken zij slaven van hun recruten». Het desbetreffende persbericht ligt ter inzage op het commissiesecretariaat.

Behalve dat de S.O.S. aan deze ideologie de inspiratie ontleende om zich in te zetten voor de belangen van de (ex-)sekteleden, vond zij daarin, evenals de anti-sekten beweging in andere landen, tevens aanleiding om maatregelen tegen de nieuwe religieuze bewegingen te bepleiten. Van overheidswege zou meer toezicht op de activiteiten van deze bewegingen moeten worden uitgeoefend, met name wat betreft de naleving van de wettelijke voorschriften op sociaal-economisch en fiscaal gebied. Colportage-activiteiten zouden aan banden moeten worden gelegd, evenals de toelating tot ons land van buitenlandse leden. Voorts zouden de mogelijkheden moeten worden onderzocht om het deprogrammeren van leden te legaliseren en om leden via een vorm van tijdelijke ondercuratelestelling (temporary conservatorship) voor enige tijd aan de beweging te onttrekken. In hetzelfde kader lag de wens om na te gaan of ter waarborging van de vrije keuze bij de toetreding tot een nieuwe religieuze beweging een wettelijke verplichting tot het inachtnemen van een proefperiode zou kunnen worden ingevoerd (een idee dat ook is verwerkt in de ontwerp-resolutie van het Europees Parlement).

Daarenboven verlangde de vereniging ook van de overheid activiteiten te ontplooiën op het gebied van voorlichting op scholen, onder meer in de vorm van het doen ontwikkelen van lesprogramma's (zoals in Frankrijk door de Regering toegezegd). Particulier voorlichtingswerk zou voor subsidie in aanmerking moeten komen. Ten slotte zouden de vereniging zelf en de opvangfaciliteiten financiële steun van de overheid verdienen.

De verlangens die door de S.O.S. werden geuit, mede aan ons adres, zijn in het algemeen weinig uitgewerkt en gemotiveerd. Zij wekken vooral de indruk merendeels een verwoording te zijn van wat zoal in andere landen aan de overheid was gevraagd. De algemene ideologie kon daarbij dienen als een vorm van motivering. Als men dan toch met de bekritiseerde nieuwe religieuze bewegingen diende te leven, dan behoorden toch in ieder geval de nadelige gevolgen voor volgelingen zoveel mogelijk te worden beperkt en behoorden zoveel mogelijk belemmeringen te worden opgeworpen tegen het functioneren van deze bewegingen. Tevergeefs zoekt men in de geuite verlangens naar een zorgvuldige afweging tussen bescherming van rechten enerzijds en inbreuk op andere rechten anderzijds. Ook mist men pogingen tot doordenking van de realiseerbaarheid van de verlangens. Hoe bij voorbeeld zou een verregaande colportagebeperking verenigbaar zijn met het subtiele systeem, waartoe de toepassing van de grondwettelijke vrijheid van meningsuiting in lange jaren van wetsinterpretatie heeft geleid (het gaat immers in geval van nieuwe religieuze bewegingen bijna altijd om het colporteren met drukwerk)? Hoe ook kunnen voorschriften worden ontworpen die de ledenwerving door nieuwe religieuze bewegingen van waarborgen voorzien, terwijl het al moeilijk is een bevredigende functionele, laat staan juridische, omschrijving van deze categorie bewegingen te geven? Toen onzerzijds tijdens een gesprek in 1981 werd verzocht om de gedachte van de voorgestelde ondercuratelestelling van leden van nieuwe religieuze bewegingen eens wat verder uit te werken, luidde het antwoord dat dat eigenlijk niet van een groep als de S.O.S. kon worden gevergd. Maar ook al zullen groepen als de S.O.S. in dit opzicht vooral een signalerende functie vervullen, dan zou men in het algemeen zijn zaak beter kunnen bepleiten door beleidssuggesties te doen die het produkt zijn van een zorgvuldig afwegingsproces, dat de mogelijkheid van een duidelijke concretisering en motivering van hetgeen wordt voorgesteld impliceert.

Tegenover het deprogrammeren lijkt de S.O.S. een enigszins ambivalente houding aan te nemen. Op zichzelf is dat niet zo verwonderlijk, wanneer men zich realiseert dat opvattingen, die de anti-sekten beweging elders in twee segmenten verdelen⁵¹, in het geval van de S.O.S. in één organisatie voorkomen. Officieel distantieert de vereniging zich van het deprogramme-

⁵¹ Vergelijk de indeling van Shupe en Bromley, op.cit., van de Amerikaanse anti-sekten beweging in anti-cultists en deprogrammers (blz. 200, noot 6).

ren. Men toont zich ervan bewust dat deprogrammeren bezwaren van juridische en ethische aard oproept, doch is aan de andere kant niet bereid duidelijk afstand van dergelijke activiteiten te nemen. Dat komt, omdat men wel gelooft in de effectiviteit van deprogrammering. Zouden echter technieken worden ontwikkeld, die evenzeer blijken te werken en die geen bedenkelijke aspecten bezitten, dan zou men daaraan de voorkeur geven. Desalniettemin speelt de S.O.S. wel degelijk regelmatig een bemiddelende rol bij de organisatie van deprogrammeringen. Het mogen dan individuele leden van de vereniging zijn die in dergelijke gevallen hulpzoekende ouders van advies dienen, ouders die zich tot de S.O.S. wenden met een zodanig verzoek om hulp laat men niet in de kou staan. Tegenwoordig beschikt de vereniging over een adviesgroepje inzake deprogrammeren, bestaande uit een psychiater, een psycholoog en een jurist, hetgeen niet alleen een aanwijzing vormt dat de S.O.S. enige betrokkenheid bij deprogrammeringen heeft, maar ook laat zien dat men zich op de problemen rond het deprogrammeren oriënteert. Overigens wordt er van S.O.S.-zijde op gewezen, dat deprogrammeringen in ons land, niettegenstaande daarbij niet zelden Amerikaanse deprogrammeurs worden ingeschakeld, een minder hard gebeuren zijn dan met name in de Amerikaanse berichtgeving over deprogrammeringen aldaar naar voren komt. In tegenstelling tot Amerikaanse berichten, waarin zware psychische druk en sancties sterk worden benadrukt, zou in ons land, afgezien van enige onvermijdelijke dwangmaatregelen, het accent vooral liggen op de totstandbrenging van goede intermenselijke relaties.

Wat betreft de opvang van ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen manifesteerden zich in 1980 en 1981 naast de S.O.S. twee andere organisaties, die in feite het opvang-werk van de vereniging overnamen, voor zover daartoe institutionele voorzieningen nodig werden geacht, namelijk de stichting Joeka en de al eerder genoemde stichting Vraag en Aanbod. Beide stichtingen onderhielden nauwe contacten met de S.O.S. en trachtten – aanvankelijk onafhankelijk van elkaar, later in onderling overleg – een opvangcentrum te realiseren, dat plaats zou kunnen bieden aan een beperkt aantal ex-leden, die na uittreding psychosociale moeilijkheden ondervonden. In 1982 besloten de stichtingen tot samenwerking, waartoe zij de stichting Opvanghuis «de Keerkring» in het leven riepen (een stichting waarin Joeka volledig opging, doch Vraag en Aanbod, dat zich ook op andere terreinen beweegt, niet). Het ziet er momenteel naar uit dat deze stichting haar voorlopige doel zal bereiken en binnenkort in het Brabantse Deurne een opvangcentrum zal kunnen openen.

De Keerkring zal worden gevestigd in een deel van een gebouw van de Congregatie van het Goddelijk Woord in Deurne en een vijftal personen tegelijk kunnen huisvesten. De staf van het centrum zal volgens de plannen worden gevormd door één coördinator (in dienst van de stichting), gesteund door een aantal vrijwilligers. Het centrum zal voorshands voor drie jaar functioneren op experimentele basis. De exploitatiekosten worden beperkt gehouden door de lage uitgaven aan huisvesting en personeel. De belangrijkste bron van inkomsten wordt gevonden in de eigen bijdragen van de cliënten. Teneinde de continuïteit van het project zeker te stellen, zouden enkele congregaties zich bereid hebben verklaard gedurende de experimentele periode jaarlijks garant te staan voor de eventuele niet te dekken kosten.

In de eerste drie jaar van zijn bestaan zal, aldus het Keerkring-bestuur, moeten blijken of een opvanghuis voor ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen bestaansrecht heeft. Zou bij de evaluatie blijken dat, hetzij door de geringe omvang van de hulpvraag⁵², hetzij door de overbodigheid

⁵² Over de omvang van de hulpvraag doet de Keerkring geen stellige uitspraken. Daarin onderscheidt deze zich van haar voorgangster, de stichting Joeka. Joeka stelde zich eind 1981 op het standpunt dat ongeveer honderd personen voor opvang in aanmerking zouden komen. Met de helft daarvan onderhield men zelf al contact en met de andere helft bestond indirect contact via de familie. Veelbetekenend is dat slechts 6 procent van deze groep werd gevormd door personen die uit eigen beweging waren uitgetreden.

van een speciale hulpverleningsmethodiek⁵³, een specifieke opvangfaciliteit voor de beoogde doelgroep in wezen overbodig is, dan zullen de activiteiten van de stichting worden gestaakt. Zou de Keerkring evenwel in een bijzondere behoefte blijken te voorzien, dan zal worden gepoogd het centrum te doen voortbestaan op een gezonde financiële basis en wellicht ingebed in de totaliteit van voorzieningen voor geestelijke gezondheidszorg.

In de statuten van de Keerkring wordt de doelgroep waarop men zich richt als volgt omschreven: «personen, die binnen de invloedssfeer van een groep of groepering zijn geraakt waar structuren en systemen opgeld doen, waardoor hun persoonlijkheidsontwikkeling ernstig wordt belemmerd en/of waardoor zij het zicht op de toekomst zijn kwijtgeraakt». Waar bij mensen die voor opvang in aanmerking willen komen sprake is van psychische aandoeningen dan wel zich tijdens het verblijf psychosen openbaren, wordt voor het opvangcentrum geen taak gezien (zouden zich dergelijke gevallen voordoen, dan denkt men aan samenwerking met het psychiatrisch ziekenhuis Coudewater). Het gaat in de Keerkring om die mensen, die gedesorïenteerd zijn, die na hun lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging moeite hebben met hun «terugkeer in de maatschappij». Nochtans meent men niet dat alle mensen die uittreden problemen ondervinden: «Het verblijf in een sekte is niet per se slecht voor de geestelijke gezondheid», vermeldt een beleidsnotitie van de stichting⁵⁴. Daarmee lijkt men de stellingname van de anti-sekten beweging ietwat te relativiseren (sekten niet altijd slecht, misschien geen behoefte aan opvang), maar dat is slechts schijn. Immers, alleen al de opzet van een opvangcentrum vormt een element in de stigmatisering van nieuwe religieuze bewegingen die de anti-sekten ideologie impliceert, terwijl bovendien het oprichtingsinitiatief wel degelijk steunt op de bekende sjabloonachtige opvattingen binnen anti-sekten kringen gehuldigd over sekten en sekteleiden. In de volgende paragraaf zullen wij daarop nader ingaan.

Hebben wij in het voorgaande opgemerkt dat de S.O.S. publicitair, zeker gezien haar geringe omvang, relatief veel aandacht trok, dan is daarmee iets gezegd van het effect dat de activiteiten van de vereniging hebben gesorteerd. Zonder haar zou de beeldvorming over nieuwe religieuze bewegingen vermoedelijk niet veel gunstiger zijn geweest dan zij nu is, maar in de ontwikkeling van die beeldvorming lijkt de S.O.S. vooral een katalyserende rol te hebben gespeeld. Veel verder dan de vervulling van die functie is de vereniging in onze ogen echter niet gekomen. Met name is weinig te bespeuren van invloed harerzijds op het beleid van de overheid (ook dit rapport zal daarin geen verandering brengen). Zo is de S.O.S. nog steeds vooral een organisatie, waarin de zelfhulp voorop staat. De eerste aandacht betreft onverminderd de advisering en de ondersteuning van ouders die door de toetreding van hun kind met een nieuwe religieuze beweging in aanraking zijn gekomen. Het gaat daarbij echter wel om een speciaal soort hulp, namelijk hulp waarin het accent ligt op de negatieve benadering van het fenomeen dat de bezorgdheid heeft opgewekt.

4.2. Volksgezondheid en welzijn

Het voornaamste verwijt dat nieuwe religieuze bewegingen wordt gemaakt is dat hun activiteiten schade berokkenen aan de geestelijke gezondheid van de leden en mitsdien in het algemeen schadelijk zijn voor

⁵³ De hulpverleningsmethodiek die men voor ogen heeft, wordt aangeduid als de bevordering van het rehabilitatie-proces van de cliënt (de re-integratie in de samenleving). Globaal bestaat het programma, dat in totaal ongeveer zes maanden omvat, uit vier segmenten, achtereenvolgens opgebouwd rond de thema's: omgaan met jezelf, omgaan met anderen, omgaan met je omgeving en zelfstandig functioneren.

⁵⁴ Beleidsnotitie stichting Opvanghuis «De Keerkring», september 1983; ter inzage op het commissiesecretariaat.

de geestelijke volksgezondheid. Hierop stoelt het beroep, dat vooral de anti-sekten beweging op de overheid doet, om maatregelen ter bescherming van de samenleving tegen deze activiteiten te treffen. Analyseert men, zoals wij in de vorige paragraaf hebben gedaan, de redenering die dit verwijt ingeeft, dan kan men drie onderdelen van de handelwijze van nieuwe religieuze bewegingen onderscheiden, die kritisch worden bejegend: (a) de manipulaties bij de werving van leden, (b) de programmering en uitbuiting van leden tijdens hun lidmaatschap en (c) de harde opstelling tegenover uittredende leden. De behandeling, die leden van nieuwe religieuze bewegingen aldus ten deel valt, zou de oorzaak zijn van de problemen die dikwijls na de uittreding optreden en die variëren van maatschappelijke desoriëntatie tot psychotisch gedrag.

De bepleite beleidsmaatregelen vloeien uit de geschetste redenering voort: voorlichting ter voorkoming van eventuele nadelige gevolgen, waarborgen tegen onjuiste wervingspraktijken, legalisering van deprogrammeren om (blijvende) uittreding af te dwingen en faciliteiten voor opvang en behandeling.

Wij zullen de gesuggereerde maatregelen in deze paragraaf behandelen aan de hand van een toetsing van het realiteitsgehalte van de redenering waarop zij zijn gebaseerd (4.2.1. en 4.2.2.). In onderdeel 4.2.3. zullen wij vervolgens nagaan in hoeverre specifieke activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen, vooral op psychotherapeutisch gebied, aanleiding geven tot overweging van beleidsmaatregelen. In het laatste onderdeel van deze paragraaf (4.2.4.) ten slotte zullen wij de vraagstelling omkeren en onder ogen zien of en in hoeverre nieuwe religieuze bewegingen in aanmerking behoren te komen voor overheidssubsidie in verband met het verrichten van taken met een algemeen maatschappelijk nut, zoals drugshulpverlening.

4.2.1. *Psychosociale aspecten van het lidmaatschap van nieuwe religieuze bewegingen*

Toetreding

De beschrijving van de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen in hoofdstuk 3 moge duidelijk hebben gemaakt, dat er geen sprake is van de hantering van een enkele methodiek, die aspirant-leden door middel van manipulaties tot toetreding zou brengen. Sterker nog, het merendeel van de bewegingen blijkt nauwelijks wervingsactiviteiten aan de dag te leggen. Mond-tot-mond «reclame» en pogingen om de eigen werkzaamheden onder de publieke aandacht te brengen zijn voor DLM, de Bhagwan-beweging, Hare Krishna en TM de belangrijkste manieren waarop belangstelling wordt gewekt. Dat lijkt ons samen te hangen met de sterke gerichtheid binnen deze bewegingen op de individuele beleving. Van de vier genoemde bewegingen kent Hare Krishna nog het meest het streven naar verbreiding van de eigen opvattingen, doch juist die beweging heeft in de laatste jaren de drempel tot toetreding aanzienlijk verhoogd. Specifieke wervingsactiviteiten vindt men wel bij de Scientology Kerk en de Verenigingskerk. Beide bewegingen hebben in het verleden blootgestaan aan ons inziens gerechtvaardigde kritiek op de wijze waarop zij hun precieze oogmerk respectievelijk eigen identiteit versluisden. Beide beoogden de drempel tot toetreding zo laag mogelijk te stellen en zagen daarbij voordeel in het doelbewust achterhouden van informatie die de beslissing tot toetreding wellicht ongunstig zou beïnvloeden. De Scientology Kerk achtte het wenselijk om de veelheid van gegevens over de eigen (gecompileerde) leer en over de praktisering daarvan (tijdsbeslag, duur, kosten) slechts gedoseerd aan aspirant-leden toe te dienen en naar onze mening verdient haar huidige handelwijze nog steeds wel een gedegen zelf-onderzoek. Toch is onze indruk dat men niet ongevoelig is voor kritische kanttekeningen in dit opzicht, hetgeen ook geldt voor de Verenigingskerk, die zeker in ons land tegenwoordig veel meer openheid tegenover belangstellenden betracht dan voorheen. Zeker waar van leden veel aan inzet en inspanningen wordt

verwacht, mag optimale openheid van meet af aan zonder meer worden verwacht. Overigens zal men in onze ogen eerder daartoe zijn genegen naarmate een grotere mate van maatschappelijke acceptatie en integratie is ontstaan, met andere woorden: hoe minder negatief de algemene benadering van bewegingen als deze, des te meer openheid zij zich kunnen en – normaal gesproken – zullen veroorloven.

Mogen derhalve enkele aspecten van de ledenwerving van enkele nieuwe religieuze bewegingen vragen oproepen, onze bevindingen behoeven weinig twijfel te laten over het feit dat in het algemeen de toepassing door nieuwe religieuze bewegingen van technieken gericht op manipulatie en dwangmatige beïnvloeding bij de werving van nieuwe leden niet aan de orde is. Het lijkt ons echter gewenst het op dit voor de anti-sekten beweging belangrijke punt niet bij deze feitelijke constatering te laten, maar de vraag ook nog uit een andere invalshoek te benaderen, namelijk door ons af te vragen of het tot de mogelijkheden behoort om in de positie, waarin nieuwe religieuze bewegingen zich bevinden, dergelijke dwangprocessen uit te voeren. Over de kwestie lopen de meningen van deskundigen uiteen. Enerzijds wordt met name in anti-sekten kring de opvatting gehuldigd, dat de toetreding tot een nieuwe religieuze beweging dikwijls het produkt is van een afgewogen indoctrinatieproces. Overeenkomstig de denkbeelden van Lifton⁵⁵, die dit proces betitelde als «ideological totalism», worden nieuwe religieuze bewegingen gezien als instituties, die de voorwaarden scheppen waaronder aspirant-leden de neiging hebben zich zodanig aan het systeem van de beweging aan te passen, dat zij in de ogen van buitenstaanders een totale persoonsverandering ondergaan. De belangrijkste van die voorwaarden is de beheersing van de menselijke communicatie (in Lifton's terminologie «milieu control»), die zich niet alleen uitstrekt tot de communicatie met de omgeving maar zelfs, door in het innerlijke leven binnen te dringen, tot de «communicatie met zichzelf». Andere voorwaarden zijn onder meer «mystieke manipulatie», waarmee wordt bedoeld, dat het individu in de groep zodanig wordt gemanipuleerd, dat zijn gedragspatroon uiteindelijk spontaan en als door mystieke kracht gedrongen met de wensen van de groep in overeenstemming komt, en «de heilige leer», waaronder de aanvaarding van de leer als absolute waarheid wordt verstaan. De voorwaarden, die bij vervulling een indoctrinatieproces, leidend tot persoonsverandering (hersenspoeling), teweeg kunnen brengen, zijn echter steeds rekbare begrippen en zullen in de praktijk hoogstens in extreme situaties volledig vervuld kunnen worden. Worden zij vervuld, dan is bovendien het resultaat afhankelijk van de wisselwerking met het aspirant-lid, dat meer of minder open kan staan voor totalitaire structuren. Hersenspoeling is derhalve, ook al volgt men Lifton's theorie, niet een duister ritueel dat een aspirant-lid onontkoombaar als een vlieg in het web drijft, veeleer duidt het begrip een ontwikkeling aan waarin een lid van een beweging – na eigener beweging de eerste stap van toetreding te hebben gezet – zich als gevolg van externe factoren die de beweging aandraagt onbewust sterker aan de beweging committeert dan hij wellicht uit eigen vrije wil zou hebben gedaan. Daarmee is tegelijk het trefwoord gegeven waarom het in deze discussie draait, namelijk vrije wil. Tegenover Lifton c.s. staan immers degenen⁵⁶ die stellen dat iemand weliswaar door bepaalde factoren onder druk kan worden gezet, doch dat een zodanige manipulatie dat zelfs het laatste restje identiteit en vrije wil zou verdwijnen volstrekt ondenkbaar is. En, zo menen dezen, afgezien van de theoretische aanvechtbaarheid van Lifton's opvatting, zouden in nieuwe religieuze bewegingen, die soms wel degelijk totalitaire elementen in zich dragen, nimmer de in theorie geschetste voorwaarden in de praktijk in een zo

⁵⁵ R. J. Lifton, op.cit., blz. 419–437. Zie ook de beschrijving van Lifton's opvattingen bij Dr. P. Schnabel, op.cit., blz. 221 e.v.

⁵⁶ Zie bij voorbeeld de psychiaters Szasz en Glaser, geciteerd in het Hill-report, op.cit., blz. 240–241.

absolute mate kunnen gelden dat de vermeende verregaande indoctrinatieprocessen – ook al zou men het daar bewust op aanleggen – uitvoerbaar zouden zijn.

Vele deskundigen kunnen zich goed vinden in de volgende woorden van de psychiater Levine⁵⁷ over de hersenspoelingstheorie: «After reviewing the voluminous literature in this area and after many interviews, I am convinced there are some overlaps in the recruiting and conversion tactics of some mindexpanding groups and cults and in clinical hypnotic and brainwashing techniques. There are similarities, but the differences are sufficiently strong that direct accusation or indictments on this basis are almost impossible to substantiate or relatively easy to refute. The confounding factor may be the initiate or convert himself.»

De Verenigingskerk is vanuit de anti-sekten hoek vaak gebrandmerkt als een beweging die zich met name in haar Amerikaanse wervingsactiviteiten stelselmatig bezondigde aan indoctrinatie en hersenspoeling. Vandaar dat de cijfers, die een al eerder (blz. 176) vermeld onderzoek van Galanter⁵⁸ opleverde over het aantal personen dat na deelneming aan de introductieperioden van de Kerk daadwerkelijk toetrad (9%, waarvan binnen enkele maanden weer eenderde afviel), in dit verband nog eens in herinnering verdienen te worden gebracht. Op zijn minst vormen zij een aanwijzing, dat zeer velen na een intensieve kennismaking met de beweging heel wel in staat waren een andere keuze te maken dan de Kerk welkom zou zijn geweest. Onze bevindingen met betrekking tot de Nederlandse situatie wijzen in dezelfde richting. Overigens zij daaraan toegevoegd, dat de voorwaarden, waaronder Lifton spreekt van «ideologisch totalisme», door geen van de door ons onderzochte bewegingen ook maar bij benadering worden vervuld.

Diverse wetenschappelijke onderzoekers hebben zich met de toetreding van mensen tot nieuwe religieuze bewegingen bezig gehouden. Bij kennisgeving van dergelijke onderzoeken dient men zich te realiseren, dat de opkomst van de grote variëteit aan levensbeschouwelijke groepen en groepjes, die heden ten dage kunnen worden waargenomen, plaats vindt in een westerse samenleving, waarin de belangstelling voor de niet-rationalistische aspecten van het leven en voor afwijkende of zelfs exotische levensbeschouwingen, filosofieën en gedrag patronen sterk is toegenomen. Schnabel (op. cit.) heeft de tairijke uitingsvormen van deze moderne behoeften getooid met de intrigerende naam «paracultureel aanbod», daarbij tevens aansluiting zoekend bij theorieën, zoals van de Amerikaanse socioloog P. Berger, die het levensbeschouwelijke zoeken voorstellen als het zich bewegen van consumenten op een markt waar de producenten zich beijveren – soms onder toepassing van agressieve verkoopmethoden – om hun waar te slijten.

Voor zover wetenschappelijke bevindingen met betrekking tot de toetreding tot nieuwe religieuze bewegingen ten grondslag worden gelegd aan conclusies over de vraag wat jonge mensen in het algemeen beweegt om zich aan een nieuwe religieuze beweging te binden, verdienen zij derhalve sterk te worden gerelativeerd. Wereldwijd gaat het immers slechts om kleine aantallen (enige tienduizenden), die een volledig engagement met een nieuwe religieuze beweging zijn aangegaan. Staat men op het standpunt dat deze relatief kleine groep slechts het topje van de ijsberg is en dus de zichtbare component is van een veel omvangrijker verschijnsel, dan moet men te zelfder tijd vaststellen, dat zo er in de samenleving een met dit verschijnsel samenhangende problematiek zou bestaan nieuwe religieuze bewegingen daarvan hoogstens een symptoom zijn en dat de centrale vraag in deze problematiek dus niet is wat jonge mensen ertoe beweegt om hun heil te zoeken in een nieuwe religieuze beweging.

⁵⁷ Dr. S. V. Levine, Report on physical and mental health aspects of religious cults and mind expansion groups, Appendix Hill-report, op.cit., blz. 699.

⁵⁸ M. Galanter, Psychological induction into the large-group: Findings from a modern religious sect, in: American Journal of Psychiatry, 137 (1980) 12, p. 1574–1579.

Voorzover echter wetenschappelijke bevindingen ten grondslag worden gelegd aan conclusies over hetgeen alleen de groep leden van nieuwe religieuze bewegingen tot toetreding heeft gebracht is een tweede relative-ring op haar plaats. De noodzaak daartoe vloeit voort uit het bestaan van grote verschillen tussen de nieuwe religieuze bewegingen onderling, waardoor de resultaten van onderzoek met betrekking tot één beweging (het meeste onderzoek had betrekking op de Verenigingskerk) niet klakkeloos ook op andere bewegingen van toepassing mogen worden verklaard. Daar komt bij dat er zelfs grote verschillen zijn in typen engagement binnen een en dezelfde beweging (zoals in de Verenigingskerk het full-time, het home-church en het gewone lidmaatschap), zodat gegevens over de leden van één beweging ook nog gedifferentieerd behoren te worden. Desalniettemin hebben verscheidene onderzoekers getracht hun bevindingen onder te brengen in een model, waaruit de individuele toetredings-beslissingen zich algemeen laten verklaren⁵⁹.

De verschillen van inzicht over de factoren die in het algemeen bepalen of iemand lid van een nieuwe religieuze beweging wordt of niet zijn aanmerkelijk, doch tonen tegelijk althans één gemeenschappelijk uitgangspunt, namelijk dat toetreding wordt gezien als een autonome, individuele beslissing, die net als alle beslissingen die wij nemen door tal van factoren wordt beïnvloed («vrije wil» is immers vooral een filosofisch begrip, dat geenszins een absolute betekenis heeft), doch daardoor allerminst een onvrijwillige daad wordt.

De benadering door nieuwe religieuze bewegingen van aspirant-leden, die psychische moeilijkheden hebben en die wellicht het lidmaatschap als een oplossing voor de moeilijkheden zouden zien, ondersteunt overigens de gedachte, dat nieuwe religieuze bewegingen weinig scrupuleus in hun ledenwerving zouden zijn, niet. Het is ons ook opgevallen dat de meeste van de onderzochte nieuwe religieuze bewegingen grote terughoudendheid aan de dag leggen waar het gaat om eventuele toetreding van mensen die (ooit) een psychiatrische behandeling (hebben) ondergaan of zelfs maar de

⁵⁹ Zo ontwikkelden Lofland en Stark na een onderzoek in 1963 onder leden van de in de Verenigde Staten toen nog zeer kleine Verenigingskerk een bekerings-theorie, waarin de verklarende factoren voor toetreding werden gezocht in enerzijds individuele psychologische kenmerken die tot een religieus zoeken leiden (en iemand een potentiële bekeerling maken) en anderzijds in toevallige omstandigheden die de religieuze zoeker in een beweging ontmoet (J. Lofland en R. Stark, *Becoming a world-saver: a theory of conversion to a deviant perspective*, in: *American Sociological Review* 30 (1965), blz. 862–875. J. Lofland, *Doomsday Cult*, New York, Wiley 1966). Bromley en Shupe stelden, eveneens na onderzoek bij de Verenigingskerk, in 1979 een model voor, waarin aan de individuele kenmerken nauwelijks een rol werd toegekend, en de nadruk lag op de omstandigheden waaronder iemand met een beweging in aanraking komt, zoals het optreden van een wisselwerking met leden van de beweging (D. G. Bromley en A. D. Shupe, *Just a few years seem like a life-time: a role-theory approach to participation in religious movements*, in: L. Kriesberg (ed.), *Research in social movements. Conflict and change*, Greenwich Ct, J.A.I. Press 1979). Het bekeringsmodel van Lofland en Stark is door tal van wetenschappelijke onderzoekers getoetst, in Nederland door Van der Lans en Dahlmans, die op grond van een onderzoek bij (geringe aantallen) leden van de Verenigingskerk en de Bhagwan-beweging concluderen dat, afgezien van het religieuze zoeken, de veronderstellingen in dat model bij de keuze tot toetreding geen rol van betekenis hadden gespeeld. Overigens wijzen de meeste onderzoeken, zoals ook verwacht mocht worden, uit dat het religieuze zoeken een belangrijke voorwaarde tot toetreding is. Uit het uitvoerige onderzoek van Barker bij de Verenigingskerk in het Verenigd Koninkrijk blijkt deze factor in feite het enige grote verschilpunt te vormen tussen de ondervraagde leden en de controle-groep van niet-leden (E. Barker, *Who'd be a Moony? A comparative study of those who join the Unification Church in Britain*, in: B. Wilson (ed.), op.cit.). Andere onderzoekers, met name in de Verenigde Staten, hebben opgemerkt dat ook gevoelens van onvrede, psychische conflicten en deprivatie een factor vormen die een toetredingsbeslissing beïnvloedt: de beweging wordt gezien als een middel om psychische moeilijkheden te boven te komen. Van der Lans kent aan deze factor enig gewicht toe (J. van der Lans, *Wereldbeschouwelijke aspecten van de exotische tegenstroom*, in: *De exotische tegenstroom*, Verslag van het Symposium van de Nationale UNESCO-commissie, maart 1980, blz. 67–89) en Galanter noemt verscheidene onderzoeken, inclusief het zijne uit 1979, die bij een aanmerkelijk deel van de leden van bepaalde nieuwe religieuze bewegingen een psychiatrische voorgeschiedenis constateren (M. Galanter, *Charismatic Religious Sects and Psychiatry: An Overview*, in: *American Journal of Psychiatry* 139 (1982) 12, blz. 1539–1548). Barker (op.cit.) ziet echter in dit opzicht geen opmerkelijke verschillen met niet-leden.

indruk wekken geestelijk instabiel te zijn. Zo vindt bij de Divine Light Mission geen initiatie van aspirant-volgelingen plaats als de initiator twijfelt aan de geestelijke stabiliteit of van oordeel is dat er sprake is van een psychische afwijking bij de aspirant (blz. 71). Bij Hare Krishna vindt geen opneming in de gemeenschap plaats als men meent te maken te hebben met iemand die labiel is of geestelijk in de knoop zit (blz. 91). Bij TM vindt in de regel geen introductie plaats als er twijfels rijzen – op grond van het aanmeldingsformulier – over de geestelijke gezondheid van de aanmelder (blz. 104). Bij de Scientology Kerk kunnen mensen met een psychiatrische voorgeschiedenis nooit staflid worden (blz. 138), terwijl ons werd meegedeeld dat vóór en tijdens het auditeren bij de geringste twijfel over de (geestelijke) gezondheid aan de geauditeerde het advies gegeven wordt zich met zijn of haar huisarts in verbinding te stellen⁶⁰. In een onderzoek van Galanter⁶¹ naar toetreding bij de Verenigingskerk ten slotte is beschreven dat soms aan deelnemers die een geestelijk labiele indruk maken geadviseerd wordt hun deelname te staken.

Zo kunnen wij alles overziende vaststellen, dat er onvoldoende redenen zijn om aan te nemen dat nieuwe religieuze bewegingen bij de werving van leden gebruik maken van technieken van manipulatie en indoctrinatie die de keuzevrijheid van het aspirant-lid zouden ondermijnen. Daarmee ontvalt de grond aan het pleidooi voor maatregelen ter waarborging van de individuele beslissingsvrijheid. Wij zouden dergelijke maatregelen nochtans ook afwijzen vanwege de inbreuk die zij op de godsdienstvrijheid zouden maken. Godsdienstvrijheid bewijst vooral haar waarde bij de bescherming van de rechten van minderheidsgroeperingen met afwijkende geloofsopvattingen. Mag men de wervings-(zendings-)activiteiten van een religieuze beweging beschouwen als een uitwendige geloofsuiting die onder omstandigheden aan zekere beperkingen is gebonden, de beslissing om tot een religieuze beweging toe te treden (onlosmakelijk verbonden aan het begrip verandering van geloofsovertuiging) moet tot de kern van het vrijheidsrecht worden gerekend en behoort daarmee te zijn onttrokken aan welke beperking dan ook. De suggestie van een soort «noviciaats»-periode bij nieuwe religieuze bewegingen verdraagt zich niet met dat uitgangspunt. Het bezwaar daartegen zou bovendien nog klemmender zijn, indien een dergelijke suggestie alleen nieuwe religieuze bewegingen zou betreffen. Afgezien van de schier onoplosbare definitie-problematiek, zou daarmee het beginsel van gelijke behandeling van religieuze opvattingen, maar ook van religieuze bewegingen geweld zijn aangedaan. Het denkbare tegenargument dat maatregelen als deze juist zouden worden ingegeven door de wens om inbreuken op de godsdienstvrijheid (namelijk door de uitoefening van geestelijke dwang door nieuwe religieuze bewegingen) te voorkomen, menen wij in het voorgaande ontzenuwd te hebben.

De noodzaak van voorlichtingsactiviteiten van nieuwe religieuze bewegingen aan met name jongeren achten wij niet groot, zo deze in verband zou worden gebracht met de gevaren van bedenkelijke wervingspraktijken van die bewegingen. Vanzelfsprekend kan het nuttig worden geoordeeld om jongeren vertrouwd te maken met belangrijke maatschappelijke verschijnselen en te waarschuwen voor de kwalijke kanten daarvan. Maar afgezien van het feit dat nieuwe religieuze bewegingen een tamelijk marginaal maatschappelijk verschijnsel zijn menen wij niet dat onze bevindingen de ontwikkeling door of vanwege de overheid dan wel met

⁶⁰ Overigens valt wel een paradox te constateren bij de Scientology Kerk, in die zin dat in tegenstelling tot de hier beschreven benadering potentiële leden in de wervingsprocedure (persoonlijkheidstest) juist worden aangesproken op onvolkomenheden in hun persoonlijkheid. Nu is dat laatste in de Scientology-optiek weliswaar niet identiek aan de aanwezigheid van psychische problemen, doch het lijkt moeilijk te ontkennen dat juist mensen met psychische problemen en in het algemeen met gevoelens van onzekerheid (labiele mensen) voor de confrontatie met de uitkomsten van de test het meest gevoelig zullen zijn.

⁶¹ M. Galanter, *Psychological induction into the large-group: Findings from a modern religious sect*, in: *American Journal of Psychiatry*, 137, (1980) 12, blz. 1575.

overheidssteun zouden rechtvaardigen van een voorlichtingsprogramma casu quo vergelijkbare voorlichtingsactiviteiten via onderwijsinstellingen of publiciteitsmedia. Sterker nog, zouden voorgenomen voorlichtingsactiviteiten onmiskenbaar van een negatieve benadering van het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen getuigen, dan zouden wij de betrokkenheid daarbij van de overheid afwijzen.

Wij beweren daarmee trouwens niet, dat de voorlichtingsactiviteiten die het ministerie van buitenlandse zaken enige malen heeft ontplooid, teneinde jeugdige vakantiegangers te waarschuwen voor de agressieve wervingspraktijken van sommige nieuwe religieuze bewegingen, met name in de Verenigde Staten⁶², onjuist zouden zijn geweest. Wij hebben de strekking daarvan, ook na een gesprek met vertegenwoordigers van het ministerie, zo opgevat dat gegeven de ervaringen die men had opgedaan een waarschuwing aan jonge toeristen op haar plaats was om zich niet zelf in een situatie te brengen waarin men maar al te graag op geboden mogelijkheden tot hulp en gezelschap van totaal onbekenden zou ingaan. Overigens zijn dergelijke voorlichtende activiteiten in de laatste drie jaren achterwege gelaten, omdat zich nauwelijks meer problemen zouden voordoen.

Lidmaatschap

Toetreding tot een nieuwe religieuze beweging doet een volgeling in de ogen van de anti-sekten beweging belanden in een totalitair klimaat, waarin voor een vrij denken, willen en doen geen plaats meer is. De persoonsverandering, die het lidmaatschap na kortere of langere tijd bewerkstelligt, is dan ook een verandering ten kwade. Het conditioneringsproces binnen de nieuwe religieuze bewegingen leidt veelal tot verschijnselen als een plotselinge, radicale verandering van het waardenpatroon (bij voorbeeld studie en carrière niet meer belangrijk), een vermindering van de geestelijke flexibiliteit (bij voorbeeld mechanische reactie op vragen), een vermindering van het vermogen tot genegenheid (bij voorbeeld emoties lijken afwezig), regressief gedrag (bij voorbeeld hinderlijk afhankelijk van de leider), fysieke achteruitgang (bij voorbeeld vermagering door een streng dieet) en soms zelfs psychopathologische verschijnselen. Deze opsomming, ontleend aan Delgado⁶³, resonanceert in tal van anti-sekten geluiden, ook in ons land (waar de psychiatrie zich overigens nog niet in de discussie heeft gemengd). Zij houdt een verregaande stereotypering van nieuwe religieuze bewegingen in, die ons alleen al daarom ongerechtvaardigd voorkomt, omdat tussen en binnen nieuwe religieuze bewegingen zeer grote verschillen bestaan wat betreft de positie waarin de leden zich bevinden en de mate waarin zij zich aan de beweging hebben gecommitteerd. Het is toch ondenkbaar om in dit opzicht een TM'er, die tweemaal daags mediteert en verder zijn normale leven leidt gelijk te stellen aan een Hare-Krishna volgeling wiens hele dagelijkse leefpatroon op de dagindeling van de beweging is ingesteld? En behoort niet evenzeer het verschil in positie tussen het communaal levende en het home-church lid van de Verenigingskerk tot een verschil in appreciatie te voeren? Wellicht doelt men met zijn negatieve kwalificaties alleen op nieuwe religieuze bewegingen die Lifton's voorwaarden van «ideologisch totalisme» benaderen en

⁶² Trouw, 24 september 1980.

⁶³ R. Delgado, op.cit.; de opvattingen van Delgado worden gesteund door Amerikaanse psychiaters als M. Thaler Singer, L. J. West en J. G. Clark en de Duitse psychiater H. Lang. Literatuur: M. Thaler Singer, Coming out of the Cults, in: Psychology Today, jan. 1979; M. Thaler Singer, Therapy with ex-cult members, in: National Association of Private Psychiatric Hospitals Journal 9: 4 (1978); L. J. West en M. Thaler Singer, Cults, Quacks and Nonprofessional Psychotherapies, in: A. M. Freedman, M. I. Kaplan, B. J. Sadock (ed.) Comprehensive Textbook of Psychiatry III, Baltimore, Williams and Williams, 1980; J. G. Clark, Cults, in: Journal of the American Medical Association, 242: 3 (1979); J. G. Clark, Problems in referral of cult members in: National Association of Private Psychiatric Hospitals Journal, 9: 4 (1978); H. Lang, Zur Frage der Attraktivität und Pathogenität von Jugendsekten, in: Nervenarzt, Heft 51, 1980.

waarbij ten minste sprake is van communaal (en geïsoleerd) wonen, een strakke hiërarchische structuur en een alles-overheersende ideologie, die volledige inzet eist. Die differentiatie wordt echter doorgaans niet aangebracht en zou overigens, zo zij zou worden gemaakt, ontoereikend zijn om de verschillen binnen een beweging te markeren. En zelfs dan zou zij een onjuiste generalisatie zijn, omdat zij voorbij gaat aan de individuele verschillen tussen de leden qua motivatie, persoonlijkheidsstructuur en qua situatie. Wij zullen niet de stereotypering van de anti-sekten beweging confronteren met een generalisatie onzerzijds en dus niet ontkennen dat er in individuele gevallen moeilijkheden voorkomen die verband houden met het lidmaatschap van een beweging (zulke gevallen zijn ons onder ogen gekomen). Wij wijzen echter van de hand dat dergelijke moeilijkheden veroorzaakt worden door het lidmaatschap van de desbetreffende bewegingen, laat staan dat zij in groten getale zouden voorkomen.

Met name in onze beschouwing over de Verenigingskerk (blz. 185–187) hebben wij dit oordeel geïllustreerd aan de hand van de resultaten van onderzoek dat in binnen- en buitenland onder leden van de Verenigingskerk is ingesteld. Die resultaten wijzen erop dat leden zich wel bevinden na hun toetreding en hun toestand gunstiger beoordelen dan de toestand waarin zij vóór de toetreding verkeerden. Bovendien – wat minstens zo belangrijk is – laat vooral het onderzoek van Kuner⁶⁴ zien, dat de psychische staat van leden van onder meer de Verenigingskerk niet ongunstig afsteekt bij die van een controlegroep van niet-leden.

Kuner verklaart in het hier vermelde artikel de grote verschillen tussen onderzoekers in beoordeling van het effect van het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging op de (geestelijke) gezondheidstoestand voornamelijk uit de instelling die de onderzoeker in het algemeen tegenover het verschijnsel als zodanig heeft: «In viele Studien fließen ganz deutlich die Wertmaßstäbe der Psychiater und Psychologen ein. Diese Voreingenommenheit drückt sich in Wortwahl und Argumentationsstil aus.» Galanter's⁶⁵ opvatting is wat genuanceerder, doch gaat in dezelfde richting. Hij ziet bepaalde facetten van het als negatief beoordeelde reactiepatroon bij leden van nieuwe religieuze bewegingen als een onderdeel van wat sociologen noemen de «boundary control» (grensbewaking) van de groep. Reacties zoals een glazige blik, een «trance-achtige» houding en een stereotype beantwoording van vragen kunnen, aldus Galanter, worden opgewekt door het lidmaatschap, maar «may emerge only in settings that threaten the group's integrity. Thus, an observer who is perceived as antagonistic to the group would be more likely to report this response than one who is not.»

Wij willen aan de aanwijzingen dat het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging in bepaalde gevallen gunstig kan werken op de psychische staat van leden niet de vaststelling verbinden dat nieuwe religieuze bewegingen in het algemeen een probleemoplossend effect hebben en dus om die reden als een positief maatschappelijk fenomeen moeten worden beschouwd. Omgekeerd menen wij dat de (weinig) voorbeelden van negatieve effecten niet tot de conclusie behoren te leiden dat deze bewegingen een negatief oordeel verdienen. Wel mag ons inziens worden gesteld dat nieuwe religieuze bewegingen op betrekkelijk kleine schaal voorzien in een behoefte onder jongeren, die meestal zoekende zijn naar een levensbeschouwelijk houvast en soms daarnaast ook gekweld worden door gevoelens van onvrede en ongemak. De keuze die zij zelf uit vrije wil tot toetreding maken, impliceert dat zij de voordelen die zij ervan verwachten, hoger inschatten dan de nadelen. Zou die balans tijdens het lidmaatschap anders uitvallen, dan zullen zij verkiezen de aangegane band weer te verbreken.

⁶⁴ W. Kuner, Jugendsekten: Ein Sammelbecken für Verrückte?, in: Psychologie Heute, september 1981, blz. 53–61.

⁶⁵ M. Galanter, op.cit., American Journal of Psychiatry 139 (1982) 12, blz. 1545–1546.

Uittreding

Over de periode waarin leden van nieuwe religieuze bewegingen lid blijven, zijn ons geen betrouwbare onderzoeksgegevens bekend⁶⁶. Ons onderzoek heeft ons nochtans wel een algemene indruk gegeven met betrekking tot de ontwikkeling in het ledenbestand van de onderscheiden bewegingen.

Het ledenbestand van de Verenigingskerk in ons land is stabiel. Er vertrekken weinig leden, er komen er weinig bij en het merendeel van de leden is al verscheidene jaren lid (heeft ook somtijds een huwelijkspartner binnen de beweging gevonden). Wel is er een duidelijke tendens onder de leden om het communale verband te verlaten en op zichzelf te gaan wonen. In dergelijke gevallen betekent dat in de regel, dat het full-time lidmaatschap wordt verruild voor het home-church lidmaatschap. Een zelfde beeld als bij de Verenigingskerk geeft de ontwikkeling in het ledenbestand van DLM te zien: een tamelijk stabiele – in aantal licht teruglopende – kern van leden, die al jaren volgeling van Maharaj Ji zijn en te zelfder tijd een neiging vertonen om zich buiten de commune zelfstandig te vestigen.

De Scientology Kerk en TM zijn eveneens onderling vergelijkbaar wat betreft hun ledenbestand. TM telt ruim 50 000 mensen die de basiscursus hebben gevolgd; een klein deel daarvan heeft ook vervolgcursussen gevolgd en weer een deel daarvan is een functie in de beweging gaan vervullen. Datzelfde geldt voor Scientology-leden, met dien verstande dat het totale aantal kleiner is (circa 7000), dat deelname aan vervolgcursussen in het systeem is verweven en dat de discrepantie tussen het aantal mensen dat aan vervolg-trainingen deelneemt en het aantal dat een functie vervult gering is. Beide bewegingen kennen geen woon/leefgemeenschappen voor hun cursisten/leden, hoewel binnen TM een neiging is te bespeuren (samenhangende met de leer) om cursisten in groepsverband te doen samenwonen. Voor beide geldt, dat het merendeel van de mensen zich na een eerste kennismaking niet verder committeert, terwijl aan de andere kant mensen die dat wel doen geruime tijd actief in de beweging blijven.

Hare Krishna beschikt tegenwoordig over een stabiel, grotendeels in communeverband levend ledenbestand. Tot voor enige jaren was het verloop vrij aanzienlijk, omdat enerzijds intensief aan ledenwerving werd gedaan en anderzijds hoge eisen aan de leden werden gesteld. Tegenwoordig weten mensen die toetreden door hun «kennismakingsperiode» goed wat het is om deel uit te maken van een strak gereglementeerde kloostergemeenschap, zoals deze beweging zich laat aanduiden. De meeste leden blijven lange tijd lid.

De Bhagwan-beweging tot slot heeft zowel leden die communaal leven als zelfstandig wonende leden. Veel leden hebben de Poona-tijd nog meegemaakt en zijn dus al lang sannyasin. De aantrekkingskracht van de beweging is nog steeds aanzienlijk. In hoeverre het aangaan van de geestelijke verbintenis met Bhagwan voor de meeste nieuwe leden meer betekent dan het toegeven aan een tijdsverschijnsel, zal pas later kunnen blijken. Voorshands lijkt de beweging meer mensen te trekken dan te verliezen.

Voor veel mensen is de toetreding tot een nieuwe religieuze beweging dus meer dan een kortstondige bevlieging. Dat neemt echter niet weg, dat menig lid na verloop van tijd toch afhaakt. De redenen die tot uittreden leiden zijn dermate persoonsgebonden, dat daarover ons inziens nauwelijks algemene uitspraken kunnen worden gedaan. Een van de weinige wetenschappelijke onderzoekers die aan dit aspect aandacht heeft geschonken,

⁶⁶ Niet-representatieve steekproeven bij de onderzoeken betreffende uitgetreden leden van Galanter (M. Galanter, Unification Church («Moony») drop outs: Psychological readjustment after leaving a charismatic religious group, in: American Journal of Psychiatry, 140: 8, August 1983, blz. 984–989) en Derks (F. Derks, Uittreding uit nieuwe religieuze bewegingen, Vakgroep Cultuur en Godsdienstpsychologie Katholieke Universiteit Nijmegen, augustus 1983) vermelden als gemiddeld lidmaatschap van de respondenten in hun onderzoek 4,1 jaar (66 ex-leden van de Verenigingskerk) en 3,3 jaar (31 ex-leden van diverse bewegingen). Deze cijfers kan echter hoogstens enige indicatieve waarde worden toegekend.

Galanter⁶⁷, heeft nochtans een poging in die richting gedaan. Onder de 66 ex-leden van de Verenigingskerk die hij interviewde, bleek de voornaamste reden tot vertrek gelegen in de toenemende spanning tussen de normen en eisen van de beweging en de persoonlijke verwachtingen en behoeften van het betrokken lid. (Zou deze hypothese op de gehele beweging van toepassing zijn en ook door de beweging zijn onderkend, dan zou daarin wellicht een verklaring kunnen worden gevonden voor de introductie binnen de Verenigingskerk van het home-church lidmaatschap, onder het motto: «liever de leden desgewenst meer ruimte bieden, dan de kans te lopen hen geheel te verliezen»). Welbeschouwd, zegt Galanter's vaststelling niet veel meer dan dat men een verband aanwezig mag achten tussen de overwegingen die indertijd tot toetreding hebben doen besluiten en de redenen tot uittreding. Zelfs deze weinig zeggende generalisatie behoort echter naar onze mening te worden gerelativeerd, wanneer men bedenkt dat in verscheidene bewegingen de mate van engagement van leden van dien aard is dat de term «beëindigen van activiteiten» beter op zijn plaats is dan «uittreding» (men denke aan tal van deelnemers aan TM- en Scientology-cursussen). Het verdient aanbeveling om slechts van «uittreding» te spreken, wanneer het loslaten van een beweging het verlaten van het communale verband impliceert dan wel de verbreking van een intens engagement (zoals bij voorbeeld het stafidmaatschap van de Scientology Kerk) meebrengt. Voor een beschrijving van de (schaarse) theoretische literatuur over de kenmerken van het uittredingsproces mogen wij volstaan met te verwijzen naar de beschrijving van Derks⁶⁸. Wij menen ons in dit verband vooral te mogen richten op de psychosociale gevolgen van uittreding.

Of en in hoeverre ex-leden psychosociale problemen hebben ondervonden na uittreding uit een nieuwe religieuze beweging, is onderwerp van nogal wat wetenschappelijk onderzoek en debat geweest. Overziet men de conclusies die de onderzoekers aan hun onderzoekarbeid hebben verbonden, dan kan men zich moeilijk onttrekken aan de constatering, dat de uitleg van de bevindingen in hoge mate afhankelijk is van de houding die men tegenover nieuwe religieuze bewegingen aanneemt. Zo staat voor typische vertegenwoordigers van de anti-sekten beweging als *West* en *Singer*⁶⁹ en *Conway* en *Siegelman*⁷⁰ vast, dat ex-leden nadelige psychische effecten vertonen ten gevolge van het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging.

Laatstgenoemden zijn het meest expliciet in de aanwijzing van oorzaken: de schade werd hoofdzakelijk veroorzaakt door manipulaties in de vorm van het overvoeren van de hersenen met informatie, vooral verpakt in rituelen zoals mediteren en chanten. Tweederde van de door hen onderzochte ex-leden kampte met langdurige emotionele moeilijkheden. Hoewel 71 procent van de ex-leden in het onderzoek was gedeprogrammeerd, leggen Conway en Siegelman in hun conclusies geen relatie tussen het gedwongen karakter van uittreding en het optreden van psychische moeilijkheden, behoudens dan de relatie dat gedeprogrammeerden minder schade leden en in kortere tijd herstelden. West en Singer brengen de psychische problemen van ex-leden in verband met de traumatische ervaring die het lidmaatschap inhield. Het («cult-indoctrinee») syndroom, dat dit lidmaatschap teweeg bracht, lag aan de basis van de gevoelens van schuld, schaamte, angst, besluiteloosheid, afwezigheid, passiviteit, enz. die het ex-lid vertoonde; ook manifesteerden zich opnieuw tekenen van de

⁶⁷ M. Galanter, Unification Church («Moonie») Drop outs: Psychological Readjustment after leaving a Charismatic Religious Group, in: *American Journal of Psychiatry*, 140: 8, August 1983, blz. 984–989.

⁶⁸ F. Derks, op.cit., blz. 20–31.

⁶⁹ L. J. West en M. Thaler Singer, Cults, Quacks and Nonprofessional Psychotherapies, in: A. Freedman, H. Kaplan, B. Sadock (ed.), *Comprehensive Textbook of Psychiatry III*, Baltimore, Williams and Williams 1980.

⁷⁰ F. Conway en J. Siegelman, Information disease. Have cults created a new mental illness?, in: *Science Digest*, January 1982, blz. 86–92.

existentiële crisis waarin het ex-lid in de regel vóór zijn toetreding had verkeerd. Aan het feit dat driekwart van de onderzochte ex-leden de band met de beweging niet geheel vrijwillig had verbroken, wordt geen aandacht geschonken.

*Schnabel*⁷¹, die (overigens zonder zelf empirisch onderzoek te hebben verricht) van oordeel is dat zich bij ex-leden weliswaar regelmatig psychosociale klachten openbaren van het type dat ook West en Singer signaleren (kenmerken van de post-traumatische stress-reactie⁷²), doch in het algemeen geen sprake is van psychiatrische symptomen, meent het verband tussen onvrijwillige uittreding en psychische gevolgen wel degelijk te moeten leggen: «Uit Singer's beschrijving krijgt men wel de indruk, dat de ex-leden aan het begin van een soort rouwproces staan. Het probleem is dan waarschijnlijk dat ze de ruimte niet krijgen om te rouwen – psychisch niet en sociaal niet –, omdat ze zich nu juist herboren zouden moeten voelen. De communicatie- en concentratieproblemen waar Singer op wijst, de lusteloosheid en besluiteloosheid, lijken voor zover men daar op grond van het gepresenteerde materiaal conclusies uit mag trekken, sterk te wijzen op een rouw, die onzichtbaar moet blijven en mede daarom niet kan worden verwerkt».

Schnabel's deductie wordt gedeeld door *Kuner*⁷³, die (overigens ook zonder dit aspect te hebben onderzocht) stelt: «Die Hauptursache für die im Zusammenhang mit der Mitgliedschaft in einer neuen religiösen Bewegung aufgetretenen «psychischen Schäden» dürfte im Herausreißen/Hinauswurf der entsprechenden Mitglieder zu suchen sein, also in einer von auszen auferzwungenen Auflösung der intensiven psycho-sozialen Bindung an die Gruppe». Andere Westduitse onderzoekers, *Berger* en *Hexel*⁷⁴, zijn het met *Kuner* eens, dat nieuwe religieuze bewegingen geen ernstige psychische stoornissen veroorzaken (geen pathogene werking hebben), doch betrekken de wijze waarop de uittreding heeft plaatsgevonden niet in hun beschouwingen. *Derks* (op.cit.), die evenals *Berger* en *Hexel* concludeert dat nieuwe religieuze bewegingen in het algemeen geen pathogene werking kan worden toegeschreven, onderzocht de hypothese dat de wijze van uittreding invloed heeft op het optreden van psychosociale problemen wel, maar vindt daarvan geen duidelijke bevestiging. *Solomon*⁷⁵ betrok dat laatste facet ook in haar onderzoek (aan de hand van een honderdtal ex-leden van de Verenigingskerk), maar stelt vast dat er geen relatie bestaat tussen de wijze van uittreden en de psychische toestand. Haars inziens worden eventuele psychische problemen vooral veroorzaakt doordat men geen baan of geschikte opleiding kan vinden. Dergelijke kwesties ziet *Beckford*⁷⁶ eveneens als voornaamste probleem-veroorzakende factor: geen baan, geldgebrek, geen huis; tezamen met een ambivalente houding tegenover de beweging (waarvan de ideologie dikwijls nog wordt omhelsd) en de moeite van het leggen van persoonlijke relaties door de emotionele verwarring waarin men verkeert, zorgt juist die factor, aldus deze onderzoeker (die vijftien ex-leden van de Verenigingskerk interviewde) voor veel psychisch ongemak. *Galanter*⁷⁷ merkt in overeenstemming met *Beckford* en ook *Solomon* op, dat ex-leden, met uitzondering van degenen die onvrijwillig de beweging hebben verlaten, tamelijk positief bleven denken

⁷¹ Dr. P. Schnabel, op.cit., blz. 181.

⁷² Zoals beschreven in DSM III Diagnostic and statistical manual of mental disorders, Washington, American Psychiatric Association, 1980, blz. 236–239.

⁷³ W. Kuner, Jugendsekten: Ein Sammelbecken für Verrückte?, in: Psychologie Heute, september 1981, blz. 61.

⁷⁴ H. Berger en P. Hexel, Ursachen und Wirkungen gesellschaftlicher Verweigerung junger Menschen unter besonderer Berücksichtigung der «Jugendreligionen», Wenen, European Centre for Social Welfare Training and Research, 1981.

⁷⁵ T. Solomon, Integrating the «Moonie» experience: a survey of ex-members of the Unification Church, in T. Robbins en D. Anthony (ed.), In Gods We Trust, New Brunswick NJ, Transaction Books, 1981, blz. 275–295.

⁷⁶ J. Beckford, Cults and Cures, in: Japanese Journal of Religious Studies, 5: 4 (1978), blz. 225–257.

⁷⁷ M. Galanter, Unification Church («Moonie») Dropouts, op.cit.

over de aangehangen ideologie. Bovendien waren zij, terugkijkend op hun periode binnen de beweging, geneigd hun lidmaatschap als een nuttige fase in hun ontwikkeling te zien. Toch had, aldus Galanter, eenderde van de onderzochte leden (helaas niet uitgesplitst in wel- en niet-gedeprogrammeerden) na de uittreding ernstige emotionele problemen ondervonden, die de meesten van hen psychiatrische hulp hadden doen inroepen.

Een aanmerkelijk aantal ex-leden bracht die problemen zelf in verband met het gemis van groepsverband, door Galanter vertaald als het wegvallen van het «relief-effect» dat de groep bij toetreding had gevormd. Gecombineerd met de bevindingen van Galanter e.a. uit een eerder onderzoek naar de psychische toestand bij leden van de Verenigingskerk vóór en na toetreding (39 procent had ernstige psychische problemen gekend, die na de toetreding aanmerkelijk minder waren geworden), zouden deze uitkomsten tot de conclusie kunnen leiden dat eventuele psychische moeilijkheden vóór de toetreding zich na de uittreding weer kunnen manifesteren. De bevindingen van Berger en Hexel, West en Singer, Solomon en Derks wijzen eveneens in die richting. Overigens stelt Galanter ook vast, dat de door hem onderzochte leden (die gemiddeld vier jaar vóór het onderzoek waren uitgetreden) ten tijde van het onderzoek een stabiele psychische toestand hadden bereikt.

Welke conclusies laten zich nu uit dit scala van onderzoeksresultaten trekken? Allereerst menen wij dat algemene conclusies die op alle nieuwe religieuze bewegingen van toepassing zijn hoegenaamd onmogelijk zijn, gegeven de grote verschillen in karakter tussen de bewegingen en verschillen in positie tussen de leden. Algemene conclusies zijn wellicht denkbaar ten aanzien van die nieuwe religieuze bewegingen waarvan leden een zo nauwe binding met de beweging hebben, dat zij in feite hun dagelijkse leefpatroon geheel op de eisen van de beweging hebben afgestemd. Het is dan echter voor ons de vraag of het gerechtvaardigd is om uit een oogpunt van psychosociale problematiek deze nieuwe religieuze bewegingen als groep los te zien van in dit opzicht vergelijkbare maatschappelijke verbanden, zoals bepaalde niet-levensbeschouwelijke, ideologische groeperingen met een strakke reglementering of leef- en woongemeenschappen zonder ideologische grondslag.

Dit in aanmerking nemende menen wij over het lidmaatschap van en de uittreding uit nieuwe religieuze bewegingen een vijftal algemene conclusies te kunnen formuleren.

- a. Uittreding uit nieuwe religieuze bewegingen gaat dikwijls gepaard met psychische problemen, die meestal niet ernstig van karakter zijn.
- b. De psychische problemen, die zich na uittreding kunnen manifesteren, vormen geen (nieuwe) specifieke categorie problemen, doch laten zich in het algemeen plaatsen binnen bekende vaktechnische categorisering.
- c. De oorzaken van psychische problemen na uittreding lijken vooral te moeten worden gezocht in (1) problemen, die al vóór de toetreding bestonden (in die gevallen heeft het lidmaatschap de problemen veeleer gemaskeerd dan opgelost), en (2) het gemis van het groepsverband (de geborgenheid van de groep) en praktische problemen die de terugkeer binnen het vroegere milieu oplevert.
- d. De pathogene werking van nieuwe religieuze bewegingen in het algemeen is nog nimmer overtuigend aangetoond.
- e. De pathogene werking van dwangmatige uittreding/deprogrammering is vooralsnog niet aangetoond, al bieden enkele onderzoeken (West/Singer; Conway/Siegelman) daartoe aanknopingspunten.

De hier geformuleerde algemene conclusies, gebaseerd op onze bevindingen in hoofdstuk 3 en op de gereleveerde resultaten van wetenschappelijk onderzoek, worden niet weersproken casu quo worden bevestigd door een drietal reeksen specifieke gegevens die in de loop van ons onderzoek tot onze beschikking zijn gekomen. Zonder aan deze gegevens grote weten-

schappelijke waarde toe te kennen, zien wij daarin wel een indicatie die met de door ons onderkende algemene teneur in de uitkomsten van wetenschappelijke onderzoeken overeenstemt.

In de eerste plaats heeft onze enquête⁷⁸ onder ex-stafleden van de Scientology Kerk (zie bladzijde 151; 25 ex-leden; response circa 50 procent) het algemene beeld opgeleverd, dat men niettegenstaande vaak forse kritiek op onderdelen van het beleid van de beweging zijn eigen ervaringen in de beweging als waardevol beschouwde en vele onderdelen van de ideologie en haar uitwerking positief waardeerde: de Scientology-tijd was niet verloren geweest, al vonden de meesten achteraf dat deze wellicht beter had kunnen worden besteed. Alle respondenten hadden de beweging vrijwillig verlaten.

Overigens is het ons wel opgevallen dat wij juist onder de ex-Scientology-leden enkelen aantroffen, wier psychische moeilijkheden vooral verband leken te houden met het lidmaatschap van de beweging als zodanig. Wij menen het optreden van dergelijke moeilijkheden vooral in verband te mogen brengen met wat wij in paragraaf 3.7.5 al de «geinstitutionaliseerde vasthoudendheid» hebben genoemd, met andere woorden met het moeizame verloop van het losmakingsproces veroorzaakt door de vasthoudendheid van de beweging. Omdat het hier slechts om enkele gevallen ging, achten wij het nochtans niet nodig om onze zojuist geformuleerde algemene conclusie sub d aan te passen. (Het is trouwens wel treffend dat wij deze opmerking juist ten aanzien van een beweging moeten maken, die in veel mindere mate dan andere bewegingen Lifton's factor «milieu control» bezit, gegeven het feit dat de leden in ons land niet in communaal verband wonen).

In het inleidende hoofdstuk is al meegedeeld dat de subcommissie uit de stroom van brieven die haar bereikte een dertigtal brieven van mensen, die dringend om hulp vroegen, heeft geselecteerd en aan deze probleemgevallen persoonlijk aandacht heeft doen schenken (met behulp van de vaste Commissie voor de Verzoekschriften). Het oogmerk daarbij was niet om gegevens te verzamelen, maar om zich niet geheel af te sluiten voor mensen, die de instelling van de subcommissie (ten onrechte) hadden beoordeeld als een mogelijke oplossing van hun individuele moeilijkheden. De rapportage⁷⁹ over deze gevallen wijst uit, dat achter de probleemstelling die nauw verband hield met de toetreding van een naast familielid tot een nieuwe religieuze beweging bijna steeds een complex van problemen schuil ging en dat de nieuwe religieuze beweging al te gemakkelijk als verklaring en redengeving van de moeilijkheden werd opgevoerd. Overigens heeft de rapportage ons wel het gevoel gegeven, dat de toetreding tot een nieuwe religieuze beweging wel eens meer een element zou kunnen zijn in het optreden van psychische spanningen bij naaste familieleden van het toegetreden lid dan bij dat lid zelf. Als dat zo zou zijn, dan vragen wij ons af of deze mensen het meest gebaat zijn met een type zelf-hulp dat zich mede kenmerkt door een negatieve benadering van de bewegingen waar het hier om gaat.

Een derde bron van gegevens vormt de rapportage over de resultaten van een enquête, die de Geneeskundige Hoofdinspectie voor de Geestelijke Volksgezondheid van het Staatstoezicht op de Volksgezondheid begin 1981 op aandrang van de subcommissie heeft ingesteld onder een groot aantal intramurale en extramurale voorzieningen op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg. Doel van deze enquête was te inventariseren of en in welke mate zich personen bij de bedoelde instellingen melden vanwege moeilijkheden waarbij sprake is van lidmaatschap en ex-lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging. De betrokken bewindslieden hebben goedgevonden dat de rapportage van het Staatstoezicht, die de subcommissie begin 1982 bereikte, door haar ter gelegenheid van de publikatie van dit rapport openbaar zou worden gemaakt. (Zie kamerstuk 16 635, nr. 5)

⁷⁸ Om privacy-redenen kunnen wij dit materiaal helaas niet publiceren.

⁷⁹ Om privacy-redenen kunnen wij dit materiaal helaas niet publiceren.

De enquête-gegevens behoren ons inziens vooral als indicatief te worden gezien. De effectieve response⁸⁰ op de vragenlijst (ongeveer een derde van de benaderde 448 instellingen) noopt tot terughoudendheid in het trekken van conclusies. Nochtans laten de gegevens duidelijk zien, dat enerzijds beweringen, dat het lidmaatschap van nieuwe religieuze bewegingen kwantitatief tot een aanzienlijke hulpvraag bij de instellingen voor geestelijke gezondheidszorg leidt, niet worden gestaafd en anderzijds kwalitatief de hulpvraag waarmee instellingen worden geconfronteerd geen bijzondere problemen oproept.

Deprogrammeren

In het voorgaande is enige malen gewezen op het onderscheid dat kan worden gemaakt tussen de vrijwillige uittreding uit een nieuwe religieuze beweging en de onvrijwillige of gedwongen uittreding. Van gedwongen uittreding kan sprake zijn, wanneer de band met de beweging tegen de zin van het lid wordt verbroken door de beweging zelf (het lid wordt geroyeerd of weggezonden), dan wel door mensen van buitenaf. Op het eerste geval gaan wij hier niet verder in, niet zozeer omdat het zich nimmer zou voordoen (er zijn ons enkele gevallen bekend), als wel, omdat wij de vrijwillige uittreding en de wegzending door de beweging vooral zien als twee kanten van één medaille. Beide zijn zij uitvloeisel van een kortsluiting die zich in de verhouding tussen het lid en de beweging voordoet: het lid voldoet niet meer aan de verlangens die de beweging heeft, is teleurgesteld in zijn verwachtingen, uit (onwelgevallige) kritiek, bedreigt de homogeniteit van de groep. Of daarop vrijwillige uittreding volgt of wegzending, is dan vooral een kwestie van welke kant uiteindelijk het initiatief neemt tot de definitieve verbreking van de band. Over wegzending zonder aanwijsbare redenen en pertinent tegen de wil van het lid zijn ons geen gegevens ter kennis gekomen. Wij willen ons in het laatste onderdeel van deze paragraaf richten op de gedwongen uittreding door interventie van buitenaf, ook wel aangeduid als deprogramming.

Deprogrammeren is een begrip dat verschillend wordt geïnterpreteerd. Laten wij daarom eerst uiteenzetten wat wij eronder verstaan. De oud-voorzitter van de S.O.S., mevrouw Ruijters-Broxx, heeft in een ingezonden brief in *Intermediair*⁸¹ opgemerkt het woord deprogrammeren liever te vervangen door «counselling» (raadgeving). Daaronder bleek zij vervolgens tweeërlei vormen van deprogrammeren te verstaan, te weten op verzoek van het ex-lid zelf respectievelijk tegen de wil van het ex-lid. Naar onze mening wekt een dergelijk woordgebruik heilloze verwarring, omdat de essentie van het deprogrammeren nu juist zit in het onvrijwillige. Het lijkt ons derhalve beter om voor de door mevrouw Ruijters onderscheiden vormen van «deprogrammeren» twee woorden te gebruiken: raadgeving⁸² (vrijwillig) en deprogrammeren (onvrijwillig). Deprogrammeren moet verder ons

⁸⁰ De geringe response kan verband hebben gehouden met de kritiek die organisaties als de Nederlandse Vereniging voor Ambulante Geestelijke Gezondheidszorg (NVAGG) en de Nationale Ziekenhuisraad (NZR) op de enquête hebben geïnterpreteerd. Zo vroeg de NVAGG zich af of de enquête de grenzen van de ethiek niet overschreed. Blijkens een brief aan de subcommissie van 6 mei 1981 had men daarbij vooral het oog op het feit dat de enquête een inventarisatie van de hulpvraag beoogde *vanwege moeilijkheden waarbij sprake is van (ex-)lidmaatschap van een sekte*. Men las daarin dat de inspectie zou zijn uitgegaan van een rechtstreeks verband tussen hulpvraag en sekte-lidmaatschap. In een brief van 13 maart 1981 aan de NVAGG heeft de subcommissie zich duidelijk van de kritiek op de enquête gedistantieerd. Het ging haars inziens om een zuiver feitelijke verzameling van gegevens ter verificatie van verregaande suggesties over het bestaan van een relatie tussen sekte-lidmaatschap en hulpvraag. Dat deze relatie zou bestaan was allerm minst als uitgangspunt gekozen. De briefwisseling tussen de subcommissie en de NVAGG ligt ter inzage op het commissiesecretariaat. Overigens zij er hier op gewezen, dat ook in Ontario, Canada, de Hill-commissie alle instellingen voor geestelijke gezondheidszorg in de provincie enquêteerde (response circa 50 procent) teneinde na te gaan «whether they had any records of patients with psychological disorders related to participation in cults, sects and mind development groups or new religions». (Hill-report, op.cit., blz. 10-11). Van protesten tegen deze handelwijze wordt in het rapport niet gerept.

⁸¹ W. G. M. Ruijters-Broxx, in: *Intermediair*, 17e jaargang 45 – 6 november 1981, blz. 37.

⁸² Mevrouw Ruijters' woord counselling mijden wij liever geheel omdat dat verwarring wekt met het begrip counselling als Rogeriaanse psychotherapeutische methodiek.

inziens ook worden onderscheiden van de psychotherapeutische behandeling, die beoogt ontwikkelingsstoornissen, veroorzaakt door geloof (in Ten Have's⁸³ woorden) op onzuivere motieven, te genezen en zodoende, de «onzuivere» geloofswortels verdelgend en daarmee ogenschijnlijk ongeloof veroorzakend, de cliënt van remmende bindingen en vooroordelen te bevrijden. Wij nemen aan dat de psychiater Van Ree op deze vorm van psychotherapeutische behandeling doelde, toen hij in een recent NRC-artikel⁸⁴ de woorden uit zijn mond liet optekenen: Van Ree vindt wel dat er gevallen bestaan, waarbij de deprogrammeer-techniek effect kan hebben. «Ik zie het als een laatste middel, alleen aanvaardbaar binnen een therapeutische setting». Wat is deprogrammeren dan wel? Deprogrammeren behelst een poging om een lid van een nieuwe religieuze beweging aan zijn verstand te brengen dat zijn lidmaatschap van de beweging op onjuiste gronden berust en te bewerkstelligen dat het lid zijn band met de beweging verbreekt en de draad van zijn leven vóór de toetreding weer oppakt. Daarbij wordt het lid tegen zijn wil aan de invloedssfeer van de beweging onttrokken en tijdens het proces in afzondering gehouden en wordt hem verhinderd te vertrekken.

De deprogrammering wordt uitgevoerd door één of meer deprogrammeurs, mensen wier kwaliteit niet zozeer bestaat in enigerlei vorm van therapeutische scholing als wel in het bezit van gedegen kennis over de desbetreffende bewegingen, in het bijzonder over haar vermeende negatieve aspecten. Dikwijls zijn bij de deprogrammering ook familieleden aanwezig.

De methode die bij de deprogrammering wordt gebruikt is confrontatie en discussie: het lid wordt geconfronteerd met informatie over zijn beweging en getracht wordt zwakke punten in de ideologie, verschillen tussen de ideologie en de praktische gedragingen en methodes om mensen aan zich te binden aan hem over te dragen. Afhankelijk van de opstelling van het lid kan de communicatie soepel of hard verlopen, terwijl in bepaalde stadia van de deprogrammering kan worden getracht de geestelijke weerstand van het lid te verzwakken door vormen van intimidatie toe te passen of de fysieke kracht uit te putten (bij voorbeeld door weinig slaap te gunnen).

Wij hebben er al eerder op gewezen, dat aan deprogrammering een algemene conceptie over de verhouding tussen nieuwe religieuze bewegingen en hun leden ten grondslag ligt. Leden van dergelijke bewegingen zijn volgens deze conceptie in het algemeen met behulp van bepaalde technieken geconditioneerd (dat wil zeggen: zijn niet in staat tot andere dan geconditioneerde gedachten, gevoelens en handelingen) en zijn daardoor gewillige instrumenten in handen van de beweging. Het feit dat hun vrije wil is afgenomen, rechtvaardigt de toepassing van enig (geestelijk) geweld om deze leden hun geestelijke vrijheid weer terug te geven. Daar komt bij dat ernstige bedenkingen tegen de bedoelingen van de bewegingen worden aangevoerd. Twee Amerikaanse deprogrammeurs, waarmee de subcommissie, op voorstel van de Nederlandse vice-consul in Washington DC, een gesprek kon voeren, spraken in dit verband van «spiritual swindle» en «the basis of the cults is power over people and money».

Staat deprogrammering garant voor het bereiken van het beoogde resultaat? Dat is allerminst het geval. In veel gevallen blijken gedeprogrammeerden naar hun beweging terug te keren. Deprogrammeurs hebben de neiging de verklaring daarvoor te zoeken in het falen van de behandeling, de gebleken onmogelijkheid om de conditionering te doorbreken. Ons inziens is dat een onjuiste voorstelling van zaken. Wij staan op het standpunt dat van een conditionering van leden door een nieuwe religieuze beweging niet kan worden gesproken. Deprogrammering is in onze ogen dan ook een overredingsproces (waarin uitoefening van geestelijk geweld niet wordt geschuwd), dat soms kan lukken soms kan mislukken. Shupe en Bromley⁸⁵

⁸³ T. T. ten Have, *Echt en onecht in geloof en ongeloof*, in: *Rekenschap 1954-1984*, blz. 37.

⁸⁴ NRC/Handelsblad van 24 december 1983, blz. Z 6.

⁸⁵ A. D. Shupe en D. G. Bromley, *Apostates and atrocity stories: some parameters in the dynamics of deprogramming*, in: B. Wilson (ed.), *op.cit.*, blz. 179-215.

hebben erop gewezen, dat beide partijen een deprogrammeringsproces ingaan met hun eigen persoonlijke motieven en belangen, alle leidend tot verschillen in begrip, bezorgdheid, toegevendheid en vasthoudendheid, zowel aan de kant van de ouders als aan die van het betrokken lid. De deprogrammeur opereert in dat krachtenveld en zal, voor zover hij de uitkomsten van deze wisselwerking van macht, belangen en gevoelens hoegenaamd kan beïnvloeden, vooral «succesvol» kunnen zijn als hij met behulp van intuïtie en ervaring in staat is adequaat op de situatie in te spelen⁸⁶. Geen afgewogen standaard-therapie dus, maar het behendig handelen naar bevind van zaken vanuit een sterke motivatie. De deprogrammeur is «middelaar» tussen verontruste ouders en een afgedwaald kind, maar vooral ook als hulp voor de ouders in de (her-)uitoefening van hun ouderlijke macht.

Desalniettemin valt wel een bepaald patroon in het totale deprogrammeringsproces te ontdekken. Kim⁸⁷ heeft dit ons inziens juist beschreven door een bekend, voor processen van dwangmatige overreding (coercive persuasion) door Schein⁸⁸ ontwikkeld systeem te gebruiken. Schein's stadia van ego-identiteitsverandering (unfreezing, changing en refreezing) worden door Kim op basis van interviews met 17 gedeprogrammeerden en een aantal deprogrammeurs in dit verband als volgt geoperationaliseerd: de eerste fase, het eigenlijke deprogrammeren, is gericht op het verbreken van de evenwichtssituatie bij het te deprogrammeren lid (bij voorbeeld door hem tot razernij te brengen en te bestoken met negatieve informatie; volgens de deprogrammeur: het individuele denkproces weer op gang te brengen); de tweede fase beoogt het lid afstand te doen nemen van de beweging en hem weer in de richting van het gewenste gedrags- en denkpatroon te drijven (via informatie en discussie, vaak ook het voorhouden van orthodoxe christelijke geloofsopvattingen); de derde fase heeft de functie om de aan het eind van de tweede fase bereikte situatie als nieuwe evenwichtstoestand vast te leggen (via nazorg in een «rehabilitatiecentrum»); in die laatste fase kan het ex-lid tevens worden toegerust op zijn maatschappelijke reïntegratie.

In de Verenigde Staten vinden de tweede en derde fase van het deprogrammeringsproces in de regel plaats in een rehabilitatiecentrum. In ons land bestaat een zodanig centrum voorsnog niet, hetgeen betekent dat gedeprogrammeerden (naar onze schatting ongeveer 20 in totaal) voor zover mogelijk naar een centrum in het buitenland⁸⁹ worden gezonden, aan het einde van de hier onderscheiden tweede fase.

Na aldus de betekenis van de term «deprogrammeren» te hebben toegelicht en het deprogrammeringsproces geknopt te hebben beschreven, menen wij thans onze beleidsmatige visie op de gedwongen uittreding met behulp van deprogramming te kunnen geven.

In de eerste plaats hebben wij duidelijk afstand genomen van de vooronderstellingen die aan het procédé ten grondslag liggen. Naar onze overtuig-

⁸⁶ Naar de factoren die het effect van deprogramming bepalen is tot heden nauwelijks onderzoek gedaan. Een onderzoek van de psychiaters Ungerleider en Wellisch biedt enkele indicaties. Een vergelijking van (kleine) groepen vrijwillig uitgetreden, «succesvol» en «zonder succes» gedeprogrammeerden, leidt hen tot de conclusie, dat een deprogramming zeer moeilijk is wanneer het lidmaatschap al langer dan een jaar heeft geduurd en dat gedeprogrammeerden zich in die zin van vrijwillig uitgetreden onderscheiden dat zij meer dan laatstgenoemden het lidmaatschap hadden gezocht uit een behoefte aan een veilige, gestructureerde en voorspelbare omgeving, die een relatief conflictloze, emotionele binding met anderen mogelijk zou maken. J. T. Ungerleider en D. K. Wellisch, Coercive persuasion (brainwashing, religious cults and deprogramming), in: *American Journal of Psychiatry*, 136: 3 (1979), blz. 279-282.

⁸⁷ Byong Suh Kim, Religious deprogramming and subjective reality, in: *Sociological Analysis*, 40, 3 (1979), blz. 197-207.

⁸⁸ E. Schein, *Coercive Persuasion*, New York, Norton, 1971.

⁸⁹ Doorgaans betreft het een Amerikaans centrum, doch ook in Genève bestaat een centrum, waar enkele Nederlanders enige tijd zijn opgevangen. De kosten van verblijf aldaar zijn echter zeer hoog (£ 1500 per maand). Zij zouden echter als buitengewone lasten voor fiscale aftrek in aanmerking komen, zo vernamen wij van de S.O.S.

ging is het onjuist het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging te zien als een vorm van conditionering, welke slechts met toepassing van een specifieke techniek kan worden doorbroken. Dat betekent, dat wij deprogramming, zoals door ons omschreven, het karakter ontzeggen van een therapie, gericht op het genezen van een ziekte of het verhelpen van een stoornis. Deprogrammeren verdient derhalve vooral te worden gekenschetst als de uitoefening van geestelijke druk teneinde iemand terug te brengen van een als onjuist beoordeelde keuze. De argumenten dat deze keuze niet uit vrije wil is gemaakt en dat het terugdraaien van de keuze het belang van de betrokkene dient, menen wij in algemene zin te hebben weerlegd.

Deprogrammeren beoordelen wij voorts als een ernstige inbreuk op de vrijheid van godsdienst. Het duidelijkst wordt hetgeen wij hier bedoelen tot uitdrukking gebracht door het tweede lid van artikel 18 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (Trb. 1978, 177): «Op niemand mag dwang worden uitgeoefend die een belemmering zou betekenen van zijn vrijheid een door hem zelf gekozen godsdienst of levensovertuiging te hebben of te aanvaarden». Deze bepaling bevat op zijn minst de formulering van een ethische plicht waaraan een ieder zich behoort te houden. Dat geldt voor nieuwe religieuze bewegingen zo goed als voor deprogrammeurs en ouders van leden van deze bewegingen. Men mag trachten een ander tot zijn overtuiging over te halen of van diens overtuiging af te brengen en men mag daarbij enige druk uitoefenen, mits men zich terdege realiseert zich zodoende op een terrein te begeven, dat alom wordt beschouwd als een van de meest fundamentele onderdelen van de menselijke waardigheid, de geestelijke vrijheid. Inbreuk op die vrijheid, door het uitoefenen van ontoelaatbare druk of dwang, betekent een inbreuk op de menselijke integriteit. Deprogramming levert naar onze mening zulk een inbreuk op, een inbreuk die niet gerechtvaardigd wordt door de bevindingen die ons onderzoek heeft opgeleverd.

De uitoefening van dwang teneinde iemand tot andere gedachten te brengen kan, zo stellen wij vervolgens vast, gepaard gaan met de overtreding van strafbepalingen. In geval van deprogramming wordt de primaire moeilijkheid dikwijls gevormd door het feit dat de betrokkene zelf zich niet uit vrije wil aan de procedure onderwerpt en dus met geweld of list aan de invloed van de beweging moet worden onttrokken en enige tijd onttrokken moet blijven. Zulks kan met name het delict van wederrechtelijke vrijheidsberoving (artikelen 282 en 283 Wetboek van Strafrecht) inhouden. Hoezeer degenen die bij de deprogramming betrokken zijn zich ook gerechtvaardigd zullen voelen dit delict te plegen, toch zou ons inziens een eventueel beroep op een wettelijke strafuitsluitingsgrond (overmacht) kansloos zijn. Zouden politie en justitie op de hoogte zijn van de delicten gepleegd in het kader van een deprogramming, dan zien wij geen reden waarom zij niet zouden optreden.

Een ieder, die in weerwil van deze uitvoerige uiteenzetting dienaangaande staande houdt dat de uitoefening van geestelijke dwang door nieuwe religieuze bewegingen en de gevolgen van het lidmaatschap voor het welzijn van de leden althans ethische actie van buitenaf in de vorm van deprogramming rechtvaardigen of zelfs gebieden, willen wij ten slotte attenderen op de analogie tussen deprogramming enerzijds en het vraagstuk van de gedwongen opname/behandeling in de geestelijke gezondheidszorg anderzijds, althans voor zover het gaat om de toepassing van een dwangmatig proces gericht op beïnvloeding van de psychische toestand van een niet (voldoende) tot oordelen in staat geacht individu. Bij vele gelegenheden, laatstelijk bij de behandeling in de Tweede Kamer van het wetsvoorstel Bijzondere opnemings psychiatrische ziekenhuizen (BOPZ)⁹⁰, moge zijn gebleken hoe omzichtig en genuanceerd alom over legalisering van enigerlei vorm van vrijheidsberoving wordt gedacht. Er zijn er, die

⁹⁰ Kamerstukken 11 270; UCV's 1983-1984, nrs. 2 en 6; Handelingen II 1982-1983, blz. 5252-5299 en blz. 5506-5524, 1983-1984, blz. 629-659, blz. 1160-1165 en blz. 1728-1730.

dwangopname van psychiatrische patiënten onder geen omstandigheid te rechtvaardigen achten, maar in de heersende opvatting wordt gedwongen opname soms toelaatbaar geacht, zij het uitdrukkelijk als uiterste middel in een extreme situatie: de patiënt moet lijden aan een ernstige stoornis van de geestvermogens die gevaar oplevert voor hemzelf of voor anderen, terwijl vrijheidsberoving nimmer mag plaatsvinden zonder rechterlijke machtiging. Dwangbehandeling ontmoet algemeen een nog terughoudender opstelling. Citeren wij in dit verband het P.v.d.A.-Kamerlid mevrouw Haas-Berger⁹¹ die de mening van vele woordvoerders in het bedoelde Kamerdebat als volgt verwoordde: «Iemand tegen zijn zin behandelen, of het nu gaat om psycho-farmaca, gespreks- of groepstherapieën of andere methodieken, het betekent allemaal een geweldige inbreuk op de persoonlijke vrijheid van de mens. Er gebeuren dingen met hem, er worden processen in gang gezet, die hij niet wil. Er wordt wel gesteld dat de patiënt vaak, juist ten gevolge van zijn psychische stoornis, geen verbetering of herstel wil. Ook dan is naar onze mening een behandeling tegen de zin van de patiënt niet geoorloofd, omdat de integriteit van de menselijke geest en de onaantastbaarheid van het menselijk lichaam worden geschonden.» Zo dwangbehandeling in zeer bijzondere situaties toch onvermijdelijk wordt geacht, dienen extra waarborgen voor de patiënt te bestaan, waarvan de voornaamste is dat de beslissing ter behandeling niet door de behandelende therapeut zelve mag worden genomen. Wij menen met deze beknopte weergave van heersende meningen over dwangopname en dwangbehandeling van psychiatrische patiënten te kunnen volstaan om aan te tonen, dat deprogrammering als dwangmatig overredingsproces sterk van de geldende normen afwijkt. Meent men werkelijk, dat ten aanzien van leden van nieuwe religieuze bewegingen, bij wie geenszins een gevaar veroorzakende, ernstige stoornis van de geestvermogens aanwijsbaar is, aanzienlijk verder te mogen gaan dan ten aanzien van zwaar zieke psychiatrische patiënten? Waarom zouden in dergelijke gevallen geen waarborgen rond de vrijheidsberoving behoeven te gelden, laat staan extra waarborgen rond de uit te voeren «behandeling»? Of verkiest men aan dergelijke waarborgen voorbij te gaan, omdat ze ingeval van voorgenomen deprogrammeringen effectief zouden blijken, dat wil zeggen: zouden voorkomen dat ooit nog een deprogrammering zal plaatsvinden? Laat juist de vergelijking met de gedwongen opname/behandeling van psychiatrische patiënten duidelijk maken, dat deprogrammeringen zoals deze thans in tal van landen voorkomen, niets anders zijn dan een betreurenswaardige vorm van pure machtsuitoefening. Het adagium «het doel heiligt niet alle middelen» geldt des te sterker als, zoals bij deprogrammeringen, het doel t'jina zo dubieus is als de middelen.

Deprogrammeren behoort, zo is onze mening, noch in Nederland noch daarbuiten te geschieden. Het zou de S.O.S. sieren, indien zij niet alleen dit standpunt tot het hare zou maken, maar ook duidelijk stelling zou nemen tegen diegenen uit haar midden, die een bemiddelende rol spelen tussen ouders die een deprogrammering overwegen en degenen die daartoe hun diensten aanbieden.

In een vraaggesprek met het weekblad *De Tijd*⁹² betitelde Nico Hogervorst, zelf gedeprogrammeerd en daarmee zeer gelukkig, naar hij de subcommissie meedeelde, de discussie over de kwestie deprogrammeren als een «luxediscussie», die men zich kan permitteren zolang men niet in zijn eigen leven met het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen wordt geconfronteerd.

Wij menen echter dat de discussie over de ethische en juridische aspecten van het deprogrammeren een discussie is over voorname rechtsbeginselen, die wel degelijk ook het handelen in concrete situaties behoren te sturen. Geestelijke vrijheid en de integriteit van het menselijk lichaam zijn fundamentele grondrechten, die het alleszins waard zijn door de samenleving

⁹¹ Handelingen II 1982–1983, blz. 5260.

⁹² *De Tijd*, 10 april 1981, blz. 12.

beschermd te worden tegen rechtstreekse inbreuken en tegen het creëren van een klimaat, dat de tolerantie ten aanzien van dergelijke inbreuken zou vergroten.

4.2.2. *Opvang en behandeling*

De opvatting, dat het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging psychische schade veroorzaakt, heeft de anti-sekten beweging gebracht tot een tweetal verlangens ten behoeve van de ex-leden. In de eerste plaats dienden deze te kunnen worden opgevangen en behandeld. In de tweede plaats diende de opvang te geschieden in specifieke voorzieningen met een bijzondere, op de aard van de problemen toegesneden behandelingsmethodiek. Dergelijke faciliteiten zouden door het particulier initiatief tot stand kunnen worden gebracht, waarbij de overheid een taak werd toebedacht in het bieden van financiële ondersteuning van de voorbereiding en exploitatie van opvangactiviteiten en in deskundigheidsbevordering onder hulpverleners die in deze activiteiten belang stelden. Inmiddels hebben, zoals in paragraaf 4.1.3. al werd vastgesteld, de inspanningen van de S.O.S. – met de stichtingen Joeka en Vraag en Aanbod als tussenstation – geresulteerd in een concreet plan tot oprichting van het Opvanghuis «De Keerkring» in Deurne, beheerd door een gelijknamige stichting. Het project van de stichting Opvanghuis «De Keerkring» heeft een looptijd van drie jaar, gedurende welke periode het een experimenteel karakter draagt. De financiering van het project lijkt rond te zijn, zodat de overheid, naar mag worden aangenomen, tijdens de projectduur niet zal worden geconfronteerd met verzoeken om financiële bijstand. Zo dit over drie jaren alsnog zou gebeuren, dan mag worden verondersteld dat het verzoek om subsidie zal worden gemotiveerd met een rapport, waarin het experiment zal zijn geëvalueerd. De stichting is voornemens de evaluatie zelf ter hand te nemen met begeleiding van de vakgroep Cultuur- en godsdienstpsychologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

In deze ontwikkeling zou op zichzelf een reden kunnen worden gevonden om een oordeel over de wijze van hulpverlening aan ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen achterwege te laten. Wij hebben echter het ontwikkelen van een visie op de opvang en behandeling van ex-leden niet willen laten afhangen van het al dan niet totstandkomen van een concreet project op dit terrein. Wel menen wij, gegeven het feit dat de overheid in dit stadium in generlei opzicht bij het project in Deurne is betrokken, ons te kunnen onthouden van een oordeel over dit project zelf.

De vraag of er behoefte aan opvang en behandeling bestaat voor ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen valt voor ons uiteen in vier onderdelen:

- a. wat is, medisch gezien, het probleem waarvoor een oplossing moet worden geboden;
- b. wat is de omvang van de eventuele hulpvraag;
- c. op welke wijze dient aan de hulpvraag te worden beantwoord;
- d. welke taak is daarin voor de overheid weggelegd.

Ad a. Onze eerdere vaststelling, dat nieuwe religieuze bewegingen in het algemeen niet als oorzaak kunnen worden beschouwd van psychische moeilijkheden, houdt niet in dat zich bij ex-leden geen problemen van psychische aard zouden kunnen openbaren. Zo kan het lidmaatschap van een beweging bestaande klachten tijdelijk hebben toegedekt en kan de toetreding achteraf vooral worden beschouwd als symptomatisch.

Ook kunnen bij voorbeeld psychische klachten voortvloeien uit de overgang van het leven binnen een beweging naar het maatschappelijke leven daarbuiten. Factoren die daarin een rol kunnen spelen, zijn onder andere de mate van reglementering van het leven binnen de beweging, de mate waarin het ex-lid bij of na toetreding zijn schepen achter zich heeft verbrand (oude relaties verbroken, geld op, woning weg, baan of opleiding

opgegeven) en de wijze waarop de band met de beweging is verbroken. Of en in hoeverre moeilijkheden die zich na de uittreding voordoen psychopathologisch van aard blijken en professionele hulp vereisen, zal van geval tot geval verschillen. Zeker bij de typische overgangs- en aanpassingsproblemen zal dat mede afhangen van de houding die het ex-lid en zijn directe omgeving zelf tegenover die moeilijkheden zullen aannemen. Een ex-lid, dat eventuele problemen als overgangsproblemen onderkent en de keuze tot uittreding onder meer heeft gemaakt om de lijn van zijn vroegere maatschappelijke functioneren weer te gaan volgen, zal wellicht weinig neiging hebben de nieuwe fase in zijn leven aan te vangen met een enigermate bezijden die lijn liggende psychotherapeutische behandeling. Iemand die daarentegen het voorbije lidmaatschap veeleer wil zien als een ziekmakende affaire, zal sneller geneigd zijn zijn moeilijkheden pathologisch te verklaren en daarvoor hulp te zoeken. Het is geenszins onze bedoeling om ex-leden met deze voorbeelden in categorieën te verdelen. Laat deze schets van enkele mogelijkheden slechts illustreren, dat de problematiek die zich na uittreding uit een nieuwe religieuze beweging kan manifesteren uitermate diffuus is. Zij kan noch worden herleid tot één gemeenschappelijke factor, het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging, noch tot één specifiek syndroom (een vermeend «post-hersenspoelings» syndroom). De professionele hulpverlener, die met een ex-lid te maken krijgt, zal niet ver komen, indien hij op de voet van concentratiekamp, oorlogen en gijzeling aan de «sekte» een syndroom ophangt.

Nu kenmerkt zich de opvang en behandeling, die men zich in anti-sekten kring wenst, niet bepaald door de professionaliteit van de hulpverlening. Integendeel, men meent heel goed met vrijwilligers te kunnen werken, wier voornaamste specifieke kennis bestaat uit inzicht in de «methodes van en het leven in sekten». Daarmee wordt veel gezegd over het type hulpvraag dat men zelf aan die zijde meent te signaleren: de behoefte aan begeleiding bij tal van ex-leden die gedesorienteerd zijn, moeilijkheden ondervinden met de aanpassing aan het «normale» leven. De opvang (rehabilitatie genaamd) heeft vooral tot doel het ex-lid te doen beseffen wat er met hem in de beweging is gebeurd, de rudimenten van het leven binnen de beweging op te ruimen, te motiveren tot het «normale» maatschappelijke leven en te voorkomen dat men toch opnieuw zijn toevlucht tot de beweging neemt. In de wankelende positie, waarin hij na de uittreding verkeert (een periode van «floating», zoals het anti-sekten jargon luidt), behoeft het ex-lid de steun van een rehabilitatie-centrum. Ex-leden die zelf voor uittreding hebben gekozen, zullen aan een dergelijke opvang in de regel minder behoefte gevoelen dan de gedwongen uitgetreden. Het ligt dan ook voor de hand, dat opvang in het bijzonder ten aanzien van die laatste groep een voorname functie vervult: in feite geldt het opvangcentrum veelal als tweede en derde fase in de onderscheiden drie fasen van het deprogrammeringsproces. Het heeft ons dan ook verwonderd dat vanuit de stichting Opvanghuis «De Keerkring» dit verband wordt afgewezen, te meer daar de stichtingen Joeka en Vraag en Aanbod waaruit zij is verzezen er indertijd geen moeite mee hadden die vaststelling te bevestigen.

Ad b. De omvang van de hulpvraag wordt vanuit de anti-sekten beweging doorgaans gerelateerd aan het geschatte aantal leden van nieuwe religieuze bewegingen. Deze benadering komt voort uit de opvatting dat nieuwe religieuze bewegingen problemen veroorzaken en dat deze problemen zo gelijksoortig zijn, dat zij tot een zelfde type hulpvraag leiden. Het meest concreet in mededelingen dienaangaande was de (voormalige) stichting Joeka. Medio 1981 stelde deze de potentiële hulpvraag te ramen op 400 personen. Dat aantal bleek te corresponderen met het geschatte aantal kernleden van nieuwe religieuze bewegingen in Nederland. De stichting deelde voorts mee op dat moment met 40 ex-leden contact te hebben in verband met gewenste hulp en daarnaast 55 gevallen te kennen waarin ouders van ex-leden problemen bij hun kind hadden opgemerkt. Slechts 5

van deze 95 ex-leden zouden de beweging uit eigen vrije wil hebben verlaten. Wij hebben getracht de verstrekte cijfers te verifiëren, doch zonder resultaat. In het bijzonder bleef de stichting het antwoord schuldig op de vraag om de 40 gevallen waarmee men direct contact had nauwkeurig te documenteren, zowel wat betreft hun (vroegere) relatie tot een nieuwe religieuze beweging als ten aanzien van de aard van hun hulpbehoefte en de wijze waarop zij daarin via de bestaande hulpverleningskanalen hadden trachten te voorzien.

De stichting Opvanghuis «De Keerkring» heeft zich niet meer aan ramingen van de hulpvraag gewaagd. Men houdt zelfs rekening met de mogelijkheid dat de omvang onvoldoende zal blijken om daarvoor een aparte voorziening in stand te houden. Deze benadering moge realistischer schijnen, maar roept wel de vraag op of het niet voor de hand zou liggen om, alvorens zelfs op experimentele basis een opvanghuis op te richten, zich terdege op omvang en aard van de hulpvraag te oriënteren. Nu geeft men zelf grond aan de veronderstelling dat de oprichting van het opvanghuis vooral is bepaald door de anti-sekten ideologie (waarvan het ontstaan van een specifieke hulpvraag een element is), terwijl in relatie daarmee het effect teweeg kan worden gebracht, dat de nieuwe hulpvoorziening een hulpvraag oproept of aanzuigt.

Verschaffen de mededelingen vanuit de opvang-stichtingen zelf derhalve weinig houvast, de beschikbare gegevens over het beroep op professionele hulpverleners in verband met het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging (enquête Staatstoezicht; gesprek onzerzijds met een groep psychotherapeuten) bieden geen aanwijzing voor het bestaan van een hulpvraag van enige betekenis. Dat behoeft niet alles te zeggen, als men aanneemt, dat dergelijke verzoeken om hulp in het algemeen buiten het professionele circuit blijven. De S.O.S. lijkt dan de instantie bij uitstek te zijn, waartoe mensen met problemen op dit gebied zich zullen wenden. Ook de gegevens van deze vereniging wijzen echter niet op een omvangrijke problematiek. De 24-uurs telefoondienst van de S.O.S. registreerde in de periode oktober 1983 – januari 1984 40 verzoeken om hulp (over de eerste helft van 1982: 56). Dat cijfer zegt nochtans weinig, omdat onduidelijk is wie om hulp vroegen en welke problemen tot het vragen van hulp leidden. Onderzoek in de Bondsrepubliek Duitsland in 1980⁹³ wees overigens uit dat de hulpvraag uitermate gering was en geenszins tot nieuwe voorzieningen noodzaakte.

Over de omvang van de hulpvraag kunnen wij al met al niet veel meer vaststellen dan dat het bestaan van een problematiek van enige betekenis in kwantitatief opzicht tot nu toe niet is gebleken.

Ad c. Het specifieke karakter van de hulpvraag brengt volgens de anti-sekten beweging mee, dat de bestaande hulpverleningskanalen geen soelaas bieden en behoefte bestaat aan nieuwe, bijzondere faciliteiten. Openbaren zich bij ex-leden ernstige psychische problemen, dan zal het professionele hulpverleningscircuit uitkomst moeten bieden, maar tekenen zich typische desoriëntatie-verschijnselen af die uit het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging voortvloeien, dan zou deze categorie van hulpvragers slechts met behulp van een specifieke aanpak adequaat geholpen kunnen worden. Een afzonderlijk opvangcentrum, zo stelt «De Keerkring», biedt het grote voordeel dat een groep mensen wordt samengebracht met gelijksoortige ervaringen en een zelfde gerichtheid, terwijl de begeleiders en de toegepaste methodiek optimaal op hun behoefte zijn ingesteld. Het feit dat de hulpverleners in het opvangcentrum geen psychotherapeutische scholing behoeven te hebben verhindert «De Keerkring» geenszins het eigen opvanghuis te situeren binnen de geestelijke gezondheidszorg. Dat blijkt uit de beoogde «intake»-procedure, waarbij samen-

⁹³ G. M. Sieber, «Jugendsekten» – Zur Evaluierung des Beratungs- und Rehabilitationsbedarfs Betroffener, München, Poko, maart 1980.

werking is voorzien met de RIAGG's (wellicht zal een goede screening van de cliënten bij deze instituten overigens boeiende diagnostische gegevens kunnen leveren), en ook uit het denkbeeld om het opvanghuis bij wetslagen van het experiment een plaats te doen geven in het netwerk van gezondheidsvoorzieningen.

De veronderstelling, dat ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen algemeen een zelfde psychische problematiek te zien geven, komt ons ongegrond voor, zodat wij ons reeds daarom niet voelen aangesproken door een pleidooi voor een specifieke voorziening. Maar zelfs al zou alsnog overtuigend worden aangetoond, dat de problemen van ex-leden gemeenschappelijke kenmerken bezitten die een gelijksoortige therapeutische benadering wettigen, dan nog hebben wij grote twijfel over de wenselijkheid voor deze groep een categorale voorziening in het leven te roepen. Zo er in de problematiek van ex-leden al een relevante gemeenschappelijke factor zou zijn aan te wijzen, dan zou deze kunnen worden gevonden in het leven dat dezen enige tijd in een betrekkelijk maatschappelijk isolement hebben doorgebracht. Is het dan niet paradoxaal om de oplossing van de eventuele problemen wederom te zoeken in een enigermate geïsoleerde, beschutte setting? En is het probleem-oplossende vermogen van deze benadering niet nog dubieuzer als de periode die men in de beweging heeft doorgebracht op negatieve wijze tegemoet wordt getreden? De opvang van ex-leden in een opvang- of rehabilitatiecentrum stigmatiseert onnodig de betrokkenen, maar behalve hen evenzeer de nieuwe religieuze bewegingen waaruit zij afkomstig zijn. De noodzaak van een specifieke opvangfaciliteit onderschrijven wij dan ook niet. Dat betekent niet dat wij ex-leden met problemen aan hun lot willen overlaten. Naar onze mening zullen de bestaande voorzieningen hun die hulp kunnen bieden waarmee zij het meest gebaat zijn. Hulpverleners, die in dat verband behoefte hebben aan informatie over de beweging waarmee het ex-lid te maken heeft gehad, hebben voldoende mogelijkheden zich te oriënteren. Dit rapport moge daartoe ook een bijdrage leveren.

Ad d. Voor de overheid zien wij geen taak weggelegd om de totstandkoming van specifieke voorzieningen voor de opvang van ex-leden van nieuwe religieuze bewegingen te bevorderen. Onze opvatting over de merites van een categorale benadering van deze groep moge daarvoor al een voldoende motivering bieden. Wij menen echter nog een tweede argument te moeten aanvoeren. De gegevens die wij hebben verzameld, hebben ons de overtuiging gegeven, dat de problematiek waarvoor een voorziening nodig wordt geoordeeld in niet geringe mate een zelf gecreëerde problematiek is. Niet alleen zijn nieuwe religieuze bewegingen voortdurend bestempeld tot de aanstichters van de psychische moeilijkheden waarmee ex-leden zouden kampen, maar ook zijn moeilijkheden dikwijls manifest en acuut gemaakt door de realisatie van een geforceerde uittreding uit de beweging. Tussen deprogrammering en de behoefte aan opvang en rehabilitatie is een duidelijke relatie. En zoals het deprogrammeringsproces een opvang-voorziening wenselijk maakt, zo ook vormt de aanwezigheid van een opvang-voorziening een zekere legitimatie van deprogrammering. De aanwezigheid van deze relatie behoort de overheid ons inziens tot grote terughoudendheid jegens steunverlening aan opvang-activiteiten aanleiding te geven. Dat geldt niet alleen voor de rijksoverheid en voor uit collectieve middelen gevoede fondsen, doch zou evenzeer moeten gelden voor lagere overheden die in het kader van de uitvoering van gedecentraliseerde subsidie-regelingen met verzoeken om financiële ondersteuning worden geconfronteerd.

4.2.3. *Psychotherapeutische activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen*

Wanneer wij onze aandacht richten op specifieke activiteiten van bepaalde nieuwe religieuze bewegingen, dan past allereerst de vaststelling, dat onze bevindingen geen voorbeelden hebben opgeleverd van handelingen die lichamelijk letsel toebrengen. Rituele gebruiken, sancties of activiteiten met

een dergelijk effect hebben wij bij de in het onderzoek betrokken bewegingen niet aangetroffen. Er zij overigens geen twijfel over, dat een delict als mishandeling in het algemeen niet zou kunnen worden gerechtvaardigd met een beroep op het religieuze karakter van de handeling. Het strafrecht stelt normen waaraan een ieder, ook degene die godsdienst beoefent, zich behoort te houden. Nochtans is het niet het toebrengen van lichamelijke letsel dat nieuwe religieuze bewegingen tot een omstreden verschijnsel maakt. Veeleer betreffen bedenkingen tegen deze bewegingen het veroorzaken van geestelijk letsel. In beginsel geldt voor deze vorm van aantasting van de integriteit van het menselijk lichaam evenzeer de strafbaarstelling van mishandeling; niet voor niets stelt het vierde lid van artikel 300 Wetboek van Strafrecht opzettelijke benadeling der gezondheid gelijk aan mishandeling. Maar het is licht voorstelbaar, dat opzettelijke benadeling van de psychische gezondheid als delict aanzienlijk moeilijker aantoonbaar, bewijsbaar en dus vervolgbaar zal zijn dan een geval van toebrengen van lichamelijke letsel. De moeilijkheid zal bovendien nog worden vergroot als blijkt dat het slachtoffer zelve tot de handeling toestemming heeft verleend.

In het algemeen kan echter ons inziens aan nieuwe religieuze bewegingen niet het verwijt worden gemaakt psychisch letsel bij haar leden te veroorzaken laat staan te beogen. Incidentele voorvallen, waarin een verantwoordelijke figuur binnen een beweging in strafrechtelijke zin verwijtbaar gedrag kan worden aangewreven, zijn daarmee weliswaar niet geheel uitgesloten doch wel bijzonder onwaarschijnlijk te achten. Wij hebben ons oog dan ook niet zozeer op het strafrecht gericht, als we nagaan in hoeverre binnen nieuwe religieuze bewegingen activiteiten voorkomen, die vanwege hun schadelijke effect op de geestelijke gezondheid bezwaar oproepen. Onze optiek betreft met name de bescherming van de volksgezondheid tegen gedragingen die uit gezondheidsoogpunt een risicofactor in zich zouden bergen.

Wij willen deze beschouwing toespitsen op een drietal activiteiten, plaatsvindend binnen verschillende bewegingen, te weten dianetics zoals bedreven binnen de Scientology Kerk, de TM-meditatietechniek onderwezen door de stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie en de trainingen en meditatie toegepast in de Bhagwan-beweging. Al deze activiteiten hebben gemeen dat zij nauw samenhangen met de leer van de beweging en tegelijkertijd uit hun aard een psychotherapeutische dimensie hebben. Bewustzijnsontwikkeling is het trefwoord dat in het algemeen het oogmerk van deze methodieken kenschetst. Gezondheidsverbetering is het neveneffect dat vooral de Scientology Kerk en TM daaraan verbonden achten: beide bewegingen kennen hun activiteiten uitdrukkelijk therapeutische waarde toe, doch ook binnen de Bhagwan-beweging kan men dergelijke geluiden waarnemen. Niettemin moeten deze activiteiten nadrukkelijk worden onderscheiden van wat gemeenlijk onder psychotherapie wordt verstaan⁹⁴. Zij bieden immers geen gerichte therapie, afgestemd op een gediagnostiseerd psychisch euvel en uitgevoerd door een daarvoor opgeleide deskundige, maar worden in de regel verricht door leken (zij het dat binnen de Bhagwan-beweging nogal wat mensen met enige psychotherapeutische scholing actief zijn), worden nimmer door een diagnose voorafgegaan en worden evenmin aangepast aan de bijzondere eisen van elk geval. Vooral om die reden ontmoeten deze activiteiten bedenkingen. Zonder dat eventuele risico's voldoende worden onderkend, zouden zij negatieve effecten kunnen hebben op de geestelijke gezondheidstoestand

⁹⁴ De dikwijls als min of meer officiële definitie van psychotherapie gehanteerde omschrijving, ontleend aan het rapport van de staatscommissie Medische Beroepsuitoefening (commissie-De Vreeze, 1973) luidt: «Psychotherapie is het op wetenschappelijk verantwoorde wijze behandelen door een deskundige, die daarvoor is opgeleid, van patiënten in die zin, dat zij hulp behoeven voor psychische moeilijkheden, conflicten of stoornissen door middel van het op methodische wijze vestigen, structureren en hanteren van een relatie, teneinde die psychische moeilijkheden, conflicten en stoornissen op te heffen of te verminderen.»

van de betrokken leden of cursisten. De vraag is of de samenleving daartegen zou behoren te worden beschermd.

Wij zouden deze vraag kunnen beantwoorden door te stellen dat beschermende maatregelen alleen gewenst zouden zijn, indien duidelijk zou zijn gebleken, dat de desbetreffende activiteiten regelmatig psychische schade veroorzaken. Het antwoord zou dan ontkennend kunnen luiden, aangezien wij dergelijke negatieve effecten niet hebben geconstateerd. Het komt ons evenwel gewenst voor om de kwestie ook te benaderen vanuit de mogelijkheden die het volksgezondheidsbeleid in het algemeen biedt. Omdat beleidsmatig ten aanzien van de onderscheiden activiteiten verschillende accenten zijn te leggen, zullen wij dianetics (1), TM (2) en de Bhagwantrainingen en -meditaties (3) afzonderlijk behandelen.

Ad 1 (dianetics). Op bladzijde 143 hebben wij dianetics al beschreven als een methode, gepropageerd door de Scientology Kerk, om mensen te genezen van traumatische ervaringen en haar gevolgen. Dit oogmerk en enige aspecten van de gevolgde methodiek, die associaties wekken met psycho-analyse, geven dianetics het voorkomen van een techniek van psychotherapeutische aard. De afwijkende (feitelijk ontbrekende) diagnostiek en de algemene inhoud, strekking en toepassing van de techniek nopen nochtans tot de kwalificatie: alternatieve⁹⁵ vorm van psychotherapie.

Deze aanduiding houdt op zichzelf geen diskwalificatie in, noch de suggestie dat de toepassing van de techniek niet zou zijn toegestaan. De toepassing van alternatieve geneeswijzen door onbevoegden wordt immers tegenwoordig gedoogd. In materieel opzicht is het formeel nog bestaande gesloten stelsel, waarin de uitoefening van de geneeskunst alleen is toegestaan aan hen die daartoe bevoegd zijn (de beroepsbescherming volgens de Wet uitoefening geneeskunst van 1865), reeds lang verlaten. De voorbereidingen voor de invoering van een stelsel van titelbescherming – waarin het voeren van een titel die getuigt van deskundigheid op een terrein voor gezondheidszorg is voorbehouden aan bepaalde groepen deskundigen – zijn in volle gang⁹⁶. Daarmee zal worden geformaliseerd, dat afgezien van een aantal «voorbehouden handelingen» het verrichten van medische handelingen niet is onderworpen aan enigerlei vorm van vergunning van overheidswege.

Omdat het mede gegeven het advies van de Nationale Raad voor de Volksgezondheid inzake de regeling van beroepen in het kader van de Wet B.I.G.⁹⁷ niet waarschijnlijk is, dat op psychotherapeutisch gebied «voorbehouden handelingen» zullen worden geïntroduceerd, mag worden aangenomen, dat het nieuwe wettelijke systeem voor een techniek als dianetics geen beperkingen zal meebrengen.

De heersende opvattingen in de volksgezondheid leiden ertoe dat de burger de vrije keuze wordt gelaten om zich voor gezondheidsproblemen onder behandeling te stellen van wie ook. Het systeem van titelbescherming zal hem een zekere kwaliteitsgarantie bieden doch hem geenszins verhinderen om een niet van een beschermde titel voorziene therapeut, bij voorbeeld een dianeticus, te prefereren. De financiële vergoeding die de dianetics-cliënt in rekening wordt gebracht, zal echter niet ten laste van een andere instantie dan de cliënt zelve kunnen worden gebracht, noch zal zij ons inziens in aanmerking kunnen komen voor de fiscale buitengewone lasten-aftrek. Enerzijds ligt opnemning van de techniek als verstrekking krachtens de sociale ziektekostenverzekeringen allerm minst in de rede vooral omdat deze verre van gebruikelijk is in de kring van de beroepsgenoten.

⁹⁵ De bestempeling tot alternatieve geneeswijze is onder meer ook aan te treffen in: P. A. van Dijk, *Geneeswijzen in Nederland*, Deventer Ankh Hermes 1976, waarin een uitputtende opsomming van alternatieve geneeswijzen wordt gegeven (met instemming aangehaald in het rapport van de Commissie Alternatieve Geneeswijzen, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1981, bladzijde 26).

⁹⁶ Voorontwerp Wet op de beroepen in de individuele gezondheidszorg (Wet B.I.G.), 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1981.

⁹⁷ Nationale Raad voor de Volksgezondheid, Interimadvies inzake de regeling van beroepen in het kader van de Wet op de beroepen in de individuele gezondheidszorg (Wet B.I.G.), Zoetermeer januari 1984, Verslagen, Adviezen, Rapporten 1984.

Anderzijds toont de jurisprudentie⁹⁸ met betrekking tot artikel 46 van de Wet op de inkomstenbelasting aan, dat dianetics als niet erkende wijze van geneeskunst zonder twijfel niet binnen de wettelijke termen zal vallen.

Ad 2 (TM). De TM-beweging claimt voor de door haar onderrichte meditatietechniek een indirecte positieve werking op de gezondheid van de beoefenaren. Dit effect wordt toegeschreven aan de rusttoestand, waarin de geest door middel van de toepassing van de techniek wordt gebracht. De techniek zou in het bijzonder moeilijkheden samenhangend met stress en alcohol- en drugsmisbruik en psychosomatische ziekten kunnen voorkomen.

Nu hebben 26 artsen, verenigd in het Nederlands Comité van Artsen ter bevordering van de gezondheid door het TM-programma, eind 1980 laten weten het in verband met hun beroepsverantwoordelijkheid als artsen onjuist te achten om mensen een werkzame preventie-methode als TM, een effectieve «self-help» techniek ter verbetering van de gezondheid, te onthouden.

De opmerking van de TM-beweging indachtig, dat de instructie in de TM-techniek financieel voor iedereen haalbaar is, achten wij de zorg van het artsencomité dat TM aan mensen zou worden onthouden ongegrond. Wij zijn nochtans geneigd aan te nemen, dat het comité bedoeld heeft een lans te breken voor enigerlei vorm van officiële erkenning van de TM-techniek, onder meer tot uitdrukking komend in de opneming van de instructie in de techniek (op voorschrift van een arts) in het verstrekkingenpakket ingevolge de ziekenfondsverzekering. Dit verlangen sluit aan bij pleidooien vanuit de TM-beweging om de doeltreffendheid en heilzame werking van TM in een onafhankelijk, door de overheid gefinancierd, onderzoek vast te stellen. Van overheidswege is daarop tot heden negatief gereageerd.

Wij zijn van mening, dat er geen aanleiding voor de overheid is haar afwijzende standpunt ten aanzien van de wensen van de TM-beweging te herzien.

In de eerste plaats is TM een methode tot «bewustzijnsverruiming» op filosofische of zelfs levensbeschouwelijke grondslag. Mensen die de techniek progageren beroepen zich weliswaar graag op wetenschappelijk onderzoek (waarvan de resultaten klaarblijkelijk geenszins algemeen worden erkend) doch zijn in hun pretenties ons inziens vergelijkbaar met die gelovigen, die maar niet begrijpen dat hetgeen zij hebben ervaren anderen ontgaat. Het zijn juist deze pretenties, die, anders dan bij tal van andere meditatie-technieken, bij TM voeren tot het bepleiten van wetenschappelijke toetsing. Het feit dat de positieve werking op de gezondheid slechts een (vermeend) niet onbelangrijk neven-effect van de techniek is leidt bovendien allerminst tot matiging van de claims. Men zal zich echter toch dienen te realiseren, dat, gegeven de schaarste aan middelen en mankracht en de overvloed aan therapieën in de reguliere en alternatieve gezondheidszorg, beslissingen over het verrichten van onderzoek naar de effectiviteit van een techniek niet afhankelijk zijn van de mate waarin de beoefenaren zelf van de waarde van die techniek overtuigd zijn. Met andere woorden, de noodzaak om juist de TM-techniek aan een wetenschappelijk onderzoek te onderwerpen is niet aangetoond.

Een tweede argument, dat wij in dit verband willen aanvoeren, is dat de uitvoerbaarheid van een onderzoek, zoals door de TM-beweging gewenst, zeer twijfelachtig is. Ter illustratie moge worden gewezen op de problemen bij de opstelling van een onderzoek-protocol bij een alternatieve therapie die (op aandrang van de Tweede Kamer) wèl zal worden onderzocht, de Moerman-methode voor behandeling van kankerpatiënten. De complexiteit,

⁹⁸ Bij voorbeeld: HR 29 juni 1977, V-N 1977, 1015 (behandeling door een Heilpraktiker geen buitengewone last).

waarmee de realisatie van een enigermate bevredigende effectmeting gepaard gaat, zal alleen maar toenemen naarmate de onderzochte techniek minder specifiek (dat wil zeggen direct gericht op een bepaalde klacht) is en qua werking minder manifest. In dit verband hebben wij overigens in paragraaf 3.5.4. al kanttekeningen geplaatst bij de benadering waarvan de onderzoeks-activiteit van de TM-beweging zelf in het algemeen blijkt geeft.

In de derde plaats pleit naar onze mening tegen de instelling van een onderzoek betreffende de TM-techniek, dat beleidsmatig aan de resultaten van een dergelijke toetsing niet werkelijk behoefte bestaat. Wij kunnen in dit opzicht de Commissie Alternatieve Geneeswijzen (rapport, bladzijde 7) goed volgen, die de afgrenzing van haar onderzoeksgebied onder andere bepaalde aan de hand van het feit of voor een bepaalde «geneeswijze» al dan niet de hulp van een therapeut noodzakelijk is. Wat de commissie ter adstructie over yoga opmerkte kan volgens ons ook voor TM gelden: «Zo is bij het beoefenen van yoga, nadat men dit eenmaal geleerd heeft, geen tussenkomst van een therapeut meer noodzakelijk. Bovendien kan men yoga moeilijk alleen als therapie beschouwen, aangezien de gehele leefwijze van de mens in het geding is. Het belang van dergelijke «geneeswijzen» ligt dan ook in het vlak van de preventieve gezondheidszorg». Inderdaad mag ons inziens worden betwijfeld of de beoefening van de TM-techniek als een handeling op het terrein van de gezondheidszorg kan worden gezien; die twijfel geldt dan evenzeer de instructie in de techniek. De vraag of die instructie ooit voor opneming in het verstrekkingspakket in aanmerking zou komen zou daarmee ontkennend moeten worden beantwoord. Doch ook al zou TM nog juist binnen de grens van het medisch handelen worden gerekend, dan zou de marginaliteit van haar positie in de gezondheidszorg financiering uit de sociale ziektekostenverzekeringen illusoir maken, gegeven de veelheid van verlangens met betrekking tot «minder marginale» therapieën. Eventuele onderzoeksresultaten betreffende haar werking zouden daaraan niets toe of af doen.

Overigens zij hieraan toegevoegd dat onze afwijzing van de verlangens van de TM-beweging geen negatieve kwalificatie van de techniek wil suggereren. Wij hebben al eerder laten blijken enerzijds over de werking van TM geen zekerheid te hebben, anderzijds haar werking zeker niet van dien aard te achten dat haar toepassing van overheidswege ook maar iets in de weg zou behoeven te worden gelegd.

Ad 3 (Bhagwan-trainingen en -meditaties). De trainingen en meditaties die in de Bhagwan-beweging een centrale plaats innemen laten zich ons inziens in het algemeen onderbrengen in de categorie groepstrainingen of psychotrainingen. Daarmee vormen zij onderdeel van een verschijnsel van psychotherapeutische aard, dat in de laatste decennia in de westerse wereld grote opgang heeft gemaakt en dat bij velen zorg heeft gewekt vanwege de risico's die het zou inhouden voor de geestelijke volksgezondheid. Tussen psychotrainingen en psychotherapie bestaan geen scherpe grenzen. Strekt psychotherapie vooral tot het elimineren van psychische ziekten of stoornissen doch geldt ook het optimaliseren van de individuele mogelijkheden en het individuele welzijn als een oogmerk, bij psychotrainingen gaat het voornamelijk om dat laatste facet. In bepaalde gevallen zijn psychotrainingen echter ook onderdeel van een psychotherapeutische behandeling of zelfs een alternatief daarvoor.

Wij zijn van mening dat de Bhagwan-trainingen en -meditaties beleidsmatig niet geïsoleerd behoren te worden benaderd maar geplaatst dienen te worden binnen het kader van het algemene beleid inzake groeps- of psychotrainingen. Onze bevindingen hebben geen gegevens opgeleverd (zoals een afwijkende risico-factor) die tot een differentiatie in de aanpak aanleiding zouden vormen.

Over de opstelling van de overheid ten aanzien van psychotrainingen bestond bij ons aanvankelijk weinig duidelijkheid. Op instigatie van de Tweede Kamer⁹⁹ werd in 1975 een rapport¹⁰⁰ over dit onderwerp uitgebracht door een ambtelijke werkgroep en daarin werden verscheidene concrete aanbevelingen gedaan voor nader onderzoek en voor het te voeren beleid. De werkgroep stelde vast dat zich sedert de jaren '60 een snelle groei had voorgedaan van de meest uiteenlopende trainingen, globaal te verdelen in twee categorieën: trainingen gericht op vaardigheden met betrekking tot groepen en organisaties en trainingen gericht op de ontplooiing van de persoon. Men had zich op deze laatste groep (waartoe wij de Bhagwan-trainingen en -meditaties menen te kunnen rekenen) geconcentreerd. De werkgroep constateerde een groeiende belangstelling voor deze trainingen onder de bevolking en een toenemende behoefte aan trainers. De motieven die tot deelname leidden varieerden sterk en omvatten onder meer nieuwsgierigheid, psychische problemen en de behoefte aan intimiteit, aan sociale contacten en aan een sociale oase onttrokken aan de normen van de maatschappij. Over de positieve en negatieve gevolgen van psychotrainingen deed de werkgroep geen stellige uitspraken. Zijns inziens kunnen bepaalde mensen onder bepaalde omstandigheden baat bij de trainingen vinden, zij het dat onduidelijk is aan welke facetten van de training en deelnemers eventuele nuttige effecten zijn toe te schrijven. Anderzijds kwam de accentuering van de risico-factoren van trainingen de werkgroep overtrokken voor. Afgezien van de vraag wanneer bij trainingen van ongelukken kan worden gesproken, kunnen crisis-situaties niet als abnormaal worden beschouwd en behoeven zij op zichzelf niet tot kritiek aanleiding te geven. De kritiek op trainingen lijkt, aldus de werkgroep, dikwijls minder ingegeven door optredende ongelukken dan door factoren zoals bij voorbeeld de ideologische achtergrond van de training.

Deze ons inziens rake observaties (die wijzen op enige analogie in de benadering van psychotrainingen en nieuwe religieuze bewegingen) leidden de werkgroep nochtans niet tot het ontraden van maatregelen. Het advies mondde uit in aanbevelingen tot het verrichten van nader onderzoek en tot het streven naar enige regulering van het verschijnsel met name via de invoering van eisen voor de opleiding en toelating van trainers. De regering¹⁰¹ volgde deze aanbevelingen in zoverre, dat zij aankondigde dat op korte termijn een inventarisatie van de bestaande situatie (met name wat betreft de trainers) vervaardigd diende te worden, bij voorbeeld door een daartoe in het leven te roepen landelijk informatiecentrum, en dat een werkgroep zou worden belast met de taak toelatingseisen te formuleren voor trainers die binnen de beleidssfeer van beide departementen werkzaam wilden zijn. Daarna werd het stil rond de behandeling van dit onderwerp, al kon dat allerminst worden gezegd voor de ontwikkeling op trainingsgebied zelve. Zo wees Hellinga¹⁰² in 1981 erop, dat groepstrainingen, waaronder zich een steeds grotere variëteit aftekende, zich nog steeds in een groeiende interesse konden verheugen. Eind september 1981 besloot de subcommissie de minister van volksgezondheid en milieuhygiëne schriftelijk om opheldering te vragen¹⁰³. Het antwoord wees uit, dat eind 1977 een interdeparte-

⁹⁹ Zie de beantwoording van schriftelijke vragen van de KVP-kamerleden Kleisterlee en Heymans op 18 oktober 1973, Aanh. Handelingen II 1973-1974, nr. 229 en de interventie van het ARP-kamerlid Van Leeuwen tijdens een openbare commissievergadering van de vaste commissie voor de volksgezondheid op 24 juni 1974.

¹⁰⁰ Trainingen in groepsverband, beleidsschets van de interdepartementale werkgroep trainingen in groepsverband, Leidschendam, ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Verslagen, Adviezen, Rapporten 1975, 35.

¹⁰¹ Brief van de staatssecretarissen van volksgezondheid en milieuhygiëne en van cultuur, recreatie en maatschappelijk werk d.d. 10 juni 1975 aan de vaste commissie voor de volksgezondheid (niet gepubliceerd; commissienummer G75-126).

¹⁰² G. Hellinga, Over groepen en knoepgroepen, in: Maandblad Geestelijke Volksgezondheid, 1981, 6, bladzijde 498 e.v.

¹⁰³ De brief van de subcommissie van 22 september 1981 en het antwoord van de minister van volksgezondheid en milieuhygiëne van 16 oktober 1981 liggen ter inzage op het commissiesecretariaat.

mentale werkgroep (Trainingen in groepsverband II) werd ingesteld ter uitvoering van de toezeggingen van twee jaar tevoren. «Na een zestal vergaderingen», aldus de minister in haar brief, «is de werkgroep tot de conclusie gekomen dat aan de vervulling van haar opdracht geen behoefte meer bestond. Zij baseerde dit standpunt op het feit dat sinds het uitbrengen van het rapport de situatie rond trainingen zich gewijzigd had. Inmiddels was namelijk sprake van een groeiende integratie van trainingen in de sectoren van bedrijfsleven, gezondheidszorg en hulpverlening en onderwijs. Binnen deze terreinen worden regels geformuleerd, meer of minder expliciet met betrekking tot selectie van deelnemers, follow-up en werden eisen gesteld aan trainers». De minister besloot met de mededeling zich, evenals haar ambtsvoorgangster, met de opvatting van de werkgroep II te hebben kunnen verenigen.

Kennelijk had zich dus in twee jaar tijd een ommekeer op trainingsgebied voorgedaan. Doch is daarmee de maatschappelijke werkelijkheid wel correct weergegeven? Wij hebben daar twijfel over, tegen de achtergrond van beschouwingen als die van Hellinga en Soudijn¹⁰⁴ alsook de belangstelling voor de activiteiten van de Bhagwan-beweging en van organisaties als EST en LSP. Veeleer menen wij de nu gekozen beleidslijn te kunnen aanmerken als een terugkeer van de in 1975 ingeslagen weg. Immers, vormde enerzijds de geconstateerde wildgroei op dit terrein een voldoende rechtvaardiging van de suggesties tot regulering? En zouden anderzijds de «kosten» van de realisatie van een complex systeem van opleidings- en toelatingseisen wel in verhouding hebben gestaan tot de «baten» van de bereikte kwaliteitsgarantie en -controle, vooral nu niet duidelijk was aangetoond dat de kwaliteit van de trainingen in het algemeen beneden peil was? Waarom zich achter een zogenaamde nieuwe ontwikkeling te verschuilen?

De erkenning van de keuze-vrijheid van de burger houdt tegelijkertijd de aanvaarding in van de mogelijkheid van excessen en ongelukken. In individuele gevallen kan daartegen zondig worden opgekomen door de burger zelf (via een civiele procedure) of door de justitie (via het strafrecht), terwijl beroepsbeoefenaren ook wanneer zij zich op «alternatief» terrein begeven, bovendien nimmer onttrokken zijn aan de controle van het Staatstoezicht en de regels van de beroepsgroep. Regelgeving zou wellicht sommige, maar zeker niet alle ongelukken kunnen voorkomen en zal, zeker in het licht van de geldende opvattingen in de volksgezondheid, niemand verhinderen om zich desgewenst met (niet voorbehouden) medische handelingen bezig te houden.

In dat beleid herkennen wij ons. Trainingen en meditaties binnen de Bhagwan-beweging verdienen dan ook in overeenstemming met dat beleid ongemoeid te worden gelaten.

4.2.4. *Subsidiëring van activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen als welzijnsvoorziening*

Religieuze bewegingen blijken dikwijls activiteiten te ontplooiën, die niet strikt religieus van aard zijn maar een algemeen maatschappelijk belang dienen. Doorgaans vloeien dergelijke werkzaamheden voort uit de inhoud van de religieuze levensbeschouwing: de aangehangen overtuiging leidt tot de aanvaarding van zekere maatschappelijke plichten jegens zwakke en bedreigde medemensen. De opgevatte taken zijn echter niet altijd pure uitingen van altruïsme en dienstbaarheid.

Soms bevatten zij ook elementen van bekeringsdrang en geloofsijver en dienen zij dus tevens de belangen van de individuele gelovige en de geloofsgemeenschap. Vele maatschappelijke werkzaamheden, die in het verleden geheel of vrijwel uitsluitend door religieuze bewegingen werden

¹⁰⁴ K. Soudijn, Alternatieve bewustzijnsindustrie: wie wordt er beter van?, in: A. Klukhuhn (sam.) Tuin der Onlusten of de Alternatieve Bewustzijnsindustrie, Buro Studium Generale Rijksuniversiteit Utrecht 1978, bladzijde 7-22.

verricht, zijn bovendien gedurende de ontwikkeling van de verzorgingsstaat voorwerp van overheidszorg geworden. Sommige worden tegenwoordig van overheidswege behartigd, andere worden nog immer door anderen dan de overheid uitgevoerd doch wel geheel of gedeeltelijk met overheids-gelden ondersteund. De bevindingen uit ons onderzoek tonen aan, dat verscheidene nieuwe religieuze bewegingen zich in zoverre niet van de gevestigde bewegingen onderscheiden, dat ook zij aandacht schenken aan maatschappelijke taken. Daarmee begeven ook zij zich somtijds op terreinen, die binnen de aandachtssfeer van de overheid liggen. De activiteiten waarom het hier gaat betreffen in het bijzonder de hulpverlening aan drugsverslaafden.

Hulp aan drugsverslaafden wordt op kleine schaal verleend vanuit de Scientology Kerk (het Narconon-programma; zie bladzijde 145-146) en de Bhagwanbeweging (de Bodhidarma Rajneesh Therapeutic Community - BRTG - in Egmond; zie bladzijde 79) en komt in ongestructureerde vorm in alle andere bewegingen voor. Op het terrein van de drugshulpverlening (doch ook op andere terreinen van hulpverlening aan jongeren) manifesteren zich daarnaast ook verscheidene evangelische bewegingen. De in dit rapport beschreven stichting Jezuskinderen was daarvan een voorbeeld, doch ook een beweging als Youth for Christ hield zich onder meer met de hulp aan drugsverslaafden bezig¹⁰⁵. Mogen de activiteiten van de bedoelde evangelische bewegingen (in de regel aangesloten bij de Federatie van Evangelische Opvangcentra¹⁰⁶) worden geacht buiten het kader van dit onderzoek te vallen, toch vermelden wij ze, vanwege het referentiekader dat zij bieden voor de beschouwing betreffende de activiteiten van de onderzochte nieuwe religieuze bewegingen.

Wat betreft de motivatie tot en de methodiek van de hulpverlening kan ons inziens een onderscheid worden waargenomen tussen de activiteiten van niet-christelijke en christelijke religieuze bewegingen. De eerstgenoemde categorie van bewegingen komt veelal tot hulpverlening aan drugsverslaafden door de gecombineerde aanwezigheid van specifieke technieken toegepast binnen de beweging en van mensen met ervaring op hulpverleningsgebied. De gebruikte methodieken zijn meestal gedragstherapeutisch van aard. Christelijke religieuze bewegingen vinden de motivatie tot hulpverlening daarentegen veeleer in de naastenliefde- en dienstbaarheidsconceptie van het christendom. Hun methodiek bestempelen zij graag als het christelijke model, waarin de drugsgebruiker enerzijds ertoe wordt bewogen te breken met zijn verslavingsgedrag en anderzijds wordt geïnspireerd en gestimuleerd tot een (christelijke) levensvisie die hem mede zal behouden voor het terugvallen in de drugs-scene.

De werkzaamheden van religieuze bewegingen op het gebied van de maatschappelijke hulp- en dienstverlening worden bekostigd uit de inkomsten uit de eigen bijdragen van cliënten en uit eigen middelen, voorzover althans geen financiële ondersteuning van overheidswege wordt genoten.

Wil de hulpverlening uit een oogpunt van zowel kwaliteit als continuïteit goed zijn, dan is een zekere mate van overheidsfinanciering welhaast onmisbaar. De evangelische bewegingen zijn er in het algemeen in geslaagd de collectieve middelen-bron aan te boren. Kijkt men naar de drugshulp-

¹⁰⁵ Het opvanghuis voor drugsverslaafden Charema te Zeist, dat jarenlang binnen het kader van Youth for of Christ had gefunctioneerd (onder beheer van de sub-stichting Opvangcentrum Youth for Christ-Nederland) werd per 1 januari 1983 organisatorisch van Youth for Christ losgekoppeld en onder beheer gebracht van de nieuw opgerichte stichting Timon, waarin de diaconie van de Hervormde Gemeente te Zeist en de stichting Youth for Christ-Nederland participeren.

¹⁰⁶ De Federatie van Evangelische Opvangcentra is een eind 1979 opgericht samenwerkingsverband van evangelische opvangcentra (waaronder de Vereniging Tot Heil des Volks te Amsterdam, de stichting De Hoop te Dordrecht en de stichting Teen Challenge te Vlaardingen) met een driedelig doel: informatie-uitwisseling tussen de aangesloten centra, bevordering van de christelijke eensgezindheid van de leden-instellingen en de behartiging van de belangen van deze instellingen vooral wat betreft de financiering van overheidswege.

verlening, dan kan worden vastgesteld dat de activiteiten van die zijde ontplooid alle in aanmerking zijn gekomen voor overheidsfinanciering. Aan het einde van de jaren '70 werd daartoe vooral het kanaal van de Algemene Bijstandswet (ABW) benut, waarbij de uitvoeringsorganen van de ABW aan cliënten bijstand verleenden voor het gebruik dat zij van hulpverleningsinstanties maakten («indirecte financiering»). Na de wijziging van de ABW eind 1978¹⁰⁷ werd de financiering vooral gevonden in de per 1 juli 1977 van kracht geworden Rijksbijdrageregeling maatschappelijke hulp- en dienstverlening aan jongeren en jongvolwassenen¹⁰⁸ en – voorzover het om meer of andere taken ging dan door de rijksbijdrageregeling werden bestreken – in de op 1 januari 1983 in werking getreden Tijdelijke subsidieregeling maatschappelijke dienstverlening (TSMD)¹⁰⁹. Hulpverleningsactiviteiten van nieuwe religieuze bewegingen worden tot heden door de overheid niet op enigerlei wijze financieel gesteund. Overigens heeft voorzover ons bekend alleen Narconon (Scientology Kerk) een daartoe strekkende subsidie-aanvraag ingediend (waarover nog niet is beslist).

De algemene vraag die wij hier willen behandelen is of en in hoeverre ook hulpverleningsactiviteiten van nieuwe religieuze bewegingen voor overheidsfinanciering in aanmerking kunnen komen. Wij menen, dat in beginsel in dit opzicht geen verschil behoort te worden gemaakt tussen gevestigde en nieuwe religieuze bewegingen, zodat de opgeworpen vraag in wezen slechts kan worden beantwoord door de vraagstelling te verbreden tot de hulpverleningsactiviteiten van religieuze bewegingen in het algemeen. Waarmee wij opnieuw zijn aangeland bij een problematiek die al eerder in dit rapport (paragraaf 2.1 en 2.3.3) aan de orde is gekomen.

Wij hebben ons wat betreft de financiële bemoeienis van de overheid met religieuze bewegingen op het standpunt gesteld, dat zuiver religieuze activiteiten van overheidswege niet behoren te worden ondersteund. Financiële betrokkenheid bij de verzorging van het godsdienstig leven zou de overheid onvermijdelijk doen binnentreden binnen een sfeer die uitsluitend aan religieuze bewegingen moet zijn voorbehouden. Het beginsel van de scheiding tussen kerk en staat – verwoording van het nog immer algemene verlangen naar afbakening van invloedssferen tussen twee maatschappelijke instituties – zou daarmee niettegenstaande zijn relatieve karakter geweld worden aangedaan, terwijl bovendien het wezen van de godsdienstvrijheid de overheid in dit opzicht veeleer behoort te leiden tot (klassieke) onthouding dan tot (moderne) actieve bevordering. Opvolgende kabinetten hebben in de jaren '70 doen blijken deze benadering juist te achten. Die stellingname betekende een afwijzing van de opvattingen van de Staatscommissie voor de Zaken van de Erediensten (zie bladzijde 23–24 van dit rapport), die, een koppeling leggend tussen de afkoopregeling betreffende aanspraken van kerkelijke bedienaren en de subsidiëring van kerkgenootschappen, financiële ondersteuning van het godsdienstige leven wel degelijk mogelijk en wenselijk had geoordeeld. Toen het kabinet-Den Uyl besloot de verbinding tussen de afkoopregeling en de subsidiëeringskwestie definitief door te snijden, deelde de toenmalige minister van financiën aan de Tweede Kamer mee¹¹⁰, dat de Kamer te gelegener tijd

¹⁰⁷ Wet van 6 september 1978, Stb. 1978, 490. De wetwijziging beoogde de ABW af te grenzen als financieringsbron voor tal van voorzieningen op het gebied van de maatschappelijke hulp- en dienstverlening. Deze voorzieningen dienden voortaan (na een overgangperiode) te worden gefinancierd binnen de geëigende beleids- en financieringskaders, met andere woorden direct in plaats van indirect te worden gefinancierd.

¹⁰⁸ Nederlandse Staatscourant, 1977, nr. 143. De regeling gold van de aanvang af als het geëigende kader voor de specifieke hulpverlening aan problematische druggebruikers.

¹⁰⁹ Nederlandse Staatscourant 1982, nr. 253. Deze subsidieregeling met betrekking tot een breed scala van voorzieningen sloot per 1 januari 1984 de indirecte financieringsoperatie, waarbij in enkele jaren indirect via de ABW gefinancierde instellingen werden «overgeheveld» naar de desbetreffende directe financieringskaders, af, zij het dat het noodzakelijke orderingsproces in 1984 en 1985 nog zal voortduren.

¹¹⁰ Brief van de minister van financiën aan de Voorzitter van de Tweede Kamer d.d. 30 september 1975, kamerstuk 13638, nr. 1.

naast een wetsontwerp over de afkoopregeling een uiteenzetting zou ontvangen over «de mogelijkheden en onmogelijkheden van een subsidie-regeling». De uiteenzetting zou worden voorbereid door een ambtelijke werkgroep met vertegenwoordigers van de ministeries van Justitie, van CRM en van Financiën. Bij de indiening van het wetsontwerp jaren later was deze toezegging echter kennelijk vergeten. Hetzij had de werkgroep nimmer gefunctioneerd, hetzij hadden de betrokken bewindslieden het niet opportuun geoordeeld de uitkomsten van de verrichte studie over te leggen. Pogingen van de zijde der subcommissie daarover klaarheid te verkrijgen (schriftelijke verzoeken aan CRM) leverden geen resultaat op, omdat de beantwoording uitbleef. Nochtans hebben wij geen reden om aan te nemen dat de regering zich tegenwoordig op een ander standpunt zou stellen dan door ons onder woorden is gebracht.

Financiële bemoeienis van de overheid met (niet-religieuze) maatschappelijke activiteiten van religieuze bewegingen hebben wij alleszins aanvaardbaar geoordeeld. Religieuze bewegingen treden in dat verband samen met andere organisaties van particulier initiatief als het ware op als behartigers van belangen die ook door de overheid als behartigenswaardig worden onderkend en dus in het kader van de verzorgende taak van de overheid voor overheidsfinanciering in aanmerking komen. Twee randvoorwaarden mogen daarbij gelden, namelijk dat moet worden vermeden dat de subsidiëring van activiteiten de betrokken religieuze beweging in haar geheel in een afhankelijke positie brengt, en dat het beginsel van gelijke behandeling (hetgeen in dit verband wil zeggen, dat religieuze bewegingen in beginsel niet van subsidiëring worden uitgesloten op grond van de inhoud van haar opvattingen) in acht wordt genomen.

Zo hebben wij in de activiteiten van religieuze bewegingen die van overheidswege kunnen worden ondersteund twee categorieën onderscheiden – religieuze en maatschappelijke –, die wat betreft de subsidieerbaarheid elkaars tegenpolen lijken, maar in de praktijk moeilijk scherp van elkaar te scheiden zijn. Vanuit een bepaalde levensbeschouwelijke achtergrond kan men het maken van dit onderscheid als zodanig zelfs onjuist achten. Voor de zuiverheid van het subsidie-beleid van de overheid achten wij het nochtans noodzakelijk verschil tussen religieuze en maatschappelijke activiteiten te maken. Moeilijkheden ontstaan echter wanneer men tracht de grens tussen beide categorieën activiteiten precies aan te duiden. Dan moet men vaststellen dat er grensgevallen zijn, waarin het onzeker is of de overheid al dan niet tot subsidiëring zou behoren over te gaan.

Theoretisch kan men dit gegeven ondervangen door als uitgangspunt te kiezen, dat de overheid een grotere terughoudendheid ten aanzien van de financiering van activiteiten van religieuze bewegingen past naarmate deze activiteiten een sterker religieus karakter dragen, doch daarmee is nog geen oplossing geboden voor tal van gevallen die zich in de praktijk plegen voor te doen.

Laten wij enkele categorieën gevallen, die wij als grensgevallen menen te mogen aanmerken, noemen teneinde te trachten de toepassing van het bovengenoemde algemene uitgangspunt te concretiseren.

a. Activiteiten waarbij het maatschappelijke werk en de evangelisatie samengaan. Men kan stellen dat evangelisatie bijna altijd ook een sociaal element heeft, enerzijds gegeven de evangelisatie-filosofie waarin de geestelijke (en lichamelijke) nood van de medemens centraal staat, anderzijds vanwege de noodzaak om (in seculiere termen) de boodschap goed te kunnen verkopen. Is het evangelisatie-oogmerk duidelijk in de activiteiten herkenbaar (zoals bij voorbeeld bij de koffiebars voor jongeren van Youth for Christ), dan lijkt overheidssubsidiëring in het algemeen niet aanbevelenswaardig.

In dit verband kunnen tevens de activiteiten worden genoemd, die zijn gericht op de maatschappelijke activering van mensen uit de eigen levensbeschouwelijke kring. Ook hier doet zich de moeilijkheid voor, dat door subsidieverlening direct of indirect steun kan worden verleend aan religieuze activiteiten in engere zin. Een treffend voorbeeld biedt de recente discussie in de provincie Friesland, waar het provinciale bestuur overwoog de subsidiëring van een kerkelijke instelling als de Provinciale Hervormde Jeugdraad (PHJR) te beëindigen, omdat de subsidiegelden in wezen een ondersteuning van religieuze activiteiten betekenden¹¹¹. De subsidiërende instantie zal in dergelijke gevallen moeten trachten de grens tussen de religieuze en de maatschappelijke aspecten van de gesubsidieerde activiteiten te ontwaren en haar beleid daarop behoren af te stemmen.

b. Activiteiten waarbij de hulpverleningsmethodiek is doorspekt met de specifieke levensbeschouwelijke opvattingen. Hier is een antwoord moeilijk te geven, omdat er nauwelijks een wijze van hulpverlening voorstelbaar is die geheel waarden-vrij is. Wanneer men bij voorbeeld waarneemt dat in tal van drugshulpverlenings-filosofieën, naast de ontwenning van vroegere leefgewoonten, het bieden van houvast om zich maatschappelijk te kunnen oriënteren en handhaven een belangrijke plaats inneemt, dan is voorstelbaar dat de levensbeschouwelijke visie van de hulpverlener in hoge mate bepaalt waaruit dat beoogde houvast zal bestaan. Zo kan het specifieke karakter van de hulpverlening vrijwel geheel een produkt van de levensbeschouwing zijn.

De overheid kan, naar ons inzicht, twee kanten op: hetzij belang hechten aan een pluriform hulpaanbod, waarin de verschillende levensbeschouwelijke visies zijn vertegenwoordigd en de cliënt mede op grond van zijn levensbeschouwelijke voorkeur zelf zijn keuze kan maken, hetzij de levensbeschouwelijke pluriformiteit van ondergeschikt belang achten en er vooral op toezien dat de geestelijke integriteit van de cliënt geen geweld wordt aangedaan. Welke koers de overheid precies vaart is ons, ook na een schriftelijke gedachtenwisseling met CRM (WVC)¹¹² niet geheel duidelijk geworden.

Eenzijds motiveerde CRM in een brief van 4 juni 1981 de rechtstreekse subsidiëring van een drugshulpverleningsinstelling als Arta te Zeist, werkend op antroposofische grondslag, met «de pluriformiteit in de methodiek van de hulpverlening, gezien de onderscheiden behoeften bij de hulpvragers». Anderzijds stelde het ministerie bij dezelfde gelegenheid, dat bij de beoordeling van de instellingen «de levensbeschouwelijke opvatting van waaruit wordt gewerkt geen rol speelt maar wel de aard en het karakter van de dienstverlening alsmede de toegankelijkheid voor de potentiële cliënten en daarbij door de instelling gestelde voorwaarden aan de hulpvragers». Die laatste opvatting heeft er dan ook toe kunnen leiden dat een verhoudingsgewijs groot deel van de drugshulpverlening wordt verricht door gesubsidieerde evangelische instellingen¹¹³.

Het kan zijn, dat het gevoerde beleid (mede als gevolg van de decentralisatie) een mix van beide benaderingen is, waarbij de ondergeschiktheid

¹¹¹ Zie hierover berichten in Trouw, 24 september 1982 en het Friesch Dagblad, 12 oktober 1982. Het hier aangehaalde beleidsvoornemen van GS Friesland is overigens nog niet tot uitvoering gekomen, omdat Provinciale Staten meer helderheid wensten over het onderscheid tussen kerkelijke en maatschappelijke activiteiten. De discussie is momenteel nog gaande en lijkt ons alleszins de moeite waard om aandachtig te worden gevolgd.

¹¹² De briefwisseling ligt ter inzage op het commissiesecretariaat. De brief van de subcommissie van 26 november 1980 werd (na voortdurend aandringen) op 4 juni 1981 door CRM beantwoord. Het antwoord bevatte zoveel onduidelijkheden dat de subcommissie zich op 9 september 1981 opnieuw in een uitvoerige brief tot CRM besloot te richten. Deze brief is, ook na enkele rappels niet beantwoord. Een even bevreemdende als in het verkeer tussen Kamer en Regering ongebruikelijke gang van zaken.

¹¹³ Instellingen, die getuige bij voorbeeld de ons desgevraagd ter kennis gebrachte Youth for Christ-brochure «Onze aanpak m.b.t. drugsverslaafden» van 20 november 1982 (ter inzage op het commissiesecretariaat) geen eisen stellen aan de levensbeschouwing van de cliënt, maar onder stipulering van het respecteren van de levensbeschouwing van de cliënt wel een als «christelijk model» geafficheerde methodiek hanteren.

van de levensbeschouwelijke achtergrond van de hulpverlener uitgangspunt is en de (levensbeschouwelijke) methodiek eerst in aanmerking wordt genomen wanneer specifieke levensbeschouwelijke richtingen in het gedecentraliseerde subsidiebeleid van de rijksbijdrageregelingen niet aan bod zouden komen en dus (bij uitzondering) een voorziening op landelijk niveau zouden vergen. Als dat zo is, dan zouden projecten als Narconon en wellicht ook de BRTG, zo zij met subsidieaanvragen bij de daartoe aangewezen lagere overheden bot zouden hebben gevangen, nog een beroep op rechtstreekse subsidiëring door de rijksoverheid kunnen doen. Doch als dat het beleid is, dan rijst de vraag op welke wijze de geestelijke integriteit van de cliënt dan is gewaarborgd. Zou het dan niet tenminste voor de hand hebben gelegen om in de rijksbijdrageregeling waaronder de hulp aan jongeren valt, de Rijksbijdrageregeling maatschappelijke hulp- en dienstverlening aan jongeren en jong-volwassenen, een daartoe strekkende bepaling op te nemen? Nu bevat de regeling in de artikelen 23 en 24 weliswaar allerlei voorwaarden, die de provinciale en gemeentelijke subsidie-verorderingen in ieder geval dienen te bevatten (zoals ter waarborging van de kwaliteit van de zorg en ter uitvoering van de democratiseringsgedachte), maar zoekt men vergeefs naar een voorwaarde, zoals in artikel 5 van het Besluit algemene voorschriften en subsidieregelen Tijdelijke subsidieregeling maatschappelijke dienstverlening (TSM¹¹⁴), waarin de rechtspositie van de cliënt wordt gewaarborgd en met name (in het vierde lid) respect wordt verlangd voor diens levensbeschouwing.

Naar onze mening bestaat er behoefte aan duidelijkheid over de benadering die de rijksoverheid kiest ten aanzien van de subsidieverlening aan hulpverleningsinstellingen, die niet alleen een levensbeschouwelijke grondslag hebben maar ook een methodiek hanteren waarin hun levensbeschouwing zich duidelijk manifesteert. Bovendien menen wij in dit verband, dat het respecteren van de rechtspositie van de cliënt, met inbegrip van diens geestelijke integriteit, van zodanig algemeen belang is, dat in de subsidievoorwaarden in zowel centrale subsidieregelingen als gedecentraliseerde rijksbijdrageregelingen dienaangaande bepalingen behoren te zijn opgenomen.

c. Activiteiten gericht op problemen waarvan het problematische karakter wordt gedefinieerd vanuit een bepaalde levensbeschouwing. Als voorbeeld noemen wij de hulpverlening aan homofielen waarbij homofilie als zodanig als problematisch wordt aangemerkt, doch men zou, om dichter bij de in dit rapport behandelde bewegingen te blijven, ook kunnen denken aan activiteiten van de Scientology Kerk die beogen cliënten de staat van «clear» te doen bereiken (waarvoor overigens nooit subsidie is gevraagd).

Wat betreft de hulpverlening aan homofielen is onlangs discussie ontstaan over de vraag of daartoe strekkende activiteiten van een evangelische beweging voor overheidsfinanciering in aanmerking zouden mogen komen. Hoewel de daarover gestelde kamervragen¹¹⁵ door de regering op formele gronden konden worden ontweken, is de principiële vraag die zich hier doet stellen of de overheid steun kan verlenen aan activiteiten die zij, zou zij zelf de keuze hebben ze al dan niet te verrichten, niet zelf voor haar rekening zou willen nemen. Ons inziens dient die vraag in beginsel bevestigend te worden beantwoord, gegeven het feit dat er in de samenleving groeperingen zijn die opvattingen en behoeften hebben die afwijken van wat als algemene opvattingen en algemene behoeften kan worden be-

¹¹⁴ Nederlandse Staatscourant 1982, nr. 253; de tekst van de bepaling is overgenomen uit het Besluit algemene voorschriften indirect gefinancierde instellingen Algemene Bijstandswet, Nederlandse Staatscourant 1981, nr. 101.

¹¹⁵ Zie ook de schriftelijke vragen van de Tweede Kamerleden Eshuis (CPN), Lucassen-Stautterer (VVD), Mik (D'66), Haas-Berger (PvdA), Lankhorst (PPR), Willems (PSP) en Ubels-Veen (EVP), Aanh. Hand. II, 1983-1984, nr. 282. De vragen hadden betrekking op de vermeende financiële betrokkenheid van de overheid bij de activiteiten van het Bureau Evangelische Hulpverlening aan Homofielen te Amsterdam, een deelactiviteit van de Vereniging Tot Heil des Volks.

schouwd. Kunnen de op grond daarvan ontplooide specifieke activiteiten worden herleid tot een algemeen, subsidiabel geacht belang, dan staat op zichzelf niets subsidiëring in de weg, ook al zou de hulpverleningsvariant geenszins de voorkeur van de overheid genieten.

Kan de activiteit evenwel niet tot een zodanig belang worden herleid dan wel zijn er bijzondere overwegingen, waarom een specifieke hulpverleningsvariant, die wel herleidbaar is tot een subsidiabel belang, niet voor rekening van de overheid zou kunnen komen, dan moet overheidsfinanciering achterwege blijven. In het eerste geval zal dat ook wel gebeuren, omdat de subsidie-aanvraag buiten de termen van de subsidieregeling zal vallen. In het tweede geval echter dient de hulpverleningsvariant te worden getoetst aan normen die buiten de toepasselijke subsidieregeling liggen (strafrechtelijke normen, grondrechtelijke normen). Zou deze variant strijdig blijken met een dergelijke norm, dan zou het desbetreffende subsidieverzoek moeten worden afgewezen.

Toegespitst op de hulpverlening aan homofielen, zou de instantie die een subsidieaanvraag zou beoordelen, aannemende dat deze vorm van hulp herleidbaar is tot het subsidiabele belang van psychosociale hulpverlening, moeten nagaan in hoeverre de specifieke levensbeschouwelijke visie op de verlening van hulp aan deze categorie cliënten qua uitgangspunt, doelstelling, methodiek en werkwijze botst met algemeen in onze rechtsorde aanvaarde normen. Daartoe zal deze overheidsinstantie zich op de hoogte moeten stellen van alle relevante aspecten van de hulpvoorziening. Zou die oriëntatie uitwijzen dat deze activiteit stelselmatig inbreuk maakt op de bedoelde normen, dan zou op zijn minst generlei financiële betrokkenheid van de overheid mogen worden aanvaard.

Maatschappelijke activiteiten, met name op het gebied van de maatschappelijke hulp- en dienstverlening, verricht door nieuwe religieuze bewegingen zullen al met al in beginsel evenals overeenkomstige activiteiten van andere religieuze bewegingen voor subsidiëring van overheidswege in aanmerking kunnen komen. Niet alleen vloeit dat voort uit het beginsel van gelijke behandeling, maar ook uit een kennelijke beleidsvisie waarin aan de levensbeschouwelijke achtergrond van een hulpinstelling geen overwegende betekenis wordt toegekend. Ten aanzien van activiteiten die behalve een maatschappelijke ook een levensbeschouwelijke inslag hebben behoren echter in het subsidiebeleid voorzichtigheid en terughoudendheid te worden betracht. Die benadering is enerzijds gewenst ter voorkoming van enigerlei betrokkenheid van de overheid bij religieuze aangelegenheden, anderzijds ter waarborging van de geestelijke integriteit van de cliënten. Met name die laatste overweging zal de instantie die over subsidiëring beslist ertoe behoren te brengen zich een goed inzicht te verwerven in de mate waarin de feitelijke hulpverleningsoptiek en -methodiek een bedreiging kunnen vormen voor de geestelijke integriteit van de hulpvrager, die zich doorgaans in een van de hulpverlener afhankelijke positie bevindt. In dat licht hebben wij eerder twijfel geuit over de hulpverleningsbenadering van de stichting Jezuskinderen (bladzijde 195). Om dezelfde reden voelen wij enige aarzeling ten aanzien van Narconon. Wij menen evenwel dat de subsidiërende overheid in het algemeen maatschappelijke activiteiten van religieuze bewegingen zorgvuldig behoort te toetsen. Het feit dat dergelijke activiteiten worden ontplooid betekent niet als vanzelf dat zij zich immer voor overheidsfinanciering lenen.

4.3. Justitie

Onder het verzamelwoord «justitie» zullen wij enkele uiteenlopende onderwerpen behandelen, die met elkaar gemeen hebben, dat zij in overwegende mate een juridisch karakter dragen en daarmee primair het beleidsterrein justitie raken.

Nochtans ligt de beschouwing waartoe wij het eerst zullen overgaan (de rechtspositie van nieuwe religieuze bewegingen – paragraaf 4.3.1. –) enigszins bezijden de beleidssfeer van de rijksoverheid, doordat zij hoofdzakelijk de interpretatie betreft van een rechtsbegrip (kerkgenootschap) en aldus eerder op het gebied van de rechtstoepassing ligt.

Uiteenzettingen eerder in dit rapport met betrekking tot de inhoud van de term religie en de positie van religieuze bewegingen in de rechtsorde zullen in deze paragraaf worden uitgebreid en afgerond. Dan zullen wij aandacht schenken aan een specifiek facet van de rechtspositie van religieuze bewegingen, namelijk de mogelijkheid dergelijke bewegingen desnoods uit de rechtsorde te weren (het verbieden van nieuwe religieuze bewegingen – paragraaf 4.3.2. –). Gegeven het feit dat deze bewegingen, zo zij als kerkgenootschap zouden worden aangemerkt, in beginsel zouden zijn onttrokken aan de bepalingen betreffende ontbinding wegens verboden karakter, menen wij deze beschouwing geheel te moeten toespitsen op de vraag of er behoefte aan bestaat kerkgenootschappen alsnog onder de werking van die bepalingen te brengen.

Vervolgens zullen wij ingaan op de positie van minderjarigen in nieuwe religieuze bewegingen (paragraaf 4.3.3.) enerzijds in verband met de vermeende schadelijke gevolgen die de participatie aan dergelijke bewegingen met name voor deze categorie teweeg zou brengen, anderzijds vanwege de bijzondere rechtspositie waarin minderjarigen verkeren.

Tenslotte zullen wij ons richten op het beleid inzake de toelating van vreemdelingen die in relatie staan tot een nieuwe religieuze beweging (paragraaf 4.3.4.), zulks naar aanleiding van een brief ter zake van de staatssecretaris van justitie.

4.3.1. De rechtspositie van nieuwe religieuze bewegingen

Het geestelijk leven in ons land omvat een zeer groot aantal opvattingen en stromingen, die veelal tot groepsvorming hebben geleid wanneer zij mensen in hun overtuiging aaneen smeedden. Groepen als deze zijn net als andere maatschappelijke groeperingen onderworpen aan de normale regels van het rechtspersonenrecht, zij het dat de wet voor één categorie een afwijkend regime kent, te weten de groep kerkgenootschappen. In de paragrafen 2.1 en 2.3.2 is aan deze aangelegenheid reeds ruime aandacht geschonken. Kerkgenootschappen genieten qualitate qua rechtspersoonlijkheid. Dat betekent dat zij niet zijn onderworpen aan enigerlei vorm van erkenning en dat zij aan generlei vormvereisten behoeven te voldoen. Zelfs het schijnbare vormvereiste in artikel 1 van de Wet op de kerkgenootschappen (melding bij de minister van Justitie van de reglementen) bezit in dit verband geen betekenis. De algemene regels van het rechtspersonenrecht gelden bovendien niet voor kerkgenootschappen, al is analoge toepassing in beginsel niet uitgesloten. De rechtspositie, waarin een categorie bewegingen op het terrein van het geestelijk leven aldus verkeert, weerspiegelt de terughoudendheid ten aanzien van de interne aangelegenheden die de overheid gegeven het principe van de scheiding tussen kerk en staat passend acht.

Welke bewegingen tot de categorie kerkgenootschappen moeten worden gerekend, oftewel wat de definitie is van het begrip kerkgenootschap, is onzeker. De wet spreekt zich er niet over uit, de jurisprudentie biedt vooralsnog – niettegenstaande HR 23 juli 1946, NJ 1947, 1 – geen stevig houvast en onder rechtsgeleerden zijn de meningen verdeeld. De introductie van een wettelijke definitie zou aan de bestaande onzekerheid slechts in schijn een einde maken, doordat het definiëringsprobleem alleen maar zou worden verlegd, terwijl ook van een definitie ontwikkeld langs de weg der constante jurisprudentie geen panacee voor alle probleem-gevallen zal mogen worden verwacht. Zoveel staat vast, dat het begrip kerkgenootschap altijd betrokken is geweest op religieuze bewegingen. Eerder is echter al aangeduid (paragraaf 1.3.), dat ook daarmee geen scherpe grens is getrokken, gegeven de verschillen van inzicht in de betekenis van de term religieus.

De onzekerheid over de toepassing van het begrip kerkgenootschap is bij de bespreking van de rechtspositie van de in hoofdstuk 3 behandelde nieuwe religieuze bewegingen duidelijk aan het licht getreden. Van de zeven bewegingen, die in extenso aan de orde zijn geweest, blijken er vier zichzelf als kerkgenootschap te beschouwen (de Divine Light Mission, de beweging rond Bhagwan Shree Rajneesh, de Scientology Kerk en de Verenigingskerk) en blijkt één voornemens te zijn de status van kerkgenootschap te claimen (Hare Krishna). De beide overige bewegingen hebben de stichtingsvorm (Transcendente Meditatie en de Jezuskinderen). Voorshands heeft ook Hare Krishna de stichting als rechtspersoonlijkheidsvorm (drie stichtingen en sinds kort één besloten vennootschap), terwijl de Bhagwan-beweging zich weliswaar sinds kort als kerkgenootschap presenteert doch tevens een samenstel vormt van stichtingen en besloten vennootschappen. De onderzochte evangelisatiebewegingen hebben allen de stichtingsvorm.

Of de desbetreffende bewegingen zich terecht de status van kerkgenootschap hebben aangemeten staat juridisch niet vast, omdat de rechter zich tot heden daarover niet heeft kunnen uitspreken. In de beschouwende delen van hoofdstuk 3 hebben wij nochtans getracht een aanzet tot beantwoording van deze vraag te geven. Veronderstellende, dat de rechter de Hoge Raad – definitie uit 1946 gebaseerd op het preadvies van Duynstee (1935)¹¹⁶ zou hanteren, hebben wij het waarschijnlijk geacht dat alleen de Verenigingskerk en Hare Krishna de kerkgenootschappelijke toets van de rechter zouden doorstaan. Of deze definitie zou worden toegepast staat evenwel, zoals al gesteld, niet vast en afgezien daarvan kan men ook twijfel hebben over de juistheid van de definitie.

Zo is de vraag die wij in deze paragraaf centraal stellen, of nieuwe religieuze bewegingen als kerkgenootschap beschouwd mogen worden en, zo neen, in welke rechtspositie zij dan wel verkeren. Men kan voor de beantwoording van deze vraag twee invalshoeken kiezen, namelijk de beweging zelf dan wel het begrip kerkgenootschap. De eerste invalshoek leidt tot de beantwoording van de vraag wanneer een beweging kan worden aangemerkt als een (nieuwe) religieuze beweging. Vervolgens doemt de vraag op of een (nieuwe) religieuze beweging in beginsel een kerkgenootschap is. Kiest men de tweede invalshoek, het begrip kerkgenootschap, dan moet een antwoord worden gevonden op de vraag wat de inhoud van het begrip kerkgenootschap is oftewel aan welke criteria een beweging moet voldoen om als kerkgenootschap te kunnen worden beschouwd. Dat betekent dat, ongeacht de gekozen benadering, de sleutel tot de oplossing van de kwestie steeds ligt in de betekenis van het begrip kerkgenootschap.

Theoretisch kan men aan deze vraagstelling nog een vraag vooraf laten gaan, te weten of er tegenwoordig nog voldoende reden aanwezig wordt geacht om voor een categorie specifieke maatschappelijke organisaties een afzonderlijke plaats in het rechtspersonenrecht in te ruimen. Men kan immers – pragmatisch – stellen dat een beweging, die mensen op basis van een levensbeschouwing doen ontstaan, op het moment dat zij als afzonderlijke eenheid aan het rechtsverkeer wil deelnemen moet voldoen aan de algemene regels die daarvoor gelden. Of – in grondrechtelijke termen –: de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging vindt voor zover zij zich uit in de vorming van organisatorische verbanden daar haar grens waar zij stuit op formele wettelijke bepalingen die in het algemeen de verenigingsvrijheid in het belang van de openbare orde beknotten. Daarmee dreigt men nochtans het principiële aspect van de kwestie te miskennen. Het bestaan van een afzonderlijk rechtsbegrip kerkgenootschap houdt onmiddellijk verband met de opvattingen over de verhouding tussen overheid en religieuze bewegingen, waarin scheiding tussen kerk en staat voorop staat. Het begrip kerkgenootschap is bovenal de uitdrukking van de wens van de overheid generlei bemoeienis te hebben met de interne

¹¹⁶ Zie blz. 19 van dit rapport.

verhoudingen binnen religieuze bewegingen gekoppeld aan de wens te voorkomen dat deze bewegingen bijgevolg (als «tweede rangs» rechtspersonen met beperkte rechtsbevoegdheid¹¹⁷) in hun maatschappelijk functioneren zouden worden belemmerd. De eliminatie van het begrip kerkgenootschap als aparte rechtspersoonlijkheidsvorm zou, zelfs als zij gepaard zou gaan aan een bepaling die afwijking van de algemene regels vanwege de kerkelijke verhoudingen mogelijk zou maken, religieuze bewegingen onder druk zetten om haar interne regels in overeenstemming met de (dwingende) bepalingen van het rechtspersonenrecht te brengen. Die ontwikkeling komt ons strijdig voor met de heersende opvattingen over de scheiding tussen kerk en staat en het institutionele aspect van de godsdienstvrijheid (groepen en organisaties als drager van het recht op godsdienstvrijheid). Vandaar dat wij de vraag of een aparte rechtspersoonlijkheidsvorm noodzakelijk is hier slechts willen signaleren als punt van aandacht (en wellicht voor nader onderzoek), doch in ons verdere betoog de handhaving van het rechtsbegrip kerkgenootschap als uitgangspunt nemen.

Richten wij ons dan nu op de kernvraag: de interpretatie van het begrip kerkgenootschap. Om te beginnen stellen wij vast dat het hier om een rechtsbegrip gaat en niet een theologisch begrip. De inhoud die men aan de term toedenkt is om die reden aan meer en andere invloeden onderhevig dan alleen godsdienstwetenschappelijke. Toch kan, zoals wij nog zullen uiteenzetten, ook aan de ontwikkelingen in het godsdienstwetenschappelijke denken niet voorbij worden gegaan.

In paragraaf 2.3.3. hebben wij al aangeduid niet veel sympathie te voelen voor de historische interpretatie van het begrip kerkgenootschap («joodse en christelijke geloofsgemeenschappen»), vooral vanwege de inbreuk die deze interpretatiewijze betekent op de gelijkheid van behandeling van religieuze bewegingen. De juridisch-dogmatische interpretatie trekt de grens rond het begrip ruimer en komt derhalve in zekere zin aan het voornaamste bezwaar tegen de historische interpretatie tegemoet. Beide wijzen van uitleg houden evenwel in, dat wordt gepoogd om het rechtsbegrip te vatten in een formule. Een formule, die een aantal criteria bevat waaraan een beweging moet beantwoorden wil zij door de rechter als kerkgenootschap kunnen worden aangemerkt. Hoe aantrekkelijk een dergelijke definitie uit een oogpunt van rechtszekerheid ook moge lijken, ons inziens vermag zij niet meer dan schijnzekerheid te bieden. Immers, niet alleen is religie een complex en heterogeen verschijnsel, maar ook treedt religie op in tal van uiteenlopende uitingen en verschijningsvormen. Dat pleit tenminste voor een definitie die flexibel kan worden gehanteerd, doch nog sterker, zoals wij op blz. 50 reeds opmerkten, voor een selectie van eigenschappen die in het algemeen kenmerken kunnen worden geacht van religieuze bewegingen. Op die wijze kan worden voorkomen, dat onderdelen van een definitieformule in feite als criteria gaan gelden. Aan welke eigenschappen kan men in dit verband denken?

De definitie van Duynstee uit 1935¹¹⁸ («een blijvende vereniging van personen, welke zich de gemeenschappelijke godsverering, op de grondslag van gemeenschappelijke godsdienstige opvattingen, ten doel stelt») bevat enkele elementen die algemeen als belangrijke eigenschappen van een kerkgenootschap zullen worden beschouwd.

Zo lijkt een kerkgenootschap nauwelijks bestaanbaar indien geen sprake zou zijn van een «vereniging van personen», mits men dit begrip althans in ruime zin opvat, d.w.z. als een samenwerkingsverband tussen personen.

¹¹⁷ Artikel 26 juncto artikel 30 Boek 2 NBW.

¹¹⁸ W. J. A. J. Duynstee, op.cit.

Ook Duynstee gebruikte deze term overigens niet in de beperkte betekenis van vereniging in de zin van de Wet van 1855. Men leze in de term dan ook geenszins de bedoeling om bijvoorbeeld bewegingen die zich als stichting hebben georganiseerd van de status kerkgenootschap uit te sluiten. Het gaat erom dat tussen een aantal mensen een samenhang herkenbaar is, die hen bestempelt tot een groep of verband. «Samenwerkingsverband» achten wij daartoe een adequate omschrijving, die tevens mogelijke misverstanden voorkomt.

Duynstee voegde nog een bijvoeglijk naamwoord aan het begrip toe, namelijk «blijvend». Het valt ons moeilijk daarin een onderscheidend criterium of een specifieke eigenschap te onderkennen. Een werkelijk argument zoekt men bij Duynstee tevergeefs, of het zou de verwijzing zijn naar Tonckens¹¹⁹, die in 1873 stelde: «Een vereniging die wel hetzelfde doel heeft maar slechts voor een bepaalde tijd is opgericht zou men ten onrechte een kerkgenootschap noemen». Aldus suggereert het woord «blijvend» zo iets als «niet van deze wereld» of «voortbestaand onafhankelijk van de realisatie van het gestelde doel». Zo begrepen lijkt «blijvend» niet zo zeer een zelfstandige betekenis te bezitten als wel iets te zeggen over de aard van de grondslag en het doel van het samenwerkingsverband.

Nochtans kan het zijn, dat Duynstee zich in dit opzicht heeft laten leiden door de grondwettelijke terminologie in de Bondsrepubliek Duitsland. Het zesde lid van het krachtens artikel 140 van de Duitse Grondwet nog immer geldende artikel 137 van de Weimarer Verfassung van 1919 bepaalt immers, dat religieuze bewegingen publiekrechtelijke rechtspersonen blijven, voor zover zij het tot dan toe waren, en dat andere religieuze bewegingen desgevraagd dezelfde rechtspositie kunnen verkrijgen «wenn sie durch ihre Verfassung und die Zahl ihrer Mitglieder die Gewähr der Dauer bieten». Het blijvende karakter van een religieuze beweging geldt derhalve in de Bondsrepubliek als criterium ter bepaling van de specifieke rechtspositie van de religieuze beweging. In hoeverre deze dit karakter draagt is, in de woorden van Obermayer¹²⁰, «von formalen Merkmalen abhängig gemacht die mit dem Bekenntnis in keinem Zusammenhang stehen», namelijk haar reglementen of statuten en haar ledental. In de Duitse situatie moge tot dit onderscheid tussen religieuze bewegingen aanleiding bestaan, omdat ingevolge het zevende lid van artikel 137 religieuze bewegingen met publiekrechtelijke rechtspersoonlijkheid vanouds gerechtigd zijn tot belastingheffing (waarbij de Staat onder meer de inning van de belasting verzorgt). In ons land bestaat echter geen aanleiding om, gegeven het bestaan van een traditie die een dergelijke forse doorkruising van de scheiding tussen kerk en staat inhoudt, door de hantering van het begrip «blijvend» overeenkomstig de Duitse regelen een wig te drijven tussen categorieën religieuze bewegingen. Voor zover Duynstee, zonder zulks overigens uit te spreken, zou hebben beoogd via dit woord onderscheidende criteria als ledental en (waarde van de) statuten te introduceren menen wij de hantering van dit begrip dan ook te moeten afwijzen.

In de grondslag van het samenwerkingsverband kan een tweede belangrijke eigenschap van een kerkgenootschap worden gevonden. Het is een eigenschap die het genus «samenwerkingsverband van personen» specificeert en zo doet onderscheiden van samenwerkingsverbanden die niet tot de categorie kerkgenootschappen zijn te rekenen. Tevens duidt het aan waardoor de betrokkenen als een verband kunnen worden gezien. Duynstee omschreef deze eigenschap als «gemeenschappelijke godsdienstige opvattingen». Naar onze mening, een juiste omschrijving, zij het dat daarmee geen duidelijkheid wordt geschapen over de vraag welke opvattingen wel en niet godsdienstig zijn. Wel strekt de formulering ertoe, dat

¹¹⁹ W. Tonckens, De rechtspraak in kerkelijke zaken, (diss.) Groningen 1873.

¹²⁰ Prof. dr. K. Obermayer, Der rechtliche Status der Religionsgemeinschaften und die geistige Situation der Zeit, in: Universitas, Heft 6/1978, blz. 610.

een samenwerkingsverband in feite niet een kerkgenootschap kan zijn, als de aangesloten personen er niet tenminste op hoofdpunten van de levensbeschouwing dezelfde overtuiging op na houden. Men mag zich bijvoorbeeld afvragen of drie van de door ons onderzochte bewegingen die zich als kerkgenootschap presenteren (de Divine Light Mission, de Bhagwan-beweging en de Scientology kerk), afgezien van de vraag of hun levensbeschouwing als godsdienst moet worden opgevat, niet juist vanwege het ontbreken van *gemeenschappelijke* levensbeschouwelijke opvattingen onder de aanhang de status kerkgenootschap ten onrechte hebben gezocht.

Eerder in dit rapport (blz. 14) hebben wij betoogd dat het tot het wezen van religie behoort om niet alleen geloofsopvattingen te huldigen maar ze ook in de praktijk te brengen, te belijden. Daarmee is een derde belangrijke eigenschap geïntroduceerd, die het doel van het samenwerkingsverband kan worden genoemd. Een samenwerkingsverband dat als kerkgenootschap geldt, zal in het algemeen niet alleen worden gekenmerkt door de godsdienstige opvattingen die de aanhang gemeen heeft (de grondslag) maar ook door de beoefening, de praktisering van deze opvattingen door de aanhangers (het doel).

De formulering waarmee Duynstee het element «doel» onder woorden brengt, biedt een scherp inzicht in de vraag wat deze auteur onder «godsdienstige opvattingen» verstaat. De gebruikte terminologie «de gemeenschappelijke godsverering harer leden» duidt immers onmiskenbaar op een interpretatie van godsdienst die nauw aansluit bij de joods-christelijke traditie. Citeren wij Duynstee in dit verband:

«Het distinctivum nu bestaat naar onze mening daarin, dat het kerkgenootschap tot doel heeft de eigenlijk gezegde godsverering, de uitoefening van de godsdienst in strikte zin. De mens die zich stelt tegenover God, erkent tegenover Deze als Zijn Schepper, Heer en laatste doel de plicht van onderwerping, van aanbidding en overgave».

Ook Tonckens (op. cit.) wordt door Duynstee aangeroepen: «Het doel van een kerkgenootschap is godsverering». Daarmee wordt godsdienst verengd tot de levensbeschouwelijke opvattingen, die een theïstisch godsbegrip behelzen en waarin – in Duynstee's woorden – alles tenslotte «geheel tot de verheerlijking Gods is geordend». Zoals wij al in paragraaf 1.3. hebben uiteengezet kunnen wij ons in die uitleg niet zo goed vinden. Tracht men te bepalen wat godsdienst precies inhoudt, dan stuit men op vragen welke betekenis het begrip god heeft, of god al dan niet moet worden vereerd en, zo ja, of die verering dan gemeenschappelijk moet geschieden. Het zijn alle vragen waarop wellicht vooral de vergelijkende godsdienstwetenschap een antwoord kan geven en waarbij juristen zich in hun beantwoording in belangrijke mate door de opvattingen, die op een zeker moment in die kring de boventoon voeren, zouden moeten laten leiden. Dat betekent dat een juridische definitie van godsdienst geen elementen behoort te bevatten die godsdienst een beperktere of ruimere, kortom een andere inhoud geven dan in de godsdienstwetenschappen op een bepaald moment algemeen wordt aanvaard. Bevat zij dergelijke elementen wel, dan draagt zij licht een normatief karakter, waarin de inhoud van de levensbeschouwelijke opvattingen bepaalt wat wel of niet godsdienstig is. Duynstee's definitie lijdt aan dat euvel.

Het begrip godsdienst heeft in de Nederlandse rechtspraak overigens nimmer een duidelijke inhoud gekregen. Buitenlandse jurisprudentie heeft in dit opzicht aanmerkelijk meer te bieden. Richt men zijn blik op de jurisprudentie in landen als de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk en Australië – waar de vraag of een beweging religieus is vaker aan het oordeel van de rechter pleegt te worden voorgelegd, vooral vanwege de in die landen geldende belastingvrijdom voor religieuze bewegingen –, dan valt op hoezeer rechterlijke oordelen in dit opzicht kunnen verschillen.

Zo biedt de Engelse rechtspraak voorbeelden van een tamelijk enge opvatting van wat religie is. Zowel in Registrar vs. Registrar General, Ex

parte Segerdal (1970) 2 O.B.697 (zie ook blz. 125) als in South Place Ethical Society; Barrelet vs. Attorney-General (1980) 1 W.L.R. 1565 (blz. 1572) worden als essentiële kenmerken van godsdienst beschouwd geloof in god en verering van die god. Daarmee wordt godsdienst beperkt tot theïstische religies, een opvatting waarmee Duynstee ongetwijfeld instemming zou hebben betuigd maar die niet-theïstische godsdiensten zoals taoïsme, theravaboeddisme en jainisme uitsluit.

De Amerikaanse rechter huldigt, blijkens de constante jurisprudentie van de laatste decennia, een aanmerkelijk bredere opvatting over de inhoud van het begrip godsdienst dan de Engelse. Uitspraken als in *Washington Ethical Society vs. District of Columbia*, 249F. 2d 127 (1957) en *United States vs. Seeger*, 380 V.S. 163 (1965) maken duidelijk, dat hetgeen hier te lande wordt onderscheiden in godsdienst en levensovertuiging in de Verenigde Staten geldt als religie. Of en in hoeverre de overtuiging het geloof in een opperwezen of een bovennatuurlijke macht omvat doet niet ter zake. Religies gebaseerd op geloof in het bestaan van god zijn dan ook, aldus het Supreme Court in *Torcaso vs. Watkins* 367 US 488 (1961), op één lijn te stellen met religies gegrond op andere geloofsovertuigingen zoals boeddisme, taoïsme, «ethical culture» en «secular humanism». Als zij in vergelijking tot de traditionele religies maar overeenkomstige vragen stellen en doeleinden hebben, kunnen overtuigingen als religieus gelden, stelde de rechter in *Malnak vs. Yogi* 592F. 2d 197 (1979).

Hoewel een geloofsovertuiging dus een zeer wijd terrein kan bestrijken, dient zij in de Amerikaanse rechterlijke optiek, wil zij als religie worden aangemerkt, in ieder geval wel dit kenmerk te bezitten, dat zij een duidelijk stempel drukt op het leven van de aanhangers, zoals ook voor de gelovigen in de traditionele religie de geloofsovertuiging in de praktijk van het leven een belangrijke plaats inneemt. In *Fellowship of Humanity vs. Country of Alameda*, 315P. 2d 394 (C.A.) (1957), formuleerde de rechter dit facet zo, dat er sprake moet zijn van «a system of moral practice directly resulting from an adherence to the belief».

De Australische rechter lijkt sinds de belangwekkende uitspraak van het High Court of Australia van 27 oktober 1983 in de zaak *The Church of the New Faith vs. The Commissioner for Payroll Tax* (zie ook blz. 126) positie te kiezen tussen de Amerikaanse en Britse rechterlijke opvattingen in, door (in meerderheid) geloof in het bestaan van een «bovennatuurlijk iets» gekoppeld aan denkbeelden over de relatie tussen dit bovennatuurlijke en de mens als belangrijke elementen van godsdienst aan te merken. Bovendien geeft de motivering van het vonnis duidelijk te kennen dat in de interpretatie van het begrip godsdienst godsdienstwetenschappelijke opvattingen dienaangaande zwaar hebben gewogen.

Deze laatste benadering spreekt ons aan. Het doel van het samenwerkingsverband, dat als kerkgenootschap geldt, zou naar onze mening dan ook het beste geformuleerd worden door niet, zoals Duynstee, een belangrijke uiting van bepaalde godsdienstige stromingen (de godsverering) naar voren te halen doch neutrale bewoordingen te gebruiken zoals «het belijden van de gemeenschappelijke godsdienstige opvattingen».

Een vierde eigenschap die een samenwerkingsverband kerkgenootschap kan doen zijn, die ons niet onbelangrijk voorkomt, is de wil van de beweging zelf om al dan niet als godsdienstige beweging te worden beschouwd.¹²¹ De mening van de beweging over haar eigen karakter vormt een indicatie voor de rechter, die gehouden om tot een zelfstandig oordeel te komen soms niet zal kunnen ontkomen aan een interpretatie van de hem ter beschikking staande gegevens over de geloofsopvattingen van de beweging.

¹²¹ In dezelfde zin: Van der Grinten in Asser-Van der Grinten, *Vertegenwoordiging en rechtspersoon*. De Rechtspersoon, 5de druk Zwolle 1980, blz. 162, die als onderdeel van zijn omschrijving van kerkgenootschap ook uitdrukkelijk vermeldt: «en welke als kerkgenootschap wil gelden».

Deze mening van de beweging zal echter nooit bepalend kunnen zijn voor het rechterlijke oordeel, zoals bijvoorbeeld een Amerikaanse rechter duidelijk maakte ten aanzien van de godsdienstige parodie van Chief Boohoo and the Boohoos in *United States vs. Kuch*, 288 F. Supp. 439 (1968)¹²².

Deze verzameling van eigenschappen biedt de rechter geen waterdichte definitie, geen maatstaf waaraan het godsdienstig gehalte van een beweging kan worden gemeten. Zij biedt hem wel een referentiekader, waarbinnen van geval tot geval oordelen tot stand kunnen komen. Binnen dat kader zullen accenten worden gelegd door de godsdienstwetenschappen, wellicht ook door buitenlandse jurisprudentie en niet in de laatste plaats zeker ook door heersende maatschappelijke opvattingen. Hoe het rechterlijke oordeel echter ook uitvalt, het zal afgezien van uitzonderlijke gevallen waarin duidelijk sprake is van een parodie uiteindelijk een juridische karakterisering van de beweging behoren te zijn, welke los staat van enige mening over de kwaliteit, het waarheidsgehalte, de bruikbaarheid of de zin van de desbetreffende overtuiging.

Citeren wij in dit verband het Amerikaanse Supreme Court, dat in *United States vs. Ballard*, 322 V.S. 78 (1944) stelde: «Men may believe what they cannot prove. They may not be put to the proof of their religious doctrines or beliefs. When the triers of fact undertake that task, they enter a forbidden domain».

Wij hebben in de opsomming van eigenschappen die een samenwerkingsverband van personen op levensbeschouwelijke grondslag tot een kerkgenootschap kunnen bestempelen, impliciet de stelling geponeerd, dat alle religieuze bewegingen die zich richten op het belijden van hun opvattingen in algemene zin¹²³ in beginsel als kerkgenootschappen behoren te worden beschouwd. Men kan weliswaar moeilijk ontkennen dat op religieus gebied in ons deel van de wereld de joods-christelijke stroming toonaangevend is, doch deze vaststelling behoeft niet als vanzelf te leiden tot de toekenning aan joods-christelijke religieuze bewegingen van een bijzondere rechtspositie, die men aan vertegenwoordigers van andere stromingen onthoudt. Houdt de trits scheiding tussen kerk en staat, vrijheid van godsdienst en gelijkheid van behandeling op godsdienstig gebied in wezen niet in, dat de terughoudendheid die de overheid ten opzichte van de godsdienstbeleving in acht neemt zich uitstrekt tot alle religieuze varianten, dat wil zeggen tot religieuze bewegingen in het algemeen? Ontlenen deze drie begrippen niet een belangrijk deel van hun waarde juist aan de bescherming die zij bieden aan de afwijkende opvattingen gehuldigd door minderheden in de samenleving? Zodra men het wenselijk oordeelt – en eerder in deze paragraaf hebben wij dat als uitgangspunt genomen –, dat de bijzondere aard van religieuze bewegingen tot uiting wordt gebracht in een specifieke rechtspositie en in enigerlei vorm van begunstiging houde men er rekening mee dat de kring van rechthebbenden op deze behandeling in beginsel wijder is dan alleen die religieuze bewegingen die in de maatschappij zijn verankerd. Zou men deze wijze van behandeling van een heterogene groep, soms – zacht uitgedrukt – niet maatschappelijk geïntegreerde bewegingen niet aanvaardbaar achten, dan bestaat er meer aanleiding tot een kritische beschouwing van de elementen van die

¹²² Zo indiceert de desbetreffende berichtgeving van T. van Dijk («De Kerk van Satan») in *Haagse Post* 1981, nr. 32, blz. 18–21) dat in ons land de Satanskerk een goed voorbeeld zou bieden van een godsdienstige parodie.

¹²³ Met deze formulering wil gezegd zijn, dat samenwerkingsverbanden, die zich bezighouden met bepaalde aspecten van de godsdienstbeoefening (zoals evangelisatie, maatschappelijke dienstverlening, propaganda) en die somtijds als afzonderlijke rechtspersonen zijn georganiseerd, niet kunnen worden beschouwd als kerkgenootschap, onder omstandigheden echter wel als zelfstandig onderdeel van een kerkgenootschap. Daarnaast kan men nochtans ook een deel van deze samenwerkingsverbanden los zien van kerkgenootschappen en kwalificeren als gewone rechtspersonen met een godsdienstig doel.

behandeling dan tot het aanbrengen van een cesuur tussen wel en niet-begunstigde bewegingen op basis van de inhoud van de geloofsopvattingen.

Toegespitst op het onderwerp van dit onderzoek – nieuwe religieuze bewegingen – betekent deze opvatting, dat nieuwe religieuze bewegingen, ook indien zij een andere dan joods-christelijke achtergrond hebben, ons inziens in beginsel de status van kerkgenootschap kunnen bezitten indien zij in voldoende mate over de eigenschappen beschikken die wij in het voorgaande de revue hebben laten passeren. In concreto volgt daaruit dat de Hare Krishna-beweging en de Verenigingskerk binnen de termen van het begrip kerkgenootschap zouden vallen. De evangelische bewegingen mogen worden beschouwd als gewone rechtspersonen met een godsdienstig doel, niet zijnde kerkgenootschappen.

Bij de resterende vier bewegingen is de vraag of zij kerkgenootschap zijn nochtans aanzienlijk moeilijker te beantwoorden. Vragen rijzen ten aanzien van én het religieuze karakter van hun opvattingen én de mate waarin deze opvattingen gemeenschappelijk worden gehuldigd én de mate waarin hun doel (dat wil zeggen het geheel van hun activiteiten) te beschouwen is als het belijden van hun opvattingen. Wij hebben al aangeduid vooral moeite te hebben met de positieve beantwoording van de vraag of de aanhangers inderdaad gemeenschappelijke levensbeschouwelijke opvattingen tentoon spreiden.

Ook al zouden deze opvattingen als religieus kunnen worden gekwalificeerd (daarvoor zijn ons inziens argumenten aan te voeren¹²⁴) dan nog is voor ons twijfelachtig of een levensbeschouwelijke grondslag in redelijke mate aanwezig is¹²⁵. Zou de vraag of de Divine Light Mission, de Bhagwan-beweging of de Scientology Kerk met recht het predikaat kerkgenootschap voert ooit in een gerechtelijke procedure aan de orde komen, dan zullen deze bewegingen erop bedacht dienen te zijn, dat zij zelf de rechter overtuigend zullen moeten aantonen dat zij in het algemeen over de vereiste eigenschappen beschikken. Meneren zij daartoe niet in staat te zijn, dan zouden zij er verstandig aan doen – vooral uit respect voor hun eigen aanhang – om hun claims op de kerkgenootschappelijke status te laten vallen.

Zo meneren wij op basis van het onderscheid op het terrein van het geestelijke leven tussen godsdienst en (niet-godsdienstige) levensovertuiging juridisch een tweedeling te moeten maken tussen kerkgenootschappen enerzijds en genootschappen op geestelijke grondslag (niet-godsdienstige levensbeschouwelijke bewegingen) anderzijds. De verhouding tussen die twee categorieën is die van communicerende vaten. Een tussen-categorie tussen beide achten wij onbestaanbaar. Eerder in dit rapport (blz. 20–21) hebben wij al vastgesteld, dat bij de invoering van boek 2 NBW is gepoogd ook voor genootschappen op geestelijke grondslag een rechtspositionele ruimte te creëren, die kerkgenootschappen reeds in ruime mate was vergund. De wetgevende arbeid resulteerde in dit opzicht in een tamelijk halfslachtige regeling, die aan de ene kant deze genootschappen geen afzonderlijke rechtspersoonlijkheid toekende doch aan de andere kant evenals ten aanzien van kerkgenootschappen de mogelijkheid bood bepalingen van het algemeen deel van het rechtspersonenrecht voor deze genootschappen buiten toepassing te laten. In het bij de Tweede Kamer

¹²⁴ Ter illustratie diene dat, op grond van de rechterlijke opvatting over de inhoud van het begrip religieus, de Scientology Kerk in het Verenigd Koninkrijk weliswaar niet als religieuze beweging is aangemerkt (registrar vs. Registrar General, Ex parte Segerdal (1970) 2 Q.B. 697) doch wel in Australië (The Church of the New Faith vs. The Commissioner for Payroll Tax) en ook in de Verenigde Staten (founding Church of Scientology of Washington vs. United States, 409F 2d 1146 (1969)).

¹²⁵ Het laat zich raden dat de TM-beweging met deze kwestie de minste moeite zal hebben, omdat zij haar eigen opvattingen niet religieus duidt en evenmin in het algemeen bij haar cursisten aanwezig veronderstelt. Maar deze beweging is dan ook de enige van het bedoelde viertal die de status kerkgenootschap geenszins ambieert.

aanhangige wetsontwerp 17 725 (Invoeringswet Boeken 3–6 NBW zesde gedeelte, bevattende de aanpassing van de Boeken 1 en 2 BW) stelt de Regering voor – in navolging van de talrijke kritische kanttekeningen in de rechtsgeleerde literatuur; zie noot 13 op blz. 20 – om deze hybride constructie weer ongedaan te maken en de uitzonderingspositie die genootschappen op geestelijke grondslag was gegeven te doen vervallen.

Wij zijn niet gelukkig met deze ontwikkeling, omdat zij tegengesteld is aan de onder meer door de Grondwetgever beleden juridische gelijkstelling van godsdienst en levensovertuiging. Wijst men in de tegenwoordige verhoudingen het maken van een juridisch onderscheid tussen de manifestaties van godsdienst en levensovertuiging (kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag) in theorie af¹²⁶, maar wil men niet zo ver gaan om genootschappen op geestelijke grondslag q.q. rechtspersoonlijkheid toe te kennen (bij voorbeeld omdat daarmee een nieuw element van rechtsonzekerheid wordt gecreëerd of omdat daaraan niet werkelijk behoefte zou bestaan), dan is er sprake van een dilemma, waaruit men zich ons inziens niet kan redden door er de ogen voor te sluiten. Wij menen dat een uitweg gevonden kan worden, die aan de staatsrechtelijke positie van godsdienst en levensovertuiging recht doet en die tevens de praktische juridische consequenties van de afbakening tussen beide tot een *minimum terugbrengt*. Daartoe zou men kunnen overwegen om een mogelijkheid te introduceren de bepalingen van het algemeen deel van het rechtspersonenrecht ingeval van rechtspersonen die als een genootschap op geestelijke grondslag worden aangemerkt (door de rechter) zo daartoe redelijkerwijze aanleiding zou bestaan buiten toepassing te laten. Een dergelijke expliciete bepaling zou het spiegelbeeld zijn van de positie waarin kerkgenootschappen verkeren (de bepalingen van het algemeen deel van het rechtspersonenrecht zijn niet van toepassing behoudens de mogelijkheid van analoge toepassing) en zou in de praktijk tot een redelijke mate van gelijkheid in behandeling kunnen leiden.

4.3.2. *Het verbieden van nieuwe religieuze bewegingen*

Bijna zolang als de vrijheid van vereniging als grondrecht in de Grondwet is verankerd, kent onze rechtsorde ook het begrip verboden vereniging of verboden rechtspersoon. Zoals voor andere grondrechten zo gold van de aanvang af voor de vrijheid van vereniging, dat zij aan zekere beperkingen onderhevig diende te zijn, wilde zij op een redelijke wijze in het rechtsbestel kunnen worden ingebed. Niet elke vereniging zou altijd, ongeacht haar doelstellingen en activiteiten, getolereerd moeten worden. Was men het eens over het feit dat de verenigingsvrijheid grenzen kende, over de vraag waar die grenzen precies lagen bestond minder eenheid van opvatting. De Grondwetgever van 1848, die het grondrecht introduceerde, omzeilde het probleem door te bepalen dat het recht bij wet kon worden beperkt in het belang der openbare orde. Een even ruime als vage bepaling, die Thorbecke deed opmerken: «op deze wijze maakt eene Grondwet rijk in regten en blijft de begiftigde zoo arm als tevoren»¹²⁷. De uitwerking van de bepaling in de Wet vereeniging en vergadering van 1855¹²⁸ bracht niet veel meer duidelijkheid. Een vereniging was verboden, aldus hielden de artikelen 2 en 3 in, die ongehoorzaamheid aan de wet, aanranding of bederf van goede zeden of stoornis in de uitoefening van andermans rechten ten doel had en daarmee strijdig was met de openbare orde¹²⁹. Daarmee werd een repressief

¹²⁶ In de memorie van toelichting op wetsontwerp 17 725 (17 725, nr. 3, blz. 54) stelt de Regering overigens ook zelf dat ook hier uiteraard met de aard der bijzondere verhoudingen binnen het genootschap rekening (zal) behoren te worden gehouden.

¹²⁷ Geciteerd door dr. E. van Raalte, *Het recht van vereeniging en vergadering in Nederland*, Alphen aan den Rijn 1939, blz. 6.

¹²⁸ Wet van 22 april 1855, S.32.

¹²⁹ Zowel het begrip «vereniging» als het begrip «doel» werd ruim uitgelegd. Vereniging werd verstaan als elk samenwerkingsverband met of zonder rechtspersoonlijkheid. Doel werd in de rechtspraak opgerekt tot doelstellingen en werkzaamheden (HR 11 januari 1909, W 8797), welke uitleg bij de wetwijziging van 1939 ook in de wetstekst werd verwerkt.

toezicht op verenigingen geschapen, zonder dat overigens tegen verenigingen met een verboden karakter op zichzelf iets kon worden ondernomen. De sanctie bestond immers alleen uit de strafbaarstelling van de leden van de verboden verenigingen, aanvankelijk ingevolge artikel 4 van de Wet van 1855 en vanaf 1886 ingevolge artikel 140 van het Wetboek van Strafrecht. Ging de Wet van 1855 uit van toezicht achteraf, toch omvatte zij wel degelijk ook een vorm van preventief toezicht. Een vereniging kon weliswaar zonder machtiging worden opgericht, maar wilde zij als eenheid aan het rechtsverkeer deelnemen, dus rechtspersoonlijkheid verkrijgen, dan dienden haar statuten door de Kroon («koninklijk») te worden goedgekeurd. Ingevolge artikel 7 van de Wet kon de erkenning als rechtspersoon slechts worden geweigerd «op gronden ontleend aan het algemeen belang». In tegenstelling tot het repressieve toezicht, dat nauwelijks werd gehanteerd, gaf de koninklijke goedkeuring in de praktijk herhaaldelijk aanleiding tot moeilijkheden¹³⁰. Afgezien van meningsverschillen over het al dan niet verlenen van goedkeuring in specifieke gevallen hadden velen in het algemeen bezwaar tegen het leggen van een koppeling tussen erkenning door de Kroon en het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid¹³¹. Nochtans bleef deze vorm van preventief toezicht nog tot 1976 van kracht. Ook het repressieve toezicht ontmoette echter bedenkingen, zij het van een andere aard. De wet immers kende wel het begrip verboden vereniging, doch voorzag er niet in om verboden verenigingen ook daadwerkelijk aan te pakken. Het behoeft geen verwondering te wekken dat dit bezwaar zich juist in de jaren '30 steeds sterker deed voelen¹³² en uiteindelijk in 1939 leidde tot een wijziging van de Wet van 1855, waarbij onder meer de verbodenverklaring werd ingevoerd. De nieuwe bepaling in de wet vervulde echter in de rechtspraak niet de rol van betekenis die haar was toegedacht (zie noot 130) en werd bij de wijziging van het wettelijke regime, die optrad bij de invoering van Boek 2 van het Nieuw Burgerlijk Wetboek (NBW), niet gehandhaafd.

¹³⁰ Van repressief toezicht was bijvoorbeeld sprake bij de vaststelling van het verboden karakter van de politieke groepering de Sociaal Democratische Bond van F. Domela Nieuwenhuis in 1894 (HR 3 december 1894, W 6585). De SDB had het de rechter overigens wel erg gemakkelijk gemaakt door zich openlijk (bij moties van zijn congres) ten doel te stellen de bestaande maatschappelijke orde omver te werpen met alle hem ten dienste staande onwettelijke of wettelijke, vredelievende of gewelddadige middelen. Tot de schaarse voorbeelden van repressief toezicht behoort ook de verbodenverklaring (na de wetwijziging van 1939) van de NSB en aanverwante organisaties ingevolge het Londense wetsbesluit ontbinding landverraderlijke organisaties uit 1944.

De voorbeelden van toepassing van preventief toezicht in de vorm van het weigeren van erkenning van verenigingen zijn aanmerkelijk talrijker. Een befaamde kwestie uit 1924 vormde de onthouding van goedkeuring aan de statuten van de (vrijdenkers)vereniging «De Dageraad», waarbij de toenmalige minister van justitie Th. Heemskerk overwoog dat de vereniging de in God haar oorsprong vindende normen van het leven terzijde stelde en zich mitsdien tegen de goede zeden richtte. Heemskerk's opvolger J. Donner kreeg het enkele jaren later aan de stok met de Nieuw-Malthusiaanse Bond, waarbij wederom opvattingen omtrent de zedelijkheid een grote rol speelden. Verwezen zij onder meer naar de beschrijving van de gebeurtenissen door P. J. Oud, *Het Jongste Verleden*, Assen 1951, deel II, blz. 291 e.v. resp. deel III, blz. 293 e.v. Zie ook E. van Raalte, o.c., blz. 41 e.v.

¹³¹ Vgl. P. J. Oud, o.c., deel III, blz. 294, die in zijn weergave van het betoog van het socialistische Kamerlid Kleerekoper, interpellierende over de kwestie-Nieuw Malthusiaanse Bond, bezwaren van onder anderen Groen van Prinsterer en De Savornin Lohman samenvat en de mening van Kranenburg vermeldt, dat de Regering zich op een onpartijdig standpunt heeft te stellen en geen goedkeuring mag weigeren, omdat zij het met de algemene doeleinden van een vereniging «uit politiek, ethisch of religieus oogpunt» niet eens is.

Zie ook Prof. Mr. J. M. Polak, *De vrijheid van vereniging in het Nederlands recht*, Preadvies Vereniging voor Vergelijkende Studie van het Recht van België en Nederland, Jaarboek 1967–1968, blz. 327, die de memorie van toelichting citeert op een (ingetrokken) wetsontwerp uit 1906 tot afschaffing van het preventief toezicht: «Het valt inderdaad niet in te zien, waarom eene vereeniging, die, geenszins ten doel hebbende strijd met 's lands wetten, bederf der goede zeden of stoornis van de rechten van derden, als niet verboden wordt toegelaten, terstond gevaarlijk of schadelijk zou worden als zij burgerlijke handelingen pleegt.»

¹³² Een citaat uit de oratie van Van den Bergh uit 1936 moge enig licht werpen op die ontwikkeling: «Maar mocht door de ongunst der tijden de geestelijke en zedelijke verwildering nog toenemen, (–) dan zullen wij ons niet alleen met de wapenen van de geest, maar ook met de wettige machtsmiddelen van de Staat tegen de belagers van onze beste goederen verdedigen». Prof. G. van den Bergh, *De democratische Staat en de niet-democratische partijen*, Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Universiteit van Amsterdam op 28 september 1936, Amsterdam 1936, blz. 31.

De inwerkingtreding van Boek 2 NBW betekende het einde van het verenigingen-deel van de Wet van 1855. Niet alleen kwam het preventieve toezicht in de zin van de koninklijke goedkeuring daarmee te vervallen, maar ook verdween de verbodenverklaring weer uit de wet. In het nieuwe systeem werd de beperking van de verenigingsvrijheid gezocht in repressief toezicht op rechtspersonen: acht de rechtbank een rechtspersoon verboden, dan kan zij deze op vordering van het Openbaar Ministerie ontbinden. Van een verboden rechtspersoon is sprake wanneer doel of werkzaamheid in strijd is met de openbare orde of goede zeden¹³³. De vervanging van de verbodenverklaring (die in de Vaststellingswet Boek 2 NBW in 1960 nog was gehandhaafd) door de nu geldende regels leidde bij de parlementaire behandeling van de Invoeringswet niet tot een uitvoerige gedachtenwisseling. Kennelijk was men van oordeel dat de voorgestelde bepalingen gezien de ervaringen in de voorafgaande jaren in de praktijk geen moeilijkheden zouden oproepen. Een verwachting, die al kort na de inwerkingtreding van Boek 2 NBW werd gelogenstraft, toen de door het Openbaar Ministerie gevorderde ontbinding van de politieke partij de Nederlandse Volksunie (NVU) door de rechter werd afgewezen.¹³⁴ De storm van kritiek die deze rechterlijke uitspraak ontmoette, bracht de kersverse bepalingen van het NBW over de verboden rechtspersoon wederom in discussie en leidde in 1982 tot een wetsvoorstel tot wijziging van deze bepalingen, waarvan de essentie is de herinvoering van de rechterlijke verbodenverklaring en de koppeling van de verbodenverklaring en de ontbinding van de rechtspersoon¹³⁵. De discussie die zich rond dit wetsvoorstel ontspon, spitste zich

¹³³ De gebruikte terminologie sluit niet aan op die van de Grondwet, die ook na de herziening van 1983 alleen strijd met de openbare orde als beperkingsgrond vermeldt. Het aanvankelijke voorstel van de Regering in het kader van de recente Grondwetsherziening om beperking van de verenigingsvrijheid mogelijk te maken in het belang van de openbare orde en de goede zeden werd geamendeerd bij de parlementaire behandeling van de herzieningsvoorstellen in eerste lezing. De voorsteller van het amendement-Huijsen overwoog dat beperking van het recht van vereniging in het belang van de openbare orde voldoende was «daar de Grondwet anders de staat weer als zedenmeester opvoert, zoals in het verleden vaak gebeurde» (Algehele grondwetsherziening, deel 1a, blz. (155)). Niettegenstaande de suggestie die van deze woorden uitgaat, laat zich de schrapping van het begrip «goede zeden» geen materiële betekenis toekennen, omdat zoals van Regeringswege bij de openbare behandeling van de herzieningsvoorstellen werd gesteld (Algehele grondwetsherziening, deel 1a, blz. (475)) de vermelding van «goede zeden» niet meer inhield dan een voortzetting van de lijn, die de Wet van 1855 had uitgezet (goede zeden als element van het ruimere begrip openbare orde). Wel zou men in de aanvaarding van het amendement een tendens kunnen zien van de wens bij de Kamermeerderheid om bij de beperking van de verenigingsvrijheid grote terughoudendheid te betrachten in het hanteren van zedelijke normen. Met die tendens lijkt de tot nu toe gehandhaafde, expliciete vermelding van het begrip «goede zeden» in artikel 15 Boek 2 NBW niet geheel in overeenstemming.

¹³⁴ Rechtbank Amsterdam, 8 maart 1977, NJ 1978, 281, noot Maeijer. De rechter overwoog weliswaar dat de NVU een verboden vereniging was (omdat haar activiteiten van zodanig aan het misdadige grenzende en potentieel gevaarlijke aard waren dat strijd met de openbare orde en goede zeden niet te ontkennen viel), doch besloot niet tot ontbinding, aangezien deze bij gebreke van rechten en verplichtingen elke betekenis zou missen. De uitspraak van de rechtbank werd alom scherp gekritiseerd en mag ook in het licht van de daarop volgende uitspraak van de Hoge Raad (HR 9 maart 1979, NJ 363, noot Maeijer) als weinig gelukkig worden aangemerkt.

¹³⁵ Wetsontwerp 17 476 (Wijziging van enige bepalingen over verboden rechtspersonen). In weerwil van zijn oogmerk om een effectiever optreden tegen verboden rechtspersonen mogelijk te maken, ondervond het wetsontwerp in de literatuur een zeer kritische benadering. Verwezen zij onder meer naar artikelen van D. J. Elzinga, Nederlands Juristenblad, 25 september 1982, afl. 33, blz. 919, J. D. A. den Tonkelaar in Nederlands Juristenblad, 5 februari 1983, afl. 6, blz. 173, A. W. Heringa en T. Zwart, Tijdschrift voor Openbaar Bestuur, 23 december 1982, jrg. 8, nr. 22, blz. 664, P. van Schilfgaarde, WPNR, 11 december 1982, jrg. 113, nr. 5633, blz. 737 en G. Holdijk, Zicht 9 (1983), 1/2, blz. 28-42.

Deze kritiek weerspiegelde zich duidelijk in het sceptische voorlopig verslag, dat de vaste commissie voor justitie van de Tweede Kamer over het wetsvoorstel uitbracht (Kamerstuk 17 476, nr. 4) en waarin zich aanzienlijk meer behoefte aan een principiële discussie over dit onderwerp tentoonspreidt dan het geval was bij de behandeling van de Invoeringswet Boek 2 NBW. Het wetsvoorstel verder onbesproken latende achten wij het van belang, dat de eventuele verdere behandeling van het voorstel meer licht zal werpen op de ons inziens cruciale vraag waarom (afgezien van de wenselijkheid om een onvolkomenheid in artikel 140 Wetboek van Strafrecht te corrigeren) de Regering een wetswijziging nastreeft zonder dat – doordat het Openbaar Ministerie geen beroep instelde tegen het vonnis van de Amsterdamse rechtbank inzake de NVU – voldoende is komen vast te staan dat de toepassing van de bestaande regels wel degelijk tot het beoogde resultaat zouden kunnen leiden.

toe op de voors en tegens van het verbieden van politieke groeperingen, hetgeen begrijpelijk is tegen de achtergrond van de aanleiding tot het voorstel. Toch is de eenzijdige gerichtheid van de discussie ook opmerkelijk, wanneer men bedenkt dat de gedachtenwisseling over de verboden rechtspersoon bij de behandeling van de Invoeringswet Boek 2 NBW niet zozeer betrekking had op politieke groeperingen als wel op kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag. Dat brengt ons na deze algemene uiteenzetting op het onderwerp dat wij in deze paragraaf wensen te behandelen, de vraag of het wettelijke regime inzake de verboden rechtspersoon zich ook tot nieuwe religieuze bewegingen zou dienen uit te strekken.

Wat betreft de juridische positie van kerkgenootschappen heeft ten onzent in het algemeen steeds overeenstemming bestaan over twee facetten, ten eerste dat deze rechtspersonen zijn¹³⁶ en ten tweede dat zij niet vielen onder het stelsel van de Wet van 1855, dat onder meer het verkrijgen van rechtspersoonlijkheid verbond aan de koninklijke goedkeuring van de statuten¹³⁷. Zo werden ook de bepalingen betreffende de verboden rechtspersoon niet van toepassing geacht op kerkgenootschappen, terwijl bovendien de Wet op de kerkgenootschappen van 1853 dienaangaande generlei bepaling bevatte. Het ontbreken van regels in dit opzicht leverde in de praktijk geen moeilijkheden op. Dat dit stelsel uiteindelijk toch in discussie kwam werd dan ook niet veroorzaakt doordat in de praktijk behoefte werd gevoeld aan scherpere regels, doch vloeide voort uit de gedachtenwisseling over de vaststelling van boek 2 NBW in de jaren '50.

De regering stelde zich aanvankelijk, in het voetspoor van het ontwerp-Meijers, op het standpunt dat een uitzonderingspositie van kerkgenootschappen op dit punt niet wenselijk was. «De ondergetekende», zo liet de toenmalige minister van Justitie Samkalden in 1958 in de memorie van antwoord over de Vaststellingswet weten¹³⁸, «heeft zich ernstig afgevraagd of kerkgenootschappen van de onderhavige regeling moeten worden uitgezonderd. Hij is tot een ontkennende beantwoording van deze vraag gekomen. Wanneer men zich in het verband van een kerkgenootschap schuldig zou maken aan handelingen in strijd met de openbare orde of goede zeden, is het wenselijk dat dit kerkgenootschap door de rechter kan worden verboden verklaard en ontbonden».

De verdere behandeling van het wetsontwerp leverde evenwel van verschillende zijden uit de Kamer bezwaren op tegen de nieuwe regeling en bewogen de regering ertoe de bepalingen betreffende de verboden rechtspersoon alsnog niet van toepassing te doen zijn op kerkgenootschappen¹³⁹. Argumenten die deze keuze bepaalden waren vooral het feit dat men in het algemeen met de herziening van het BW geen wijziging beoogde te brengen in de positie van de kerkgenootschappen, het feit dat nimmer de behoefte was gebleken om een kerkgenootschap te verbieden (al kon men zich wel hypothetische gevallen voorstellen) en de overweging dat er bij ernstige inbreuken op de openbare orde voldoende handvatten in het Wetboek van Strafrecht zouden zijn te vinden om leden van kerkgenootschappen op individuele basis strafrechtelijk aan te grijpen. Hoewel zich ook in de tussenliggende periode geen problemen rond kerkgenootschappen hadden voorgedaan, die genoopt zouden hebben tot wijziging van de regeling, werden ruim 15 jaar later bij de behandeling van de Invoeringswet NBW opnieuw opmerkingen gemaakt over de uitzonderingspositie van de kerkgenootschappen in dit verband zonder dat deze overigens uitmondten in wijzigingsvoorstellen. Het volgende citaat uit het betoog van het PvdA-kamerlid Haas-Berger¹⁴⁰ werpt licht op de afweging die met name aan

¹³⁶ Veelal wordt ter toelichting verwezen naar het bekende arrest van de Hoge Raad van 19 december 1911, W 9272, waarin onder meer de overweging voorkomt dat kerkgenootschappen altijd rechtspersoon zijn in de zin van artikel 1690 BW (oud).

¹³⁷ Mogelijke misverstanden dienaangaande poogde de Regering reeds bij de behandeling van de Wet van 1855 uit te sluiten door (in de memorie van antwoord) te verklaren: «met de kerkgenootschappen, als zoodanig, heeft deze wet niets gemeen. De wet van 10 september 1853, S102, met en benevens de artt. 947 en 1717 Burgerlijk Wetboek, heeft voor deze regelen vastgesteld».

¹³⁸ Van Zeben, o.c., blz. 173.

¹³⁹ Voor de gedachtenwisseling over deze kwestie zij verwezen naar Van Zeben, o.c. blz. 77 e.v.

¹⁴⁰ Handelingen II 1974–1975, blz. 3668 (Van Zeben, o.c., blz. 1126).

niet-confessionele zijde bij deze kwestie werd gemaakt: «Als wij toch menen dat deze bescherming» (het opnemen van een bepaling dat kerkgenootschappen niet ontbonden zouden kunnen worden) «moet blijven, is dat omdat de opvattingen over openbare orde en goede zeden zich kunnen wijzigen. De situatie zou kunnen ontstaan, dat kerkgenootschappen hun overtuiging niet dan op straffe van ontbinding kunnen uitdragen. De gebeurtenissen in de afgelopen oorlog hebben ons duidelijk gemaakt, hoe belangrijk het is, dat de kerken betrekkelijk onafhankelijk hun waarde van goed en kwaad kunnen laten horen¹⁴¹. Dan neem ik het risico dat verenigingen, die onder het mom van een kerkgenootschap in strijd handelen met openbare orde en goede zeden niet ontbonden kunnen worden. De rechter behoudt echter wél de bevoegdheid om te beslissen of een vereniging een kerkgenootschap is. Daarenboven zal indien nodig in vele gevallen de strafwet van toepassing zijn».

De behandeling van de Invoeringswet leidde niet alleen tot handhaving van de uitzonderingsbepaling (het huidige artikel 18 Boek 2 NBW), zij breidde haar qua reikwijdte zelfs nog uit via de aanvaarding van een wijzigingsvoorstel¹⁴², dat genootschappen op geestelijke grondslag in dezelfde positie beoogde te brengen als kerkgenootschappen. Dat betekende dat een deel van de rechtspersonen waarop de artikelen betreffende de verboden rechtspersoon betrekking hebben, gegeven hun karakter net als kerkgenootschappen aan de werking van deze regels werd onttrokken.

De uitzonderingspositie die kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag in het huidige wettelijke bestel inzake de verboden rechtspersoon is vergund is, zo laat met name de discussies over het NBW zien, geen vanzelfsprekendheid. Hoezeer zij ook algemeen wordt beschouwd als een uitdrukkelijke erkenning van het bijzondere karakter van dergelijke organisaties, toch is haar opnemings in de wet onmiskenbaar het produkt van een afweging van argumenten pro en contra. De belangrijkste overweging die ten gunste van deze uitzonderingspositie pleit is de aparte plaats die kerkgenootschappen van oudsher in onze rechtsorde innemen. Dit gegeven, in de regel aangeduid met de term scheiding tussen kerk en staat, brengt niet slechts met zich dat een kerkgenootschap aan haar eigen hoedanigheid rechtspersoonlijkheid ontleent maar ook dat de meeste algemene bepalingen van het rechtspersonenrecht niet op haar van toepassing zijn. Eerder in dit rapport¹⁴³ noemden wij dit de terugtrekking van de staat ten aanzien van de interne aangelegenheden van de kerk. Hoewel de uitsluiting van de bepalingen inzake de verboden rechtspersoon niet een onmiddellijk gevolg behoeft te zijn van de scheiding tussen kerk en staat werd deze bij de totstandkoming van boek 2 NBW – paradoxaal genoeg – aanmerkelijk gemakkelijker aanvaard dan de uitsluiting van de algemene bepalingen van het rechtspersonenrecht (de huidige artikelen 10 tot en met 14 betreffende totstandkoming en vernietiging van besluiten)

¹⁴¹ De betrekkelijkheid van dit argument moge overigens blijken uit de woorden van een woordvoerder van dezelfde fractie bij de behandeling van de Vaststellingswet in 1958, Zeelenberg: «Ik weet dat de Kerken zich in de bezettingstijd voortreffelijk hebben gedragen en dat de Kerken, toen de bezetter vele verenigingen van de kaart veegde, daarover hun vleugels hebben uitgeslagen, waardoor zij vele instellingen en vele mensen hebben gered. Toch is dit een argument, dat mij niet aanspreekt, want een bezetter houdt niet op voor bepalingen van burgerlijk recht van het bezette land; een bezetter handelt al naar mate dit naar zijn Ermessen noodzakelijk is». (Van Zeven, o.c., blz. 99).

¹⁴² Amendement-Haas-Berger (Kamerstuk 11 005, nr. 50).

¹⁴³ Zie bladzijde 19.

In aansluiting op de opvattingen die in de literatuur daaromtrent vrij algemeen worden gehuldigd is in het wetsvoorstel 17 725 tot aanpassing van Boek 2 NBW aan de invoering van de Boeken 3–6 NBW het gehele algemeen deel van het rechtspersonenrecht (op één artikel na) voor kerkgenootschappen buiten toepassing verklaard met dien verstande dat de desbetreffende bepalingen wél overeenkomstig kunnen worden toegepast voor zover zij met de aard der kerkelijke verhoudingen verenigbaar zijn.

die wel direct met dat beginsel samenhangen¹⁴⁴. Kennelijk werd de mogelijkheid dat een kerkgenootschap als verboden rechtspersoon ontbonden zou kunnen worden niet in overeenstemming geacht met het bijzondere karakter van een dergelijke organisatie. Een kerkgenootschap, zo zou men deze opvatting kunnen vertalen, dient immuun te zijn voor repressieve maatregelen van de zijde van de samenleving waarin het functioneert. Men kan zich echter afvragen of die argumentatie niet al te gemakkelijk wordt gevolgd. Weliswaar ligt het voor de hand om, al was het maar uit een oogpunt van systematiek, de ontbinding van kerkgenootschappen te behandelen in het algemene deel van het rechtspersonenrecht, maar betekent dat als vanzelf dat de vraag of kerkgenootschappen aan het regime dat in dit opzicht voor andere rechtspersonen geldt behoren te worden onderworpen een vraag van verenigingsvrijheid is geworden? Wij menen van niet. Wij betwijfelen of deze kwestie juist benaderd wordt door, uitgaande van de noodzaak de vrijheid van vereniging te beperken, eerst vast te stellen dat er verschil moet worden gemaakt tussen kerkgenootschappen enerzijds en andere rechtspersonen anderzijds en vervolgens op basis van dat verschil te besluiten aan kerkgenootschappen een uitzonderingspositie toe te kennen.

Naar onze mening verdient het de voorkeur om de vraag of het functioneren van kerkgenootschappen onderhevig dient te zijn aan wettelijke beperkingen te beantwoorden op basis van het begrip godsdienstvrijheid. Kiest men deze benadering, dan laat zich allereerst vaststellen dat ook de vrijheid van godsdienst aan grenzen is geboden, grenzen die betrekking hebben op het belijden, het uiten van de godsdienstige overtuiging. Enerzijds gelden algemene beperkingen, verwoord in de grondwettelijke formule «behoudens ieders verantwoordelijkheid van de wet», die inhouden dat niemand met een beroep op zijn geloofsovertuiging de wet mag overtreden, en anderzijds bijzondere beperkingen (beperking van de uitoefening van het recht buiten de besloten kring ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden). Het feit dat de wet het belijden van godsdienst kan beperken, houdt in dat in beginsel ook voor kerkgenootschappen wettelijke beperkingen kunnen gelden, met inbegrip van de mogelijkheid tot ontbinding van een verboden geachte kerkgenootschappelijke rechtspersoon.

Deze vaststelling kan echter ons inziens niet tot de gevolgtrekking leiden, dat de desbetreffende artikelen van boek 2 NBW alsnog op kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag van toepassing zouden kunnen worden verklaard. Immers, de gronden waarop een rechtspersoon ingevolge artikel 15 verboden kan worden (doel of werkzaamheid in strijd met openbare orde of goede zeden) mogen dan binnen de grenzen liggen die de Grondwet aanlegt voor de beperking van de verenigingsvrijheid, zij gaan echter de grondwettelijke begrenzing van de godsdienstvrijheid te buiten¹⁴⁵. Weliswaar zal de rechter, gesteld voor de

¹⁴⁴ Bij de behandeling van de Vaststellingswet boek 2 NBW in 1958 sloot de regering zich aan bij de opvattingen in de Tweede Kamer over de buiten toepassing verklaring van twee groepen bepalingen van het algemene deel van het rechtspersonenrecht, namelijk de bepalingen inzake de besluitvorming binnen rechtspersonen en de bepalingen betreffende de verboden rechtspersoon. Met name over de beslissing inzake de eerste groep bepalingen ontstond bij de behandeling van de Invoeringswet opnieuw discussie naar aanleiding van (een later verworpen) amendement van het VVD-kamerlid Geurtsen, dat beoogde de in dit opzicht geschapen uitzonderingspositie van kerkgenootschappen ongedaan te maken. Het valt op dat Geurtsen zich daarmee keerde tegen de opvatting van zijn partijgenoot Oud, die in 1958 juist een amendement van tegengestelde strekking had ingediend en zich door de regering gehonoreerd had gezien door de feitelijke overneming van een gelijkgericht amendement van zijn ARP-collega Meulink. Geurtsen's opstelling werd overigens ingegeven door de mening dat kerkgenootschappen niet anders moeten worden gewaardeerd dan als verenigingen omdat zij – anders dan kerken – de verschijningsvormen zijn die mensen aan een kerk hebben gegeven voor het praktisch functioneren in een geseclariseerde wereld.

¹⁴⁵ Zie voor de relatie tussen de doelcriteria voor de beperking van de godsdienstvrijheid in artikel 6 van de Grondwet en de beperkingsgronden in de internationale verdragen inzake mensenrechten; blz. 29 van dit rapport.

vraag of de wettelijke beperking in het NBW te ruim is, de wet niet toetsen aan de Grondwet en bij toetsing aan artikel 9 van het Europees Verdrag en artikel 18 van het Internationale Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten waarschijnlijk niet concluderen dat de bepaling op gespannen voet staat met internationale verdragsbepalingen, doch van de wetgever mag toch worden verwacht dat hij zich bij de concrete uitwerking van een Grondwetsbepaling nauwgezet houdt binnen de zelf getrokken lijnen. Indien zou worden gekozen voor de beperkingsgrond «openbare orde» in enge zin, dat wil zeggen ontdaan van het meer normatieve element «goede zeden», dan nog zou de inhoud van het begrip wel eens ruimer kunnen zijn dan de grenzen, die in artikel 6 van de Grondwet rond de bijzondere beperkingsgronden van het grondrecht zijn getrokken, zouden toelaten.

Wij hebben aldus onze visie gegeven op de mogelijkheid om de ontbinding van een verboden kerkgenootschap of genootschap op geestelijke grondslag in Boek 2 NBW te regelen met een afzonderlijke, op de beperkingsgronden van artikel 6 van de Grondwet toegesneden bepaling. Daarmee is echter nog geen antwoord gegeven op de vraag of de introductie van deze mogelijkheid in de wet naar onze mening ook wenselijk of zelfs noodzakelijk zou zijn. Laten wij thans op deze vraag ingaan en een poging doen om tot een bevredigende beantwoording te komen.

De ontbinding van een verboden geacht kerkgenootschap is een rechtsfiguur die onmiddellijk de grondslag van onze rechtsorde raakt. In het voorgaande hebben wij te kennen gegeven in formele zin deze figuur toepasbaar te achten. Maar zoals de ontbinding ten aanzien van politieke groeperingen de vraag oproept of deze gegeven haar betekenis voor de politieke partijvorming zich verdraagt met het democratische bestel, zo ook rijst ten aanzien van kerkgenootschappen de vraag of ontbinding in materiële zin verenigbaar is met de vrijheid van godsdienst. Zou een dergelijke ontbinding immers inhouden, dat de staat het feitelijke huldigen van een bepaalde godsdienstige opvatting onmogelijk maakt of beoogt te maken, dan zou sprake kunnen zijn van een zodanige inperking van de godsdienstvrijheid, dat de kern van het grondrecht wordt geraakt en daarmee de grens van wat aan beperking van het recht toelaatbaar is te achten wordt overschreden. Het verboden karakter van een kerkgenootschap mag derhalve niet voortvloeien uit het hebben van een bepaalde godsdienstige overtuiging maar uit de uitwendige manifestatie daarvan, met andere woorden uit de werkzaamheid van het kerkgenootschap¹⁴⁶. Het gaat niet om het verbieden van een geloofsvorm, maar om het verwijderen uit het maatschappelijk verkeer van een op een geloofsovertuiging stoelende organisatie die op ontoelaatbare wijze aan dat verkeer deelneemt. Hoe scherp men echter ook formuleert, het laat zich niet verhelen dat ontbinding van een verboden kerkgenootschap in haar werking een belangrijk element van de godsdienstvrijheid treft, namelijk het recht van mensen om zich op basis van een gemeenschappelijk geloof aaneen te sluiten. En daarmee wordt een element geraakt, dat op zijn minst dicht bij de kern van het grondrecht ligt en waarvan men op goede gronden kan stellen dat dit behoudens zeer bijzondere omstandigheden van overheidsinvloed verschoond zou dienen te blijven. Dat zou ertoe leiden dat – hoezeer ook in formele zin aanwezig – een ontbindingsmogelijkheid materieel slechts in extreme situaties verenigbaar zou zijn te achten met de vrijheid van godsdienst.

De formulering, dat de ontbinding zich niet richt op het verbieden van een geloofsovertuiging, legt de vinger evenwel nog op een ander aspect

¹⁴⁶ De grens tussen het aanhangen van een geloofsleer en het ontplooiën van activiteiten, die in al dan niet nauw verband met die leer staan, is niet altijd scherp te onderscheiden en wordt bovendien niet door ieder op dezelfde wijze getrokken. Zie daarvoor onze opmerkingen op blz. 4 van dit rapport. Dat daar een grens is, waar men zijn overtuiging door enigerlei handeling manifesteert, en dat men door die te overschrijden zelf verkiest om zijn handelen in beginsel bloot te stellen aan de toets van de maatschappelijke orde, lijkt ons nochtans moeilijk voor bestrijding vatbaar.

van de vraag of aan het invoeren van een ontbindingsmogelijkheid behoefte bestaat, in die richting dat zij een indicatie vormt van het betrekkelijke van dit juridische instrument. Want hoezeer de bestempeling tot verboden rechtspersoon het kerkgenootschap in haar maatschappelijk functioneren zal dwarsbomen en haar aanhangers wellicht zal opwekken om bij zichzelf na te gaan of zij zich kunnen blijven identificeren met een organisatie over welke werkzaamheid de maatschappij op deze wijze haar afkeuring heeft uitgesproken, in beginsel wordt daarmee de geloofsovertuiging van de aanhang als zodanig niet aangetast. Dat kan betekenen, dat de aanhangers van het ontbonden kerkgenootschap zich, strafbaar als zij ingevolge artikel 140 Wetboek van Strafrecht zijn, als lid van een verboden rechtspersoon, zullen organiseren als een geheim genootschap, dat weliswaar een beperktere actieradius heeft doch tevens moeilijker grijpbaar is. Het kan ook betekenen, dat de aanhang zich «bovengronds» opnieuw organiseert in een nieuwe organisatie, die ook wil gelden als kerkgenootschap en waarvan de werkzaamheid zich zodanig manifesteert dat een hernieuwde ontbinding moeilijk bereikbaar zal zijn. In dat licht bezien zou de ontbinding van een verboden geacht kerkgenootschap niet veel meer betekenis hebben dan het uitspreken van de maatschappelijke verontwaardiging en afkeuring over een kerkgenootschap. Een uitspraak die niet zinloos hoeft te zijn, maar meer ethische en psychologische dan repressieve waarde zal hebben.

Ontbinding van een verboden kerkgenootschap kan gelet op het voorgaande geenszins worden gezien als het middel bij uitstek tot bescherming van de maatschappij tegen de uitwassen van kerkgenootschappelijke werkzaamheid. Activiteiten van het kerkgenootschap zullen normaliter herleidbaar zijn tot de individuele personen of groepen van personen die ze verrichten en zullen voorzover zij in strijd zijn met de strafwet kunnen leiden tot strafrechtelijke vervolging van de daders. En zouden bepaalde vergripen niet aan personen zijn toe te rekenen en wel als werkzaamheid van het kerkgenootschap moeten worden beschouwd, dan bestaat wellicht de mogelijkheid om de bestuurders van het kerkgenootschap ingevolge artikel 51 Wetboek van Strafrecht verantwoordelijk te stellen¹⁴⁷. Hypothetische voorbeelden die in de literatuur en de parlementaire gedachtenwissingen van deze vormen van activiteiten zijn genoemd zijn het brengen van mensenoffers, polygamie, opruiing. Denkbaar zijn bij voorbeeld ook rassendiscriminatie, vormen van terreur en financiële manipulaties. Dergelijke voorbeelden, die alle wijzen op een grote mate van maatschappelijke onaangepastheid van het kerkgenootschap in welks naam deze daden zouden worden bedreven hebben wij in ons onderzoek nochtans niet aangetroffen, evenmin als andere, stelselmatig in de werkzaamheid van een kerkgenootschap verweven delicten.

Kan men nu stellen, dat het commune strafrecht voldoende aangrijpingspunten biedt om onaanvaardbaar gedrag van kerkgenootschappen te bestrijden? Wij aarzelen om deze vraag zonder meer bevestigend te beantwoorden, omdat ons onderzoek, zonder gegevens te hebben opgeleverd die duiden op een stelselmatig criminele werkzaamheid van organisaties, wel heeft uitgewezen dat een organisatie toch ernstige bezwaren kan oproepen doordat haar algemene handelwijze de grenzen van de rechtsorde naderen of zelfs overschrijden. Laten wij onze beschouwing over de Scientology Kerk Amsterdam in herinnering brengen, waarin wij onder meer concluderen dat het algehele functioneren van de organisatie naar onze mening op gespannen voet staat met enkele grondrechten. Nemen wij aan, dat een organisatie niet zo zou behoren te handelen dat zij de vrijheid waaronder zij kan functioneren zelf uitholt en dat zij geen inbreuk

¹⁴⁷ A. W. Heringa en T. Zwart, Wetsontwerp verboden rechtspersonen, *TvO* jaargang 8, nr. 22, blz. 667, bepleiten in relatie tot politieke groeperingen daarenboven de invoering van het zogenaamde fictieve daderschap, waarbij bij delicten door een rechtspersoon gepleegd de bestuurders van de rechtspersoon vervolgd zouden worden tenzij deze zouden kunnen aantonen dat het feit niet aan hun toedoen te wijten is (omkering van de bewijslast). Zij zien deze benadering als een alternatief voor het door hen als paardemiddel betitelde verbod van politieke groeperingen. Deze gedachte zou wellicht ook in relatie tot kerkgenootschappen het overwegen waard zijn.

zou mogen maken op andermans fundamentele rechten, dan zouden er, niettegenstaande op zichzelf geen sprake is van strafbaar handelen, termen kunnen zijn om uit een oogpunt van bescherming van de openbare orde tegen haar op te treden. Dat kan ook het geval zijn, ingeval een organisatie zonder zelf als zodanig voor delicten verantwoordelijk te kunnen worden gesteld wel een zodanig klimaat schept dat aanhangers tot delicten komen en zich gelegitimeerd voelen zulks te doen.

Zo zijn we dan, na argumenten voor en tegen de invoering van een ontbindingsmogelijkheid de revue te hebben laten passeren, op een punt gekomen waarop wij zelf de conclusie uit onze beschouwing dienen te trekken. De argumentatie wegende menen wij niet een stellige opvatting te mogen poneren. Veeleer willen wij volstaan met uit te spreken tot welke benadering wij zouden neigen. Wij hebben aangeduid ons te kunnen indenken, mede in het licht van onze bevindingen, dat zich situaties kunnen voordoen waarin kerkgenootschappen dermate scherp in strijd komen met de openbare orde dat tegenmaatregelen van de maatschappij gerechtvaardigd zijn. Dat neemt echter niet weg, dat deze situaties zich tot heden niet hebben voorgedaan. Afgezien van het feit, dat de mogelijkheid tot ontbinding van een verboden geacht kerkgenootschap slechts een betrekkelijke waarde heeft naast het strafrechtelijk instrumentarium, komt het ons voor dat de nu geldende uitzonderingspositie voor kerkgenootschappen pas beëindigd zou moeten worden indien hetzij in de praktijk hetzij uit de ontwikkeling van de theorie zou blijken dat zij geen voldoende bestaansrecht meer heeft. De argumenten die voor wijziging van deze positie pleiten lijken ons daartoe niet krachtig genoeg. Daar komt bij, dat wij in onze beschouwingen over een aantal onderzochte organisaties blijk hebben gegeven van enig vertrouwen in andere middelen dan juridische om organisaties die in conflict geraken met de maatschappelijke orde tot aanpassing van hun gedrag te bewegen. Alleen al het publiekelijk signaleren van vormen van afwijkend gedrag kan een zodanige functie vervullen, evenals de discussie in de media en voorlichting aan de bevolking. Die overwegingen hebben bij ons de balans doen doorslaan naar de handhaving van de huidige uitzonderingspositie die kerkgenootschappen en genootschappen op geestelijke grondslag ten opzichte van de bepalingen inzake verboden rechtspersoon is toegekend.

In aansluiting daarop veroorloven wij ons ten slotte nog een opmerking over de positie van genootschappen op geestelijke grondslag, in het bijzonder naar aanleiding van het in december 1982 bij de Tweede Kamer ingediende wetsvoorstel 17 725 tot aanpassing van de Boeken 1 en 2 NBW aan de Invoeringswet Boeken 3–6 NBW. De in dit wetsvoorstel voorgestelde herziening van het algemeen deel van het rechtspersonenrecht houdt immers onder meer in dat de uitzonderingspositie, die in de geldende regels mede aan genootschappen op geestelijke grondslag was toegekend, wederom ongedaan wordt gemaakt. Deze genootschappen hebben, volgens de memorie van toelichting¹⁴⁸, de rechtsvorm van een vereniging of stichting, zodat rechtstreekse toepassing van de bepalingen van het algemeen deel van het rechtspersonenrecht mogelijk is. Wij zullen ons niet begeven in een bespreking van alle implicaties van deze stelling, doch stellen ons wel op het standpunt dat deze in onze optiek te ver gaat wanneer zij ook wat betreft de bepalingen betreffende de verboden rechtspersoon de grondwettelijke gelijkshakeling van godsdienst en levensbeschouwing doorbreekt. Zoals wij repressieve maatregelen tegen kerkgenootschappen in relatie willen zien tot de gronden tot beperking van de godsdienstvrijheid zo ook leggen wij de relatie tot dit grondrecht bij zodanige maatregelen tegen genootschappen op geestelijke grondslag. De afweging die ons ten aanzien van kerkgenootschappen tot de mening heeft gebracht om voor deze categorie rechtspersonen een uitzonderingspositie te handhaven zou althans wat de bepalingen betreffende de verboden rechtspersoon aangaat ten aanzien van genootschappen op geestelijke grondslag tot dezelfde uitkomst behoren te leiden.

¹⁴⁸ Kamerstuk 17 725, nr. 3, blz. 54.

4.3.3. De positie van minderjarigen in nieuwe religieuze bewegingen

In de activiteiten tegen nieuwe religieuze bewegingen hebben individuele ouders van (ex-)leden van deze bewegingen voortdurend de stuwende kracht gevormd. Dat gegeven wijst op de aanwezigheid van conflictstof niet alleen tussen ouders en nieuwe religieuze bewegingen, waarbij de opvoeding van het kind en de gezagsuitoefening over het kind in het geding zijn, maar ook tussen ouders en kinderen, waarbij verschillen van inzicht over de wijze van leven en denken tot een confrontatie tussen ouderlijke macht en «kinderlijke» zelfbeschikking voeren. Het spreken over de toetreding van kinderen tot nieuwe religieuze bewegingen wekt de indruk, dat het daarbij uitsluitend of in overwegende mate zou gaan om minderjarige kinderen. Anti-sektenorganisaties brengen echter die beperking geenszins aan. De gevaren, die zij bespeuren, bedreigen in haar visie jonge mensen in het algemeen, of zij nu de meerderjarigheidsgrens hebben overschreden of niet.

Wij zijn van mening de beschouwing in deze paragraaf te moeten toespitsen op de positie van minderjarigen. Niet omdat wij zouden miskennen, dat kinderen ook na het bereiken van de meerderjarigheid deel van het gezin uitmaken en ouders zich verantwoordelijk kunnen achten voor hun ontwikkeling en welzijn. Wij laten ons echter leiden door de overweging, dat de meerderjarigheidsgrens de afsluiting markeert van een periode waarin kinderen juridisch onder de ouderlijke macht vallen. Gezagsuitoefening over persoon en vermogen van het kind is daarmee in beginsel tot een einde gekomen. Moreel moge zij nog aan de orde zijn, doch juridisch niet meer.

In de opmerkingen in dit rapport over leden van nieuwe religieuze bewegingen is in het algemeen geen differentiatie aangebracht naar leeftijdscategorie, zodat hun toepasselijkheid meerderjarigen zowel als minderjarigen geldt. Wat betreft meerderjarigen in het bijzonder behoeft daaraan niets te worden toegevoegd, doch over minderjarigen achten wij enige additionele opmerkingen geboden, gegeven de specifieke rechtspositie waarin deze categorie verkeert. Ons inziens is het gerechtvaardigd daarbij onderscheid te maken tussen de twee wijzen waarop minderjarigen met een nieuwe religieuze beweging te maken kunnen hebben, namelijk door lid van een beweging te zijn geworden respectievelijk doordat hun ouders lid zijn geworden.

Minderjarigen die zelf tot een nieuwe religieuze beweging zijn toetreden

Onder de leden van nieuwe religieuze bewegingen bevinden zich slechts zeer weinig minderjarigen. Deze opvallende vaststelling vloeit voort uit de gegevens die wij over de ledenbestanden van alle onderzochte bewegingen hebben bijeengebracht.

De gemiddelde leeftijd van de leden (circa 30 jaar) blijkt zelfs algemeen ruim boven de meerderjarigheidsgrens te liggen. Sommige bewegingen hebben, afgezien van de (jonge) kinderen van ouders die lid zijn, in het geheel geen minderjarige leden (Hare Krishna, DLM, Verenigingskerk). Bij andere vormen minderjarigen minder dan 10% van het totale ledental (Bhagwan-beweging, Scientology Kerk, TM), terwijl het dan doorgaans om oudere kinderen gaat.

Verscheidene bewegingen stellen formele eisen aan de toetreding van minderjarigen. Zo kunnen bij de Bhagwan-beweging minderjarigen weliswaar sannyasin worden, doch moet de aanvraag daartoe ingeval van jonge kinderen door de ouders worden gedaan en ingeval van oudere kinderen door het kind zelf met schriftelijke toestemming van de ouders. Minderjarigen mogen slechts in de TM-technieken worden geïnstrueerd, indien hun ouders schriftelijk toestemming hebben verleend. De Scientology Kerk verlangt bij de toetreding van minderjarigen eveneens een schriftelijke toestemming van ouders of voogd.

De beslissing van een minderjarige om tot een nieuwe religieuze beweging toe te treden kan scherpe consequenties hebben voor de betrekkingen

tussen hem en zijn ouders. Zij kan gepaard gaan met het plotselinge verlaten van het ouderlijk huis, het aannemen van een sterk van de ouderlijke opvattingen afwijkende levensbeschouwing en het aanvaarden van een geheel nieuw leefpatroon. De onrust en bezorgdheid die daardoor bij de ouders kunnen worden gewekt, mogen geenszins worden onderschat. Veel ouders beoordelen de door hun kind ingeslagen weg als een onjuiste ontwikkeling, die hun kind schade zal berokkenen die het op dat moment niet in staat is te overzien. Juist het gevoel van verantwoordelijkheid voor het welzijn van hun kind brengt hen ertoe zich niet bij de genomen beslissing neer te leggen en pogingen in het werk te stellen om het kind tot andere gedachten te brengen. Naarmate de beslissing scherper wordt afgekeurd en de overtuiging te moeten ingrijpen groter is kunnen de inspanningen, die de ouders zich willen getroosten, toenemen in kracht en hardnekkigheid. Conflicten tussen alle betrokkenen zijn dan vaak niet te vermijden.

Ouders, die zich in de geschetste situatie bevinden, zullen geneigd zijn om, teneinde hun doel te bereiken, hun rechtspositie als ouders ten opzichte van hun minderjarige kind te benadrukken. Veelal zullen zij aanspraak maken op een meer absolute gelding van de ouderlijke macht dan zij onder «normale» omstandigheden gerechtvaardigd zouden hebben geacht. Hoe begrijpelijk het zoeken van steun in het formele recht echter ook moge zijn, toch zullen wettelijke bepalingen hun niet het machtsmiddel bieden om te bewerkstelligen wat hun gezag als ouders niet vermag. Laten wij trachten een beeld te geven van het in dit verband toepasselijke recht.

De verschillen van inzicht tussen de ouders enerzijds en het tot een nieuwe religieuze beweging toegetreden minderjarige kind anderzijds dienen ons inziens vooral te worden gekwalificeerd als een meningsverschil over de opvoeding, dat wil zeggen over de persoon van de minderjarige. Het diepgaande conflict dat zij onder omstandigheden kunnen oproepen laat zich vergelijken met conflicten over de keuze van vrienden, over de beëindiging van een opleiding of over vormen van ongewenst gedrag. Voorzover de toetreding tot een beweging tevens het aangaan van een verbintenis met (soms tijds aanzienlijke) materiële consequenties inhoudt, kan ook de bevoegdheid van het kind om rechtshandelingen te verrichten (handelingsbekwaamheid) een element in het meningsverschil zijn. Ogenschoon stelt de wet ten aanzien van een dergelijk conflict een duidelijke norm, door in absolute termen regels te geven over de ouderlijke macht: iemand is in beginsel tot de 21-jarige leeftijd minderjarig (Boek I, artikel 233 BW) hetgeen betekent dat hij tot dan onder de ouderlijke macht valt (artikel 246 BW) en handelingsonbekwaam is (artikel 234 BW). Met andere woorden gedurende de gehele periode van minderjarigheid zou een kind geen recht hebben om zelfstandig extern werkende beslissingen te nemen. Conflicten over de als voorbeeld genoemde aangelegenheden zouden aldus formeel overeenkomstig de inzichten van de ouders worden beslecht; dezen zouden tevens de nietigheid kunnen inroepen van eventueel aangegane verbintenissen.

De maatschappelijke opvattingen en de rechtspraktijk hebben zich tegenwoordig echter al ver van dit rigide stelsel verwijderd. De ontwikkeling in het denken wordt treffend geformuleerd in het door de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa in 1979 aanbevolen Europees Handvest voor de Rechten van het Kind¹⁴⁹: «Children must not longer be considered as parents's property, but must be recognised as individuals with their own rights and needs» (onderdeel Ia) en «The concept of «parental authority» must be superseded by «parental responsibility», and by a clear description of children's rights as individual family members» (onderdeel IIc). De ouderlijke macht wordt een steeds beperktere strekking

¹⁴⁹ Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa, 31ste zitting, aanbeveling 874 (1979). Het is overigens opvallend, dat in het debat dat op 3 en 4 oktober 1979 aan de aanvaarding van de aanbeveling voorafging, met geen woord werd gesproken over de relatie tussen minderjarigen en nieuwe religieuze bewegingen.

toegekend en verandert van karakter in de richting van ouderlijke verantwoordelijkheid, terwijl het zelfbeschikkingsrecht van minderjarigen aan betekenis wint.

De opvattingen in ons land laten dezelfde ontwikkeling zien als in de Raad van Europa naar voren is gekomen, zij het dat deze nog nauwelijks in nieuwe wettelijke regelen zijn neergeslagen. Zo stelde de commissie-Wiarda, welker rapport¹⁵⁰ de grondslag voor de nieuwe wetgeving op dit gebied beoogde te leggen, in 1970 voor om de term ouderlijke macht te vervangen door het begrip ouderlijk gezag, daarmee tot uitdrukking brengend dat de uitoefening van macht binnen het gezin niet haar legitimatie vindt in een externe factor (de wet) maar in de persoonlijke, wederzijdse relatie tussen ouders en kinderen. Die opvatting houdt in, dat zoals Peters¹⁵¹ het uitdrukke ouderlijk gezag «minder een normatieve en meer een feitelijke aangelegenheid is geworden». De statische ouderlijke macht is vervangen door het dynamische ouderlijke gezag, waarbij de dynamiek in hoge mate wordt bepaald door de ontwikkeling van het kind. De «absolute» zeggenschap van ouders over het onmondige kind verglijdt tot een gelijkwaardige verhouding tussen zelfstandige individuen; het tempo waarin dat gebeurt varieert per geval, afhankelijk van de persoonlijkheidsgroei van het kind. Niettemin is al jaren onomstreden, dat het kind in de regel op het 18de jaar een punt in de ontwikkeling heeft bereikt waarop het in juridische zin geheel zelfstandig kan worden beschouwd: wetsontwerpen ter verlaging van de meerderjarigheidsgrens van 21 naar 18 jaar zijn momenteel bij de Tweede Kamer aanhangig¹⁵².

Zoals ouderlijke macht heden ten dage geenszins meer een absolute gelding heeft, zo ook heeft de handelingsonbekwaamheid al geruime tijd haar absolute karakter verloren. Weliswaar zijn de meeste rechtshandelingen van minderjarigen in formele zin aantastbaar, doch in de praktijk worden zij zelden door een beroep op nietigheid getroffen. Bovendien vertoont de recente jurisprudentie in navolging van de rechtsliteratuur de neiging om een beroep op de nietigheid van een verbintenis vanwege de handelingsonbekwaamheid van de contractspartij te toetsen aan hetgeen in het maatschappelijk verkeer gebruikelijk is. De meeste auteurs¹⁵³ stellen zich op het standpunt, dat de minderjarige geleidelijk handelingsbekwaamheid verwerft, afhankelijk van zijn persoonlijke ontwikkeling en de aard van de verrichte rechtshandelingen. Sommigen kiezen daarbij voor een stapsgewijze toename van rechten gebonden aan concrete leeftijdsgrenzen, anderen preferen veeleer een vloeiende lijn beheerst door beginselen van redelijkheid en billijkheid.

De minderjarige die tot een nieuwe religieuze beweging toetreedt kiest voor een bepaalde levensbeschouwing en oefent daarmee het fundamentele recht op vrijheid van godsdienst uit. Dat hij dit recht bezit staat buiten kijf. Er is immers geen reden om te veronderstellen dat grondrechten slechts op meerderjarigen van toepassing zouden zijn¹⁵⁴. Het gaat erom wanneer

¹⁵⁰ Jeugdbescherming, Rapport van de Commissie-Wiarda, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij 1971.

¹⁵¹ A. A. G. Peters, Maatschappelijke verandering, ouderlijke macht en het recht, in *Ars Aequi* (1976), bladzijde 13.

¹⁵² Het betreft drie wetsontwerpen respectievelijk met betrekking tot het civiele recht, het burgerlijk procesrecht en de ABW (Kamerstuk 15 417), het strafrecht, het strafvorderingsrecht en de kindbescherming (Kamerstuk 15 416) en nogmaals de Kinderbescherming (Kamerstuk 15 974). Zie onder meer over de reacties in de Tweede Kamer: prof. mr. M. Rood-de Boer, Wetgeving met betrekking tot meerderjarigheid, in: *Nederlands Juristenblad*, 21 juni 1980, 25, bladzijden 596-601.

Hoewel de wetsontwerpen al sedert 1979 in behandeling zijn heeft de openbare behandeling in de Tweede Kamer nog altijd niet plaatsgevonden. De oorzaak daarvan moet niet worden gezocht in moeilijkheden betreffende de strekking van de wetsontwerpen, doch hoofdzakelijk in de financiële consequenties die het vervallen van de ouderlijke onderhoudsplicht ten aanzien van 18- tot 21-jarigen heeft (bij voorbeeld in het kader van de studiefinanciering).

¹⁵³ Een goed overzicht van de onderscheidene opvattingen biedt mr. J. A. C. Bartels, *Reflecties over rechten van jeugdigen en handelingsbekwaamheid*, in: *Nederlands Juristenblad*, 22 april 1977, afl. 17, bladzijden 431-436.

¹⁵⁴ In dezelfde zin onder meer: J. M. Boas-Goldbach, *De minderjarige en het verdrag van Rome*, in *Ars Aequi* 30 (1981) 1, bladzijden 1-6.

hij geacht mag worden dit recht zelfstandig uit te oefenen. Op grond van de heersende opvattingen kan het algemene antwoord luiden: zodra hij voldoende geestelijke rijpheid bezit om in staat te zijn zijn eigen levensbeschouwing te bepalen. Deze benadering kan onder meer worden aangetroffen in de in 1975 door een zevental jeugdrechtspecialisten voorgestelde wettelijke bepaling inzake het ouderlijk gezag en de rechten van minderjarigen¹⁵⁵; het tweede lid van die bepaling luidt: «minderjarige kinderen hebben naar de mate van de groei van hun persoonlijkheid het recht zich overeenkomstig eigen inzicht te ontplooien. Dit recht omvat onder meer de keuze op het gebied van: godsdienst, levensbeschouwing,...»

In de Bondsrepubliek Duitsland is het moment waarop de keuzevrijheid van de minderjarige op levensbeschouwelijk gebied wordt erkend geobjectiveerd. Op 12-jarige leeftijd kan de minderjarige niet meer worden verplicht een andere levensbeschouwing te aanvaarden dan waarin hij tot dan toe is grootgebracht (dus zijn ouders te volgen in een verandering van levensbeschouwelijke opvattingen), terwijl hem op 14-jarige leeftijd het recht om zelf zijn levensbeschouwing te kiezen toekomt. Ook de Nederlandse wetgeving kent echter bepalingen, waarin zich reeds een zekere mate van erkenning manifesteert van het recht van minderjarigen op het hebben van een eigen levensbeschouwing. Zo vermeldt Bartels¹⁵⁶, dat minderjarigen al sedert 1923 in het kader van de wettelijke regelingen inzake dienstplichtweigeren worden geacht een te respecteren levensbeschouwing te hebben, onafhankelijk van die van de ouders. Overigens toont ook de jurisprudentie betreffende de aanwijzing van een voogd bij ondertoezichtstelling (artikel 255, lid 3) voorbeelden van het uitdrukkelijk rekening houden met de levensbeschouwing van de minderjarige, ook wanneer deze afwijkt van die van de ouders¹⁵⁷.

Staan de ouders dus machteloos indien hun minderjarig kind tegen hun zin kiest voor een andere levensbeschouwing? Voor zover het om de keuze zelf gaat menen wij, dat hun inderdaad geen machtsmiddelen ter beschikking staan. Zij zullen moeten vertrouwen op hun gezag als ouders. Men bedoelde daarbij, dat de keuze voor een andere levensbeschouwing op zichzelf reeds een aanwijzing kan vormen voor de aanwezigheid van voldoende geestelijke rijpheid om die keuze te maken. Slechts wanneer de keuze duidelijk op onzuivere gronden bepaald zou lijken te zijn – bij voorbeeld door verneende «undue influence» van anderen of door aan gebrek aan rijpheid toe te schrijven onbegrip voor de betekenis van de keuze – zouden pogingen om deze ongedaan te maken op hun plaats zijn.

Nochtans zal de aanvaarding van een levensbeschouwing zich doorgaans tevens uiten in handelingen, die zich lenen voor enige ouderlijke tegenactie. De toetreding tot een levensbeschouwelijke groepering kan het aangaan van een verbintenis vergen, kan tot het verrichten van arbeid ten dienste van de groepering leiden en kan zelfs het verlaten van het ouderlijk huis meebrengen. Dergelijke handelingen zullen niet zelden tot het uitoefenen van de levensbeschouwing kunnen worden gerekend en dus binnen het kader van de godsdienstvrijheid vallen. Nu zouden ouders kunnen ageren door bij voorbeeld de nietigheid van de verbintenis in te roepen of zelfs te trachten hun kind weer onder hun feitelijke gezag te doen terugkeren via aangifte van het delict van de artikelen 279 c.q. 280 Wetboek van Strafrecht¹⁵⁸ (opzettelijke onttrekking van een minderjarige aan het wettig over hem gestelde gezag). In de (rechterlijke) oordeelsvorming, waartoe dergelijke acties nopen, zou echter niet voorbij kunnen worden gegaan aan de mate waarin de rechtsuitoefening door de minderjarige gerechtvaardigd mag worden geacht.

¹⁵⁵ Zeven jeugdrechtspecialisten (Doek, Hoefnagels, Jonkers, Nota, Rood-de Boer, De Ruiter en Slagter), Rechten van jeugdigen en gezag van ouders, in Nederlands Juristenblad, 25 januari 1975, afl. 4, bladzijde 97–104.

¹⁵⁶ J. A. C. Bartels, De persoon van de minderjarige, Van Loghum Slaterus/Tjeenk Willink, herziene 2de druk, 1981, blz. 26.

¹⁵⁷ Zie voor een «vroeg» voorbeeld: Rechtbank Amsterdam 23 mei 1928, NJ 1928, 826.

¹⁵⁸ Ook de toepassing van deze bepalingen is echter tegenwoordig aan aanzienlijke nuanceringen onderhevig, getuige de zogenaamde Sosjale Joenit-uitspraken (laatstelijk HR 16 oktober 1973, NJ 1974, 29) en de parlementaire behandeling van het initiatief-wetsontwerp Haas-Berger/Roethof tot toevoeging van een strafuitsluitingsgrond aan artikel 280 Sr. met betrekking tot zorgvuldige hulpverlening buiten het ouderlijk gezag om (Kamerstukken 16 518): Stb. 1983, 152.

Voor zover bepaalde aangevochten handelingen van de minderjarige samenhang vertonen met diens keuze voor een bepaalde levensbeschouwing, zouden deze handelingen naar mag worden verondersteld in het perspectief van de gemaakte keuze worden beschouwd. De ouders zouden, zoals in de Sosjale Joenit-zaak is gebeurd, hun positie kunnen onderbouwen met een beroep op een ander grondrecht dan de godsdienstvrijheid, namelijk het eerste lid van artikel 8 van de Europese Conventie voor de Rechten van de Mens, waarin onder meer het recht op eerbiediging van het gezinsleven is vastgelegd en dat inderdaad bij die gelegenheid door de Commissie ten gunste van de ouders werd uitgelegd¹⁵⁹. De Commissie vond in het algemeen, dat juist de bescherming van de gezondheid en de zedelijke belangen van het kind vergde dat het kind bij de ouder verbleef, ook al kon dat een inmenging in het privéleven van het kind inhouden. Het lijkt er aldus op, dat hier de grondrechten in artikel 8 en artikel 9 (godsdienstvrijheid) met elkaar kunnen botsen. Ons inziens is dat ingeval van een conflict tussen de ouders en het minderjarige kind echter niet werkelijk het geval, omdat de beide artikelen in het belang van het kind zullen worden toegepast en bovendien zowel de Europese Conventie als het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten een uitleg van de bepalingen verbiedt die de rechten of vrijheden in de verdragsbepalingen gegeven vernietigen of meer beperken dan is voorzien¹⁶⁰.

Voor de ouders zal het dus zeer moeilijk zijn langs juridische weg met succes op te treden tegen de keuze van hun minderjarige kind om tot een nieuwe religieuze beweging toe te treden. Dat betekent dat zij ontwikkelingen die zij tegengesteld achten aan de belangen van hun kind met lede ogen moeten aanzien, hetgeen voor hen een even pijnlijke als droevige ervaring kan zijn. Afgezien van het arsenaal kindbeschermingsmaatregelen – die in dergelijke gevallen in het algemeen niet aan de orde zijn –, voorziet onze wetgeving niet in maatregelen, die een uitweg uit dergelijke conflictsituaties kunnen bieden. De wettelijke regeling, in 1975 voorgesteld door de zeven jeugdrechtspecialisten¹⁶¹, waarin opvoedingsgeschillen tussen ouders en kinderen aan de rechter kunnen worden voorgelegd, lijkt hier slechts weinig soelaas te kunnen brengen.

In de optiek van het voorstel zou de rechter geen directe beslissing in het conflict nemen, doch als onafhankelijke instantie oordelen over de vraag wie van beide partijen bevoegd mag worden geacht tot het nemen van de beslissing. Een dergelijke uitspraak – passend in een systeem waarin de rechtsbevoegdheden van de minderjarige geleidelijk toenemen – zou vooral verzoenend kunnen werken en in het gunstigste geval tot de oplossing van het gerezen conflict kunnen bijdragen, maar zou effect missen indien zij door de in het ongelijk gestelde partij niet zouden worden aanvaard.

Wij hebben ons in het voorgaande bepaald tot de juridische aspecten van de conflictsituatie, die tussen ouders en hun minderjarige kind kan ontstaan, bij toetreding van het kind tot een nieuwe religieuze beweging. Veelal is het echter de beweging zelf, die de derde partij in een dergelijk conflict is. Daarover tot slot enkele korte opmerkingen.

Ons inziens zou een nieuwe religieuze beweging zich, ingeval de toetreding van een minderjarige tot moeilijkheden met het ouderlijk huis leidt, door tenminste drie overwegingen moeten laten leiden.

¹⁵⁹ Zaak 6753/74, X en Y v. Nederland, D & R (1975), bladzijde 118; idem NJ 1975, 474.

Overigens had in dit geval juist de minderjarige zich op artikel 8 beroepen, stellende dat haar recht op een privéleven ten onrechte ondergeschikt was gemaakt aan het recht van haar ouders om haar thuis te houden.

¹⁶⁰ Een voorbeeld van dat laatste biedt HR 1 juli 1982, NJ 1983, 201 (zie ook Nederlands Juristenblad, 14 augustus 1982, afl. 28, bladzijde 815), waarin het beroep van de vader van een 17-jarig Marokkaans meisje dat onder toezicht was gesteld op het recht om de eigen cultuur te beleven en godsdienst te belijden (artikel 27 Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten) zo werd uitgelegd dat de uitoefening van het recht niet de rechten en vrijheden van anderen – in casu het meisje – mag aantasten.

¹⁶¹ Zeven jeugdrechtspecialisten, t.a.p.

In de eerste plaats mag haar juridisch niets te verwijten zijn. Dat betekent, dat haar zeker niet het verwijt mag treffen zich schuldig te hebben gemaakt aan opzettelijke onttrekking van een minderjarige aan het wettig over hem gestelde gezag (strafbaar ingevolge de artikelen 279 en 280 Wetboek van Strafrecht). Bovendien doet zij er verstandig aan om voor formeel aantastbare rechtshandelingen van de minderjarige toestemming van de ouders te verkrijgen. Weliswaar zullen dergelijke rechtshandelingen niet als vanzelf voor nietigheid in aanmerking komen indien zij zouden worden aangevochten, terwijl gevestigde religieuze bewegingen dikwijls ook geen toestemmingsvereisten stellen, doch het volgen van de formele weg kan haar de moeilijkheden, die licht kunnen voortvloeien uit het ontbreken van algemene maatschappelijke acceptatie, besparen.

In de tweede plaats behoort haar opstelling ethisch geen bedenkingen op te roepen. Dat houdt in dat haar wervingsactiviteiten zich niet op te jonge kinderen mogen richten en voorts eerlijke voorlichting dienen te bevatten.

Verder mag zij de belangen van de minderjarige niet ondergeschikt aan de hare maken, hetgeen betekent dat de geestelijke ontwikkeling van haar minderjarige leden haar een zorg behoort te zijn.

In de derde plaats dient zij het uiterste te doen om een bevredigende relatie met de betrokken ouders te bewerkstelligen. Door openheid te betrachten over haar opvattingen, doelstellingen en leef- en werkwijze zal zij althans veel onzekerheid, die mede aan de basis van de aversie tegen haar ligt, kunnen wegnemen. Zeker wanneer ouders er duidelijk blijk van geven grote moeite te hebben met de keuze van hun kind, moet zij het als een morele plicht beschouwen een dialoog met de ouders tot stand te brengen. Juist haar marginale maatschappelijke positie mag haar ertoe bewegen in dit opzicht meer te doen dan andere bewegingen zouden opbrengen. Zij dient dit, gegeven onze eerdere vaststelling dat juist de negatieve opstelling van vele ouders tot haar stigmatisering heeft geleid, ook als puur eigen belang te onderkennen.

Wij noemen deze overwegingen enigszins ten overvloede teneinde aan te duiden dat ook voor de nieuwe religieuze bewegingen mogelijkheden bestaan om conflicten te vermijden. Zouden wij de overtuiging hebben gekregen, dat onze opmerkingen in genen dele overbodig waren, dan zou de algemene teneur van dit rapport aanzienlijk van de huidige hebben afgeweken.

Minderjarige kinderen van leden van nieuwe religieuze bewegingen

Tot de nieuwe religieuze bewegingen, waarvan de leden voor een deel in communaal verband leven behoren enige leden met kleine kinderen. In totaal bedraagt het aantal kleine kinderen dat aldus binnen het verband van zo'n beweging opgroeit niet meer dan enkele tientallen.

De Bhagwan-beweging telt de meeste, Hare Krishna en de Verenigingskerk elk minder dan tien. Globaal gesproken, groeien de kinderen binnen de Hare Krishna-beweging in de grootste beslotenheid op. In de regel verblijven zij in de gemeenschap op het Belgische Krishna-landgoed Radhadesh bij Septon. Ook de kinderen, die in de Bhagwan-commune De Stad Rajneesh (Heerde) wonen, leven in een betrekkelijk isolement doch, gegeven de grotere openheid van de beweging, in mindere mate dan de Hare Krishna kinderen. Beide laatstgenoemde bewegingen streven ernaar om de kinderen van hun leden onderwijs te doen volgen binnen de eigen gemeenschap met inachtneming van hun eigen opvattingen. De Bhagwan-beweging is daarin het verst gevorderd en beschikt inmiddels over een schoolje voor ongeveer 15 kinderen in De Stad Rajneesh (met een vrij «normaal» lesprogramma) terwijl ook in Grada Rajneesh (Egmond) plannen in ontwikkeling zouden zijn.

De voornemens van Hare Krishna zijn nog niet tot uitvoering gekomen omdat het aantal kinderen niet toereikend was. De leerplichtige kinderen volgen tot nu toe onderwijs op een Krishna-school in Frankrijk.

De overige onderzochte bewegingen ontplooiën in dit opzicht geen activiteiten, althans niet in ons land. In landen als Denemarken en ook de Verenigde Staten beschikt bij voorbeeld de Scientology Kerk wel over onderwijsvoorzieningen voor jongere kinderen, doch deze zijn beperkt tot de grotere internationale centra waaraan «internaten» zijn verbonden.

Tijdens ons onderzoek hebben wij geenszins de indruk gekregen, dat (kleine) kinderen van ouders, die tot een nieuwe religieuze beweging behoren, door de opvattingen en leefwijze ernstige moeilijkheden zouden ondervinden.

Hoewel wij enkele malen door familieleden van gezinnen, die zich in deze situatie bevonden, werden geattendeerd op de nadelige gevolgen die met name kinderen dreigen te ondervinden van een voortdurende confrontatie met de afwijkende normen en gedragingen van de betrokken bewegingen, hebben wij zelf geen indicaties gevonden die de geuite bezorgdheid zouden rechtvaardigen. Wij hebben voorts kennis genomen van enige gevallen, waarin het tot een scheuring in het gezin kwam doordat een van de ouders lid van een nieuwe religieuze beweging werd of bleef terwijl de ander daarvan afstand nam. De somtijds daarop gevolgde echtscheidingsprocedures vertoonden te veel onderlinge verschillen om gevolgtrekkingen toe te laten over de algemene opstelling van de rechter ten aanzien van de toewijzing van de kinderen in dit soort gevallen.

De enige beweging die voorzover ons bekend ooit voorwerp is geweest van activiteiten uit het oogpunt van kindbescherming is een groep, waarvan althans ons onduidelijk is in hoeverre hij tot de categorie nieuwe religieuze bewegingen kan worden gerekend, gegeven de klaarblijkelijke vaagheid dan wel afwezigheid van een gemeenschappelijke levensbeschouwing: de zogenoemde T'ai Chi-groep¹⁶². De vermeende geestelijke en lichamelijke verwaarlozing van kinderen vormde voor het Openbaar Ministerie in Amsterdam aanleiding op 7 oktober 1983 een twintigtal kleine kinderen aan het gezag van de ouders-groepsleden te onttrekken en vervolgens een aantal van hen voorlopig toe te vertrouwen aan de raad voor de kindbescherming (krachtens artikel 272 Boek 1 BW). Nadat de rechtbank de beslissing van de officier van justitie ten aanzien van die kinderen nog had bekrachtigd kwam de raad voor de kindbescherming echter al spoedig tot de slotsom dat er onvoldoende reden was om de kinderen aan het ouderlijk gezag onttrokken te houden en werd van nadere maatregelen afgezien.

De beoordeling van deze gang van zaken zij aan andere instanties overgelaten. Wij bepalen ons tot de vaststelling, dat de opzienbarende actie van de Amsterdamse officier weliswaar het oogmerk had om de belangen van de betrokken kinderen te dienen, doch door haar karakter («gedwongen ontheffing») de ouders en door de wijze van uitvoering de gehele groep stigmatiseerde. Op zichzelf moge het juist worden geacht, dat het Openbaar Ministerie van haar wettelijke bevoegdheden gebruik maakt indien de omstandigheden waarin kinderen verkeren tot ingrijpen nopen. De feiten die na de actie op 7 oktober aan het licht zijn getreden wekken enige twijfel aan de zuiverheid van de tevoren gemaakte afweging. Wij oordelen het wenselijk, dat spoedig een helder inzicht wordt geboden in het proces, dat tot de beslissing om op te treden heeft geleid, en in de gebeurtenissen nadien. Opening van zaken zal wellicht de schijn van onzorgvuldigheid kunnen wegnemen, die door het uitblijven van nadere maatregelen het opereren van het Openbaar Ministerie in deze zaak allengs is gaan omgeven.

¹⁶² Zie over de vermeende opvattingen van de groep: Trouw van 11 oktober 1983, waarin dr. R. Kranenburg de denkbare beelden van de groepsleider associeert met die van de Russische denkers Gurdjieff en Ouspensky; en dr. P. Schnabel, Knoeien met kinderen, in: Maandblad Geestelijke Volksgezondheid 38 (1983) 11, blz. 1264–1265, die nog andere invloeden meent te ontwaren (Scientology) en overigens vindt dat de groep eigenlijk «een sekte in wording» is, met een charismatische leider, een vrijwel dagvullend programma en een steeds complexer wordende leer. Waarop deze uitspraak precies berust wordt echter uit het stuk niet geheel duidelijk.

Op zich kan een kindbeschermingsmaatregel in individuele gevallen geboden zijn, maar de «T'ai Chi-affaire» laat in onze ogen zien hoe gemakkelijk een kindbeschermingsmaatregel, die weliswaar formeel individueel gericht is doch in materiële zin een collectief karakter draagt, de betrokken beweging als zodanig kan raken. Het gaat niet alleen meer om kinderen die gevaar lopen maar ook om een beweging die er een zodanig denk- en gedragspatroon op na zou houden dat kinderen daarvan de dupe kunnen worden. Betreft het een (nieuwe) religieuze beweging, dan kunnen daarmee de inhoud, de waarde en het belijden van de geloofsleer van de beweging in het geding worden gebracht. Onder omstandigheden kan dat nauwelijks worden vermeden, wanneer de toepassing van de leer onmiskenbaar amorele dan wel onwettige trekken laat zien (zoals vormen van stelselmatige kindermishandeling of exploitatie van kinderen), doch in de regel zal dan ook aanleiding bestaan tot het treffen van andere sancties dan alleen op het gebied van de kindbescherming. Men hoede zich echter voor een ontwikkeling waarin al te voortvarend het welzijn van kinderen in een religieuze beweging en de opvattingen van die beweging met elkaar in verband worden gebracht. Een kindbeschermingsmaatregel behoort niet aan de orde te zijn – zulks impliceert de vrijheid van godsdienst – als het verblijf van een kind in een religieuze beweging op zichzelf niet bevorderlijk zal worden geoordeeld voor diens ontwikkeling. Een dergelijke maatregel behoort in beginsel te zijn ingegeven door een objectiveerbare redengeving waarin de belangen van het kind en somtijds het tekortschieten van de ouders centraal staan.

Laten wij ter illustratie van deze opvatting onze opmerkingen in herinnering brengen met betrekking tot de jonge kinderen die deel uitmaken van de Hare Krishna-beweging (blz. 94–95). Dat deze besloten «kloostergemeenschap» de meest ideale omgeving vormt voor opgroeiende kinderen achten wij aan enige twijfel onderhevig. Daarmee is niets denigrerends bedoeld aan het adres van de beweging. Er is alleen op gewezen, dat èn het besloten karakter van de gemeenschap èn de sterke afwijking van opvattingen en gedragingen van de gemeenschap ten opzichte van de buitenwereld factoren kunnen zijn die een maatschappelijke integratie van een kind kunnen belemmeren. Als alleen op grond van die overweging een kindbeschermingsmaatregel zou worden getroffen, dan zou deze niet alleen de intentie hebben de belangen van het kind te dienen, maar ook de levensstijl van de beweging diskwalificeren: een afwijkende levensstijl zou mogen, zolang er geen kinderen bij zijn betrokken.

Volgens artikel 245 Boek 1 BW zijn ouders verplicht hun minderjarige kinderen te verzorgen en op te voeden. Hoe dat moet gebeuren schrijft de wet echter niet voor. Dat ouders hun kinderen mogen grootbrengen overeenkomstig hun levensbeschouwelijke opvattingen wordt nochtans door niemand weersproken. Het beginsel is overigens uitdrukkelijk neergelegd in de internationale verdragsbepalingen, die in de noot op blz. 94 zijn aangehaald, en is nog eens herhaald in de VN-Verklaring uit 1981 inzake de uitbanning van alle vormen van onverdraagzaamheid en discriminatie op grond van godsdienst of levensovertuiging¹⁶³.

De vrijheid van ouders om hun minderjarige kinderen in levensbeschouwelijk opzicht zo op te voeden als hun goeddunkt vindt generlei beperking in het karakter en de inhoud van de levensbeschouwing. Haar karakter en inhoud doen eenvoudig niet ter zake. Nochtans kan de levensbeschouwing ook niet worden aangevoerd om zich aan dwingende wettelijke voorschriften, zoals ingevolge de Leerplichtwet, te onttrekken.

¹⁶³ Artikel 5, lid 1 van deze Verklaring luidt: «The parents or, as the case may be, the legal guardians of the child have the right to organize the life within the family in accordance with their religion or belief and bearing in mind the moral education in which they believe the child should be brought up».

Van belang in dit verband is ook het vijfde lid van artikel 5: «Practices of a religion or belief in which a child is brought up must not be injurious to his physical or mental health or to his full development, taking into account article 1, paragraph 3, of the Present Declaration». (De laatste verwijzing doelt op de algemene beperkingsgrond inzake de uitoefening van godsdienst.)

Het andere (en soms aanvullende¹⁶⁴) externe vangnet (naast dwingende wettelijke voorschriften) bieden de wettelijke kindbeschermingsmaatregelen (ondertoezichtstelling, ontheffing en ontzetting uit de ouderlijke macht en de in dit kader te treffen voorlopige voorzieningen). De toepassing van deze maatregelen wordt weliswaar beheerst door de specifieke criteria daartoe in de desbetreffende wetsbepalingen gegeven, doch kan in botsing komen met de levensbeschouwelijke opvattingen van de ouders, voorzover zij een doel dient dat daarmee niet strookt.

De vrijheid van godsdienst wordt hier gestuit door de algemene beperking die de formele wetgeving inzake de kindbescherming inhoudt. De conflicten in dit verband spitsen zich meestal toe op het al dan niet onthouden aan jonge minderjarigen van een medische behandeling. Moeilijkheden dienaangaande hebben wij trouwens bij de onderzochte religieuze bewegingen niet aangetroffen¹⁶⁵; wel zijn ze voorgekomen bij een oudere beweging als het Wachttorens Genootschap (Jehova's Getuigen) en in bepaalde orthodox-christelijke bewegingen¹⁶⁶. Het respect voor de levensbeschouwing pleegt in dergelijke gevallen tot een omzichtige toepassing van kindbeschermingsmaatregelen te leiden. Ons inziens terecht, niet alleen omdat kindbeschermingsmaatregelen, zoals al opgemerkt, niet behoren te worden gebruikt (misbruikt) om al te lichtvaardig afwijkende levensbeschouwelijke normen te corrigeren, maar ook omdat deze maatregelen, zoals ook Rood-de Boer¹⁶⁷ heeft gesteld, in wezen oneigenlijk worden toegepast als zij de strekking hebben om een medische behandeling af te dwingen. Maatregelen als deze behoren slechts in de extreme situaties, waarin de in de wet gestelde criteria duidelijk worden vervuld voor toepassing in aanmerking te komen. Worden zij in dergelijke gevallen gebruikt, dan mag men met recht aannemen, dat een situatie aan de orde is waarop het aangehaalde artikel 5, lid 5 van de VN-declaratie betrekking heeft.

4.3.4. De toelating van buitenlandse leden van nieuwe religieuze bewegingen

Nieuwe religieuze bewegingen dragen veelal, zo moge uit hoofdstuk 3 zijn gebleken, een internationaal karakter. De samenhang tussen hun nationale vestigingen brengt mee, dat de actieradius van leden dikwijls niet tot de grenzen van het eigen land beperkt is. Taken binnen de beweging (bij voorbeeld op organisatorisch of administratief gebied) of vóór de beweging (zoals zending of fondsenwerving) dan wel faciliteiten die de beweging slechts op enkele plaatsen biedt (zoals cursussen) voeren menig lid voor kortere of langere tijd naar andere landen. Zo verblijven verscheidene Nederlandse leden van nieuwe religieuze bewegingen in het buitenland, terwijl ook nogal eens buitenlandse leden in ons land verblijf houden. In het algemeen blijkt dat laatste weinig moeilijkheden op te leveren. De regels in het kader van de vreemdelingenwetgeving vormen voor de

¹⁶⁴ Men denke aan Hof Den Haag 26 februari 1930, waarin een ontzetting uit de ouderlijke macht werd uitgesproken, omdat de ouders hun kind op grond van hun godsdienstige opvattingen stelselmatig verhinderden onderwijs te volgen. Een recent opzienbarend voorval, waarin minderjarige kinderen in verband met de geloofsbeleving van de ouders voor enkele weken aan de leerplicht werden onttrokken doch waarin het niet tot een maatregel van kindbescherming kwam, is de gebedssamenkomst die een aantal gezinnen in Harderwijk eind 1980 hield waarbij enige weken gezamenlijk in een zelfgekozen volkomen isolement werden doorgebracht; zie Trouw, 14 november 1980; Zwolsche Courant, 25 november 1980.

¹⁶⁵ Wel moge gewezen worden op een voorbeeld uit de Engelse literatuur, waarin de opname in een ziekenhuis wordt beschreven van vier kleine kinderen die leden aan extreme ondervoeding als gevolg van een zeer streng dieet dat in de nieuwe religieuze beweging waarin zij verbleven werd toegepast. Zie I. F. Roberts, R. I. West, D. Ogilvie en M. J. Dillon, Malnutrition in infants receiving cult diets: a form of child abuse, in: British Medical Journal 6159 (februari 1979), blz. 296-298.

¹⁶⁶ Zie hierover onder meer J. E. Doek, Polio: Ook een zaak voor justitie, in: Maandblad Geestelijke Volksgezondheid 1978, nr. 10, blz. 644.

¹⁶⁷ M. Rood-de Boer, Besluitvorming in de gezondheidszorg voor minderjarigen, in: Maandblad Geestelijke Volksgezondheid, 1983, nr. 2, blz. 143.

betrokken bewegingen een gegeven, waarop zij zich hebben ingesteld. De Verenigingskerk bij voorbeeld volgt ten aanzien van haar veelvuldig in ons land verkerende buitenlandse leden een vaste procedure, waarbij melding plaats vindt bij de Utrechtse politie en het verblijf in de regel niet langer voortduurt dan drie maanden (de «vrije termijn» ingevolge artikel 8 Vreemdelingenwet juncto 46 Vreemdelingenbesluit).

Toch doen zich soms problemen voor, waarbij van overheidswege afwijzend op verzoeken tot toelating wordt beschikt. Twee daarvan betroffen de TM-beweging en brachten de subcommissie ertoe aan de staatssecretaris van justitie opheldering te vragen over het gevoerde beleid, niet alleen met betrekking tot de aanvragen van TM maar ook inzake aanvragen van nieuwe religieuze bewegingen in het algemeen.

Het antwoord van de staatssecretaris van 1 september 1983¹⁶⁸ bevestigde in de eerste plaats hetgeen reeds van de zijde van TM was meegedeeld. In 1981 had TM een aanvraag voor een machtiging tot voorlopig verblijf ingediend ten behoeve van de leider van de beweging Maharishi Mahesh Yogi en een medewerker, die naar Nederland waren genood om bijstand te verlenen bij de ontwikkeling van een nieuwe cursus. Justitie had zich om advies gewend tot de minister van volksgezondheid en milieuhygiëne. Uit het advies had men, aldus de staatssecretaris, kunnen afleiden, «dat in toenemende mate personen, die zijn aangesloten bij richtingen waarvan deze persoon vertegenwoordiger is en die zich eveneens religieus afficheren, zich op het terrein van de geestelijke volksgezondheid begeven». «Gelet op de onoverzichtelijke situatie met betrekking tot de gehanteerde technieken op het gebied van de geestelijke gezondheidszorg», zo vervolgde de bewindsvrouw, «werd elke potentiële vergroting van deze onoverzichtelijkheid ongewenst geacht». De aanvraag was daarop afgewezen.

In 1983 was ook een tweede aanvraag van TM afgewezen, ditmaal betrekking hebbende op een machtiging tot voorlopig verblijf van een groep buitenlanders die in Wassenaar de vier maanden durende TM-teachers training course wilden volgen. Volksgezondheid had geen termen gezien op haar eerdere standpunt terug te komen, terwijl de toelating volgens Justitie bovendien niet zou hebben gestrookt met het uitgangspunt bij het toelatingsbeleid voor het volgen van niet-wetenschappelijk onderwijs in Nederland (namelijk dat Nederland voor de desbetreffende studie het meest aangewezen land is en dat de vreemdeling met die studie een positieve bijdrage aan de ontwikkeling van zijn land kan leveren¹⁶⁹).

Afgezien van de starheid van de opstelling van Justitie in het tweede geval – waarin sprake was van een cursus die de drie maanden-termijn slechts één maand overschreed en waarin de aanvrager duidelijk garanties had gegeven voor het verblijf en de terugkeer van de cursisten – trof ons vooral de motivering, in beide gevallen voortvloeiende uit de advisering van Volksgezondheid: de onwenselijkheid van elke mogelijke vergroting van de onoverzichtelijkheid qua gehanteerde technieken op het gebied van geestelijke volksgezondheid.

Deze overweging trof ons te meer, daar zij blijkens mededelingen van de staatssecretaris over het algemene toelatingsbeleid inzake nieuwe religieuze bewegingen ook op andere bewegingen werd toegepast. «Bij mijn ministerie» aldus de staatssecretaris, «is een achttiental bewegingen¹⁷⁰ bekend waarvan de leden een beroep hebben gedaan op de Vreemdelingenwet. Eén van die bewegingen (Children of God) zou inmiddels zijn opgeheven.

¹⁶⁸ De brief van de subcommissie van 1 juni 1983 en het antwoord van de staatssecretaris liggen ter inzage op het commissiesecretariaat.

¹⁶⁹ Vreemdelingencirculaire, B 14, paragraaf 3.2, sub a.

¹⁷⁰ Deze bewegingen waren, aldus de staatssecretaris: «De Kerk van Satan, Verenigingskerk Nederland (Moonsekte), Stichting Antwoord (bijbelzending Oost-Europa), «De Bijbel Spreekt», Scientology Church, Beweging der Focolari, «Ananda Marga», Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie, Stichting Kriya-Yoga Meditatie, Stichting Oost West Centrum, Hare Krishna, Stichting 3HO, Stichting Jeugd met een Opdracht, Stichting Children of God, «Soefi»-beweging, Bahai, Stichting Jezuskinderen, Mormonen.».

Omtrent drie bewegingen is vanwege dit ministerie advies gevraagd van de minister van volksgezondheid en milieuhygiëne. De verkregen adviezen herhaalden het eerder ingenomen standpunt uit 1981». Dit soort organisaties, zo had volgens de staatssecretaris haar ambtgenoot van welzijn, volksgezondheid en cultuur daaraan toegevoegd, «ontplooiën therapeutische activiteiten buiten het gevestigde kader van de geestelijke gezondheidszorg. Dit maakt het voor de inspectie voor de geestelijke volksgezondheid zeer moeilijk om toezicht te houden op de kwaliteit van de geleverde zorg, die valt buiten het wettelijke kader waarbinnen de inspectie haar werk moet verrichten». Dat had de bewindsvrouw van justitie tot de conclusie geleid «dat door deze activiteiten geen enkel Nederlands belang voor de geestelijke gezondheidszorg wordt gediend, mede omdat het vrijwel onmogelijk is om bij dit soort buiten alle kaders functionerende organisaties de belangen van psychiatrische patiënten te beschermen».

De opstelling van Volksgezondheid in de uitgebrachte adviezen heeft ons enigszins wonderlijk aangedaan. Terwijl het volksgezondheidsbeleid tegenwoordig de keuzevrijheid van de burger benadrukt en dat tot uiting doet komen in het gedogen van een vrije beroepsuitoefening in de volksgezondheid – zij het met inachtneming van (voorgenomen) regels inzake titelbescherming en voorbehouden handelingen –, blijkt het ministerie van welzijn, volksgezondheid en cultuur in het kader van het toelatingsbeleid inzake vreemdelingen toch een taak te zien in de bescherming van burgers tegen de mogelijke uitwassen van het gekozen systeem. Moet hieruit worden afgeleid, dat Volksgezondheid in het algemeen op het standpunt staat dat vreemdelingen, die hier te lande in de gezondheidszorg werkzaam wensen te zijn in een sector (de «alternatieve» sector), die buiten de actieradius van het staatstoezicht ligt, niet toegelaten zouden dienen te worden uit een oogpunt van bescherming van patiëntenbelangen? Als dat zo zou zijn, is de veronderstelling dan gewettigd dat Volksgezondheid in feite vindt dat de bemoeienissen van het staatstoezicht zich in het algemeen ook zouden moeten uitstrekken tot het gehele terrein van de («reguliere» en «alternatieve») gezondheidszorg? Zo neen, is het dan niet inconsistent om de bescherming van patiëntenbelangen wel te gebruiken als argument in de advisering van Justitie ter zake van het te voeren toelatingsbeleid? Het komt ons wenselijk voor, dat de staatssecretaris van welzijn, volksgezondheid en cultuur over deze vragen opheldering zal verschaffen. Vooralsnog zijn wij geneigd vraagtekens te plaatsen bij de adviserende rol in dezen.

Ook het beleid van Justitie heeft bij ons echter vragen opgeroepen, over de behandeling van leden van zowel nieuwe religieuze bewegingen als religieuze bewegingen in het algemeen.

Justitie voert al geruime tijd een restrictief vreemdelingenbeleid vanwege de Nederlandse bevolkings- en werkgelegenheidssituatie. Afgezien van verplichtingen uit internationale overeenkomsten komen vreemdelingen slechts voor toelating in aanmerking als er sprake is van klemmende redenen van humanitaire aard (waaraan wij hier voorbij zullen gaan¹⁷¹) en als hun aanwezigheid een wezenlijk Nederlands belang dient¹⁷².

¹⁷¹ Er kunnen zich gevallen voordoen, waarin de komst van de vreemdeling naar ons land wordt ingegeven door de gegronde vrees voor vervolging in het eigen land vanwege zijn geloofsovertuiging. Doet hij een beroep op het vluchtelingenrecht (artikel 15, c.q. artikel 22, lid 2 Vreemdelingenwet) dan kunnen klemmende redenen van humanitaire aard in aanmerking komen. Men denke bij voorbeeld aan vreemdelingen behorende tot de – overigens op de lijst van achttien (nieuwe) religieuze bewegingen voorkomende – Bahai, een religieuze beweging die in Iran aan vervolging bloot staat.

¹⁷² Weliswaar bepaalt het vijfde lid van artikel 11 Vreemdelingenwet, dat een verblijfsvergunning slechts kan worden geweigerd «op gronden aan het algemeen belang ontleend», doch sedert bij KB van 27 maart 1974, nr. 70 werd uitgesproken, dat de weigeringsgrond zo mag worden uitgelegd dat het verblijf een wezenlijk Nederlands belang moet dienen, wordt aan de bepaling een beperkte uitleg gegeven. Zie ook de Notitie vreemdelingenbeleid, Kamerstuk 15 649, nr. 1–2, blz. 8. De vreemdeling moet zelf aannemelijk maken dat met zijn verblijf in ons land een wezenlijk Nederlands belang wordt gediend. Justitie laat zich bij de toetsing van diens argumentatie dikwijls door het desbetreffende «vakdepartement» adviseren.

Nu heeft de eerderevermelde brief van de staatssecretaris van justitie de indruk gewekt dat nieuwe religieuze bewegingen wat betreft de toelating van hun buitenlandse leden als een afzonderlijke categorie worden behandeld waarvoor bijzondere regels gelden. Citeren wij nogmaals de staatssecretaris: «In de loop van de jaren zeventig, toen vele van deze groeperingen zich begonnen te manifesteren in de Nederlandse samenleving, is onder het in die tijd heersende minder restrictieve toelatingsbeleid aan enigen onder hen een aantal soepele voorwaarden gesteld, waaronder zij leden van hun groepering naar Nederland konden laten komen. Toentertijd diende naast de procedure van een machtiging tot voorlopig verblijf (voorzover nodig) slechts te worden voldaan aan het vereiste van een retourwaarborg (vervoersticket en/of bankgarantie) en een verzekering tegen ziektekosten. Deze voorwaarden verhouden zich niet meer met de huidige situatie en het daarmede verband houdende restrictieve toelatingsbeleid. Aan een inventarisering van de bestaande bewegingen en de daaraan thans te stellen voorwaarden voor toelating van hun leden in Nederland wordt te mijner departement reeds de nodige aandacht besteed».

Het is ons niet geheel duidelijk wat het ministerie met de aangekondigde inventarisatie van nieuwe religieuze bewegingen beoogt. Houdt deze maatregel verband met de negatieve beoordeling van het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen en zal de inventarisatie een «zwarte lijst» van bewegingen moeten opleveren, die wat betreft de toelating van buitenlandse leden op een extra kritische benadering van de overheid mogen rekenen? Zo ja, dan achten wij het wenselijk dat de staatssecretaris zowel een duidelijke motivering van dit standpunt zal geven als zal duidelijk maken welke maatstaven ten aanzien van de toelating van buitenlandse leden zouden worden aangelegd. Op basis van onze bevindingen vermogen wij niet in te zien waarom leden van nieuwe religieuze bewegingen als categorie een ongunstiger behandeling zouden verdienen dan anderen.

Indien de inventarisatie generlei intentie tot aparte behandeling van de groep nieuwe religieuze bewegingen zou dienen, ontgaat ons de noodzaak van deze maatregel.

Nochtans zouden wij ons kunnen voorstellen, dat een overzicht van nieuw optredende religieuze bewegingen enige zin heeft in een toelatingsbeleid, waarin de overheid zich rekenschap geeft van de bijzondere positie die bewegingen op godsdienstige of geestelijke grondslag in het algemeen in de rechtsorde innemen.

De eisen die de uitoefening van godsdienst of levensovertuiging stelt kunnen immers onder omstandigheden botsen met de onverkorte regels van het «normale» toelatingsbeleid. Wij hebben evenwel noch de indruk dat een zodanig specifiek beleid wordt gevoerd noch dat nieuwe religieuze bewegingen – zo dat het geval zou zijn – binnen dat beleidskader een plaats zouden vinden.

Dat brengt ons op de tweede reeks van vragen die de brief van de staatssecretaris heeft doen rijzen, vragen die een meer fundamenteel karakter dragen. Aanvragen van (nieuwe) religieuze bewegingen om een buitenlands lid tot ons land toe te laten kunnen een religieuze achtergrond hebben. Met name indien zij vreemdelingen betreffen aan wie een geestelijke functie binnen de geloofsgemeenschap in Nederland wordt toegedacht, dienen zij in nauwe samenhang te worden gezien met de godsdienst uitoefening, het belijden van godsdienst. Ons inziens speelt het element godsdienstvrijheid in het algemeen een aanmerkelijk geringere rol ten aanzien van personen die toelating tot ons land nastreven, teneinde deel te nemen aan cursusactiviteiten dan wel evangelisatie-arbeid. Om die reden menen wij onze verdere beschouwing te mogen toespitsen op de positie van vreemdelingen die voor een leidinggevende geestelijke functie in aanmerking komen. Het aanstellen van geestelijke functionarissen naar eigen goeddunken is een typerend element van de autonomie die religieuze bewegingen in interne zaken genieten krachtens het beginsel van scheiding

tussen kerk en staat. Daarenboven mag men aannemen dat het ook een van de facetten is van het belijden van godsdienst¹⁷³.

Tal van nieuwe religieuze bewegingen in ons land zijn niet meer dan kleine onderdelen van internationale bewegingen en beschikken niet of nauwelijks over opleidingsfaciliteiten voor leidinggevende functionarissen. Dat betekent dat hetzij Nederlanders in het buitenland opgeleid moeten worden teneinde hen op leidinggevende functies binnen de gemeenschap in Nederland toe te rusten hetzij buitenlandse leden moeten worden aangetrokken om geestelijke leiding te geven.

In de brief van de staatssecretaris van justitie hebben wij node een passage over dit aspect van de toelating van buitenlandse leden van nieuwe religieuze bewegingen gemist. Integendeel, de regels van het restrictieve toelatingsbeleid lijken, zeker ten aanzien van die bewegingen, die activiteiten met een psychotherapeutisch karakter zouden ontplooiën juist met extra scherp te worden gehandhaafd.

Betekent dit, dat de eisen die het belijden van godsdienst somtijds stelt in het vreemdelingenbeleid geen rol van betekenis spelen? Het komt ons voor dat deze vraag bevestigend moet worden beantwoord. Afgezien van de brief van de staatssecretaris, baseren wij deze veronderstelling niet zozeer op de behandeling van de eerdergenoemde aanvragen van de TM-beweging – die hoewel zij in de brief impliciet als religieus wordt bestempeld zichzelf uitdrukkelijk niet als zodanig presenteert en zich in dit verband ongetwijfeld niet op argumenten van levensbeschouwelijke aard zal hebben beroepen –, als wel op het beleid inzake de toelating van buitenlandse islamitische voorgangers/godsdienstleraren (imams).

De islamitische geloofsgemeenschap in Nederland is in zoverre niet met de door ons behandelde nieuwe religieuze bewegingen te vergelijken, dat zij deel uitmaakt van een van de grote godsdienstige stromingen en in ons land inmiddels qua omvang de derde godsdienst is geworden. In dit opzicht is zij echter wel met die bewegingen vergelijkbaar, dat zij voorhands – zolang hier te lande nog geen opleidingsfaciliteiten bestaan – voor haar geestelijke leiders is aangewezen op vreemdelingen. Laten wij teneinde een referentiekader te scheppen het beleid inzake de toelating van imams in grote lijnen trachten te schetsen. «Het aantal in Nederland verblijvende religieuze voorgangers», zo vermeldt de regering in de Minderhedennota¹⁷⁴, «is onvoldoende om aan de behoefte tegemoet te komen. Binnen het restrictieve toelatingsbeleid is daarom ruimte geschapen voor de toelating van religieuze voorgangers». En: «De overheid tracht steeds in goed overleg met de diverse religieuze groeperingen te bevorderen dat zo snel mogelijk wordt voorzien in de behoefte aan religieuze voorgangers bij de verschillende minderheidsgroepen». Deze schone intentieverklaring heeft nochtans niet kunnen verhinderen, dat in de afgelopen jaren talrijke verschillen van mening over de toelating van imams¹⁷⁵ zijn gerezen en hun weg hebben gevonden naar de gerechtelijke en administratief-rechtelijke instanties. Wat is namelijk het geval? Vele (Marokkaanse) moskeebesturen wensen alvorens tot aanstelling te besluiten de aangezochte imam eerst enige tijd in de eigen gemeenschap te laten functioneren. Valt hij in de smaak dan volgt aanstelling. In het kader van het toelatingsbeleid wordt evenwel verlangd dat de aangezochte imam beschikt over een machtiging tot voorlopig verblijf (artikel 41, lid 1, sub c Vreemdelingenbesluit juncto

¹⁷³ Zie bij voorbeeld de VN-verklaring inzake de uitbanning van alle vormen van onverdraagzaamheid en discriminatie op grond van godsdienst of levensovertuiging, A/Res./36/55 van 25 november 1981, waarvan artikel 6 bepaalt dat godsdienstvrijheid onder andere inhoudt: (sub g) «To train, appoint, elect or designate by succession appropriate leaders called for by the requirements and standards of any religion or belief.»

¹⁷⁴ Kamerstuk 16 102, nrs. 20–21, blz. 111–112.

¹⁷⁵ Volgens informatie verstrekt door het Nederlands Centrum voor Buitenlanders (NCB) zouden de problemen zich meer voordoen bij de Marokkaanse islamitische minderheidsgroepen dan bij de Turkse. De oorzaak daarvan moet worden gezocht in de toegepaste selectieprocedure. Terwijl de Turkse imams in Turkije worden geselecteerd door de (Turkse) Islamitische Federatie – waarmee de Turkse moskeebesturen genoeggen lijken te nemen – wensen de Marokkaanse moskeebesturen de imam eerst enige tijd op proef te hebben.

paragraaf 6.6.2. Vreemdelingencirculaire, onderdeel B11) welke bij de Nederlandse vertegenwoordiging in het land van herkomst moet worden aangevraagd. Waarom die eis wordt gesteld blijkt uit de op de Vreemdelingencirculaire gebaseerde «standaard»-motivering die vanwege de staat in alle gerechtelijke procedures wordt gegeven¹⁷⁶: de aanvraag van een machtiging tot voorlopig verblijf stelt de overheid in staat een onderzoek in te stellen naar de geschiktheid van de betrokken vreemdeling om bij die gemeenschap als imam werkzaam te zijn en naar de vraag of de gemeenschap in staat is de financiële lasten van de imam op zich te nemen en er huisvesting aanwezig is. Tevens kan worden onderzocht of er uit het oogpunt van openbare rust, openbare orde of nationale veiligheid bezwaar tegen het verblijf van de imam in ons land bestaat. De Nederlandse overheid, zo wordt daaraan gemeenlijk toegevoegd, heeft er een gerechtvaardigd belang bij, dat niet uitsluitend anderen, zoals de betrokken geloofsgemeenschappen, bepalen wie als imam in Nederland werkzaam zal kunnen zijn. «Door onderzoek naar aanleiding van een in het buitenland aangevraagde machtiging tot voorlopig verblijf wordt voorkomen dat problemen, voortvloeiend uit culturele, politieke of religieuze tegenstellingen ontstaan», merkt de Vreemdelingencirculaire in dit verband op.

De strikte handhaving van het machtigingsverzoek houdt derhalve onmiddellijk verband met de wens bij de overheid om door onderzoek tot een zelfstandig oordeel over de aanvaardbaarheid van de imam-keuze van de betrokken gemeenschap te komen. Zou dit onderzoek niet kunnen worden ingesteld terwijl de imam-in-spe nog in het land van herkomst vertoeft, dan zou de overheid haars inziens licht voor een fait accompli worden geplaatst door de feitelijke aanwezigheid van de betrokkene.

In gerechtelijke procedures is meermalen door de eisende partijen (de imam en de islamitische gemeenschap) aangevoerd dat het gevoerde beleid strijdig zou zijn met de godsdienstvrijheid. Het onderzoek met inachtneming van specifieke criteria zou een ontoelaatbare inbreuk op de uit de vrijheid van godsdienst voortvloeiende keuzevrijheid ten aanzien van geestelijke leiders betekenen. Daarentegen is van overheidswege steeds benadrukt, dat niet wordt beoogd op enigerlei wijze in te grijpen in het godsdienstig en geestelijk leven van de hier te lande verblijvende vreemdelingen. Of het beleid de godsdienstvrijheid inderdaad ongemoeid laat staat echter te bezien.

De jurisprudentie biedt helaas nauwelijks aanknopingspunten tot beantwoording van deze vraag. Weliswaar getuigen diverse recente uitspraken¹⁷⁷ van aandacht voor de doorwerking van internationale (grond)rechten in het vreemdelingenbeleid, doch ons zijn geen uitspraken bekend, waarin specifiek op de betekenis van godsdienstvrijheid in het vreemdelingenbeleid wordt ingegaan. Met instemming halen wij dan ook een opmerking van Vonhögen aan in een aantekening bij een Raad van State-uitspraak uit 1981¹⁷⁸: «De toename van de – grotendeels uit vreemdelingen bestaande – aanhang van andere godsdiensten zal nieuwe en tot dusverre onbekende problemen voor de toepassing van dit grondrecht creëren. Het is van groot belang dat de rechter daarvoor oplossingen aandraagt. Maar het is dan wel zaak dat hij in voorkomende gevallen het grondrechtenaspect onderkent, of nagaat of een dergelijk aspect zich voordoet en, zo ja, dit meeweegt in zijn beslissing».

¹⁷⁶ Zie bij voorbeeld Raad van State (Afdeling rechtspraak) 10 december 1981, AB 1982, nr. 244 en verscheidene kort-gedinguitspraken (aanwezig op het commissiesecretariaat), zoals Pres. Rb. 's-Gravenhage, 5 februari 1981, Pres. Rb. Arnhem, 28 juli 1982 en Pres. Rb. Breda, 30 december 1983.

¹⁷⁷ Zie bij voorbeeld Raad van State, 29 juli 1980 R.V. (Rechtspraak Vreemdelingenrecht) 1980, no. 46 (met instructieve redactionele noot over de betekenis van internationale regelingen voor de toepassing van de Vreemdelingenwet); Pres. Rb. 's-Gravenhage, 12 juli 1979, R.V. 1979, no. 60.

¹⁷⁸ Raad van State (Afdeling rechtspraak), 10 december 1981, AB 1982, 244.

Naar onze mening mag ook de overheid zich deze oproep aantrekken. Bij de behandeling in de Tweede Kamer van de notitie Vreemdelingenbeleid heeft de regering onder meer een opsomming gegeven van de internationale verdragen waaraan vreemdelingen rechten kunnen ontleen¹⁷⁹. Terecht vermeldt zij daarin onder meer de internationale mensenrechtenverdragen, hetgeen impliceert, dat de relatie tussen mensenrechten en vreemdelingenbeleid althans wordt onderkend. De (volgens constante jurisprudentie rechtstreeks verbindende) artikelen 9 van het Europees Verdrag inzake de rechten van de mens en 18 van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten, mede door hun interpretatie door de rechter¹⁸⁰, laten de overheid nochtans enige speelruimte om de vrijheid van godsdienst in overeenstemming met de eisen van het vreemdelingenbeleid te interpreteren. Het stelsel tot beperking van grondrechten neergelegd in de herziene Grondwet lijkt daartoe evenwel wat minder ruimte te bieden: godsdienstvrijheid kan in dat systeem op grenzen stuiten waar zij algemene formeelwettelijke regels ontmoet – die in dat opzicht als algemene beperkingen werken – en kan wat betreft haar uitoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen worden beperkt door regels bij of krachtens de wet gesteld met het oog op specifieke doeleinden.

Nu heeft de staatssecretaris van justitie in haar meergenoemde brief opgemerkt, zoals harentwege ook in gerechtelijke procedures is gedaan, dat de in het kader van haar beleid gestelde voorwaarden «niet beogen op enigerlei wijze inbreuk te maken op ieders vrijheid van godsdienst». Ons inziens een duidelijke verwoording van de algemene beperkingen die het vreemdelingenbeleid voor de godsdienstvrijheid kan inhouden: de beperkingen worden weliswaar niet beoogd doch kunnen worden veroorzaakt. Is de staatssecretaris er echter met recht zo zeker van dat haar beleid, voor zover het dit grondrecht in haar werking beperkt, volledig met het grondwettelijke systeem overeenstemt?

Vonhögen (in zijn eerder aangehaalde aantekening) meent, dat een «sinnegemässe» begrenzing van de werking van het grondrecht van de godsdienstvrijheid de weg opent tot acceptatie van het huidige toelatingsbeleid inzake imams uit grondwettelijk oogpunt. Immers, zo is zijn opvatting, het recht op voorgangers staat niet gelijk aan het ongelimiteerde recht op elke voorganger. Dus wordt het grondrecht «eerst dan geschonden, wanneer de Nederlandse overheid categorisch, of tenminste in meer dan incidentele gevallen de toelating van voorgangers zou blokkeren». En dat is geenszins het geval. Wij kunnen in dezen echter niet geheel met deze auteur meegaan.

In de eerste plaats betwijfelen wij of paragraaf 6.6. van de Vreemdelingencirculaire, in welk stuk «pseudo-wetgeving» wij een bijzondere beperking van de godsdienstvrijheid menen te onderkennen, door het nieuwe grondwettelijke beperkingenstelsel onverlet wordt gelaten, met andere woorden in de toekomst nog een voldoende juridische basis zal hebben. Daarnaast vragen wij ons af of de ons inziens juiste opvatting, dat de godsdienstvrijheid in dit verband niet zo kan worden uitgelegd dat daaraan een recht tot aanstelling van elke uitverkoren imam kan worden ontleend, onvermijdelijk tot de geldende regeling moet voeren. Moet de toetsing van overheidswege van de imam-keuze van een islamitische gemeenschap zo ver gaan als zij nu gaat?

«Godsdienstleraren» (zoals het opschrift van paragraaf 6.6. van de Vreemdelingencirculaire, onderdeel B11 luidt) worden als categorie van het genus buitenlandse werknemers behandeld, omdat zij in een aantal opzichten te vergelijken zijn met buitenlandse onderwijzers. Dat moge zo zijn, doch een opvallend punt van verschil vormt het feit dat «religieuzen en bedienaars van erediensten» niet onder de werking van de Wet arbeid buitenlandse werknemers vallen «aangezien deze functies niet krachtens arbeidsovereenkomst worden vervuld»¹⁸¹. Wellicht zou daarom de opne-

¹⁷⁹ Kamerstuk 15 649, nr. 4, blz. 2.

¹⁸⁰ Zie blz. 31–37 van dit rapport.

¹⁸¹ Nota van toelichting sub F bij het KB van 25 oktober 1979, Stb. 574.

ming in de Vreemdelingen-circulaire van een afzonderlijke categorie vreemdelingen die geestelijke arbeid verrichten, buiten het kader van het hoofdstuk buitenlandse werknemers, overweging verdienen. In een dergelijke regeling zouden de eisen van een restrictief vreemdelingenbeleid en van de godsdienstvrijheid zorgvuldig op elkaar kunnen worden afgestemd. In dat verband zou mede onder ogen kunnen worden gezien in hoeverre de eis van een aanvraag van een machtiging tot voorlopig verblijf – een eis die toch al aan erosie onderhevig is door tegenwoordige opstelling dienaangaande van de Raad van State¹⁸² – strikt noodzakelijk is voor een op zichzelf gerechtvaardigde toetsing van een verzoek tot toelating van een voorganger.

Er is geen enkele reden om de toetsingscriteria, zoals het beschikken over voldoende middelen van bestaan en het niet vormen van een gevaar voor de openbare orde, openbare rust of nationale veiligheid, achterwege te laten. Het verzoek van een geloofsgemeenschap aan een vreemdeling om als voorganger op te treden zou nochtans slechts marginaal behoren te worden getoetst.

Wij hebben de laatste zinsnede met opzet algemeen geformuleerd om aan te duiden dat wij deze regeling een ruimere strekking toekennen dan uitsluitend in relatie tot de islamitische gemeenschap. Het moge duidelijk zijn dat wij geenszins beogen om aldus een bres te schieten in het restrictieve vreemdelingenbeleid. Wij menen evenwel te hebben mogen signaleren, dat dit beleid zonder van karakter te veranderen wellicht meer op de eisen van een zo vrij mogelijke godsdienstuitoefening zou kunnen worden toegesneden. Reële verlangens ook vanuit nieuwe religieuze bewegingen tot de toelating van buitenlandse voorgangers of geestelijk leiders behoren mede uit een oogpunt van vrijheid van godsdienst te worden beoordeeld, hetgeen heel wat anders is dan een pleidooi voor honorering van alle wensen in dit opzicht zodra een beroep op dit grondrecht zou worden gedaan.

4.4. De fiscale behandeling van nieuwe religieuze bewegingen

4.4.1. Algemeen

In weelde levende leiders, uitgestrekte bezittingen en een veelheid aan activiteiten op economisch gebied hebben nieuwe religieuze bewegingen het imago gegeven van bewegingen, die zo niet in overwegende dan toch in belangrijke mate waarde hechten aan materieel gewin. De levensbeschouwing, zo toont dit stereotype beeld, mag dan betekenis hebben als samenbindend element binnen de beweging en als rechtvaardiging en motief dienen voor velerlei lucratieve werkzaamheid, niet zelden vormt zij slechts het vernis, dat een zakelijke en materialistische instelling van de leidende figuren, gericht op uitbuiting van idealistische volgelingen en onttrekking van gelden aan de beweging ten eigenen gerieve, moet afdekken. Wij hebben getracht zelf een indruk te krijgen van de financiële huishouding van de onderzochte bewegingen, teneinde te kunnen uitmaken of en in hoeverre deze bewegingen aan de geschetste stereotypering beantwoorden. Daarbij hebben wij vooral kunnen putten uit de jaarrekeningen van de afgelopen jaren die de bewegingen bereid waren ons te verschaffen. Deze hebben een ons inziens redelijk betrouwbaar inzicht geboden in de geldstromen naar, binnen en uit de bewegingen. Wij menen om twee redenen dat het commerciële imago dat de bewegingen in het algemeen hebben een vertekening van de werkelijkheid is. Zeker leven de leiders van de

¹⁸² Zie bij voorbeeld Raad van State, 10 december 1981, AB 1982, 244, waarin de Afdeling rechtspraak stelt: «De Afdeling heeft reeds meermalen beslist dat deze laatste omstandigheden (namelijk het verblijf in Nederland zonder machtiging tot voorlopig verblijf) op zichzelf onvoldoende grond kunnen bieden voor de weigering van een vergunning tot verblijf, maar dat deze dienen te worden betrokken bij het geheel van feiten en omstandigheden, waarmee bij afweging van de betrokken belangen rekening dient te worden gehouden».

meeste bewegingen in rijkdom (Hubbard, Bhagwan, Moon, Maharishi, Maharaj Ji), zeker beschikken verscheidene bewegingen over indrukwekkende wereldse goederen (Verenigingskerk, TM, Hare Krishna, Bhagwan-beweging) en zeker bedrijven sommige bewegingen talrijke wereldse activiteiten (Verenigingskerk, Bhagwan-beweging) – hoofdstuk 3 verschaft daarover voldoende feiten – .

Maar een over-accentuering van deze facetten doet in de eerste plaats onrecht aan de levensbeschouwing van de bewegingen. De levensbeschouwing vervult ons inziens in alle onderzochte bewegingen de voornaamste functie en fungeert geenszins als dekmantel voor andersgerichte activiteiten. Dat neemt niet weg dat economische activiteiten doorgaans wel een rol van betekenis spelen ter waarborging van de continuïteit van de beweging en ter verbreiding (direct of indirect) van haar levensbeschouwelijke opvattingen.

In de tweede plaats vermogen wij in de bijeengebrachte financiële gegevens geen bevestiging te zien van het veronderstelde primaire streven naar materieel gewin. De exploitatiecijfers laten zien dat de inkomsten in de regel grotendeels binnen de beweging worden aangewend ten behoeve van eerste levensbehoeften en externe activiteiten. Er vinden in het algemeen geen grote geldovermakingen plaats naar buitenlandse onderdelen van de beweging, terwijl evenmin veel geld aan de beweging lijkt te worden onttrokken door de leidende personen. Voor zover de oprichters van de bewegingen in staat zijn een luxueus leven te leiden moet dit feit ons inziens minder worden gezien als de onttrekking van gelden aan de beweging dan als een bijzonder aspect van het functioneren van de beweging¹⁸³.

Met de stereotypering van nieuwe religieuze bewegingen als bewegingen waarin het materiële gewin van groot belang is hangt nog een tweede generalisatie samen, namelijk dat deze bewegingen de levensbeschouwing niet alleen zouden gebruiken als dekmantel voor economische activiteiten – waarbij zij door de exploitatie van hun leden en het beroep op vrijgevigheid concurrentievervalsing in de hand werken –, maar ook als middel tot het ontgaan van belastingen – waarmee zowel de maatschappij wordt benadeeld als de concurrentieverhoudingen nog verder worden verstoord –. Achter deze opvatting gaat de veronderstelling schuil, dat het aannemen van een religieuze status een beweging een gunstige fiscale behandeling zou garanderen. Commerciële organisaties zouden zich aan belastingplicht kunnen onttrekken door zich voor te doen als levensbeschouwelijke bewegingen, welke constructie aan overtuigingskracht zou winnen naarmate de uitwendige aspecten van de levensbeschouwing verder waren ontwikkeld. Met name aan een beweging als de Scientology Kerk is het scheppen van nauwelijks gefundeerde vormen van liturgie en religieus vertoon tegengeworpen als poging om de commerciële identiteit te verdoezelen.

De opvatting dat nieuwe religieuze bewegingen, gegeven hun (ware dan wel geveinsde) karakter zouden profiteren van belastingvoordelen brengt ons tot het onderwerp van deze beschouwing, de fiscale behandeling van nieuwe religieuze bewegingen. Het overheidsbeleid in dezen laat zich in twee elementen onderscheiden, te weten de formele regelgeving inzake belastingheffing bij religieuze bewegingen casu quo bij andere categorieën organisaties waartoe nieuwe religieuze bewegingen fiscaalrechtelijk zouden worden gerekend enerzijds en de toepassing van de wettelijke regels ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen, dus het beleid van de belastingdienst, anderzijds. Aan beide elementen zullen wij in een afzonderlijke paragraaf aandacht schenken.

¹⁸³ Een vraagteken plaatsen wij wat dit betreft bij Hubbard, de oprichter van de Scientology Kerk, wiens privébezit – waarvan overigens niet vaststaat dat het is opgebouwd uit inkomsten van de beweging – van de beweging lijkt te zijn afgescheiden.

4.4.2. Fiscale regels in relatie tot nieuwe religieuze bewegingen

Laten wij het beknopte overzicht, dat wij beogen te geven van de relevante wettelijke regelen met betrekking tot de omzetbelasting, de vennootschapsbelasting, de loonbelasting en de giftenregelingen inkomstenbelasting en vennootschapsbelasting, aanvangen met de vaststelling dat kerkgenootschappen en andere bewegingen op levensbeschouwelijke grondslag hier te lande als categorie niet zijn onderworpen aan bijzondere fiscale regelingen. Anders dan in landen waar de levensbeschouwelijke of religieuze status van een beweging leidt tot belastingvrijdom of vormen van belastingvrijstelling, verkeren levensbeschouwelijke bewegingen in Nederland niet in een bijzondere, fiscale positie. Op deze algemene regel gelden slechts enkele specifieke uitzonderingen, voornamelijk op het gebied van de loonbelasting.

Omzetbelasting

De heffing van omzetbelasting heeft betrekking op leveringen van goederen en diensten door hen die een bedrijf uitoefenen, dat wil zeggen (volgens constante jurisprudentie) «in een duurzaam streven in het maatschappelijk verkeer levende behoeften bevredigen». Zij beperkt zich derhalve niet alleen tot ondernemers die prestaties leveren in het kader van hun onderneming, maar strekt zich in principe ook uit tot rechtspersonen zoals kerkgenootschappen, stichtingen en verenigingen. Deze zullen echter pas omzetbelastingplichtig zijn als zij anders dan incidenteel goederen en diensten leveren¹⁸⁴, terwijl er tevens sprake is van prestaties die op een bepaalde persoon zijn gericht en waarvoor de bijdragen als vergoedingen gelden (deelname aan het economisch verkeer). Worden derhalve door een beweging activiteiten verricht in een meer algemeen kader, dan leiden zij niet tot heffing van omzetbelasting. Zo wordt bij voorbeeld geen omzetbelasting geheven van religieuze bewegingen over de bijdragen van de aanhangers die dienen tot de instandhouding van de beweging. Het gaat dan immers niet om op een persoon gerichte prestaties waarvoor een vergoeding wordt betaald.

Religieuze bewegingen kunnen nochtans wel degelijk handelingen verrichten die hen wel binnen de termen van de heffing van omzetbelasting doen vallen. Men dient zich daarbij echter te realiseren, dat de Wet op de omzetbelasting 1968 in artikel 11 een groot aantal vrijstellingen geeft, waardoor prestaties die binnen de algemene wettelijke omschrijving vallen alsnog aan de heffing van omzetbelasting worden onttrokken. De vrijstellingen betreffen onder andere prestaties op medisch en sociaal-cultureel gebied. In het kader van deze beschouwing zijn de volgende vrijstellingen relevant.

– *Artikel 11, lid 1, sub o*, stelt het wettelijk geregelde onderwijs vrij van de heffing van omzetbelasting, alsmede de nader bij algemene maatregel van bestuur aan te wijzen vormen van onderwijs. Tot die laatste categorie behoort onder meer ingevolge artikel 8, lid 1, sub c, van het Uitvoeringsbesluit omzetbelasting 1968 (Staatsblad 423) het onderwijs zonder winstoogmerk. Dat betekent dat onderwijsactiviteiten, tegen betaling verricht door nieuwe religieuze bewegingen, in beginsel onder deze vrijstelling kunnen vallen, mits met deze activiteiten geen winst wordt beoogd of gemaakt¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Zie over de uitleg van het begrip «duurzaam» onder meer Dr L. G. M. Stevens, De fiscus en het verenigingsleven, M.B.B., no. 10, oktober 1981, blz. 220–221, die enige voorbeelden uit de jurisprudentie aanhaalt, waaruit blijkt dat van duurzaamheid al sprake kan zijn bij incidentele, doch periodiek terugkerende activiteiten, zoals van een carnavalsvereniging (BNB 1959/266) en een stichting die motorwedstrijden organiseert (BNB 1977/30).

¹⁸⁵ Blijkens de jurisprudentie wordt de vrijstelling niet toepasselijk geacht als de onderwijsgevende met de opbrengst van zijn prestaties in zijn levensonderhoud kan voorzien en daarom met die prestaties winst blijkt te hebben behaald (Hof Arnhem, 7 januari 1980, ten aanzien van een muzikleraar). Van vrijstelling kan wel sprake zijn, indien het onderwijs, zonder dat daarmee winst wordt beoogd of gemaakt, deel uitmaakt van een activiteitenpakket waarmee overigens wel winst wordt nagestreefd (Hof 's-Gravenhage, 9 december 1979, BNB 1981/84, ten aanzien van een B.V. die onder andere vliegonderricht verzorgde). Beide arresten zijn vermeld in Vakstudie omzetbelasting, artikel 11, blz. 80.

– *Artikel 11, lid 1, sub t*, stelt de diensten en daarmee nauw samenhangende leveringen van (onder andere) godsdienstige en levensbeschouwelijke organisaties aan hun leden tegen een statutair vastgestelde contributie vrij van de omzetbelastingheffing. Op een vraag onzerzijds deelde de minister van financiën in september 1981 mee, dat – zo kort na de inwerkingtreding van de bepaling¹⁸⁶ – met deze vrijstelling ten aanzien van religieuze bewegingen nog geen ervaring was opgedaan. Voor de toepassing ervan zou, aldus de minister, de enkele wens van een organisatie om als religieuze beweging te worden aangemerkt niet doorslaggevend kunnen zijn. Dat betekent dus dat de fiscus in voorkomende gevallen een zelfstandig oordeel over het karakter van de betrokken beweging zal vormen.

– *Artikel 11, lid 1, sub v*, stelt de leveringen en diensten van bijkomstige aard van onder meer de organisaties sub o. en sub t. vrij van de heffing van omzetbelasting, voor zover deze voortvloeien uit activiteiten ter verkrijging van financiële steun voor hen zelf. Om te voorkomen dat door dergelijke activiteiten de concurrentieverhoudingen ernstig zouden worden verstoord, is de vrijstelling beperkt tot een omzetgrens van f 125 000,- per jaar voor leveringen en f 25 000,- voor diensten. In de Resolutie van 12 januari 1970 (gewijzigd bij Resolutie van 28 april 1977) wordt een drietal voorwaarden genoemd waaraan de leveringen moeten voldoen: zij moeten op het publiek zijn gericht, zijn gericht op het verwerven van gelden uitsluitend ter financiering van sociaal of cultureel werk en onder zodanige omstandigheden plaatsvinden, dat het publiek beseft dat de opbrengst voor een sociaal of cultureel doel is bestemd (Vakstudie omzetbelasting, artikel 11, blz. 89). Worden de gestelde grenzen overschreden, dan is omzetbelasting verschuldigd over de gehele omzet. Wel kan het giftelement buiten beschouwing worden gelaten als de leveringen kennelijk tegen een hogere prijs dan normaal plaatsvinden.

– De vrijstelling ingevolge *artikel 11, lid 1, sub g*, menen wij buiten beschouwing te kunnen laten, daar deze alleen betrekking heeft op diensten door beoefenaren van erkende (para-)medische beroepen. Uit de jurisprudentie blijkt, dat deze bepaling strikt wordt toegepast. Zo werden de diensten van een yoga-specialist, die als zodanig mede adviezen verstrekt op het gebied van de gezondheidszorg, niet tot de categorie gerekend waarop de bepaling toepasselijk is¹⁸⁷, hetgeen ook werd beslist ten aanzien van de prestaties van een helderziende¹⁸⁸.

Of bepaalde diensten geleverd door gediplomeerde psychologen onder de vrijstelling van «diensten door psychologen» ingevolge deze bepaling vallen, is diverse malen onderwerp van rechterlijke toetsing geweest. Onlangs maakte het Hof Amsterdam¹⁸⁹ uit, dat de opstelling en uitvoering van meerdaagse trainingsprogramma's onder leiding van een psycholoog, waarbij het uitgangspunt is het verschaffen van ervaringen om het inzicht van de deelnemers in interactieprocessen te verdiepen en hen te helpen

¹⁸⁶ Het gewijzigde artikel 11 trad op 1 januari 1979 in werking, nadat de Wet op de omzetbelasting bij Wet van 28 december 1979, Staatsblad 677, was aangepast aan de Zesde Richtlijn van de Europese Gemeenschap, waarin deze vrijstelling was opgenomen onder artikel 13 A, sub 1 (zie Vakstudie omzetbelasting, artikel 11, blz. 11).

¹⁸⁷ Tariefcommissie 10 442 0'68. De TC: een yogaspecialist kan niet worden geacht een beroep uit te oefenen waarop de Wet op de paramedische beroepen van toepassing is.

¹⁸⁸ Hof 's-Gravenhage, 16 augustus 1979. Het Hof: het toepassingsgebied van de vrijstelling mag alleen op grond van billijkheid niet worden uitgebreid tot de door de belanghebbende genoemde «para-psychologische activiteiten». Deze uitspraak is, evenals de vorige, vermeld in Vakstudie omzetbelasting, artikel 11, blz. 60 a.

¹⁸⁹ Zie HR 2 november 1983, BNB 1984/47. De Hoge Raad casseerde de uitspraak van het Hof ambtshalve op een in dit verband niet relevant onderdeel. Advocaat-generaal Van Soest concludeerde, verwijzende naar C. P. Tuk, Wet op de omzetbelasting 1968, 2e druk 1979, paragraaf 4.4.3, dat het Hof de hier in het geding zijnde werkzaamheden kennelijk had beoordeeld als ondeelbaar geheel met een interdisciplinair karakter, dat niet kan worden aangemerkt als een dienst door een psycholoog. Overigens stelt Tuk (op.cit., paragraaf 8.1.4.2.) dat zijns inziens sprake is van het wettelijke «diensten door psychologen», «indien door gediplomeerde psychologen diensten worden verricht die niet even goed of beter door anderen dan psychologen zouden kunnen worden verricht». «Deze diensten zijn vrijgesteld», aldus Tuk, «ongeacht of zij strekken tot wegneming, vermindering of voorkoming van menselijk leed.»

hiervan gebruik te maken in de dagelijkse praktijk, niet zijn aan te merken als diensten door een psycholoog in de zin van de wet.

Resumerend in relatie tot nieuwe religieuze bewegingen, stellen wij vast dat bewegingen als deze in beginsel voor de heffing van omzetbelasting in aanmerking kunnen komen, voor zover zij tegen betaling goederen en diensten leveren in het economisch verkeer. Daarbij doet niet ter zake of zij een kerkgenootschap zijn dan wel een andere rechtspersoonlijkheid bezitten. De geleverde prestaties kunnen echter van heffing worden vrijgesteld, indien zij kunnen worden beschouwd als verricht ten aanzien van leden tegen een statutair vastgestelde contributie, dan wel als onderwijs zonder dat winst wordt beoogd of gemaakt. Of tegen betaling verzorgde trainingen en meditaties – zo zij althans niet onder de onderwijsvrijstelling zouden vallen – wettelijk zijn vrijgesteld, lijkt op zijn minst twijfelachtig ingeval zij door een psycholoog worden gegeven en lijkt uitgesloten ingeval zij worden gegeven door personen met een andere discipline. Fondsenwerving, in de vorm van de levering aan derden van goederen en diensten, kan onder bepaalde voorwaarden zijn vrijgesteld van de heffing van omzetbelasting, tenzij de inkomsten daaruit bepaalde limietbedragen te boven zouden gaan.

Vennootschapsbelasting

Vennootschapsbelasting wordt geheven van rechtspersonen, die een onderneming drijven en daarmee winst maken. De wet merkt bepaalde lichamen als zodanig als onderneming aan – vennootschappen, coöperatieve verenigingen en onderlinge waarborgmaatschappijen – en breidt de belastingplicht verder uit over andere rechtspersonen, doch slechts indien en voor zover deze een onderneming drijven. Van het drijven van een onderneming is sprake, wanneer met behulp van kapitaal en arbeid wordt deelgenomen aan het maatschappelijke, economische verkeer met het oogmerk om winst te behalen. De groep potentiële belastingplichtigen wordt nog verder uitgebreid door de bepaling dat onder het drijven van een onderneming ook wordt verstaan een uiterlijk daarmee overeenkomende werkzaamheid, waardoor in concurrentie wordt getreden met ondernemingen gedreven door natuurlijke personen, vennootschappen, coöperatieve verenigingen of onderlinge waarborgmaatschappijen.

Dat betekent dus, dat rechtspersonen zoals verenigingen, stichtingen en kerkgenootschappen in beginsel in de heffing van vennootschapsbelasting kunnen worden betrokken, voor zover zij althans activiteiten ontplooiën die als het drijven van een onderneming worden aangemerkt. Ook immers als zij statutair geen winst beogen, kunnen zij wel degelijk winst behalen en behoren dus daarover te worden belast, teneinde te voorkomen dat zij zich in een gunstige concurrentiepositie ten opzichte van belastingplichtige ondernemingen zouden bevinden. Gedragen de hierbedoelde rechtspersonen zich echter niet of nauwelijks als ondernemer, dan is er geen aanleiding hen in de heffing van de vennootschapsbelasting te betrekken.

Een specifieke categorie rechtspersonen, die op zichzelf binnen de termen van de heffing van vennootschapsbelasting kunnen vallen, zijn wettelijk van deze belasting vrijgesteld. Het betreft (afgezien van lichamen die in dit kader niet relevant zijn) lichamen, waarbij de behartiging van een algemeen maatschappelijk belang op de voorgrond staat en het streven naar winst hetzij geheel ontbreekt, hetzij van bijkomstige betekenis is¹⁹⁰. Bij Besluit van 20 augustus 1971 (Staatsblad 559) zijn die criteria enigermate geconcretiseerd. De vrijstelling kan slechts gelden, als de eventueel behaalde winst niet hoger is dan f 11 000,- in het desbetreffende jaar, dan wel in dat jaar en de daaraan voorafgaande vier jaren niet hoger is dan

¹⁹⁰ De Regering had bij het scheppen van deze subjectieve vrijstelling het oog op instellingen als buurt- en dorpshuizen, recreatiecentra en zwembaden (Kamerstuk 6000, nr. 11, blz. 33). Zie voor een voorbeeld in die zin uit de jurisprudentie: Hof Leeuwarden, 13 januari 1975, BNB 1976/5.

f 55 000,-. Bovendien mag de winst alleen kunnen worden aangewend ten laste van een op deze voet vrijgesteld lichaam of een algemeen maatschappelijk belang. De statuten van het lichaam zullen daarvoor bepalend zijn. Of behartiging van een algemeen maatschappelijk belang op de voorgrond staat, zal de fiscus aan de hand van de feitelijke omstandigheden uitmaken. Blijkens de jurisprudentie zal daarvan geen sprake kunnen zijn als de doelstelling en de feitelijke activiteiten van het lichaam zijn gericht op het behartigen van de geestelijke en/of materiële belangen van de leden¹⁹¹.

Zijn lichamen echter niet als subject aan de belastingplicht onttrokken, dan zijn zij niettemin – ook indien zij een exploitatie-overschot hebben – niet aan de heffing van vennootschapsbelasting onderworpen als zij, gemeten naar objectieve maatstaven, geen onderneming blijken te voeren. In deze toetsing spelen twee begrippen een belangrijke rol, het streven naar winst en het in concurrentie treden. Ook hier zal de fiscus zich door de geconstateerde feitelijke omstandigheden laten leiden. Daarbij biedt de Leidraad vennootschapsbelasting 1942 hem enig houvast. Deze stelt onder meer (paragraaf 5, sub 8) dat aan bedrijfsuitoefening of aan werkzaamheid die daarmee overkomt slechts behoefte te worden gedacht, als er een economisch organisme valt te onderkennen dat een zekere mate van zelfstandigheid bezit. Bovendien dient men aan dit organisme om redenen van doelmatigheid de eis te stellen dat zijn resultaten van dien aard zijn dat een particulier er een althans bescheiden bestaan in zou kunnen vinden¹⁹².

Blijkens de jurisprudentie is er sprake van «in concurrentie treden», indien aannemelijk is dat de naar het uiterlijk met bedrijfsuitoefening overeenkomende werkzaamheid plaats vindt ten koste van het debiet van anderen¹⁹³. Of de intentie tot concurreren daarbij aanwezig is, doet niet ter zake. Bepalend is wat uit de gebleken feiten kan worden opgemaakt. Ook wanneer echter feitelijk niet in concurrentie wordt getreden, maar de mogelijkheid daartoe in theorie bestaat, kan «in concurrentie treden» worden aangenomen¹⁹⁴.

Resumerend in relatie tot nieuwe religieuze bewegingen, stellen wij vast, dat bewegingen als deze in beginsel aan de heffing van vennootschapsbelasting kunnen zijn onderworpen, indien en voor zover zij een onderneming drijven. Daarbij doet niet ter zake of zij kerkgenootschap zijn dan wel een andere rechtspersoonlijkheid bezitten (zijn zij nochtans een vennootschap, dan zijn zij uiteraard al uit hoofde van hun rechtsvorm belastingplichtig). Zij kunnen worden vrijgesteld van de heffing van vennootschapsbelasting als zij worden aangemerkt als een lichaam, waarbij de behartiging van een algemeen maatschappelijk belang op de voorgrond staat en het streven naar winst geheel ontbreekt dan wel bijkomstig is. De beslissing daartoe wordt gegrond op de feitelijke omstandigheden, zoals feitelijke omstandigheden ook bepalend zijn voor het kwalificeren van haar activiteiten als een werkzaamheid, die met het drijven van een onderneming overeenkomt.

Loonbelasting

Degenen, die personen in dienst hebben, zijn inhoudingsplichtig voor de heffing van loonbelasting en de daaraan gekoppelde premieheffing ingevolge de volksverzekeringen. Zij dienen dus op het loon van hun werknemers loonbelasting en premies AOW/AWW in te houden en af te dragen en ter zake van dat loon premies AWBZ/AAW en AKW te voldoen.

¹⁹¹ Zie Vennootschappen, Verenigingen en Stichtingen (V.V.S.) B., deel VI, blz. 96.

¹⁹² Zie V.V.S. B., deel VI, blz. 84.

¹⁹³ HR 16 februari 1949, B.8568; HR 15 november 1967, BNB 1968/10. Voor een «grensgeval» (aldus de minister van financiën – V.V.S. B., deel VI, blz. 85) zie HR 3 december 1957, BNB 1959/32, waarbij de Hoge Raad in het geval van een niet-commerciële uitgeverij van dure boekwerken, waaraan geen commerciële uitgever zich zou wagen, niet achtte vast te staan dat, doordat de uitgegeven boekwerken in een behoefte voorzagen, de behoefte aan andere boeken minder zou worden of dientengevolge minder boeken zouden worden verkocht, daar het evengoed mogelijk was, dat de in beslag genomen koopkracht aan andere bestedingen werd onttrokken. «Concurreren is een enger begrip dan het – door het op de markt brengen van een tot dan toe niet verkrijgbaar artikel – beïnvloeden van het bestedingspatroon.»

¹⁹⁴ HR 6 maart 1957, BNB 1957/125.

De verplichting tot inhouding en afdracht van belasting en premies is afhankelijk van de aanwezigheid van een arbeidsverhouding die kan worden aangemerkt als een dienstbetrekking in burgerrechtelijke zin. Artikel 1637a van het Burgerlijk Wetboek omschrijft een dergelijke dienstbetrekking als een «overeenkomst, waarbij de eene partij, de arbeider, zich verbindt in dienst van de andere partij, den werkgever, tegen loon zekere arbeid te verrichten». Deze omschrijving omvat twee belangrijke elementen: een gezagsverhouding tussen werkgever en werknemer en een verhouding waarbij arbeid wordt aangeboden in ruil voor loon. Beide elementen zijn veelvuldig in de jurisprudentie aan de orde geweest. Wat betreft de gezagsverhouding tussen werkgever en werknemer laten tal van rechterlijke uitspraken zien, dat dit begrip in ruime zin wordt opgevat¹⁹⁵. Zo zijn allerlei vormen van vrijwilligerswerk door de Hoge Raad aangemerkt als dienstbetrekking, ook waar nauwelijks sprake was van een hiërarchische verhouding tussen de rechtspersoon en de vrijwilliger¹⁹⁶.

Ook het element loonbetaling wordt in de jurisprudentie ruim geïnterpreteerd. Het behoeft geenszins om verstrekkingen op het niveau van het minimum-loon te gaan. Ook bij aanzienlijk lagere bedragen wordt al aangenomen dat sprake is van loon in het kader van een dienstbetrekking¹⁹⁷.

Van loon kan blijkens de wet (artikel 11, lid 1, sub e van de Wet op de loonbelasting 1964) niet worden gesproken bij onkostenvergoedingen, die de gemaakte onkosten niet overtreffen. Kan dat laatste evenwel niet aannemelijk worden gemaakt, dan gaat het wel om loon en dus om een dienstbetrekking, ook wanneer duidelijk is dat de arbeid niet wordt verricht om een inkomen te verwerven. De intentie waarmee de arbeid wordt verricht, noch de intentie waarmee de vergoeding wordt gegeven, worden ter zake geacht. Tot loon worden ook gerekend de beloningen (in natura), die niet in geld worden genoten, zoals kost en inwoning en maaltijden. De waardering van deze loonbestanddelen vindt plaats volgens regels, gegeven in de artikelen 16 e.v. van de Uitvoeringsbeschikking loonbelasting 1972.

Met betrekking tot religieuze bewegingen is van belang, dat de rechtsverhouding tussen predikanten en priesters en hun kerkgenootschap niet wordt aangemerkt als een privaatrechtelijke dienstbetrekking. Zowel het ontbreken van een gezagsverhouding¹⁹⁸ als het feit dat de inwendige regelingen in kerkgenootschappen en de daarop berustende rechtsbetrekkingen niet van privaatrechtelijke aard zijn¹⁹⁹, is daarbij als overweging aangevoerd.

Naast de privaatrechtelijke (echte) dienstbetrekking kent de Wet (op de loonbelasting) afgezien van de in dit kader niet relevante arbeidsverhoudingen ook de maatschappelijk daarmee gelijkgestelde dienstbetrekking, die als een zogenaamde «fictieve dienstbetrekking» wordt aangemerkt. Wil van een dergelijke fictieve dienstbetrekking kunnen worden gesproken, dan moet doorgaans ten minste twee dagen in de week arbeid worden verricht tegen betaling van ten minste tweevijfde deel van het wettelijk minimum-

¹⁹⁵ Overigens getuigt de jurisprudentie van de Centrale Raad van Beroep, waarbij het gaat om de premie-afdracht werknemersverzekeringen (ZW, WW, WAO) van een aanmerkelijk minder ruime opvatting dan die van de Hoge Raad. Zie daarover bij voorbeeld advocaat-generaal Van Soest in een conclusie bij HR 8 november 1978, BNB 1978/324. Omdat de werknemersverzekeringen bij premie-afdracht aanspraken op uitkeringen doen ontstaan, is men in die sfeer geneigd tot een genuanceerdere benadering van het begrip «gezagsverhouding» en daarmee het begrip «dienstbetrekking» dan in de fiscale sfeer, waar de premie-ontvangsten (volksverzekeringen) los staan van aanspraken op uitkeringen.

¹⁹⁶ L. G. M. Stevens, op.cit., blz. 223, geeft een overzicht van de jurisprudentie in dit opzicht; onder meer Hof Arnhem, 9 augustus 1978, BNB 1979/287 (ten aanzien van leidsters in een peuterspeelzaal), HR 29 april 1981, BNB 1981/160 (EHBO-helpers) en HR 12 maart 1980, BNB 1980/118 (amateur-voetballers), in welke gevallen steeds het bestaan van een dienstbetrekking werd aangenomen.

¹⁹⁷ Zie hiervoor ook de jurisprudentie vermeld door L. G. M. Stevens, op.cit., blz. 224; onder meer HR 17 december 1980, BNB 1981/32.

¹⁹⁸ RvB Breda in HR 13 april 1955, BNB 1955/193.

¹⁹⁹ Hof Amsterdam 24 juni 1963, BNB 1964/66.

loon. De fictie geldt echter niet als arbeid wordt verricht van overwegend geestelijke aard²⁰⁰.

Toegesplitst op nieuwe religieuze bewegingen betekent deze regeling, dat deze bewegingen wat betreft de inhoudingsplicht voor de heffing van loonbelasting en de premieheffing niet aan een bijzonder regime zijn onderworpen. Maken zij gebruik van de diensten van personen, met wie zij worden geacht in (echte of fictieve) dienstbetrekking te staan, dan zijn zij, zoals alle rechtspersonen, inhoudingsplichtig. In hoeverre de fiscus en de rechter genegen zullen zijn om de vaste lijn ten aanzien van de gevestigde kerkgenootschappen, volgens welke de arbeidsverhouding van predikanten en priesters niet als (echte) dienstbetrekking wordt beschouwd, ook door te trekken naar andere religieuze bewegingen zal in hoge mate afhangen van de beoordeling van de feitelijke omstandigheden. Niet alleen de aard van de door een geestelijk functionaris verrichte arbeid zal daarin een rol spelen, maar ook het precieze karakter van de beweging en de mate waarin de desbetreffende functie wordt beheerst door de inwendige regelingen van de beweging. Zijn bij de beweging personen werkzaam in een fictieve dienstbetrekking, dan kan het feit dat de verrichte arbeid op grond van feitelijke omstandigheden wordt aangemerkt als arbeid van overwegend geestelijke aard, ertoe leiden dat wordt bepaald dat van een dienstbetrekking geen sprake is.

Giftenregelingen inkomstenbelasting en vennootschapsbelasting

Ingevolge artikel 47 van de Wet op de inkomstenbelasting gelden als aftrekbare giften de bevoordelingen – uit vrijgevigheid en niet-verplichte bijdragen – van kerkelijke, charitatieve, culturele, wetenschappelijke en het algemeen nut beogende instellingen. De Wet op de vennootschapsbelasting kent in artikel 16 een overeenkomstige regeling voor vennootschapsbelastingplichtigen. De regelingen strekken ertoe om het doen van giften te bevorderen, door daaraan een lastenverlichting te verbinden, en beogen aldus de inkomstenwerving door algemeen nuttig geoordeelde instellingen te bevorderen. De overheid heeft daarmee afgezien van belastingontvangsten, teneinde maatschappelijke instellingen te doen bevoordelen, zonder overigens enige invloed te kunnen uitoefenen op de bestemming van de giften. De enige invloed die zij in dit verband heeft, is de beoordeling of een instelling al dan niet tot de kring van instellingen vermeld in artikel 47 kan worden gerekend (Artikel 16 van de Wet op de vennootschapsbelasting wordt overeenkomstig dit artikel gehanteerd, zodat het verder in deze uiteenzetting niet meer expliciet wordt vermeld). Beslissingen dienaangaande hebben veelvuldig tot meningsverschillen en bijgevolg tot jurisprudentie geleid. Daarnaast zijn ook meningsverschillen voorgekomen over de vraag of de bevoordeling als gift in de zin van de wet kon worden aangemerkt.

Bevoordelingen kunnen, zo blijkt uit de jurisprudentie²⁰¹, niet als gift gelden, zodra daartegenover materiële of immateriële voordelen voor de gever staan. Zij mogen bovendien niet voortvloeien uit een verplichting. Een wettelijke uitzondering daarop vormen de periodieke bijdragen aan kerkgenootschappen met een verplicht karakter (kerkelijke belastingen). Het voldoen van contributie zal normaliter als een verplichte bijdrage worden aangemerkt, doch contributies die nagenoeg gelijk te stellen zijn aan

²⁰⁰ Artikel 2 e, lid 1, sub c, van het Uitvoeringsbesluit loonbelasting 1965 (Staatsblad 202).

Overigens stelt de Centrale Raad van Beroep zich sedert 1977 in uitspraken betreffende werknemersverzekeringen op het standpunt, dat het overwegend geestelijke karakter van de arbeid het aannemen van een privaatrechtelijke arbeidsovereenkomst niet in de weg staat. Zie bij voorbeeld CRvB 28 juni 1977, RSV 1977, nrs 309 en 313. Daarbij werd de desbetreffende bepaling van het Koninklijk Besluit van 14 december 1973, Staatsblad 627 door de Raad terzijde gesteld. Wellicht zal deze opstelling van de Centrale Raad van Beroep ook doorwerken naar de rechtspraak in fiscale zaken.

²⁰¹ Zie Vakstudie inkomstenbelasting, artikel 47, paragraaf 10.

donaties kunnen als gift gelden²⁰². Tot de bevoordelingen in de zin van de wet kunnen ook niet-gedeclareerde kosten behoren, die worden gemaakt bij de uitoefening van een functie ten behoeve van een instelling²⁰³.

In de fiscale praktijk en rechtspraak is in de loop van de jaren geconcretiseerd, welke instellingen tot de categorieën instellingen vermeld in artikel 47 kunnen worden gerekend. De aandacht heeft zich daarbij in het bijzonder gericht op het begrip «het algemeen nut beogend». Daaronder wordt volgens constante jurisprudentie verstaan, dat de instelling een werkzaamheid heeft «welke op zichzelf rechtstreeks het algemeen belang raakt». Op grond van dat criterium werden bij voorbeeld giften aan een studentenorganisatie²⁰⁴ en aan sportverenigingen²⁰⁵ niet als giften in de zin van artikel 47 erkend. Of het concrete doel dat de instelling voor ogen heeft, ook door grote groepen uit de samenleving als een te behartigen belang wordt onderkend, is niet essentieel²⁰⁶, zolang de instelling zich ten doel stelt haar idealen naar een ieder in de samenleving uit te dragen.

Richt de instelling haar activiteiten alleen of voornamelijk op de besloten groep van eigen leden en staat de toetreding niet open voor belangstellenden buiten die groep, dan zal daarin een beletsel worden gevonden om aan te nemen, dat zij het algemeen nut beoogt²⁰⁷. Hetzelfde geldt voor instellingen die niet beschikken over een eigen identiteit los van die van de oprichters²⁰⁸.

Het begrip «het algemeen nut beogend» kan onder omstandigheden als vangnet voor de begrippen «kerkelijk, charitatief, cultureel en wetenschappelijk» fungeren. Zo werd de vraag of de als religieus gepresenteerde vereniging Universal Conference of Yoga-Vedanta Luminary een kerkelijke instelling is door de rechter terzijde gelaten door deze als een het algemeen nut beogende instelling aan te merken²⁰⁹.

Wordt een instelling eenmaal beschouwd, gegeven haar karakter, te behoren tot een groep instellingen, die als zodanig onder een van de categorieën van artikel 47 valt, dan zal de rechter zich formeel opstellen en niet meer toekomen aan de vraag of zij het algemeen nut beoogt, doch vaststellen of zij inderdaad tot de desbetreffende groep kan worden gerekend. Zo zijn in een Resolutie van 8 juli 1954, nr. 103 politieke partijen als zodanig aangemerkt als het algemeen nut beogende instellingen, hetgeen in 1980 kon leiden tot een rechterlijke uitspraak²¹⁰, waarbij bevoordelingen van de Nederlandse Volksunie (waarvan de rechter kort tevoren het verboden karakter had aangenomen, zonder overigens tot ontbinding te besluiten) als aftrekbare giften werden gekwalificeerd.

²⁰² Resolutie van 24 juli 1953, nr. 4. Gedoeld wordt op die vaste bijdragen, die weliswaar leiden tot lidmaatschap, doch geenszins deelname aan activiteiten van de instelling impliceren, zoals bij voorbeeld contributies aan het Rode Kruis. Ook contributies aan het algemeen nut beogende instellingen, zoals het Humanistisch Verbond (Kamerstuk 5380, nr. 19, blz. 71) en een loge van de Orde van Vrijmetselaars (Hof Leeuwarden, 17 januari 1972, BNB 1973/31) kunnen als gift worden aangemerkt. Door deze uitspraken lijkt de in de wet neergelegde aanvaarding als gift van kerkelijke belastingen te zijn doorgetrokken naar de contributie van levensbeschouwelijke organisaties.

²⁰³ Zie de jurisprudentie vermeld in Vakstudie inkomstenbelasting, artikel 47, blz. 126.

²⁰⁴ HR 12 oktober 1960, BNB 1960/296.

²⁰⁵ Hof Arnhem 21 juni 1963, V-N 1963, blz. 808; HR 17 december 1980, BNB 1981/28.

²⁰⁶ Zie bij voorbeeld HR 2 maart 1983, BNB 1983/176.

Het Hof had in deze zaak betreffende de erkenning als artikel 47-instelling van de Stichting Chili Comité Nederland en de Stichting Bevrijdingsfonds van het Comité Zuidelijk Afrika overwogen dat de instellingen niet als zodanig konden worden aangemerkt, omdat haar werkzaamheden zich niet alleen niet rechtstreeks op het belang van de Nederlandse samenleving richtten, maar bovendien niet de instemming van brede lagen van de bevolking genoten, integendeel voor geenszins onbelangrijke groepen in de samenleving zelfs als omstreden golden. De Hoge Raad deelde deze opvatting van het Hof niet en achtte voor een positief oordeel voldoende om vast te stellen dat het doel van de instellingen in redelijke mate het welzijn van de bevolking van het betrokken land diende.

²⁰⁷ Hof 's-Gravenhage 20 april 1972, BNB 1973/55.

²⁰⁸ Hof 's-Hertogenbosch 5 februari 1982, V-N 1982, blz. 835.

²⁰⁹ Hof Amsterdam 16 maart 1977, FED 6 oktober 1977, IB'64; art. 47:36.

Zie voor een ander voorbeeld Hof 's-Hertogenbosch 21 maart 1980, BNB 1981/97 (met betrekking tot een harmonie, die weliswaar niet als een culturele, doch wel als een het algemeen nut beogende instelling kon gelden).

²¹⁰ Hof Amsterdam 23 januari 1980, BNB 1981/123.

De uitspraak ontlokte aan L. G. M. Stevens, FED 24 juni 1982, IB'64; art. 47:58-60 een pleidooi voor de intrekking van de Resolutie van 8 juli 1954, gegeven de resultaten waartoe zij bleek te kunnen leiden.

Toegespitst op nieuwe religieuze bewegingen merken wij op, dat de giftenregelingen ingevolge artikel 47 van de Wet op de inkomstenbelasting en artikel 16 van de Wet op de vennootschapsbelasting voor deze bewegingen aantrekkelijk zijn. De vrijgevigheid van volgelingen vormt immers in de regel een niet onbelangrijk deel van hun inkomsten. Willen bijdragen van volgelingen als gift in aanmerking komen, dan moet er nochtans sprake zijn van vrijgevigheid, waartegenover generlei tegenprestatie wordt gesteld. Of de fiscus een nieuwe religieuze beweging zal beoordelen als een artikel 47-instelling hangt af van zijn visie op de werkzaamheid van de beweging. Afficheert deze zich nadrukkelijk als kerkgenootschap of als religieuze beweging, dan zou de beweging als een kerkelijke instelling kunnen worden beschouwd, doch die beslissing is geen automatisme. Zo zal de fiscus, gegeven de onbestemdheid van het begrip «kerkgenootschap» zeker niet uitsluitend afgaan op de door het ministerie van justitie gehouden lijst van aangemelde kerkgenootschappen, doch tot een zelfstandig oordeel over de gerechtvaardigheid van de geclaimde status proberen te komen. Op grond van de feitelijke omstandigheid (statuten, werkzaamheid) kan de beweging – indien zij geen kerkelijke instelling wordt geacht of zichzelf niet als zodanig wil zien, dan wel een beslissing dienaangaande wordt ontweken – ook worden aangemerkt als een algemeen nut beogende instelling. Zij zal dan aan de dienaangaande in praktijk en rechtspraak ontwikkelde criteria moeten voldoen.

4.4.3. *Het beleid van de fiscus ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen*

In het derde hoofdstuk van dit rapport hebben wij onder meer aandacht geschonken aan de fiscale aspecten van de financiële huishouding van de onderzochte nieuwe religieuze bewegingen. Het is niet onze bedoeling om onze bevindingen dienaangaande thans te herhalen en samen te vatten. Veeleer willen wij proberen een algemeen beeld te schetsen van het beleid, dat de fiscus ten aanzien van bepaalde gebruikelijke activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen voert en na te gaan of er aanleiding bestaat dit algemene beeld van kritische kanttekeningen te voorzien. Die aanleiding zou in theorie kunnen worden gevonden in de wijze waarop nieuwe religieuze bewegingen in vergelijking tot andere levensbeschouwelijke bewegingen worden behandeld. Zouden zich in dat opzicht opvallende afwijkingen manifesteren, dan zouden deze althans in redelijke mate door de verschillen in feitelijke omstandigheden behoren te worden gerechtvaardigd. Tot het plaatsen van een kanttekening zou ook aanleiding bestaan, zo de fiscale behandeling van vergelijkbare activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen onderling sterke inconsistenties zou vertonen.

Enige algemene lijnen menen wij het beste te kunnen trekken door de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen in te delen in drie groepen, te weten activiteiten die nauw samenhangen met de levensbeschouwing (cursussen, trainingen, meditaties), activiteiten in het kader van de fondsenwerving (colportage) en activiteiten – die elementen van de beide eerste soorten activiteiten in zich dragen – op economisch gebied. Daarnaast vormt de inhoudingsplichtigheid voor werknemers een afzonderlijk aandachtspunt.

Aan onze beschouwing laten wij nog een tweetal algemene opmerkingen voorafgaan. Allereerst wijzen wij erop, dat de belastinginspecteurs ten onzent zelfstandig tot een beoordeling van de belastingplicht van de betrokken personen en lichamen komen. Op basis van hun eigen waarneming en appreciatie van de feiten en omstandigheden en op basis van hun interpretatie van de van toepassing geachte regels nemen zij in eerste aanleg de nodige beslissingen. De beslissingen van de onderscheidene belastinginspecteurs kunnen derhalve, ook indien de gevallen en omstandigheden een grote mate van overeenkomst vertonen, tot verschillende uitkomsten leiden. De beslissing van de ene belastinginspecteur moge verwachtingen wekken voor de opstelling van een andere inspecteur in een vergelijkbare zaak, zij biedt nochtans generlei garantie voor de uitkomst van die andere beslissing, laat staan dat zij enig recht op een bepaalde beslissing zou opleveren. De eenheid in de wetstoepassing wordt bewerk-

stelligd door aanschrijvingen en resoluties door of vanwege het ministerie gegeven, dan wel via uitspraken van de gerechtelijke instanties (Hof en Hoge Raad) over aan de rechterlijke toetsing voorgelegde geschillen. Deze situatie noopt tot terughoudendheid in het doen van algemene uitspraken over het beleid van de fiscus. In dit verband past nog een tweede algemene opmerking. De feitelijke gegevens, die wij in onze beschouwing in aanmerking nemen, hebben ons inziens in die zin een betrekkelijke waarde, dat zij kunnen verschillen van de feiten en omstandigheden die in de oordeelsvorming van de belastinginspecteurs een rol hebben gespeeld. Niet alleen bestaat de mogelijkheid dat het aan weerskanten beschikbare feitenmateriaal onderlinge afwijkingen vertoont, maar ook kunnen de belastinginspecteurs feiten in aanmerking hebben genomen, die ons hetzij niet bekend zijn geworden, hetzij door ons niet relevant zijn geoordeeld. Wij voelen ons daardoor eens te meer genoopt tot het betrachten van voorzichtigheid in het doen van constatering, laat staan het trekken van conclusies.

Activiteiten met een nauwe binding aan de levensbeschouwing

Drie van de onderzochte bewegingen ontplooiën tegen betaling activiteiten die nauw samenhangen met de levensbeschouwing.

De *Scientology Kerk* – een kerkgenootschap, zoals zij zichzelf afficheert – biedt een programma aan, bestaande uit een grote variëteit aan cursussen, trainingen en auditing (geestelijke begeleiding, zoals de Kerk het noemt). De onderdelen van dit programma vertonen een onderlinge samenhang en zijn alle – direct of indirect – gericht op het geestelijke ontwikkelingsproces dat in de Scientology-opvattingen centraal staat. De beweging verkoopt tevens E-meters (een elektrisch hulpmiddel bij auditing), boeken en tapes, welke voor een groot deel een nauwe relatie tot het Scientology-programma hebben. In beginsel staat deelname aan het programma open voor iedereen, zij het dat gevorderde trainingen en auditing slechts door leden kunnen worden gevolgd. Alle programma-onderdelen hebben een eigen tarief en dienen afzonderlijk te worden betaald, ongeacht of men lid is of niet; stafleden genieten reducties. De inkomsten uit cursussen, trainingen en auditing vormen verreweg de belangrijkste bron van inkomsten van de beweging. Zij dienen onder andere tot betaling van de stafleden.

De *Stichting Onderwijs Wetenschap der Creatieve Intelligentie* (SOWCI oftewel de TM-beweging) verzorgt meditatiecursussen voor beginners en gevorderden en daarop voortbordurende, breder georiënteerde onderwijsprogramma's. De cursussen worden behalve door de overkoepelende SOWCI gegeven door een twintigtal lokale stichtingen (TM-centra). De beweging kent geen lidmaatschap, doch telt alleen cursisten. Aan de cursussen kan door een ieder worden deelgenomen, te beginnen met de TM-basiscursus. De ontvangsten uit de cursussen (waarvan de tarieven dikwijls enigermate inkomensafhankelijk zijn) vormen het leeuwedeel van de inkomsten van de beweging en hebben gedurende enkele jaren, na aftrek van betalingen aan TM-leraren en afdrachten aan de internationale beweging in verband met cursusontwikkeling, tot aanzienlijke exploitatieoverschotten geleid.

De *Bhagwan-beweging* – die sedert kort claimt een kerkgenootschap te zijn en wordt gevormd door een 25-tal autonome, plaatselijke stichtingen, die een centrum exploiteren, alsmede door een aantal besloten vennootschappen voor commerciële doeleinden – verzorgt onder meer meditatiecursussen en groepstrainingen. Aan de cursussen en trainingen wordt hoofdzakelijk deelgenomen door Bhagwan-volgelingen, doch in de regel staan zij ook open voor niet-sannyasins. Daarnaast worden ook boeken en tijdschriften van en over Bhagwan en cassettes met Bhagwan-lezingen verkocht. De opbrengsten van deze activiteiten zijn de belangrijkste bron van inkomsten voor nagenoeg alle centra. Zij dienen ter dekking van de exploitatiekosten, waartoe hier en daar ook vergoedingen van cursusleiders kunnen worden gerekend.

Tracht men zich een beeld te vormen van de fiscale behandeling die deze drie bewegingen hebben ondervonden, dan wordt men getroffen door de aanzienlijke verschillen die zich openbaren tussen de Scientology Kerk enerzijds en de TM- en de Bhagwan-beweging anderzijds.

Eind 1980 zijn aan de Scientology Kerk aanslagen omzetbelasting opgelegd voor geleverde goederen en diensten in de periode 1975–1980. Tegen deze aanslagen (die aanvankelijk inclusief 100 procent verhoging²¹¹ 10 mln. beliepen en inmiddels zijn teruggebracht tot f 2,7 mln. inclusief 100 procent verhoging) is de Kerk in beroep gegaan. Het boekenonderzoek, dat op de ambtshalve oplegging van de aanslagen omzetbelasting volgde, heeft bovendien tot een andere opvatting ter zake van de vennootschapsbelastingplichtigheid geleid, niettegenstaande de Kerk slechts kort tevoren expliciet was meegedeeld dat zij niet was onderworpen aan de heffing van vennootschapsbelasting op grond van het ontbreken van winststreven. Omdat het onderzoek van de inspectie echter uitwees dat de voorafgaande jaren verlies hadden opgeleverd, is er (vooralsnog) van afgezien de beweging in het bestand van beschreven lichamen op te nemen (een bestand van lichamen waarbij jaarlijks wordt nagegaan of zij vennootschapsbelasting zijn verschuldigd).

Heeft de inspecteur zich ten aanzien van de Scientology Kerk klaarblijkelijk op het standpunt gesteld, dat de prestaties van deze beweging dienen te worden aangemerkt als deelname aan het economische verkeer, de activiteiten van de TM- en de Bhagwan-beweging hebben tot nu toe niet geresulteerd in aanslagen omzetbelasting dan wel vennootschapsbelasting.

Wat betreft de omzetbelasting stelt de SOWCI – zonder ons daarvan overigens een schriftelijk bewijsstuk te hebben overgelegd – formeel van heffing te zijn vrijgesteld, kennelijk krachtens de onderwijsvrijstelling (artikel 11, lid 1, sub o Wet op de omzetbelasting junctie artikel 8, lid 1, sub c, Uitvoeringsbesluit omzetbelasting), hetgeen zou betekenen dat men niet alleen geen winst heeft beoogd, maar ook geen winst heeft gemaakt. In 1982 zou bij de stichting wederom een onderzoek worden ingesteld. Of dit in het kennelijke standpunt van de inspecteur verandering heeft gebracht, is ons niet bekend. In 1981 is bij de SOWCI voorts een boekenonderzoek ingesteld ter beantwoording van de vraag of de stichting een tot vennootschapsbelastingplicht leidende onderneming dreef. Omdat niet zeker werd geoordeeld of de bevestigende beantwoording van die vraag staande zou kunnen worden gehouden, is volstaan met de opnemings van de SOWCI in het bestand van niet-beschreven lichamen (een bestand waarin lichamen zijn opgenomen, die periodiek door de inspecteur op hun vennootschapsbelastingplichtigheid worden beoordeeld).

De Bhagwan-beweging heeft ons doen weten voor de levering van diensten in de vorm van cursussen en trainingen nimmer in de heffing van omzetbelasting en vennootschapsbelasting betrokken te zijn geweest. Deze mededeling hebben wij bevestigd gezien in de jaarstukken betreffende de centra De Stad Rajneesh in Heerde, Amitabh Amsterdam en Grada in Egmond. Wel wordt omzetbelasting geheven over activiteiten die in een verwijderd verband staan met de cursussen en trainingen, zoals de exploitatie van een kantine en de verkoop van boeken, tijdschriften en cassettes. Waarom de cursussen en trainingen niet in de heffing van omzetbelasting worden betrokken, is ons niet duidelijk. Tot heden zijn ook heffingen in de vennootschapsbelasting achterwege gebleven.

De hier beknopt weergegeven gegevens laten in de eerste plaats zien dat de fiscus ten aanzien van alle drie bewegingen een actief beleid heeft gevoerd. Die vaststelling stemt tot tevredenheid, gelet op het feit dat deze bewegingen in geen dele aan andere fiscale regels zijn onderworpen dan andere levensbeschouwelijke alsook niet-levensbeschouwelijke bewegingen, die zich manifesteren op de veelkleurige markt van cursussen en trainingen. Niettemin hebben de bemoeienissen van de inspecteurs vooralsnog tot verschillende uitkomsten geleid. Laten deze zich redelijkerwijze herleiden tot verschillen in feiten en omstandigheden?

De opstelling van de fiscus jegens de Scientology Kerk als gegeven aannemende (omdat de zaak nog sub judice is, zullen wij daarop niet nader

²¹¹ De verhoging van de aanslagen met 100% en met name de handhaving daarvan tot op dit moment wijzen erop, dat naar de mening van de inspecteur sprake is van «ernstige en verhoudingsgewijs omvangrijke fraude» (zie Leidraad administratieve boeten 1984, Staatscourant 1984, nr. 65, § 15, lid 3).

ingaan), kunnen wij ons indenken, dat ook de cursus- en trainingsactiviteiten van de TM- en de Bhagwan-beweging als leveringen van diensten worden gezien, die in beginsel aan de heffing van omzetbelasting zijn onderworpen. Het gaat immers om persoons-gerichte prestaties (niet uitsluitend gericht op de eigen groep), waarvoor een vergoeding wordt betaald; prestaties bovendien, die noch als incidenteel, noch als van bijkomstige aard kunnen worden betiteld. De toepasselijkheid van de onderscheidene vrijstellingsbepalingen ingevolge artikel 11 Wet OB lijkt ons zeer twijfelachtig, met uitzondering van de onderwijsvrijstelling in het geval van bepaalde activiteiten van de TM-beweging. TM presenteert zich inderdaad nadrukkelijk als een onderwijsinstelling en zal vermoedelijk door de inspecteur als zodanig kunnen worden beoordeeld. In hoeverre ook de activiteiten van de beweging in het kader van de TM-basiscursus terecht onder de onderwijsvrijstelling wordt gebracht lijkt ons aan enige twijfel onderhevig in het licht van een recente uitspraak van de Hoge Raad²¹². Daarbij ontzegde de Raad in navolging van het Hof een stichting, die zich richtte op de ontwikkeling en ontplooiing van mensen, de gemaakte aanspraak op de onderwijsvrijstelling, onder meer omdat haar activiteiten niet stoelden op «een leerplan of lesprogramma gericht op kennisoverdracht». Voorts is het de vraag in hoeverre de TM-beweging met deze activiteiten buiten het kader van het wettelijk begrip «zonder winstoogmerk» valt. Het feit, dat haar activiteiten door een groot aantal stichtingen worden uitgevoerd, en het feit, dat de SOWCI in haar relatie tot de internationale beweging zelf vaststelt welke bedragen voor cursusontwikkeling aan de internationale beweging worden betaald, zullen het zicht op de precieze exploitatieresultaten wellicht ietwat bemoeilijken.

Activiteiten in het kader van fondsenwerving

In het kader van dit onderdeel besteden wij aandacht aan de activiteiten ontwikkeld door de Hare Krishna-beweging en de Verenigingskerk. In tegenstelling tot de drie hiervoor behandelde bewegingen genieten beide bewegingen het merendeel van hun inkomsten niet uit cursussen en trainingen, maar uit colportage-activiteiten.

De *Hare Krishna-beweging*, een conglomeraat van drie stichtingen en een besloten vennootschap, ontleent meer dan 90 procent van haar inkomsten (over 1983 circa f5 mln.) aan de aanbidding van boeken, waarvoor donaties worden gevraagd. De boeken hebben alle betrekking op de hindoeïstische geloofsovertuiging die de beweging kenmerkt, en hun verspreiding dient behalve een financieel ook een ideëel doel, te weten de verbreiding van haar geloofsopvattingen in het westen (dat ideële doel kent ook een cultureel aspect, voor zover de verspreiding van boeken zich specifiek richt op hindoes). De boeken worden voorbereid en geproduceerd binnen de eigen organisatie. De duurdere uitgaven worden sinds kort voornamelijk verspreid via de daartoe opgerichte besloten vennootschap (*Veda*); de goedkopere boeken worden hoofdzakelijk via activiteiten op straat en huis-aan-huis aangeboden. De boeken mogen (afgezien van de verkoop via de boekhandel) weliswaar formeel om niet worden aangeboden onder het vragen van een donatie, materieel fungeren richtprijzen, die door de colporterende Krishna-volgelingen nauwlettend in het oog worden gehouden. De inkomsten uit de colportage-activiteiten worden grotendeels aangewend voor het levensonderhoud en de huisvesting van de Krishna-leefgemeenschappen (waartoe onder meer een landgoed in de Ardennen in eigendom is verworven) en voor investeringen in het ambitieuze boekenprogramma. Overigens verdient nog te worden vermeld dat de in Nederland gevestigde beweging haar activiteiten over de drie Benelux-landen doet uitstrekken.

Ook de Verenigingskerk, die de juridische status claimt van kerkgenootschap, ontplooit colportage-activiteiten, zij het op een aanmerkelijk kleinere schaal dan Hare Krishna. Deze beweging biedt haar maandblad *Doorbraak* tegen een vastgestelde prijs te koop aan en vent daarnaast ook nog met plantjes. Het tijdschrift wordt geproduceerd door een commerciële drukkerij; de plantjes worden betrokken van de veiling. De aanbidding van *Doorbraak*

²¹² HR 5 januari 1983, V.-N. 1983, blz. 259.

dient niet alleen voor fondsenwerving, maar ook voor missionering. De inkomsten uit deze activiteiten vormen weliswaar de belangrijkste bron van inkomsten van de beweging (in 1982 circa f 350 000), doch niet de enige, omdat ook giften relatief veel geld binnenbrengen (in 1982 circa f 300 000). Zij dienen hoofdzakelijk tot het levensonderhoud en de huisvesting van de leden en voor de financiering van de colportage-activiteiten.

De colportage-activiteiten van de Hare Krishna-beweging worden door de fiscus onderkend als het deelnemen aan het economische verkeer en het drijven van een onderneming. Deze opvatting heeft eind 1982 (na een hernieuwd boekenonderzoek) geleid tot de oplegging van navorderings-aanslagen omzetbelasting met betrekking tot de jaren 1977-1980 (in totaal circa f 400 000 inclusief 100 procent verhoging - zie wat betreft deze verhoging noot 211 op blz. 292). Voor de vennootschapsbelasting is de beweging al sedert 1975 beschreven. Over de jaren 1975, 1977 en 1978 zijn aanslagen opgelegd tot een bedrag van ruim f 200 000. De beweging verschilt met de fiscus van mening over het karakter van haar activiteiten. Haars inziens is er geen sprake van het drijven van een onderneming, terwijl de bedragen ontvangen bij de aanbidding van de boeken niet mogen worden aangemerkt als vergoedingen voor geleverde goederen. Nadat de inspecteur het schikkingsvoorstel van de beweging om de colportage-opbrengsten deels als vergoedingen en deels als giften aan te merken had afgewezen, is de beweging in beroep gegaan bij het Hof. De zaak bevindt zich thans nog voor de rechter, zodat wij ons van enig commentaar zullen onthouden.

De Verenigingskerk was tot nu toe door de inspecteur niet erkend als potentiële belastingplichtige. In 1982 is zowel voor de heffing van de omzetbelasting als voor de heffing van vennootschapsbelasting een boekenonderzoek bij de beweging ingesteld. Of dit onderzoek inmiddels heeft geleid tot het opleggen van aanslagen is ons niet bekend.

De opstelling van de fiscus jegens de Hare Krishna-beweging en de Verenigingskerk vertoont onmiskenbaar een gedifferentieerd beeld, niettegenstaande het om een en dezelfde inspectie (Amsterdam) gaat. Wellicht kan een verklaring daarvan worden gevonden in de relatieve omvang van de activiteiten van beide bewegingen. Hoewel de colportage-activiteiten van karakter niet of nauwelijks lijken te verschillen, brengen die van Hare Krishna aanmerkelijk meer geld op dan die van de Verenigingskerk.

Aangenomen dat de inspectie met betrekking tot Hare Krishna door het Hof in het gelijk zou worden gesteld, valt niet goed in te zien welke feiten en omstandigheden ertoe zouden leiden om ten aanzien van de werkzaamheid van de Verenigingskerk een andere opstelling te kiezen. Het opleggen van aanslagen omzetbelasting en een beschrijving voor de vennootschapsbelasting lijken ons de niet onwaarschijnlijke uitkomst van de onderzoeken die bij de beweging hebben plaatsgevonden.

Economische activiteiten

Enkele van de reeds behandelde bewegingen ontplooiën, naast activiteiten op het gebied van cursussen en trainingen of colportage-activiteiten, enigerlei economische werkzaamheid. De activiteiten in dit kader laten zich van cursussen en trainingen onderscheiden, doordat zij niet of nauwelijks met de levensbeschouwing van de beweging samenhangen. Van colportage onderscheiden zij zich, doordat de goederen en diensten enerzijds langs andere wegen worden geleverd en anderzijds commercieel en zonder ideëel tintje worden aangeboden. Activiteiten als deze dienen voor alles ter verzekering van een economische basis aan de beweging. Hun neveneffect is bovendien veelal, dat zij emplooi bieden aan leden van de beweging, soms in de vorm van een conform wettelijke regels (zoals de Wet minimumloon en -vakantiebijslag) gesalarieerde dienstbetrekking soms ook in de vorm van andersoortige arbeidsverhoudingen.

De *Bhagwan-beweging* vertoont een scala aan economische activiteiten. Een computer- en administratiebureau, een reisbureau, een cassettekopie-

bedrijf, een ontwerp-studio, een drukkerij, een discotheek, restaurants, een klussen-bedrijf, enzovoorts.

In de regel zijn deze activiteiten ondergebracht bij afzonderlijke, daartoe opgerichte besloten vennootschappen.

De *Hare Krishna-beweging* heeft in 1983, zoals reeds vermeld, een besloten vennootschap in het leven geroepen, teneinde de distributie van haar dure uitgaven op commerciële basis (via de Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels en via de boekhandel) te kunnen verzorgen.

De *TM-beweging* ontwikkelt een economische werkzaamheid in de stichting Boekhandel en Uitgeverij MIU-Nederland. Deze houdt zich bezig met de productie en distributie van TM-boeken. Tot voor enkele jaren behoorde tot de landelijke organisatie ook een besloten vennootschap (De Conifeer), die zich richtte op de handel in artikelen uit India en onder andere in Den Haag over een verkooppunt beschikte. Deze vennootschap is inmiddels verdwenen.

Het laatste geldt ook voor de economische werkzaamheid die de *Divine Light Mission (DLM)* enige jaren aan de dag heeft gelegd. Daartoe behoorden tweedehands kledingwinkels, een drukkerij, een restaurant, een garage en een schoonmaakbedrijf, welke bedrijfjes sinds 1975 hetzij zijn opgedoekt hetzij zijn overgegaan in handen van individuele DLM-aanhangers, die uit de opbrengsten donaties doen aan het kerkgenootschap (zoals DLM zich presenteert²¹³).

De economische activiteiten van de genoemde bewegingen leveren, naar het ons voorkomt, uit fiscaal oogpunt weinig problemen op. De Bhagwan-activiteiten worden aan omzetbelasting onderworpen, terwijl de BV's reeds uit hoofde van hun rechtsvorm vennootschapsbelastingplichtig zijn. Het zelfde geldt voor de Veda BV van de Hare Krishna-beweging en de TM-stichting Boekhandel en Uitgeverij MIU-Nederland. DLM is in de jaren 1973-1975 voor de vennootschapsbelasting beschreven geweest (de beweging had toen nog de stichting als rechtsvorm), doch aanslagen bleven achterwege vanwege het ontbreken van winst. Met ingang van 1976 werd de stichting uit het bestand van belastingplichtigen afgevoerd, nadat zij had verklaard dat aan haar commerciële activiteiten een einde was gekomen. Wel werd DLM geconfronteerd met een aanslag omzetbelasting (f 125 000,-), waarvoor later een schikking is getroffen.

Wij zien geen aanleiding over het actieve beleid dat de fiscus onmiskenbaar in dezen voert opmerkingen te maken.

Inhoudingsplichtigheid loonbelasting en premies volksverzekeringen

Een aantal van de onderzochte bewegingen maakt van de diensten van leden gebruik op een wijze, die de arbeidsverhouding tussen lid en beweging doet aanmerken als een dienstbetrekking. In die gevallen wordt de beweging beschouwd als inhoudingsplichtig voor de heffing van loonbelasting en de premieheffing volksverzekeringen. Wat betreft de stafleden van de Scientology Kerk stelden de inspecteur en de betrokken bedrijfsvereniging zich in 1975 op het standpunt dat er geen sprake was van een dienstbetrekking tussen hen en de Kerk. Na een onderzoek in 1979 wijzigde zich echter de opvatting van de inspecteur, zodat de beweging per 1 januari 1980 inhoudingsplichtig werd. De bedrijfsvereniging sloot zich bij de inspecteur aan door te verklaren dat naar haar inzicht de medewerkers van de Kerk werkzaam waren op arbeidsovereenkomst naar burgerlijk recht. Voor de werknemers dienden ook premies voor de werknemersverzekeringen te worden afgedragen. De beweging heeft ons doen weten zich onder protest bij deze opvattingen te hebben neergelegd.

De SOWCI (TM) heeft een 20-tal personen in dienst waarvoor zij inhoudingsplichtig is. De Verenigingskerk staat sedert 1979 als inhoudingsplichtig bekend. Het aantal medewerkers van deze beweging is teruggelopen van 7 in 1980 tot 2 in 1983.

²¹³ Overigens deelden DLM-vertegenwoordigers ons mee, dat de status kerkgenootschap was geclaimd om zeker te stellen dat de beweging als een artikel 47-instelling zou worden aangemerkt en giften van aanhangers aftrekbaar zouden zijn voor de inkomstenbelasting. De opstelling van de fiscus zal daardoor, naar wij aannemen, niet noemenswaardig zijn beïnvloed. Nochtans wordt DLM erkend als een artikel 47-instelling, ook nadat dienaangaande in 1981 een onderzoek bij de beweging was ingesteld.

In 1982 heeft de inspectie onderzoeken ingesteld naar de eventuele inhoudingsplichtigheid van de Divine Light Mission en de Hare Krishna-beweging. Voor zover ons bekend is in beide gevallen niet tot inhoudingsplichtigheid geconcludeerd.

Het beleid van de Bhagwan-beweging is ons niet helemaal duidelijk. Enerzijds is ons meegedeeld, dat het streven erop is gericht om binnen de beweging werkgelegenheid te scheppen voor volgelingen, anderzijds zijn er ook berichten (zoals met betrekking tot de Amsterdamse discotheek), die veeleer duiden op het streven om weliswaar de arbeidskracht van volgelingen te benutten doch deze vooral in natura (kost, inwoning en enig zakgeld) te belonen. Voor het eerste streven kunnen wij aanmerkelijk meer waardering opbrengen dan voor het laatste, zeker waar het in dat laatste geval gaat om commerciële activiteiten.

Wij stellen vast, dat zich op dit terrein – op zichzelf rijk aan meningsverschillen en conflicten – ten aanzien van de onderzochte bewegingen weinig moeilijkheden hebben voorgedaan, met uitzondering wellicht van de gang van zaken bij de Scientology Kerk. De inspecties betonen zich in het algemeen actief en zullen dat, naar wij veronderstellen, ook zijn ten aanzien van de Bhagwan-beweging.

Een laatste opmerking maken wij in dit verband over de beloning van degenen die met een beweging in dienstbetrekking staan. Is er sprake van een dienstbetrekking in privaatrechtelijke zin (artikel 1637a BW) en tevens in de zin van de Wet minimumloon en -vakantiebijslag, dan is de werkgever wettelijk verplicht tenminste het minimumloon te betalen. Klaarblijkelijk stellen leden van de bewegingen zich, vooral gedreven door idealistische gevoelens, soepel op en nemen zij dikwijls genoegen met een lagere beloning. De bepalingen inzake het minimumloon zijn weliswaar niet voorzien van een strafsanctie voor de werkgever die zich daaraan niet wenst te houden²¹⁴, doch behoren te worden nageleefd, ook door de bewegingen die thans aan de orde zijn. Leden of ex-leden, die enige tijd in dienstbetrekking voor minder dan het minimumloon voor een beweging hebben gewerkt kunnen – indien daartoe voldoende termen aanwezig zijn – nabetaling vorderen²¹⁵. Nieuwe religieuze bewegingen zouden ons inziens juist handelen door zich in dit opzicht aan de wettelijke regels te houden. Daartoe bestaat te meer aanleiding, indien zij met behulp van de arbeidskracht van leden deelnemen aan het economische verkeer.

4.5. Enkele rechten van kerkgenootschappen

In paragraaf 2.3.3. van dit rapport hebben wij vastgesteld, dat in de loop van de tijd aan religieuze bewegingen, die als kerkgenootschap worden aangemerkt, enige bijzondere rechten zijn toegekend, die tegenwoordig aan discussie onderhevig zijn. Op blz. 53 e.v. hebben wij deze globaal onderscheiden in drie groepen, te weten rechten waarvan de toekenning een gevolg is van de bijzondere positie die kerkgenootschappen in de rechtsorde innemen, rechten die beogen voorwaarden te scheppen voor het functioneren van kerkgenootschappen en rechten die een financiële begunstiging van kerkgenootschappen inhouden. Aan een tweetal rechten deel uitmakend van de tweede groep, dat in dit rapport tot nu toe onderbelicht is gebleven, menen wij op deze plaats nog een beschouwing te moeten wijden: het inlichtingenrecht bevolkings- en verblijfsregisters en het inlichtingenrecht inkomstenbelasting.

Het komt ons niet juist voor ten aanzien van rechten als deze te volstaan met de algemene opmerkingen over hun handhaving of afschaffing die wij op blz. 56–57 hebben gemaakt.

²¹⁴ Zie daarover onder meer A. Dijkstra, Minimumloon en strafrecht, in NJB 1979, afl. 44, blz. 989–996.

²¹⁵ Gewezen zij in dit verband onder meer op: HR 30-10-1981 NJ 1982, 436 (met noot van Beekhuis).

De mededeling, dat een zorgvuldige heroverweging van deze rechten op haar plaats is, zegt immers nog niets over de wijze waarop deze heroverweging gestalte dient te krijgen. Daar komt bij, dat onze opvattingen, verwoord in paragraaf 4.3.1, over de rechtspositie van religieuze bewegingen de werkingssfeer van de hierbedoelde rechten verbreden tot een grote groep religieuze bewegingen. Op blz. 255–256 hebben wij in dit verband gesteld, dat men, zo het niet wenselijk zou worden geoordeeld dat bepaalde vormen van begunstiging van kerkgenootschappen in beginsel aan alle religieuze bewegingen toevallen, veeleer de verlening van dergelijke begunstiging onder de loep zou moeten nemen dan een cesuur aan te brengen tussen wel en niet begunstigde religieuze bewegingen. Ook om die reden menen wij er goed aan te doen de twee genoemde inlichtingenrechten van ons commentaar te voorzien.

4.5.1. *Inlichtingenrecht bevolkings- en verblijfsregisters*

Op 1 januari 1983 is een Koninklijk Besluit²¹⁶ in werking getreden, dat onder meer een einde maakt aan de verplichte registratie in het bevolkingsregister van een ieders kerkelijke gezindte. Vanaf die datum mag het desbetreffende vakje op de persoonskaart desgewenst oningevuld blijven.²¹⁷ Daarmee lijkt een eerste stap te zijn gezet in de richting van vermindering van de zoals De Man²¹⁸ het heeft genoemd «ambtelijke belangstelling in de confessie van de burger». Die belangstelling dateert reeds van jaren²¹⁹ her. Aantekening van de kerkelijke gezindte vindt haar oorsprong in de eerste tienjaarlijkse volkstelling, gehouden in 1830. Zij werd in het belang van de staat nuttig en noodzakelijk geacht. In het midden van de vorige eeuw ging de registratie van dit gegeven als vanzelf behoren tot de gegevensverzameling in het kader van de bevolkingsboekhouding. Waarom registratie van de kerkelijke gezindte van de burgers nuttig en nodig werd geoordeeld laat zich moeilijk in concreto voorstellen. Men kan zich nochtans indenken dat kennis van de «kerkelijke kaart» de verschillende overheden ten dienste kwam bij bijvoorbeeld het maken van plannen voor scholenbouw en voor sociaal-culturele voorzieningen. Een element echter dat hierin onmiskenbaar ook van de aanvang af een rol heeft gespeeld is het belang dat de overheid hechtte aan het leveren van een bijdrage aan de administratie van de kerkgenootschappen.

Nog vrij onlangs kenschetste de toenmalige minister van binnenlandse zaken De Gaay Fortman dit belang als «een bescheiden handreiking teneinde de geestelijke taak van Genootschappen iets te vergemakkelijken»²²⁰. Kerkgenootschappen nemen krachtens de Wet bevolkings- en verblijfsregisters (laatstelijk Stb. 1970, 608) en het Besluit bevolkingsboekhouding (Stb. 1967, 442) onder degenen die inlichtingen uit het bevolkingsregister verlangen een bijzondere plaats in. Niet alleen kunnen inlichtingen gevraagd ten dienste van de geestelijke zorg door een kerkgenootschap niet worden geweigerd (artikel 90, lid 2 Besluit bevolkingsboekhouding), maar ook kunnen deze inlichtingen meer gegevens omvatten dan in het algemeen is toegestaan (artikelen 90, lid 4 en 92, lid 3 Besluit bevolkingsboekhouding), terwijl bovendien de verstrekking van de inlichtingen

²¹⁶ Besluit van 16 februari 1982 tot wijziging van het Besluit bevolkingsboekhouding, Stb. 79.

²¹⁷ Het komt ons wenselijk voor, dat aan deze wijziging van het Besluit bevolkingsboekhouding door de gemeenten op ruime schaal bekendheid wordt gegeven. Tot voorbeeld van een zodanige handelwijze diene het bericht van de gemeente Leiden in het Leidsch Dagblad van 19 november 1982.

²¹⁸ H. de Man, De kerkgenootschappen en het nieuwe Besluit bevolkingsboekhouding, in: Bevolkingsboekhouding en militaire zaken, nr. 324 – februari 1968, blz. 17 e.v.

²¹⁹ Zo bestond in ons land in het prille begin van de 19e eeuw onder de vigeur van de Staatsregeling 1801 (artikelen 11 en 12) zelfs enige tijd een stelsel waarin ervan uit werd gegaan, dat elke Nederlander tot een kerkgenootschap behoorde en dat van hem van staatswege een jaarlijkse bijdrage werd gevorderd tot onderhoud van de dienaren en eigendommen van het kerkgenootschap.

²²⁰ Aanh. Hand. II, 1972–1973, nr. 1153.

geschiedt tegen een sterk gereduceerd tarief (artikel 2, lid 2 en 3 Wet bevolkings- en verblijfsregisters). Kerkgenootschappen worden aldus in staat gesteld tegen slechts geringe kosten²²¹ al die gegevens te verwerven die nodig zijn voor het voeren van een accurate ledenadministratie. In de regel vindt de verstrekking van inlichtingen plaats op grond van een abonnement. Van belang is in dit verband, dat de inlichtingen zich niet uitsluitend behoeven te beperken tot degenen die bij het desbetreffende kerkgenootschap zijn aangesloten en dat bovendien een verzoek van een ingeschrevene tot geheimhouding ten opzichte van de verstrekking aan kerkgenootschappen krachteloos is²²².

Bij de wijziging van de Wet bevolkings- en verblijfsregisters in 1968 werd de regeling ogenschijnlijk enigszins aangescherpt door de opnemng van de zinsnede dat de aan kerkgenootschappen te geven inlichtingen de geestelijke verzorging moesten dienen. Met het toenmalige PvdA-Kamerlid Van den Bergh²²³ mag men echter in gemoede stellen dat deze bepaling «eer een overweging (is), waarom men meent dat die kerkgenootschappen en overige rechtspersonen op geestelijke grondslag die gunst kunnen genieten». Controle op het doel waartoe de inlichtingen worden aangewend vindt dan ook niet plaats, zou overigens ook ondoenlijk zijn. Verondersteld wordt dat kerkgenootschappen die inlichtingen vragen daarmee (direct of indirect) geestelijke verzorging beogen. De toevoeging van de zinsnede had, zoals ook de in dezelfde wet voorziene geringe vergoeding voor de geboden diensten voornamelijk de bedoeling om een zekere drempel op te werpen tegen het al te gemakkelijk indienen van verzoeken om inlichtingen.

Al met al lijkt de vaststelling gewettigd, dat de huidige wettelijke regelen inzake het verstrekken van inlichtingen uit het bevolkingsregister een niet onbelangrijke begunstiging van de kerkgenootschappen door de overheid behelzen. In wezen komt de regeling neer op zowel het verrichten van diensten door de overheid ten behoeve van de interne organisatie en administratie van kerkgenootschappen als het feitelijk subsidiëren van de overhead-kosten van kerkgenootschappen door deze diensten aan te bieden ver beneden de kostprijs.

In de laatste jaren heeft de hierbeschreven regeling, na meer dan een eeuw zonder grote problemen te zijn toegepast, van menige zijde bedenkingen opgeroepen. Bedenkingen met betrekking tot zowel de aantekening van de kerkelijke gezindte zelve als de begunstiging van de kerkgenootschappen.

Het belangrijkste principiële argument tegen de registratie van de kerkelijke gezindte is, naar het voorkomt, de overweging dat de kerkelijke gezindte van de burgers de staat onverschillig behoort te zijn. De Man²²⁴ heeft in dit verband met nadruk gewezen op het non-discriminatiebeginsel dat was verwoord in artikel 183 (oud) van de Grondwet (en nu vastligt in artikel 1), daarbij ongetwijfeld mede doelende op de mogelijkheden tot misbruik die de registratie van dit gevoelige gegeven zou bieden. Hoe dit gegeven op onjuiste wijze kan worden aangewend uitte zich niet lang geleden in de rol die inlichtingen over de kerkelijke gezindte bleken te kunnen spelen in de door sommige Arabische landen gevraagde niet-jood

²²¹ De kosten per inlichting (in de regel via een abonnement) liggen gemiddeld tussen 5 en 10 cent, terwijl particulieren die onder omstandigheden inlichtingen kunnen ontvangen een bedrag in de orde van grootte van 3 à 4 gulden verschuldigd zijn.

²²² Bij de Rijksinspectie bevolkingsregisters zijn verscheidene gevallen bekend waarin mensen wel prijs stelden op vermelding van hun kerkelijke gezindte in het bevolkingsregister doch – vruchteloos – principieel bezwaar aantekenden tegen het verstrekken van inlichtingen betreffende hun persoon aan hun kerkgenootschap.

²²³ Bij de behandeling in de Tweede Kamer van het wetsontwerp Wijziging van de Wet bevolkings- en verblijfsregisters, Hand. II, 1967–1968, blz. 1422.

²²⁴ H. de Man, op.cit., blz. 21.

verklaringen²²⁵: verscheidene gemeenten toonden zich bereid tot verstrekking van inlichtingen tot dat doel, niettegenstaande de Regering reeds enkele malen²²⁶ duidelijk had verklaard het verlenen van medewerking aan niet-joodse verklaringen strijdig te achten met het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie.

Registratie van de kerkelijke gezindte, zo luidt een ander bezwaar, dient redelijkerwijs generlei burgerlijk belang. Voorzover immers gegevens over de omvang van godsdienstige stromingen een factor zouden zijn in de besluitvorming van overheidsorganen zouden deze zich laten ontlenen aan de resultaten van de periodieke volkstellingen, waarin weliswaar de kerkelijke gezindte wordt aangetekend doch de anonimiteit van de burgers gewaarborgd is.

De inbreuk die de verplichte overlegging van dit gegeven inhoudt op de persoonlijke levenssfeer is een volgend punt van kritiek. Geloofsovertuiging en levensbeschouwing vormen in die optiek – wellicht in hogere mate dan vroeger – privé-aangelegenheden, waarover men in beginsel behoudens uit eigen vrije wil geen mededeling doet aan anderen ongeacht of het een overheidsorgaan dan wel een willekeurige medeburger betreft. De wijziging van het Besluit bevolkingsboekhouding vervat in Stb. 1982, 79, waarvan eerder gewag werd gemaakt, heeft deze bedenking grotendeels ondervangen door de mogelijkheid te openen dat enige vermelding omtrent de kerkelijke gezindte achterwege kan blijven indien de betrokken burger verklaart tegen registratie van dit gegeven bezwaar te hebben.

Een vierde en laatste bezwaar, van meer pragmatische aard, komt van de zijde der VNG, die in een brief aan de minister van binnenlandse zaken van 22 december 1976²²⁷ wees op het gebrek aan betrouwbaarheid van de aantekening omtrent de godsdienst op de persoonskaart. Hoe dikwijls immers zal het niet voorkomen, dat zich in de godsdienstige overtuiging van burgers veranderingen voordoen, zonder dat deze hun weerslag vinden in de persoonskaart? Met name in het licht van de ontkenning die zich in de laatste decennia heeft afgetekend kan men zich indenken, dat de bevolkingsboekhouding een geflatteerd beeld geeft van de omvang van de aanhang der diverse kerkgenootschappen. Een taxatie, die begrijpelijkerwijze voor de kerkgenootschappen geen stimulering inhoudt om wijziging van de huidige regeling te bepleiten.

Ook tegen het andere element van de beschreven regeling namelijk de verstrekking van inlichtingen aan kerkgenootschappen, rijzen tal van bezwaren.

Het principiële bezwaar, dat onder meer is terug te vinden bij Schnabel – zij het in een weinig genuanceerde vorm –²²⁸, behelst dat dit recht in zijn huidige opzet niet zou passen in de verhouding tussen kerk en staat zoals in ons land aanwezig. De toepassing van dit recht plaatst de staat in een positie waarin hij nauw betrokken is bij de interne aangelegenheden van kerkgenootschappen en in wezen ook financiële ondersteuning geeft aan het kerkelijk leven²²⁹.

Het kostenaspect dat aan het verstrekken van deze inlichtingen aan kerkgenootschappen is verbonden weegt tal van gemeenten zonder twijfel

²²⁵ Men zie onder meer de beantwoording door de minister van binnenlandse zaken van schriftelijke vragen van de Tweede-Kamerleden Roethof en Patijn, Aanh. Hand. II, 1977–1978, nr. 116 en de brief van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten aan de minister van binnenlandse zaken van 12 september 1977, De Nederlandse Gemeente – supplement, 23 september 1977, nr. 38.

²²⁶ Aanh. Hand. II, 1974–1975, 831 en 839; Hand. II 1974–1975, blz. 4703 e.v.

Circulaire van de minister van binnenlandse zaken van 4 juli 1975 no. B75/1549 B.B./W. en B.

²²⁷ De Nederlandse Gemeente – supplement, 7 januari 1977, nr. 1.

²²⁸ P. Schnabel, op. cit., blz. 336.

²²⁹ Dat ook bepaalde kerken hiermee grote moeite hebben wordt goed geïllustreerd in een redactioneel artikel in het Nederlands Dagblad van 3 januari 1977, waaraan het volgende citaat is ontleend: «Wat ons betreft, wij achten het principiële onjuist dat de kerk voor haar ledenadministratie zou leunen op de overheid. Ook wat dit betreft behoren kerk en staat twee zelfstandige, van elkaar onafhankelijke grootheden te zijn. Voor een kerk die de tucht handhaaft en trouw is in de kerkelijke bearbeiding, moet dat ook onnodig zijn. Geen kerk kan haar taak goed vervullen zonder een behoorlijke ledenadministratie».

ook niet licht. De vrijheid die de gemeentebesturen is gegeven bij de vaststelling van tarieven voor het verstrekken van inlichtingen aan particulieren is ten aanzien van kerkgenootschappen – overigens ook ten aanzien van degenen die de inlichtingen verlangen voor een wetenschappelijk of filantropisch doel – aan strakke banden gelegd.

Ook wat betreft de verstrekking van inlichtingen aan kerkgenootschappen laat zich het privacy-argument bezigen. Weliswaar zijn de gegevens vastgelegd in de bevolkings- en verblijfsregisters geheim (artikel 90, lid 1 Besluit bevolkingsboekhouding) en mogen krachtens het vijfde lid van artikel 90 de verkregen inlichtingen in het algemeen niet worden gepubliceerd, maar de verstrekking van bepaalde gegevens aan derden door de ingeschrevene kan toch worden ervaren als een inbreuk op zijn persoonlijke levenssfeer.

Realiseert men zich dat de persoonsgegevens krachtens een wettelijke verplichting worden overgelegd en dat de ingeschrevene niet in staat is de verstrekking van deze gegevens aan bepaalde derden, zoals kerkgenootschappen te verhinderen, dan kan deze bedenking moeilijk worden gebaggatelliseerd. Dit geldt te meer nu ingevolge artikel 92, lid 3 van het Besluit bevolkingsboekhouding ook bijzondere gevoelige gegevens, die in de regel nimmer voor verstrekking aan particulieren in aanmerking komen, zoals met betrekking tot verblijf in een gevangenis of een psychiatrische inrichting, wel aan kerkgenootschappen kunnen worden verstrekt.

Een bezwaar tenslotte dat hierop aansluit geldt de omstandigheid dat de categorie van organisaties die op dit verregaande inlichtingenrecht aanspraak kunnen maken vanwege de onzekerheid over de inhoud van het begrip kerkgenootschap²³⁰ niet scherp is afgebakend. Waartoe dit kan leiden kan worden aangetoond met een voorbeeld waarin sprake is van enerzijds brieven aan de subcommissie met klachten over het feit dat adressanten niettegenstaande achtereenvolgende verhuizingen voortdurend hinderlijk werden gevolgd door de Scientology Kerk en anderzijds de ontdekking dat de Scientology Kerk, zich uitdrukkelijk beroepende op zijn vermeende kerkgenootschappelijke status, inlichtingen verzocht en niet zelden verkreeg uit de bevolkingsregisters en zo in staat was de adressanten te traceren²³¹.

Zoekt men naar argumenten ter ontzenuwing van deze keur van bedenkingen en ten faveure van handhaving van de huidige regeling dan biedt – het zal geen verbazing wekken – de opstelling van de kerken daartoe het nodige materiaal. Op 6 september 1978 wendden deze zich bij monde van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) tot de minister van binnenlandse zaken met een vurig pleidooi voor de voortzetting van de toentertijd geldende regeling.

In het bijzonder wees het CIO op de praktijk die zich ten aanzien van het inlichtingenrecht voor kerkgenootschappen heeft ontwikkeld en in verband daarmee op de ernstige consequenties die een fundamentele wijziging van de huidige regeling zou kunnen hebben. Op welke wijze maken kerkgenootschappen heden ten dage gebruik van hun inlichtingenrecht? Men kan

²³⁰ Overigens biedt de in het kader van de Wet bevolkings- en verblijfsregisters gebezigde terminologie opnieuw een fraai voorbeeld van de verwarring rond het begrip kerkgenootschap. Terwijl artikel 2 van de Wet de niet ongebruikelijke tweedeling kerkgenootschappen–genootschappen op geestelijke grondslag (die sedert 1968 in de Wet vermelding hebben gevonden) kent, bevatten het Besluit bevolkingsboekhouding (artikel 28, sub. 6) en de daaraan gekoppelde Handleiding bevolkingsboekhouding de tweedeling kerkgenootschap–vereniging met godsdienstig doel (met genootschappen op geestelijke grondslag is nog geen rekening gehouden). Het lijkt niet onlogisch om het in de wet gebruikte begrip kerkgenootschap op te vatten als omvattende beide categorieën onderscheiden in Besluit en Handleiding.

²³¹ Bij brief van 20 augustus 1981 heeft de minister van binnenlandse zaken de subcommissie desgevraagd medegedeeld, dat de gemeente de gevraagde informatie mag weigeren indien zij onvoldoende acht vast te staan dat de verzoekende organisatie terecht een aanspraak op de verlangde inlichtingen maakt en dat hij bereid was de aandacht van de gemeenten daarop te vestigen.

zonder overdrijving stellen dat van dit recht op grote schaal gebruik wordt gemaakt. Vele kerkgenootschappen, waaronder de Nederlandse Hervormde Kerk en het Rooms Katholiek Kerkgenootschap, wenden de gegevens uit de bevolkingsregisters aan ten behoeve van hun administratie.

De Nederlandse Hervormde Kerk neemt binnen dit geheel een bijzondere plaats in door een landelijk administratief centrum in het leven te hebben geroepen (de Stichting Mechanische Registratie en Administratie – SMRA te Delft), dat de inlichtingen uit de bevolkingsregisters verwerkt en dat inmiddels een geautomatiseerd bestand van omstreekt 2,8 mln. personen heeft opgebouwd. Het SMRA telt meer dan 150 werknemers en registreerde blijkens mededelingen van het CIO in het jaar 1977 meer dan 700 000 mutaties van burgerlijke of kerkelijke aard. Zou op enigerlei wijze een einde komen aan het gebruik dat kerkgenootschappen thans kunnen maken van de gegevens uit de bevolkingsregisters, dan zou men dienen terug te vallen op een stelsel waarin de betrokkenen op basis van vrijwilligheid relevante wijzigingen in hun burgerlijke of kerkelijke situatie aan het kerkgenootschap melden, waardoor administratieve onvolkomenheden onvermijdelijk in groten getale zullen optreden.

De jaarlijkse omvang van het aantal mutaties zou het de kerken buitengewoon moeilijk maken om zonder periodieke verstrekking van gegevens uit de bevolkingsboekhouding een behoorlijke administratie in stand te houden. De vermelding van de kerkelijke gezindten en het ter beschikking stellen van de aldus verkregen gegevens ziet het CIO als twee nauw samenhangende elementen van een regeling die strekt tot hulpverlening aan de kerken. De betekenis voor de samenleving die functioneren van bepaalde organisaties wordt toegekend doet de overheid immers niet zelden faciliteiten bieden, die deze organisaties mede in staat stellen hun functie uit te oefenen. Juist de erkenning van de betekenis en de volstrekt eigen functie van de kerken voor de samenleving zou volgens het CIO behoren te leiden tot ongewijzigde handhaving van de huidige regels.

Eerder is reeds vastgesteld, dat de hier besproken regeling ontegenzeggelijk het karakter draagt van een vorm van hulpverlening van de overheid jegens de kerkgenootschappen – de kerken zelve erkennen dit ten volle. De regeling bestaat al meer dan honderd jaren en heeft geleid tot een vaste praktijk, waarin tal van kerkgenootschappen in meerdere of mindere mate van het geboden recht profijt trekken. Die praktijk toont een duidelijke behoefte aan deze faciliteit aan, een behoefte waarvan het thans minder relevant is uit te maken of zij al dan niet gecreëerd is. Er kan dan ook zeker begrip bestaan voor de huiver bij de betrokken kerkgenootschappen voor afschaffing van de heersende regels. Evenzeer mag men stellen, dat een regeling die reeds zo lang heeft gegolden en waaraan zo duidelijk waarde is en wordt gehecht niet behoort te worden herzien dan na zorgvuldige weging van de argumenten voor en tegen en nadat de bedenkingen tegen de huidige regeling duidelijk doorslaggevend zijn gebleken. Toetsing van de aangevoerde argumenten leert dat de voornaamste principiële argumentatie, ten aanzien van zowel de aantekening van de kerkelijk gezindte als het inlichtingenrecht, draait om de verhouding tussen kerk en staat. Op verschillende plaatsen in dit rapport is betoogd, dat het, zo de verhouding tussen kerk en staat zou nopen tot heroverweging van maatregelen op uiteenlopende terreinen van overheidsbeleid, niet onverstandig zou zijn een samenhangende beleidsvisie op deze verhouding te ontwikkelen en die aan het beleid ten grondslag te leggen, liever dan over te gaan tot het treffen van incidentele maatregelen. Deze opvatting moge ook bij de behandeling van deze kwestie in overweging worden gegeven, mede in het licht van de over en weer gebezigde argumenten. Nochtans menen wij ons te mogen veroorloven op basis van de uiteenzettingen in het tweede hoofdstuk een eigen visie op dit vraagstuk te ontwikkelen.

Tot uitgangspunt diene, dat hier te lande de overheid weliswaar niet onverschillig staat tegenover godsdienst – zoals uit tal van regelingen

blijkt – doch anderzijds grote terughoudendheid in acht neemt ten aanzien van het ondersteunen van het kerkelijk leven als zodanig. Ook al is het overheidsbeleid mede de resultante van normen, die zijn geworteld in de godsdienstige opvattingen van grote groepen in de samenleving, begunstiging van kerkgenootschappen staat in beginsel los daarvan. Scheiding van kerk en staat impliceert voor de overheid zich te onthouden van de verzorging van het godsdienstig leven en maatregelen achterwege te laten, die de kerken in een positie van afhankelijkheid van de staat zouden kunnen brengen. Dat neemt niet weg dat bepaalde activiteiten van kerken door de overheid zo positief kunnen worden gewaardeerd dat zij in aanmerking komen voor ondersteuning van staatswege. De regeling ex artikel 2 van de Wet bevolkings- en verblijfsregisters dateert uit een tijd dat de scheiding tussen kerk en staat als leidraad voor het beleid van de overheid nog niet zo wortel had geschoten als tegenwoordig het geval is. Begunstiging van het kerkelijk leven door de staat was toen ongetwijfeld meer vanzelfsprekend dan nu; afhankelijkheid van de kerken van de staat werd gegeven de verstrengeling tussen beide minder bezwaarlijk gevonden. Houdt men de regeling echter tegen het licht van deze tijd dan valt op hoezeer zij een wezenlijke bijdrage van de staat aan het kerkelijk leven is in de vorm van een administratieve en financiële steun²³² en hoezeer zij mitsdien de kerken in een afhankelijke positie heeft gebracht. Afgezien van hun praktische bezwaren tegen intrekking van de regeling zouden de kerken ons inziens hun eigen positie bekrachtigen door de principiële onwenselijkheid van die situatie te erkennen en van daaruit een oplossing te bepleiten. Hoe laat zich een bevredigende oplossing denken?

Registratie van de kerkelijke gezindte behoort, zoals de registratie van alle andere in het kader van de bevolkingsboekhouding gevraagde gegevens, een bepaald doel te dienen. Dat doel is weinig helder, voor zover het verder zou strekken dan het bieden van steun aan kerkgenootschappen²³³. Burgers zijn tegenwoordig gehouden tot het verstrekken van tal van gegevens over zichzelf. Van belang is dat de overheid de noodzaak daartoe tot het minimum beperkt en zich bepaalt tot het inwinnen van die inlichtingen die onmisbaar zijn voor een richtige uitvoering van de overheidstaak. Mede gegeven het gekozen uitgangspunt achten wij op zichzelf onvoldoende redenen aanwezig om de kerkelijke gezindte te registreren. Bovendien slaan wij het belang van de burger om gevrijwaard te blijven van onnodige verzoeken om inlichtingen hoog aan, te meer wanneer het gevoelige gegevens betreft zoals betreffende godsdienst of levensovertuiging²³⁴. Ook mag de kans op misbruik van dit type gegevens niet worden veronachtzaamd. De beste waarborg tegen misbruik wordt geboden door van registratie van dit gegeven geheel af te zien. Ons inziens zou er verstandig aan worden gedaan verder te gaan op de weg die is ingeslagen met het besluit van 16 februari 1982, dat het mogelijk maakt vermelding van de kerkelijke gezindte achterwege te laten, en in de toekomst de kerkelijke gezindte volledig uit de bevolkingsboekhouding te doen verdwijnen door schrapping van artikel 28, tweede lid, sub 6 van het Besluit bevolkingsboekhouding.

²³² Ogenscheinlijk dient de regeling sinds de wijziging van 1968 mede een belang, dat door de overheid waardevol wordt geacht, namelijk de geestelijke verzorging die kerkgenootschappen op zich hebben genomen, doch de wetshistorie wijst uit dat deze wijziging vooral beoogde een drempel op te werpen tegen een al te grote vloed van verzoeken om inlichtingen. Ook voor de kerken zelve blijkt de regeling duidelijk te fungeren als een administratieve maatregel, die hen in staat stelt hun taken – waaronder het bieden van geestelijke verzorging – optimaal te behartigen.

²³³ Het argument van het CIO in dit verband, dat de registratie ook directe belangen van de overheid dient, omdat de geestelijke verzorgers van dienstplichtigen en gedetineerden dit gegeven nodig hebben om hun taak te kunnen uitoefenen mag niet erg overtuigend worden geacht. Weliswaar draagt de overheid een zekere verantwoordelijkheid voor de geestelijke verzorging van diegenen die zich tijdelijk onder haar hoede bevinden, doch niet wel valt in te zien, waarom dezen niet zelf in staat zouden zijn hun eventuele kerkelijke gezindte aan de bevoegde organen kenbaar te maken. Aldus zouden de geestelijke verzorgers zonder de inschakeling van de bevolkingsboekhouding toch de benodigde gegevens kunnen ontvangen.

²³⁴ Artikel 1 van het ontwerp van Wet op de persoonsregistratie (kamerstuk 17 207, nr. 2) rekent persoonsgegevens betreffende iemands godsdienst of levensovertuiging uitdrukkelijk tot de «gevoelige gegevens».

Het aan de kerkgenootschappen toegekende recht op inlichtingen behoort ons inziens in beginsel los te worden gezien van de registratie van de kerkelijke gezindte. Ook in de praktijk kan dit recht naar het voorkomt voor kerkgenootschappen een zelfstandige functie hebben onafhankelijk van de aard van de vastgelegde gegevens. Uiteraard zouden de kerkgenootschappen ingeval de aantekening van de kerkelijke gezindte geheel zou komen te vervallen wel zelf dienen bij te houden welke personen tot hun ledenbestand gerekend kunnen worden. Doen zij dat, dan zou het bestaande inlichtingenrecht hen in staat blijven stellen veranderingen in de burgerlijke staat, de gezinssituatie en de woonplaats te registreren. Nochtans laat de vraag zich stellen of de bepalingen inzake het inlichtingenrecht heden ten dage nog de toets van de kritiek kunnen doorstaan.

De nu geldende regels plaatsen de kerkgenootschappen in een positie nagenoeg gelijkwaardig aan die van openbare lichamen, die kosteloos inlichtingen kunnen verkrijgen voor een ambtelijk doel of ter uitvoering van wettelijke bepalingen. Daarin onderscheiden zij zich van alle andere maatschappelijke organisaties. Doordat zij zeer veel persoonsgegevens omvat, weinig kosten met zich meebrengt (naar mate meer inlichtingen worden gevraagd daalt zelfs het tarief), in de regel nauwkeurige gegevens oplevert en als het ware over de hoofden van de betrokken personen heen werkt, nodigt de regeling uit tot gebruik. Juist de omvang die dit gebruik heeft aangenomen maakt het moeilijk de regeling te wijzigen. Principieel zou naar ons oordeel zeker aanleiding tot wijziging bestaan. De regels staan op gespannen voet met onze opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat en zij maken inbreuk op de persoonlijke levenssfeer, niet alleen doordat men de verstrekking van de gegevens niet kan voorkomen maar ook doordat de categorie van gerechtigde organisaties niet scherp is afgebakend, misbruik moeilijk voorkomen kan worden en bovendien algemeen als bijzonder gevoelig beoordeelde gegevens niet van verstrekking zijn uitgezonderd. Wij beseffen evenwel dat het teniet doen van de huidige bevoorrechte positie de kerkgenootschappen op dit moment voor acute problemen zou plaatsen. Het gevolg zou immers zijn, dat kerkgenootschappen worden gelijkgeschakeld met andere maatschappelijke organisaties die inlichtingen kunnen vragen krachtens artikel 92, lid 2 Besluit bevolkingsboekhouding. Daarmee zou de verkrijging van de gevraagde inlichtingen zowel afhankelijk zijn van het oordeel van de gemeentebesturen als belast worden met de beduidend hogere gemeentelijke leges die aan particulieren in rekening worden gebracht²³⁵. Het belang dat de kerkgenootschappen aan het inlichtingenrecht verbinden in verband met hun organisatie, administratie en taakuitoefening, achten wij niet van een zodanig gewicht dat men ervan zou moeten afzien de bezwaren tegen de huidige regels uiteindelijk te laten resulteren in een herziene regeling waarin aan die bezwaren tegemoet wordt gekomen.

Naar dit doel toewerkende, zou men echter wel een open oog moeten hebben voor de gevolgen die de kerkgenootschappen op korte termijn van al te abrupte wijzigingen zouden ondervinden. Ons inziens zou men daarom een benadering moeten kiezen, die in eerste instantie de betrokken kerkgenootschappen prikkelt om de kerkelijke administratie zelf ter hand te nemen.

Schrapping van de registratie van de kerkelijke gezindte kan als een zodanige prikkel worden gezien, terwijl men voorts zou kunnen overwegen de kosten van de verstrekking van inlichtingen aan kerkgenootschappen geleidelijk te verhogen, bijvoorbeeld door in artikel 2, lid 3 Wet bevolkings- en verblijfsregisters het maximum-bedrag per inlichting uit te drukken in een percentage van de leges die aan particulieren in rekening wordt gebracht, een percentage dat in de komende 10 jaren geleidelijk tot 100 zou kunnen oplopen.

²³⁵ Een ruwe schatting laat zien dat bijvoorbeeld de Nederlandse Hervormde Kerk zou worden geconfronteerd met een kostenstijging in de orde van grootte van f 2 mln. per jaar.

Gedurende een overgangstijd zou aldus het inlichtingenrecht voor kerkgenootschappen gehandhaafd kunnen worden, met dien verstande dat een beperking geboden lijkt tot die personen die hun kerkelijke gezindte hebben doen registreren en dat artikel 92, lid 3 nog eens zorgvuldig ware te bezien in het licht van de huidige opvattingen over de privacy en de mondigheid van de burger. Aan het einde van de overgangstermijn zou de situatie overziende een meer fundamentele wijziging van de regeling kunnen worden overwogen.

4.5.2. *Inlichtingenrecht inkomstenbelasting*

Een op fiscaal gebied gelegen recht van kerkgenootschappen, dat in de laatste jaren in discussie is gekomen, is het bepaalde in artikel 86 van de Wet op de inkomstenbelasting 1964 (artikel 86 IB): aan bestuurders of ambtenaren van kerkgenootschappen kunnen door de belastingdienst inlichtingen worden verstrekt betreffende het inkomen van de leden van het kerkgenootschap. Deze gegevens stellen kerkgenootschappen in staat om een volgens een objectieve maatstaf (het belastbaar inkomen) vastgestelde bijdrage (kerkbelasting) te vragen van haar leden. Bestuurders en ambtenaren van kerkgenootschappen, die inlichtingen hebben ontvangen, zijn gebonden aan een geheimhoudingsplicht, gesanctioneerd door artikel 272 Wetboek van Strafrecht. Krachtens artikel 12 van de Uitvoeringbesluit inkomstenbelasting 1964 is voor het verkrijgen van inlichtingen een vergoeding verschuldigd van 10 of 15 cent per lid waarvoor inlichtingen worden verlangd.

In 1978 vroeg het Tweede-Kamerlid Dolman de minister van financiën of er geen aanleiding bestond de regeling van artikel 86 IB in nadere overweging te nemen. Blijkens de toelichting op de vraag bevoordeelde de bepaling zijns inziens kerkgenootschappen boven andere maatschappelijke organisaties, die ook een stelsel van contributie naar draagkracht kennen doch daartoe geen gegevens bij de belastingdienst kunnen inwinnen. Vele contribuanten zouden zich bovendien ergeren aan het feit dat gegevens over hun inkomen aan derden worden verstrekt. De minister van financiën antwoordde²³⁶, dat de kwestie met het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO) zou worden besproken. Vier jaar later bleek bij de behandeling in de Tweede Kamer van de afkoopregeling²³⁷, dat hierin nog weinig voortgang was geboekt.

Eerst in mei 1982 formuleerde het CIO zijn standpunt te dien aanzien. Inmiddels had de stelling van Dolman een nieuwe pleitbezorger gekregen in de persoon van dr. P. Schnabel, die zoals al eerder vermeld²³⁸ op afschaffing van de bepaling aandrong, aangezien zij een inbreuk zou vormen op de privacy van de burger en geen legitimatie meer zou vinden bij een bevolking die voor een groot deel geen kerkelijke binding meer voelt en godsdienst als een zeer persoonlijke zaak ziet.

Eerder in dit rapport is er reeds op gewezen, dat kwesties als deze waarin het gaat om de beoordeling van bepaalde aan kerkgenootschappen toegekende rechten, een genuanceerde benadering verdienen. Een verantwoorde meningsvorming zou overigens ook in dit geval worden bevorderd door de vraag of artikel 86 IB al dan niet moet worden gehandhaafd te plaatsen in het bredere kader van de verhouding tussen kerk en staat, dat door een beleidsnota zou kunnen worden geboden. Vaststaat, dat over intrekking van de regeling verschillend wordt gedacht. Tegenover de meningen van voorstanders van intrekking, zoals vermeld, staat de opvatting van het CIO dat artikel 86 IB ongewijzigd gehandhaafd dient te blijven,

²³⁶ Aanh. Hand. II, zitting 1977–1978, nr. 1762.

²³⁷ Kamerstuk 16671, nr. 4, antwoord 14.

²³⁸ P. Schnabel, op.cit., blz. 336.

omdat enerzijds van bezwaren van praktische aard tegen de regeling niet zou zijn gebleken en anderzijds de regeling voor enkele kerkgenootschappen van belang is.

De oorsprong van de regeling ligt in de jaren 1920 toen aan de openbaarheid van kohieren inkomstenbelasting met het vervallen van de gemeentelijke inkomstenbelasting een einde kwam. Dat ook kerkgenootschappen zich niet meer op de gegevens van de belastingdienst zouden kunnen oriënteren bij de bepaling van de verschuldigde kerkbelasting achtte men een ongewenst gevolg van de nieuwe situatie²³⁹.

Daarom werd bepaald dat kerkgenootschappen inzage konden hebben in de kohieren van de van Rijkswege geheven belastingen, een regeling die later om praktische redenen in de vorm van de geldende bepaling werd gegoten. Van de regeling werd op vrij grote schaal gebruik gemaakt. Zo vermeldde de memorie van antwoord inzake het ontwerp van Wet op de inkomstenbelasting (1964)²⁴⁰ een jaarlijks aantal verstrekte inlichtingen van naar schatting 200 000. In 1982 beliep dit aantal ongeveer 170 000, zo leert een extrapolatie van de desbetreffende begrotingspost²⁴¹. Welke kerkgenootschappen in het bijzonder inlichtingen inwinnen blijkt uit de brief van het CIO aan de Minister van Financiën van mei 1982: de drie Joodse kerkgenootschappen en een deel van de Nederlandse Hervormde Kerk (vooral in het oosten des lands). Voor de drie Joodse kerkgenootschappen is, aldus het CIO, de regeling van fundamentele betekenis voor dezelver financieringsstelsel: de gehele inkomstenwerving is op dit recht gebaseerd en de leden, die gemiddeld 2% van hun belastbaar inkomen afdragen, aanvaarden dit systeem van kerkbelasting volgens objectieve normen nagenoeg zonder uitzondering. Niettegenstaande het absolute getal van verzoeken om inlichtingen niet onaanzienlijk is, mogen deze gegevens tevens aantonen dat het merendeel van de «gevestigde» kerkgenootschappen van de regeling geen gebruik maakt en het aantal verzoeken bovendien slechts een relatief kleine minderheid van de aangesloten omvat. Of ook nieuwe religieuze bewegingen zich ooit op dit recht hebben beroepen kon niet worden vastgesteld. Gegeven de tekst van de regeling lijkt de kans daarop niet uitgesloten. Of dergelijke bewegingen terecht aanspraak op dit recht zouden doen gelden mag echter twijfelachtig worden geacht, gegeven de historische achtergrond van de regeling – bedoeld immers voor die kerkgenootschappen die reeds in de jaren '20 gebruik maakten van de kohier- en inkomstenbelasting.

Plaatst men de argumenten pro en contra van de huidige regeling op een rij en tracht men tot een afweging te komen, dan moet men degenen die

²³⁹ De suggestie om het inzagerecht in de kohieren inkomstenbelasting te handhaven voor bestuurders en ambtenaren van kerkgenootschappen werd vanuit de Tweede Kamer geopperd bij de parlementaire behandeling van de latere Wet van 30 december 1920, Stb. 923. Het verslag van de Commissie van Rapporteurs inzake het ontwerp van wet (Bijl. Hand. II, 1919–1920, nr. 66.1, blz. 15) vermeldde in dit verband, dat verscheidene leden meenden, «dat, wanneer die openbaarheid (d.w.z. die van de kohieren gemeentelijke inkomstenbelasting) vervalt, aan de besturen van kerkgenootschappen en instellingen van openbaar nut, die tot dusver van deze gegevens in deze kohieren gebruik plegen te maken voor de regeling van de aanslagen ter dekking van hare uitgaven, faciliteiten verleend behooren te worden, omdat anders het opmaken der aanslagen voor deze instellingen onoverkomelijke moeilijkheden zou opleveren».

Nadat deze gedachte aanvankelijk bij haar grote bedenkingen had opgeroepen liet de Regering zich uiteindelijk door de Kamer overtuigen en diende zij een nadere nota van wijzigingen in (Bijl. Hand. II, 1919–1920, nr. 66.4), ter regeling van het inzagerecht voor bestuurders en ambtenaren van kerkgenootschappen. Waarom instellingen van openbaar nut dit recht werd onthouden vermelden de parlementaire stukken evenwel niet. Evenmin bieden zij meer inzicht in de overwegingen om de gegeven het karakter van het stelsel van geheimhouding niet onbelangrijke uitzonderingsbepaling voor te stellen. Blijkbaar was de intrinsieke waarde van het belang dat de nieuwe regeling geen nadelige implicaties zou mogen hebben voor kerkgenootschappen van dien aard, dat een diepgaande of zelfs maar oppervlakkige gedachtenwisseling over de toekenning van het inzagerecht aan kerkgenootschappen niet nodig werd geoordeeld.

²⁴⁰ Kamerstuk 5380, nr. 19.

²⁴¹ Hoofdstuk IXB (Departement van Financiën) van de Rijksbegroting voor het jaar 1983, Aanwijzing en raming van de middelen; artikel 76 (Kamerstuk 17 600, IXB, nr. 4).

handhaving van artikel 86 IB bepleiten toegeven, dat er geen dwingende redenen lijken te bestaan om thans tot intrekking van het artikel te besluiten. Van grote bezwaren tegen de toepassing van de bepaling is tot heden niet gebleken, terwijl een beperkt aantal reeds lang bestaande kerkgenootschappen van de regeling profijt trekt. De aanleiding die Dolman bespeurde om de bepaling te heroverwegen – de afkoopregeling – lijkt voorts veeleer een gelegenheidsargument te zijn geweest voor het stellen van de vraag dan een werkelijk argument voor de afschaffing van de bepaling, gegeven de afwezigheid van enig direct verband tussen beide aangelegenheden. Ook het argument dat Schnabel aanvoert en waarop ook Dolman hintte, de ontwikkeling van de opvattingen inzake privacy, komt weinig overtuigend voor. Niet alleen is zoals gezegd van individuele bezwaren nagenoeg niet gebleken – men zou echter kunnen volhouden dat vrijwel niemand hoegenaamd van de regeling op de hoogte is – maar ook kan men zich afvragen of de opvattingen over de openbaarheid van inkomen zich niet eerder in een andere richting ontwikkelen. NIPO-enquêtes gedurende het laatste decennium wijzen immers juist op een geleidelijke toename van het aantal mensen dat openbaarmaking van het eigen inkomen noch bezwaarlijk acht noch strijdig met de privacy²⁴². Overigens zij in dit verband nog herinnerd aan de geheimhoudingsplicht waaraan bestuurders en ambtenaren van kerkgenootschappen zijn gebonden. En zou ook een mogelijk negatief oordeel bij velen over de bepaling niet eerder zijn ingegeven door de afwijzing van het feit dat een dergelijk verstrekkend recht toekomt aan lichamen waarmee men zich minder dan voorheen verbonden voelt, dan door privacy-overwegingen?

Het tweede argument dat Schnabel aanvoert biedt, naar het wil voorkomen, een krachtiger motief voor heroverweging van de bepaling, namelijk het ontvallen van de legitimiteit aan de bepaling als gevolg van de veranderende godsdienstige opvattingen onder de bevolking. In dit kader past ook de opmerking van Dolman over de rechtsongelijkheid in dit opzicht tussen kerkgenootschappen en andere maatschappelijke organisaties. De vraagstelling laat zich als volgt formuleren.

Onze belastingwetgeving kent een zeer strikt voorschrift inzake de plicht van de fiscus tot geheimhouding, neergelegd in artikel 67 van de Algemene wet inzake rijksbelastingen. In de praktijk betekent deze bepaling dat aan particulieren nimmer inlichtingen worden verstrekt, terwijl zij aan overheidsorganen slechts krachtens wettelijke bepalingen dan wel na een zorgvuldige belangenafweging en onder voorwaarden ter beschikking kunnen worden gesteld²⁴³. Het bepaalde in artikel 86 IB vormt op deze regel een opvallende uitzondering, welke niet anders te verklaren valt dan dat men indertijd kerkgenootschappen uit hoofde van haar bijzondere plaats in onze maatschappelijke orde heeft willen behoeden voor de gevolgen van een nieuwe regeling die de openbaarheid van bepaalde belastinggegevens beëindigde. Niet alleen leidde deze uitzonderingsbepaling tot een bevoordeling van kerkgenootschappen boven een scala van maatschappelijke organisaties, uit haar aard verleende zij tevens een publiekrechtelijk tintje, een zekere publieke betrokkenheid bij de kerkelijke «belastingheffing». Zo ergens dan mag men toch hier spreken van een overheidstaak ten behoeve van een aangelegenheid, die onmiskenbaar tot de interne kerkelijke zaken wordt gerekend. In de uitzonderlijkheid van de bepaling ligt tevens de rechtvaardiging attent te zijn op maatschappelijke ontwikkelingen die haar legitimatie zouden aantasten.

²⁴² Zie de weergave van deze steekproeven in de Nota naar aanleiding van het eindverslag inzake het ontwerp van Wet openbaarheid van inkomens uit arbeid; Kamerstuk 14 467, nr. 9, blz. 2–3. Overigens is het in dit verband jammer, dat voorzover kon worden nagegaan, de Regering haar toezegging in dezelfde nota aangaande het verstrekken van informatie over in andere landen bestaande regels ten aanzien van de openbaarheid van belastinggegevens en eventuele andere vormen van inkomensopenbaarheid nog niet is nagekomen.

²⁴³ Hierover: de toenmalige Financiën-ambtenaar mr. H. E. Koning, De geheimhoudingsverplichting van de fiscus, Weekblad voor fiscaal recht, 13 augustus 1964, no. 4715, blz. 681 e.v.

In hoeverre dergelijke ontwikkelingen zich aftekenen is een zaak die – het is reeds eerder gesteld – wellicht het beste in een beleidsnota over de verhouding tussen kerk en staat aan de orde kan worden gesteld. Afgezien van maatschappelijke factoren neigen wij er nochtans toe intrekking van de bepaling het meest in overeenstemming te achten met onze opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat, tot uitdrukking gebracht in het tweede hoofdstuk. Het zal geen betoog behoeven dat in de afweging van pro en contra aan het gelijkheidsbeginsel een groot gewicht wordt toegekend. Rechten toegekend aan een aantal doch niet alle religieuze bewegingen – en dit recht mag daartoe zeker gezien vanuit historisch perspectief worden gerekend – behoren zonder duidelijke reden niet te worden gehandhaafd. In dat opzicht kan men een parallel trekken met de afkoopregeling en de afschaffing op termijn van de portvrijdom. Intrekking van artikel 86 IB lijkt voor de betrokken kerkgenootschappen, zeker wanneer zoals ook bij de afschaffing van de portvrijdom is voorzien een redelijke overgangstermijn in acht wordt genomen, geen onoverkomelijke gevolgen te hoeven hebben.

Zeker waar de toepassing van een objectieve regel zo is aanvaard als in de drie Joodse kerkgenootschappen, moet het toch mogelijk zijn de leden vertrouwd te maken met de gedachte dat men voortaan zelf aan de bestuurderen van het kerkgenootschap mededeling dient te doen van zijn belastbaar inkomen. Uitbreiding van de regeling tot alle religieuze bewegingen – waarmee ook het gelijkheidsbeginsel recht zou worden gedaan – lijkt niet in de rede te liggen, omdat bezwaarlijk kan worden aangetoond dat daaraan behoefte bestaat. En men doet er verstandig aan op dit terrein geen behoefte te creëren.

5. Slotbeschouwing

Nieuwe religieuze bewegingen vormen in het algemeen geen groot gevaar voor de geestelijke volksgezondheid, zo luidt een van de conclusies die aan dit onderzoek kunnen worden verbonden. Betekent dat, dat nu de aanleiding tot het instellen van een onderzoek ongegrond is bevonden, het onderzoek zelf als vergeefse moeite moet worden betiteld? Wij menen van niet, al zal niemand kunnen ontkennen dat in het licht van dit resultaat de inspanningen wellicht beter aan een ander onderwerp besteed waren geweest. Ons inziens mag de waarde van een onderzoek echter niet worden afgemeten aan de strekking van de conclusies. In dit geval te meer niet, aangezien het vermeende gevaar van nieuwe religieuze bewegingen voor de geestelijke volksgezondheid wel de aanleiding tot het onderzoek vormde maar geenszins het uitgangspunt in het onderzoek was. Wij hebben gemeend onze opdracht slechts te kunnen uitvoeren, door niet vooringenomen te zijn en aantijgingen tegen de bewegingen even kritisch tegemoet te treden als pleidooien ten gunste van hen. In die benadering is derhalve van de aanvang af bewust rekening gehouden met de mogelijkheid, dat het algemene oordeel over nieuwe religieuze bewegingen minder negatief zou uitvallen dan de instelling van het onderzoek op zich zelf deed vermoeden.

Toch mag de waarde van dit onderzoek naar ons gevoelen ook niet worden overschat. Immers zijn bij lange na niet alle nieuwe religieuze bewegingen onderzocht en heeft het onderzoek zich toegespitst op de activiteiten van de bewegingen in Nederland, terwijl bovendien de beschrijvingen van de bewegingen onmogelijk meer kunnen zijn dan wellicht spoedig door nieuwe ontwikkelingen te achterhalen momentopnamen. De waarde, die wij zelf in dit rapport menen te mogen onderkennen, is tweërlei. In de eerste plaats biedt het rapport een veelomvattend beeld van een aantal toonaangevende nieuwe religieuze bewegingen, opgebouwd uit intensieve contacten met die bewegingen zelf en uit grote hoeveelheden informatie en documentatie van leden, ex-leden en deskundigen uit binnen- en buitenland. In de tweede plaats houdt het rapport een serieuze poging in om een relatie te leggen tussen het verschijnsel nieuwe religieuze bewegingen en de opstelling van de overheid. Door deze relatie uitdrukkelijk in het kader te plaatsen van de betrekkingen, die in het algemeen tussen overheid en religie bestaan, hebben wij beoogd randvoorwaarden te markeren, waaraan eventuele overheidsmaatregelen ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen zouden behoren te voldoen. Laten wij deze beide facetten van het onderzoek in deze slotbeschouwing belichten aan de hand van een beknopte samenvatting van de desbetreffende rapport-segmenten.

De keuze van de te onderzoeken nieuwe religieuze bewegingen hebben wij gemaakt door in eerste instantie de inhoud van het begrip nieuwe religieuze beweging te bepalen (paragraaf 1.3) en vervolgens op basis van enige algemene criteria een aantal representatieve bewegingen te selecteren (paragraaf 1.4). Gegeven zijn negatieve lading is het woord sekte niet gebruikt. De vervangende term *nieuwe religieuze beweging* is omschreven als «een groep personen, die zich in de laatste tijd op (religieus) levensbeschouwelijk gebied heeft gemanifesteerd en die zich kenmerkt hetzij door een (charismatische) leidersfiguur, hetzij door specifieke religieuze opvattingen, hetzij door een specifiek groepsgedrag dan wel door een combinatie van deze facetten».

Religieus is in deze context in tamelijk ruime zin opgevat, duidend op een levensbeschouwelijke opvatting die de aanvaarding omvat van een bovennatuurlijke macht waaraan men in zijn eigen leven gezag toekent. Als belangrijkste selectiecriteria heeft een gemaakte drie-deling in oosterse, evangelische en syncretistische (gemengde) bewegingen gefungeerd, terwijl bij de keuze van de bewegingen bovendien aandacht is geschonken aan factoren als het open of gesloten karakter van de beweging, het beslag op de volgelingen, de omvang en continuïteit en de reputatie.

Niet alle geselecteerde bewegingen zijn uiteindelijk ook in dit rapport beschreven. Sommige niet (paragraaf 3.1), omdat zij in Nederland niet meer bleken te bestaan (Children of God) of onbeduidend waren (Ananda Marga), andere niet (paragraaf 3.9), omdat hun activiteiten al te sterk met die van gevestigde kerken bleken te zijn verweven (de meeste evangelische bewegingen, met uitzondering van de Jezuskinderen beschreven in paragraaf 3.9.2).

De beschrijvingen van de wel behandelde bewegingen, de Divine Light Mission, de Bhagwan-beweging, Hare Krishna, de TM-beweging, de Scientology Kerk en de Verenigingskerk (paragrafen 3.2–3.8), tonen een geschakeerd beeld, waarin de gemeenschappelijke kenmerken worden overvleugeld door de talrijke verschillen. Wij hebben ernaar gestreefd elke beweging zo volledig mogelijk te beschrijven. Het internationale karakter van de bewegingen is recht gedaan door de internationale ontwikkeling en structuur te schetsen, hun levensbeschouwelijke karakter is tot uiting gebracht in de beschrijving van de leer en hun nationale karakter is beschreven met uiteenzettingen over de ontwikkelingsgang in Nederland, de organisatorische structuur, het ledenbestand, de activiteiten en de financiële huishouding.

De bewegingen zijn alle in de gelegenheid gesteld tijdens de ontwerp-fase van het rapport de op hen betrekking hebbende beschrijvingen van commentaar te voorzien. Ten einde een onderscheid te kunnen maken tussen een zoveel mogelijk objectieve weergave van feiten en een subjectieve beoordeling van de verzamelde gegevens is aan elke beweging behalve een beschrijving tevens een beschouwing gewijd. In de beschouwingen is onder meer de vraag behandeld in hoeverre de activiteiten van de beweging bedenkingen oproepen.

Wij hebben ten slotte gemeend aan de behandeling van de oosterse bewegingen een interessante dimensie te kunnen toevoegen door de belangrijke hindoe-organisatie Sanatan Dharm uit te nodigen haar visie op deze bewegingen te geven. Deze (positieve) «hindoe-visie» is opgenomen in paragraaf 3.6.

De verhouding tussen overheid en religie, zo komt in hoofdstuk 2 van het rapport naar voren, wordt beheerst door twee beginselen, namelijk de scheiding tussen kerk en staat en de vrijheid van godsdienst. Beide beginselen hebben geen absolute inhoud in die zin, dat er enerzijds sprake zou zijn van een strikte scheiding tussen kerk en staat en anderzijds een ongelimiteerde vrijheid zou bestaan tot het belijden van godsdienst. Het gaat er dus om te bepalen welke betekenis deze begrippen precies hebben, willen deze althans randvoorwaarden opleveren waaraan eventuele beleidsmaatregelen inzake bepaalde religieuze bewegingen kunnen worden getoetst.

De uiteenzettingen over deze beide beginselen moeten in relatie tot het onderzoeksobject worden gezien, met dien verstande dat zij niet pretenderen een afgewogen visie te geven op de verhouding tussen overheid en religie in al haar facetten. Hun primaire doel is geweest een referentiekader te bieden voor de beleidsmatige beschouwingen inzake *nieuwe* religieuze bewegingen. Dat neemt niet weg, dat deze uiteenzettingen voorzover ze als onderbouwing hebben gediend van beschouwingen in het vierde hoofdstuk de positie van andere religieuze bewegingen dan de behandelde – zoals de gevestigde christelijke en joodse kerken en de islam – wel raken. Het valt immers in beleidsmatig opzicht moeilijk onderscheid te maken tussen

categorieën religieuze bewegingen. Opmerkingen gericht op bepaalde religieuze bewegingen hebben mitsdien onvermijdelijk ook consequenties voor de groep als geheel. Zou men daarin nochtans meer willen zien dan aanzetten tot een algemene beleidsvisie op de verhouding tussen overheid en religie, dan zou de betekenis van deze opmerkingen ons inziens ietwat te veel worden opgerekt.

Scheiding tussen kerk en staat (paragraaf 2.1) beklemtoont het bijzondere karakter van religieuze bewegingen. In *formele* zin neemt zij de vorm aan van een sterke rechtspositie voor religieuze bewegingen. Weliswaar maken deze een integrerend deel uit van de samenleving en zijn zij niet boven de wet gesteld, doch wat betreft hun interne functioneren genieten zij een hoge mate van zelfstandigheid. Hun oprichting is niet aan voorschriften gebonden, evenmin als hun inrichting, terwijl zij bovendien niet kunnen worden ontbonden. De wetgever heeft deze bewegingen kerkgenootschappen genoemd, zonder dat begrip te omschrijven. Dat heeft ruimte gelaten voor onzekerheid over de vraag welke bewegingen de hoedanigheid van kerkgenootschap kunnen bezitten. Naar onze mening (paragrafen 2.3.2 en 4.3.1) behoort het begrip kerkgenootschap ruim te worden uitgelegd. Vertoont een beweging de eigenschappen, die haar redelijkerwijze tot een religieuze beweging bestempelen (zoals de gemeenschappelijke religieuze opvattingen van de leden en het belijden van deze opvattingen), dan behoort zij als kerkgenootschap te kunnen gelden, ongeacht of zij een gevestigde kerk is dan wel een nieuwe religieuze beweging.

Naast de formele kant van de scheiding tussen kerk en staat bestaat er ook een *materiële* kant. Materieel houdt dit principe in, dat de betrekkingen tussen de overheid en religieuze bewegingen tot een minimum worden beperkt. Wat is in dezen echter te verstaan onder «minimum»? Naar onze mening (paragrafen 2.1 en 2.3.3), dat zo mogelijk alle betrekkingen tussen overheid en religieuze bewegingen worden vermeden die religieuze bewegingen in een positie van afhankelijkheid van de overheid kunnen brengen. Voor zover religieuze bewegingen op maatschappelijk terrein actief zijn is er geen reden hen financieel anders tegemoet te treden dan andere organisaties van particulier initiatief. In dit opzicht zijn dus financiële betrekkingen tussen overheid en religieuze bewegingen denkbaar (paragraaf 4.2.4). Ook kunnen aan religieuze bewegingen rechten worden verleend, die hen in staat stellen overeenkomstig hun doelstelling te functioneren (bij voorbeeld met het oog op de geestelijke verzorging), zij het dat dergelijke rechten in beginsel gelijkelijk voor alle religieuze bewegingen behoren te gelden. Directe of indirecte ondersteuning van het religieuze leven, in de vorm van toekenning van rechten dan wel financiële ondersteuning, verdraagt zich echter niet goed met de scheiding van kerk en staat. Niettegenstaande haar aantrekkelijkheid vormt zij een bedreiging voor de zelfstandigheid van religieuze bewegingen en kan zij licht leiden tot overheidsinmenging in religieuze aangelegenheden. Waar dergelijke rechten nog bestaan (zoals het recht om inlichtingen te vragen uit het bevolkingsregister en het recht om inlichtingen te vragen betreffende het belastbare inkomen) verdienen zij te worden heroverwogen (paragraaf 4.5).

Vrijheid van godsdienst (paragraaf 2.2) – het tweede beginsel in de relatie tussen overheid en religie – is een van de grondrechten, die beogen de individuele burger een sfeer van geestelijke vrijheid te waarborgen. Dit grondrecht, sedert lang verankerd in nationale en internationale regels, omvat niet alleen de vrijheid zijn eigen geloofsopvattingen te huldigen, maar ook de vrijheid deze opvattingen in de praktijk te brengen. Godsdienstvrijheid geldt ook in de betrekkingen tussen burgers onderling en houdt tevens organisatievrijheid op religieus gebied in. Nochtans kan een beroep op dit grondrecht geen rechtvaardiging vormen voor elke vorm van gedrag. De uitoefening van godsdienst vindt haar begrenzing in de algemene regels van de formele wet. Zij kan bovendien worden beperkt door bijzondere

regels. De overheid behoort zich in de uitvoering van haar regelgevende taak rekenschap te geven van de vrijheidssfeer, die het grondrecht beoogt te beschermen. De rechter kan haar zo nodig corrigeren, zij het dat het rechterlijke beleid de overheid tot nu toe een ruime beleidsmarge heeft gelaten. Het is echter niet onmogelijk, dat de recente Grondwetsherziening de overheid zal nopen tot het ontwikkelen van een scherper oog voor de werking van dit grondrecht.

Het overheidsbeleid geeft in het algemeen blijk van respect voor de vrijheid van godsdienst. De eisen, die dit grondrecht aan het beleid stelt, nemen echter toe naarmate zich hier te lande religieuze stromingen aandienen, die van het traditionele cultuurpatroon afwijken. Waar de geloofsbeleving van nieuwe religieuze stromingen in ons land, zoals de islam en het hindoeïsme, stuit op beperkingen, voortvloeiende uit een beleidsvisie die van oudsher was toegesneden op het vrije belijden van het christelijke en joodse geloof, zal onder ogen moeten worden gezien in hoeverre een redelijk evenwicht kan worden gevonden tussen die nieuwe geloofseisen – evenzeer in de godsdienstvrijheid geworteld – en de bestaande, in het eigen cultuurpatroon passende beleidsopvattingen. Dit facet van de vrijheid van godsdienst is in het rapport aangestipt (in paragraaf 2.3) doch niet ver uitgediept, omdat het ons binnen het kader van het onderzoek minder relevant voorkwam. De behandelde nieuwe religieuze bewegingen zijn immers slechts kleine, marginale groeperingen. Ook hun geloofsbeleving behoort in redelijkheid de nodige ruimte te genieten, maar als factor in de algemene beleidsvorming zullen deze kleine groepen slechts van ondergeschikte betekenis kunnen zijn.

Een voorbeeld van de spanning die kan bestaan tussen het overheidsbeleid en de eisen die de godsdienstbeleving meebrengt menen wij waar te nemen in het vreemdelingenbeleid (paragraaf 4.3.4), waarin dit grondrecht al te zeer ondergeschikt lijkt te zijn gemaakt aan het oogmerk van een restrictieve toelatingspolitiek.

Godsdienstvrijheid behoort niet alleen door de overheid te worden gerespecteerd, maar ook door de burgers zelf in hun onderlinge betrekkingen. Dat houdt in, dat van de burgers wordt gevraagd andermans geloofs-overtuiging te eerbiedigen en zich te onthouden van handelingen die medeburgers in hun geloofsuitoefening belemmeren. Geen dwang in geloofszaken dus. Dit aspect van het grondrecht is voor nieuwe religieuze bewegingen niet van belang ontbloomd. Enerzijds strekt het tot bescherming van hun leden tegen dwang van buitenaf, gericht op het verbreken van de band met de beweging. Anderzijds legt het hun beperkingen op in hun streven naar het werven en behouden van leden. Op diverse plaatsen in het rapport (zoals in de beschouwende onderdelen van hoofdstuk 3 en in de paragrafen 4.2.1 en 4.3.3) is aan deze implicaties van de vrijheid van godsdienst aandacht geschonken.

In tal van landen, waar zich nieuwe religieuze bewegingen manifesteren, is vanuit de bevolking een beroep op de overheid gedaan om maatregelen te treffen ter bescherming van de burgers en ter bestrijding van de betrokken bewegingen. In paragraaf 4.1.2 is de gang van zaken beschreven in de Verenigde Staten, Canada, het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, de Bondsrepubliek Duitsland en in de EEG, en in paragraaf 4.1.3 die in Nederland.

De roep om overheidsmaatregelen komt vooral voort uit de activiteiten van groepen, die met de verzamelnaam anti-sektenbeweging kunnen worden aangeduid (paragraaf 4.1.1). In de opvattingen van deze (heterogene) beweging maken nieuwe religieuze bewegingen («sekte») zich in het algemeen schuldig aan de toepassing van indoctrinatietechnieken, waarmee zij jonge mensen aan zich weten te binden, tot willige instrumenten maken en vaak min of meer ernstige geestelijke schade berokkenen. Deze anti-sekten ideologie sorteert drieërlei effect: zij schaadt het imago van nieuwe religieuze bewegingen, zij verontschuldigt (ex-)leden voor hun engagement met deze bewegingen en zij rechtvaardigt pogingen om leden hun lidmaat-

schap te doen beëindigen. De anti-sektenbeweging is tamelijk succesvol geweest in de beïnvloeding van de publieke opinie over nieuwe religieuze bewegingen, doch is er tot heden nergens in geslaagd om noemenswaardige invloed uit te oefenen op het overheidsbeleid.

De opvatting, dat nieuwe religieuze bewegingen bij de werving van leden dwang toepassen en leden vervolgens onderwerpen aan vormen van conditionering, is in ons onderzoek niet bevestigd (paragrafen 4.2.1 en 4.2.2). Het lidmaatschap van een nieuwe religieuze beweging blijkt in de regel het resultaat te zijn van een bewuste keuze. Daarin kunnen niet alleen overwegingen van levensbeschouwelijke aard een rol spelen maar ook persoonlijke omstandigheden. Dat nieuwe religieuze bewegingen ernstige psychische problemen bij hun leden zouden veroorzaken is evenmin aangetoond. Weliswaar blijken bij ex-leden niet zelden psychische moeilijkheden voor te komen, maar deze zijn (a) doorgaans niet van ernstige aard, (b) niet van een specifiek karakter en (c) vaak enerzijds herleidbaar tot problemen, die al vóór de toetreding bestonden, anderzijds niet meer dan aanpassingsproblemen, voortvloeiend uit het gemis van de geborgenheid van de groep en uit de eisen die de terugkeer naar het vroegere milieu stelt. Naar ons oordeel bestaat dan ook geen aanleiding tot het treffen van beschermende maatregelen, bij voorbeeld tot reglementering van de ledenwerving. Die zouden overigens ook moeilijk verenigbaar zijn met de vrijheid van godsdienst. Ook aan speciale voorlichtingsactiviteiten bestaat weinig behoefte. Acties gericht op gedwongen uitreding van leden (deprogrammeren) achten wij ongerechtvaardigd en niet tolerabel. Bijzondere opvangfaciliteiten zijn nodig noch wenselijk. Onnodig, omdat de eventuele psychische problemen van ex-leden geen specifieke aard hebben en niet in groten getale voorkomen, en onwenselijk, omdat zij vooral blijken te beogen ex-leden van terugkeer naar de beweging af te houden en daarmee een waarde-oordeel over nieuwe religieuze bewegingen inhouden. Voor de overheid is dus uit volksgezondheidsoogpunt geen taak weggelegd tot bescherming van de burgers tegen speciale vermeende bedreigingen van nieuwe religieuze bewegingen. Dat geldt ook ten aanzien van specifieke activiteiten van bewegingen op het terrein van de (alternatieve) gezondheidszorg (paragraaf 4.2.3).

Ook de bescherming van (de weinige) minderjarigen in nieuwe religieuze bewegingen vereist naar ons oordeel van de overheid niet meer dan de gebruikelijke waakzaamheid (paragraaf 4.3.3). De positie van jonge kinderen van leden van deze bewegingen noopt niet tot het overwegen van kindbeschermingsmaatregelen, terwijl de praktijk laat zien dat de bewegingen zelf de toetreding van oudere minderjarigen afhankelijk stellen van de toestemming van de ouders. Voorzover de toetreding van kinderen conflicten met de ouders met zich brengt, dienen de bewegingen zich wel bewust te zijn van de mogelijkheden daarin een bemiddelende rol te spelen.

Onze bevindingen geven ons geen reden uitbreiding te bepleiten van de wettelijke mogelijkheid tot ontbinding van rechtspersonen, ingeval zij verboden worden geacht omdat hun doel of werkzaamheid strijdig is met de openbare of goede zeden (paragraaf 4.3.2). Religieuze bewegingen die als kerkgenootschap gelden kunnen tot nu toe niet worden ontbonden. Afgezien van het feit dat van ontbinding van een dergelijke beweging niet veel effect zou mogen worden verwacht, heeft ons onderzoek geen feiten of overwegingen opgeleverd, die nopen tot herroeping van deze uitzonderingspositie.

Wat betreft de fiscale behandeling van nieuwe religieuze bewegingen (paragraaf 4.4) wijzen wij erop, dat in Nederland geen bijzondere fiscale regels gelden voor religieuze bewegingen. De fiscus schenkt in het algemeen voldoende aandacht aan de activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen,

hetgeen in verscheidene gevallen heeft geleid tot het opleggen van aanslagen omzetbelasting en vennootschapsbelasting. Niettemin is enige twijfel mogelijk of de activiteiten van de verschillende bewegingen in voldoende mate gelijk worden behandeld. Tot het treffen van algemene maatregelen bestaat evenwel geen aanleiding.

De onderzoeksopdracht strekte ertoe een oordeel mogelijk te maken over het beleid dat de overheid ten aanzien van nieuwe religieuze bewegingen dient te voeren. Wij vertrouwen dat ons rapport aan dat doel beantwoordt. Overigens, zo zal duidelijk zijn, klinkt in het rapport de opvatting door, dat het beleid inzake nieuwe religieuze bewegingen slechts een facet is in de algemene verhouding tussen overheid en religie en dat eventuele specifieke maatregelen zoveel mogelijk zouden behoren te berusten op een samenhangende algemene visie van de overheid op haar relatie tot religie en religieuze bewegingen. Zou ook de regering deze opvatting zijn toegedaan, dan zullen zich in dit rapport wellicht bruikbare bouwstenen voor de vormgeving aan een zodanige visie laten vinden.

Epilogue and summary

In general, new religious movements are no real threat to mental public health, thus reads one of the conclusions to be drawn from this study. Does this imply that the motive for conducting a study has proved to be unfounded and that the study itself should be earmarked as a waste of time? We do not think so, although it cannot be denied that in the light of the results obtained, our efforts might have been better spent on another subject. In our opinion, the value of the study, however, is not to be measured against the tenor of the conclusions. All the more so in this case, where admittedly the supposed danger of new religious movements to the mental well-being constitutes the initial reason for, but in no way the starting-point of the study. We thought that we could only carry out our task if we remained unbiased and if we met with an equally critical eye the allegations made against the movements and the pleas in favor of these movements. Thus, from the start, our approach has deliberately reckoned with the possibility that the ultimate assessment of new religious movements might be less negative than the initiative to undertake the study may have led to believe.

However, we feel that the value of this study should not be overrated either. For one thing not all religious movements have been examined, not by a long shot, and our study was narrowed down to movements in the Netherlands, while, moreover, descriptions of the movements just cannot be more than instantaneous exposures, possibly soon to be overtaken by new developments.

We ourselves believe that the report's value is twofold. Firstly, the report presents a comprehensive picture of a number of leading new religious movements, constructed after frequent and intensive contacts with these movements and composed from the large quantities of information and documentation provided by members, former members and experts both from our own country and from abroad. Secondly, the report is a serious effort to place a link between the phenomenon «new religious movements» and the authorities' approach.

By explicitly placing this relation in the framework of the customary relations between the authorities and religion, we aimed at marking marginal conditions with which possible measures of the authorities concerning new religious movements ought to comply. Let us elucidate in these conclusions both main streams of the study, guided by a brief summary of the relevant paragraphs.

In order to make a choice of new religious movements to be examined, we first of all defined the purport of the concept «new religious movement» (par. 1.3) and secondly, we selected a number of representative movements on the basis of some general criteria (par. 1.4). In view of its negative impact we avoided using the word «cult». The alternative expression «new religious movements» is described as «a group of people which lately manifests itself in the spiritual field and is characterised either by a (charismatic) leader or by specific religious conceptions, or else by a specific behaviour as a group, or by a combination of these aspects».

In this context, the word «religious» has been given a relatively wide interpretation, indicating an outlook on life which comprises the acceptance of a super-natural power to which one attributes a certain authority in one's own life. Our most important selection criterion was a division into three types of movements : eastern, evangelical and syncretistic (combi-

ned/mixed), whereas in choosing the movements, attention was also given to aspects like the open or closed nature of the movement, its claim on its followers, the size, continuity and reputation of the movement.

Eventually, not all selected movements have actually been described in this report. Some (par. 3.1) were not, because they had apparently ceased to exist in the Netherlands (Children of God), or because they were insignificant (Ananda Marga), others were not described because their activities appeared to be too much interwoven with those of the existing Churches (most evangelical movements, with the exception of the «Jezuskinderen», described in par. 3.9.2).

The descriptions of the movements which actually have been included in the report, the Divine Light Mission, the Bhagwan-movement, Hare Krishna, the Transcendental Meditation movement, the Scientology Church and the Unification Church (par. 3.2 – 3.8) show a variegated picture in which the characteristics they have in common are outstripped by their numerous differences. We have exerted ourselves to give an as full as possible account of every movement. The movements' international nature has been given its due by outlining the international development and structure, their philosophical characteristics are expressed in a description of their doctrine and creed and their national nature by way of an exposé of their progress in the Netherlands, their structure as an organisation, membership, activities and financial structure and administration.

During the drafting-phase of the report, all movements were given the opportunity to comment on the relevant description(s). In order to be able to make a distinction between an as objective as possible rendering of facts and a subjective assessment of the collected information, a comment on each movement was added to the description. These comments deal i.a. with the question as to what extent the movements' activities give rise to criticism.

Finally, we believed we could add an interesting dimension to our considerations of the eastern movements by inviting the main hindu organisation Sanatan Dharm to give its views on these movements. This (positive) «hindu-view» is to be found in par. 3.6.

The relation authorities-religion, so chapter 2 of the report reveals, is dominated by two principles, i.e. the separation of Church and State and the freedom of religion. Both principles are not absolute in the sense that on the one hand there would be question of a strict separation of Church and State and on the other hand of an unlimited freedom to practice religion. It is a case of defining the exact meaning of these conceptions, at least if they are to provide marginal conditions to which possible policy-measures concerning certain religious movements are to be tested.

Separation of Church and State (par. 2.1) emphasizes the special nature of religious movements. In the *formal* sense it assumes the form of a strong legal status for religious movements. True, they are an integral part of society and they are not put above the law, but as far as internal management and functioning are concerned, they are mainly their own master. Their establishment is not bound by rules, neither is their management, while moreover, they cannot be dissolved. The legislator called these movements «religious communities» (kerkgemeenschappen) without giving a precise definition. This left room for uncertainty about the question as to which movements can have the status of «religious community». In our view (par. 2.3.2 and 4.3.1), the concept religious community should allow for a broad interpretation. If a movement possesses the characteristics which earmark it in reason as a religious movement (like the common religious beliefs of the members and the practising of these beliefs) then it ought to be allowed to act as a religious community, no matter whether it is an established Church or a new religious movement.

In addition to the formal side of the separation of Church and State, there is the *material* side of the matter. Materially speaking, this principle entails

a restriction to a minimum of the relations between authorities and religious movements. The question arises as to what we are to understand by «minimum». In our view (par. 2.1 and 2.3.3) it means that, if at all possible, those relations between the authorities and religious movements must be avoided which might manoeuvre those movements into a position of dependency towards the authorities. As far as the movements' activities in the socio-cultural field are concerned, there is no reason to deviate from the financial regime as is customary for other organisations and for private initiative. In this respect, financial relations between the State and religious movements are feasible (par. 4.2.4). Religious movements can also be granted rights, enabling them to function in accordance with their aims (e.g. in view of spiritual care), albeit that in principle such rights must be alike for all religious movements. Direct or indirect support of religious life, either in the form of granting rights or by way of financial aid, however, is in fact incompatible with the principle of a separation of Church and State. Notwithstanding its appeal, it constitutes a threat to the independence of religious movements and could easily lead to State-interference in religious matters. Where such rights still exist (like the right to ask information from the civil registry and the right to ask information about taxable income) they deserve reconsideration (par. 4.5).

Freedom of religion (par. 2.2) – the second principle in the relations State–religion – is one of the fundamental rights, aiming at safeguarding an atmosphere of spiritual freedom to the citizen. This basic right, of long anchored in national and international rules, comprehends not only the freedom to adopt personal religious convictions, but also the freedom to practice these beliefs. Freedom of religion is also applicable in the relations between the citizens themselves and includes the freedom of organisation in religious matters. Nevertheless, an appeal to this basic right cannot be a justification for any form of conduct. Manifesting a religion is limited by the general rule of law. Moreover, it can be restricted by special rules. When exercising its legislative task, the State must take into consideration the atmosphere of freedom which the fundamental rights aims to protect. If need be, the Court can correct, be it that until now the judiciary has left the State a wide margin in which to operate. It is, however, not impossible that the recent revision of the Constitution will compel the State to keep a stricter eye on the implications of this fundamental right.

In general, public policy shows respect for the freedom of religion. However, the exigencies of this basic right on policy increase simultaneously with the arrival of religious currents which deviate from the traditional cultural pattern. An example of the tension created by this development is in our view apparent in our aliens policy (par. 4.3.4) in which the freedom of religion seems to be made subservient to too large an extent to the restrictive entrance policy's aims.

In numerous countries in which new religious movements manifest themselves, an appeal has come forward from among the population to the authorities to take measures to protect the citizens and to deal with the movements in question. Par. 4.1.2 describes in short the developments in the United States of America, Canada, the United Kingdom, France, the Federal Republic of Germany and the EEC; par. 4.2.3 describes the situation in the Netherlands.

The appeal for government measures emanates in particular from activities of groups which could be referred to by the collective noun of «anti-cult movement» (par. 4.1.1). In the opinion of this (heterogeneous) movement, new religious movements («cults») are generally guilty of using indoctrination techniques, thus getting a hold on young people, turning them into willing instruments and often causing more or less serious psychic damage. This anti-cult ideology produces three effects: it damages the image of new religious movements, it makes excuses for (former) members of their engagement in these movements and it justifies

attempts to make members terminate their membership. The anti-cult movement has been rather succesful in influencing public opinion about new religious movements, but until now it has not succeeded in exerting significant influence on public policy.

The allegation that new religious movements use coercion when recruiting and then subject members to forms of conditioning has not been confirmed by our study (par. 4.2.1 and 4.2.2). As a rule, membership of a new religious movement is the outcome of a carefully weighed choice. This may be induced by considerations of a philosophical nature but also by personal circumstances. No proof has come up either that new religious movements would have a serious pathogenic impact on their members. Admittedly, former members not seldom to experience psychic problems, but these are (a) usually not of a serious nature, (b) not of a specific nature and (c) often on the one hand traceable to problems which existed prior to entry into the movement, on the other hand they are no more than adjustment difficulties, resulting from a lack of shelter and protection provided by the group and from the exigencies and conditions related to a return to the former environment. Therefore, in our view, there is no call for protective measures, e.g. regulation of recruitment. Indeed, it would be difficult to make such regulations compatible with the freedom of religion. Neither is there much demand for special information activities. Actions, aiming at enforced resignation of members (deprogrammation) we deem unjustified and not to be tolerated. Special rehabilitation facilities are neither necessary nor desirable. Not necessary, because possible psychic troubles of former members are not of a specific nature and do not widely occur and undesirable because they mainly aim at preventing former members from returning to the movement and therefore contain an appraisal of new religious movements. So, from the public health angle the State has no duty to protect the citizens against particular supposed threats from new religious movements. The same applies to specific activities of movements in the field of (alternative) health care (par. 4.2.3).

In our opinion, the protection of (the few) minors in religious movements doesnot require more than the usual vigilance of the State either (par. 4.3.3). The position of young children of members of these movements doesnot prompt to consider measures to protect children whereas practice shows that the movements themselves require parental consent prior to older minors' entry. In as much as the entry of children gives rise to conflicts with parents, the movements should be aware of the possibilities for playing a mediating role.

Our findings do not give reason to plead for an extension of the legal possibility to dissolve legal persona, if they are considered prohibited because their aims or actions are against public order and morals. Until today, religious movements which enjoy the status of «religious community» cannot be dissolved. Apart from the fact that little could be expected of the dissolution of such a movement, our study has not revealed facts or considerations which call for a revocation of this exceptional position.

With regard to the fiscal regime to which new religious movements are subjected (par. 4.4) we point out that the Netherlands does not have special fiscal regulations for religious movements. In general, the Treasury pays sufficient attention to the activities of new religious movements, which in several cases led to tax assessments, e.g. purchase tax and company profit tax. There is, nevertheless, room for doubt as to whether the activities of the various movements are treated with sufficient equality. There is, however, no call for general measures in this respect.

The purpose of the commission to undertake this study was to allow an appraisal of the public policy to be conducted vis-à-vis new religious movements. We trust that our report meets that purpose. It will, moreover, be clear that the report contains a note to the effect that our policy on new religious movements is only one of the many aspects of the relationship between authorities and religion. Possible specific measures should be embedded to the greatest possible extent in a coherent overall view of the State on its relations with religion and with religious movements. If the Government shares our views in this respect, this report may well provide constructive elements with which to give shape to such a policy.

Lijst van documenten ter inzage op het commissiesecretariaat

Hoofdstuk 1

1. blz. 12, nt. 16 Brief subcommissie aan de onderzochte nieuwe religieuze bewegingen dd. 23-10-1980.

Hoofdstuk 3

2. blz. 67, nt. 1
3. blz. 106, nt. 29
4. blz. 107, nt. 31
5. blz. 110, nt. 35
6. blz. 110, nt. 36
7. blz. 116, nt. 49
8. blz. 123, –
9. blz. 125, –
10. blz. 125, –
11. blz. 126, –
12. blz. 128, nt. 63
13. blz. 129, nt. 64
14. blz. 129, nt. 64
15. blz. 131, –
16. blz. 135, nt. 80
17. blz. 135, nt. 80
18. blz. 145, nt. 100
19. blz. 147, nt. 106
20. blz. 150, –
21. blz. 150, nt. 109
22. blz. 150, nt. 110
23. blz. 151, nt. 111
24. blz. 166, nt. 125
25. blz. 187, nt. 167
26. blz. 188, nt. 169
27. blz. 192, nt. 173
- Standaardvragenlijst aan nieuwe religieuze bewegingen, 23-10-1980.
Brief Dir.-Gen. Volksgezondheid dd. 20-1-1980, afwijzing subsidieverzoek TM.
Rapport Burgmans e.a. over sociologische effecten groepsdynamica van het bewustzijn, 1982.
Brief TM aan subcommissie dd. 20-1-1983 (over religieuze dimensie TM).
Notitie TM. januari 1983, over het wetenschappelijk karakter van TM.
Brief Sanatan Dharm.
Psychological Practices Act, Victoria.
Uitspraak Cour d'Appel 21-12-1981, zaak Valentin.
Uitspraak Supreme Court Victoria, december 1981, over loonbelastingplicht.
Uitspraak High Court of Australia, 27-10-1983, over loonbelastingplicht.
Brief Executive Director Int. 26-8-1981 (Policy Letter SO/ED 1789 INT over GO).
Bericht Los Angeles Times 14-6-1983.
Verklaring L. Ron Hubbard proces «overlijden»
Verklaring Dr. Sonntag over elektropsychometrie.
Vonnis Rb Amsterdam 3-1-1975 werkgroep Dekker.
Vonnis Hof Amsterdam 24-6-1976 werkgroep Dekker.
Briefwisseling tussen de subcommissie en de minister van Binnenlandse Zaken over het vragen van inlichtingen uit de bevolkings- en verblijfsregisters.
Scientology Policy Directive, no. 24 en 26 (28 juli 1982) inzake de voorwaarden inzake terugbetalingen.
Brief van de subcommissie van 25-11-1981 aan de staatssecretaris van Financiën betreffende het beleid van de belastingdienst inzake enige nieuwe religieuze bewegingen.
Uitspraak Raad van State, Afdeling Rechtspraak nr A-1, 15 85 (1981) in de zaak Scientology Kerk versus Financiën over de openbaarmaking van gegevens die tot het opleggen van een aanslag hadden geleid.
Briefwisseling tussen de subcommissie en de Scientology Kerk betreffende de medewerking van Scientology aan het onderzoek.
Vragenlijst enquête onder ex-scientologen.
Brief prof. D. Lerner met betrekking tot de Verenigingskerk.
Briefwisseling tussen de subcommissie en dr. W. Kuner over de psychische gevolgen van het lidmaatschap van de Verenigingskerk.
Brief van de stichting Youth for Christ van 21-11-1980 over de eventuele medewerking aan het onderzoek.
Schriftelijke toelichting op de leefregels van de stichting Jezuskinderen.

Hoofdstuk 4

28. blz. 203, nt. 15
29. blz. 212, nt. 50
30. blz. 215, nt. 54
- Verslag hearings senator Dole.
Persbericht conferentie Parijs anti-sektenbewegingen, 1980.
Beleidsnotitie stichting de Keerkring, september 1983.

31. blz. 228, nt. 80
Briefwisseling tussen de subcommissie en de NVAGG over de enquête van het staatstoezicht.
32. blz. 241, nt. 103
Briefwisseling tussen de subcommissie en de minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne over trainingen in groepsverband.
33. blz. 246, nt. 112
Briefwisseling tussen de subcommissie en de staatssecretaris van CRM over de subsidiëring van activiteiten van nieuwe religieuze bewegingen.
34. blz. 246, nt. 113
Brochure van Youth for Christ over de aanpak met betrekking tot drugverslaafden.
35. blz. 275, nt. 168
Briefwisseling tussen de subcommissie en de staatssecretaris van Justitie over de toelating van buitenlandse leden van nieuwe religieuze bewegingen.
36. blz. 279, nt. 176
Kort-geding uitspraken over de toelating van imams.